

50007

50007 419

1970 SEP 25

ARCHAEO LOGIAI ÉRTESÍTŐ

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

Megjelenik Budapesten félévenként

97. kötet (teljes sorozatban)

Megindításának éve: 1868

Előfizetési díj egy évre 50,— Ft

Szerkesztő:

FÜLEP FERENC

A szerkesztő bizottság tagjai:

BARKÓCZI LÁSZLÓ, HOLL IMRE, KALICZ NÁNDOR, KOREK JÓZSEF, OROSZLÁN ZOLTÁN

Technikai szerkesztő:

B. BÓNIS ÉVA

Felelős kiadó:

AKADÉMIAI KIADÓ

Szerkesztőség: Budapest VIII., Múzeum körút 14–16. (Nemzeti Múzeum). Távb. 130-678

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest V., Alkotmány u. 21.) Távb.: 111-010

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók

az Akadémiai Kiadó (V., Alkotmány u. 21.) Terjesztési Osztályán

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Korek József: Nyíltszíni bükki telep és sírok Aggteleken	3
Kalicz Nándor: Bronzkori telep Rétközberencs határában	23
B. Thomas Edit: Díszített pajzsdudorok Pannoniában	32
Mészáros Gyula: A regölyi korai népvándorláskori fejedelmi sír. Függelék: Lengyel Imre: A regölyi csontlelet vizsgálati eredményeinek rövid ismertetése	66

KÖZLEMÉNYEK

Patay Pál: Néhány a borsod–derékegyházi újkori telepen talált lelet időrendjének revíziója	94
Uzsoki András: A ménfőcsanakai kelta pajzs rekonstrukciós kísérlete	97
Tóth Endre–Vékony Gábor: Vespasianus-kori építési felirat Aquincumban	109
Wellner István: Az aquincumi helytartói palota építésének kora	116
Horváth Béla: Előzetes jelentés az 1965–1968. évi tisztaórvényi feltárásokról	126

SZEMLE

Banner János–Mozsolics Amália–Párducz Mihály–Patay Pál: Jelentés a Nemzetközi Ős- és Koratörténeti Unió Állandó Tanácsának budapesti üléséről	134
B. Bónis Éva: A Rei Cretariae Romanae Fautores konferenciája Speyerben 1969-ben	134
Holl Imre: Középkori régészeti konferencia Bécsben	135
Horváth Tibor: Jelentés a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat 1968. évi működéséről	135
Soproni Sándor: A Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat régészeti tevékenysége az 1968. évben	136

IRODALOM

Szilágyi János: Acta Archaeologica ASH. XX. kötet	137
Nagy Emese: I. Holl, Mittelalterliche Funde aus einem Brunnen von Buda	138
Németh Endre: Banner J.—Jakabffy I., A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája 1960–1966	140
T. Dobosi Viola: H. Müller-Karpe, Handbuch der Vorgeschichte I. Altsteinzeit	142
Wessetzky Vilmos: E. Winter, Untersuchungen zu den ägyptischen Tempelreliefs der griechisch-römischen Zeit	143
Erdélyi Gizella: A. Neumann, Die Skulpturen des Stadtgebietes von Vindobona — M.-L. Krüger, Die Rundskulpturen des Stadtgebietes von Carnuntum	143
Németh Endre: Magyar régészeti irodalom 1969	146

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

97. kötet 1970.

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Körök József: Nyíltszíni bükki telep és sírok Aggteleken	3
Kálicz Nándor: Bronzkori telep Rétközberencs határában	23
B. Thomas Edit: Díszített pajzsdudorok Pannóniában	32
Mészáros Gyula: A regőlyi korai népvándorláskori fejedelmi sír	66
László Gyula: A „kettős honfoglalás”-ról	161
Györffy György: A honfoglaló magyarok települési rendjéről	191

KÖZLEMÉNYEK

Patay Pál: Néhány, a Borsod-derékegyházi újkőkori telepen talált lelet időrendjének revíziója	94
Uzsoki András: A ménfőcsanakai kelta pajzs rekonstrukciós kísérlete	97
Tóth Endre—Vékony Gábor: Vespasianus-kori építési felirat Aquincumban	109
Wellner István: Az aquincumi helytartói palota építésének kora	116
Bóna István: Avar lovassír Iváncsáról	243
Szabó János Győző: A honfoglaláskori temetőárok kérdéséhez. Jelentés a káli (Heves m.) ásatásokról	264
A. Kozák Éva: A vértesszentkeresztí románkori templom feltárása	272
Sedlmayr János: A vértesszentkeresztí apátsági templom építészeti koncepciója	291
Horváth Béla: Előzetes jelentés az 1965—1968. évi tisztaörvényi feltárásokról	126

SZEMLE

B. Thomas Edit: Erdélyi Gizella	301
László Gyula: Franz Hančar	302
Banner János—Mozsolics Amália—Párducz Mihály—Patay Pál: Jelentés a Nemzetközi Ős- és Koratörténeti Unió Állandó Tanácsának budapesti üléséről	134
B. Bónis Éva: A Rei Cretariae Romanae Fautores konferenciája Speyerben 1969-ben	134
Holl Imre: Középkori régészeti konferencia Bécsben	135
Horváth Tibor: Jelentés a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat 1968. évi működéséről	135
Soproni Sándor: A Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat régészeti tevékenysége az 1968. évben	136
Horváth Tibor: Beszámoló a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat 1969. évi működéséről	303
Soproni Sándor: A Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat régészeti tevékenysége az 1969. évben	304
Archäologische Forschungen im Jahre 1969	304

IRODALOM

Szilágyi János: Acta Archaeologica ASH. XX. kötet	137
Nagy Emese: I. Holl, Mittelalterliche Funde aus einem Brunnen von Buda	138
Németh Endre: Banner J.—Jakabffy I., A Közép Dunamedence régészeti bibliográfiája 1960—1966	140
T. Dobosi Viola: H. Müller-Karpe, Handbuch der Vorgeschichte I. Altsteinzeit	142
Wessetzky Vilmos: E. Winter, Untersuchungen zu den ägyptischen Tempelreliefs der griechisch-römischen Zeit	143
Erdélyi Gizella: A. Neumann, Die Skulpturen des Stadtgebietes von Vindobona — M. L. Krüger, Die Rundskulpturen des Stadtgebietes von Carnuntum	143
Németh Endre: Magyar régészeti irodalom 1969	146

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Й. Корек: Стоянка открытого типа и могилы бюккской культуры в Аггтелеке	3
Н. Кáлиц: Стоянка бронзового века на окраине с. Реткёзберенч	23
Э. Б. Томас: Орнаментированные умбоны щитов в Паннонии	32
Дь. Месарош: Богатое захоронение эпохи переселения народов в Ретёйе	66
Дь. Ласло: О «двойном завоевании венграми родины»	161
Дь. Дёрфффи: О системе расселения венгров-завоевателей родины	191

СООБЩЕНИЯ

П. Патаи: Пересмотр датировки некоторых находок, обнаруженных на неолитической стоянке в Боршрд-Дерекдхазе	10
А. Ужоски: Опыт реконструкции кельтского щита из Менфёчанака	1
Э. Тот—Г. Веконь: Строительная надпись эпохи Веспасиана в Аквинкуме	1
И. Веллер: Время постройки аквинкумского замка наместника	2
И. Бона: Аварское погребение с конем из Иванчи	20
Я. Дь. Сабо: К вопросу о рвах на могильниках эпохи завоевания венграми родины	27
Е. Козак: Вскрытие церкви романской эпохи в Вертешенткересте	28
Я. Седлмайр: Строительная концепция монастырской церкви в Вертешенткересте	28
Б. Хорват: Предварительное сообщение о раскопках 1965—1968 гг. в Тисаёрене	12

ОБОЗРЕНИЕ

Э. Б. Томас: Гизелла Эрдейи	30
Дь. Ласло: Франц Ганчар	30
Я. Баннер—А. Можолитч—М. Пардуц—П. Патаи: Сообщение о будапештском пленарии Постоянного Совета Международного Союза Прото- Преисториков	13
Е. Б. Бониш: Конференция Rei Cretariae Romanae Fautores в Спейере в 1969 г.	13
И. Холл: Средневековая археологическая конференция в Вене	13
Т. Хорват: Отчет о деятельности Венгерского археологического, искусствоведческого и нумизматического общества в 1968 году	13
Ш. Шопрони: Археологическая деятельность Венгерского археологического, искусствоведческого и нумизматического общества в 1968 году	13
Т. Хорват: Отчет о деятельности Венгерского археологического, искусствоведческого и нумизматического общества в 1969 году	30
Ш. Шопрони: Археологическая деятельности Венгерского археологического, искусствоведческого и нумизматического общества в 1969 г.	304
Археологические исследования в 1969 году	304

РЕЦЕНЗИЯ И КРИТИКА

Я. Силади: Acta Archaeologica ASH. Том XX	137
Э. Надь: I. Holl, Mittelalterliche Funde aus einem Brunnen von Buda	138
Э. Немет: Banner J.—Jakabffy I., A Közép Dunamendence régészeti bibliográfiája 1960—1966. Археологическая библиография бассейна Среднего Дуная (1960—1966)	140
В. Т. Добоши: H. Müller-Karpe, Handbuch der Vorgeschichte I. Altsteinzeit	142
В. Вешшетики: E. Winter, Untersuchungen zu den ägyptischen Tempelreliefs der griechisch-römischen Zeit	143
Г. Эрдейи: A. Neumann, Die Skulpturen des Stadtgebietes von Vindobona — M.-L. Krüger, Die Rundskulpturen des Stadtgebietes von Carnuntum	143
Э. Немет: Венгерская археологическая литература за 1969 год	146

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES

J. Korek: Station de plein-air et sépultures de la civilisation du Bükk à Aggtelek	3
N. Kalicz: Un habitat de l'âge du bronze dans les confins de Rétközberencs	23
E. B. Thomas: Ombilics ornés en Pannonie	32
Gy. Mészáros: La tombe princière de l'époque des grandes invasions à Regöly	66
Gy. László: Sur la «double conquête du pays»	161
Gy. Györfy: Sur l'ordre de l'établissement des Hongrois conquérants	191

NOTES ET DOCUMENTS

P. Patay: La révision de la chronologie de quelques trouvailles néolithiques, mises à découverte à Borsod-Derékegyház	94
A. Uzsocki: Essai de reconstitution du bouclier celtique de Ménfőcsanak	97
E. Tóth—G. Vékony: Une inscription de construction de l'époque de Vespasien à Aquincum	109
I. Wellner: L'époque de la construction du palais du légat à Aquincum	116
I. Bóna: Une tombe d'un cavalier à Ivánca	243
J. Gy. Szabó: Contribution à la question des fossés de cimetière de l'époque de la conquête hongroise.	264
É. A. Kozák: Le dégagement de l'église romane de Vértesszentkereszt	272
J. Sedlmayr: La conception architecturale de l'église abbatiale de Vértesszentkereszt	291
B. Horváth: Rapport préliminaire sur les explorations de Tiszaörvény, faites en 1965—1968	126

CHRONIQUE

<i>E. B. Thomas</i> : Gisèle Erdélyi	301
<i>Gy. László</i> : Franz Hančar	302
<i>J. Banner—A. Mozsolics—M. Párducz—P. Patay</i> : Rapport sur la séance à Budapest du Conseil Permanent de l'Union Internationale de Sciences Préhistoriques et Protohistoriques	134
<i>É. B. Bónis</i> : Les journées des Rei Cretariae Romanae Fautores à Spire, en 1969	134
<i>I. Holl</i> : Les journées d'Archéologie médiévale à Vienne	135
<i>T. Horváth</i> : Rapport sur l'activité en 1968 de la Société Hongroise d'Archéologie, d'Histoire de l'Art et de Numismatique	135
<i>S. Soproni</i> : L'activité archéologique de 1968 de la Société Hongroise d'Archéologie, d'Histoire de l'Art et de Numismatique	136
<i>T. Horváth</i> : Rapport sur l'activité en 1969 de la Société Hongroise d'Archéologie, d'Histoire de l'Art et de Numismatique	303
<i>S. Soproni</i> : L'activité archéologique en 1969 de la Société Hongroise d'Archéologie, d'Histoire de l'Art et de Numismatique	304
Archäologische Forschungen im Jahre 1969	304

LIVRES

<i>J. Szilágyi</i> : Acta Archaeologica ASH, Tome XX	137
<i>E. Nagy</i> : I. Holl, Mittelalterliche Funde aus einem Brunnen von Buda	138
<i>E. Németh</i> : J. Banner—I. Jakabffy, A Közép Dunamedence régészeti bibliográfiája 1960—1966 (Bibliographie archéologique du Bassin danubien 1960—1966)	140
<i>V. T. Dobosi</i> : H. Müller-Karpe, Handbuch der Vorgeschichte I. Altsteinzeit	142
<i>V. Wessetzky</i> : E. Winter, Untersuchungen zu den ägyptischen Tempelreliefs der griechisch-römischen Zeit	143
<i>G. Erdélyi</i> : A. Neumann, Die Skulpturen des Stadtgebietes von Vindobona — M.-L. Krüger, Die Rundskulpturen des Stadtgebietes von Carnuntum	143
<i>E. Németh</i> : Littérature archéologique hongroise 1969	146

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

Acta Ant. Hung.	= Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae
Acta Arch. Carp.	= Acta Archaeologica Carpathica (Kraków)
Acta Arch. Hung.	= Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
Acta Hist. Art. Hung.	= Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae
Acta Orient. Hung.	= Acta Orientalis Academiae Scientiarum Hungaricae
AAanz	= Archäologische Anzeiger
AAu	= Archaeologia Austriaca
AEM	= Archäologisch-Epigraphische Mitteilungen
AH	= Archaeologia Hungarica
AK	= Archaeologiai Közlemények
AntH	= Antiquitas Hungarica
AR	= Archeologické Rozhledy
Arch. Ért.	= Archaeologiai Értesítő
AT	= Antik Tanulmányok
AUB	= Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae Sectio Historica
BHb	= Burgenländische Heimatblätter
BJ	= Bonner Jahrbücher
BMHB	= Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts
BpR	= Budapest Régiségei
Bp. Tört.	= Budapest Története
BRGK	= Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts
DissPann	= Dissertationes Pannonicae
DJ	= Jelentés Debrecen ... Múzeumának ... évi működéséről
Dolg	= Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából — Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből
EgriME	= Egri Múzeum Évkönyve
ESA	= Eurasia Septentrionalis Antiqua
ÉT	= Élet és Tudomány
Etn	= Ethnographia
FA	= Folia Archaeologica
Germ	= Germania
HOMÉ	= Herman Ottó Múzeum Évkönyve
JA	= Jahrbuch für Altertumskunde
JAMÉ	= Jóna András Múzeum Évkönyve
JÖAI	= Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts in Wien
JPEK	= Jahrbuch für Prähistorischen und Ethnographischen Kunst
JPMÉ	= Janus Pannonius Múzeum Évkönyve
JRGZ	= Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums
LA	= Laureae Aquincenses
MCA	= Materiale și Cercetări Arheologice
MCC	= Mittheilungen der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale
MDAI	= Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung (Rom)
MFME	= Móra Ferenc Múzeum Évkönyve
MGH.SS.	= Monumenta Germaniae Historica Scriptores
MM	= Magyar Múzeum
MNy	= Magyar Nyelv
MSz	= Magyar Szemle
MTAK (II)	= Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományos Osztályának Közleményei
MűÉ	= Művészettörténeti Értesítő
MVV	= Magyarország Vármegyei és Városai
PA	= Památky Archeologické
PPS	= Proceedings of the Prehistoric Society
PWRE	= Pauly-Wissowa: Realencyclopädie der Klassischen Altertumswissenschaft
RDolg	= Régészeti Dolgozatok az ELTE Régészeti Intézetéből (Dissertationes Archaeologicae)
Rég. Füiz.	= Régészeti Füzetek (Magyar Nemzeti Múzeum)
Rég. Tan.	= Régészeti Tanulmányok
RI	= Revista Istorică
RLiÖ	= Der Römische Limes in Österreich
RVM	= Rad Vojvodjanskih Muzeja
SA	= Slovenská Archeológia
SCIV	= Studii și Cercetări de Istorie Veche
Sem.Kondakov.	= Seminarium Kondakovianum
StZ	= Študijné Zvesti AU SAV
Sz	= Századok
SzIEml	= Szent István Emlékkönyv
VMMK	= Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei
CA	= Советская Археология
МИА	= Материалы и Исследования по Археологии СССР

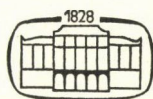
ARCHAEO LOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

VOL. 97.

1970. 1. SZÁM

97. KÖTET

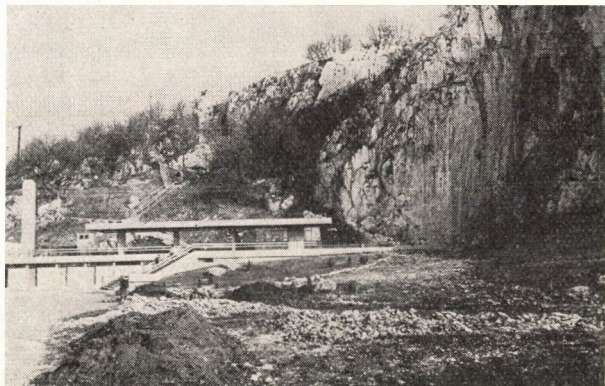
AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1970

NYÍLTSZÍNI BÜKKI TELEP ÉS SÍROK AGGTELEKEN

Kevés olyan neolitikori lelőhelyünk van, amelyről annyi szó esett a szakirodalomban, mint az aggteleki Baradla-barlang.¹ Nyáry Jenő ásatása és könyve óta a barlang sok részében folyt ásatás, melyek fényt vetettek a barlang különböző korokból származó településeire anélkül, hogy a bükk kultúrába sorolható leleteket és településeket rétegtanilag rögzíteni lehetett volna. Tompa Ferenc utolsó nagy ásatása is csak arra adott lehetőséget, hogy az általa felállított belső fejlődési fokozatokba tipológiailag beossza a nagyon sokrétű és sok problémát felvető anyagot. Az azóta folyt apróbb munkák elsősorban leletmentésszerű megfigyelésekre korlátozódtak, a barlang világításával és a nagyobb forgalom biztosítása érdekében végzett földmunkákkal egy időben. Tompa Ferenc ásatásai meggyőzték arról, hogy a barlangban vagy csak szerencsés véletlen, vagy rendszeres kutatás mellett találhatnánk olyan területeket, ahol a rétegsor zavartalansága reményt adna a bükk kultúra belső tagozódásának megoldására.

Míg magyar részről a kezdeti nagy felbuzdulás után a Baradla-barlang kutatása szinte leállt, addig a csehszlovák kutatás a barlang domica szakaszán rendszeres tevékenységbe kezdett, és J. Böhm nagyarányú feltárása után a Csehszlovák Tudományos Akadémia Nyitrai Régészeti Intézete J. Lichardus vezetésével 1963-ban itt és más lelőhelyeken végzett rendszeres feltárások után a Domica-barlang bükk településének szintézisét adta.²

A Baradla-barlang előtti térségből ismételten kerültek elő bükk cserepek, s mind a szakemberek, mind a barlangkutatók előtt ismeretes volt, hogy ott nyíltszíni település van, de felkutatására nem került sor. Az új kiszolgáló épület építése, illetőleg a tervezett tereprendezés nagy tömegben hozta felszínre a barlangban is található bükk, késő-bronzkori és középkori anyagot (1. kép).

1. kép. Az aggteleki Baradla-barlang előtti terep
Рис. 1. Площадка перед пещерой Барадла в Аггтелеке
Fig. 1. Le terrain devant la grotte Baradla d'Aggtelek

Magyari Gábor barlangigazgató kérésére a területen 1969 április—májusában került sor a leletmentésre, melynek eredményeit az alábbiakban adjuk.

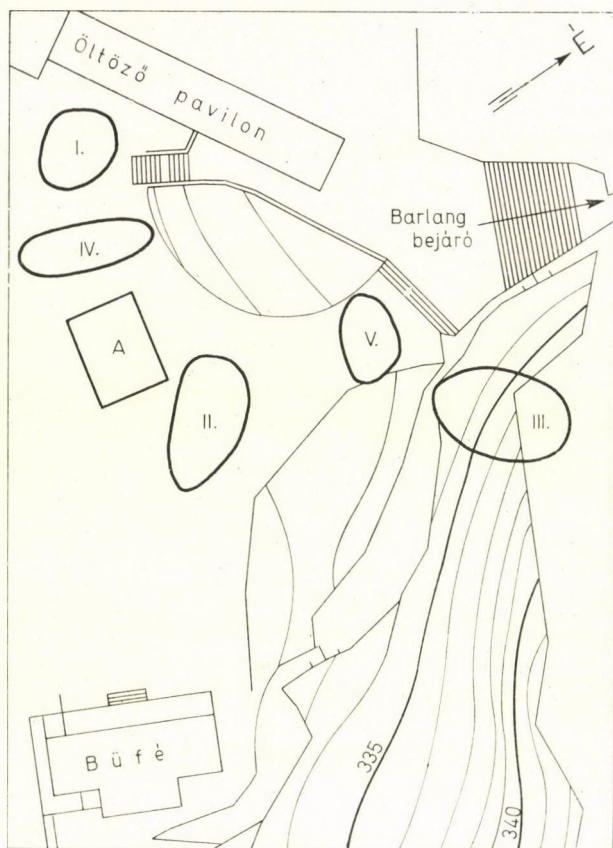
Település

A barlang előtti térségben végzett gépi földmunkákkal előkerült leletekből nyilvánvalóvá vált, hogy különösen a bükk kultúra időszakában e területen sűrűn települtek. A munka során sok helyen került elő égett földréteg, amelyek tűzhelyek, házalapok jelenlétére mutattak (2. kép). A közművesítés alkalmával ásott árkokban is megfigyelhettük a település különböző objektumait, és leletmentésünk központját ide helyeztük. A felső rétegeket korábban — mintegy 60 cm mélységig — legyalulták, és a 0 pontnak felvett mélységben a bükk kultúra települése jelentkezett. A leletmentés során egy $7,5 \times 6,5$ m kiterjedésű felületet (A) bontottunk fel és a jelenségek tisztázása érdekében

¹ Banner J.—Jakabffy I., A Közép-Dunamedence Régészeti Bibliográfiájának „Aggtelek” c. alatt felsorolt irodalmon kívül, lásd Korek J.—Patay P., A bükk kultúra elterjedése Magyarországon. Rég. Füz. II (1958) 19.

² Fontosabb irodalom: Bárta, J., Záchranný výskum v záplavou postihnutej jaskyni Domici. Štz 2 (1957) 29—33.; Benický, V.—Čaplovič, P., Domica, Jaskyňa pravekých tajov. (Bratislava 1953); Böhm, J., Domica-jaskyně neolitického člověka. (Praha 1933); Ua. Domica-jaskyně pravekých tajů, Krásy Slovenska 12 (1933) 75—84.; Droppa, A., Domica-Baradla jaskyne predhis-

torického člověka, (Bratislava 1961); Eisner, J., Jaskyňa Domica ako praveké nálezište, Krásy Slovenska (1932) 38—43.; Kraskovská, L., Památky bukovohorskej kultúry ve sbírkách Vlastivědného musea v Bratislavě. PA (1933) 46—49.; Lichardus, J., Die Bükker Kultur in der Slowakei und ihre Stellung in Karpathenbecken. Štz 9 (1962); Ua., O periodyzácii i chronologii kultúry bukovohorskej. Acta Arch. Carp. 5 (1963) 5—24; Ua., Domica jaskyňa pravekých tajov Svet vedy 12 (1965) 24—29; Ua., Jaskyňa Domica najvýznamnejšie sídlisko ľudu bukovohorskej kultúry. Pamätníky našej minulosti 5 (1968)

Aggtelek Baradla barlang előtti térség

0 10 m

2. kép. A lelőhely helyszínrajza
Рис. 2. План местонахождения
Fig. 2. Levé de plan du site

négy rábontást végeztünk (A 1–A 4-ig). Célunk az volt, hogy egy települési hely feltárással zárt leletgyűjtést s egyben adatokat nyerjünk a barlang előtti rész települési rendszerére (3. kép).

A felületet vízvezeték és kábelárok vágta át, de még a rongálás mellett is tisztázni lehetett az egykori települést. A felületben 60 cm mélyen $3,10 \times 5,30$ m méretű, lekerekített téglalap alakú házalapot találtunk. A sározás felett 2–5 cm vastag, vöröses, égett föld feküdt, helyenként apró áglyenyomatos paticesal. Az égett rész és házalap elvált egymástól. Az égett rétegből cserép nem került elő. Az égett rész felett elszórtan, összefüggés nélkül cserép- és csonttöredékek voltak, melyek a települési hely felhagyását követő betöltődésből származnak, igen sok nagyméretű kővel, amelyek a kissé lejtős területen, a sziklafal felől töltődtek fel.

A sározás szélén, mintegy 12–20 cm-rel magasabb szintben, a Ny-i rész kivételével 4 tűzhely, illetőleg égett rész feküdt, amely körülfogta a házalapot. Ezek közül a D-i oldalon levő közvetlenül csatlakozott a tapasztáshoz; széle homorú kiképzést kapott a sározás felőli részén. Az ovális alakú,

mintegy 100×70 cm nagyságú tűzhelyet letapasztották és többszörös sározás útján magasították. A vele szemben levő 2. sz. tűzhely formája szabálytalan volt, és kétoldalt elég nagy kiterjedésben égett földréteg kísérte. A tűzhely 13 cm-rel feküdt magasabban a sározás szintjénél. A sározás és a házalap csatlakozásánál nagyobb edénycsomó feküdt (jelzése: 1), amely mintegy 3 edényből származó töredékeket tartalmazott anélkül, hogy azok összeállíthatók lettek volna. Két edény hengeres nyakú lehetett, egy hordóformát követett, azonban a másodlagos átégéssel annyira összezsugorodtak, hogy eredeti formájukat rajzban sem lehet rekonstruálni.

A házalap Ny-i sarkában lapos, csiszolt kőbalta feküdt (11. kép 1).

A 3. sz. tűzhely, a házalap K-i sarkát kísérte félkörösen, igen nagy területen. Határozott, elsimított tűzhelyfelületet nem észleltünk, azonban az átégés vastagsága 10–20 cm között nyomon követhető volt.

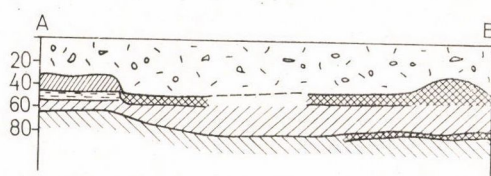
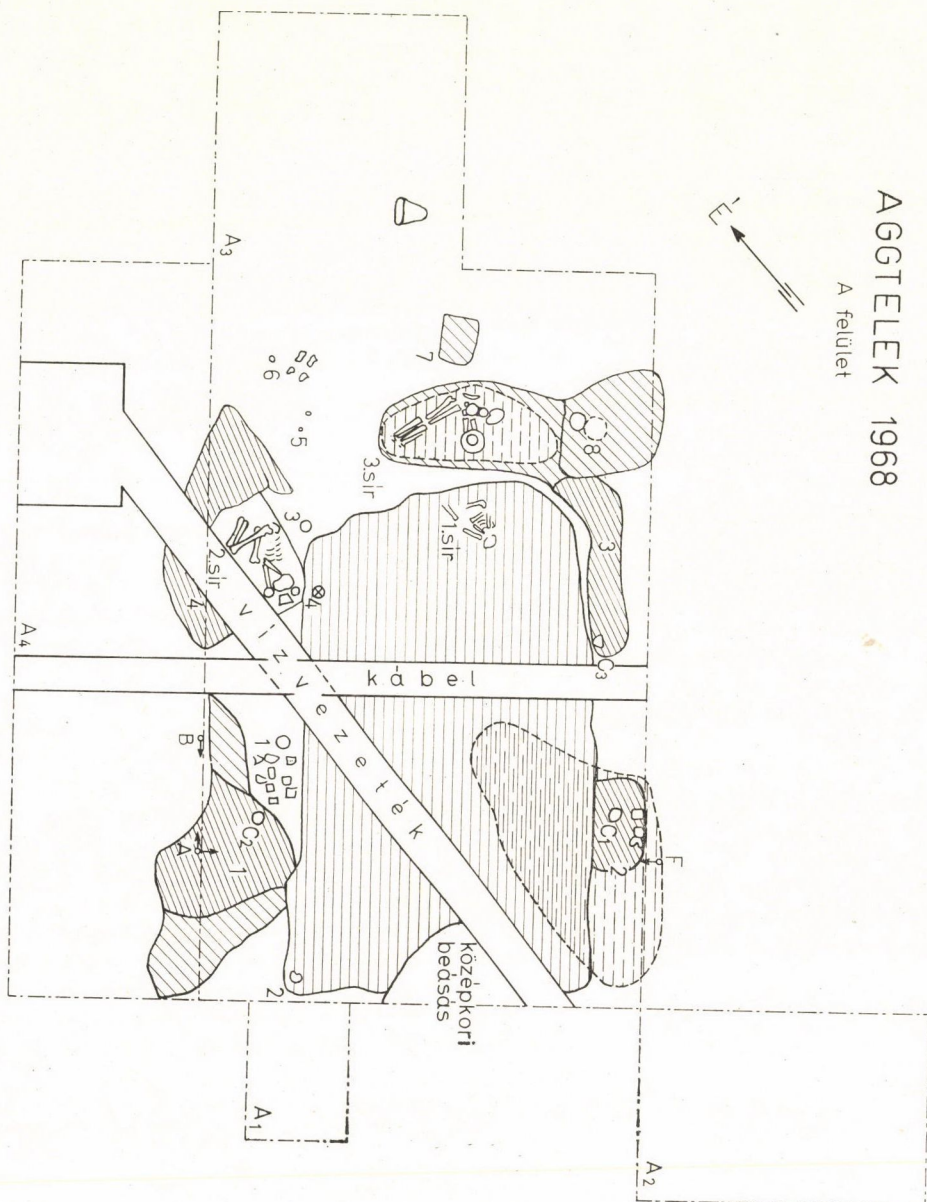
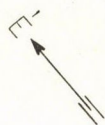
A 4. sz. tűzhely az É-i sarok mellett feküdt, mintegy $2,00 \times 1,40$ m-es foltban, igen erős kiégéssel.

A tűzhelyek felbontása során találtunk a cölöplyukakra, amelyek lehetőséget adnak a megtalált házalap tetőszerkezetének feltételezett rekonstrukciójára. A K-i oldalon fekvő C 1, C 3 cölöplyukak a házalap hosszabbik oldalának középvonalában helyezkednek el, egymástól 170 cm távolságban. A cölöplyukak kisméretűek és csak ideiglenes, könnyű szerkezetű tető tartására szolgálhattak. (C 1: átm. 10 cm, mélysége a tapasztás alatt 38 cm, C 3: átm. 8 cm, mélysége 23 cm.) A 2. tűzhely alatt a C 1 jelzésű cölöp vonalában találtuk meg a C 2-es cölöpöt, amelynek átm.: 9 cm és 22 cm-re nyúlt le a sározás alá. A negyedik cölöphelyet a vízvezeték-árok ásásakor tették tönkre. A megtalált cölöphelyekből talán az a megoldás látszik kézenfekvőnek egy valószínű rekonstrukcióhoz, hogy a tetőszerkezetet tartó vékony ágafák a házalap hosszanti oldalán helyezkedtek el, egymástól 1,70 m távolságra, és az erre fektetett tartófaszakra helyezték el a gallyakat, majd azt náddal és fűfélével borították anélkül, hogy vastagon besározták volna. A cölöpnymok helyzete azt is mutatja, hogy a 4 tűzhely nem volt egyszerre használatban, vagy egy korábbi házhely védelmére szolgált.

A házalap felbontása során kitűnt, hogy az 1. sz. tűzhely környékén egy másik tapasztási réteg is található, amely kiterjedt a tűzhely területére, illetőleg a házalap egy részére is. Eréteg az első tapasztott rétegtől mintegy 12 cm-rel mélyebben feküdt. Alatta a fekete altalaj jelentkezett. Hasonló jelenséget észleltünk a 3. sz. tűzhely egy részében, ahol egy $1,6 \times 1$ m nagyságú ovális területen igen gondosan készített tapasztást találtunk. Ennek szintnívója az 1. sz. tűzhely alatt talált tapasztással megegyezik. Ezek a sározások az első települők tűzhelyei, amelyet megújítottak, majd újabb tűzhelyeket létesítve alakult ki a házat övező tűzhelycsoport. Megítélésem szerint az A felület települése

AGGTELEK 1968

A felület

- tölteléktalaj
- égett föld
- sárga agyag
- tapasztás
- neolitikumi felszín

3. kép. „A” felület helyszínrajza — Рис. 3. План участка «А» — Fig. 3. Levé de plan de la surface «A»

egy nagy család szálláshelye volt, ahol a telep elhagyott részeire temették a családhoz tartozó halottakat.

Mint említettük, egy tanyahely teljes feltárására törekedtünk, azonban a barlang előtti térségben tett megfigyelések valószínűsítik, hogy a kapott képet e területen általánosítsuk. A 2. képen közölt rajzon a gépi földmunka során még öt olyan folt bontakozott ki, ahol a felszíni jelenségek, elsősorban nagyméretű égett és tapasztott felületek hasonló települési formát sejtetnek. A 3. sz. helyen bejelölt területen a sározott alapon kívül csontvázak is kerültek elő, amelyek feltételezésünket megerősítik. Valószínűnek tartjuk, hogy az élet a barlang előtti térségen folyt, és időjárási, védelmi okokból húzódtak időnként a barlangba. A telep kiterjedése nem volt nagy, két oldalról gátat szabott a meredek sziklafal, illetőleg hegyoldal, a telep D-i oldalát pedig településre alkalmatlan, vizenyős terület határolta.

Az a szerencsés eset, hogy a tapasztás, illetőleg a tűzhelyek viszonylag nagy területet foglaltak el, így települési szinteket is jelentenek, bizonyos stratigráfiai megfigyelésekre is módot adott. A házalap alatti területen — mint ezt a metszet is mutatja (3. kép) — az első települők tűzhelyeiket a fekete altalajra helyezték. Később a területet sárga agyaggal planírozták, és e köré építették a házat és a körülvevő tűzhelyeket. A tapasztás alatti rétegben bőven volt cserépanyag, benne azonban a kifejlődött bükki kultúra nincs képviselve, inkább a vonaldíszes kerámia díszítése az általános. A sötét tónusú, jó kidolgozású kerámián általános a szegletes, íves mélyítés, a virágcserep-forma vagy a rövid nyakú kiöntőcsöves edény. A bükki stílusú díszítést a ritka karcolás jellemzi — mint a feltűnő újat —, s ez Tompa elméletének helyességét igazolja.³

A stratigráfiai következtetések levonására lehetőséget adnak azok a kerámialeletek, amelyek eredeti helyzetben voltak, s így bizonyos datálási értékkel bírnak. A 4. sz. tűzhely mellett, közvetlenül a házalapnál, mintegy 10 cm-rel mélyebb szintben összeállítható tál feküdt (13. kép 10). A házalap alatt, a 4. sz. helyen durva, hordó formájú edény rajzban rekonstruálható állapotban maradt. Az 5. számmal jelzett helyen a felső réteghez tartozó, java-bükkibe sorolható két edény feküdt (10. kép 1, 2). Közeliében hasonló mélységben durva, behajló szájú nagy hombár oldalrész, illetőleg egy lapos, cipó alakú örlőkö egyik tagja volt, H: 28, Sz: 14, V: 6 cm. A 7. számmal jelzett, 120 cm mélységben fekvő égett föld, feltétlenül az első települők hagyatéka. A 8. sz. helyen 120 cm mélyen két edény feküdt, amelyek szintén a legkorábbi települőkhez köthetők, mivel közvetlenül az altalaj fölött voltak (10. kép 5, 13. kép 11).

A neolitikus kultúrák temetkezései közül legkevesebb adattal a bükki művelődés köréből rendelkezünk. A vadnai sírlet feldolgozása alkalmával az Észak- és Északkelet-Magyarországon található adatokból megállapítható volt, hogy hitelesen dokumentált, kétségtelenül a bükki kultúrához köthető temetkezés még nem került elő.⁴ Kiss Lajos hézagos megfigyelései szerint a biztosan sírnek látszó tiszaberceli edénymellékletes, zsugorított temetkezést bükki telepbe ásták. Mályinka esetében hiányoznak az adatok, így még a temetkezés módját sem ismerjük. A közölt 5 m-es mélység azonban bizonytalanná teszi még az ismertett adatokat is. Az edények épsége valószínű temetkezésre mutat. Az ongai leletről még ennyit sem tudunk, mert az útépítéssel felszínre került edényeken kívül a hitelesítéssel már csak a kidobált csontváz maradványait konstatálhatták. A lelő-körülmények azonban egyértelműen arra mutatnak, hogy a csontvázas temetkezés a telep elhagyott részén történt. Az abaújdevecseri edényt ép volta és a benne talált vörös festék miatt feltételezések a bükki kultúra sírleteihez soroltuk. Az újabb, hasonló leletekből sem kell feltétlenül temetkezésre gondolnunk, mert azok inkább telepjelenségre és egy nagyobb műhely közvetítő jellegére utalnak.

Az összefoglalóban felsorolt többi sír: így a Tompa Ferenc által ismertett tiszadadai, a megyszói melléklet nélküli zsugorított temetkezések, a nagykállói, a vadnai sír, továbbá a Tiszavasvárin feltárt sírok nem kapcsolhatók a bükki kultúrához, hanem az alföldi vonaldíszes kerámia különböző csoportjaihoz köthetők.

A barlangi lelőhelyek közül az aggteleki Csontházban talált sírok kora nem dönthető már el, és a kőlyuki Hillebrand Jenő-barlangban talált két melléklet nélküli zsugorított csontvázat is csak abból a megfontolásból soroltam a bükki művelődési körhöz, hogy a barlang 1948-ban történt felfedezéséig az teljesen érintetlennek látszott, és a bükki települők után bekövetkezett bejáratí be-szakadás miatt abban ember nem járt.

Fentiek után érthető, hogy az A felület feltárásakor előkerült temetkezések különös jelentőséggel bírnak.

1. sír

A csontváz a ház sarkának É-i szélén, közvetlenül a sározáson feküdt. Mé: 60 cm. Bolygatott, 10 év körüli gyermek csontváza. Bal oldalán zsugorítva temették el. Jobb alkarja kinyújtva, bal kissé behajlítva. Irányítása ÉK—DNy, fejfel DNy-on. Melléklete nem volt. Az a tény, hogy közvetlenül a sározáson feküdt, bizonyítja, hogy a település elhagyása után temették el. Jelenkori

³ Tompa, F., Die Bandkeramik in Ungarn. Die Bükker und die Theisskultur. AH 5—6 (Bp. 1929) 25—26.

⁴ HOMÉ 1 (1957) 14—30.

faültetés bolygathatta meg. A bükki kultúrába való sorolását a másik két csontváz irányítása, megtartási állapota, határozatlanabban a zsugorítás módja indokolja.

2. sír

A csontváz a házalapon kívül, a 4. sz. tűzhely alatt feküdt. A sírgödör formáját csak részben sikerült megfigyelni, mivel a vízvezető árok szétromosolta. A meglevő adatok lekerekített sarkú, téglalap alakú sírgödört mutatnak. Mé: 105 cm. A csontváz irányítása ÉK—DNY, fejjel DNY-on. Bal oldalára zsugorított felnőtt, 30 év körüli egyén. Zsugorított Ho: 77, utána mért Ho: 148 cm. A csontváz jó megtartású, gracilis alkat, keskeny, hosszú fejjel (4. 5. kép).

A mellékelt edények az arc előtt, egymás mellett helyezkedtek el.

1. Félgömb formájú, vékony falú csöbör, szürkére égve. M: 9,5, Szá: 12, Fá: 5 cm (7. kép 3).
2. Virágcserep formájú, vörösre égett, durva kidolgozású edény, az edénytest közepén négy lapított, szimmetrikusan elhelyezett bütyökkel. M: 8, Szá: 12, Fá: 5,5 cm (7. kép 4).
3. Félgömb formájú, kissé behajló szájú edény, vékony falú, jó kivitelű, sötétszürkére égve. Vá-lán négy helyen szimmetrikusan elrendezett, zártvonalú, karcolt dísz látható. M: 12, Szá: 14,5, Fá: 5 cm (7. kép 5).

A lapocka mellett vékony falú, sárga cserép feküdt, mely nem sírmellékletként, hanem a legkorábbi településből került a sírba. A csontváz jó megtartását a 20—25 cm vastag, átégett tűzhely-réteg biztosította.

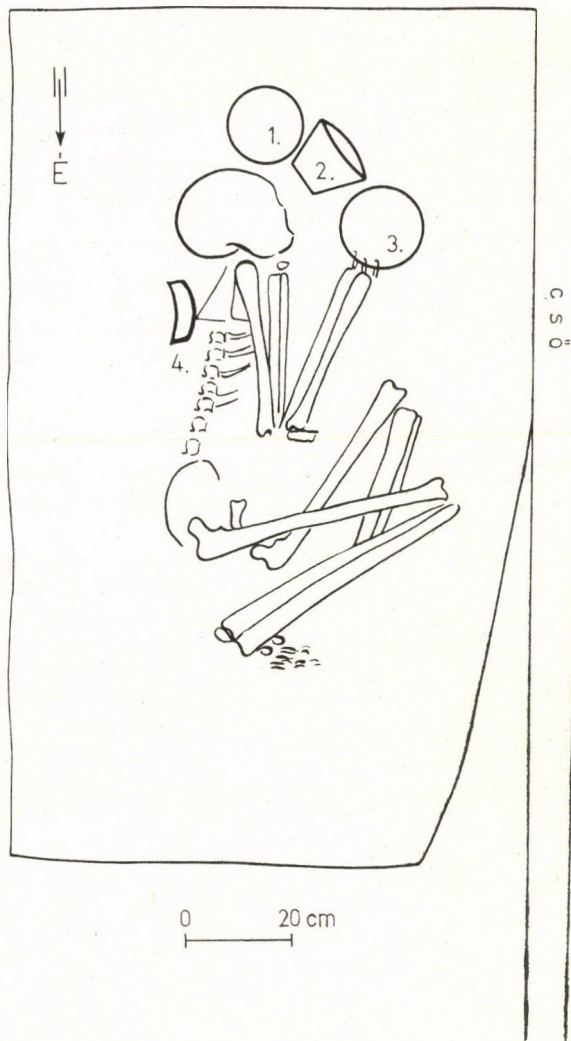
3. sír

A csontváz a 3. sz. jelzésű tűzhely, illetőleg tapasztás alatt, 80 cm mélyen feküdt. Mivel a tapasztás alatti töltelékföld igen sok humuszt tartalmazott, a sírgödör formájára biztos adatunk nincs. A csontváz iránya É—D, a fej D-en, azonban a temetkezés módja szokatlan. Bal oldalára zsugorítva feküdt a törzs, karok az arc felé húzva,

4. kép. 2. sír
Рис. 4. Могила № 2
Fig. 4. Sép. n° 2

Aggtelek, A felület 2.sír

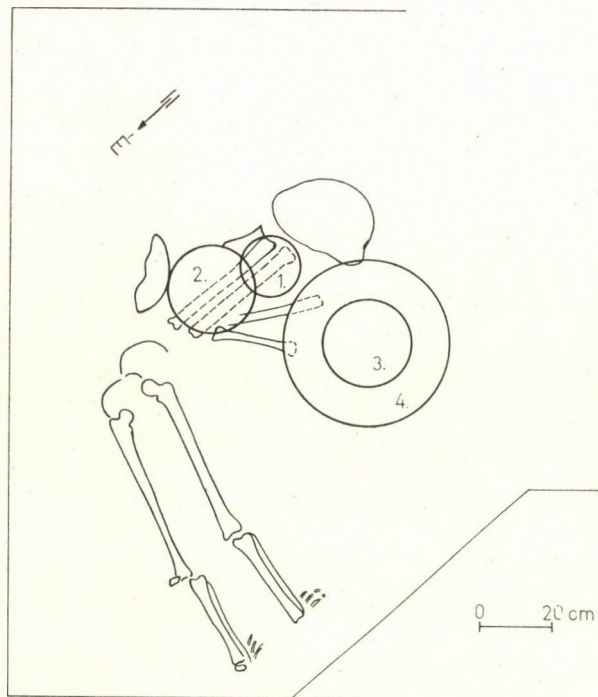

5. kép. 2. sír rajza
Рис. 5. План могилы № 2
Fig. 5. Dessin de la sép. n° 2

lábak kinyújtott helyzetben, mintegy 90°-ban a törzs vonalától megtörve (6. kép). A nagyon köves talaj miatt a csontváz állapota rossz, igen mállott. Felnőtt, 40 év körüli, erőteljes csontozatú férfi.

A mellékletek részben a karra téve, részben az arc előtt feküdtek.

1. Félgömb formájú, vékony falú, sötétszürkére égett tál. M: 6, Szá: 13,5, Fá: 4,5 cm (7. kép 7).
2. Kiöntőcsöves edény, széttört, elterült állapotban feküdt. Gömbhasú, kissé szegletesedő, a nyak kiszélesedően hengeres, az egylyukú kiöntőcső kúpos. Jó kidolgozású, vékony falú, sárga színű. M: 25, Szá: 10, Fá: 9 cm (7. kép 6).
3. A 4. sz. edényben szétterülten feküdtek a cserepek, melyek hiányosak, így nem lehet teljesen összeállítani. Az edény valószínűen hordóforma volt, felső részét ferdén haladó, sávos fekete festés fedi. Alapszíne sárgászöld, vékony falú, jó kidolgozású. M: 26—28 cm lehetett (7. kép 1).
4. Behajló szájú, félgömb formájú nagy edény,

6. kép. 3. sír rajza
Рис. 6. План могилы № 3
Fig. 6. Dessin de la sép. n° 3

össze nem állítható darabokban. Hasán 4 bütyök, a húzgált durva felületen helyezkedett el. Barnás-vörösre égetett (7. kép 2). A 3. sz. edény hiányos volta kisebb bolygatásra mutat, de szándékos sírrablás nyomát nem érzékeltek. A sír alatt az eredeti altalaj feküdt.

A sírokkal kapcsolatban két kérdést vetünk fel:

- a) a temetkezés rendszere a telepen;
- b) a sírok melyik települési szinthez kapcsolódnak?

Ismert tény, hogy a korai- és középső-neolitikumban a temető és település még nem különül el, e folyamatra csak a késő-neolitikumban kerül sor. Addig a temetkezés mindig a telepen történik, és a megfigyelések szerint az elhagyott teleprészek, illetve a településre éppen nem használt területekre temetik halottaikat. Igaz, hogy e három sír a temetkezés és település kapcsolatainak általánosításához nem elegendő, de ezt a helyzetet találjuk a Körös-csoport,⁵ a vonaldíszes kerámia temetkezéseinél⁶ mindenütt, ahol a csoportos és objektumhoz kötött rendszer rajzolódik ki.⁷ Az aggteleki sírok is ezt erősítik, mivel a terület É-i részén a sziklafalhoz közel eső területen is hasonló jelenség rögzíthető. Magyarai Gábor igazgató szerint az égett

folt körüli területen magában álló, zsugorított, alsó- és felsőkar feküdt in situ helyzetben, mellette egymáshoz közel két zsugorított csontváz, amelyet földnyeső gépek dúltak szét. Feltételezhetően a vázlaton bejelölt tanyahelyek mindegyikén megvoltak a temetkezések, illetőleg azok még feltárhatók.

A második kérdésre könnyen válaszolhatunk, mivel mindkét sír a tűzhely, illetőleg a sározás alatt feküdt, így csak a kifejtett bükki kultúrát megelőző korban kerülhettek földbe. A sírok korhatározására az edényformák, illetve technikájuk ad támpontot és az ásatás során megfigyelhető stratigráfiai adatokból megkíséröljük a bükki kultúra belső fejlődésének vázlatos tagolását.

Leletanyag, a kultúra belső fejlődése

Tompa Ferenc alapvető munkájában behatóan foglalkozott a hazai neolitikum genetikájával, és a bükki kultúra szintézisével különösen úttörő jellegű munkát végzett. Halála után elsősorban a bükki—tisza fejlődés elmélete került bonckés alá, és mind a hazai, mind a külföldi szakirodalomban bizonyossá vált, hogy az egyenesvonalú fejlődés elve nem tartható fenn.⁸

A bükki kultúra genezisében és belső időrendjének kérdésében hazai irodalmunkban lényeges előrehaladás nem történt, mivel Kalicz Nándor és Makkay János tiszavasvári ásatásának közlése még nem történt meg. Hazánkban a bükki kultúra kutatása nem volt kiemelt téma, és e körben elsősorban csupán mentőásatások történtek, s bár a lelőhelyek és a leletanyag többszörösére emelkedett, még csak részkérdéseket oldottak meg.⁹ A rendszeres, nagyobb ásatások hiánya, a közöletlen anyag a megalapozott új szintézis elkészítését még ma is gátolja.

A magyarországi kutatásban a belső kronológiai kérdések nem kerültek előtérbe, és csupán a korai (Tompa-féle I.) klasszikus, (Tompa-féle II.) és egy késői csoport körvonalai bontakoznak ki ma is, anélkül, hogy ezek közelebbi meghatározása megtörtént volna. Csupán egyes helyi csoportokat különítettek el, pl. B. Kutzián Ida által közölt borsod-derekegyházi csoport,¹⁰ és talán a bükki törzsterületől távol eső nyírségi csoport.

J. Lichardus az ardovo-čertovai barlangban talált stratigráfia,¹¹ illetőleg a Domicán végzett nagyméretű feltárások alapján több alkalommal foglalkozott a kultúra genezisével és belső tagozódásával. A kultúra alapjainak Tompa által felvett proto-bükköt — az alföldi vonaldíszes —, illetőleg kelet-szlovákiai voluten kerámiát nem tartja közvetlenül bükki előzménynek, mert szerinte a Bükk

⁵ Pl. Hódmezővásárhely-Kotacpart: Kutzián I., A Körös kultúra. DissPann II. 23 (Bp. 1944) 93—97.

⁶ Pl. Egyek-Rózsástelek: MFMÉ 1958—59., 27—28.

⁷ Pl. Hódmezővásárhely-Kökénydomb: Dolg 6 (1930) 20.; Lebő: Arch. Ért. 85 (1958) 146—152.; Szegvár-Tűzköves: ActaArch.Hung. 9 (1959) 7—38.

⁸ Milojević, V., Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südosteuropas. (Berlin 1949) 91—94.

⁹ Korek J.—Patay P., i. m. 1—93; Korek J., FA 11 (1959) 1—23.; Korek J., Arch. Ért. 78 (1951) 5—12.

¹⁰ B. Kutzián I., AAu 40 (1966) 262.

¹¹ Lichardus, J., Neolitické osídlenie jaskyne Čertova diera. Nové Obzory 8 (1966) 431—45.

hegység központján aránylag ritkán fordul elő, és általános jellemzői nem felelnek meg a fejlődési átmenet nyomon követésére. Véleménye szerint az É-i területeken a gömöri lineáris kultúra önállóan él, és a korai- és középső-neolitikum közötti időszakban fejlődik ki. J. Lichardus a gömöri lineár kerámiát a bükkii kultúra egyik összetevőjének tartja csupán, a másik komponens a jugoszláv karszt területén meglevő vékony falú kerámia, mely túlnyomórészt starčevói tradíciókkal rendelkező festett anyag. Ezen anyagnak a Kárpát-medencébe érkezése összefügg azzal a nagy etnikai eltolódással, amely a Vinča-kultúra hordozóinak Délkelet-Európába való érkezésével előállt. Ezt a kerámiát Lichardus a Domica I. B. periódusba sorolja, ahol a bükkii kultúra csíráit jelentő anyag együtt él a gömöri lineár kerámiával, és általános hatásaival hozzájárult a bükkii kultúrának a Bükk hegység központi részén történt egyéni és jellegzetes formájú kifejlődéséhez. J. Lichardus szerint egy máig ismeretlen kultúrösszetevőt kell keresni a genezis problémájának megoldásához és ez minden valószínűség szerint egy eddig ismeretlen, vonaldíszes jellegű alkotóelem.¹²

A bükkii kultúra fejlődését Lichardus három lépcsőben határozta meg, elsősorban a kelet-szlovákiai stratigráfia alapján. Az A lépcsőt két fázisra bontotta: A/1 kezdet és A/2 átmenet a klasszikus bükkibe. Legfontosabb lelőhelynek tartja Ardo, Čertova-dien, Domica, Blažice mellett a magyarországi anyagból Aggteleket.¹³ J. Lichardus a Domica I. B. jellegű festett kerámiára alapozza elgondolását. Az aggteleki barlangból a Domica I. B. jellegű festett anyagot nem ismerjük, de tény, hogy a világossárga, fehér, vékony falú kerámia rendszerint nyakas formájú és az aggteleki szabadtéri telepen a sározás alatti rétegekből, más jellegű edényfestéssel együtt kerül ki.

Leletanyag az „A” felület sározás feletti töltélföldjéből:

Kerámia

1. Vékony falú oldal, fenékrészek, vonalköteg, spirál karcolások háromszög díszekkel (8. kép 1—3).
2. Jó anyagú perem, oldalrészek, alföldi vonaldíszes motívumokkal (8. kép 4—6, 8, 10).
3. Töredékek, kezdetleges karcolt dísszel, a Tompa-féle bükkii I. stílusban (8. kép 9, 11—13).
4. Kiöntőcsöves edény részlete 4 lyukkal, a csövön, illetőleg a csatlakozásnál 3 soros fekete sávfestés húzódik. Vörössárga (8. kép 14).
5. Oldalrész nyakhajlásában ujjbenyomatos borda, durva vörös (8. kép 16).
6. Vékony falú edénytöredék, szürkés (8. kép 15).
7. Nyakas edény töredéke, ujjbenyomásos lecsüngős dísszel, jó anyagú cserépen (9. kép 1).
8. Hengeres kiöntőcső, rózsáján 3 lyukkal, vörös (9. kép 2).

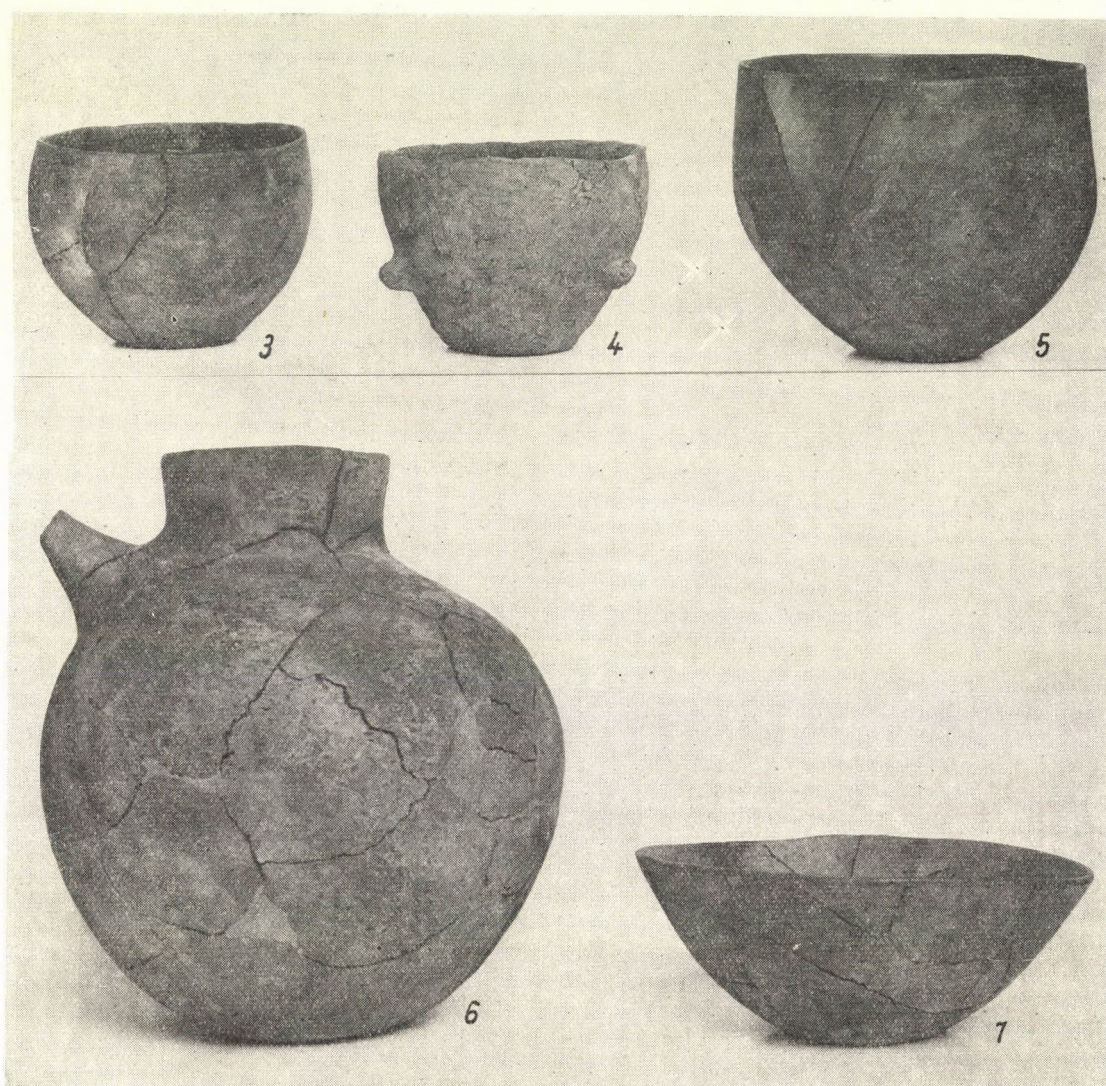
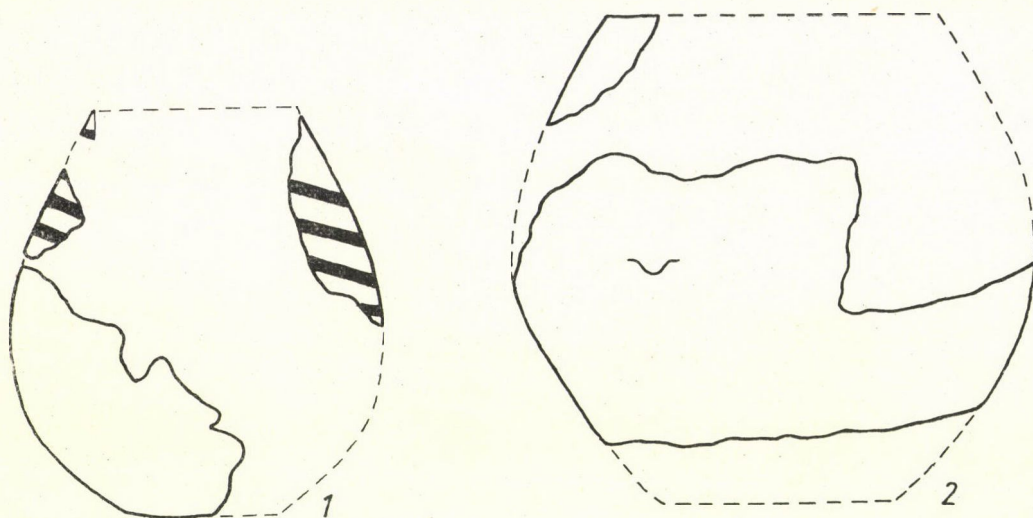
9. Oldalrész, lapos hosszú bütyökfogóval, durva, fekete (9. kép 3).
10. Oldalrészek, ujjbenyomásos lécbordával, durva kivitelben (9. kép 5, 12).
11. Oldalrész, kerek benyomott bütyökfogóval, durva, barnás (9. kép 4).
12. Edényoldal, felületén félkör alakú benyomott bordadísz, durva, fekete (9. kép 7).
13. Edénytöredék a perem alatt lyuksorral, illetőleg hegyes bütykökkel váltakozva, durva, húzgált felületű (9. kép 8, 11).
14. Ívelt, kihajló peremű nagyobb edény töredéke, szemcsés anyagból (9. kép 13).
15. Durva, sárga oldalrész, rajta sávós vörös festés nyomával (9. kép 9).
16. Fenékrészek, rajta Tompa-féle Bükk I—II. típusú karcolt díszek, alul pontdíszes végződés-sel (9. kép 6, 10).
17. Félgömb formájú tál vékony falú barnás-szürkére égetve. A felületet négy mezőre osztott széles szalagköteg díszíti. M: 7, Szé: 19,5 cm (10. kép 1).
18. Félgömb formájú, jó kidolgozása, sötétszürke tál gazdag szalagköteg dísszel. A perem belső oldalát egymásba kapcsolódó félkörös szalagköteg díszíti. M: 11, Fá: 23, Fá: 7 (10. kép 2, 4).
19. Hordó formájú edény, a perem alatt lyuksor és 3 hegyes bütyökcsoporthoz váltakozik. Az edény közepén hegyesedő bütykök ülnek háromszög elrendezésben. M: 25,5 Szé: 13, Fá: 6 cm (10. kép 3).
20. Félgömb formájú tál, peremén 4 kicsúcsosodással, kissé szegletesedő forma. Gazdagon díszített Bükk II. motívumokkal. Az íves karcolás 4 mezőre osztja a felületet, s rácsminták, karcolatok fedik az edény testét. Kívül szürkés, belseje fekete. M: 11, Szé: 13, Fá: 13 cm (10. kép 5).

Eszközök, ékszerek:

1. Trapéz formájú kőbalta, egy oldalra élezve, andezitből, foka törött. H: 5, Szé: 3,2 cm (11. kép 1).
2. Töredékes silex és obszidián pengék H: 4, ill. 4,9 cm (11. kép 2, 3).
3. Bordából csiszolt hegyes simító csontok. H: 9, ill. 8,2 cm (11. kép 4, 5).
4. Kettős csontkakúp alakú orsógomb, durva agyagból, fekete (11. kép 11).
5. Kúp formájú, pelyvás anyagú, átfúrt szövőszéknehezék. M: 6,8 cm (11. kép 12).
6. Hengeres, hegyesedő végű, vízszintesen átfúrt agyaggyöngy szürkére égetve. H: 4,4 cm (11. kép 6).
7. Hengeres, mindkét végén lapított amulett, a felső harmadban keresztülfúrt lyukkal, a fel-fűzés céljára. H: 3,5 cm (11. kép 7).
8. Hengeres, vége felé keskenyedő agyaggyöngy,

¹² Lichardus, J., Jaskyňa Domica ... (1968) 44—104.

¹³ Lichardus, J., Jaskyňa Domica ... (1968) 97—100.

7. kép. 2—3. sír mellékletei
 Рис. 7. Погребальный инвентарь могил №№ 2 и 3
 Fig. 7. Le mobilier des sép. n°s 2 et 3

8. kép. „A” felület sározás fölötti rétegének leletei

Рис. 8. Находки из слоя над глиняной обмазкой на участке «А»

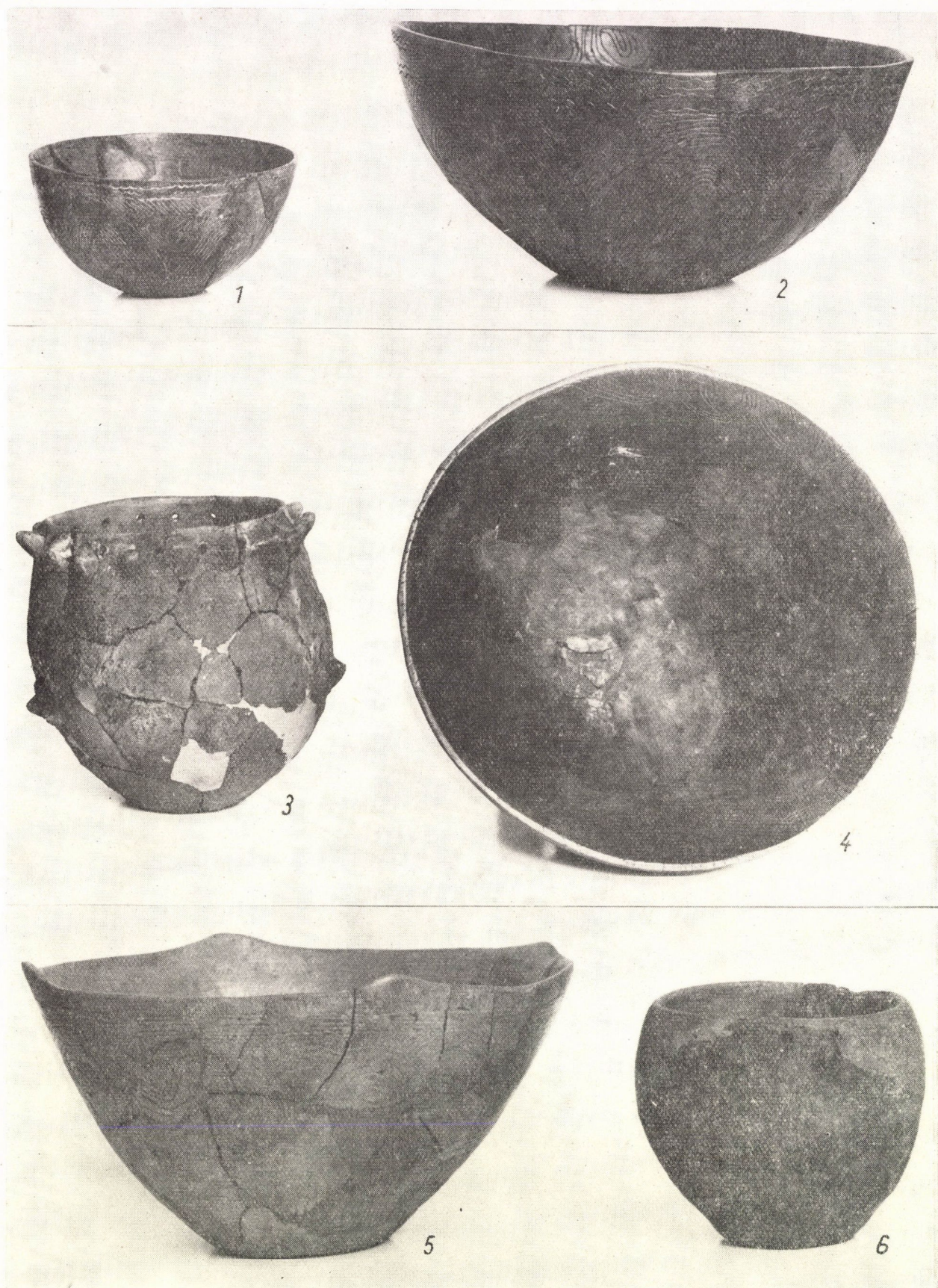
Fig. 8. Les trouvailles de la surface «A» mises à découvert dans la couche au-dessus du plancher argileux

9. kép. „A” felület sározás fölötti rétegének leletei

Рис. 9. Находки из слоя над глиняной обмазкой на участке «А»

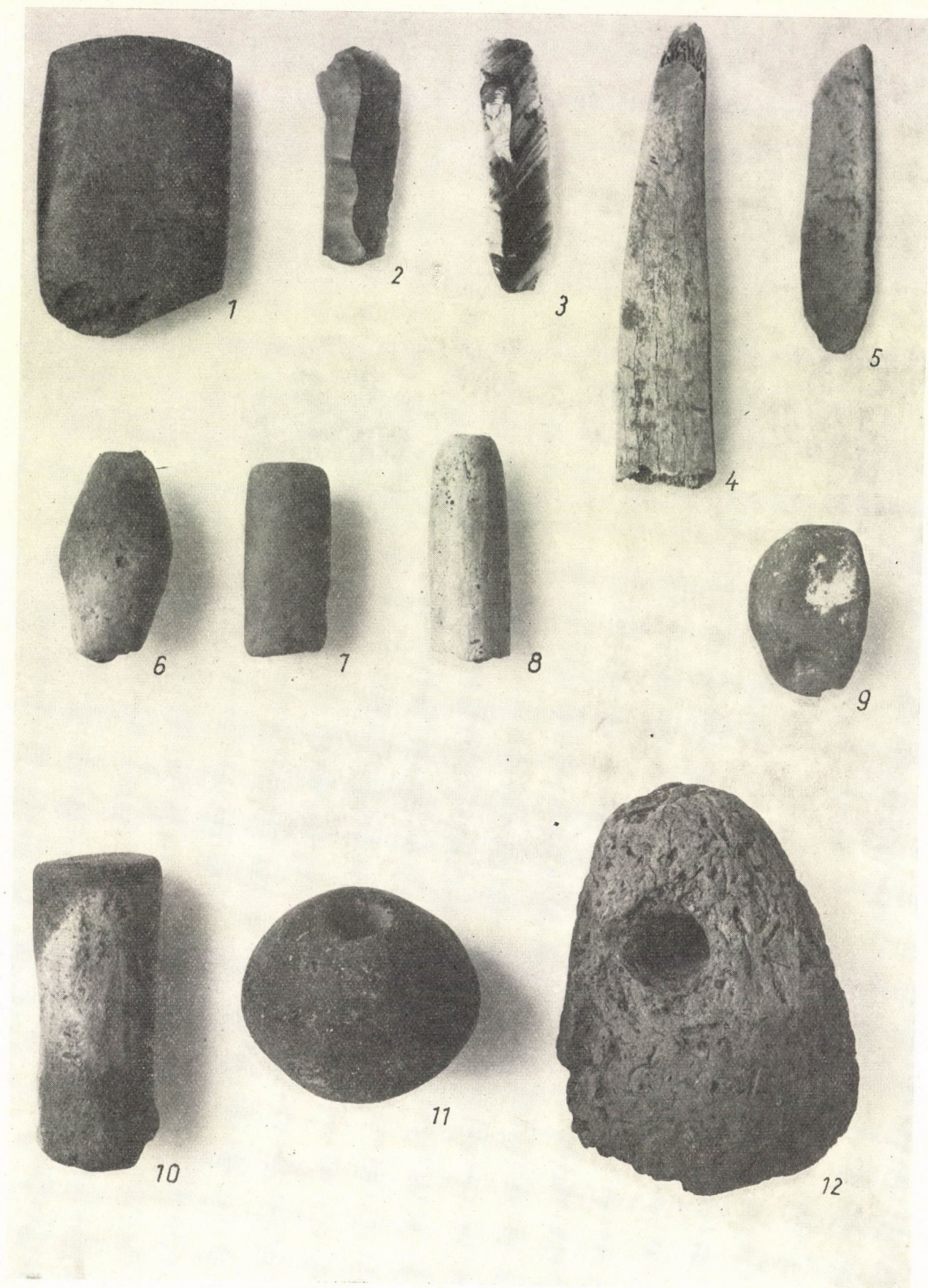
Fig. 9. Les trouvailles de la surface «A» mises à découvert dans la couche au-dessus du plancher argileux

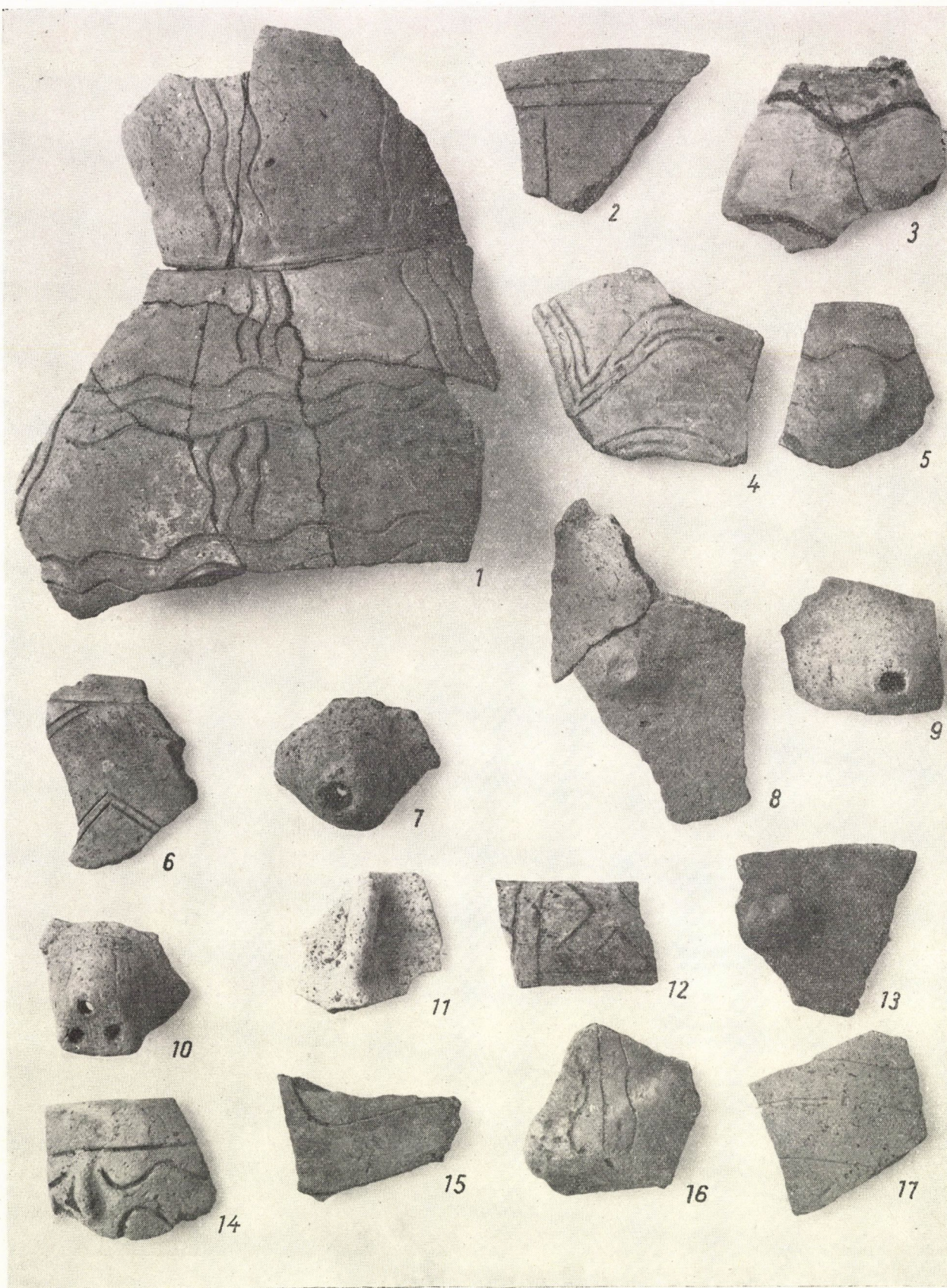
10. kép. „A” felület sározás fölötti rétegének edényei

Рис. 10. Сосуды из слоя над глиняной обмазкой на участке «А»

Fig. 10. Les vases de la surface «A» mises à découvert dans la couche au-dessus du plancher argileux

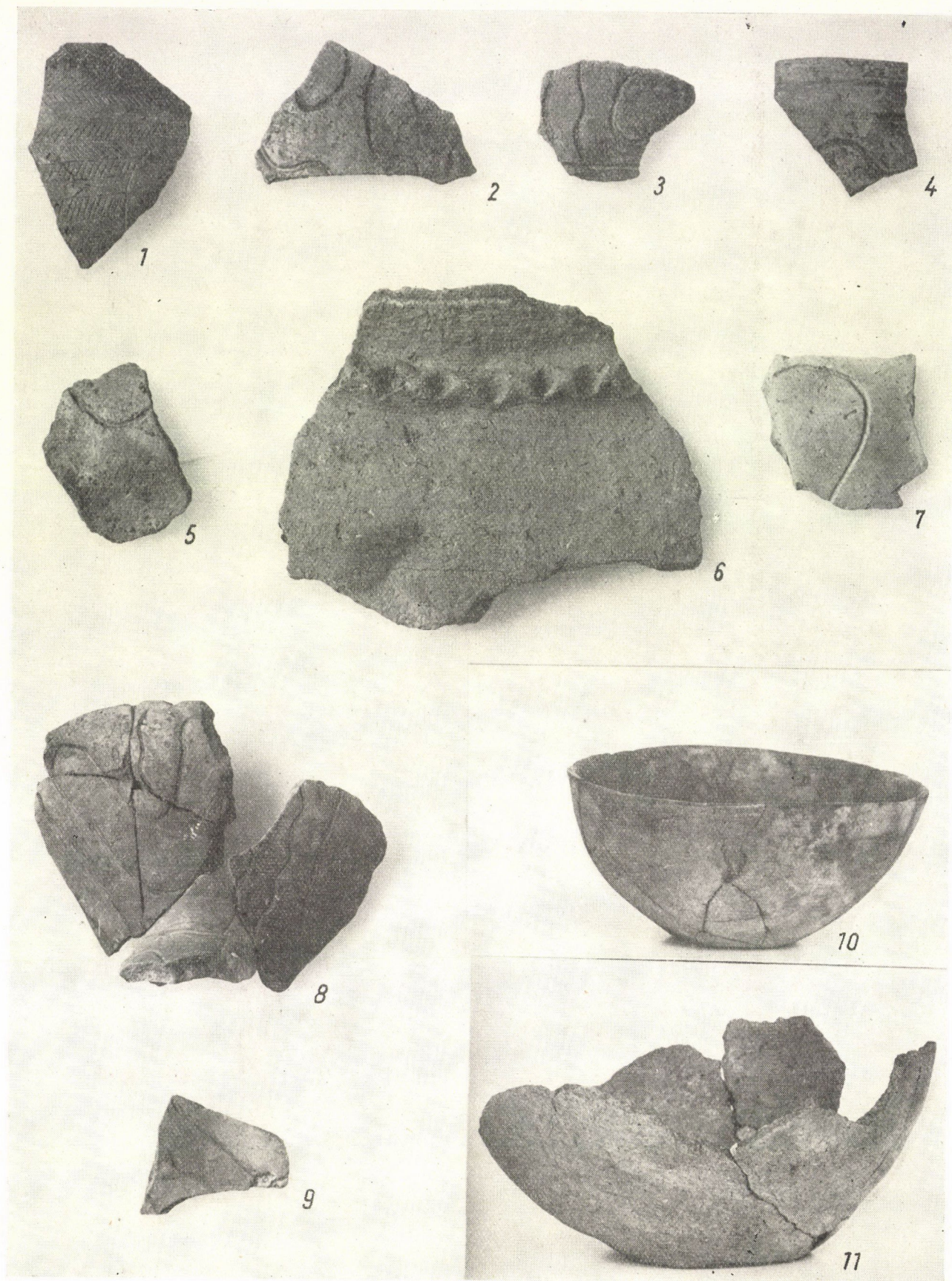
11. kép. Eszközök az „A” felületből
 Рис. 11 Орудия, обнаруженные на участке «А»
 Fig. 11. Outils provenant de la surface «A»

12. kép. „A” felület sározás alatti rétegének leletei

Рис. 12. Находки из слоя под глиняной обмазкой на участке «А»

Fig. 12. Les trouvailles de la surface «A» mis à découverte dans la couche sous le plancher argileux

13. kép. „A” felület sározás alatti rétegének leletei
 Рис. 13. Находки из слоя под глиняной обмазкой на участке «А»
 Fig. 13. Les trouvailles de la surface «A» mises à découvert dans la couche sous le plancher argileux

vízszintes átfúrással, szürke H: 4 cm (11. kép 8).

9. Szabálytalan alakú, végein benyomkodott agyaggyöngy, vízszintesen átfúrva, vörös H: 3 cm (11. kép 9).

10. Agyagtárgy, hengeres testtel, alja lapos, teteje ferde síkú. A forma primitív kidolgozása, dorong-idol-félét mutat, hátracsapott arcrésszel. Szürke, H: 5,6 cm (11. kép 10).

Leletanyag az „A” felület sározás alatti rétegéből:

1. Nagyméretű, kihajló szájú nyakas formájú töredék. Felületén függőleges hullámvonal-kötegeket vízszintesen futó háromsoros hullámos bekarcolt szalagok keretezik. Jó anyagú, szürke (12. kép 1).

2. Peremrész, kettősvonalú karcolással, szürke, jó anyagú (12. kép 2).

3. Oldalrész hullámos mélyvonalú karcolással, melyet fekete festés tölt ki, szürkés-sárga, jó kidolgozása (12. kép 3).

4. Vékony falú, igen kezdetleges Bükk B I. jelzésű karcolással, középvastag falú, szürke oldalrész-szel (12. kép 4).

5. Peremtöredék, hullámos mélyítéssel, alatta függőlegesen álló bütyök, szürke, finom kidolgozása (12. kép 5).

6. Nagyobb edény nyakrésze, benyomott dudorral, vörös, vékony falú (12. kép 8).

7. Kiöntőcsöves töredék egy lyukkal, vékony falú, sárga (12. kép 9).

8. Kúp alakú kiöntőcsöves töredék egy lyukkal, középvastag falú, vöröses (12. kép 7).

9. Oldalrész, hengeres metszetű kiöntőcsővel, a kiöntőcsövön kezdetleges vonalmélyítés van, vékony falú, vörös (12. kép 10).

10. Peremtöredék egyenes, karcolt vonaldísszel, alatta hullámvonaldísz között függőleges bütyök, sárga, finom kidolgozása (12. kép 14).

11. Oldaltöredék mélyvonalú karcolással, rajta fekete festés nyomával (12. kép 15).

12. Fenékrész mélyvonalú hullámos mélyítéssel, szürke (12. kép 16).

13. Oldalrész párhuzamos, mélyvonalú karcolással, vörös (12. kép 17).

14. Peremtöredék B I. stílusú, ék alakú karcolással, vörös (12. kép 6).

15. Peremrész hullámos és meandroid-szerű karcolással, amelyet fekete festés tölt ki (12. kép 12).

16. Nyaktöredék, vékony, hengeres megtört szalagfüllel, sárga (12. kép 11).

17. Oldalrész, benyomott bütyökfogóval, jó anyagú, vöröses (12. kép 13).

18. Oldalperem fenékrészek, mélyvonalú bekarcolással, amelyek fekete festéssel vannak kitöltve, vörösbarna, jó kidolgozásúak (13. kép 2–5).

19. Oldal- és fenéktöredék, közép mélyvonalú mé-

lyítéssel, sárgásbarna, jó kidolgozásban (13. kép 7, 11).

20. Talpas tálformának tálrészes töredéke, a tál enyhén behajló szájú, s felületét zónákra osztott karcolás fedi. Az osztómezt függőlegesen haladó hullámos kettős vonal, a mezőket zártvonalú, mély karcolások fedik. Szürkés színű, jó kidolgozása M: 10 (13. kép 8).

21. Kihajló nyakú, nagyobb edény töredéke, a nyakhajlásban ujjbennyomásos bordával, vörös, durva kivitelben (13. kép 6).

22. Félgömbös tál, vékony falú, vörös, M: 7, Szá: 19,5, Fá: 6 cm (13. kép 10).

23. Nagyobb félgömbös kiöntős edényalj töredéke Fá: 7 cm (13. kép 11).

24. Behúzott nyakú edény, a perem alatt 3 bütyök, fölötté 3–3 lyuk, szürke, durva, M: 20, Szé: 10, Fá: 5 cm (10. kép 6).

A bemutatott töredékek az „A” felület sározás alatti É-i részéről kerültek elő, minden összefüggés nélkül. A nem közölt töredékek között a díszítetlen, kissé húzgált felületű, durva anyag dominál.

Az „A” felület sározás alatti anyaga az első, felszínen megtelepülők emlékét őrzi. Anyagában az alföldi vonaldíszes stílusjegyek uralkodnak. A közepes mélyítés, zömében egyvonalú hullámos díszítés az uralkodó, de a meandroid (12. kép 12), a hegyben összefutó kettős karcolás (12. kép 6) is képviselve van benne. Az előkerült cserepek közül egy kezdetleges háromvonalas szalagköteggel díszített, közepes kidolgozású cserepet lehetne a Tompa-féle Bükk-I-be felvenni (12. kép 4). Formában a kihajló nyakú, gömbhasú edény (12. kép 1), a behúzott szájú félgömbös edény (12. kép 14) és annak nyúltabb formái (13. kép 4), az alacsony csótalpas tál (13. kép 8) és a kiöntőcsöves edények hengeres nyakkal az általánosak (12. kép 9, 10). A kiöntőcsövek rövidek, 1–3 lyukkal. A durva kerámia szinte díszítetlen, a felületképzés rücskös, húzgált és csak szórványosan jelentkezik a nyakhajlásban a plasztikus, benyomott dísz, és teljesen alárendelt szerepet játszanak az edénytartozékok: bütykök, fogantyúk. Ezen összetételű anyag díszítésében és a formák többségében megfelel a Közép-Alföldön található vonaldíszes kerámia egyik csoportjának, amelyet az alföldi vonaldíszes kerámia I. stílusának neveztem.¹⁴ Többben megállapították — a százszámra előkerülő lelőhelyek után —, hogy az alföldi vonaldíszes kerámia a Tiszától K-re eső területen önállóan él, más kultúrákkal, csoportokkal nem keveredik.¹⁵ A korai és közép-neolitikum alatt biztosan tartja megcsalva a Zagyvától K-re eső területeket az Eger patakig, egészen az észak-magyarországi Középhegység lábáig, továbbá a Tiszától D-re eső nagykunsági, hortobágyi területeken.

Ezeknek a területeknek az alföldi vonaldíszes kerámia a legidősebb neolitikus kultúrája, amely hosszú élettartama alatt különböző ágakra esik

¹⁴ Korek J., MFMÉ (1968) 14.

¹⁵ B. Kutzián I., AAu 40 (1966) 252.; Korek J., MFMÉ 1958–59., 45–47.

szét, helyi csoportokat hoz létre, és benne különböző más csoportok anyaga is fellelhető. A Hortobágy területén pl. a legidősebb alföldi vonaldíszes kultúra a faluvégi anyaggal jellemezhető,¹⁶ amely teljesen azonos a Kisköre-Gát lelőhely anyagával.¹⁷ A közbeeső területet az e korbba tartozó lelőhelyek sűrűn borítják (Abádszalók, Tiszaszőlős, Tiszavalk).¹⁸ Az anyagra a virágcserep mellett az íves, szegletes, mélyvonalú karcolás, a félgömbös tálforma, a hengeres nyakú csupor jellemző, míg a durva kerámiánál a rücskös felület, húzgálás, jóformán bütykök nélkül. A csipett dísz és a Trogmayer által leírt fröccsentett barbotin¹⁹ csupán szórványosan fordul elő. Nincs plasztikus dísz, sem hólyagdudor, amely az általam nevezett alföldi vonaldíszes kultúra II. stílusát képviseli,²⁰ és amelyet B. Kutzián Idának a szakirodalomba való bevezetése óta szilmegi csoport néven ismernek. Néhány e korbba tartozó lelőhelyen bükki importáru is van, és ez korban kapcsolódik a szakálhát-lebői körhöz, amelynek észak—déli és fordított irányú nagy közvetítő szerepére már többen utaltak.²¹

Kevésbé tiszta a kép a Bükk hegység területén és közvetlen a hegység lábánál levő síkságon. A vonaldíszes kerámiának a Bükk hegység területén való megjelenésével az ún. protobükkiben már Tompa is számolt, azonban az általa idesorolt anyag nagyobb részben a síkságon fekszik (Tiszadada, Bodrogkeresztúr), ill. az aggteleki és istállósókői barlangban keverten a bükk kultúrával együtt jelentkezik.²² Olyan rétegeket, amelyek csak vonaldíszes stíuselemeket tartalmaztak, a hazai barlangokban a mai napig sem sikerült találni. Ez a keveredés jelentkezik a Bükk hegység lábánál levő lelőhelyeken (pl. Miskolc-Fűtőház, Bogács-Hintóvölgy)²³ csakúgy, mint a távol eső alföldi lelőhelyeken (Polgár-Tikos)²⁴ és a nyírségi lelőhelyek egy részében is. A kevés adat mellett is biztosan állíthatjuk, hogy a Bükk hegység területén a vonaldíszes kerámia önálló telepei, a bükki anyaggal való keveredés nélkül, tisztán megvannak.

Uppony-Malomgát. A Csermely-patak völgyében levő lelőhelyre Rozsnyói Márton hívta fel a figyelmet, és 1961-ben 3 felületet tártam fel, két kunyhóval. E lelőhely anyaga tisztán képviseli az idősebb vonaldíszes kerámiát. A vonalmélyítések V alakúak, szélesek, formában megegyeznek a Tarna-patak menti, vagy a hortobágy-faluvégi halomról előkerült anyaggal. A kerámiára a durva

kivitel a jellemző, általános a vastag fenékképzés, az edényfal húzgált felülete, az agyagfolt ráakás és az ujjbenyomás, amely Körös hatást mutat. Az anyagban egyetlen bükki stílusú karcolt cserép sincs.²⁵ Az alföldi vonaldíszes kerámia stílusjegyeitől azonban eltér abban, hogy a durva kerámián jelen van a perem alatti lyuksoros edényforma, a házi kerámiának fő típusa, amely végigkíséri a hegyvidéken a vonaldíszes és bükki együttélést és tovább él még akkor is, amikor már a vonaldíszes kerámia stílusa a későbükkiben csoportokból végleg eltűnik. Az uppony-malomgáti lelőhely anyagát a Bükk hegység legidősebb vonaldíszes csoportjának tartom, megelőzve a Szlovákiában — Pavúk által volutenkerámia I. A. fokozatába beosztott Hurbanovo, milanovcei anyagot,²⁶ mert abban már olyan elemek fordulnak elő, amelyek magyar viszonylatban a II. stílussal mutatnak azonosságot és a szilmegi csoportban jelentkeznek. Az anyag zömében kifejezetten alföldi vonaldíszes jellegű, a durva edények lyuksoros kiképzése pedig a vonaldíszes kerámia Ny-i anyagából került a volutenkerámiával, vagy közvetlen úton a Bükk hegység területére.

Uppony-Mogyorós oldal. A falutól DK-re 1500 m-re, a hegyek lábánál fekszik a lelőhely egy mély horhos mellett, ahol 1961-ben nagyobb felületet tártam fel és 3 egymásba vágott gödröt bontottam fel. A gödrök egységes, keveredés nélküli kerámiát tartalmaztak, amelynek legsajátosabb vonása, hogy ebben sincs jelen a bükki díszítő jelleg, sőt a házi kerámiára annyira jellemző lyuksoros edényforma sem. Az anyagra három forma jellemző: 1. a virágcserep formájú edény, amely a kiskörei telepen van képviselve, de több töredékes formáját ismerjük az alföldi vonaldíszes kultúra minden telepén. E forma jelenkezik a miskolc-fűtőházi anyagban²⁷ és a hegyek lábánál elterülő síkságú lelőhelyeknél is. 2. Szegletesedő félgömbformák, amelyek Bodrogkeresztúrról ismertek. 3. Alacsony csőtálpas tálak, amelyek az alföldi vonaldíszes kultúra egész területén mind az I., mind a II. stílusban megvannak. Az anyagra az igen gondos kidolgozás, a felületek külső, néha belső polírozása jellemző, legtöbbször világos színekben (sárgászöld, barnássárga, fehér). Az íves, inkább vékonyvonalú karcolás általános, továbbá a zárt vonalat adó (ovális, szív alakú) hullámos karcolást is megtaláljuk. Előfordul a szegletes vonalú karcolás, elsősorban nyakos és talpcsöves formákon. A legfontosabb különbség azonban a díszítőmotívumok

¹⁶ Gazdapusztai Gyula feltárása. Közöletlen. Déri Múzeum.

¹⁷ A szerző feltárása 1966-ban. MNM Közlés alatt az Egri Múzeum Évkönyvében.

¹⁸ Abádszalók, Tiszaszőlős, Csalog Zsolt feltárása, Szolnoki Múzeum, Tiszavalk. Patay Pál feltárása. MNM közöletlen.

¹⁹ Trogmayer O., Arch. Ért. 95 (1968) 6—11.

²⁰ Korek J., MFME 1968. 14.

²¹ B. Kutzián I., Conférence Archéologique de l'Académie Hongroise des Sciences. Programme et dis-

cours des chercheurs Hongrois Budapest 3—6 octobre 1955. 79.; Ua. AAu 40 (1966) 260—261.

²² Tompa F., Bandkeramik ... I. t. 2, 9., 10, 3, 4,

²³ B. Kutzián I., MM 1946. 50—51.

²⁴ Roska Márton ásatása. Az anyag jórészt közöletlen, a JATE Ökortudományi Tanszékén; Korek J., FA 11 (1959) 15., 4. kép 1, 2.

²⁵ MNM Közlés alatt az Acta Arch. Carp. folyóiratban.

²⁶ Pavúk, J., Gliederung der Volutenkeramik in der Slowakei. Štáz 9 (1962) 19.

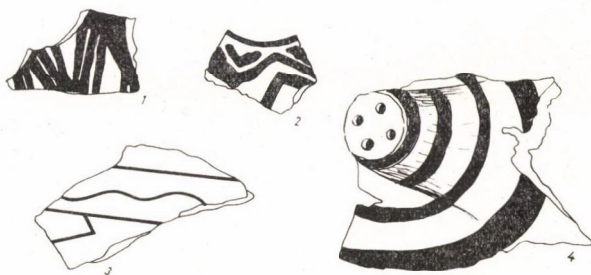
²⁷ Korek J., FA 11 (1959) 18—19. 6. kép.

elrendezésében van. A motívumokat 4 részre osztott felületre karcolják úgy, hogy közöttük függőleges osztómezt képeznek, amelynek motívumai eltérnek a mezőktől. Hasonló rendszerű pl. a Bogács-Hintóvölgyben talált edény²⁸ (B. Kutzián rajzában rekonstruált formában), ahol a díszítések mezőnként váltakoznak. A mezők alkalmazása az upponyi anyagban is jelentős tényező és a teret kitöltő motívum már szinte meander-formát mutat. Ez a felfogás az alapja a szakálhát-lebőli kör fonatmintáinak, majd a későtiszai kerámia-műveltség szinte teljes mintakincsének. E díszítési mód a bükki kultúra stílusrendszerére csak kis hatást gyakorolt.

Az upponyi anyagban a festés sávós-fekete formában lép fel mind az égetés előtt, mind az égetés után is. Az uppony-mogyorósi anyagot a malomgátinál későbbinek tartom, amelyben az alföldi vonaldíszes kultúra fő motívumai mellett bővül a formakincs, megjelenik a festés és az elrendezésben a zónás rendszer érvényesül. Az uppony-mogyorósi lelőhely közelíti meg a legjobban az aggteleki település „A” felület sározás alatti rétegének anyagát. Mind az upponyi, mind az aggteleki lelőhely azt bizonyítja, hogy a Bükk hegység területén is a vonaldíszes kerámia népe telepedett meg elsőként a kora-neolitikum középső szakaszán, amely az Alföld területén is meglevő alföldi vonaldíszes kultúrával a legszorosabb kapcsolatban áll.

A bükki kultúra kerámia-művességének egyik komponense a korábbi őslakosság fazekas-gyakorlata, amelyből elsősorban a formákat vette át. Hogy szinte minden bükki formának vonaldíszes előzménye van, nem szükséges bizonyítani. A finom kidolgozású kerámiában a félgömbös tál, a csuporformák, a cilindrikus, vagy gömbhasú edények, a hengeresnyakú csuprok, a kiöntőcsöves formák feltétlenül a vonaldíszes gyökerekből fakadnak. Hasonló a helyzet a durva kerámiánál, a hordó alakú tároló edényeknél, a csonkakúpos kisebb és nagyobb fazekaknál, ahol a formák is közősek, még a lyukсорos edényen is, amely a vonaldíszes kerámia másik ágából került a bükkiek hagyatékába.

Feltétlenül egyet kell érteni J. Lichardus-szal abban, hogy az eddig felvetett genetikai alapok — egykor a Tompa-féle protobükk — a mai alföldi vonaldíszes kerámia — vagy akár a Lichardus által bevezetett kárpáti vonaldíszes kerámia, de még inkább a gömöri vonaldíszes kerámia — nem elégségesek a közvetlen kifejlődés bizonyítására. Újabb komponenseket kell keresni, és hogy azok déli hatásként jelentkeznek, nem lehet vitás. Az eddig ismert vonaldíszes alapokból nagyon nehezen vezethetők le a vonalköteg minták, amelyek a bükki edényművesség lényegét adják. Az elrendezésben viszont vannak közös vonások, amelyek nem

14. kép. Festett cserepek „A” felületből
Рис. 14. Черепки с росписью, обнаруженные на участке «А»
Fig. 14 Tessonns peints de la surface «A»

egyéni szeszélyből fakadnak, hanem a vonaldíszes örökség jellemzői. Gondolok itt elsősorban a zártvonalú kettős vonalkarcolásokra (Aggtelek), amely az új technikai és művészi készséggel párosul. Az edény díszítése a tér borítására épül és a nagy mintaelemek osztózónák nélkül is mezőkre osztottak, mint az a vonaldíszes kerámiában már korábban kialakult.

A vonalköteg előzményét talán jobban ki lehet majd mutatni az edényfestésben. Ez egyik bizonyítéka a déli komponensnek, amelyet Lichardus a Starčevo II. B és Seszlo-szerű hatásnak tart.²⁹ A hazai neolitikori festett kerámia problematikája igen szerteágazó, sokrétű és minden csoport vagy kultúra edényművességében jelentkezik, kisebb-nagyobb gyakoriságban, a legkülönbözőbb megoldásokban. E szövevényes problematikából a korai- és középső-neolitikum anyagában csak annyit érintünk, amely a bükki kultúrában jelentkező festéssel hozható összefüggésbe.

Az aggteleki nyíltszíni település anyagában az előkerült festett cserepek szinte kivétel nélkül a sározás alatti rétegben voltak egy kiöntőcsöves forma kivételével, melyen fekete-sávós festés veszi körül a kiöntőcsövet (14. kép). A festésre két technikai megoldás jellemző: 1. az égetés után felületre került fekete sávfestés, 2. fekete festés, amely feltehetően az égetés előtt készült, illetőleg az utóégetésnél szilárdult meg. A festék színének megítélésénél nagyobb óvatosságot kell tanúsítanunk, mert a vegyi bomlási folyamat megtevesztő. A szamosályi, kisvarsányi³⁰ anyagon végzett kémiai vizsgálatoknál Szabó Zoltán vegyész kimutatta, hogy a cserepeken levő sávós fekete festék szerves anyag, a legnagyobb valószínűség szerint vér, amelyet a lepolírozott edényre besűrítve vittek fel anélkül, hogy a felületre előbb külön mázat kentek volna. A kerámia minden rétegében azonos ásványok fordultak elő, és kémiai összetételük is nagyon hasonló volt. A rétegesizsolat képe folyamatos átmenetet mutatott az egyes rétegek között. A festés felett, de a festett vonalak felett jelentkező

²⁸ B. Kutzián I., MM 1946. 51., 5. kép.

²⁹ Lichardus, J., Príspevok k štúdiu neolitickeho osídlenia Juhoslovenskeho krasu. Štz 13 (1964) 57—66.

³⁰ Későneolitikus festett kerámia az MNM, illetőleg a vásárosnaményi múzeumban. A szerző ásatása, közlés alatt a Nyíregyházi Múzeum Évkönyvében.

anyag tiszta szén, átizzott fehér, lúgos fémhatású hamu, ami a festékből visszamaradt.³¹ Hasonló a helyzet az aggteleki daraboknál, ahol a feketének tartott festés szénmaradvány és eredeti színükben lehetett vörös, vagy más színű is. Igen gyakori az aggteleki példányoknál, hogy a fekete lenyomat csak karcolatokban maradt meg, amely nem jelenti azt, hogy az egész edény, vagy annak egy része ne lett volna festéssel bevonva (14. kép 3). A megmaradt kisszámú töredéken mind a keskeny, mind a szélesebb sávfestés megtalálható, általában egyenes vonallal és formájuk csak részben lehetett előzménye a szalagköteg karcolásnak. Az íves vonalú festés csak ott jelentkezik, ahol az edény hajlata, vagy rendeltetésének kihangsúlyozása azt kívánta. A kiöntőcsövet és annak bázisát azért veszik körül festett sávok (14. kép 4), hogy a nem mindennapi használatra rendeltetését ezzel is kiemelve. Nem tartjuk nagyon merész feltételezésnek, hogy ez a forma a termékenység kultuszával áll kapcsolatban. A töredékek is azt mutatják, hogy ha nem az egész felületet festik, akkor a festés a hangsúlyos részekre, a szájra, nyakra, vagy hasvonalon levő bütykök körül csoportosul, gondolva arra, hogy a használatnál ezek látszanak leginkább. Az egyre gyarapodó festési nyomok arra mutatnak, hogy mind a vonaldíszes, mind a бүккі kultúrában sokkal gazdagabb volt a festési gyakorlat, mint ez jelenleg látszik.

A vonaldíszes kerámiában található égetés előtti festési technika legismertebb lelőhelye Bodrogkeresztúr,³² ahol polichrom festés is található. Kiskörén alárendelten mindössze egy talpas edényen jelentkezett a sávos-fekete festés.³³ Előfordult az upponyi anyagban egy nyakas, össze nem állítható edény. Az edény hasán 4 dudor van, amelyet spirálisan ható festés vesz körül. A felületen a világosabb és sötétebb polírozás közötti részeket világos festésű sávok takarják. Ezzel teljesen meg egyezik az aggteleki 3. sír edénye, ahol a sávos-fekete festés ferde irányban halad. Az aggteleki barlangból ismert egy félgömb formájú tál,³⁴ rajta fehér festéssel egymásba kapcsolódó spirálmintával, amelyet Tompa a бүккі kultúra legkorábbi festésének tartott azzal a másik aggteleki töredékekkel, amelyen a ritka vonalközekeket fedi a festés.³⁵ Rétegtani helyzetük bizonytalan. A бүккі körhöz kapcsolódó többi ismert festett anyagot (Sátoraljaújhely, Gáva, Buj, Rakamaz)³⁶ Tompa a késő-bүккі fejlődési fokba sorolta, Lichardus pedig a Vorlengyel horizontba és Precucuteni I–II, Boian-Giulești, Vidra, Šarka típusal, a Vinča II. BC I szinkronizálja.³⁷

Lichardus részletesen elemezte a Domica-barlang igen gazdag festett anyagát, amely ott a бүккі megelőző Domica I. A-ban jelentkezett. A festés fekete, amely vörös alapra került, igen jó anyagon és a minták között az egymásba kapcsolódó spirálisok, ritkán egyszerű szalagok és fogazásos motívumok vannak.³⁸ Ezek a minták a később kifejlődő бүккі kerámia karcolt formájában a széldíszítványok legáltalánosabb típusait adják. Ez a festési mód és technika Lichardus szerint a jugoszláv karszt vidékéről, a Vinča A-t megelőző mozgások révén terjedt É felé. Ez a festés a magyarországi anyagban eddig még ismeretlen. A Domica I. B rétegben fellépő festett anyag geometrikus jellegű, és együtt jelentkezik az általa gömöri lineár kerámiának nevezett anyaggal, amely megfelel az aggteleki sározs alatti rétegnek.³⁹ Ehhez a réteghez köthető a 2. és 3. sír, amelyet a jól keltezhető kiöntőcsöves edény mellett még a rajta levő festés is alátámaszt.

Az aggteleki településen észlelhető stratigráfiai adatok alapján a Бүккі hegység területén fel lehet vázolni a korai- és középső neolitikum településtörténetét.

1. Az upponyi és aggteleki zárt leletegyüttesek alapján biztosan állítható, hogy a terület legkorábbi megtelepítői a vonaldíszes kerámia kultúrájának népe, önállóan jelenik meg, és csakúgy, mint az Alföldön, itt is sűrűn települt. Az anyag kapcsán idősebb és fiatalabb szakaszt lehet megkülönböztetni, amelyből az utóbbit az uppony-mogyorósi és az aggteleki lelőhely sározs alatti rétege képviseli.

2. A fejlődés következő szakasza a vonaldíszes és a kifejlődő бүккі kultúra együttélése. A már közölt anyag kevertsége igazolja ezt, de a még közöletlen, újabb ásatásokból származó anyagok az Arkavölgyből, Szilvássáradról, Pálházáról⁴⁰ is ezt tanúsítják. E fejlődési szakaszban két fázist látunk. Az egyikben a vonaldíszes és бүккі elemek együtt fordulnak elő, mely utóbbi nagyon archaikus jellegű. A vonaldíszes elemek kifejezetten még az I. stílus motívumait képviselik s a бүккі vonalkötegek nem borítják be teljesen az edény felületét. E szakaszba sorolható az Arka-völgyi, szilvássárad, pálházai lelőhely, továbbá az istállóskői, Herman Ottó-, бүдőspesti és aggteleki barlangok azon anyaga, amelyben a szilmegi hatások nem jelentkeznek. A második szakaszban a vonaldíszes stíluselemek veszítenek jelentőségükből, s kifejezetten az általam II. stílusnak jellemzett anyag él tovább, amely a szilmegi csoport erős É-i expanziójával hozható kapcsolatba. Legjelentősebb lelőhelye Miskolc-Fűtőház, Miskolc-Tapolca-Vizesbar-

³¹ Köszönetet mondok Szabó Zoltánnak, a Központi Technológiai és Múzeológiai Osztály vegyészének a vizsgálatok elvégzéséért.

³² Tompa, F., Bandkeramik... XLIX. t. 1–6, L. t. 1–6.

³³ Szerző ásatása, MNM.

³⁴ Tompa, F., Bandkeramik... XLVI. t. 1.

³⁵ Tompa, F., Bandkeramik... LI. t. 3.

³⁶ Tompa, F., Bandkeramik... XLVI. t. 2–5, XLVII. 1–5., XLVIII. 1–7., LII. 1–6.

³⁷ Lichardus, J., Štž 9 (1962) 26.

³⁸ Lichardus, J., Jaskyňa Domica... (1968) 34.

³⁹ Lichardus, J., Jaskyňa Domica... (1968) 38.

⁴⁰ Mindhárom lelőhely anyagát az MNM őrzi. Szilvássárad, Salamon Ágnes, a többi a szerző ásatása. Arka-völgye lásd Vétes László köeszközfeldolgozását: FA 12 (1960) 11–34.

lang,⁴¹ de befolyása kimutatható az aggteleki, a bűdöspesti barlangban csakúgy, mint a síkságon fekvő kenézli lelőhely anyagában is. E fázisban a bükki kerámiaművesség tetőpontjára kerül, és a Tompa-féle II., illetőleg a Lichardus által klasszikusnak nevezett bükki anyag (Bk.B) e fejlődési szakaszhoz köthető.

3. A fejlődés 3. szakaszában a vonaldíszes elemek teljesen kiszorulnak és több helyi csoport alakul, amelyek közül a borsod-derékegyházi szolgáltatta a legtöbb anyagot. A klasszikus

bükki minták mellett túlsúlyba jut a színes inkrusztáció, amelyet Lichardus jellemző késői kritériumnak tart. Az anyagban megjelenik a zselizi kultúra edényművessége is.⁴² A helyi csoportok közül eddig leghatározottabban a borsodi bontakozik ki, de a nyírségi csoportnak is megvannak a jellegzetességei, párosulva az itt jelentkező edényfestéssel. A még megoldatlan kérdések tisztázásának előfeltétele a még közöletlen forrásanyag részletes publikálása.

Korek József

СТОЯНКА ОТКРЫТОГО ТИПА И МОГИЛЫ БЮККСКОЙ КУЛЬТУРЫ В АГГТЕЛЕКЕ

Резюме

В 1969 г. мы провели раскопки неолитической стоянки и могил перед известной пещерой Аггтелек. Стоянка имеет два слоя, наиболее древний из которых может быть связан с культурой линейной керамики Венгерской Низменности, а более поздний — с бюккской культурой. Одно из трех обнаруженных погребений, не имеющее погребального инвентаря, относится к бюккской культуре, тогда как две другие могилы с богатым погребальным керамическим инвентарем входят в тот этап культуры линейной керамики, когда на этой территории стала формироваться бюккская культура. Результаты раскопок можно обобщить в следующем:

1) На территории Бюккских гор самыми ранними поселениями эпохи неолита были носители культуры линейной керамики Венгерской Низменности. Их культура на древнем этапе представлена памятниками из Уппонь-

маломгата, и на позднем — материалами, обнаруженными в Аггтелеке под слоем глиняной обмазки (рис. 12, 13).

2) На следующем этапе развития керамика с линейным орнаментом продолжает бытовать вместе с развивающейся бюккской культурой. На этом этапе развития прослеживаются две фазы, из которых к наиболее древней относятся памятники бюккской культуры, обнаруженные в данном местонахождении (рис. 8—11).

3) На третьем этапе развития элементы линейного орнамента совершенно отмирают, и возникает несколько локальных групп, таких, как боршодская и ньиршергская, материалы которых в данном местонахождении уже отсутствуют.

Й. Кореке

EINE FREILANDSIEDLUNG UND GRÄBER DER BÜKK-KULTUR IN AGGTELEK

Auszug

Eine der bekanntesten neolithischen Fundstätten ist die Baradla-Höhle in Aggtelek, wo die ungarische Forschung bis in die dreißiger Jahre, die tschechoslowakische Forschung — im Domica-Abschnitt des Höhlensystems — bis in die jüngste Zeit unser Wissen über die Bükk-Kultur mit sehr bedeutenden Funden bereichert haben.¹⁻³

1969 wurden vor dem Höhleneingang Bergungsgrabungen durchgeführt und bei dieser Gelegenheit eine Freilandsiedlung und Gräber freigelegt (Abb. 1).

Die Siedlung. Im Zuge der Erdarbeiten wurde die Bodenfläche in etwa 60 cm-Tiefe abgetragen, wodurch die Siedlungsflecken der Bükk-Kultur mit ihrer scharfen Konturen hervortraten (Abb. 2). Von diesen Siedlungsflecken wurde einer vollständig freigelegt (Fläche A, Abb. 3), um so in den Besitz von Angaben über das Siedlungssystem vor der Höhle zu gelangen. 60 cm tief stießen wir an den Grundriß eines Hauses (Maße: 310 × 530 cm), der die Form eines Ziegels mit abgerundeten Ecken und ein mit dünnem, feinkörnigem Lehm bewurf bedecktes Lehmstrichfußbodenniveau hatte. Am Rande des Lehmstrichbodens, jedoch 10—20 cm höher befanden sich mit Ausnahme des westlichen Teils vier Feuerherde bzw. lag versengte Erde. Neben den Feuerherden fanden wir Pfostenlöcher (Abb. 3, C—1—3). Ihre Anordnung spricht dafür, daß die dünnen Streben, die das Dach gehalten haben, an der Längsseite des Hauses aufgestellt waren; die auf ihnen ruhenden Tragbalken wurden dann mit Zweigen bzw. Schilf bedeckt,

ohne jedoch das so entstandene Dach mit einem dicken Lehmstrich zu versehen. Aus der Anordnung der Pfosten kann darauf geschlossen werden, daß die vier Feuerherde nicht gleichzeitig benutzt worden sind. Es ist aber auch möglich, daß sie einem früheren Haus gleichsam als Schutz dienten. Das Vorhandensein eines früheren Hauses beweist die zweite Lehmstrichschicht unter dem Fußbodenniveau. Vor der Höhle gab es sechs Siedlungsflecken; die Bewohner zogen sich wahrscheinlich nur zur Verteidigung oder zum Schutz gegen die Unbilden des Wetters in die Höhle zurück.

Bestattung. Unter den Bestattungsarten der neolithischen Kulturen lieferte bisher die Bükk-Kultur die wenigsten Angaben.⁴⁻⁷ Die freigelegten drei Gräber sind deshalb von besonderer Wichtigkeit.

1. Grab. Skelett eines Kindes, am Fußboden in Hockerstellung ohne Beigabe.

2. Grab. Frauenskelett in Hockerstellung (Abb. 4 und 5). Drei Beigefäße (Abb. 7, 1—3).

3. Grab. Männliches Skelett in Hockerstellung (Bild 6). Vier Beigefäße (Abb. 7, 4—7).

Das 1. Grab stammt aus der Bükk-Kultur, das 2. und 3. Grab aus der Zeit vor der Hochblüte der Bükk-Kultur.

Fundmaterial und innere Entwicklung der Kultur

Die Fußbodenniveaus ergaben innere stratigraphische Daten. Aus der Schicht über dem Lehmstrichfußboden

⁴¹ Korek J.—Patay P., i. m. 3—5.

⁴² Korek J.—Patay P., i. m. 21—26, IX. t. 6.

sowie aus der Auffüllung kamen frühes (Tompá Bk. I., Lichardus Bk. A) und klassisches Material zum Vorschein, darunter sehr reich verzierte Gefäße (Abb. 8, 9 und 10). Die angetroffenen Werkzeuge unterscheiden sich nicht von den herkömmlichen Funden der Bükk-Kultur; allerdings wurden seltener Tonperlen vorgefunden (Abb. 11, 6–9).

Das Material der Schicht unter dem Lehmstrichboden stammt von den ersten Siedlern her, die sich auf dem schwarzen Grundboden niedergelassen haben. Bei ihnen herrschten die Stilelemente der Alföld-Linienbandkeramik vor (Abb. 12–13). Die Zusammensetzung des Materials entspricht — der Form und den Verzierungen nach — einer Gruppe der in der mittleren Tiefebene anzutreffenden Linearkeramik, die ich als Stil I. bezeichnet habe.¹⁴ Die große Anzahl der Fundstätten beweist, daß die Alföld-Linienbandkeramik östlich der Theiß ein selbständiges Leben geführt, sich mit anderen Kulturen nicht vermengt, und im frühen und mittleren Neolithikum die Gebiete nordöstlich der Zagya bis zum Ungarischen Mittelgebirge und südlich der Theiß Teile der Landschaften Nagyunság und Hortobágy beherrscht hat.^{15–19} Diese frühe Stufe wird vom Stil II. abgelöst, der von der Forschung als Szilmege-Gruppe bezeichnet wird.^{20–21}

Für das Bükk-Gebiet ist von der Fachliteratur bisher nur das gemischte Vorkommen von Linienband- und Bükk-Keramik bekannt;^{22–24} darüber hinaus gibt es natürlich auch hier selbständige Siedlungen der Linienbandkeramik, wie z. B. in Uppony-Malomgát^{25–26} und in der Gegend von Uppony-Mogyorós, die vom Autor erschlossen worden sind.^{27–28} Das Fundmaterial von Uppony-Mogyorós stimmt vollkommen mit dem Material überein, das in Aggtelek unter dem Lehmstrichboden gefunden worden ist und zeigt auch eine große Ähnlichkeit mit der von Lichardus Gümör-Linearkeramik genannten Keramik. Diese Fundstätten beweisen somit, daß im mittleren Abschnitt des frühen Neolithikums die Kultur der Linienbandkeramik hier ebenso beheimatet war, wie in der Slowakei.

Seit dem grundlegenden Werk von Tompa kam es in der ungarischen Forschung nur zu Teilergebnissen,^{9–10} während die slowakische Forschung über innere Stratiographien — als Ergebnis mehrerer systematischer Grabungen — zur Synthese der Kultur gelangte^{11–13} und Lichardus die Entwicklung der Bükk-Kultur in drei Stufen teilte. Lichardus hat recht, wenn er erklärt, daß die bisherigen genetischen Grundlagen — die von Tompa benannte Protobükk-, heute Linienbandkeramik des Alföld sowie die von Lichardus eingeführte Gümör-Kultur — ungenügende genetische Beweise sind, da die Linienbündelmuster nicht von den geritzten Verzierungen der Linienbandkeramik abgeleitet werden können.

Hingegen folgen die Formen fast ausschließlich die Linienbandvorgänger und obzwar in der Bükk-Kultur die Verzierung einen Flächencharakter trägt, reichen ihre Wurzel doch in die Linienbandkultur zurück. Die Vorfahren der Linienbündelmuster sind eher in der Bandmalerei zu finden, die Lichardus mit der Volksbewegung während der Vinča-Kultur verbindet und für eine vom jugoslawischen Karstgebiet ausgehende Einwirkung hält.

Auch im Material der Freilandsiedlung von Aggtelek konnten Spuren der Bemalung vorgefunden werden (Abb. 14), und zwar — mit Ausnahme einer mit Ausgußrohr versehenen Form — fast ausschließlich in der Schicht unter dem Linienstrichboden. Vertreten ist die schwarze Bandbemalung vor und nach dem Brand. Leider gestattet das sporadische heimische Material keine zufriedenstellende Lösung des Problems dieser bemalten Keramik.^{30–37}

Das stratigraphische sowie das Fundmaterial von Aggtelek ergibt nach entsprechender Analyse folgendes Bild:

1. Die frühesten Siedler der Jungsteinzeit im Bükkgebirge gehören dem Volk der Alföld-Linienbandkeramik an, das selbständig erscheint, ohne sich vermischen zu haben. Den älteren Abschnitt bildet das Material von Uppony-Malomgát, der jüngere ist von den Funden von Uppony-Mogyorós und Aggtelek (durch die Schicht unter dem Lehmstrichboden) vertreten.

2. In der folgenden Entwicklungsstufe tritt die entstehende Bükk-Kultur zusammen mit der Linienbandkeramik auf. Diese Stufe kann wiederum in zwei Phasen geteilt werden: in der einen kommen Linienband- und Bükk-Elemente zusammen vor, wobei letztere einen archaischen Charakter aufweisen. In diese Phase kann das Material von Arka-völgy, Szilvásvár, Pálháza, Istállóska, Herman Ottó-Höhle, Búdapest-Höhle, und jenes Material von Aggtelek eingereiht werden, das keine Einwirkungen der Szilmege-Gruppe zeigt. Die andere Phase kann mit der starken nördlichen Ausbreitung der Szilmege-Gruppe in Zusammenhang gebracht werden. Die wichtigsten Fundstätten sind Miskole-Fütház und Tapolca-Vizesbarlang;⁴¹ darüber hinaus kann die Einflußnahme in fast allen Höhlenfundstätten und im Flachland nachgewiesen werden. In dieser Phase erreicht die Bükk-Töpferei ihren Höhepunkt. Das Tompa II — bzw. das von Lichardus klassisch genannte BK 3 — Material kann mit dieser Entwicklungsphase verbunden werden.

3. In der dritten Phase der Entwicklung verschwinden die Linienbandelemente vollständig; es entstehen mehrere örtliche Gruppen, von denen Borsod-Derekegyháza am markantesten hervortritt, aber auch die Nyírség-Gruppe hat ihre charakteristischen Merkmale.

J. Korek

BRONZKORI TELEP RÉTKÖZBERENC S HATÁRÁBAN

A Paromdomb Rétközberencs község északi szélétől kb. 500 m távolságban fekvő homokhát. A környezetből mintegy 5 m-re emelkedik ki. Hajdan a Rétköz mocsara fogta közre s ez az élelemszerzés lehetőségén kívül védelmet is biztosított ezen az észak-tiszántúli dombháton több ízben is megtelepült őskori embereknek (1. kép).

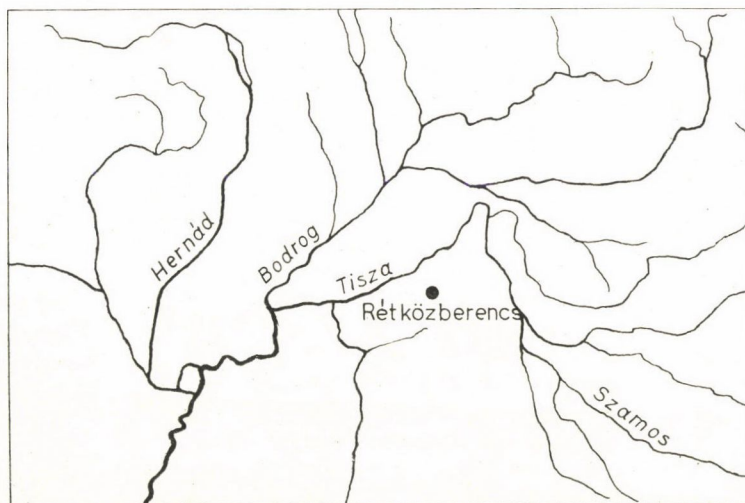
1940-ben a domb egy részéről 60 cm mélységig elhordták a felső humuszréteget s megindult a homokbányászás, mely azóta is tart. A homokbányászás igen nagy területen megbolygatta és részben el is pusztította az ide települők régészeti hagyatékát. Makkay László, a kisvárdai múzeum vezetője figyelt fel az előkerült leletekre s jelentése alapján 1957-ben végeztem leletmentést,¹ majd 1961-ben kisebb ásatást.² Ez utóbbi alkalommal egy nagyméretű gödör részletét tártam fel, melynek egy részét a folyamatos homokbányászás már elpusztította. Az előkerült leleteket a nyíregyházi Jósza András Múzeum őrzi.

Az ásatások során megállapíthattam, hogy a Paromdombon a legjelentősebb megtelepülés a

korabronzkori ottományi kultúra idején létesült.³ Ezt megelőzően futólagos megtelepedésre utaló nyomok képviselik az újkőkori alföldi vonaldíszes kerámia kultúrájának egyik emlékanyagát, az esztári csoporttal kapcsolatba hozható festett kerámiát. Ez a fajta festett kerámia eddig kizárólag erről a lelőhelyről ismeretes.⁴

A későbronzkori felsőszőcsi csoport leletei is szép számmal kerültek elő gödrökből vagy szórványosan.⁵ Néhány cserép képviseli a bronzkorvégi-koravaskori gávai kultúrát. Egy nagyméretű gödörből a késő LT-kor kerámiája, bronzfibulája, vas-kése és kopjacsúcsa került elő. A császárkori szórványos leletek között a korongolt hullámvonalú, bekarcolt díszű cserepeken kívül megemlítek egy díszített csontfésűt. A legfiatalabb emlékek a magyar honfoglalás korából származnak. Gazdag X. századi temető utolsó sírját tártam fel.

Mint fentebb említettem, a Paromdomb legjelentősebb megtelepülése az ottományi kultúra idején történt. Beszámolóm is ennek a település-

1. kép. A rétközberencsi telep helye a Tiszántúlon

Рис. 1. Место реткѳзберенчской стоянки в Затиссавье

Fig. 1. L'emplacement de la station de Rétközberencs au-delà de la Tisza

¹ Arch. Ért. 85 (1958) 207.

² Arch. Ért. 89 (1962) 259.

³ Kalicz N., Kisvárdai és a környék régészeti kutatói.

A kisvárdai vár története. Szerk.: Éri I. (Kisvárdai 1961) 75–77.

⁴ Uo., 65–67.

⁵ Kalicz N., Arch. Ért. 87 (1960) 3–15.

nek a problémáit foglalja össze. Az ottományi kultúra telepjelenségei kb. 70×50 m-es felületet foglaltak el. A települési réteg 60–80 cm vastagságban borítja az egykori felszínt. Ez a vékony réteg arra mutat, hogy a telep élete nem lehetett nagyon hosszú, mivel nem képződött az alföldi bronzkori tell-telepekhez hasonló vastag települési halom. Ezt tanúsítja egyébként a leletanyag egyöntetűsége is, mivel nem tűnik fel semmi különbség a település kezdetéről és végső idejéből származó emlékek között. Az ásatások során hét ház nyomát figyeltem meg. Ezeket egy kivételével a homokbányászás már többé-kevésbé elpusztította. Hat ház leégett, egyik anélkül omlott össze, hogy leégett volna. Az égett paticsok s a közöttük vagy alattuk talált edények jelezték a házak helyét. A leégés nélkül elpusztult ház helyét az azonos mélységben, egymás közelében talált számos edény alapján lehetett megállapítani. A házak maradványait 30–40, illetve 70–90 cm közötti mélységben találtam meg. Az egyik teljes egészében kibontott paticsfolt 5,5×4,5 m-es felületet borított be. Oszlophelynek, cölöplyuknak nem találtam nyomát. A házak elhelyezkedése a megfigyelt területen nem mutatott rendszert.

Néhány kisebb gödör mélyedt csak az altalajba. Ezek igen kevés leletet tartalmaztak. Igen figyelemre méltó azonban az 1961. évi ásatás során megfigyelt hatalmas gödör részlete (XIII/α gödör). Ovális alakja lehetett. Teknős aljából a hossztengetynek megfelelő helyen árokszerű mélyedés húzódott végig. Ennek alján szénné égett gerenda maradványait találtam meg. Az árokban főleg nagyméretű, csaknem húsz edény töredékeit gyűjtöttem össze, melyek itt törhettek szét. A gödör 9 m-nél hosszabb volt és szélessége elérte a 6 m-t. Az árok szélessége 120 cm volt s alja a felszíntől számítva 300 cm mélyen jelentkezett. Ez a gödör talán raktárverem lehetett s az egyik ház közvetlen szomszédságában ásták a talajba. Alaposabb megfigyelésre nem nyílt lehetőség.

Annak ellenére, hogy Rétközberencs-Paromdombon a települési jelenségek megfigyelésére kevés alkalom nyílt, mégis igen jelentős szerepet játszhat ez a lelőhely a kelet-magyarországi bronzkor időrendi problémáinak tisztázásában. Erre a lehetőségre több szempontból is gondolhatunk:

1. A település élete aránylag rövid időt ölelt fel s így az előkerült leletanyag is meglehetősen szűk kronológiai határok között helyezhető el.
2. A nagyszámú lelet között számos olyan típus van, melyek kitűnő párhuzamosításra alkalmasak nemcsak a szomszédos, de a távoli területekkel is.
3. A rétközberencsi bronzkori telep az otto-

mányi kultúra emlékeit tartalmazza, s vizsgálata segíthet annak a terminológiai zűrzavarnak a megszüntetésében, mely az „ottományi”, „gyulavarsándi” és „füzesabonyi” elnevezések sokszor egymásnak ellentmondó használatából származik.

Az ottományi kultúra elnevezést I. Nestor vezette be a szakirodalomba.⁶ A füzesabonyi kultúra nevet Tompa Ferenc használta először,⁷ a gyulavarsándi elnevezés pedig Bóna Istvántól származik.⁸ Ezek a különböző elnevezések többször azonos leletanyagra vonatkoznak és nem egyértelmű használatuk főleg a külföldi régészeti irodalomban okoz nehézséget.

Máig is tisztázatlan, hogy az egyes kutatók mit értenek valójában a különböző elnevezések alatt. A nehézséget főleg az fokozza, hogy bár minden elnevezésnek megvan az alapja és létjogosultsága, ezek azonban szűkebb területre érvényesek, mint amire használják. Vagyis egy-egy lokális érvényű fogalmat általánosítanak arra a területre és időszakra, mely mind a hármat magába foglalja. Ezzel a probléma felvetéssel a megoldás módját is felvázolhatjuk.

I. Nestro első sorban Roska Márton ottományi ásatási eredményeire támaszkodott s az ezekből levont következtetéseit terjesztette ki a nyugat-erdélyi és kelet-magyarországi leletekre. Az ottományi ásatás során előkerült kerámiai emlékeknek abban az időben még nem volt teljesen hasonló párhuzamuk.

A csehszlovák kutatás is az ottományi elnevezést használja a bronzkor több szakaszának meghatározására, főleg Kelet-Szlovákia területén.⁹

A magyar bronzkorkutatók Tompa Ferenc füzesabonyi, hernádkaki és megyaszói ásatása alapján a füzesabonyi elnevezést használták a kelet-magyarországi bronzkor nagy szakaszára s csak az utóbbi időben fordították figyelmüket a füzesabonyi elnevezés alá vont leletekkel nem azonos keleti határvidéki, illetve határon túl talált gyulavarsándi típusú leletekre és ezekkel együtt Ottománnyra is. Elsősorban Bóna István munkáit említhetjük.¹⁰

Nem kétséges, hogy az említett nevek rokon leletcsoportokra vonatkoznak, de topográfiai és kronológiai különbségek is vannak közöttük, melyek főleg a rétközberencsi leletek ismertetésével válnak világosabbá. A telepleletek túlnyomó részben edényekből és töredékekből (2. kép 1, 3–8, 3. kép 1–4, 4. kép 1–13), kisebb részben agancs- és csonteszközökből állnak. Ezekhez járul egy kisebb aranylelet (2. kép 2).

Az edényművesség emlékei között különösen jellegzetesek az erősen profilált aljú, magas fülű

⁶ Nestor, I., BRGK 22. (1932) 89–92.

⁷ Tompa, F., BRGK 24–25. (1934–35) 90–98.

⁸ Bóna, I., AUB 3 (1961) 14–15. D. Popescu és Mozsolics Amália is használják a gyulavarsándi fáciest vagy típus fogalmát, de nem azonos értelemben. Mozsolics Amália a füzesabonyi kultúrába sorolta [Mozsolics, A., Acta Arch. Hung. 2 (1952) 56–58.]. D. Popescu a gyula-

varsándi fáciest helyesebben az ottományi kultúra körébe sorolja Popescu, D., MCA 2 (1956) [84].

⁹ Hájek, L., Zu relativen Chronologie des Äneolithikums und der Bronzezeit in der Ostslowakei. Kommission für das Äneolithikum und die ältere Bronzezeit Nitra 1958. (Bratislava 1961) 67–74. Továbbá: AR 10 (1958) 949.

¹⁰ Bóna, I., AUB 3 (1961) 14–15.

2. kép. Rétközberencs. 1, 3–8. Edények. — 2. Aranyelet a telepről
 Рис. 2. Ретközберенч. 1, 3–8. Сосуды. — 2. Клад золотых изделий, обнаруженный на стоянке
 Fig. 2. Rétközberencs. 1, 3–8. Vases. — 2. Trouvaille d'or de la station

korsók (2. kép 7–8), széles szájú kis bögrék (2. kép 1, 3–4), kétfülű amfóraszzerű nagy edények, (3. kép 3–4), hengeres poharak (3. kép 2), behúzott szájú tálak (3. kép 1), mericék (2. kép 6), fedők (2. kép 5), fazekak, csészék, sőt még aszkoszból származó töredék is.

A díszítésben a bekarcolt minták között legáltalánosabbak a párhuzamos (4. kép 1, 4), ritkábban magányos zezug-vonalak, egymásba kapcsolódó spirálisok (2. kép 8), felső részükön sraffozással hangsúlyozott ívek (3. kép 4, 4. kép 3, 5, 13), vonalkázással kitöltött párhuzamosok (2. kép 1, 3–4, 6–8, 4. kép 3–4). Igen gyakoriak az ék alakú beszúrkálásokból alakított vonalszerűen haladó minták (3. kép 3, 4. kép 12).

A mélyített díszek között hangsúlyos szerepet kapnak a lencseszerű bemélyítések (2. kép 3, 7, 3. kép 4, 4. kép 13) s az árkolásszerűen besimított

hullám-, zezug-vonalak, ív-, spirális és félspirális minták (2. kép 3–4, 6, 4. kép 6). E mélyített díszű edényeknél lehetetlen fel nem ismerni a fémedények hatását, melyek a plasztikus díszítések alkalmazásában is erőteljes hangsúlyt kaptak.

A plasztikus díszek között első helyen említjük a körárkokkal körülvett, egészen lapos bütyköket (4. kép 13), félköríves elágazásokkal kiegészített léceket (2. kép 5, 4. kép 2), bevagdolásokkal tompított hátú függőleges bordákat (2. kép 1), melyek szintén a fémedények, illetve aranykorongok díszítésének utánzatai. Ezek rendszerint fényes felületű edényeken jelennek meg.

Főleg a nagyobb, durvább edényeken vannak a félköríves bordákkal kiegészített ún. bajuszfülek (4. kép 9–10), a csoportosan elhelyezett kis hegyes bütykök (4. kép 9), ferde bordák stb.

Általában a nagy edényeken gyakori a ritkább-

sűrűbb seprűzés és a textil- vagy a textil benyomás-hoz hasonló díszítés (3. kép 4, 4. kép 8), és olykor egyetlen kis szalagfűl alkalmazása nagy edények váll- és nyaktalálkozásánál.

Mindezek a leletek tökéletesen megegyeznek az Ottományon kiásott s az I–II. szintekben talált edényekkel¹¹ (kivéve az Ottomány III. szintjét, mely már jóval fiatalabb és leletei hiányoznak Rétközberencsen).¹²

Ma már tudjuk, hogy számos lelőhely leletei kapcsolódnak az Ottományon és Rétközberencsen kiásott együttesekhez. Elsősorban a bodrogszerdahelyi (Streda nad Bodrogom) telep azonos leletanyaga említhető Kelet-Szlovákiában,¹³ továbbá a Nyírség keleti felének több lelőhelye (Besenyőd, Nagydobos, Gáva, Kántorjánosi stb.).¹⁴ Kisebb eltérésekkel ugyanehhez a körhöz tartoznak Hajdú-Bihar keleti és Békés megye északkeleti részének tell-települései, illetve ezek bizonyos rétegei (Köröstarcsa, Körösladány, Tarhos, Békés-Városerdő).¹⁵ Valószínűleg a román kutatás is több hasonló lelőhelyet ismer már a régiéken kívül az Ér vidékén [Carei (Nagykaroly), Salaci (Szalacs) stb.]¹⁶ és délebbre [Socodor (Székudvar), Vărsand (Gyulavarsánd), Sîntion (Biharszentjános)].¹⁷

Mindezek alapján határozottan kirajzolódik a fentebb említett lelőhelyeket magába foglaló elterjedési terület, ahol az Ottomány I–II-höz és Rétközberencshez hasonló leletegyüttesek fordulnak elő. Erre a területre és időszakra vonatkozóan feltétlenül jogosult az ottományi kultúra elnevezés használatára.

Mielőtt azonban a „füzesabonyi” és „gyulavarsándi” elnevezések jogosultságát bizonyítanánk, szükséges megnézni a rétközberencsi telep relatív kronológiai helyzetét.

A telep kerámiaművességének kitűnő párhuzamai fedezhetők fel a hatvani kultúra számos lelőhelyén.¹⁸ A tiszaluci telep sztratigráfiája szerint ezek a párhuzamok a hatvani kultúra második szakaszára keltezhetők,¹⁹ amikor a hatvani kultúrában is megjelentek azok a fényezett felületű és hasonló mélyített dísszel ellátott edények, melyek az ottományi kultúra jellegzetességei közé sorolhatók. Számos edényforma és többféle díszítés

hasonlósága figyelhető meg a két kultúra területén s ezek tekintélyes része a kölcsönös kapcsolatokról tanúskodik. Többek között megemlíthető a textildíszítés gyakorisága Rétközberencsen (4. kép 8), mely a hatvani kultúra kerámiájának egyik fő jellegzetessége. A fentebb említett fémedények utánzásaként készített kerámia közös előfordulásán kívül közös az aszkoszok megjelenése,²⁰ az ék alakú beszurkálások (3. kép 3, 4. kép 12),²¹ zezzug vonalkötegek (4. kép 1, 4),²² a nagy edények vállán a sraffozott csüngő háromszögek (4. kép 7),²³ számos forma közös készítése és igen sok minta azonos alkalmazása, melyek kiindulása vagy a hatvani vagy az ottományi kultúra területén, sőt még távolabb is kereshető.

Az ottományi és hatvani kultúra egyidejűségét tanúsítja elterjedési területük vizsgálata is. A két kultúra elterjedési határa nem fedi egymást, hanem lényegében egy érintkezési vonal mentén húzható meg. Csakis egymás szomszédságában élő kultúrák lelőhelyein történhetett egymás leleteinek olyan kölcsönös cseréje, illetve egyidőben élt kultúrákat érthettek hasonló kerámiai termékeket létrehozó külső hatások.

Az ottományi kultúra keleti szomszédja is minden nehézség nélkül megállapítható. Bár a rétközberencsi telepen nem ismerünk eddig a Wietenberg kultúrából származó import leleteket, az ottományi kultúra számos helyén találtak ilyeneket (Ottomány, Székudvar, Gyulavarsánd, Békés-Városerdő stb.).²⁴ Nemcsak ezek az importárgyak teszik kétségtelenné a két kultúra egyidejűségét, de az ottományi kultúra több lelőhelyén és így Rétközberencsen is megfigyelt olyan díszítőminták, melyeknek egyedi jellege kizárja azt a lehetőséget, hogy véletlen egyezés következtében, egymástól függetlenül készítették volna ezeket az ottományi és Wietenberg kultúrákban. Elsősorban a rétközberencsi fedőt említeném (2. kép 5). Plasztikus keresztdíszének ágaihoz ugyancsak plasztikus félspirálisok kapcsolódnak. Ugyanez a minta karcolt formában több ízben is visszatér a Wietenberg kultúrában.²⁵ Több meglevő egyezés vizsgálata nem célja e rövid beszámolóknak.

A közvetett egyidejűségekre mutatnak azok az

¹¹ Roska M., *Dolg* 6 (1930) 163–171.

¹² Horedt, K.—Rusu, M.—Ordentlich, I., *MCA* 8 (1962) 317–323. *Uők.*, *Dacia* 7 (1963) 115–138.

¹³ MNM 53.43.1.; Soudský, B.—Břeň, J., *AR* 6 (1954) 484–487.

¹⁴ Kiss L., *Dolg* 17 (1941) 160–161. XLII. t.; Roska M., Szatmár vármegye múltja a legrégibb időktől a honfoglalásig. Magyar városok és vármegyék monográfiája. 1939. 6, 13–14., 2, 9. kép

¹⁵ Körösladány: MNM 16/1946. Kalicz, N., *Die Frühbronzezeit in Nordostungarn*. AH XLV (1968) 112. t. 10–20. Békés-Városerdő: Banner, J., *PPS* 21 (1955) 129–141.

¹⁶ Roska M., *Dolg* 6. (1930) 163., *Ua.*, Szatmár vármegye... 12., *Ua.*, Erdély Régészeti Repertóriuma I. Óskor. (Kolozsvár 1942) 252.

¹⁷ Popescu, D., *Cercetări arheologice în Transilvania*

I–II. *MCA* 2 (1956) 43–152.; Alexandrescu, A. D., *SCIV* 6 (1955) 487–495.

¹⁸ Kalicz, N., *Die Frühbronzezeit*... 48. t. 4–5, 8–13, 50. t. 9–29, 54. t. 3–12, 17–18, 56. t. 1–25, 62. t. 12–17, 66. t. 3, 68. t. 10–11.

¹⁹ *Uo.*, 181–182.

²⁰ *Uo.*, 171, 52. t. 10, 60. t. 3, 69. t. 1. stb.

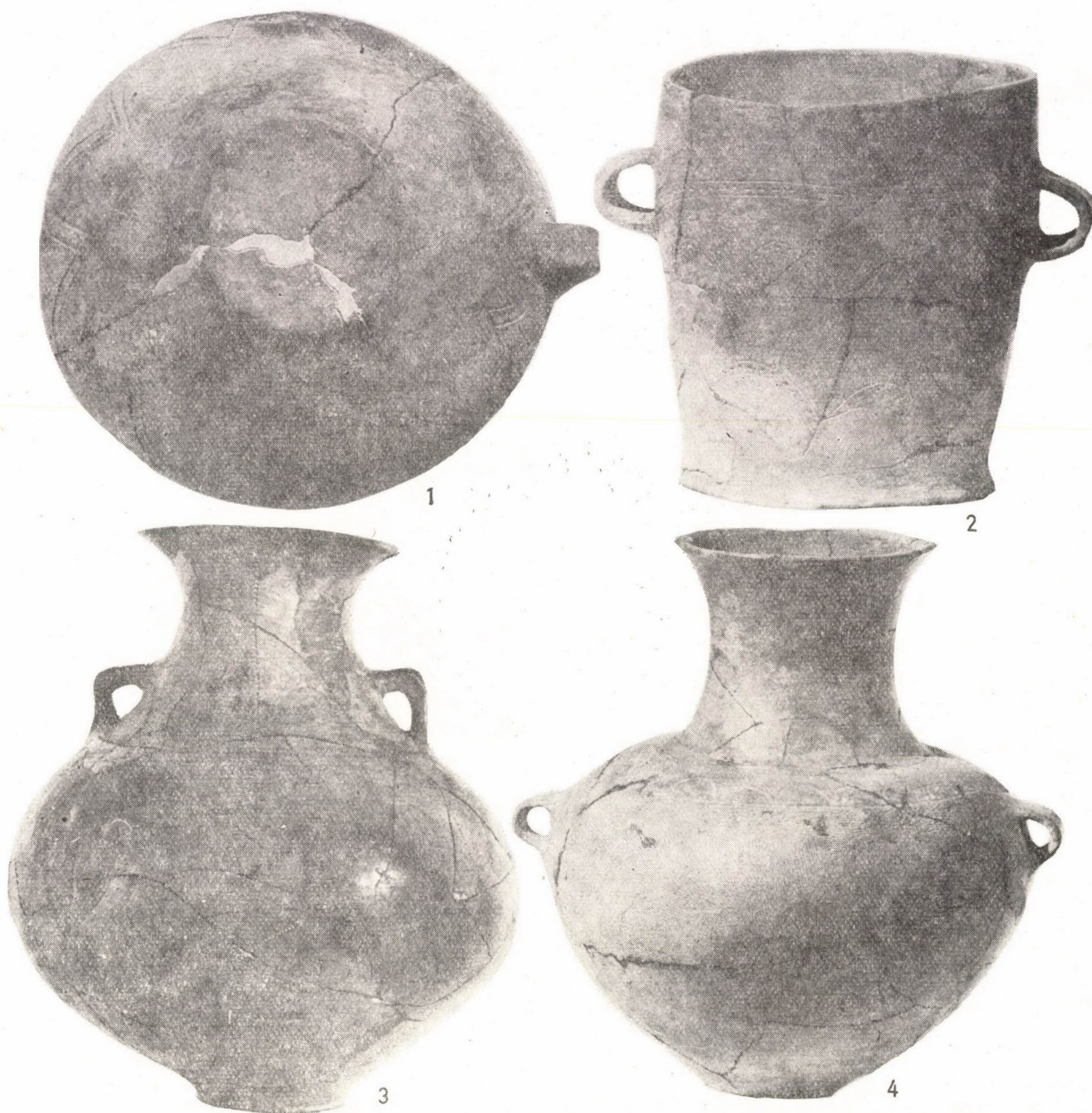
²¹ *Uo.*, 56. t. 6. 62. t. 1, 9.

²² *Uo.*, 48. t. 22, 15, 50. t. 24, 54. t. 9, 15, 61. t. 2, 72. t. 3, 104. t. 6, 106. t. 9, stb.

²³ *Uo.*, 61. t. 1, 3, 12, 62. t. 12, 72. t. 8, 82. t. 10, 107. t. 16.

²⁴ Roska M., *Dolg* 6 (1930) 165, 2. kép 5, 14; 169, 4. kép. 5; *Ua.*, FA 3–4. (1941) 48., 6. kép.; Popescu, D., *MCA* 2 (1956) 78, 33. kép 2–3. Banner János is talált ilyen cserepeket a Békés-Városerdőn.

²⁵ Horedt, K., *Die Wietenbergkultur*. *Dacia* 4 (1960), 122, 9. kép 4, 124, 11. kép 4.

3. kép. Rétközberencs. Edények a telepről
 Рис. 3. Ретközберенч. Сосуды, обнаруженные на стоянке
 Fig. 3. Rétközberencs. Vases trouvés dans la station

import leletek, melyek a hatvani kultúra területén a Wietenberg kultúra köréből származnak (Novaj, Tibolddaróc, Tószeg).²⁶

Mindezek alapján az is megállapítható, hogy az ottományi kultúra egyidős a Wietenberg kultúrával, illetve egy időszakával. (A hatvani párhuzamok alapján ezt a Wietenberg kultúra korai szakaszának tarthatjuk.)

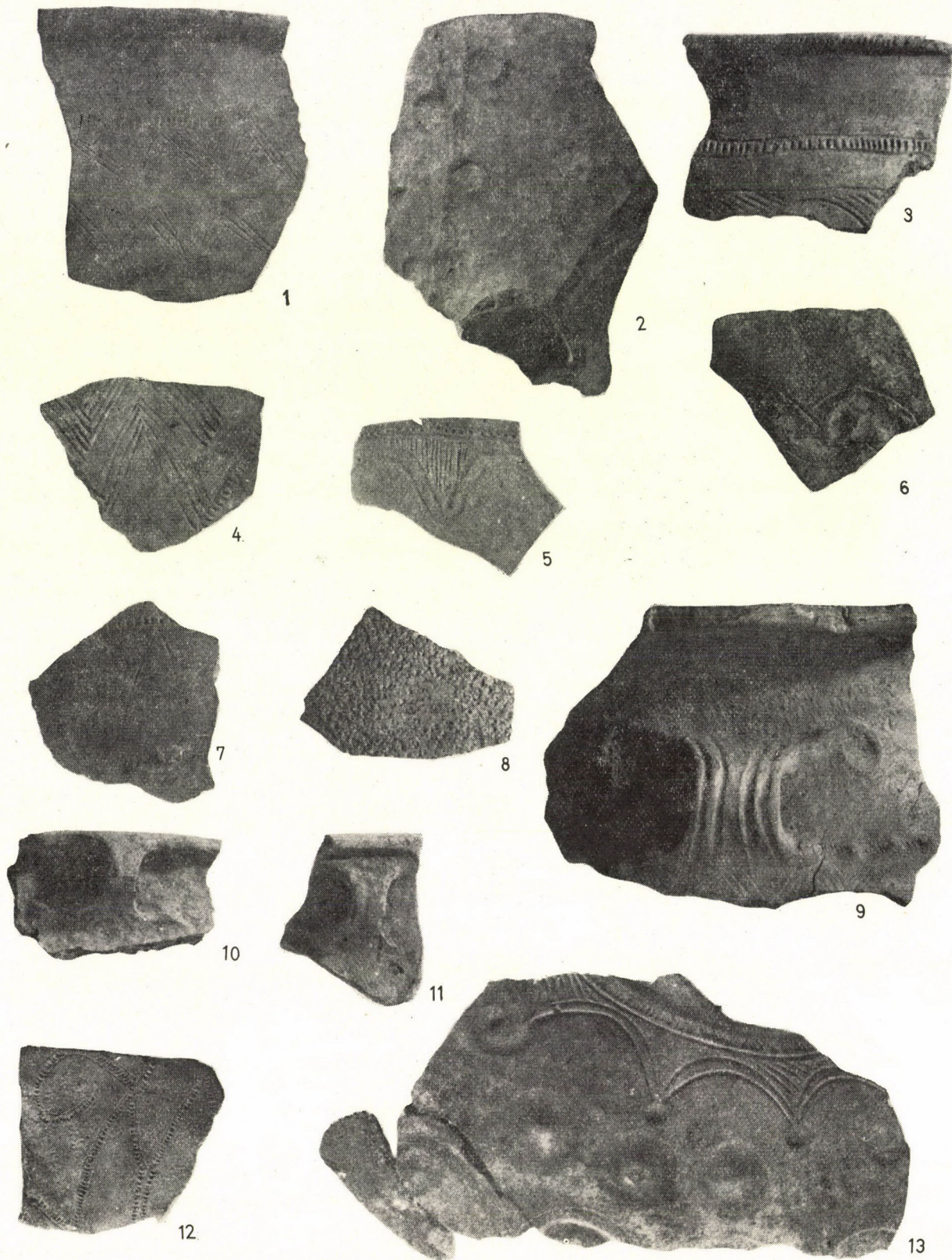
Az ottományi kultúra déli szomszédjával, a Szőreg-Perjámos kultúrával mutatkozó kronoló-

giai párhuzamok vizsgálata is túlvezetne a be-számoló keretein. Csupán annyit említhetünk meg, hogy még a távolabb fekvő Vattina, Tei, Monteoru, és Verbicioara kultúrákkal is jó párhuzamosítási lehetőségekkel rendelkezik az ottományi kultúra leletanyaga.

Megemlítendő a rétközberencsi egyetlen fémlelet, a három tagból álló kis arany csüngő (2. kép 2), mely ugyancsak támpontokat nyújt a telep kronológiai meghatározására. A két tömör ún. szív

²⁶ Banner, J.—Bóna, I.—Márton, L., Acta Arch. Hung. 10 (1957) 115, 19. kép 13.; Kalicz, N., Die Früh-

bronzezeit . . . 65. t. 12, 113. t. 9.

4. kép. Rétközberencs. Edénytöredékek a telepről
 Рис. 4. Реткѳзберенч. Фрагменты керамики, обнаруженные на стоянке
 Fig. 4. Rétközberencs. Fragments de vases trouvés dans la station

alakú csüngő általánosabb jellegű, mivel hosszabb időn keresztül készítették, de a harmadik tag (a 2. kép 2, legfelső), amelynek egyik végét még egyszer visszahajlították, az arany-, illetve bronzcsüngők készítésének idősebb szakaszát képviseli. Ilyenek kerültek elő bronzból az ottományi kultúra nagydobosi sírjából²⁷ (az itt bemutatott (3. kép 1) tálhoz hasonló tállal együtt). Ilyen aranycsüngő ismeretes a hatvani kultúra zaránki sírjából²⁸ s még távolabb a hatvani kultúra késői szakaszával egyidős észak-dunántúli tokodi csoport neszmélyi sírjából.²⁹ Hasonlók kerültek elő a Monteoru kultúrában³⁰ is és a Verbicioara kultúra egyik sírjából.³¹ Mindezek az egyezések az előbb hangsúlyozott kronológiai képet erősítik.

Külön kell foglalkoznunk Rétközberencs és a kelet-szlovákiai csontvázas korabronzkori temetők kapcsolatával. Az elmúlt években tártá fel J. Pastor azokat a csontvázas temetőket, melyeket vitathatatlanul a korabronzkorba³² (de nem a legkorábbi bronzkorba) kelteznek leleteik. Rétközberencs a legszorosabb kronológiai párhuzamba állítható ezekkel a temetőkkel. Elég legyen itt hivatkozni a rétközberencsi csüngőhöz hasonló ékszerek gyakori előfordulására,³³ s arra, hogy a két temető csaknem minden edénye közös a rétközberencsi telep kerámiájával. Ezek közül hivatkozom a Košťany-i temető profilált aljú és ék alakú beszúrkálásokkal díszített edényére,³⁴ mely tökéletes párja a Rétközberencsen talált egyik edénynek nem csak forma, de a díszítés szempontjából is (3. kép 3).

Azt hiszem, hogy ezeket a temetőket az ottományi kultúra körébe kellene sorolni, figyelembe véve természetesen az itt jelentkező olyan idegen hatásokat, melyek a telepek leletei között nem mutathatók ki.

Meg kell néznünk a rétközberencsi telep alsó határát és egyúttal előzményét is. Ma már tudjuk, hogy a Tiszántúl és a Felső-Tisza vidék nagy részén a korabronzkor elején a nyírségi csoport élt,³⁵ s a Tisza mentén több telepen is megfigyelhető átfejlődése a hatvani kultúrába.³⁶ Az ottományi kultúra elterjedése teljes egészében beleesik a nyírségi csoport területébe, ezért indokolt feltételeznünk, hogy az ottományi kultúra előzménye is a nyírségi csoportba nyúlik vissza. Erre mutatna néhány Körös vidéki tell-település, ahol a tellek alsó részén a nyírségi csoport emlékei kerültek elő, feljebb pedig az ottományi kultúra hatvani lelete-

ket is tartalmazó rétegei következnek.³⁷ Az átfejlődés ideje még tisztázatlan. Lehet, hogy párhuzamosan ment végbe a hatvani kultúra létrejöttével. Ennek megvizsgált bizonyítékai azonban még hiányoznak.

Rétközberencsről megállapítottuk, hogy a hatvani kultúra második szakaszával egyidős vagyis a nyírségi csoportot követő legkorábbi leletek itt is hiányoznak. A nyírségi csoport kerámiájának néhány eleme azonban Rétközberencsen is megfigyelhető. Ilyenek a nagyméretű seprődiszes csöbörök, profilált aljú edények (3. kép 3), ék alakú beszúrkálások (3. kép 3, 4. kép 12), kis hegyes bütykök csoportos elrendezésben az edényfülek tövével (4. kép 9), perem alatti rövid szalagfülek (4. kép 10–11) s olykor ezekből induló ferde bordák stb. Azt hiszem, hogy ezek a kiragadott példák is meggyőzőek az előzmény szerepének megítélésére.

Ezek után megvizsgálhatjuk a rétközberencsi telep felső időhatárainak a kérdését. Már említettük, hogy a rétközberencsi telep a legkésőbbi ottományi leletek kivételével Ottomány I–II. szakaszával egyidős. Az Ottomány III-nak nevezett szakasz leletei Rétközberencsen hiányoznak.³⁸ Hasonlóképpen hiányoznak a békési és bihari tell-telepek felső rétegeinek leletei is Rétközberencsen. Vagyis azt állapíthatjuk meg, hogy a paromdombi telep élete nem érte meg azt az időszakot, amelyet a nagy tell-telepek vastag rétegsora képvisel. (Békés-Városerdő, Berettyószentmárton, Sarkad, Gyulavarsánd-Várşand, Székudvar-Socodor stb. teljes vagy felső rétegsora.) Békés-Városerdőn a tell-telep alsó rétegei tartalmazzák a rétközberencsivel rokon és egyidős ottományi típusú és késő-hatvani leleteket. Fölöttük helyezkedik el a fejlődés következő szakaszára jellemző vastag rétegsor.³⁹

A magyar kutatás ennek a szakasznak a leleteit nevezte gyulavarsándi kultúrának. Ez nem tudatosan ugyan, de kronológiai értékelést fejezett ki úgy, hogy közben elmosódott az ottományi kultúra kevésbé ismert leletanyagának különállása és eltérő időrendi helyzete.

A hatvani kultúra életének végén a Tisza mentén is több tell-település élete fejeződött be (pl. Tiszaluc).⁴⁰ Több tell élete azonban folytatódott s a hatvani kultúra területén a következő fejlődés új típusú leletanyagát nevezi a magyar kutatás füzesabonyi kultúrának. Mind a füzesabonyi,

²⁷ Roska M., Szatmár vármegye . . . , 14. 9. kép 3–4.

²⁸ Kalicz, N., Die Frühbronzezeit . . . 88. t. 2 a–b.

²⁹ Uo., 177.

³⁰ Zaharia, E., Dacia 3 (1959) 4. kép 6; 5. kép 5; 6. kép 4, 9.

³¹ Berciu, D., Die Verbicioara-Kultur. Dacia 5 (1961) 146, 16. kép 2–3.

³² Pastor, J., Gräberfelder der älteren Bronzezeit in Košťany. ŠtZ 9 (1962) 79–80.; Ua., FA 17 (1965) 37–50.

³³ Ua., ŠtZ 9 (1962) 6. kép 2, 7. kép 13–14.; Ua., FA 17 (1965) 4. kép.

³⁴ Ua., ŠtZ 9 (1962) 8. kép 7–8.

³⁵ Kalicz, N., Die Frühbronzezeit . . . 63–77.

³⁶ Uo., 72, 185.

³⁷ Uo., 64–65 (Körösladány), 112. t. 19.

³⁸ Ordentlich, I., Ein Verwahrfund von Gefäßen vom Typ Otomani aus Valea Lui Mihai, Region Crişana (Auszug). Studii şi Comunicări 12 (1965) (Sibiu) 196–197, I–III. t.

³⁹ Banner J. – Banner B. – Bóna I., A békési Várdomb és környéke a korai bronzkor végén és a középső bronzkorban. Kézirat.

⁴⁰ Kalicz, N., Die Frühbronzezeit . . . 166, 189.

mind a gyulavarsándi kultúrának nevezett időszak fiatalabb, mint a rétközberencsi telep, vagyis fiatalabb, mint az ottományi kultúra. A füzesabonyi és gyulavarsándi kultúrák egyidejűségét egymás lelőhelyein kölcsönösen talált leleteik is bizonyítják.

A füzesabonyi kultúra elterjedése csak kis részben esik egybe a korábbi ottományi kultúra területével (a Hernádtól keletre, Bodrog vidékén). Ezzel szemben a gyulavarsándi kultúra elterjedése teljesen belül van az ottományi területen. Az a kérdés merül tehát fel, hogy jogosult-e az ottományi kultúra elnevezés használata arra a nagy komplexumra, amelyen belül jelentős területi és kronológiai különbségek állapíthatók meg. Nem vagyok híve a sokféle elnevezésnek, de jelenleg ezek a nevek hangsúlyozzák a különbségeket, melyeket feltétlenül figyelembe kell venni.

Úgy vélem, hogy, hogy az ottományi kultúra nevet csak a korábban körülhatárolt (a későhatvani és Wietenberg kultúra területe között megfigyelhető) s a rétközberencsi leletekkel azonosított leletcsoportra alkalmazhatjuk. Tulajdonképpen ezzel zárul a korabronzkori fejlődés.

Ma még nem tisztázott, hogy mi volt az oka a füzesabonyi és gyulavarsándi kultúrák létrejöttének. Az alapot ehhez a fejlődéshez elsősorban az ottományi kultúrában kereshetjük, mivel, leleteinek sok eleme fejlődött tovább a déli gyulavarsándi, ill. az északi füzesabonyi kultúra kerámiájában.

A füzesabonyi kultúra lényegében a korábbi hatvani kultúra területét foglalta, el, és gyökeresebb változást jelentett a helyi előzményhez képest, mint a gyulavarsándi kultúra. A leletanyagon kívül elsősorban a temetkezési rítus különbségét kell említeni. (A hatvani kultúra szigorú hamvasztásos rítusával szemben, a füzesabonyi kultúra szigorú csontvázas rítusát említhetjük.) Ilyen éles különbség nincs az ottományi és gyulavarsándi fejlődés között. Mindezeket a különbségeket figyelembe véve a tószegi, rétközberencsi, illetve székudivari vagy gyulavarsándi leleteket nem vonhatjuk egyetlen elnevezés kalapja alá. Mivel a jelenlegieknél jobbat nem tudunk, lényeges az, hogy mindegyiket a megfelelő értelemben használjuk. Az ottományi kultúra lehetett a kiinduláspontja a füzesabonyi és gyulavarsándi fejlődésnek, amihez valószínűleg erőteljes külső hatások járultak.⁴¹

A külső hatások érvényesülése már a rétközberencsi kerámia több típusán is megfigyelhető.

A sekély árkolással és lencseszerű bemélyítésekkel díszített széles szájú füles korsókra gondolok elsősorban (2. kép 1,3—4, 6). Ezek kitűnő párhuzamai aranyból vagy ezüstből a mykeni kultúra fejedelmi sírjaiból kerültek el.⁴² A hasonlóság a rétközberencsi agyag- és a görögországi aranyedények között oly nagy, hogy nemcsak a formai részletekben, de a díszítés részleteiben is feltűnő egyezés állapítható meg. Az aranyedények mélyített árkolása, lencseszerű bemélyítései, a sűrű vonalkázás a vállon és profilált alsó részen stb. mind olyan díszítő elem, melyek az agyagedényeken térnek vissza (2. kép 3). Vagyis nem lehet kétséges, hogy a fémedények készítésének hatása tükröződik a rétközberencsi agyagedényeken. Ezek kiinduláspontja pedig csak az a későhelladikus kultúra, melynek legjelentősebb emlékei az akna- és kupolás sírok fejedelmi gazdagságú sírleletei. Ennek a kultúrának a hatása Erdélyben és Kelet-Magyarországon kétségtelen, csupán jellege tisztázatlan még. Talán az erdélyi réz- és aranybányászattal és kereskedelemmel kapcsolatos. Ennek a kérdésnek vizsgálata is túlmegegy ennek a beszámolónak a keretein. Igen valószínű, hogy a mykeni kultúra hatása nem egyszeri volt, hanem hosszan tartó folyamat, mivel a füzesabonyi és gyulavarsándi típusú leleteken is kimutathatók ilyen hatások.

Összefoglalóan megállapíthatjuk:⁴³

1. Rétközberencsen az ottományi kultúra települését ismertük meg.
2. A település leletanyaga nem öleli fel az ottományi kultúra teljes fejlődési szakaszát. A legkorábbi időszak hiányzik.
3. Az ottományi kultúra élete párhuzamos volt a hatvani kultúráéval. Egyidőben ért véget, illetve változott meg mindkét kultúra fejlődése. Rétközberencs a hatvani kultúra második szakaszával párhuzamos.
4. Az ottományi kultúra élete után következett ugyancsak egymással párhuzamosan a füzesabonyi és gyulavarsándi kultúrák fejlődése. Ehhez az alapot elsősorban az ottományi kultúra nyújtotta.
5. Jelentős külső, elsősorban görögországi hatással (mykeni kultúra) kell számolni az ottományi kultúra életében, amely valószínűleg az erdélyi fémkereskedelemmel volt párhuzamos.

Kalicz Nándor

A BRONZE AGE SETTLEMENT IN THE OUTSKIRTS OF RÉTKÖZBERENCIS

Summary

In the outskirts of the village of Rétközberencs, in the northern part of the Tisza-region, the author had carried out excavations in a Bronze-Age settlement in 1957 and 1961.¹⁻⁵ The grounds of seven houses were

uncovered and a large storing pit which contained many vessels. The layers of the settlement were 60—80 cm in thickness. The settlement itself must have been of short duration. The finds Fig. 2—4 belong to the Ottomány

⁴¹ *Uo.*, 181, 184, 189—190.

⁴² *Biesantz, H.*, Die kretisch-mykenische Kunst. Ullstein Kunstgeschichte 4 (Berlin 1964) 45. kép.

⁴³ Az ásatás teljes anyagát és az ottományi kultúra problémáit Kovács Tiborral együtt fogjuk feldolgozni.

culture⁶⁻¹⁰ which prevailed in the eastern part of the Tisza-region and in Western Transylvania,¹¹⁻¹⁷ contemporary with the Hatvan culture. Similar shapes in vessels and the similarity of various ornamentations can be observed in both cultures. A considerable portion of these prove mutual connections.¹⁸⁻²⁴ The boundary of the spreading of both cultures can be drawn along a distinct line which shows likewise contemporary existence.

The eastern neighbour of the Ottomány culture was the Wietenberg culture²⁴⁻²⁶ with it parallels and relations may be observed during the same period. One of the pendants of a small gold chain found at Rétközberencs, (Fig. 2. No. 2. above), also offers a good opportunity for dating. Similar ones are known from the second period of the Hatvan culture, in the northern Transdanubian Tokod group and the Monteoru and Vericioara cultures.²⁷⁻³¹

The inhumation cemeteries of the Kostany-group in Eastern Slovakia, through similar bronze pendants and corresponding ceramic finds, show the closest connection with those of Rétközberencs and thus also with the Ottomány culture. The author believes that these cemeteries should be regarded also as belonging to the Ottomány culture.³²⁻³⁴

Rétközberencs and thus the antecedents to the Ottomány culture (parallel with the Hatvan culture) goes back to the Nyírség-group of the Early Bronze Age from which it borrows many features. Rétközberencs, on the other hand, lacks the earliest evolution stage following the Nyírség group.³⁵⁻³⁷

Rétközberencs is contemporary with the second phase of the Hatvan culture and with stages I—II of

the contemporary Ottomány site. The finds of Ottomány III are also missing³⁸ which are much younger. In Rétközberencs the finds of the upper layers of the tell-settlements in Békés and Bihar counties are also missing which are younger³⁹ and are called by the researchers either culture, or type or facies, of Gyulavarsánd. In the area of the Hatvan culture and parallel with that of Gyulavarsánd developed the Füzesabony culture. In the appearance of both, the Ottomány culture had a decisive role. Owing to diverging antecedents (the Ottomány and Hatvan cultures respectively) to different new material and because of the local development, it should not seem justified to call the whole complex (Füzesabony and Gyulavarsánd cultures) Ottomány culture, in spite of the fact relation is indisputable. We can call only a group of finds identified with those of Rétközberencs as belonging to the Ottomány culture. The end of its existence coincides with the Hatvan culture which also brings the Early Bronze Age to an end. From the background of the Ottomány culture developed in the south the Gyulavarsánd and in the north the Füzesabony culture.

The pottery of Rétközberencs also reflects the influence of the Mycenaean culture.⁴²⁻⁴² Resemblance can sometimes be seen in the smallest details too. The influence of the Mycenaean culture began in the time of the Ottomány culture (and reached also the Hatvan culture) and continued in the Gyulavarsánd and Füzesabony periods too. It was probably connected with gold and copper mining in Transylvania and with trade in these metal-ores.

N. Kalicz

DÍSZÍTETT PAJZSDUDOROK PANNONIÁBAN

Pajzsok, pajzsdudorok a római korból igen ritkán kerülnek felszínre, — ezért szolgál különös örömünkre, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum két új értékes pajzsdudorleletét itt közölhetjük.

1966-ig múzeumunk egyetlen díszített pajzsdudort sem őrzött a régészeti gyűjteményben. — Ennek az évnek januárjában és decemberében azonban 2 db gazdagon cizellált ezüstözött bronz pajzsdudorral gazdagodott pannoniai fegyvereink gyűjteménye.

Feldolgozó munkánk már meglehetősen előrehaladott állapotban volt, amikor megjelent H. Klumbach¹ publikációja a mainzi, illetve wiesbadeni múzeumokban őrzött, s a pannoniai pajzsdudorokkal szoros rokonságot mutató Rajna vidéki pajzsdudorokról. Az e körbe tartozó emlékek ritka előfordulásának köszönhetjük, hogy így a Magyar Nemzeti Múzeum példányainak közreadásával ez az egész leletcsoport e két cikkben közlésre kerülhetett.

A scutum, a pajzs, a koracsászárkori legionárius gyalogosok védőfegyvere volt. Formájukat tekintve négyszögletes, kerek, ovális, vagy nyújtott, hatszögletű római pajzsokat ismerünk. A lovasság pajzsai mindig kisebbek és könnyebbek voltak, mint a gyalogsági pajzsok.

A római korai pajzsok nagyrészt többrétegű fából készültek, néha bőrrel borítva, esetleg fém szegély-pántokkal erősítve.²

Minden esetben fémből készült a szerényebben vagy gazdagabban díszített pajzsdudor — umbo —, melynek szerkezeti szerepe is volt. Az ellenség felé eső külső pajzsoldalon a dudor általában félgömb alakúan kidomborodott, hogy ennek megfelelően a harcos felé eső belső oldalon az ugyancsak fémből készült pajzsmarkolat, az ansa megmarkolásakor a kézfej külső oldalának helye legyen. Ezt a pajzsmarkolat-szerkezetet jól megőrizték a maguk nemében egyedülálló Dura-Europosból való II. század végi, III. századi fapajzsok,³ melyek festett díszítésüket tekintve összehasonlító anyagként

fontosak lesznek számunkra pannoniai pajzsdudoraink vizsgálatánál.

A Duna pannoniai szakasza — mint Germániában a Rajna medre — gazdag tárháza a római leleteknek. Legfőképpen az elmúlt évek folyamán medermélyítő, kotró munkálatok alkalmával több, a maga nemében egyedülálló lelet, illetve leletcsoport került felszínre a kotróhajók tevékenysége révén. Ezek közül a leletek közül is kiemelkednek a római kori fegyverleletek.⁴

Az ismertetésünk tárgyát képező díszített pajzsdudorok lelőhelye Százhalombatta (Matrica) az egyik esetben, a másik pajzsdudor a Dunavecse és Harta közötti kotrásból került felszínre, de a kavics kirakodásakor találták csak meg a hányón, Dunaföldváron.

Ezen a folyampartszakaszon fekszenek Matrica (Százhalombatta), Vetus Salina (Adony), Intercisa (Dunaújváros) és Annamatia (Kisapostag) római táborainak maradványai. — Nem tartjuk valószínűnek, hogy pajzsdudor leleteink a felsorolt táborok valamelyikéből kerültek volna a folyóba — sokkal inkább hoznánk eredetüket a Dunába elsüllyedt római kori hajókkal kapcsolatba. Százhalombattánál tudomásunk van egy elsüllyedt római kori hajóról, melyet a mederben több méter vastag kavicszátony borít, és melyből a kotrás alkalmával 35 db bronzedény — egy hajókonyha felszerelési tárgyai — került felszínre. A hajóból felszínre került bronz leletek a koracsászárkorra, az I–II. századra utalnak.⁵ Ugyanezt a datálást támogatja a hajóból felszínre került kerámia is.⁶

Százhalombattai pajzsdudorunk esetében nem bizonyítható teljes bizonyossággal az említett hajóból való származás. Mégis megemlítettük ezt a hajót, mert a fegyverek vízbekerülésénél majdnem minden esetben felmerül a lehetősége annak, hogy áldozatul dobta be tulajdonosa a folyóba, pajzsdudorunk azonban a hajó pusztulásakor is belekerülhetett a vízbe.

*

¹ Klumbach, H., Drei römische Schildbuckel aus Mainz. JRGZ 13 (Mainz 1966) 165–189., VIII–XV. t.

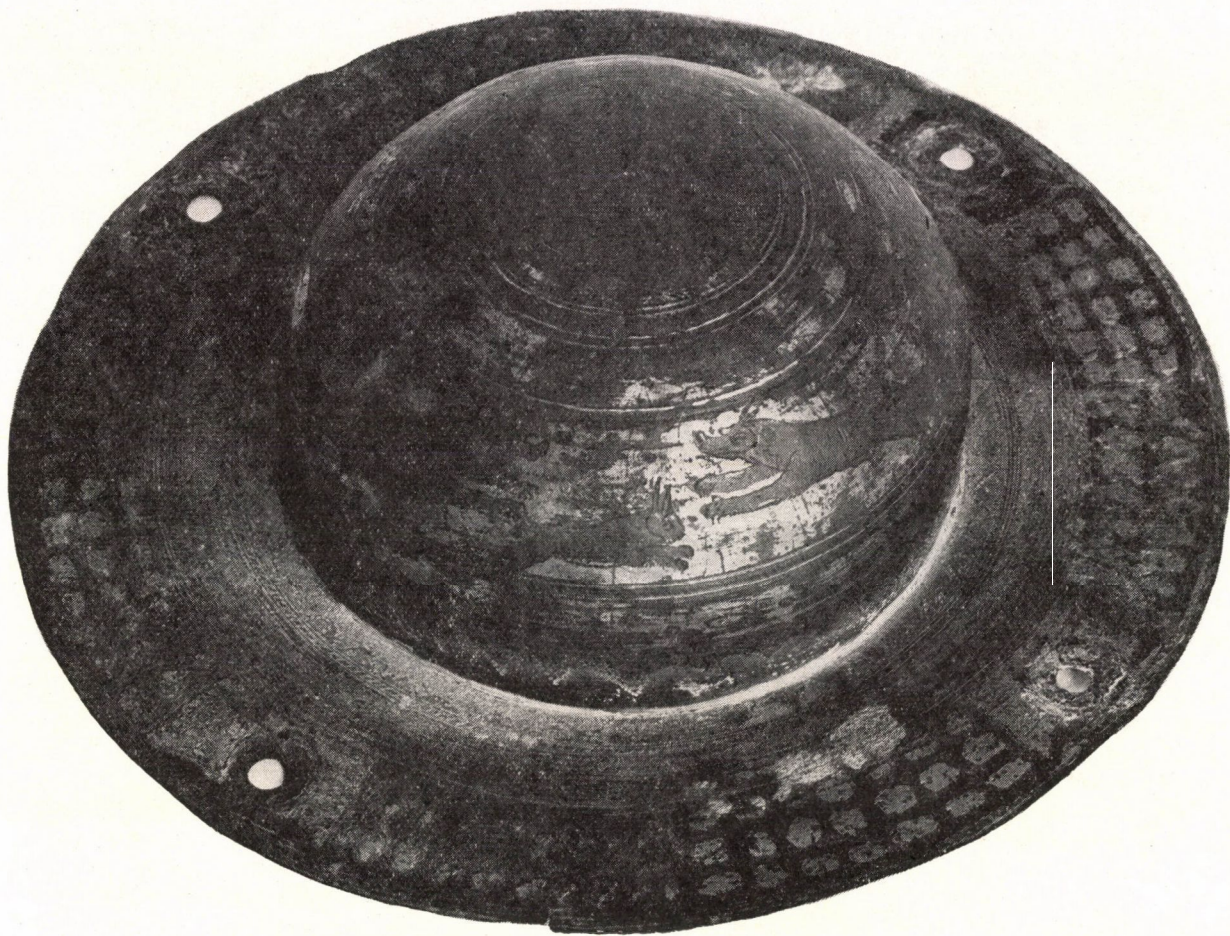
² Petrikovits, H. von, Die römischen Streitkräfte am Niederrhein. (Düsseldorf 1967) 27.; Ulbert, G., Römische Waffen des 1. Jahrhunderts n. Chr. (Stuttgart 1968) 15.

³ Brown, F. E., Excavations Report 6th Season (New Haven 1936) 466., XXV — A. kép ugyanennek a műnek belső címlapján a pajzs színes képe.

⁴ Vö. Thomas, E. B., Römischer Legionarsdolch von Dunaföldvár. FA 20 (Bp. 1969). 25–46.

⁵ Vö. Radnóti, A., Die römischen Bronzegefäßen von Pannonien. DissPann II. 6 (Budapest 1938) XXXII, XXXIII, XXXV. t.

⁶ A hajókonyha leleteinek feldolgozását a legközelebb tervezzük. Előjáróban csak annyit, hogy az edényeken szereplő feliratokon a LEG I ADIVTRIX csapat- teste szerepel.

1. kép. Százhalombatta. Bronz pajzsdudor fehérfém bevonattal
 Рис. 1. Сазхаломбатта. Бронзовый умбон щита, покрытый баббитом
 Fig. 1. Százhalombatta. Umbilic en bronze enduit de métal blanc

A Százhalombattánál a Duna medréből felszínre került pajzsdudort a Kavicskotró Vállalat munkatársai hozták be 1966 januárjában a Magyar Nemzeti Múzeumba (1–9. kép).

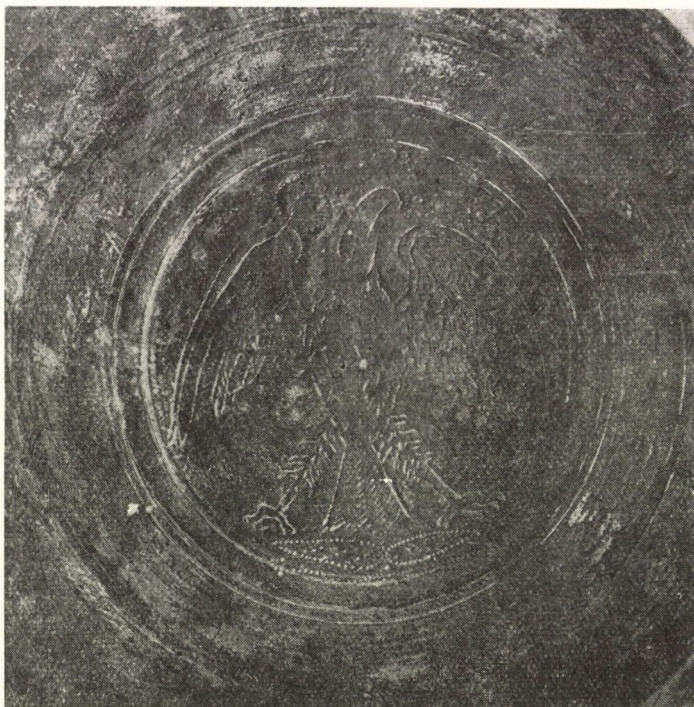
A pajzsdudor leltári száma 66.1.1. Teljes átmérője 20,4 cm. A kalott átmérője 11,2 cm. Magassága 6,3 cm. Peremének szélessége 4,6 cm. A bronzlemez vastagsága 0,4 és 0,6 cm között váltakozik. Patinája sötétbarna, egységes színű, a fehérfémbevonat sok helyütt lekopott. A poncolással előrajzolt mintákat a fehérfém bevonat sokszor eltolódva, nem pontosan takarva fedi.

A pajzsdudor meglehetősen vékony és ezért hátlapján a rajzolatok egészen átnyomódnak és az állatok formái kirajzolódnak. A trébelés nyomait ugyancsak megfigyelhetjük a hátlapon.

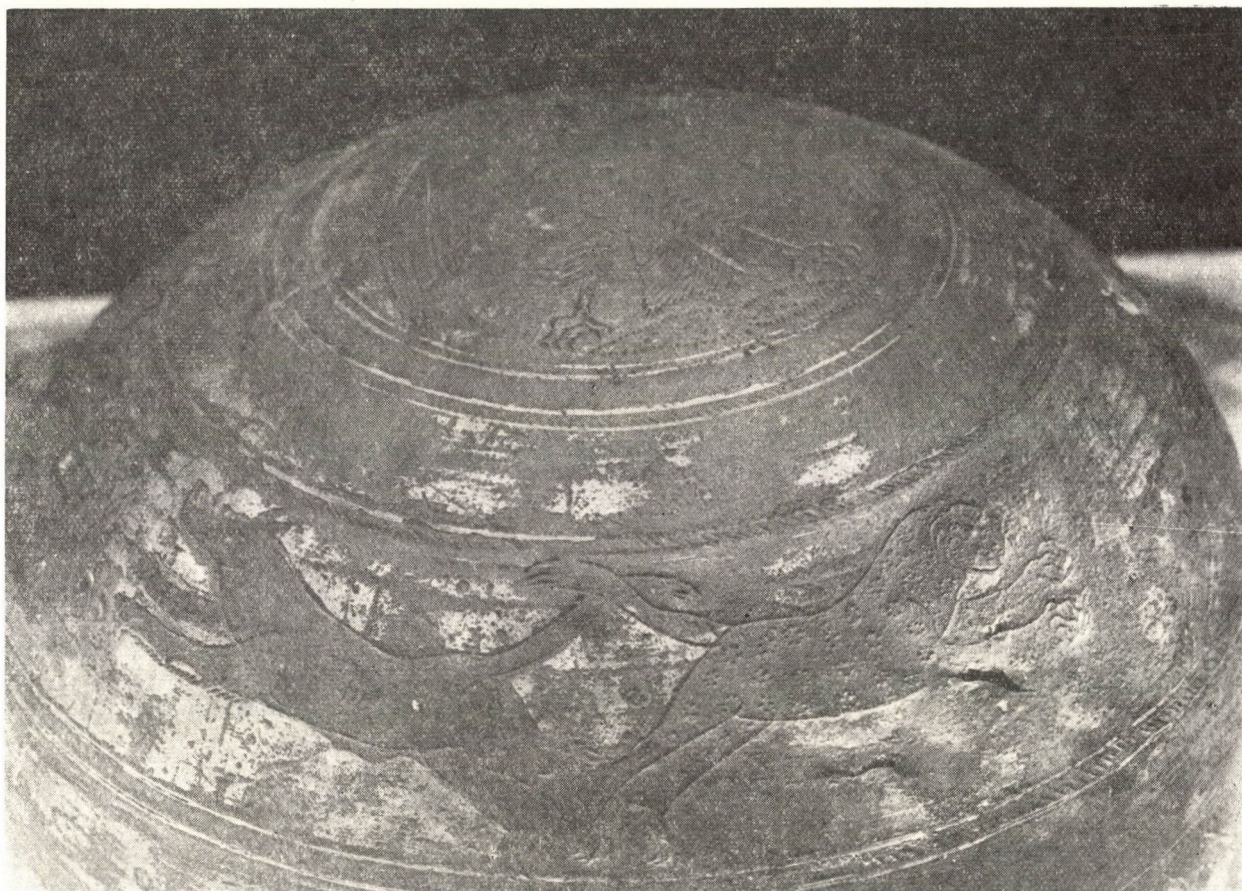
Bronz pajzsdudorunk, mely egy félgömb alakú kalottból és egy vízszintes peremből áll, gazdagon és változatosan díszített. A kalott felső részén kettős körbe foglalva a kiterjesztett szárnyú sas áll (2. kép), karmaival Jupiter villámcsomóját markolva, fejét hátrafordítja, csőrében a győzelmi koszorút tartja. Egy keskeny díszítetlen sáv után a kalott széles díszített mezejében egymást kergető

állatokat látunk. A sas alatt, alul középen, ugró tigris őzet kerget (3. kép), melyet sörényes oroszlán követ (4. kép). Az oroszlán előtt rohanó szarvas (5. kép), majd két vadkutya (6. kép) nyulat vesz közre (7. kép). A kalotton az állatjelenetes sáv alatt fekvő mandulaformájú karcolatokat egymástól apró körök választják el (9. kép). A kalott legalsó része egy zezzug motívummal csatlakozik a pajzsdudor pereméhez (8. kép).

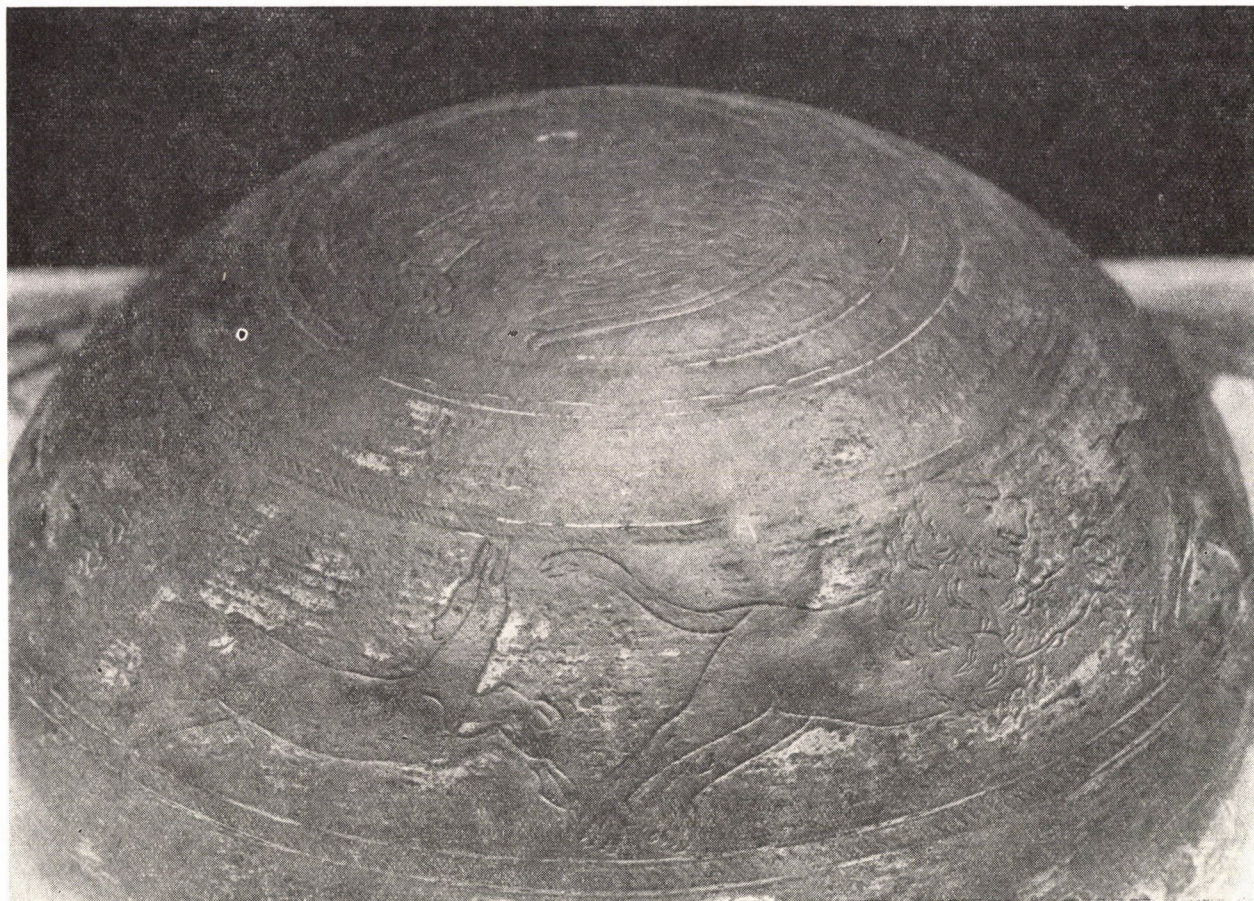
A pajzsdudor peremén a legbelső sáv ugyancsak zezzug motívum, majd két rovátkolt, sodrott sáv között számtalan körbefutó karcolat után következik a perem legszélesebb díszített sávja. A négy pajzsszeg helyét jelző kör alakú nyílásokat apró koszorúk veszik körül, kétoldalra lebegő szalaggal. A pajzsszegek, mint a megmaradt patinanyomokból látszik, egyúttal részben a koszorúkat is fedték (9. kép). A szeglyukak között egy-egy egymáshoz csatolt körökből álló mező és egy-egy pávaszem-díszes mező van (8. kép). Az egész pompás és gazdag díszítésű. A figurák minden esetben bronzszínűek, míg az alap fehérfémbevonatú. A szegély kördíszei és pávaszemdíszei ezüstözöttek és a kimaradt alap őrzi itt a bronz-

2. kép. Százhalombatta. Pajzsdudor, kiterjesztett szárnyú sas
Рис. 2. Сазхаломбатта. Умбон. Орел с распростертыми крыльями
Fig. 2. Százhalombatta. Umbilic, aigle aux ailes déployées

3. kép. Százhalombatta. Pajzsdudor, vadkutya és tigris
Рис. 3. Сазхаломбатта. Умбон. Дикая собака и тигр
Fig. 3. Százhalombatta. Umbilic, chien sauvage et tigre

4. kép. Százhalombatta. Pajzdudor, őz és oroszlán
 Рис. 4. Сазхаломбатта. Умбон. Козуля и лев
 Fig. 4. Százhalombatta. Umbilic, chevreuil et lion

színt. A koszorúk esetében az alap ezüstözött és a koszorúk voltak bronzszínűek.

Ennél a pajzdudornál igen érdekesen megfigyelhetjük azt, amit már a Mainz A-jelű pajzdudornál Klumbach is megfigyelt, hogy az eredeti poncolásokhoz, ill. apró körökhöz nem alkalmazkodott a fémbevonat, ezektől sokszor eltért és a forma négyszögletesedő jelleget mutat (28. kép).

A százhalombattai pajzdudort, a dunaföldvári példányt és a Mainz A-jelű pajzdudorokat több más jellegzetes jegy mellett még összekapcsolja egymással a kalott alsó részén levő szegély dísz, mely fekvő mandulaformák között elhelyezett körökből áll (32. kép). A mainzi A-jelű pajzs és a százhalombattai példányon még az egymással összekapcsolt körmotívumok is csaknem azonosak.

A százhalombattai pajzdudor felső kerek mezőjét éppúgy kiterjesztett szárnyú sas díszíti, mint a mainzi A-példányt. Mindkét sas csőrében a győzelmi koszorút tartja.

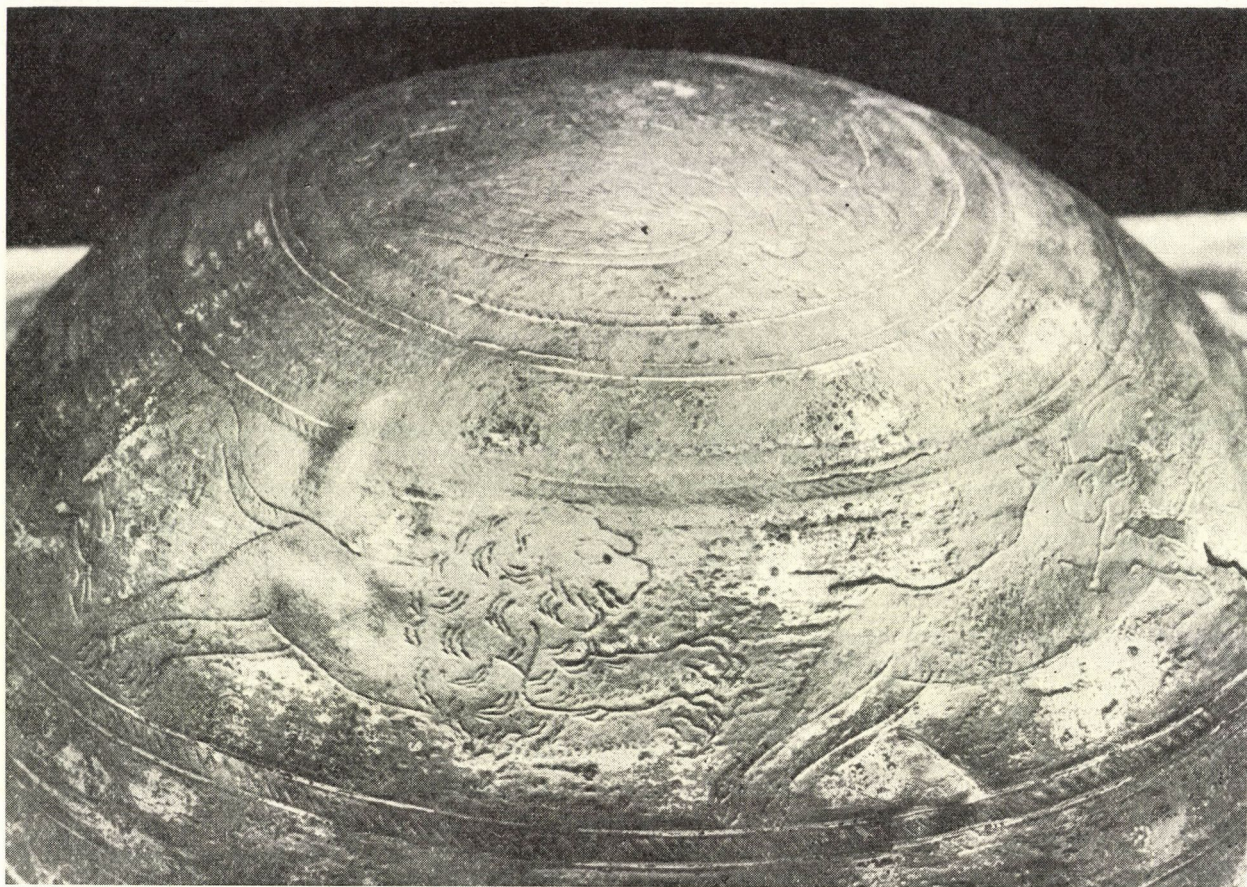
Dunaföldvállról került be a Magyar Nemzeti Múzeumba a második gazdagon díszített pajzs-

dudorunk 1966. év decemberében (10—14. kép). A kotróhajó a Duna-parton ürítette a sódert, amit Harta és Dunavecse közötti Duna-szakaszon bányásztak. A tárolóhelyen találták meg a pajzdudort.⁷ A pajzdudor leltári száma 66.15.1. Teljes átmérője 21,7 cm. A kalott átmérője 11 cm. Magassága 6,7 cm. Peremének szélessége 5,5 cm. A bronzlemez vastagsága 0,9 és 1,1 mm között váltakozik. — Patinája sötétbarna, egységes színű, a fehérfémbbevonat erősen kopott rajta (10. kép). A pajzdudor belsejében s perem hátlapján a trébelés nyomai jól kivehetők (11. kép).

A gazdagon díszített pajzdudor félgömb alakú kalottjának felső szektorait csak körkörös sávok díszítik. Ahol a kalott enyhén lejteni kezd, két sávban egymás fölé helyezett, ún. pávaszem motívum fut körbe sűrű cizellálással, majd ismét egy keskeny díszítetlen sávot találunk. A következő mező virágkelyhekből és szív alakú magházból álló körbefutó motívumot őriz. Ismét körkörös sávok, majd a kalott legalsó zónájában egy-egy vízszintesen fekvő mandulaformát, mely poncolás-

⁷ Józsa Fábrián dunaegyházi lakos hozta be a tárgyat a Magyar Nemzeti Múzeumba és elmondotta, hogy 1966.

év augusztus végén, szeptember elején került felszínre.

5. kép. Százhalombatta. Pajzsdudor, oroszlán és szarvas
Рис. 5. Сазхаломбатта. Умбон. Лев и олень
Fig. 5. Százhalombatta. Umbilic, lion et cerf

sal készült, egymástól három-három apró poncolt kör választ el (14. kép). A pajzsdudor vízszintes peremének és a kalottnak találkozási helyénél több körbefutó rovátkolt sáv ismerhető fel. Az egész széles lapos pajzsdudor peremet egységbe komponált indamotívum tölti ki. A kacsos indák között egy-egy apró szív bontakozik ki. A minta készítésénél a nyolc pajzsszög elhelyezését nem vették figyelembe. A pajzsszegek nem maradtak ránk, csak a patina jelzi a szegfejek nagyságát és a négyzetes átmetszetű lyukak a felerősítés helyét (10. kép). A motívum, az indák, pávafarkak, növénykelyhek stb., minden esetben a bronz eredeti színét őrizték meg, míg az alap fehérfehér bevonata még ma is csillog.

Gazdagon díszített pajzsdudorunkon két felirat is van. Az egyik a pajzsdudor peremének legkülső szegélyébe beverve, illetve együtt készítve a pajzssal: >CASSIPOTENTIS (13. kép). Cassius Potens centúriájába tartozott a pajzs egy-

kori tulajdonosa, akinek azonban nevét a felirat második felében ma már nem lehet kibetűzni (31. kép). A Cassius név keleti eredetű, zsidó körben is előfordul.⁸ Potens gyakori a nyugati provinciákban, Észak-Itáliában és Noricumban.⁹ — A nevek eredetének ismerete, sajnos sem a pajzs korának, sem eredetének meghatározásához nem visz közelebb.

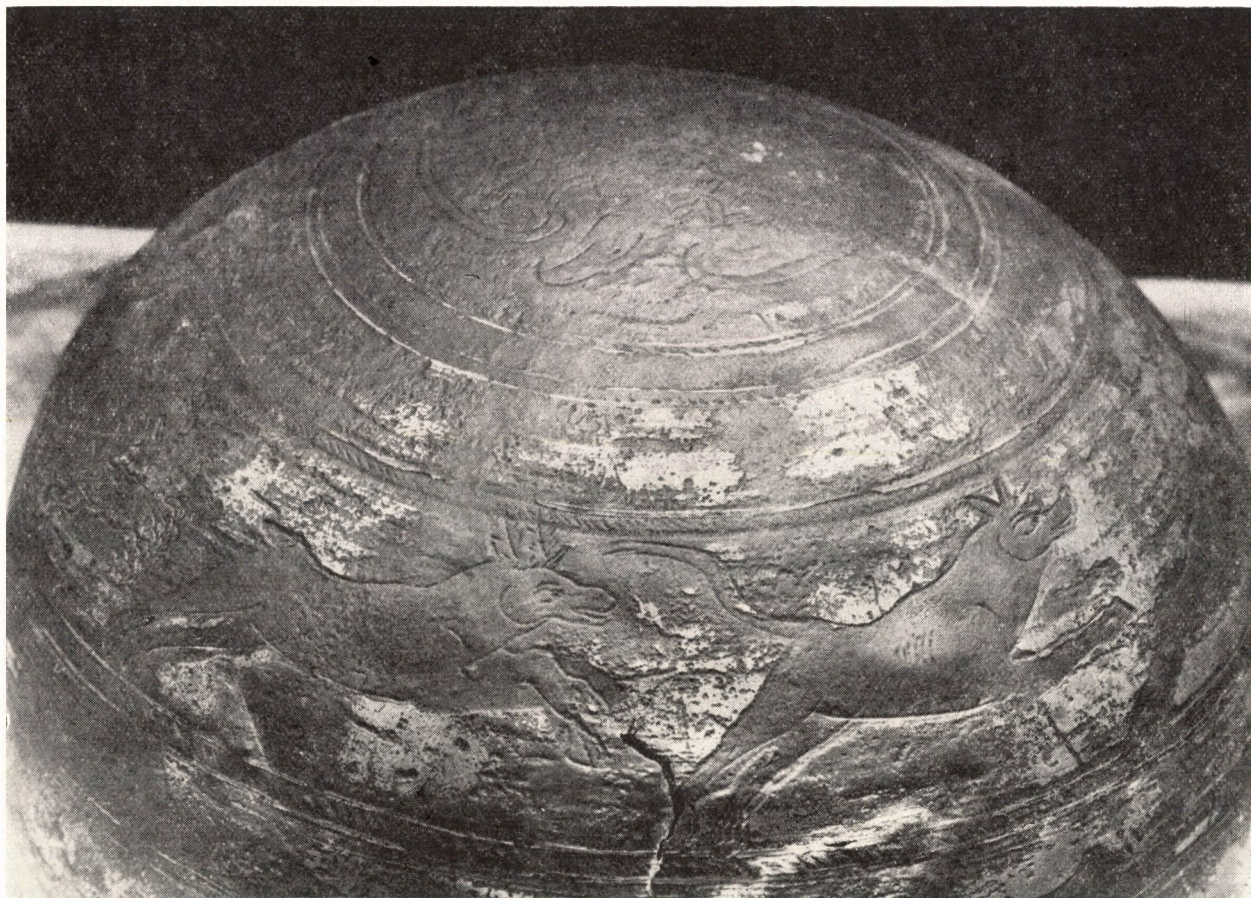
A dunaföldvári pajzsdudor másik felirata apró poncolt pontokból képzett betűkből áll, szétszórt hevenyészett írásmóddal: >ANT·.ES CRES PROPINQVS — (12. és 29. kép). Centuria Antonini. es. Crescens Propinquus. Eszerint a második tulajdonos Crescens Propinquus volt, aki Antoninus — másik nevét nem ismerjük — centúriájához tartott.¹⁰

A pajzsdudor belső oldalán könnyed bekarcolt betűk, ROPINQVS, ugyancsak a külső lapon megörökített névre utalnak. Kissé távolabb, a bekarcolt névtől azonos betűnagysággal apró, poncolt

⁸ Barkóczi, L., Acta Arch. Hung. 16 (1964) 308.

⁹ Mócsy, A., Die Bevölkerung von Pannonien bis zu dem Markomannenkiegen. (Bp. 1959) 158.

¹⁰ Crescens név általánosan elterjedt a provinciákban. Vö. Mócsy, A., i. m. 170: Propinquus igen ritkán előforduló név; Vö. Barkóczi, L., Acta Arch. Hung. 16 (1964) 321.

6. kép. Százhalombatta. Pajzsdudor, szarvas és vadkutya
 Рис. 6. Сазхаломбатта. Умбон, олень и дикая собака
 Fig. 6. Százhalombatta. Umbilic, cerf et chien sauvage

pontokból képzett „R”-betű, mely ligált P-R-nek is felfogható (30. kép).

A dunaföldvári pajzsdudor széles peremdiszítése az indákkal, szívekkel ugyan különbözik az általában geometrikus rendben tagolt és kitöltött peremek díszítési módjától mégis a kalott díszítő motívumain keresztül szoros rokonságot mutat ez a példány a százhalombattai, a mainzi A, a mainzi B és a Halmágyon előkerült dudorokkal.

*

A következőkben a mainzi pajzsdudorok leírását Klumbach nyomán adjuk.¹¹

A mainzi A-jelű pajzsdudor (17. kép) kalottja két zónára oszlik, mely egy kör alakú középmezőt övez. A körben egy kiterjesztett szárnyú sas, balra hátrafordított fejének csőrében egy lebegő szalagokkal díszített koszorút tart. A sas körvonalait egymás mellé ütögetett finom vésőnyomokból képzett folyamatos vonalak alkotják. A tollazat ugyanilyen, de apró vésőnyomokból van kialakítva. A koszorú és a sas karmai között el-

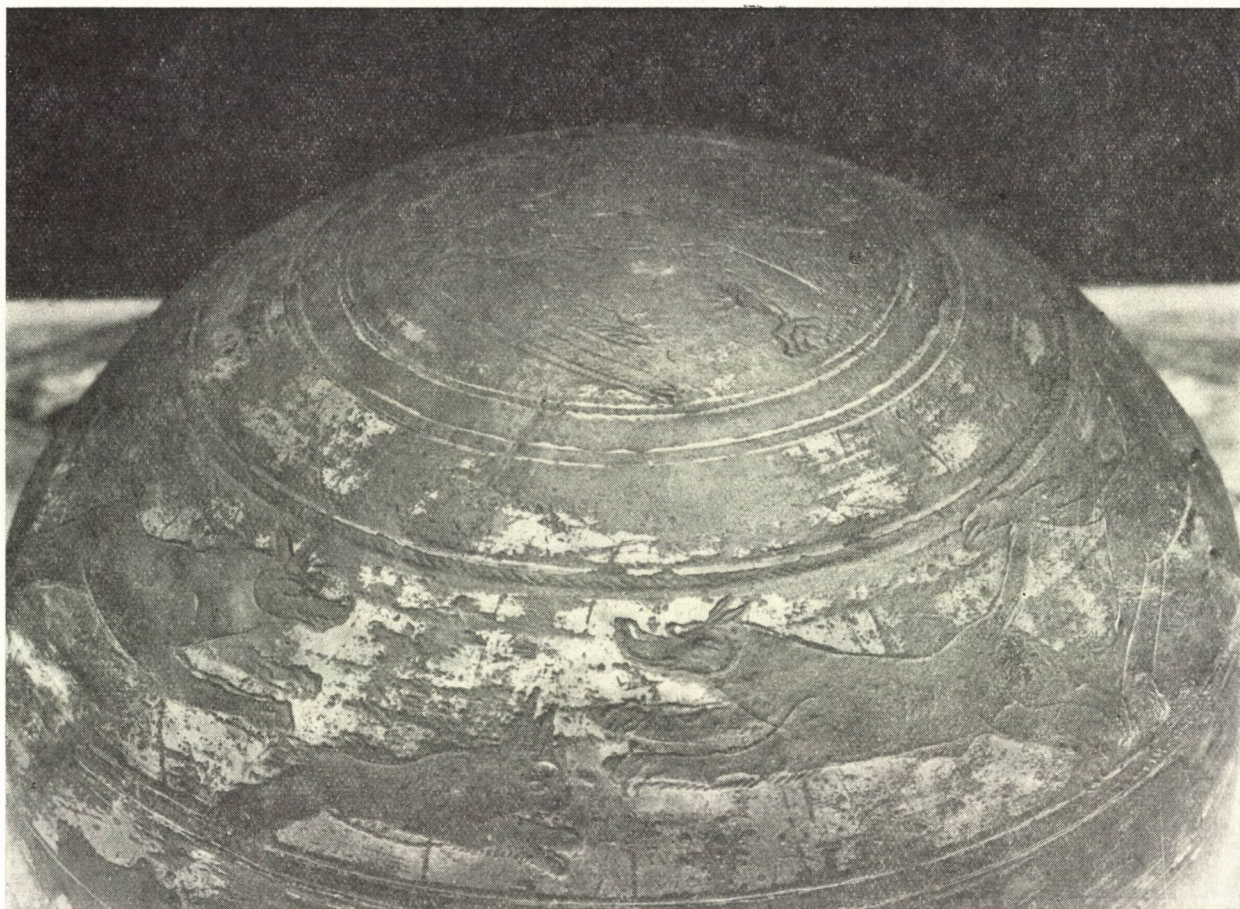
helyezett pajzs apró pontokból poncolóvassal készült. A háttér felülete egy ezüstösen csillogó bevonattal van fedve, míg a madár teste az eredetileg aranyos fényű bronz nyers felületével emelkedik ki az ezüstös háttérből.

A középmezőt apró boltívekből képzett, radiálisan elhelyezett ornamentika övezi. Az ornamentika poncolással készült. Az egyes ívek belső mezői fehér, fémes bevonatúak, míg az ívek között kimaradó kis sarokháromszögek bronzos fényben csillognak.

A csatlakozó zóna tulajdonképpen koszorút képez egymásba illő kelyhű növényi ornamentikából, melyek között egy-egy dupla inda helyezkedik el összekötő tagként. A levélkéek bronzos felületűek, míg az alap, melyből kiképezték őket, fehérfém borítású.

A pajzs peremornamentikája három, egymáshoz csatlakozó zónából áll. A legbelső csúcsos hegyben végződő nyújtott ovális lapokból áll, melyeket egymástól ugyanilyen, csak kisebb merőlegesre állított díszítmények választanak el. A kalott oldalán ezt a zónát egymáshoz kapcsolódó íves

¹¹ Klumbach, H., i. m. 168., 1. kép, VIII. t.

7. kép. Százhalombatta. Pajzsdudor, nyulat támadó kutya
 Рис. 7. Сазхаломбатта. Умбон, собаки, нападающие на зайца
 Fig. 7. Százhalombatta. Umbilie, chiens attaquant un lièvre

ornamentika zárja le, míg a következő zónával ferde irányú sraffozás köti össze.

A középmező a peremdíszítmény tulajdonképpen hordozója. Középen fent és lent egy-egy bekarcolt mellkép gazdag hajzattal, ettől jobbra és balra amazonpajzsok és kettősbalták, majd virágdíszítmények, rozetták és a mellképektől jobbra és balra talán virágos kosárra emlékeztető motívumok. Az itt is bemutatott kép híven szemlélteti az egyes díszítmények készítésének technikáját, amennyiben pontozással és vonalkázással vannak a rajzon is kialakítva az ornamensek.

A pajzsdudor alsó mellképe mellett jobbra és balra beponcolt betűk, illetve feliratmaradványok nyomát ismerte fel Klumbach, azonban többet teljes bizonyossággal nem lehet megállapítani a feliratról, csak annyit, hogy balra a betűkből MAR, a büszk jobb oldalán N vehető ki. Hübner, Mommsen és Schöne fáradoztak a felirat megfejtésével.¹²

Klumbach idézi munkájában az ajánlott megfejtési variációkat, azok feloldására vagy megoldására javaslatot nem tesz, hiszen ezek ilyen formában erre nem alkalmasak.¹³

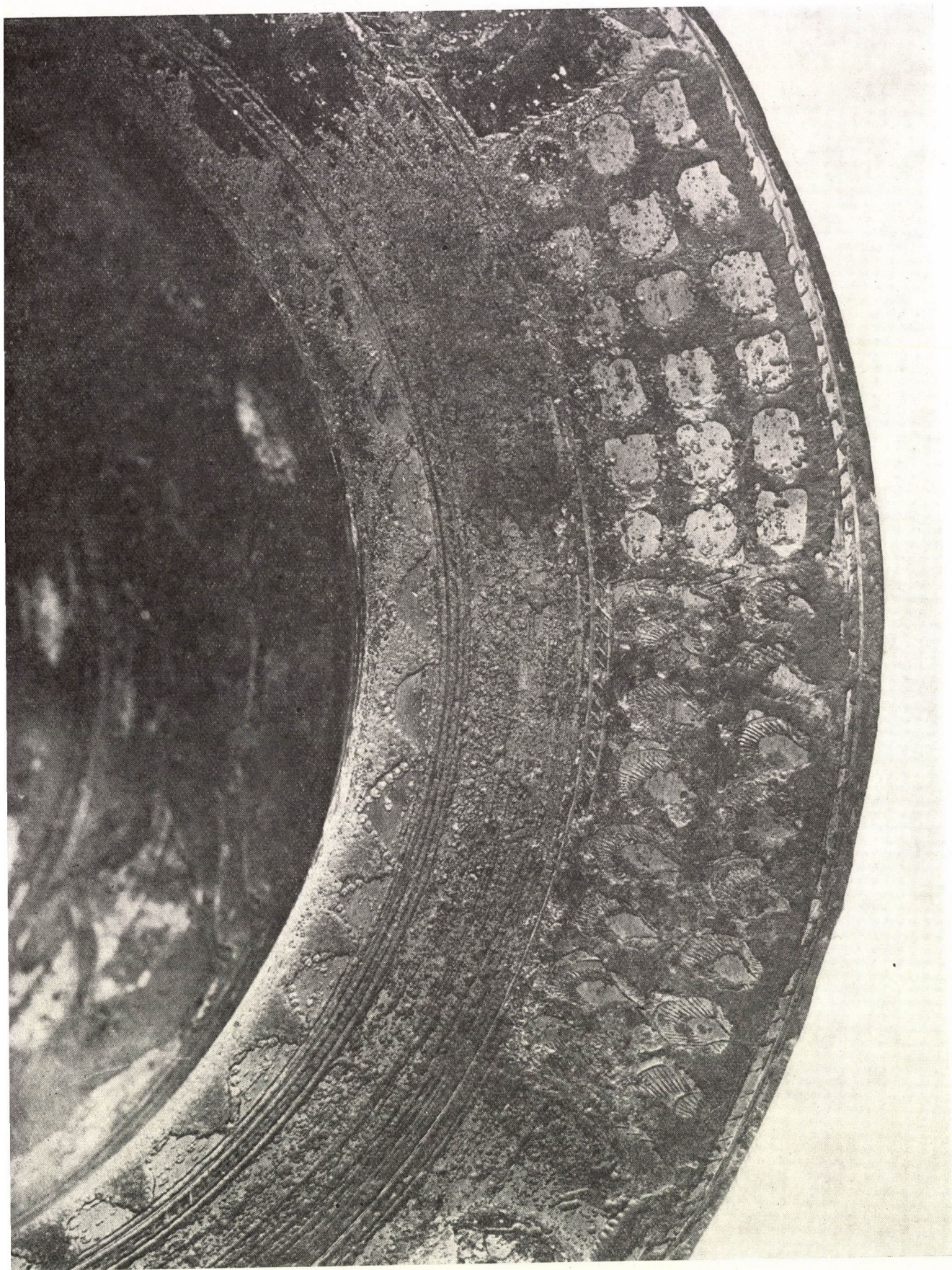
A külső peremzóna vízszintes vonallal egymásba kapcsolt apró körökből áll. Az egész minta poncolt, és ami százhalombattai pajzsdudorunk szempontjából roppant fontos és érdekes, Klumbach megjegyzi „es scheint, daß auf den Kreisen quadratische versilberte Flächen sassen”. Ezek a mi pajzsdudorunkkal azonos kivitelben, technikával készült ezüstözési, illetve fehérfehér fedési eljárások, melyek a mainzi A és a százhalombattai pajzsdudorunk esetében teljesen megegyeznek, formában és nagyságban egyaránt komoly támpontot szolgáltatnak arra, hogy e két pajzsdudor esetében azonos műhelyt, illetve készítési helyet tételezzünk fel.

A mainzi A pajzsdudor esztergályozott és kalapált, mint azt az üténnyomok a hátlaon, és az esztergapadon való kiegyengetés nyomai is az előlapon mutatják. A pajzsdudor középpontjában az esztergapad rögzítőszögének bemélyedése jól kivehető a mainzi példány esetében.

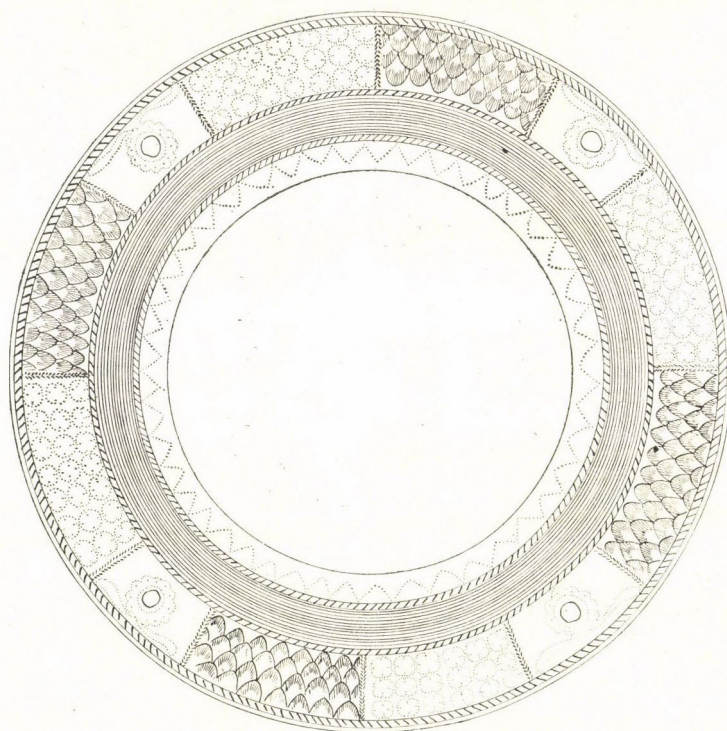
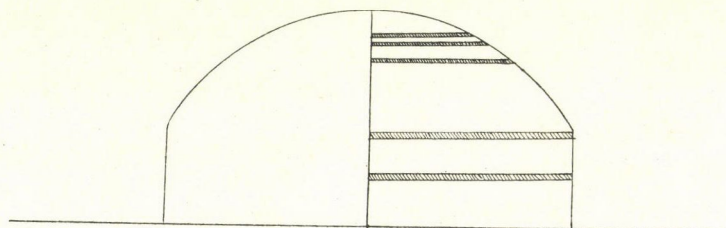
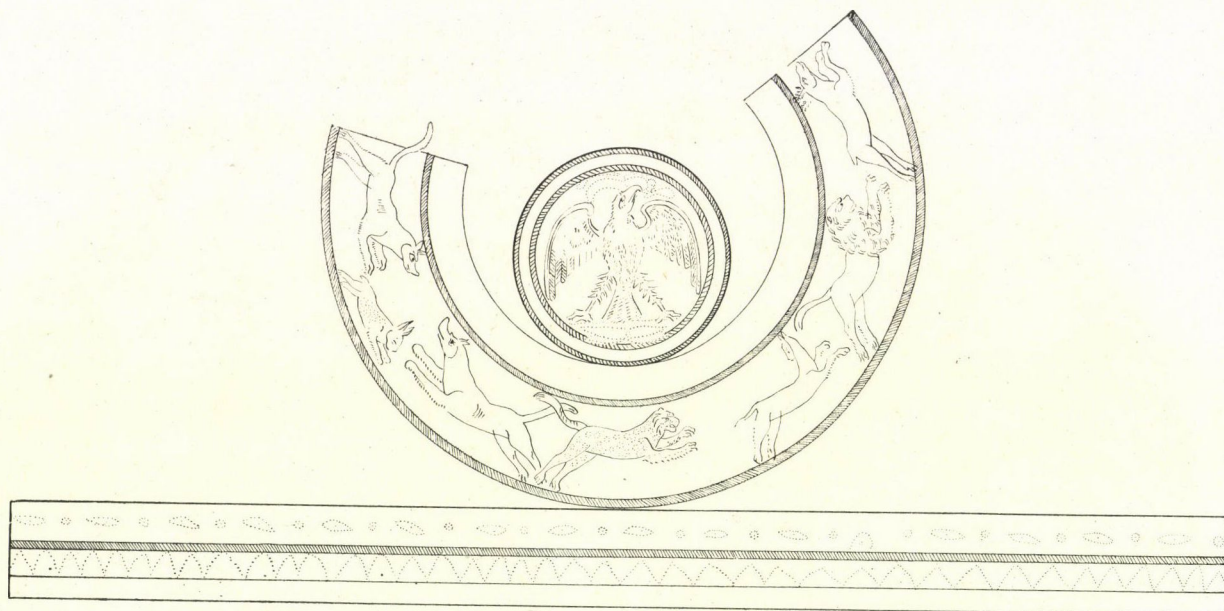
A pajzsdudor felerősítése a pajzsra négy nyílás segítségével történt. A nyolclevelű rozetták vonalában egy-egy pajzscsapszeget erősítettek a dudor peremébe. A szegek átmérője 3 cm volt. A szeg

¹² Hübner, E., AEM 2 (Wien 1878) 110.

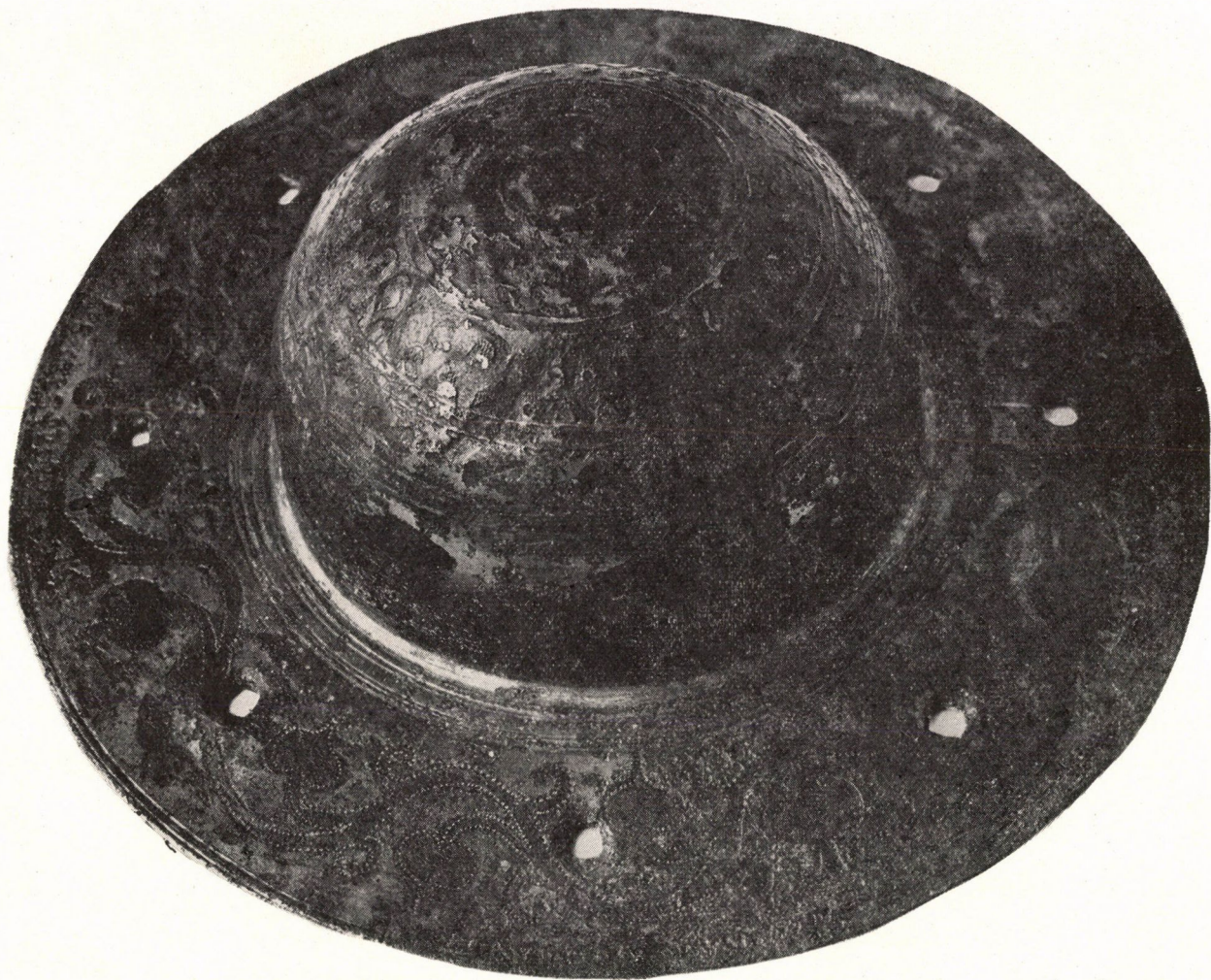
¹³ Klumbach, H., i. m. 169., 2. kép.

8. kép. Százhalombatta. Pajzsdudor, a peremdiszítés részlete
Рис. 8. Сазхаломбатта. Умбон, деталь орнамента края
Fig. 8. Százhalombatta. Umbilie, détail de l'ornement du rebord

9. kép. Százhalombatta. Pajzsdudor
 Рис. 9. Сазхаломбатта. Умбон
 Fig. 9. Százhalombatta. Umbilic

10. kép. Dunaföldvár. Bronz pajzsdudor fehérfém bevonattal
 Рис. 10. Дунафёльдвар. Бронзовой умбон щита, покрытый баббитом
 Fig. 10. Dunaföldvár. Ombilie en bronze, enduit de métal blanc

négyszetes keresztmetszetű, mint azt az átütött nyílások bizonyítják. A felerősítő szegek beverésekor a mintákat nem vették figyelembe, ugyanis a szegfejt a rozetták egy részét takarta.

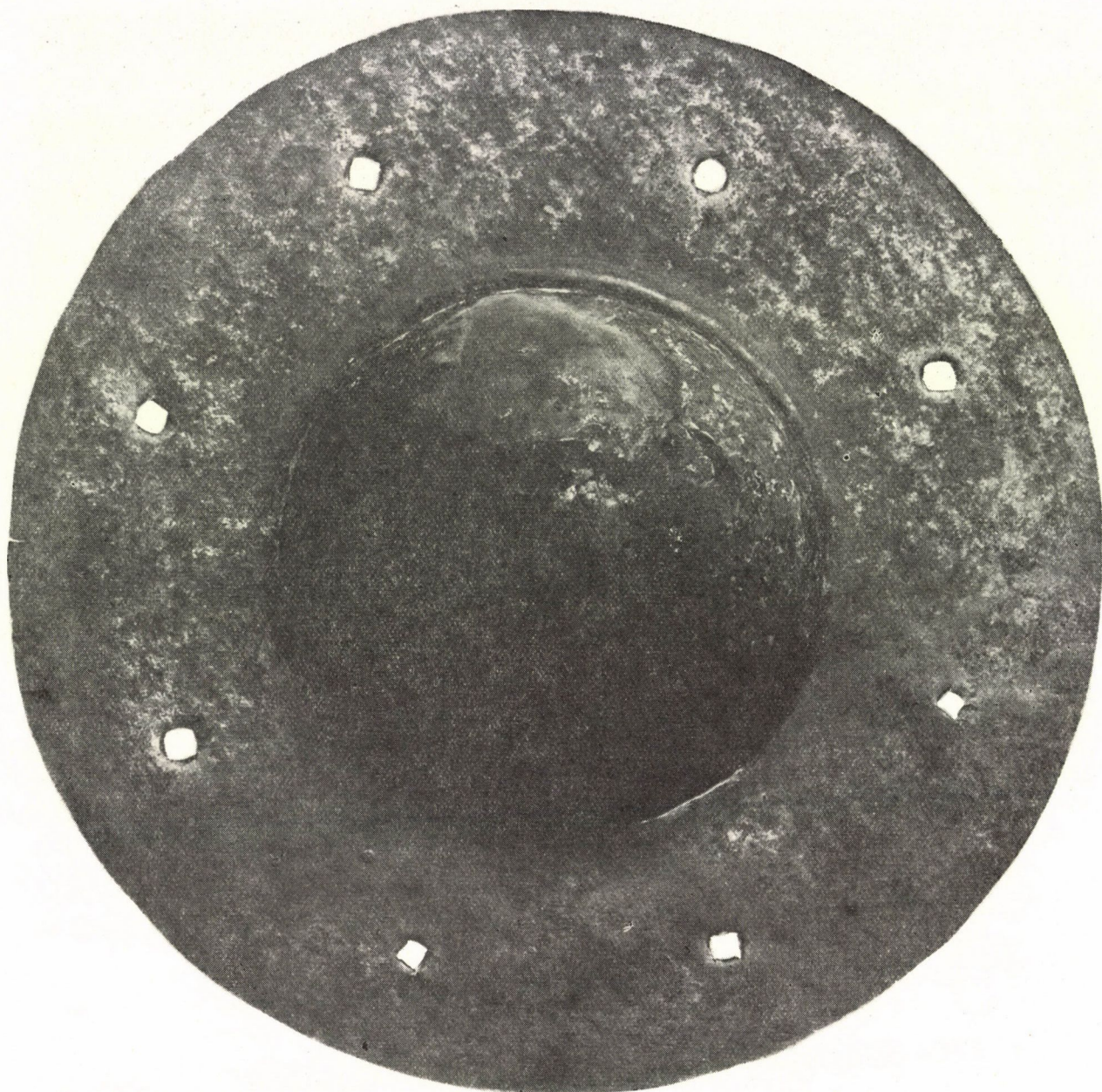
A mainzi B-vel jelölt pajzsdudor¹⁴ díszítésének (18. kép) beosztása, illetve zónái nagyjában megfelelnek az A-val jelzett dudoréinak. A kör alakú középmezőben ugyancsak sas áll, karmaival Jupiter villámsomóját markolva. A kivitel és a megmunkálás, a tollazat kiképzése és a kontúrvonalak az előzőekben leírt pajzsdudorok technikájának felelnek meg. A villámsomó poncolással van kirajzolva, ugyanígy a sas jobbfelén visszafordított csőrében tartott hurokszerű képződmény is. A középmezőt egy kettős sorban vonalkázott szegély kereteli. Az alap ezüstös bevonatú volt, a sas a bronz aranyos csillogásával ütött el a háttértől.

A középmezőt keretelő széles pikkelysáv pon-

colt, kettős pikkelyekből áll, melyeknek középpontjában apró, beponcolt rozettadísz van.

A következő zezzug motívumos mezőtől a pikkelyes mezőt egy ferde vonalkázású szalag választja el. A zezzug motívum alatt mandula alakú mintasor vonul. A B-pajzsdudor pereme ugyancsak 3 zónára tagolt. A legbelső, a kalotthoz csatlakozó zóna e csúcsos levelekből alkotott koszorút jelez, mely koszorú alul középen és fölül közepén egy-egy poncolt rozettával van összekapcsolva. A zóna alapja ezüstös csillogású, míg a tulajdonképpeni koszorút alkotó levelek a bronz eredeti fényében maradtak meg. A következő pikkelyes mezőtől egy ferde vonalkázású sáv választja el a koszorút. A pikkelyes mező 5 sorban, egymáshoz csatolt pikkelyekből áll, melyeknek közepén egy-egy poncolt pont van. Az 1., 3., 5. sorok ezüstözve vannak, a közöttük levő 2. és 4.

¹⁴ Klumbach, H., i. m. 170–172., 3. kép. IX. t.

11. kép. Dunaföldvár. Pajzsdudor, a belső oldal megmunkálása

Рис. 11. Дунафёльдвар. Умбон, обработка внутренней стороны

Fig. 11. Dunaföldvár. Umbilic, façonnement du côté intérieur

sor megmaradt bronzszínűnek. A külső peremeket egy-egy ferdén rovátkolt sáv alkotja.

A pajzsszegek részére 4 db négyzetes átmetszetű lyuk szolgált. A lapos pajzsszegekből kettő megmaradt. Az alsó mellkép, mely a pajzsszeg lapos felületét díszíti, úgy tűnik, sisakot visel. A második megmaradt pajzsszeg felületén ruhátlan felsőtestű, fedetlen fejű ifjú mellképe van.

A pajzsdudor hátsó lapja még sok helyütt megőrizte a trébelési technikára jellemző ütésnyomo-

kat. Nagyon sok helyen az előlap poncolt díszítményei átszúrták a bronzlapot, és a hátlapon kitüremléssel jelentkeznek.

Hálmágy (Hálmeag, Rayon Rupea, Románia) a lelőhelye annak a félgömb alakú bronz pajzsdudornak (15. kép), mely 1855-ben került felszínre Erdélyben. Jelenleg a Sibiu (Nagyszeben, Hermannstadt, Románia) Brukenthal Múzeumban őrzik.¹⁵ A pajzsdudor formája, díszítési módja egészen közeli rokonságot mutat a pannoniai és Rajna

¹⁵ Hübner, E., i. m. 105., VI. t.

12. kép. Dunaföldvár. Pajzsdudor, peremrészlet poncolt felirattal
 Рис. 12. Дунафёльдвар. Умбон, деталь края с надписью
 Fig. 12. Dunaföldvár. Umbon, détail du rebord avec inscription poinçonnée

vidéki lelőhelyű pajzsdudorokkal. Dáciából ezt az egyetlen példányt ismerjük. A kalott részének kör alakú középmezéjében a kiterjesztett szárnyú sas karmaival Jupiter villámát tartja, csőrében a corona triumphalis-t. Ennek a kör alakú képmezőnek a keretelését ferde rovátkolás alkotja. A kalott négy ornamentális síkkal, négy figurálishan díszített mezőre bontja a felületet. A négy figura egy-egy szárnyas Eros, kik a kezükben teniát tartanak. A szélesebb geometrikus díszű osztómezők apró, több sorban egymás mellé és fölé helyezett poncolt körökből, míg a keskenyebb szektorok hullámvonalas inda-, illetve levélmotívumból állnak, poncolt, zezzug minta szegélyezéssel. A kalott a peremhez legközelebb eső, legalsó zónájában, háromszirmú levelek és apró körök egymást váltva szegélymintát képeznek. A pajzsdudor peremét ugyancsak négy ornamentális szektor négy figurálishan díszített mezőre bontja. Két mezőben ugyancsak szárnyas Erosok, kezükben lepleket tartva. A két másik nagyobb mezőt igen dekoratív módon megrajzolt, illetve karcolt és poncolt technikával készült delfinek díszítik. A pajzsdudor peremének külső szegélyét zsinórminta kereteli. A bal oldali, álló Eros-figura fölött bekarcolt felirat,

melynek feloldásába, illetve annak meghatározásába, hogy a felirat a pajzsdudorral egykorú-e, vagy későbbi bekarcolás, nem kívánunk belemenni, mert erős okunk van feltételezni, hogy későbbi hamisítással van dolgunk. A felirat esetleges variációit Hübnernél és Klumbachnál olvashatjuk.

A pajzsdudor peremének négy ornamentális osztófelületébe voltak egykor elhelyezve a dudor rögzítésére szolgáló pajzsszegek. Egy középponti kör körül elhelyezett hét apró poncolt körbe rakott kis kört, egy nagyobb poncolt körvonal kapcsol egybe és a motívumegységet apró cikcakkos minta kereteli. A mező négy sarkában egy-egy szívalakzat van beponcolva. Az egész pajzsdudor felülete a figurák kivételével fehér, ezüstös fémmel volt bevonva.

A kalott geometrikus körökkel díszített zónája, illetve ennek négyszögesedő formát mutató kis poncolt köreiből lehetetlen nem felismernünk az erős rokonságot a mi pannoniai, százhalombattai pajzsdudorunk szegélymotívumával, valamint a mainzi A-pajzsdudor szegélymotívumával.

Az eddig tárgyalt Százhalombattán, Dunaföldváron, Mainzban és Halmágyon előkerült pajzsdudorok formájukat, díszítésmódjukat, színe-

13. kép. Dunaföldvár. Pajzsdudor, peremrészlet beütött felirattal
 Рис. 13. Дунафельдвар. Умбон, деталь края с надписью
 Fig. 13. Dunaföldvár. Umbilic, détail du rebord avec inscription pointillée

zésüket és technikájukat tekintve is, egy egységes csoportot alkotnak. Ugyanilyen díszítésmóddal és technikával készült a következőkben leírásra kerülő két pajzsdudor is, egyik a Tyne-folyóból, másik Vindonissában került felszínre. Az előbb említettek-től azonban ez a két utóbbi példány annyiban különbözik, hogy a korábbiakkal csaknem azonos méretű, félgömb formájú kalott egy téglalap alakú peremből magasodik ki — ellentétben az eddigiek kör alakban körülfutó karimájával.

South Shields közelében a Tyne-folyóból 1869-ben az előbbi példányokkal rokon pajzsdudor (20. kép) került felszínre.¹⁶

A négyzetes alapra dolgozott, kalott kerek középmezőjén kiterjesztett szárnyú sas áll, csőrében gallyat tartva. A sas hullámvonal keretelésben van elhelyezve. A hullámvonal keretelést körkörös sávok szegélyezik, majd egymásba fonódó levelekből képzett koszorú tölti ki a következő mezőt.

A négyzetes lapot nyolc mezőre tagolt, poncolt és karcolt technikával kivitelezett figurális és ornamentális díszek fedik. A sarkokban a négy évszakot szimbolizáló, részben szárnyas Geniuszok, fönt a közepén Mars, lent közepén egy álló bika tölti ki a keretelt mezőket. A kalottól jobbra és balra signumok vannak bevésvé, melyek felett LEG(io) VIII AVG(usta) beponcolt felirat olvasható. Ugyanerre a légióra vonatkozik a légió címerállata, az alsó mező közepén levő bika alakja is. A négyzetes lap bal alsó szegélyén ugyancsak poncolt felirat, a pajzs tulajdonosára vonatkozik: > IVL(ii) MAAGNI IVNI DVBITATI Julius Magnus centúriája és Junius Dubitatus pajzsa.

A pajzsdudor ezüstös fényű bevonattal van fedve, melyen a figurális részek takaratlanul maradtak és a bronz eredeti színét őrzik.

*A vindonissai pajzsdudor*¹⁷ egyszerűbb kivitelben ugyan (21. kép), de erősen rokon a négyzetes

¹⁶ Guide to the Antiquities of Roman Britain. British Museum (London 1958) 67., 8. sz., 69., 35. kép; *Toynbee, J. M. C.*, Art in Britain under the Romans. (Oxford 1964) 299., LXIX. t. a.; további irodalom: *H. Klumbach*,

i. m., 18. j.

¹⁷ *Simonett, Ch.*, Anzeiger f. Schweiz. Altertums-kunde. N. F. 37 (1935) 176., 1—2. kép.

alapra montírozott, félgömb alakú kalottal rendelkező Tyne-folyóból való pajzsdísszel. Kör alakú középmezejében Klumbach úgy véli, nem volt sas, mert ha lett volna, abban az esetben nyomait meg kellene találni a lemezen. Mi úgy gondoljuk, hogy a rajzon is feltüntetett két félhold alakú poncolt alakzat erősen emlékeztet a sas karmaira, ilyenféle karomelhelyezést éppen a straubingi lemezek esetében találunk.¹⁸ A kör felső részén ugyancsak poncolással jelzett csiga alakú vonal, véleményünk szerint annak a koszorúnak a kontúrjait jelzi, amelyiket általában az umbókon levő sasok szájukban tartanak. Ennek alapján majdnem biztosra vehetjük, hogy a vindonissai pajzsdudor kerek középmezejét ugyancsak sas alakja díszítette. A négyzet alakú alaplemez nyole felületre van tagolva. A felső középső mezőt mint a Tyne-folyóbeli példány esetében is Mars alakja díszíti. Az alsó középső mezőben ugyancsak, mint a Tyne-beli példánynál, bika áll. A jobb és bal oldali középmező felső sávjában felirat fut, mely felirat LEG VIII AVG betűket őrizi. Tehát ugyanattól a légiótól származik a pajzsdudor, mint a Tyne-folyóból felszínre került példány. A négy sarokmezőt a vindonissai pajzsdísz esetében tisztán derékszög alakú ornamentális szalagok díszítik, melyeknek közepén apró poncolt rozettákból képzett sávdísz fut. A jobb és bal oldali feliratos sáv alatt esetleg bőségszarut utánzó díszítmény nyomai vehetők ki. Ez a díszítmény erősen rokon a mainzi A pajzsdudor szegélydíszében ábrázolt kosarakkal. A díszítmények alsó része a képről nem vehető ki. A vindonissai pajzsdudor esetében arra kell gondolnunk — bár a példány kezünkben nem volt —, hogy itt egy félkész, be nem fejezett pajzsdudor került felszínre. Természetesen a darab eredetiben való tanulmányozása eldönthetné, hogy a sas alakja nem lett még begrávirozva, vagy esetleg a már meglevő grávirozás kopott-e le. Úgyisint csak az eredeti darab tanulmányozása döntheti el, hogy a feliratok alatt levő minták folytatódna-e, lekoptak-e vagy még el sem készültek.

A fénykép után ítélve, a vindonissai pajzsdudor ezüstözés nyomai nem voltak felismerhetők, ez is arra enged következtetni, hogy még félkész példánnyal van ebben az esetben dolgunk.

Az eddig leírt kerek és négyszögletes alapú pajzsdudorok megmunkálásban és kivitelben azonos jegyeket viselnek. — A következő angliai bronz pajzsdudor formában ugyan csatlakozik a kerek alapú leírt pajzsdíszekhez, de a képek kirajzolásának technikája merőben különbözik, amennyiben a pontozással, poncolással alakított motívumok teljesen hiányoznak róla és az ábrázolás képeit

grávirozással — bekarcolt folyamatos vonalakkal alakították ki.

Angliában *Kirkham Lancashire*-ben került felszínre még 1800-ban egy félgömb alakú kalottal és lapos peremmel rendelkező (19. kép) bronz pajzsdudor.¹⁹ A kalott középpontjában Mars ülő alakja van bekarcolva. Az isten fején egy magas-tarajú sisak van, rajta kar- és lábpáncél. Jobb karjában a lándzsát tartja, bal karja feltehetően pajzsra támaszkodik. Köpenye válláról leomlik. Áttört lábú széken ül, melynek díszítése, hullámvonalakban, illetve csigavonalakban fut. Mars fejétől jobbra egy madár körvonalai bontakoznak ki. A kalott alsó szegélyén babérlevél koszorú fut körbe, ez alatt egy körbefutó poncolt pontokból álló vonal.

A pajzsdudor peremét figurák és jelvények sűrűn díszítették.

A Mars sisakja feletti részen egy ülő hosszúruhás nőalak vehető ki. Előtte oltár. Alul Mars lábai alatt ülő szárnyas Viktória, aki előrenyújtott jobbujjában a győzelmi koszorút tartja. Viktóriától jobbra és balra egy-egy hátrafordított fejű sas. A perem bal szegélyén egy ruhátlan, csupán vállán köpennyel borított férfialak jelenik meg, baljában rudat tartva. A szemben levő peremrészén ugyancsak rúdra támaszkodó ruhátlan férfialak ívesen hátra lebegő köpennyel. A négy figura között osztódási vonalakként fegyvercsoportok szerepelnek művészi elrendezésben, ovális, hatszögletű és kerek pajzsokkal. A szegélyrészén apró poncolt sor szegély fut körül. A pajzspereket négy lyuk fúrja át, melyek eredetileg a pajzsszegek helyeit jelzik. Valamennyi figurális és ornamentális dísz bekarcolt, grávirozott, kizárólag a kalott alsó szegélyén és a pajzs peremén futó sor poncolt.

Ezüstözés, vagy fehérfehér bevonat nem lelhető fel ezen a pajzson.

A díszített félgömb alakú pajzsdudorok ismertetésekor szükségesnek tartjuk megemlíteni, illetve e csoportból kizárni a Drexelnél²⁰ tévesen meghatározott szekszárdi korongot. A szekszárdi szarkofágban felszínre került kisméretű lapos bronzkorong (átmérője 8,1 cm) egy nagy bronztál közép-díszítéseként szolgált egykor. Homorú oldala ólommal tömören kiöntve. Díszítésmódja és kivitelezése egészen különbözik az általunk tárgyalt pajzsdudorokétól.²¹

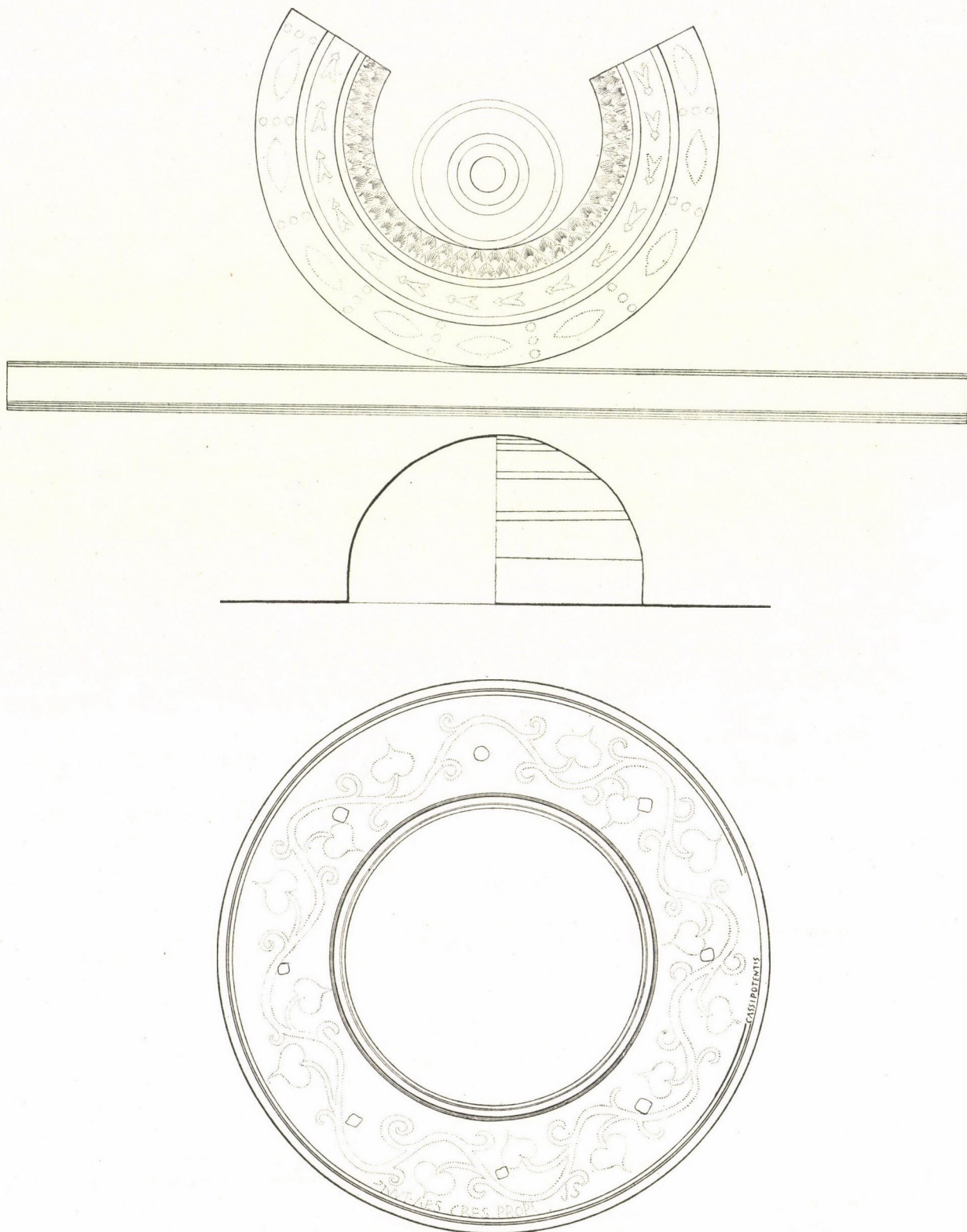
A következő pajzsdudorok formailag az általunk tárgyalt körbe tartoznak. Bizonyos, hogy ilyen és hasonló pajzsdudor még több rejtőzik a gyűjteményekben, de díszítetlen mivoltuk nem serkentette a kutatókat azok közzétételére. A típus ritkasága, a formák és feliratok korhatárokozó jellege

¹⁸ Keim, J. — Klumbach, H., Der römische Schatzfund von Straubing. I (München 1951) XXX. t.

¹⁹ Guide to the Antiquities of Roman Britain. British Museum, (London 1958) 67., 34. kép; Korábbi irodalom: Klumbach H., i. m. 183.

²⁰ Drexel, F., Römische Paraderüstung, Strena Buliciana. (Zagreb — Split 1924) 61. 34. sz.

²¹ Kubinyi, A., Szekszárdi Alterhümer (Pest 1857) 20., „N” kép.

14. kép. Dunaföldvár. Pajzsdudor
 Рис. 14. Дунафёльдвар. Умбон
 Fig. 14. Dunaföldvár. Ombilie

azonban úgy hisszük indokolja, hogy foglalkozunk velük. — A típus díszítetlen példányain a forma jól kivehető a fényképeken, ábrákön, így elegendő, ha méreteiket mellékelt táblázatunkban megadjuk.²²

A *C*-vel jelölt mainzi pajzsdudor (33. kép) lényegesen kisebb, mint az A- és B-példányok, azonkívül annyiban is különbözik ezektől, hogy sem figurális, sem ornamentális díszek nem tagolják felületét. Színe bronzszínű, fehérfehér bevonat nélkül. A pajzsdudor kalottjának középpontjában az eszterga rögzítő szögének nyoma, mely körül három koncentrikus kör helyezkedik el. A kalottnak a perem közelébe eső részén ugyancsak egy esztergályozott körvonal fut. A perem díszítetlen, csak a külső szegélyéhez közel fut ismét egy vonal körbe. A pajzsdudort felerősítő szögek részére eredetileg négy téglalap alakú nyílás szolgált, ezek között két-két kerek lyuk, a pajzsfogantyú felerősítésének helyét jelzi feltehetően. A felület finoman simított, a dudor hátlapja a trébelés nyomait őrzi.

A perem legszelesebb sávjában poncolt felirat VERI CAPSARI LEGIONIS, a felirat végéhez egy poncolt, talán horgonyszerű jel, esetleg monogram csatlakozik, melynek értelmezését Klumbach sem adja.

A pajzsdudort felerősítő szegek céljára szolgáló négyzetes nyílások körül kb. 3 cm-es átmérőjű nyomok mutatják, hogy a szegfejek ilyen méretűek voltak. Így a VERI-szónak a V-jét és az I-t a CAPSARI szóból takarták a szegfejek. Mindez azt bizonyítja, hogy a felirat korábban készült, mint a pajzsdudort a pajzsra a szegekkel felerősítették. Klumbach szerint a felirat valószínűleg Verus, vagy Severus cognoment őrízte meg. A rendfokozat capsari legionis — capsariust jelöl, mint Klumbach kifejtette, egy olyan személyt, aki valamilyen ládikát vagy tartóedényt hord. Katonai körben a capsarius a medicus segítőtársa és mint ilyen a valetudinarium személyzetéhez tartozik. A legio számát nem jelölték a pajzsdudoron, de mivel közzismert, hogy az I. század végétől a mainzi garnizonban csak a XXII. legio állomásozott, így ennek jelölése szükségtelennek is látszott.

Az *angliai Matfen* (Northumberland) közelében 1857-ben felszínre került pajzsdudor kevésbé ismert, mely anyagában, külső formájában és tagolásában a díszítetlen mainzi és pannoniai pajzsdudorok csoportját gyarapítja. Peremét és a kalottot néhány körbefutó sáv tagolja, a bronz felületét ezáltal zónákra bontva. A lapos, széles perem közepzónájában RVSPi QVINTI (poncolt betűk, olvasása bizonytalan) felirat.²³ Az egykori felerősítés nyomát négy szeglyuk őrzi.

A *dániai Thorsbjergből* is ismert egy, a miénkhez hasonló pajzsdudor.²⁴ Felülete díszítetlen, csak néhol tagolják körbefutó sávok. Felerősítésére négy szeg szolgált egykor, ezek nyomait lyukak őrzik a peremen. A lapos perembe felírt AEL(ius) AELIANVS beponcolva tisztán, jól olvashatóan. A pajzsdudorral együtt előkerült pénzek Nerótól Septimius Severusig terjednek.

Bronz pajzsdudor Pannoniából (MNM 56.40.10.) enyhén csúcsosodó kalottrésszel (33. kép), melynek középpontjában az eszterga rögzítőszögének helye látszik. Ezt két körbefutó vonal veszi körül. A kalott díszítetlen. A vízszintes pajzsdudor peremet háromszor két esztergályozott sáv tagolja. A középső két sáv vonalában négy darab négy-szögletes átmetszetű szeglyuk, a pajzsdudor egykori felerősítésének helye.

A pajzsdudor belső oldalán különösen a kalott részben, a nyújtás, trébelés ütögetésének nyomai jól kivehetőek. A pajzsdudoron fémes bevonat nyoma nem látszik.

A *másik pannoniai* (MNM. 68.12.1.) bronz pajzsdudor enyhén csúcsosodó, alul kissé behúzott kalottal. (33. kép.) A kalott felső részén három körbefutó sáv díszítéssel. A kalott legszelesebb része fölött valamivel két párhuzamosan körbefutó sávval. A vízszintes peremet a szélhez közel két egymással párhuzamosan futó sáv kereteli. A peremen az eredeti négy pajzsszeg helyén kívül még egy négyzetes nyílás is látszik, egykori foltozás, javítás helye.

A pajzsdudor belső részén kevés ütésnyom a készítés technikájára utal.

*

Az általunk itt tárgyalt típusba tartozó pajzsdudorok részletes leírása után kíséreljük meg közelebb jutni ennek a nagyon ritka csoportnak az eredetéhez, hogy azután megkíséreljük a rendelkezésre álló adatokból készíteni, illetve használati idejüknek megállapítását.

Keim—Klumbach könyvének ismertetésében Barkóczi László már felveti a közölt díszpáncélok keleti eredetének kérdését is²⁵ — felsorakoztatva mindazokat a jegyeket, melyek e csoport keleti eredetére utalának, a következőket mondja: „még ma is probléma, hogyan kerültek el ezek a darabok a Kárpát-medencébe vagy a nyugati tartományokba. A legvalószínűbbnek látszik, hogy a Keletet járt vexillatiók és katonák hozták magukkal... Így lehet ez Straubingban is, ahol nagy a valószínűsége annak, hogy a díszpáncélok megjelenése a cohors I. Flavia Canathenorum szíriai csapat otltlétével függ össze. Keleti eredetre utalhat még az egyik darabon beponcolt MORONI

²² Az angliai Matfenből és a dániai Thorsbjergből származó felíratos bronz pajzsdudorok táblázatunkon nem szerepelnek.

²³ Franks, A. W., The Archaeological Journal 15 (London, 1958) 55., 1. kép. — Miután ennek a nagyszerű pajzsdudornak sem rajzát, sem képét nem közöljük,

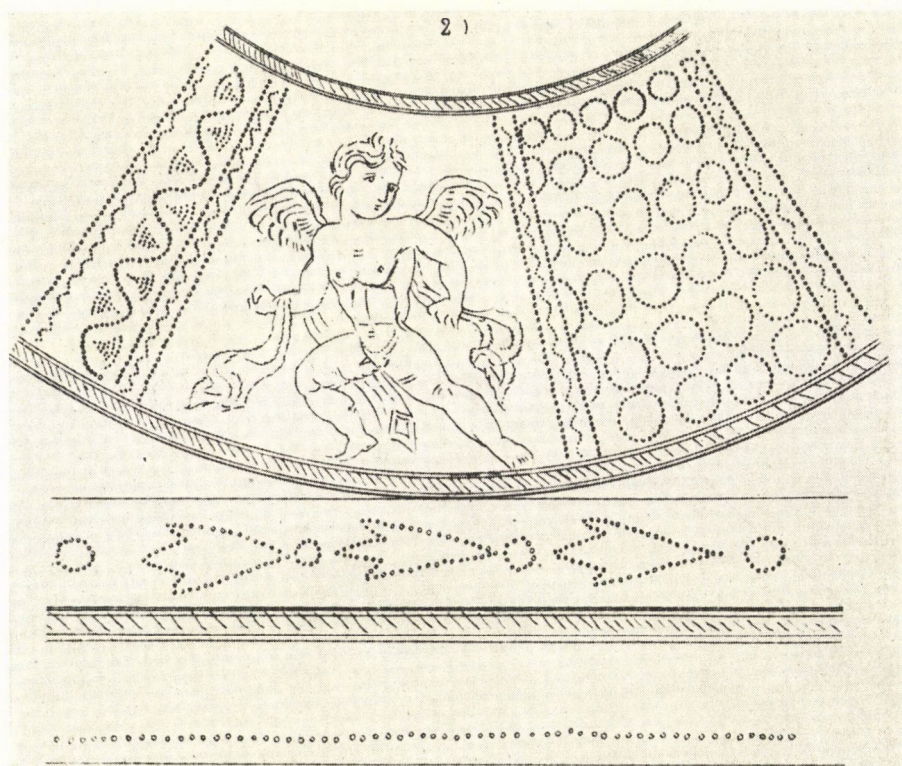
az egyetlen ismert méretadatot itt adjuk, az átszámítás szerint — a legnagyobb átmérője 23,3 cm, tehát méretben is csatlakozik a mainzi és pannoniai példányokhoz.

²⁴ Engelhardt, C., Thorsbjerg Mosefund. (Kjöbenhavn, 1863) 33., 8. kép.

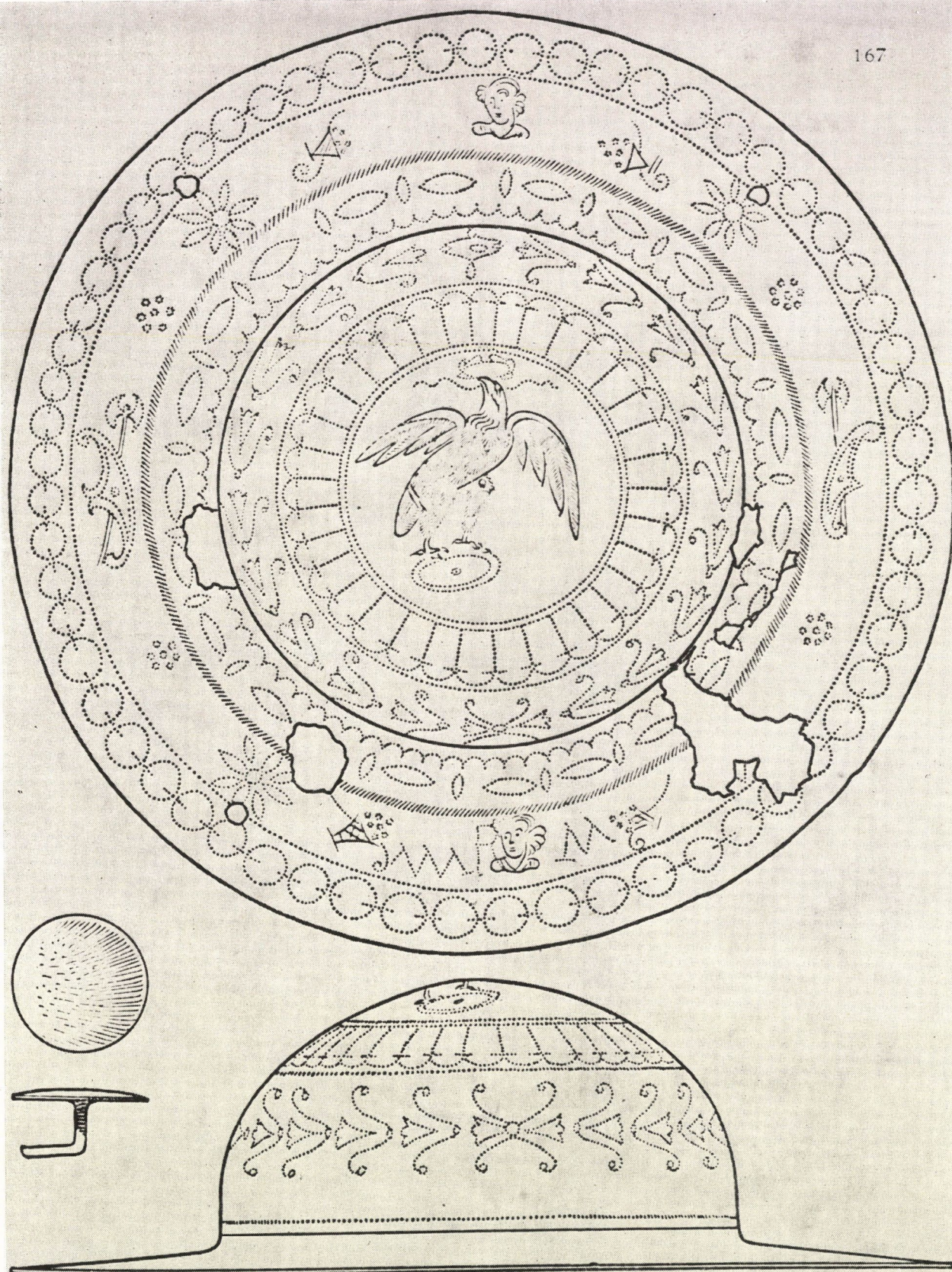
²⁵ Barkóczi, L., Arch. Ért. 84 (1957) 107.

15. kép. Halmágy. Pajzsdudor, Hübner nyomán
 Рис. 15. Халмадь. Умбон, по Гюбнеру
 Fig. 15. Halmágy. Umbilic, d'après Hübner

16. kép. Halmágy. Pajzsdudor, Hübner nyomán
 Рис. 16. Халмадь. Умбон, по Гюбнеру
 Fig. 16. Halmágy. Umbilic, d'après Hübner

17. kép. Mainz. Pajzsdudor A, Klumbach nyomán
 Рис. 17. Майнц. Умбон А, по Клумбаху
 Fig. 17. Mayence. Umbilic, A d'après Klumbach

18. kép. Mainz. Pajzsdudor B, Klumbach nyomán
 Рис. 18. Майнц. Умбон В, по Клумбаху
 Fig. 18. Mayence. Ombilic B, d'après Klumbach

keleti jellegű személynév is.” — Így Barkóczy már sokkal jobban megközelítette az eredet kérdését, mint Drexel,²⁶ aki alapvető fontosságú munkájában a hasonló típusú díszpáncélok, fegyverek eredetét Thráciában, ill. Bizáncban kereste, de a kérdést egyértelműen nem zárta le.

A minta, a kivitelezés felfogásának összehasonlításából arra az eredményre jutottunk, hogy eredetüket és korukat tekintve, a zömmel domborított mintákkal ékített straubingi díszpáncél-maradványok és a mi díszített pajzsdudoraink esetében közös eredetet kell keresnünk. Több más mellett ilyen mindkét csoporton — a domborműves és a lapos felületen díszített — meglevő közös jegyek pl. a poncolt körökből álló minták, melyeken a köröket egymással vízszintes és függőleges irányú poncolt pálcikák kapcsolják össze (27, 28. kép). A körök belseje mindig ezüstözött.²⁷

Véleményünk szerint a meghatározás kulcsát, a leghasznosabb összehasonlító adatokat az ebből a szempontból eddig meglehetősen mellőzött Dura-Europos-i festett fapajzsok őrizték meg számunkra.

A Dura-Europos-i pajzsok hajlított falemezek összeillesztésével készültek, hogy ellenálló képeségük nagyobb legyen. Ezeket a nyers falemezeket különböző anyagokkal kezelték, tették tartóssá, rugalmassá, majd felületüket egy festőalapul szolgáló réteggel vonták be.²⁸

Az ovális pajzsok festése az umbo körül kizárólag ornamentális elemekből alkotott díszekkel készült. A pajzsok felületét homéroszi jelenetek, az Amazonok harca és istenábrázolások borították. A pajzsok felülete kizárólag a középen egy kör alakú területen maradt festetlen. Ezeknek a kör alakú festetlen felületeknek az átmérője 18,5 és 22 cm között váltakozik. Ez a méret megegyezik a Dura-Europos-i ásatások alkalmával felszínre került kerek bronz umbók méretével.²⁹ Ugyancsak megegyezik az általunk itt közlésre kerülő kerek pajzsdudorok méreteivel is.

A téglalap alakú pajzsdudoraink meghatározásának megkönnyítésére el kell végeznünk az összehasonlítást a Dura-Europos-i téglalap alakú festett pajzsokkal, illetve annak középdiszítványeival is.³⁰

A téglalap alakú ívesen hajlított festett pajzs (24. kép) félgömb alakú umbójának alapját egy téglalap képezte — mint azt a bronzrész helye is bizonyítja. Az umbó alapjának mérete 22×18 cm, valamivel kisebb, mint a Tyne-folyóból (20. kép) való és a vindonissai (21. kép) pajzsdudorok alapja. — Diszítványeinek tematikáját tekintve, azok a győzelmi szimbólumok körébe tartoznak. Kiterjesztett szárnyú sas, csőrében győzelmi koszorút tart, a sas két oldalán ugyancsak győzelmi jel-

vényeket tartó lebegő Viktória alakok. A pajzs alján levő oroszlan, a legio címerállatát ábrázolja.³¹

Az ovális és szögletes pajzsokon bennünket elsősorban a középdiszítványok — azok az ornamentikák — érdekelnek, melyek a bronz umbókat vették körül.

Lehetetlen észre nem vennünk a szoros párhuzamot, mely a tárgyalásunkat képező díszített bronz pajzsdudorok mintái és a Dura-Europos-i festett pajzsok umbóit szegélyező minták között fennáll.

Az úgynevezett homéroszi tematikájú pajzs középdisze egységes, összefüggő, növényi elemekből, szirmok, levelekből áll (23. kép). A középpontot körülölelő koszorút néhány helyen szalagszerű díszek fogják össze. A Mainz B és a Dunaföldváról származó pajzsdudorok díszítványei ugyanebben a „tagolatlan-osztatlan” felfogásban készültek.

Az úgynevezett amazonjelenetes pajzs (22. kép) umboját nyolc részre tagolt változatos díszítvány kereteli, ugyanúgy, mint a Százhalombattáról való pajzsumbo keretelő díszei. Levél, szirm és tollszerű minták váltogatják egymást. A mintákat osztó, illetve összekapcsoló díszítő tagok ugyanolyanok, mint a festett homéroszi pajzs esetében. Sőt a téglalap alakú scutum közepét is ilyen tagolt, kelyhes, indás leveles és tollszerű minták díszítik (24. kép).

A festett pajzsok umbóinak keretelő motívumai valamint a közlésünk tárgyát képező pannoniai, de részben a mainzi bronz umbók motívumai tagadhatatlanul nagy hasonlóságot mutatnak.

A kelyhes, indás, magházas virágmotívumok ugyanúgy díszei az amazonos pajzsoknak, a festett scutumoknak, mint a dunaföldvári, Mainz A és halmágyi pajzsdudoroknak (32. kép).

Hogy nem azonos mintakönyvre kell itt gondolnunk, hanem azonos eredetre, műhelyre, illetve gyártási helyre, azt a motívum-egyezéseken túl a kivitelezés csaknem azonos módja is alátámasztja. Bronz pajzsdudoraink esetében válasszunk ki egyetlen, egyszerű motívumot, mégpedig a poncolt köröket, melyeket hol egymás mellé, hol egymás alá helyezve, néha poncolt vonalakkal egymáshoz kapcsolnak (27—28. kép). A köröcskék igen gyakran enyhén négyszögletes formát mutatnak — ez a négyszögletes körforma nagyon jellemző az egész csoportra.

A festett pajzsokról az ásatási leírás közli, hogy azokat egy csoportban találták, a római tábor közelében a canabae-ban és egy pajzskészítő készletének tartják. A bronz umbókat a szokott méretüknek megfelelő — festéskor kihagyott — terü-

csak annyit tudunk róluk, hogy számos példány jött felszínre és díszítésük koncentrikus körökből áll. Uo. 328.

³⁰ Brown, F. E., Excavations at Dura-Europos. Preliminary Report of Sixth Season of Work October 1932–March 1933. (New Haven 1936) 457–... XXV, XXV. A. t.

³¹ Uo. 463.

²⁶ Drexel, F., i. m. 55-.

²⁷ Keim, J.—Klumbach, H., i. m. XXVIII. t. 1, 2; XXXI. t. 4. vonatkozó szöveg 26 lap.

²⁸ Hopkins, C.—Brown, F. E.—Gittens, R. J., Excavations at Dura-Europos. Preliminary Report of the Seventh and Eight Seasons of Work. 1933–34, and 1934–35. (New Haven 1939) 327–., XLII, XLV. t.

²⁹ Az eredeti bronz umbók képe nem került közlésre,

19. kép. Kirkham. Pajzsdudor, Guide British Museum nyomán
 Рис. 19. Кирхам. Умбон, по Путеводителю British Museum
 Fig. 19. Kirkham. Ombilic, d'après le Guide du British Museum

letre a festés elkészültével a fegyverkészítő erősítette fel minden valószínűség szerint, mint Hopkins megjegyzi.³² Rendkívül figyelemre méltó és számunkra igen fontos az a megállapítása, mely szerint a pajzsokat festő művész nem durai születésű, művészete ugyanis nem a jellegzetes helyi festési stílust tükrözi. — Valóban a könnyed, gazdag színezésű festési módor mellett a pajzsdíszítményeket szigorú, rendezett kompozíció jellemzi — azok egy fegyvelmezettebb birodalmi katonai díztóstílust látszanak követni, bár letagadhatatlanok a jellegzetesen keleti, szíriai, alexandriai jegyek festészetükben.

Ez a katonai stílus az ábrázolt tematikán túl a jellegzetes katonai győzelmi szimbólumok ábrázolásában is megnyilvánul. A festett pajzsok, de a bronz pajzsdudorok szimbolikus ábrázolásainak is szinte elmaradhatatlan jegyei a győzelmi koszorú, a birodalmi sas, pajzsok és fegyverek ábrázolásai.

A viszonylag legkötetlenebb kompozíciójú kirkhami bronz pajzsdudor díszítésére is a szigorú elrendezettség, a szimmetria, illetve az antitetikus elrendezés jellemző. A kalott alján körülfutó babérkoszorú közös elemként jelentkezik a kirkhami (19. kép), a Tyne-folyóbeli (20. kép) és a mainzi B (18. kép) pajzsdudorokon. Az azonos jegyek alapján nagy a valószínűsége annak, hogy a százhalombattai, a dunaföldvári, a mainzi A, a mainzi B és a halmágyi pajzsdudorok készítésének helyét ugyancsak valamelyik szíriai vagy Alexandria vidéki hivatalos birodalmi ízlésben dolgozó fegyvergyárban vagy fegyverkészítő centrumban kell keresnünk.

Hogy azonban a katonai kötöttség mellett a környezet hatásától még sem tudja magát teljesen függetleníteni egy művész, arra bizonyíték a festett pajzsok színgazdagsága, a színezés módja és a figurális részek megoldása.

A százhalombattai umbo rohanó állatai akaratlanul is a durai vadászjelenetes freskókat idézik karakteres kifejezőmódjukkal. A mainzi A-dudor peltái és amazonpajzsai, kosarai és vonalas mellképei a durai festmények szűkszavú, de mégis mozgalmasan festett szimbolikus ábrázolásaira emlékeztetnek.³³

A keleti típusú pajzsok készítésével, akár fából készültek, akár teljes felületükben festettek voltak, akár egyszínűre festett fa, vagy bőrpajzsra erősített bronz pajzsdudor díszítette őket — minden-hogyan jellemző volt a színességre való törekvés. Mint láttuk, bronz umbóink a fehérfém bevonat és a bronzalap változatos cserélésével érték el a minták tarkaságát, az aranyos-ezüstös csillogást.

Az itt részletezett hasonlóságok, sőt sok esetben azonosságok alapján meg merjük kockáztatni a

feltevést, hogy gazdagon díszített pajzsumbóink egy szíriai, vagy Alexandria táján dolgozó birodalmi fegyverkészítő centrumban készülhettek, mely műhely nem tudta függetleníteni magát a közvetlen helyi művészeti hatásoktól sem.

Rendeltetésüket tekintve, a pannoniai bronz pajzsdudorainkat és a rokon példányokat, nem tartjuk kizárólagosan díszfegyverzet tartozékainak, sokkal inkább hivatalosan katonai erények elismeréseként adományozott, kitüntető jelvényeknek, melyet a harcban használatos védőpajzs díszéül erősítettek fel.

Az ismertett pajzsdudorok korhatározásai a különböző szerzőknél szereplő kísérő bizonyítékok nyomán a Claudiusztól Severusig terjedő időszakon belül mozognak.

Egy Salonából származó díszpáncélos császártorzóról W. Schmid³⁴ bebizonyítja, hogy a Claudius-kori műalkotások jegyeit viseli magán. Számunkra azért érdekes a salonai császártorzó, mert kerek umbós, ovális alakú pajzsok vannak rajta ábrázolva, egészen hasonlóak a Dura-Europos-i példányokhoz.

Ch. Simonett a Vindonissában felszínre került téglalap alakú pajzsdudor datálása kapcsán szoros párhuzamot lát a vindonissai és a Tyne-folyóból kikerült példányok között. A feltüntetett csapat-testek mozgását és az azonos stílusjegyeket figyelembe véve, arra a megállapításra jut, hogy az említett két pajzsdísz a késő hadrianusi és kora antoninusi időkben készülhetett.³⁵

Klumbach ezzel szemben figyelmeztet, hogy későbbi időkben, a II. század folyamán is voltak eleven szolgálati kapcsolatok a felsőgermániai limes és az Észak-Angliában elhelyezkedő római csapat-testek között,³⁶ így a pajzsdudorok datálásánál nem szabad kizárólag a Simonett által alapul vett 119 évi expedícióra építeni.

A mainzi A-, B-, C-jelű pajzsdudorok datálásánál Klumbachnak más korhatározó adat, sajnos, nem állott rendelkezésére, így kénytelen volt stíluskritikai jegyek alapján datálni, részben a valamivel kedvezőbb körülmények között felszínre került, jobban megfigyelt hasonló leletekre támaszkodva. Arra az eredményre jutott, hogy ez a pajzsdudor-csoport a II. század második felében volt használatos.³⁷

A Matricanál (Százhalombatta) elsüllyedt hajóból, melyből esetleg az általunk leírt egyik pajzsdudor is származik, olyan leleteket hozott felszínre a kotróhajó, melyek az I. század végére és a II. századra jellemzőek.³⁸

Egy Intercisából (Dunapentele, Sztálinváros, Dunaújváros) származó eredetileg sírépületet díszítő dombormű harcos alakjainak ovális pajzsait

³² Uo. 331.

³³ Cumont, F. — Rostofzeff, M. I., Excavations at Dura-Europos Seventh and Eighth Seasons 1933–1934 and 1934–1935. (New Haven 1939) 104–112., XIV. t. I., XV. t.; Crosby, M., Excavations at Dura-Europos Sixth Season October 1932–March 1933. (New Haven 1936) 384–387. XLVI. t.

³⁴ Schmid, W., Strena Buliciana (Zagreb 1924) 53., V. t.

³⁵ Simonett, Ch. i. m. 180.

³⁶ Klumbach, H., JRGZ 13 (1966) 178.

³⁷ Uo. 188

³⁸ Vö. 5. és 6. j.

ugyanolyan umbók díszítik, mint amilyeneket itt közlünk. A dombormű több hasonló darabbal együtt a II. század második, vagy a III. század első felében készült és keleti elemek befolyását kereshetjük létrejöttükben Erdélyi Gizella meghatározása szerint.³⁹

A Thorsbjergből származó pajzsdudorokkal együtt előkerült pénzek Nerótól Septimius Severusig terjednek, így az ilyen pajzsdudorok használati idejét az I. század végétől a III. század első feléig határozzák meg.⁴⁰

A Róma városi Marcus oszlopon ábrázolt harcosok pajzsumbói, melyek a mieinkkel azonosak, egyértelműen a marcusi idők használatos fegyvereit jelentik meg.

Végül idézzük még F. E. Brownt, aki a Dura-Europosban talált festett pajzsokat, melyek a mieinkkel közös rokonságot mutatnak, a II. század végére, a III. század elejére határozza meg.⁴¹

Összefoglalva tehát, a két pannoniai, a Duna folyóból felszínre került bronz, részben fehérfém bevonattal díszített pajzsdudor egy keleti, Szíriában vagy Alexandriában működő, római birodalmi előírások szerint — illetve szigorúan a katonai

előírásoknak megfelelően dolgozó fegyverkészítő centrumból származik. Ezen a pajzscsoporton megörökített győzelmi szimbólumok több évszázadon át, de legalábbis az első három évszázadban — a birodalmi katonai propaganda jelvényei közé tartoztak törökön, pajzsokon egyaránt.

A közvetlenül, vagy közvetve, analógiák segítségével datált pajzsdudorok Claudiustól Septimius Severusig terjedő időszakból valók. A pannoniai példányokat, lelőköriülményeiket figyelembe véve a II. századra keltezhetjük.

Félgömb alakú kalottal, lapos vízszintes peremmel rendelkező pajzsdudoraink az elmondottak alapján igen hosszú ideig voltak használatban a római csapatoknál (kb. 150—170 év). Így érthetőek az azonos típuson belül azok az eltérések, melyeket a bemutatott példányokon észleltünk. Mégis feltűnő azonban néhány példányon a motívumok és azok kivitelezésének egyezése. Az azonos jegyek megengedik a feltételezést, hogy a tárgyalt csoporton belül időben és eredethelyben szorosan összetartozó példányok is vannak, mint azt a fentiekben kifejtettük.

B. Thomas Edit

ORNAMENTED SHIELD BOSSES IN PANNONIA

Summary

Up to 1966 no ornamented shield bosses have been preserved in the archaeological collection of the National Museum of Hungary. In January and in December of that year, by piece of luck, two richly chiselled silver-plated bronze bosses found their way into the Pannonian armour collection of the Museum.

The Pannonian sector of the Danube — as the bed of Rhine in Germany — is a rich storehouse of Roman relics. In the course of the past years, as a result of dredging activities for deepening the river-bed, numerous unique finds and groups of objects have been recovered. Among these finds naturally pride of place must be given to armoury from the Roman period.⁴

One of the shield-bosses which furnish the subject of this article, has been found near Százhalombatta (Matrica), the second being recovered in the course of river-dredging, between Dunavecse and Harta but was actually found when the gravel was unloaded on a pile, near Dunaföldvár.

Alongside that section of the Danube-bank lie the remains of the old Roman camps of Matrica (Százhalombatta), Vetus Salina (Adony), Intercisa (Dunaújváros) and Annamatia (Kisapostag). — It does not seem unlikely that the two bosses had found their way into the river from any of the above camps — although one should feel inclined to connect them rather with Roman boats sunk in the Danube. We happen to know about a Roman boat lying sunk in the river near Százhalombatta, covered by a many-mertes tall gravel-bank. From here at the time of the river-dredging, 35 bronze vessels — various objects of a ship-kitchen — have been recovered. These bronze objects from the boat refer back to the early imperial period of the 1st and 2nd centuries.⁵ Ceramic objects recovered from the same boat support this dating as well.⁶

As far as our shield-boss of Százhalombatta is concerned, we cannot confirm with absolute certainty that it derives from the same ship.

The shield-boss recovered from the bed of the Danube near Százhalombatta was handed over into the custody of the National Museum of Hungary by some employees of the River-Dredging Company (Figs. 1—9).

The shield-boss has been entered into the Museum register under No. 66.1.1. Its full diameter is 20,4 cm. The diameter of the globe being, 11,2 cm. It is 6,3 cm. tall, the width of the border edge is 4,6 cm. The thickness of the bronze plate alternates between 0,4 and 0,6 cm. — The object is covered with a uniform dark-brown patina, the white metal cover being worn off in many places. The punched pattern previously traced shows on the white-metal covering somewhat displaced, not precisely covering it.

The material of the shield-boss is rather thin, so that the tracing shows very well on the reverse, the shapes of animals clearly showing. Traces of the embossing can also be seen in the reverse.

Our bronze shield-boss, consisting of a semispherical globe and a horizontal border is richly and diversely ornamented. In the upper field of the dome stands an eagle with outspread wings, surrounded by double circle (Fig. 2), clutching with its claws at Jupiter's thunderbolt, holding in the beak of its side-turned head a victor's wreath. Here follows an unadorned edge and in the wide adorned field of the dome we can see animals chasing each other. Under the eagle, in the fess there is a leaping tiger chasing a deer (Fig. 3), following a maned lion (Fig. 4). Before the lion we can see a running stag (Fig. 5) and two wild dogs are hunting up a hare (Fig. 7). On the globe, the animal-border and beneath it almond-shaped chisellings are separated from each other by small circles (Fig. 9). At the bottom of the field a zig-zag

³⁹ Erdélyi G., Intercisa. I. AH XXXIII (Bp. 1954) 176, 199. kép. LXV. t. 2.

⁴⁰ Vö. 24. j.

⁴¹ Vö. 3. j.

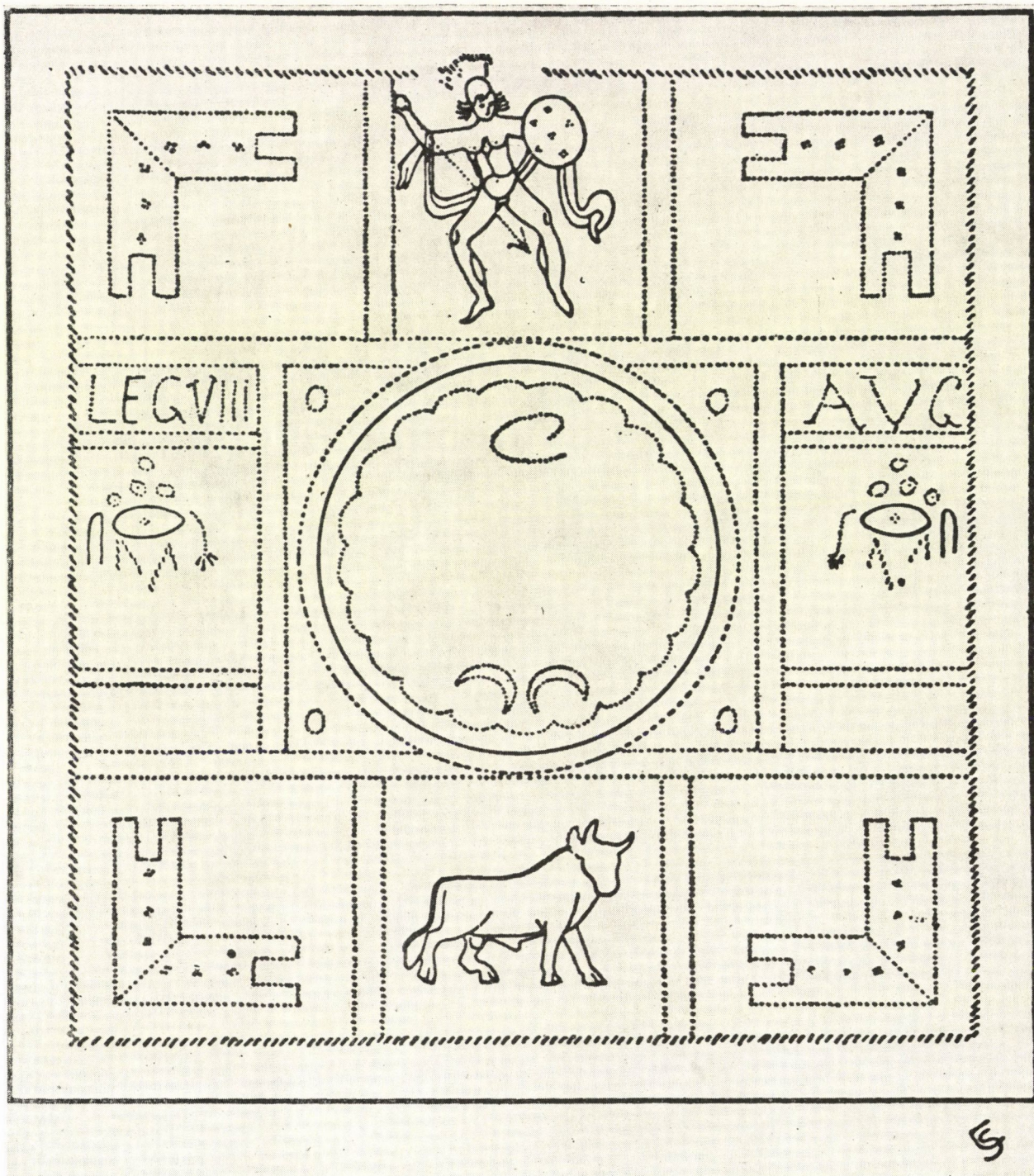
20. kép. Tyne-folyó, South Shields közelében. Pajzsdudor, Guide British Museum
 Рис. 20. Р. Тайн, недалеко от г. Сат-Шилдса. Умбон щита, по Путеводителю British Museum
 Fig. 20. La rivière Tyne près de South Shields. Ombilic, d'après le Guide du British Museum

motive joins up with the outer border of the buckler (Fig. 8).

The inner edging on the border of the boss also shows a zig-zag design, then between two grooved and notched edges with numerous circular engravings follows the widest ornamented belt of the border. The four round openings marking the place of the buckler-nails, are surrounded by tiny wreaths, with ribbons streaming on both sides of each. The buckler-nails, as clearly seen from the remaining patina-marks hold partly these wreaths (Fig. 9). Between the nail-open-

ings there are adjoining circles forming a field, also an ornamented field of peacock's eyes (Fig. 8). The whole is of rich and splendid workmanship. Each figure is of bronze colour, while the base has a white-metal covering. The circle designs and the peacocks' eyes are also silvered and here the unadorned base preserves the bronze colouring. The wreaths, on the other hand, are of bronze colour and here the foundation is silvered.

In this shield-boss the same feature, also observed by Klumbach in that marked as Mainz A can be clearly seen, namely that the metal covering did not exactly

21. kép. Windisch. Pajzsdudor, Simonett nyomán

Рис. 21. Виндиш. Умбон, по Симонетт

Fig. 21. Windisch. Ombilic, d'après Simonett

fit the punchings, or round circles respectively, often diverging from them and the shape definitely assuming an oblong character (Fig. 28).

The shield-boss of Százhalombatta, the Dunaföldvár object and the one marked as Mainz A, beside a number of characteristic marks are also joined by the ornamentation in the lower field of the globe, consisting of circles placed in the mids of horizontal almond-shapes

(Fig. 32). In the shield-boss marked as Mainz A. and in that of Százhalombatta the strictly adjoining circle-design is very nearly identical.

The upper round field of the shield-boss of Százhalombatta is adorned with an eagle of outstretched wings, the same as that of Mainz A. Both eagles hold in their beaks a victor's wreath.

The second shield-boss finding its way from *Duna-*

földvár into the National Museum of Hungary in December, 1966 is similarly heavily ornamented (Figs. 10–14). The dredger delivered its cargo of gravel on the Danube-bank which had been picked up between Harta and Dunavecse. The shield-boss was found in the pile of gravel.⁷ The shield-boss has been registered as 66. 15. 1. Its full diameter is 21.7 cm, that of the globe 11 cm. It is 6.7 cm tall, the width of the border being 5.5 cm. The thickness of the bronze-plates alternates between 0.9 and 1.1 cm.

— Its patina is uniformly dark-brown and the white-metal covering is badly worn off (Fig. 10). Inside the shield-boss, on the reverse of the border the mark of embossing are clearly discernible (Fig. 11).

On the richly ornamented semispherical globe of the shield-boss, the upper field is only adorned with concentric circles. Where the border is slightly inclined downwards, there are two superimposed belts of so called peacock's designs, all round with thick chiselling. Then we find again a narrow unadorned strip. The next belt is again made up of flower-cups and heart-shaped ovaries. Then follow again concentric belts, in the bottom field of the border there are a few horizontal almond-shapes, made by punching and separated from each other by three tiny circles each (Fig. 14). Where the horizontal border meets the spherical part, there are again more concentric notched belts. The wide flat buckler border, on the other hand, is filled with a uniform foliage design. Among the tendrils of the foliage, here and there, a heart-shape crops up. When the design had been planned, no provision was made for the eight buckler-nails. The nails themselves did not survive, the patina merely indicating the size of the nailheads and the square-shaped openings, the place of their fixing (Fig. 10). The design, the foliage, the peacock's tails, the flower-cups, etc. have everywhere preserved the original colour of the bronze, while the base is covered by white metal, brightly shining even today.

On our richly ornamented shield-boss two legends are discernible. One carved into the outer edge of the buckler's border, punched in when the buckler was made; it reads, >CASSIPOTENTIS (Fig. 13). The one-time owner of the shield-boss had belonged to the *centuria* of Cassius Potens whose name, however, in the second part of the legend has become illegible (Fig. 31). The name Cassius is of eastern origin, occurring also in Jewish circles.⁸ Potens was frequent in the western provinces, in North-Italy and Noricum.⁹ — The names, however, whether we know their origin or not, offer no help in determining either the period or the origin of the shield itself.

The other legend of the shield-boss of Dunaföldvár consists of letters made of small punched dots, in a haphazard disorderly manner of writing: >ANT'.ESCRESPROPINQVS — (Figs. 12, 29). *Centuria Antonini. es. Crescens Propinquus*. Accordingly the second owner was *Crescens Propinquus* — we do not know his other name — who belonged to the *Antonius centuria*.¹⁰

On the inner side of the shield-boss there are lightly carved in letters, ROPINQVS, also referring to the name preserved on the outer side. A little further off, corresponding in size to the carved letters, there is a letter "R", made up of punched dots, this all could read as a contracted P-R (Fig. 30).

The broad with foliage and hearts ornamented border of the shield-boss of Dunaföldvár, although differing from the ornamentation of border-edges generally geometrically proportioned, nevertheless even the ornamented features of the "*calotte*" show a close relationship with the shields of Százhalombatta, MAINZ A, Mainz B and Halmágy.

In a review of Keim-Klumbach's book László Barkóczi suggests that the ornamented armour described there could be of eastern origin,²⁵ — enumerating all the marks which could refer to the eastern extraction of the group of objects, he adds the following: "... It is still problematic how these pieces had found their way to the Carpathian basin or into the western provinces. It seems most probable that *vexillations* and

soldiers should have brought them there . . . The same must be the case in Straubing, there being a great likelihood that the emergence of the ornamented armours was in connection with the presence there of the Syrian troop of I. Flavia Canathenorum. It also refers to an eastern origin that on one of the objects the family name of MORONI is punched in, it being also of an eastern character." — Barkóczi seems to have approached nearer to the question of origin than Drexel,²⁶ who in his work of otherwise great authenticity allocates similar armours and weapons to Thrace and Byzantium, without offering an unambiguous solution.

By comparing pattern and execution, we have come to the conclusion that as far as origin and period is concerned the surviving armour of Straubing and the ornamented shield-bosses under discussion show a close relationship. Beside many other features there are in both groups common marks — both embossed and flatly ornamented — as for instance patterns made up of punched circles, where the circles themselves are connected with horizontal and perpendicular punched bars (Figs. 27, 28). Inside the circles are always silvered.²⁷

We feel convinced that the key for a definition as far as the most useful common marks are concerned are preserved in the so far considerably neglected painted wooden shields of Dura-Europos.

The painting of oval shields around the boss is made up of exclusively ornamental elements. The shields themselves were covered by Homeric scenes, the fight of the Amazons and figures of gods. The surface of the shields in the fesse only remained unpainted on a circle-shaped field. The diameter of these unpainted fields varied between 18.5 and 22 cm. This measurement corresponds with that of the round bronze umbos recovered during the excavations of Dura-Europos.²⁸ This also corresponds with the measurements of the round shield-bosses under discussion in this issue.

To help the determination of our oblong shield we shall have to compare it with the equally oblong painted shield of Dura-Europos, i. e. with its centre-ornamentation too.³⁰

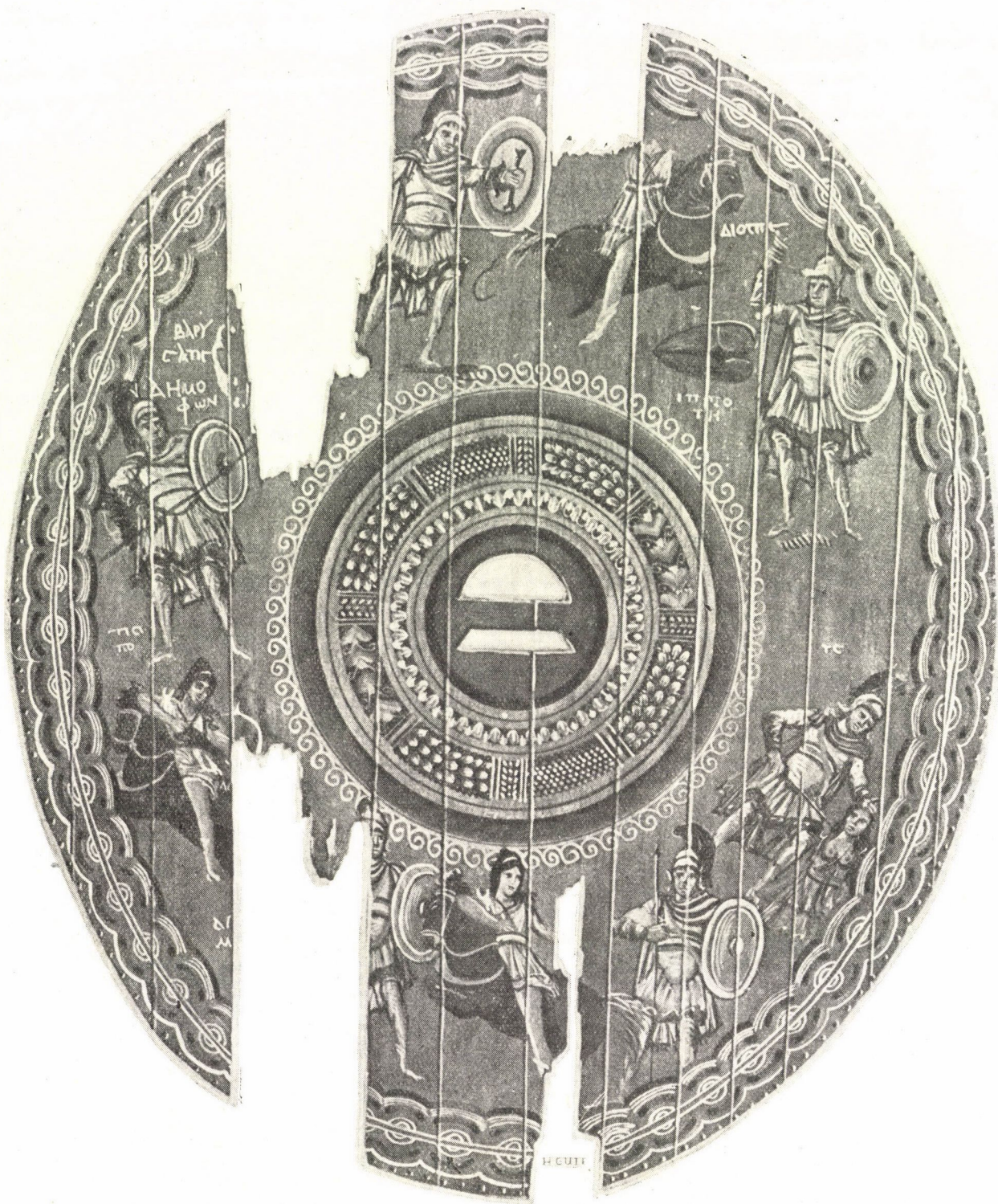
The oblong-shaped arch-wise bent painted shield (Fig. 24) has had a semi-spherical umbo, resting on an oblong-shape — this can be easily confirmed by a similar shape on the bronze. The measurements of the umbo were 22 × 18 cm, somewhat smaller than the shield-bosses recovered from the river Tyne (Fig. 20) and that of Vindonissa (Fig. 21). — The theme of ornamentation belongs to the sphere of triumphal symbols. The eagle with outspread wings holds a triumphal wreath in its beak and on both sides of the eagle there stand floating figures of Victoria, also holding triumphal sings. In the lower field of the shield there is a stalking lion, representing the animal emblem of the legion.³¹

It would be impossible not to notice the strict parallel existing between the patterns of our ornamented bronze shield-bosses and those adorning the bosses of the painted shield of Dura-Europos.

The ornamentation of the bosses of painted shields, as well as the motifs of the bronze bosses from Pannonia which we are discussing in this issue and partly those of Mainz show undoubtedly great similarity.

That we are not thinking of a book of patterns used in common but of a similar origin, workshop or place of issue is amply proved beyond a correspondence of motifs by marked similarity in workmanship.

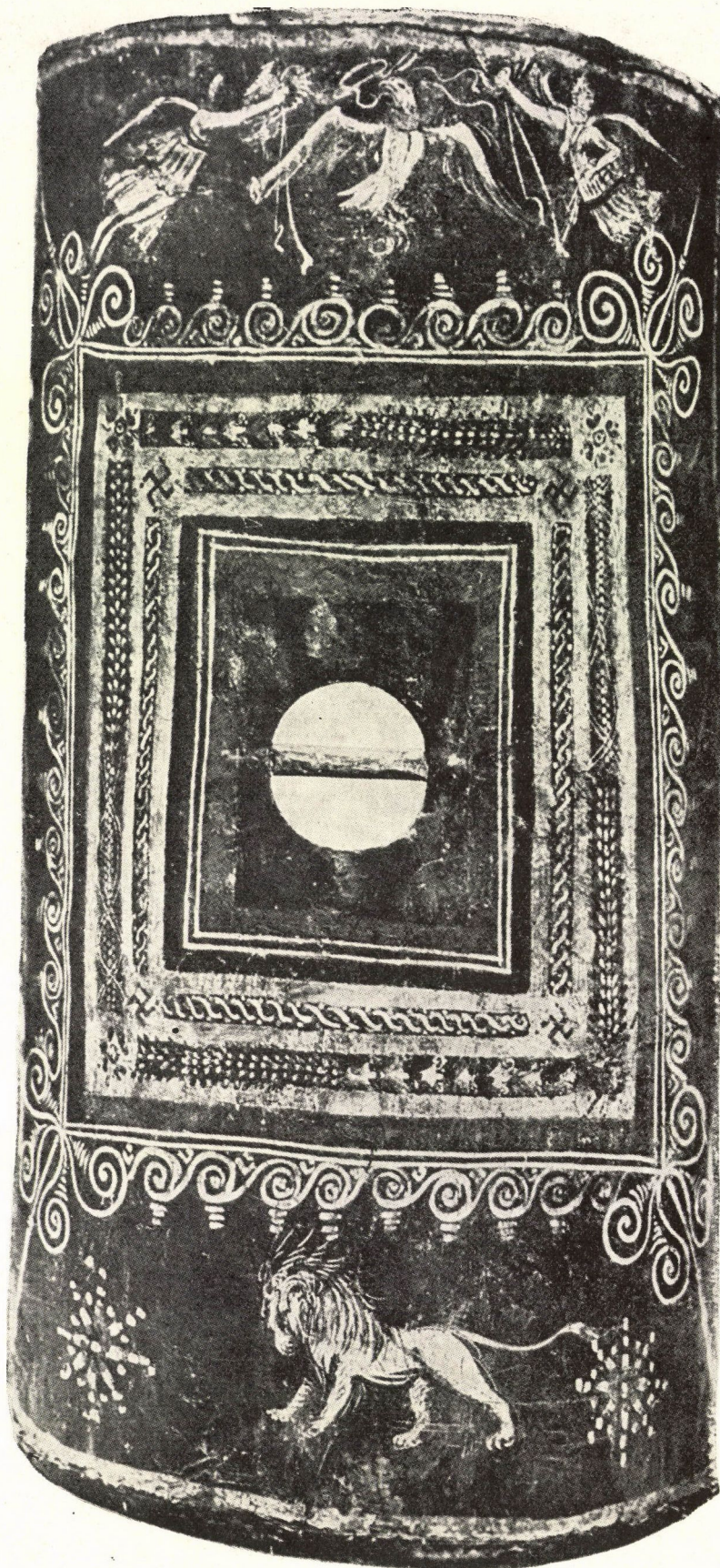
Excavation catalogues tell us about painted shields that they were generally found in a heap together, near a Roman camp, in a *canabae* which is considered the store of the shield-maker. The bronze bosses of usual measurements were attached to the spot — left empty when painting the rest — when the painting of the shield was accomplished, in all probability, by the maker of the shield, as remarked by Hopkins.³² It is highly significant for us that Hopkins noticed that the artist who painted the shields could not have been a native of Dura because his art does not betray the characteristics of the local style. — In the rich colouring and graceful lines of the

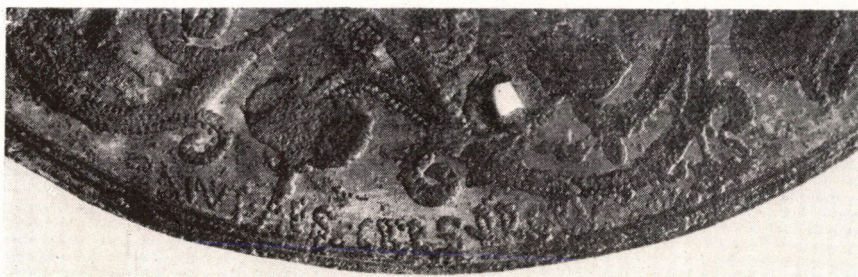
22. kép. Dura-Europos. Festett pajzs amazonjelenettel, Preliminary Report Dura-Europos nyomán
 Рис. 22. Dura-Europos. Расписной щит со сценой амазонки по Preliminary Report Dura-Europos
 Fig. 22. Dura-Europos. Bouclier peint avec scène d'amazones, d'après le Preliminary Report Dura-Europos

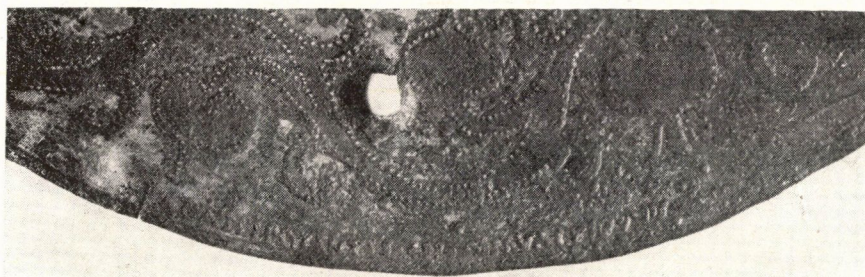
23. kép. Dura-Europos. Festett pajzs homerosi jelentettel, Preliminary Report Dura-Europos nyomán
 Рис. 23. Dura-Europos. Расписной щит с гомеровской сценой, по Preliminary Report Dura-Europos
 Fig. 23. Dura-Europos. Bouclier peint avec scène homérique, d'après le Preliminary Report Dura-Europos

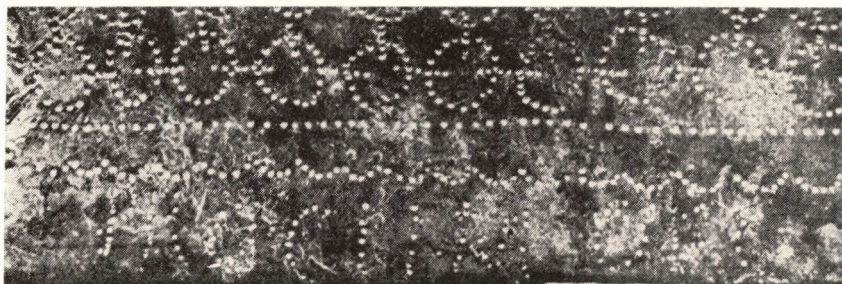
24. kép. Dura-Europos. Festett pajzs győzelmi szimbólumokkal, Preliminary Report Dura-Europos nyomán
 Рис. 24. Дюра-Европос. Расписной щит с победными символами по Preliminary Report Dura-Europos
 Fig. 24. Dura-Europos. Bouclier peint avec symboles de la victoire, d'après le Preliminary Report Dura-Europos

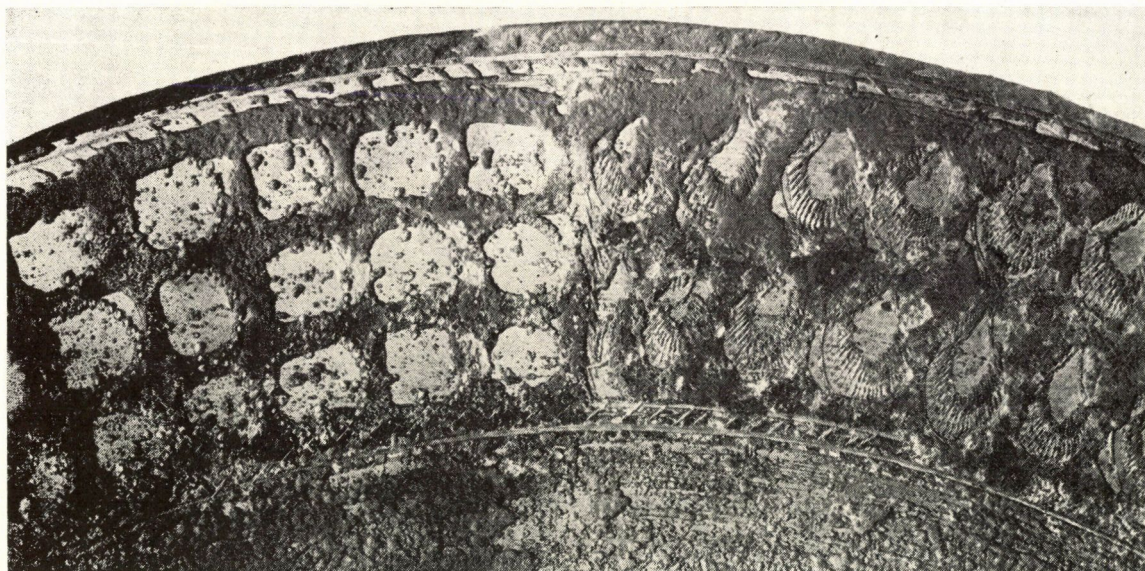
25. kép. Felirat a dunaföldvári pajzsdudoron
 Рис. 25. Надпись на умбоне от щита из Дунафёльдвара
 Fig. 25. Inscription sur l'ombilie de Dunaföldvár

26. kép. Felirat a dunaföldvári pajzsdudoron
 Рис. 26. Надпись на умбоне от щита из Дунафёльдвара
 Fig. 26. Inscription sur l'ombilie de Dunaföldvár

27. kép. Poncolt díszítésrészlet a straubingi leletből, Klumbach nyomán
 Рис. 27. Деталь с точечным орнаментом на находке из Штраубинга, по Клумбаху
 Fig. 27. Détail d'ornement poinçonné faisant partie de la trouvaille de Straubing, d'après Klumbach

28. kép. A százhalombattai pajzsdudor peremdíszítése
 Рис. 28. Орнамент края умбона щита из Сазхаломбатты
 Fig. 28. L'ornement du rebord de l'ombilie de Százhalombatta

29. kép. Felirat a dunaföldvári pajzsdudoron
 Рис. 29. Надпись на умбоне щита из Дунафёльдвара
 Fig. 29. Inscription sur l'ombilic de Dunaföldvár

30. kép. Felirat a dunaföldvári pajzsdudor belsejében
 Рис. 30. Надпись на внутренней стороне умбона щита из Дунафёльдвара
 Fig. 30. Inscription à l'intérieur de l'ombilic de Dunaföldvár

31. kép. Felirat a dunaföldvári pajzsdudoron
 Рис. 31. Надпись на умбоне щита из Дунафёльдвара
 Fig. 31. Inscription sur l'ombilic de Dunaföldvár

ornamentation there is a strict discipline in the composition — more typical of the military style in ornamentation in the empire, although not lacking in characteristic eastern Syrian, Alexandrian marks in their painting.

Beyond the illustrated theme the military style is evident in the presentation of triumphal military symbols as well. The inevitable marks of these symbols on the painted shield and on the bronze bosses are the triumphal wreath, the empirical eagle, shields and armoury.

That no artist can be entirely aloof from the impact of his entourage in spite of any military obligation becomes evident from the wealth of colour, the manner of shading and the presentation of the figural portions.

On the basis of the similarities described above and in many instances even owing to the similarities we can risk the suggestion that our richly adorned shield-bosses could have emerged from an imperial centre of armoury manufacture in Syria or Alexandria, from a workshop which beside adhering to the traditional Roman decoration and compulsory symbols could not entirely dispose of the impact of direct local art.

As far as their practical use is concerned we do not consider our Pannonian shield-bosses and similar objects as exclusive parts of ornamental armoury. They were much rather emblems of distinction awarded in recognition of official military merit, to be fastened as ornaments to shields used in battle for the sake of defence.

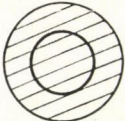
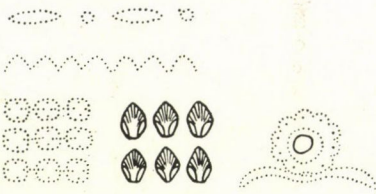
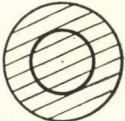
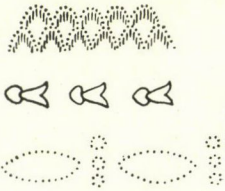
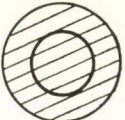

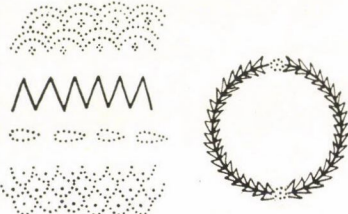

Various authors attribute the shield-bosses under discussion, on the basis of the available evidence, to the period between Claudius and Severus.

Summing up, I repeat that the two Pannonian shield-bosses with a partial white metal covering which were recovered from the Danube-bed seem to be the products of an armoury manufacturing centre in eastern Syria or Alexandria, working according to regulations issued by the Roman empire and strictly military restrictions respectively. The triumphal symbols represented on these shields had served for many centuries but at least during the first three centuries, as the military propaganda emblems of the empire, on spears and shields as well.

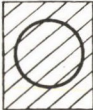

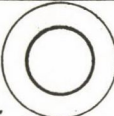

The shield-bosses dated either directly or indirectly by means of analogies can be attributed to the period beginning with Claudius and ending with Septimius Severus. The Pannonian specimens owing to circumstances related to their recovery must be considered as deriving from the 2nd century A. D.

Our shield-bosses made up of semispherical globes with flat horizontal borders must have been on the basis of what has been said above in the use of the Roman armies for a practically lengthy period (for approximately 150—170 years). So the differences inside the same types as discernible in the specimens under discussion can be well understood. Nevertheless the similarity of motifs and elaboration in certain bosses is remarkably striking. These similar marks permit the suggestion that certain shield-bosses belonging to a specific group should be attributed to the same time and place as discussed above.

E. B. Thomas

<p><u>Százhalombatta</u></p> <p>Lelőhely: Százhalombatta-Dunameder Örzési hely: Magyar Nemzeti Múzeum Leltári szám: 66.1.1.</p>	 <p>Átmérő: 20,4 cm Kalott: 11,2 " Magasság: 6,3 " Peremszéles: 4,6 " Lemezvastags: 0,4-0,6 mm</p>	<p>Sas, cor. triumph.</p>
<p><u>Dunaföldvár</u></p> <p>Lelőhely: Harta-Dunavecse között Örzési hely: Magyar Nemzeti Múzeum Leltári szám: 66.15.1.</p>	 <p>Átmérő: 21,6 cm Kalott: 11,0 " Magasság: 6,7 " Peremszéles: 5,5 " Lemezvastags: 0,9-1,1 mm</p>	<p>Felirat: OCASSIPOTENTIS..... DANT..ES.CRES.PROPINQVS</p>
<p><u>Mainz A</u></p> <p>Lelőhely: Mainz Örzési hely: Muz. Wiesbaden Leltári szám: 7817.</p>	 <p>Átmérő: 20,3 cm Kalott: 11,3 " Magasság: 6,2 " Peremszéles: 4,5 " Lemezvastags: 0,7-1,1 mm</p>	<p>Sas, cor. triumph.</p>
<p><u>Mainz B</u></p> <p>Lelőhely: Mainz Örzési hely: Muz. Wiesbaden Leltári szám: 7800.</p>	 <p>Átmérő: 21,4 cm Kalott: 12,0 " Magasság: 6,3 " Peremszéles: 4,8 " Lemezvastags: 0,6-0,8 mm</p>	<p>Sas, cor. triumph.</p>
<p><u>Hălmeag</u></p> <p>Lelőhely: Halmágy Örzési hely: Muz. Bruken-thal Sibiu Leltári szám: A 1684.</p>	 <p>Átmérő: 19,8 cm Kalott: 11,0 " Magasság: 7,0 " Peremszéles: — Lemezvastags: —</p>	<p>Sas, cor. triumph.</p> <p>Felirat: nem értékelhető</p>

32. kép. A pajzsdudorok összehasonlító táblázata
Рис. 32. Сравнительная таблица умбонов щитов
Fig. 32. Tableau comparatif des ombilics

<u>Kirkham</u> Lelőhely: — Őrzési hely: — Leltári szám: —	 Átmérő: 19 cm Kalott: — Magasság: 6 " Peremszéles: 4 " Lemezvastags: —	Sasok
<u>Tyne folyó</u> Lelőhely: South Shields Őrzési hely: Brit. Mus. London Leltári szám: 93.12.13.1.	 Átmérő: 28 × 24 cm Kalott: 10,7 " Magasság: — Peremszéles: — Lemezvastags: —	Sas Felirat: LEGVIII AVG J IVL (i) MAAGNI IVM DVBITATI
<u>Windisch - Kt. Aargau</u> Lelőhely: Vindonissa 1934. Őrzési hely: Vindonissa Leltári szám: 34. 5917.	 Átmérő: 28,8 × 26,8 cm Kalott: 10,4 " Magasság: — Peremszéles: — Lemezvastags: 1,0 mm	Sas, cor. triumph. Felirat: LEGVIII AVG
<u>Mainz C</u> Lelőhely: Mainz Őrzési hely: Muz. Wiesbaden Leltári szám: 7801.	 Átmérő: 17,8 cm Kalott: 11,0 " Magasság: 5,4 " Peremszéles: 3,6 " Lemezvastags: 1,0 mm	Felirat: VERI CAPSARI LEGIONIS
<u>Pannonia</u> Lelőhely: ismeretlen Őrzési hely: Magy. Nemzeti Múz. Leltári szám: 56.40.20.	 Átmérő: 20,0 cm Kalott: 11,0 " Magasság: 5,7 " Peremszéles: 4,7 " Lemezvastags: —	
<u>Pannonia</u> Lelőhely: ismeretlen Őrzési hely: Magy. Nemzeti Múz. Leltári szám: —	 Átmérő: 18,9 cm Kalott: 12,2 " Magasság: 8,0 " Peremszéles: 3,4 " Lemezvastags: —	

33. kép. A pajzsdudorok összehasonlító táblázata
Рис. 33. Сравнительная таблица щитов
Fig. 33. Tableau comparatif des ombilics

A REGÖLYI KORAI NÉPVÁNDORLÁSKORI FEJEDEMI SÍR

1967 nyarán a Tolna megyei Regöly község határában, a Kapos és Koppány folyók találkozásának szögében emelkedő dombhát, a „Pénzesdomb” É—Ny-i végénél (1—2. kép) homokkitermelés közben, 150—160 cm mélységben gazdag mellékletű női sírra akadtak a helyi termelőszövetkezet dolgozói (3. kép).

A csontváz mellett talált három edényt és a csontok közül felszedett 123 db arany- és ezüsttárgyat — a csontváz visszahagyásával — a szövetkezet regölyi irodájába vitték, ahol Császár István szekszárdi építész-mérnök vette át a leleteket, hogy azokat a szekszárdi Balogh Ádám Múzeumnak beszolgáltassa. A sír megtalálása, a leletek beszolgáltatása és a helyszíni szemle ideje között 48 óra telt el. Ez idő alatt a regölyi szövetkezet más dolgozói a kibontott sírból a csontváz csontjait összeszedték és a községi tanácsnál helyezték el. A sírhely körül a homok kitermelése és elszállítása tovább folyt.

A helyszíni szemlét és a hitelesítést a szerző jún. 3-án végezte. A sírból és környékéről kitermelt homokot ekkorra már részben elszállították. A homokkupac maradványainak átvizsgálása során még 9 kis aranytárgy került elő.

Ilyen körülmények között feltehető, hogy a beszolgáltatott és a szerző által a helyszínen utólag megtalált tárgyak nem képezik teljes leletanyagát a sírnak, hanem annak egy része nem került be a múzeumba. Ezt a feltevésünket alátámasztják a rokonleletek együttesei, melyekben nyakék, fülbevalók és gyűrűk is szerepelnek.

A leleteket a szekszárdi Balogh Ádám Múzeum őrzi. A megtalálók szerint a csontváz a hátán feküdt kinyújtóztatott helyzetben. A jobb alkar-csontot a rajta levő állatfejes karpereccel a sír földjében találták, 60 cm-nél magasabban, mint a csontvázat. Tájolás, ÉNy—DK.

A *leletek helyzete* a sírban a beszolgáltatók emlékezete szerint: egy-egy arany fibula a „két vállon”; ezüst övcsat a „deréktájon”; díszítetlen arany karkötő a bal alkaron; állatfejes arany karkötő a jobb alkaron; W alakú arany ruhadíszek a mellkason; W alakú, de lemezes mezejű arany ruhadíszek a „deréktájon”; apró kerek ruhadíszek domborodó középpel a lábfejek körül; kerek és háromszögű arany ruhadíszek elszórtan a csontvázon; vasroszda nyomok a „deréktájon”; madárfejes cserépkorsó és üveg pohár a koponya mögött; kézzel formált bögre a lábfejek előtt.

A rekeszes technikájú aranydís, a felcsavart végű aranykarika, az ezüst állatfejtöredék és a fibula fejlaphoz tartozó oldalpántok helyéről nem áll rendelkezésre adat.

*

Fibulapár

Az *a*) példány h: 18 cm; leltári szám: 67.3.1 (4. kép 1). A *b*) példány h: 17,8 cm, leltári szám: 67.3.2.1. (4. kép 2).

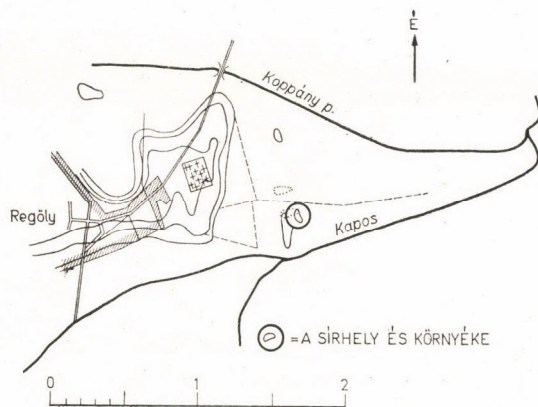
Mindkét fibula alak és szerkezet tekintetében egyforma, csupán díszítésük beosztásában figyelhető meg csekély eltérés. Lemezfibulák, két oldalról homorúan ívelt fejlappal, rövid, félkörben hajló kengyellel és ötszög alakú nyújtott keskeny láb-lappal, melynek peremén az ötszög csúcsainál fél, illetve háromnegyed kör alakú kiugró lapos karéjok vannak. A fejlap tetején állatfej díszítés helyezkedik el. Az öntött ezüst alapforma homlok-nézeti lapjának szélére a fej- és a láb részen egyaránt keretelként rovátkolt vastag ezüstpántot illesztettek, amely a fejrészen rá van forrasztva az alapra, a láb részen az öt karéjon szegek erősítik az alap-hoz. Az alapforma hátlapján (5. kép 1—2) a fejrészen a rugószerkezet tengelytartó bordája egybe-öntött az alappal. A bordát két helyen átfúrták, a fúratokban jól látszik a vastengely maradványa (6. kép). A tengelytartó bordán az *a*) példányon egy, a *b*) példányon két bevágás van (a rugószerkezet húrja számára). A kétsoros rugószerkezetből csak az ezüst dróttekeres kis töredéke és az egyik fibula tője került be a múzeumba (12. kép 8—9). A fejlap csúcsán tömör öntésű állatfej helyezkedik el, amelyet a tengelytartó borda kihegyesedő végére húztak rá, szeggel rögzítették, majd a hát-lapon ezüst lemezkével erősítették meg négy domború-fejű ezüst szeg segítségével. A láb rész hát-lapját vékony ezüstlemez fedi. Ugyanazok a szegek rögzítik a perem öt kiugró karéjára, amelyek a homlok-nézeti lap szélén a rovátkolt keretet tartják. Ebből a vékony ezüstlemezből alakították ki a tűtartót; felső, kiöblösödő szélét kettős keskeny harántborda merevíti.

A kengyel tömör öntésű, belső homorú részén sekély, hosszanti vájat van.

A fibulák előlapját vékony aranylemez borítja. Külön-külön lemezből készült a fejlap, a láb lap, a kengyel és az állatfej bevonása. Az aranylemez széle a láb lapon keskenyen, a fejlapon és a kengyelen szélesebben hajlik rá a hát lapra. A fejrészen

két-két szeggel erősítették hozzá az aranylemezt az alaphoz. Az egyik fibula (4. kép 2) két mandula alakú rekeszében, ahonnan a betét hiányzik, megfigyelhető, hogy a szegecskéik végét szétkalapálták. A lábrészen a perem öt karéján ugyanazok a hátlapról bevert ezüst szegek tartják az aranylemezt, amelyek egyben az előlap rovátkolt drótszegélyét és a hátlap borítólemezét rögzítik az alaphoz; hegyüket a kerek rekeszek alatt szétkalapálták. A fibulák fej- és láblapjának peremén az aranylemezt gondosan rásimították a rovátkolt ezüst alátétre, s így azt a benyomást kelti, hogy rovátkolt aranydrót a szegélyezés. A kengyel négy élére valódi rovátkolt aranydrótot forrasztottak. A kengyelbázisokon a borító aranylemezt az előbbieknél valamivel nagyobb szemcséjű rovátkolt drót szorítja a fej-, illetve lábrészhez, s szolgál egyben az összeillesztés helyének elfedésére.

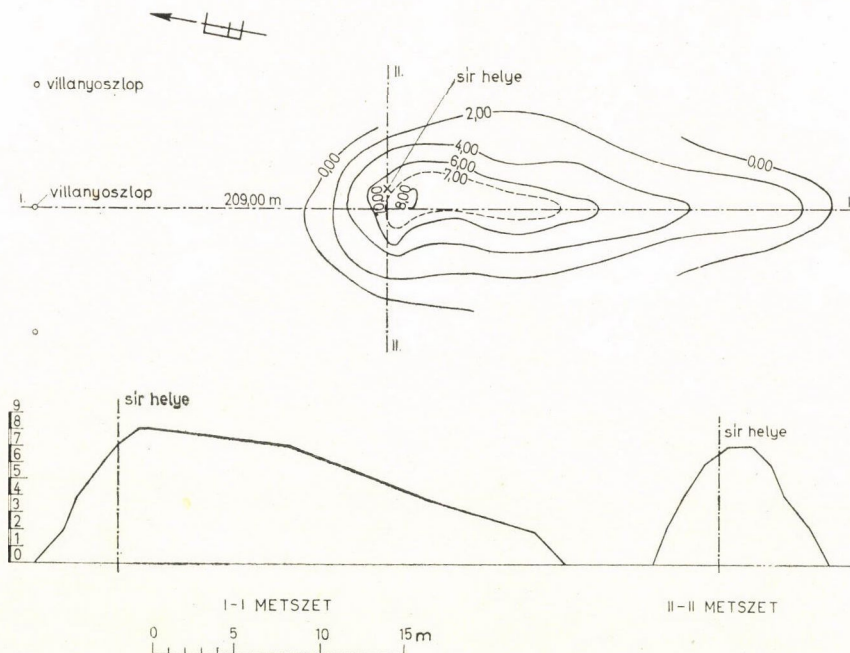
Az aranylemez felületét rekeszes díszítés borítja, elrendezését szimmetriára való törekvés jellemzi. A díszítés felépítése a két fibulán nem teljesen egyforma. A keskeny aranypántból készült rekeszfalak végei nem minden esetben összeforrasztottak, néha össze sem érnek. A rekeszeket vékony, csavart aranydrót veszi körül, amely csupán olyan helyeken marad el, ahol a díszítés zsúfoltsága lehetetlenné tette alkalmazását. Az *a*) példány fejlapijáról egy rekesz hiányzik; a felforrasztás nyomai megfigyelhetők. A rekeszek között granulációs térkitöltés figyelhető meg. Az aranymagocskák sok esetben kis drótkarikában ülnek. A kengyel közép-

1. kép. Regöly. A sír lelőhelye a Pénzesdombon
Рис. 1. Регей. Место расположения погребения на холме Пензеш
Fig. 1. Regöly. Le site de la tombe sur le Pénzesdomb

mezében a rekeszek között egyszerű granuláció, az oldalmezőkben gyűrű alátétes magocskák vannak. Az *a*) példányon a középmező láblaphoz csatlakozó részén a többen lényegesen nagyobb három aranymag játszik térkitöltő szerepet. A *b*) példány láblapján a kengyel közelében két aranydrót spirális helyettesíti a két háromszög alakú rekeszt, amelyek számára, mivel az ötvös kissé elszámította magát a beosztásnál, már nem maradt hely.

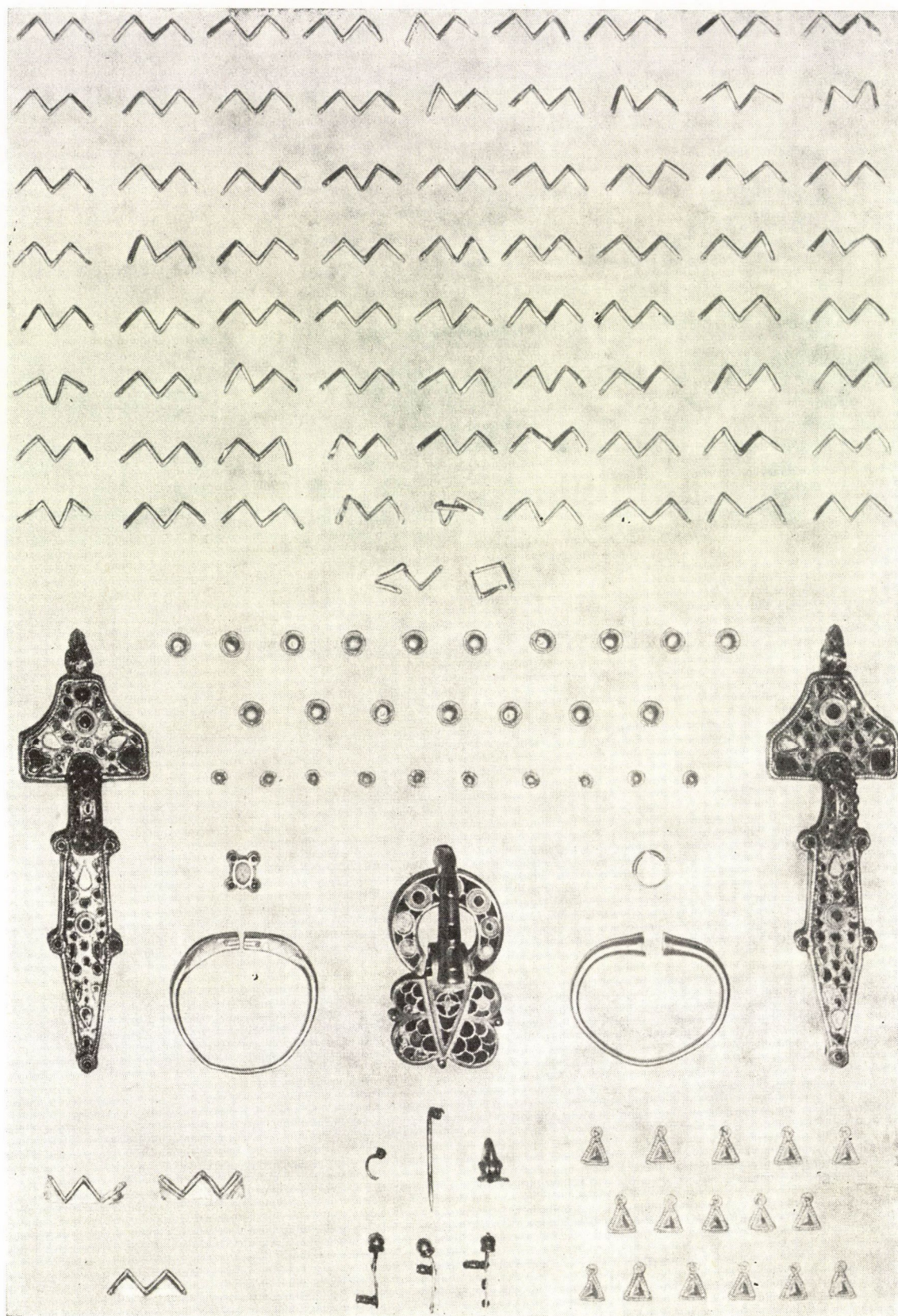
A rekeszekben sötétvörös gránát¹ és szintelen üvegbetétek vannak. A gránátok részben síkfelüle-

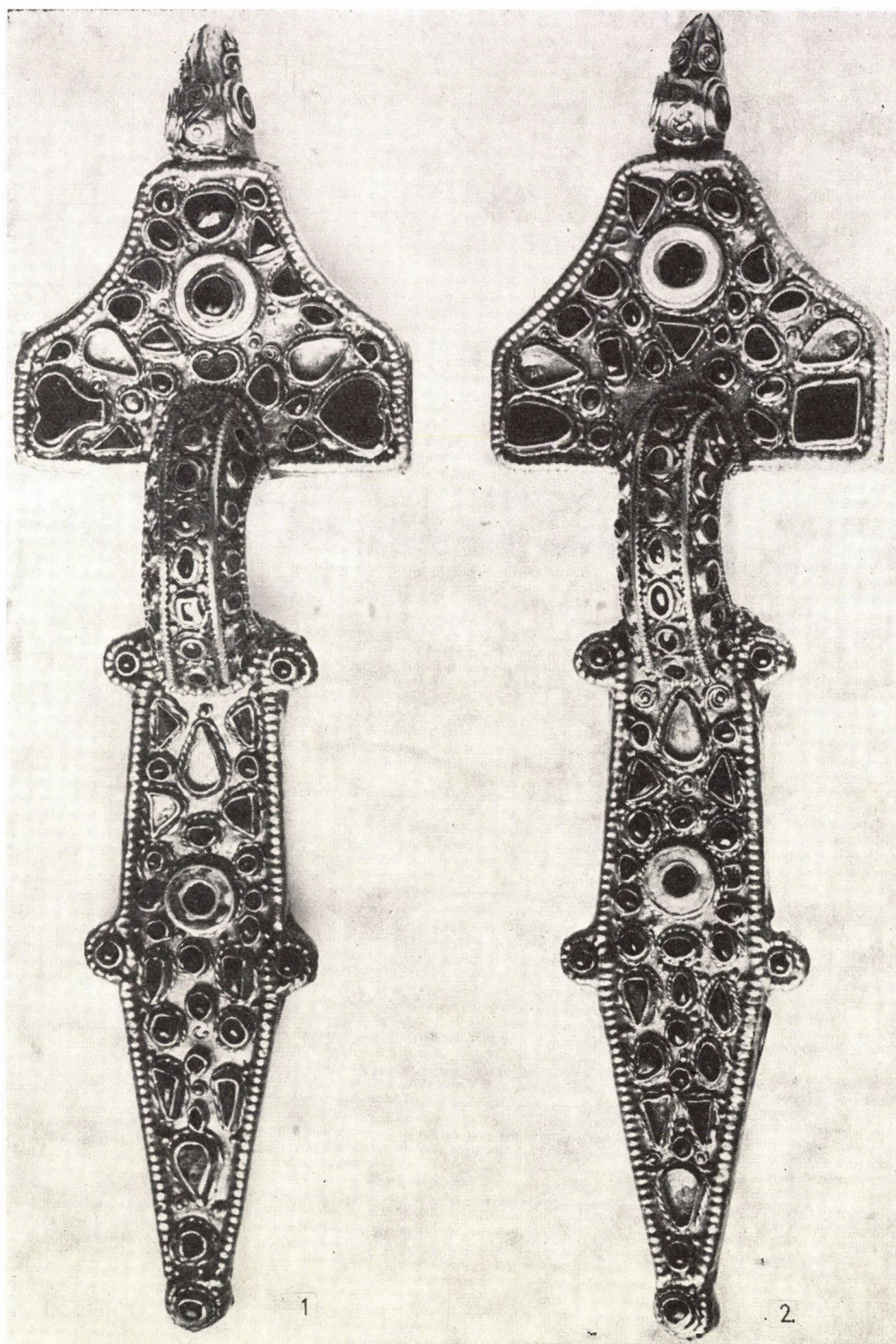
2. kép. Regöly. A Pénzesdomb rétegvonalas helyszínrajza és metszetei
Рис. 2. Регей. Горизонтальный план холма Пензеш и профили его склонов
Fig. 2. Regöly. Levé de plan à courbes de niveau et coupes du Pénzesdomb

¹Örkényi Róbertné meghatározása: „Az 1967. szept. 23-án vizsgálatra átvett mindhárom lapos kis ékkő természetes eredetű anyag, a gránátsoportba tartozó ásvány. (Optikailag izotrop, nem pleokroos,

keményisége 7 és 8 között van, de közelebb a 8-hoz. Nagyon sok, szabályosan elhelyezkedő amfibol zárványt tartalmaz. Az amfibol tűk egymást 60°-os szögben metszik, koltásuk 2°–30° között változik.”

3. kép. Regöly. A lelet arany- és ezüsttárgyai
 Рис. 3. Регей. Погребельные находки из золота и серебра
 Fig. 3. Regöly. Les objets d'or et d'argent de la trouvaille

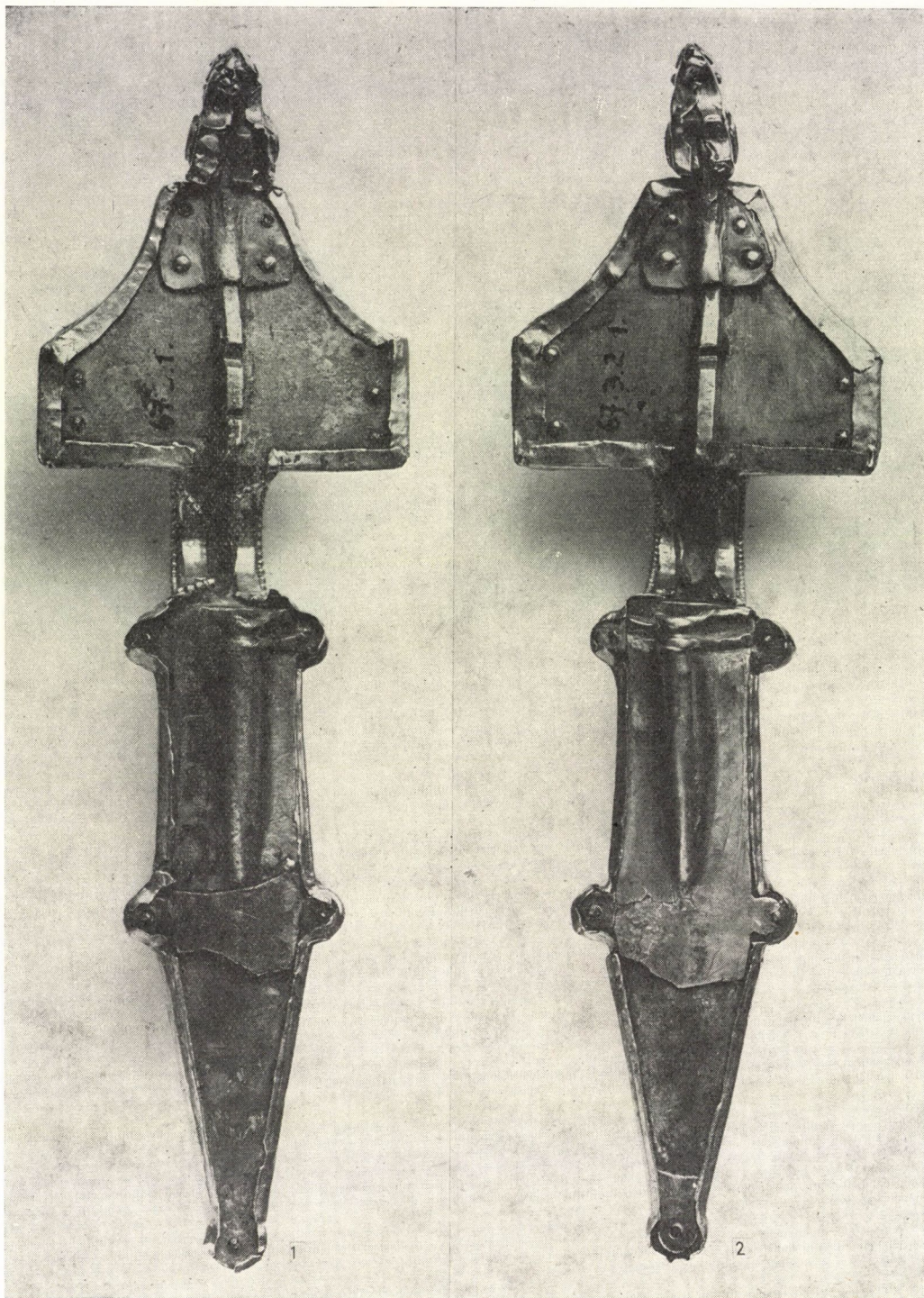
4. kép. Regöly. 1–2. A fibulapár
 Рис. 4. Регей. 1–2. Парные фибулы
 Fig. 4. Regöly. 1–2. La paire de fibules

tűre, részben domborúra csiszoltak. Az *a*) példány fejlapján a kengyelhez közel pontkör mintájú véséssel díszített vese alakú, laposra csiszolt gránát van (7. kép). A kövek alakja a fejlapokon jobban eltér egymástól, mint a láblapokon. Az *a*) példány láblapjának csúcsánál a mandula alakú rekeszben zöld üvegbetét maradványa látható (8. kép). Feltehető ennek analógiájára, hogy a többi mandula ala-

kú rekeszben is ugyanilyen díszítés volt. Mindkét fibula fej- és láblapjának központi helyén kerek rekeszbe foglalt gránátlapot, szintelen üvegpasztával kitöltött nagyobb rekesz fog körül gyűrűszerűen.

A gránátlapok alatt nincs fólia alátét.

A fejlapok szélén levő állatfejek homlokán és orr részén kétoldalt S-spirális van, záródásaikban

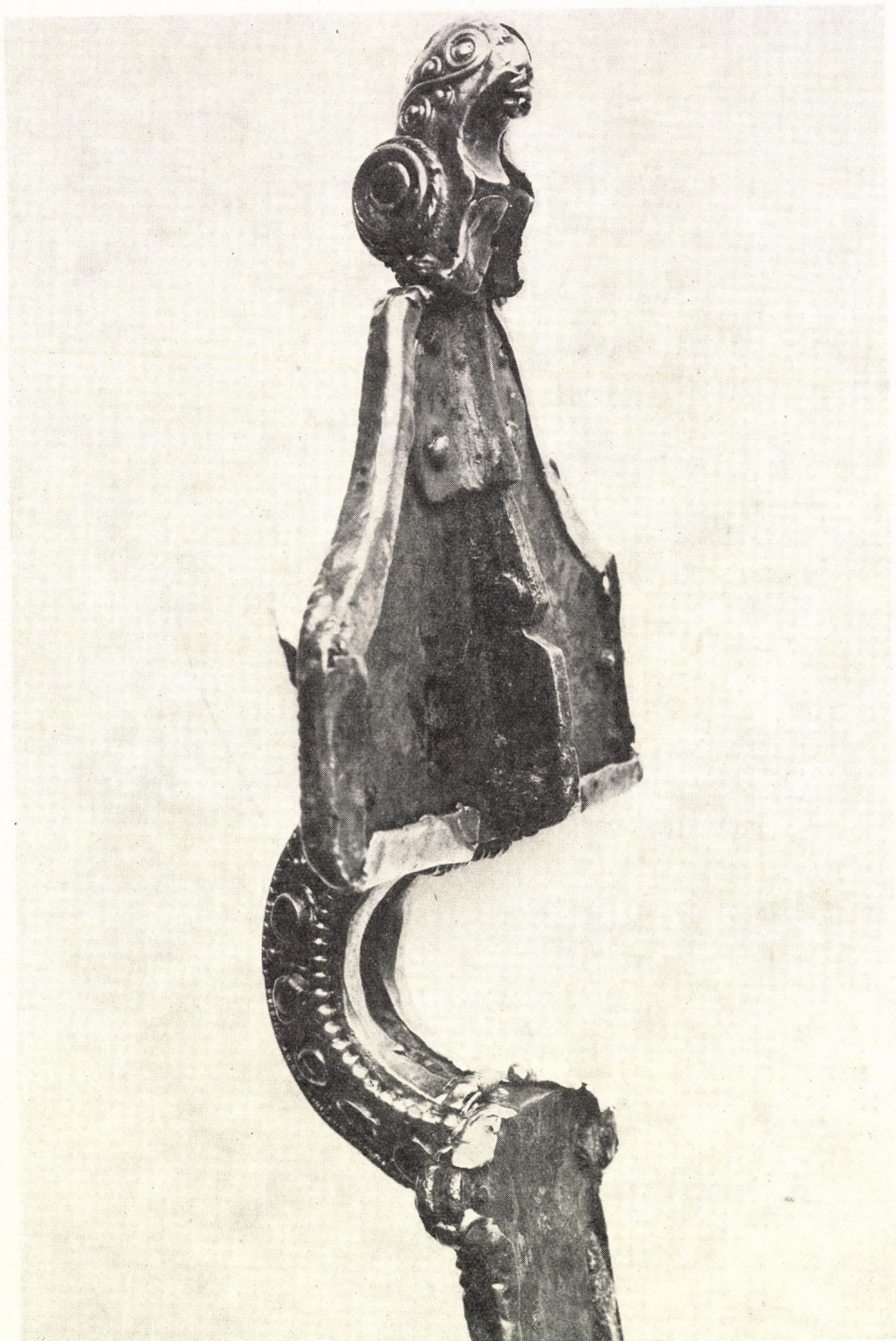

5. kép. Regöly. 1—2. A fibulapár hátlapja
 Рис. 5. Регёй. 1—2. Обратные стороны парных фибул
 Fig. 5. Regöly. 1—2. Le revers de la paire de fibules

egy-egy arany magocskával (9. kép 1—2). Az orr élén a *b)* példánynál sima drót húzódik végig. Az orron levő S spirálisok a két példányon nem egyformán helyezkednek el, hanem ellentétes irányban. Az állat szeme, mint az *a)* példány mutatja (9. kép 2), eredetileg kerek, gránáttal

berakott rekeszből és ezt körülvevő gyűrű alakú rekeszből állt. Feltehető, hogy ez utóbbi éppen úgy üvegpasztával volt kitöltve, mint a fej- és láblap hasonló díszítései.

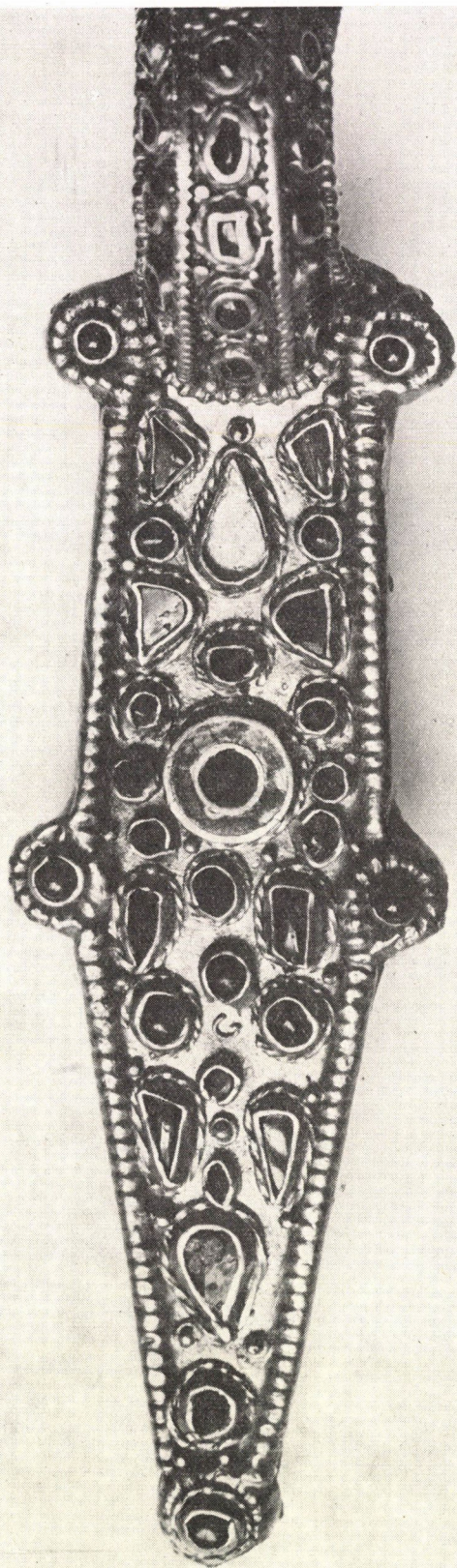
A fibulákon különösen a kengyelek élén látszik kopás, hosszabb használat nyoma.

6. kép. Regöly. Az *a*) fibula oldalnézete (nagyítás)
Рис. 6. Регёй. Фibuла *a*) Вид сбоку (увеличено)
Fig. 6. Regöly. Vue latérale de la fibule *a*) (grossissement)

7 kép. Regöly. Az a) fibula fejlapja (nagyítás)
 Рис. 7. Регей. Головная пластинка фибулы а) (увеличено)
 Fig. 7. Regöly. La plaque de la tête de la fibule a) (grossissement)

8. kép. Regöly. Az *a*) fibula láblapja (nagyítás)
Рис. 8. Регёй. Ножная пластинка фибулы *a*) (увеличено)
Fig. 8. Regöly. La plaque du pied de la fibule *a*) (grossissement)

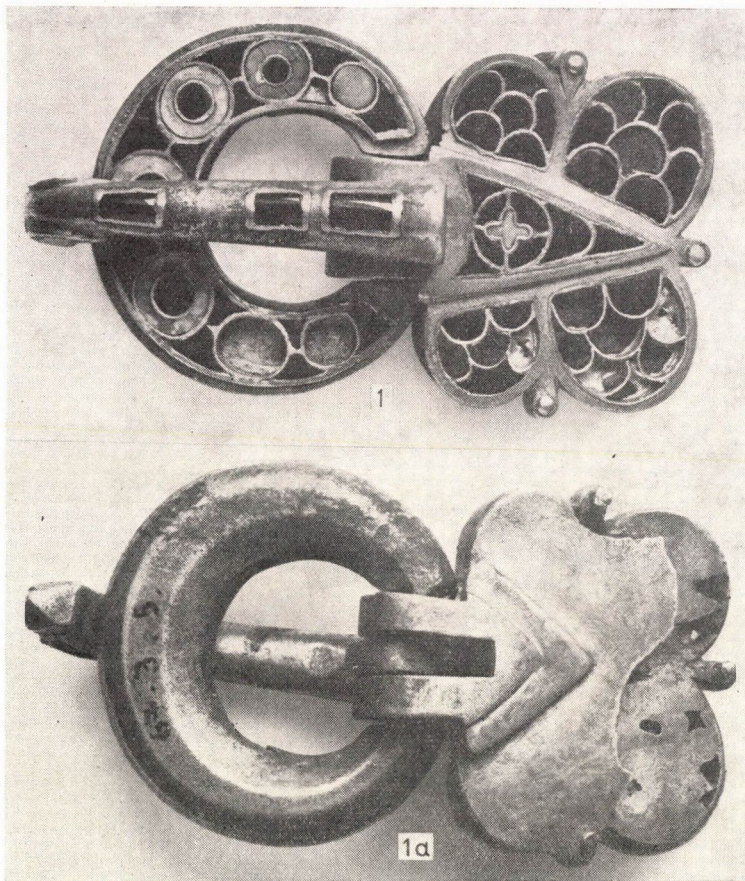

9. kép. Regöly. 1—2. A fibulák oldalnézetei (nagyítás). — 3. Az övcsat oldalnézete (nagyítás)
 Рис. 9. Регёй. 1—2. Фибулы. Вид сбоку (увеличено). — 3. Поясная пряжка. Вид сбоку (увеличено)
 Fig. 9. Regöly. 1—2. Vues laterales des fibules (grossissement). — 3. Vue latérale de la boucle de ceinture (grossissement)

Övcsat (10. kép 1—1a), h: 9, a csatkarika átmérője 2,75 cm; leltári szám: 67.3.5.

A négykaréjos ezüst csattest síkjából 1,5 mm-re emelkedik ki a háromszög alakú középmező. Ebből indul a csatkarikát tartó 4 mm vastag kettős

pánt, amelyet a hátlaapon háromszögű végződéssel forrasztották a szíjlemezre (10. kép 1a). Három aranyozott fejű ezüst szeggel volt a csat az övszíjra erősítve. A csatkarika felülnézeti része lapos, alsó része erősen domború és lépcsősen tagolt.

10. kép. Regöly. 1—1a. Az övesat elő- és hátlapja
 Рис. 10. Рerëй. 1—1а. Лицевая и обратная стороны поясной пряжки
 Fig. 10. Regöly. 1—1a. L'avcrs et le revers de la boucle de ceinture

A csattövís vége egyenesen levágott, hegye állatfejen végződik és erősen ráhajlik a csatkarikára (9. kép 3). A csat egész felülete sík arany rekeszmunkával díszített. A cloisonné díszítést a csattesten öt külön készített nagy rekeszbe sülylesztették be a 4 mm mély foglalatágyba. A 4 karéjba illesztett 4 nagy rekeszt karéjpáronként szimmetrikusan elrendezett pikkely alakú kis rekeszek töltik ki, amelyeknek alsó zárólapja is aranylemez (11. kép 3). A zárólap fölött barnás kitöltő réteg volt, amelyen recézett arany fólia alátéteken feküdtek a sötétvörös gránátlapok. A középmezőt kitöltő, háromszög alakú nagy rekeszt pikkely és kör alakú kis rekeszek tagolják gránátlap betétekkel. A kör alakú rekesz közepén a négyszirmú cellát szintelen üvegpaszta tölti ki. A gránátok alatt recézett fóliák. A csatkarika 4,1 mm mély foglalat ágyába patkó alakú rekeszmű illeszkedik, melyet kör alakú kis rekeszek töltenek ki. A kör alakú rekeszek közül négynek a közepén gránátlap (recézett fólia alátéttel), az ezeket körülvevő körgyűrűkben üvegpaszta betét van (11. kép 2). A patkó egyik elkeskenyedő végén az egész rekeszt üvegpaszta tölti ki. A másik végén a hiányzó betét a díszítés felépítésében megfigyelhető szimmetria elvből következtethetőleg ugyanilyen lehetett.

A csattövísen három téglalap alakú besülylesztett arany rekeszben domborúra csiszolt gránátbetétet találunk; domborulatuk pontosan követi a tövis formáját. A szemet félkör alakú, a homlokot ovális, szintén sülylesztett rekeszben ülő kövek — laposra csiszolt gránátok — díszítik, alattuk recézett arany lemezke (11. kép 1).

Állatfejes karkötő (12. kép 3—3a). Átm.: 6,1 és 5,7 cm; súlya: 62,20 g; leltári szám: 67.3.7.

Tömör aranykarkötő, vastagodó végein két szembenéző, sörényes állatfej. Az állatok orr részét traszírozott háromszög, a szemet két kis koncentrikus kör jelzi (12. kép 3a). A sörény tarkórészén V alakú vésett vonalas, oldalról felmagasodó taréjszerű részein párhuzamosan bekarcolt zezzug vonalas díszítés van. A fogakat ferdén vésett kis vonalkák jelzik.

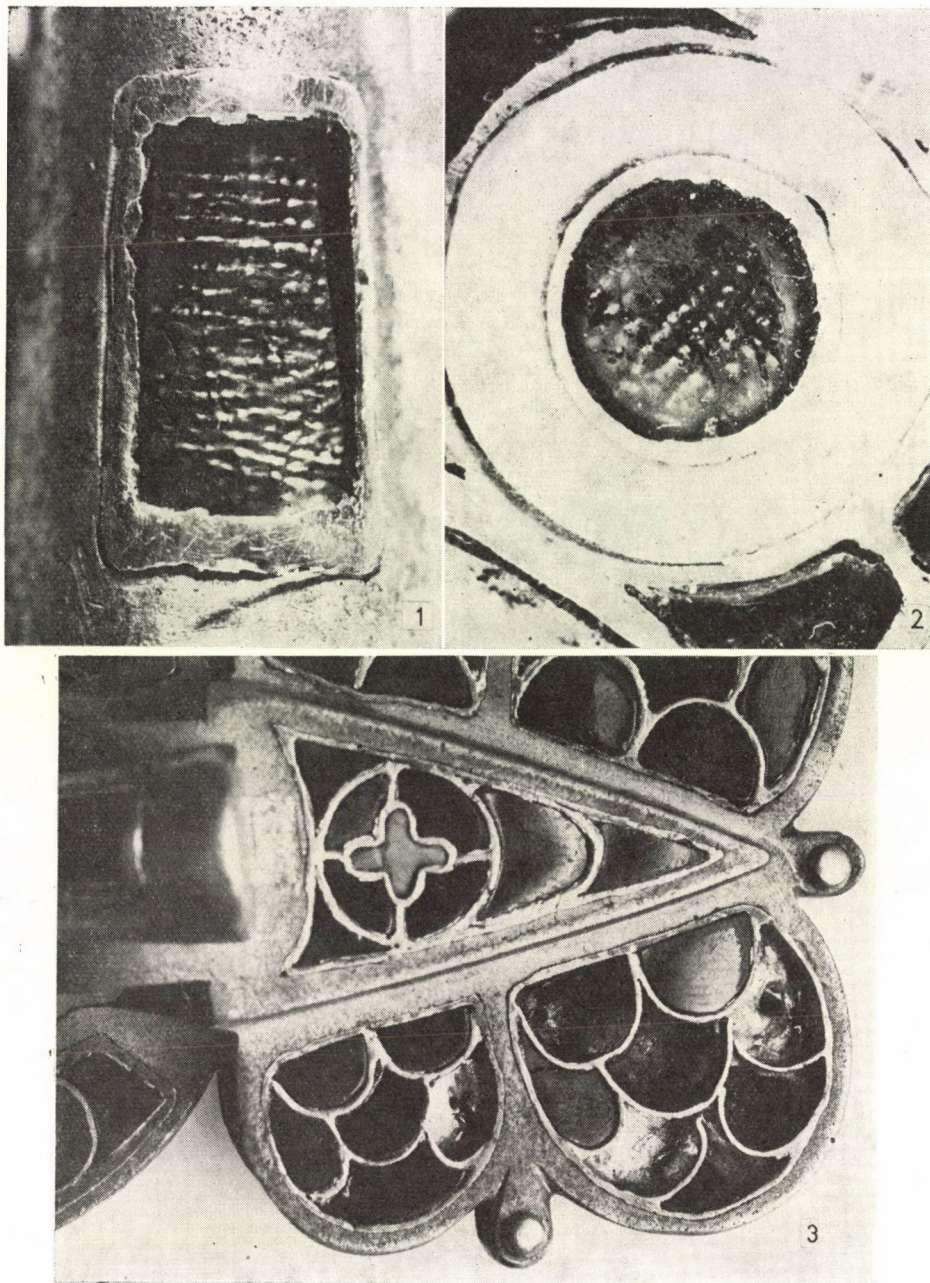
Sima karkötő (12. kép 2). Átm.: 6,4 és 5,4 cm; súlya: 59,61 g; leltári szám: 67.3.6.

Díszítetlen, tömör arany karkötő. A kürtös végék egyenesen levágták.

Arany karika (12. kép 10). Átm.: 1,52 és 1,40 cm; súlya: 1,32 g; leltári szám: 67.4.1.

Vékony drótból készített, felcsavart végű karika.

Ékszer (12. kép 1). H: 1,75, szélessége 1,40 cm. Leltári száma: 67.4.2.

11. kép. Regöly. Az övesat tövisének egyik rekeszdíse. — 2. Az övesat karikájának egyik rekeszdíse. — 3. Részlet az övesat előlapjáról (erős nagyítás)
 Рис. 11. Перей. 1. Решетчатый орнамент иглы поясной пряжки. — 2. Решетчатый орнамент кольца поясной пряжки. — 3. Деталь лицевой стороны поясной пряжки (сильно увеличено)
 Fig. 11. Un décor cloisonné de l'ardillon de la boucle de ceinture. — 2. Un décor cloisonné de l'anneau de la boucle de ceinture. — 3. Détail de l'avant de la boucle de ceinture (grossissement très fort)

Ovális arany rekeszbe foglalt, laposra csiszolt vörös gránát középrészhez négy kerek rekesz csatlakozik, domborúra csiszolt gránátokkal. Az egésztestet rovátkolt dróttal szegélyezték. A hátlapot aranylemez fedi, melyen lecsiszolt forrasztási nyomok láthatók. A rovátkolt drótszegélyt a keskenyebb oldalakon átlukasztották.

Ruhadíszek (13—15. kép).

a) Fűrészfog alakú aranyflitterek (13—14. kép)

74 db. Átlagos méreteik m: 1, sz: 3,5 cm., átlagos súlyuk: 0,27—0,28 g; leltári szám: 67.3.10 és 67.4.5. Vékony aranylemezről préselték, keresztmetszetük félkör alakú. A háromszögek csúcsain és a száruk végén kerek átlukasztás a felvarrásra.

b) Fűrészfog alakú flitterek lemezrészlet (14. kép, alsó sor) 3 db. M: 1,20, sz: 3,4, 3,6 és 3,7 cm; átlagos súly: 0,56—0,67 g; leltári szám: 67.3.12—14. Aranylemezről préselték, hasonló az alábbiakhoz,

12. kép. Regöly. 1. Ruhadísz. — 2–3. Karkötőpár. — 3a. Az állatfejes karkötő felülnézetben. — 4. Ezüst állatfej. — 5–7. Oldalpántok fibula fejlapokról. — 8. Fibula tűje. — 9. Tűszerkezet rugójának töredéke. — 10. Karika. 1 : 1
Рис. 12. Регёй. 1. Бляшка-нашивка от одежды. — 2–3. Браслеты. — 3а. Браслет, украшенный головой животного. Вид сверху. — 4. Изображение головы животного в серебре. — 5–7. Боковые обоймы от головки фибулы. — 8. Игла от фибулы. — 9. Фрагмент от пружинки фибулы. — 10. Кольцо. 1 : 1

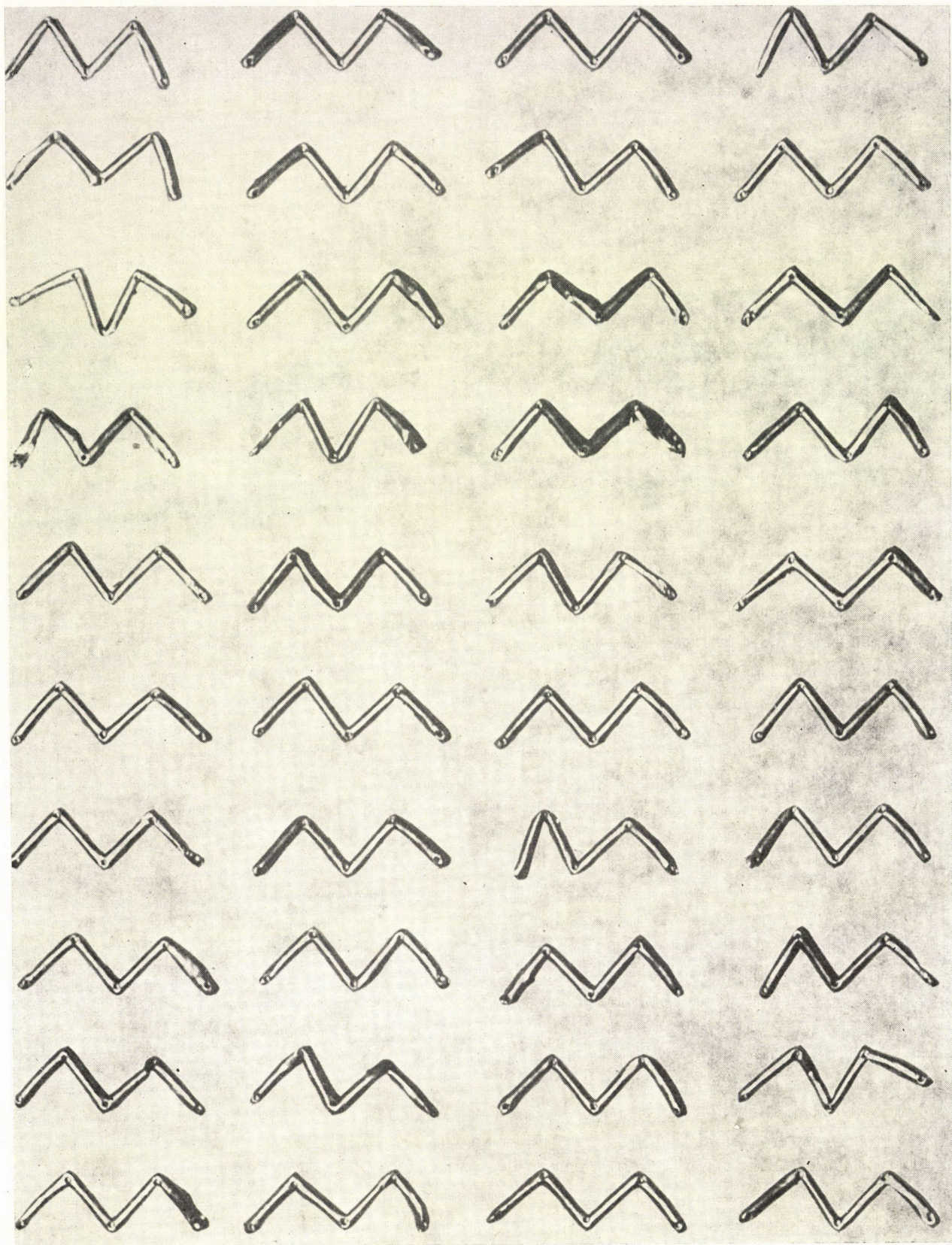
Fig. 12. Regöly. 1. Ornement de robe. — 2–3. Paire de bracelets. — 3a. Le bracelet à tête d'animal vu d'en haut. — 4. Tête d'animal en argent. — 5–7. Bandes latérales provenant des plaques de fibules. — 8. Épingle de fibule. — 9. Fragment du ressort du mécanisme de l'épingle. — 10. Anneau. 1 : 1

de a fűrészfogak között az egyik oldalról lemez tölti ki. A felvarráshoz szolgáló lyukak a háromszögek csúcsánál és a lemezek külső sarkánál vannak.

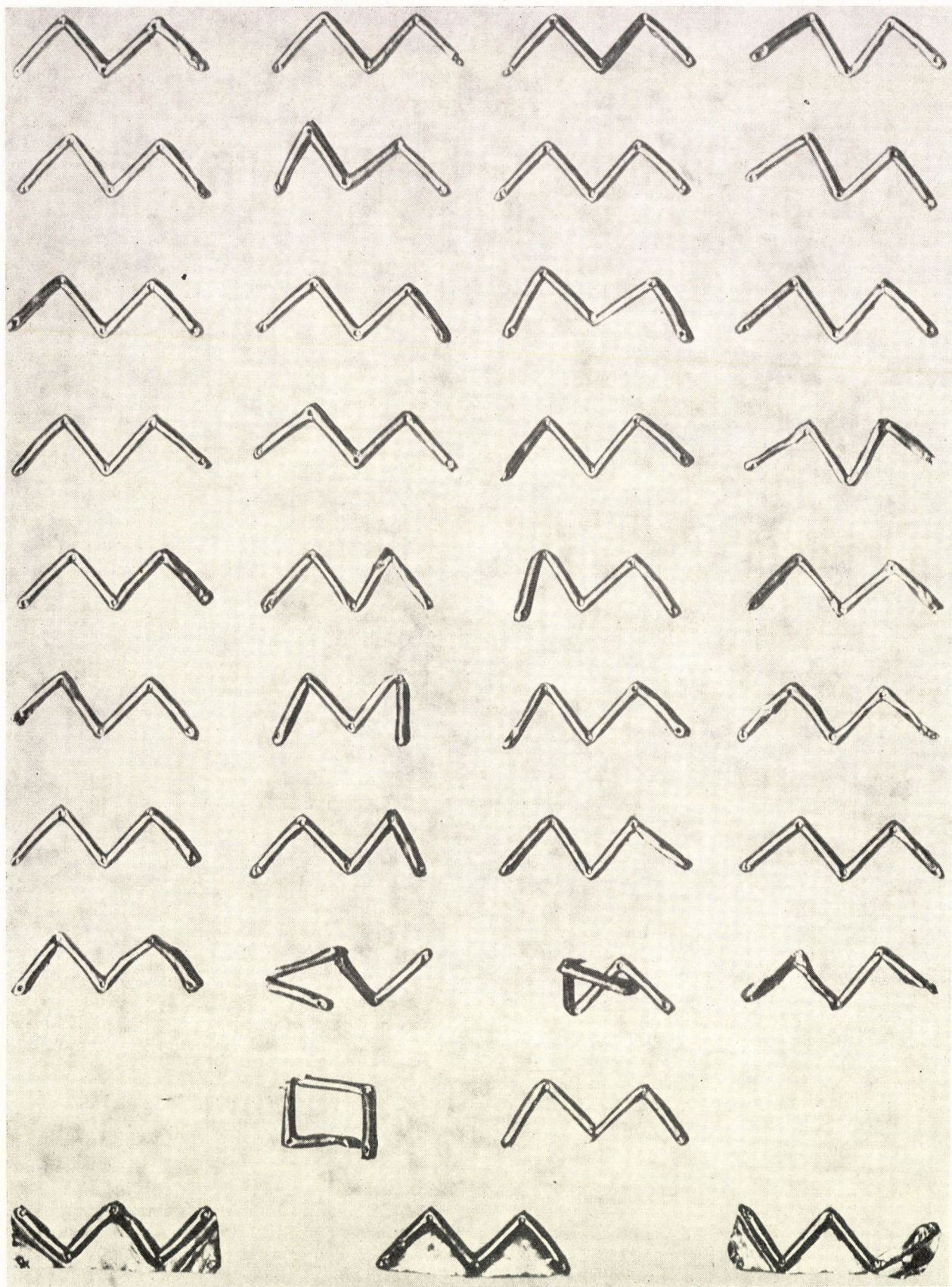
c) Korong alakú flitterek (15. kép 1) 17 db. Átm.: 1,1 cm. Átlagos súly: 0,17 g; leltári szám: 67.3.9. és 67.4.4. Vékony aranylemezből készültek. Domború középmezejük és rovátkolt drótot utánzó peremük van, melyen a felvarráshoz való két lyukat

minden darabnál egyformán, egymáshoz közel helyezték el.

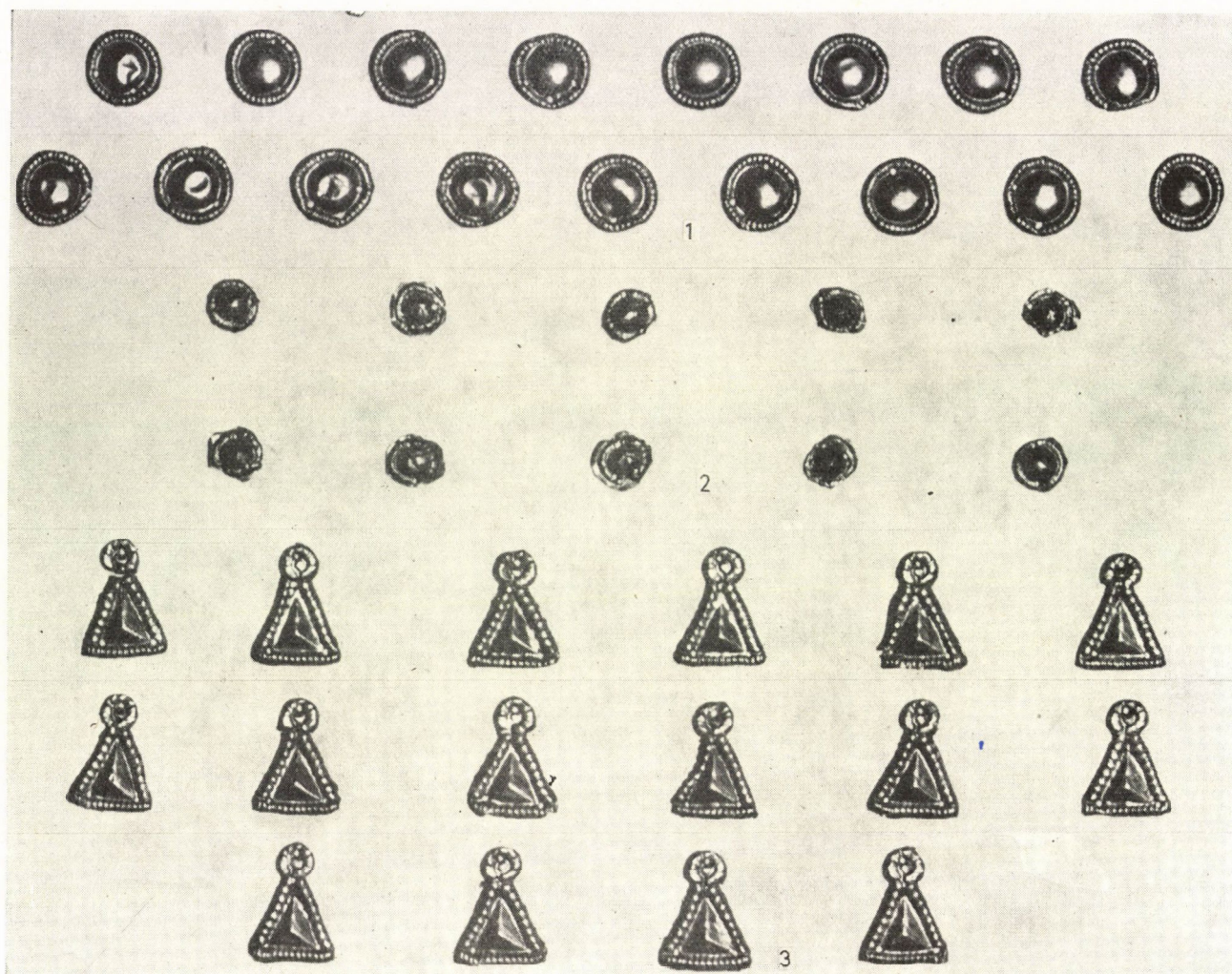
d) Apró kerek flitterek (15. kép 2) 10 db. Átm.: 0,7 cm, átlagos súly: 0,07 g; leltári szám: 67.3.8. Vékony aranylemezből készültek. Erősen kidomborodó kúp alakú közepük gerezdelt díszítésű. Gyöngy drótot utánzó peremüket két helyen (egymással szemben) lyukasztották át.

13. kép. Regöly. Ruhadíszek. 1 : 1
 Рис. 13. Регей. Нашивные бляшки от одежды. 1 : 1
 Fig. 13. Regöly. Ornaments de robe. 1 : 1

14. kép. Regöly. Ruhadíszek. 1 : 1
 Рис. 14. Регей. Нашивые бляшки от одежды. 1 : 1
 Fig. 14. Regöly. Ornaments de robe. 1 : 1

15. kép. Regöly. 1—3. Ruhadíszek. 1 : 1
 Рис. 15. Регүй. Нашивные бляшки от одежды. 1 : 1
 Fig. 15. Regöly. 1—3. Ornaments de robe. 1 : 1

e) Háromszög alakú flitterek (15. kép 3) 16 db.
 H: 1,64, sz: 1,20 cm; átlagos súlyuk: 0,25 g;
 leltári szám: 67.3.11 és 67.4.3. Vékony aranylemezből készültek. A középmező három oldalú gúla alakban emelkedik ki. A háromszög két hosszabb szárának találkozásához kör alakú rész csatlakozik. A perem rovátkolt drótot utánoz. A kör alakú részen és a háromszög alapjának sarkainál egy-egy átlukasztás.

Állatfej alakú dísz (12. kép 4) h: 1,72 cm; leltári szám: 67.3.3. Aranyozott ezüst állatfej, fibula fejlappjáról. Tömör öntvény. Ugyanannak az állatfej típusnak egyik változata, mely az aranyfibulák fejlappjának tetején is szerepel. Az orr két oldalán pontkörmintában végződő vésett-poncolt S motívum van olyan formában, mint az aranyfibulák állatfején a filigrándrótt. Ezenkívül sűrű poncolás borítja a fejet. A szemet félgömb alakú domborodás jelzi, felette szemöldöktaraj-szerű keret, amely a tarkóhoz közeli részen ferdén rovátkolt. Feltehető, hogy kosfejről van szó, és a rovátkolással a csavarodó szarvakat jelezték.

Fibulák oldalpántjai (12. kép 5—7) 3 db.
 H: 3,25—3,30 cm; leltári szám: 67.3.4.

Fibulatengely ezüst oldalmerítői két vastengely nyomával. Három-három kettős csontakúp alakú oldalgomb tartozott eredetileg hozzájuk és a pántok felső végén egy-egy hagymafej alakú gomb. A gombokon aranyozás nyoma. Az ezüstpántokon a vastengelyek egymástól 1,63 cm távolságra voltak, ugyanannyira mint az aranyfibulák tengelytartó középbordái.

Madárfejes korsó (16—18. kép). M: 38,5, fá: 9,4 cm; leltári szám: 67.160.1.

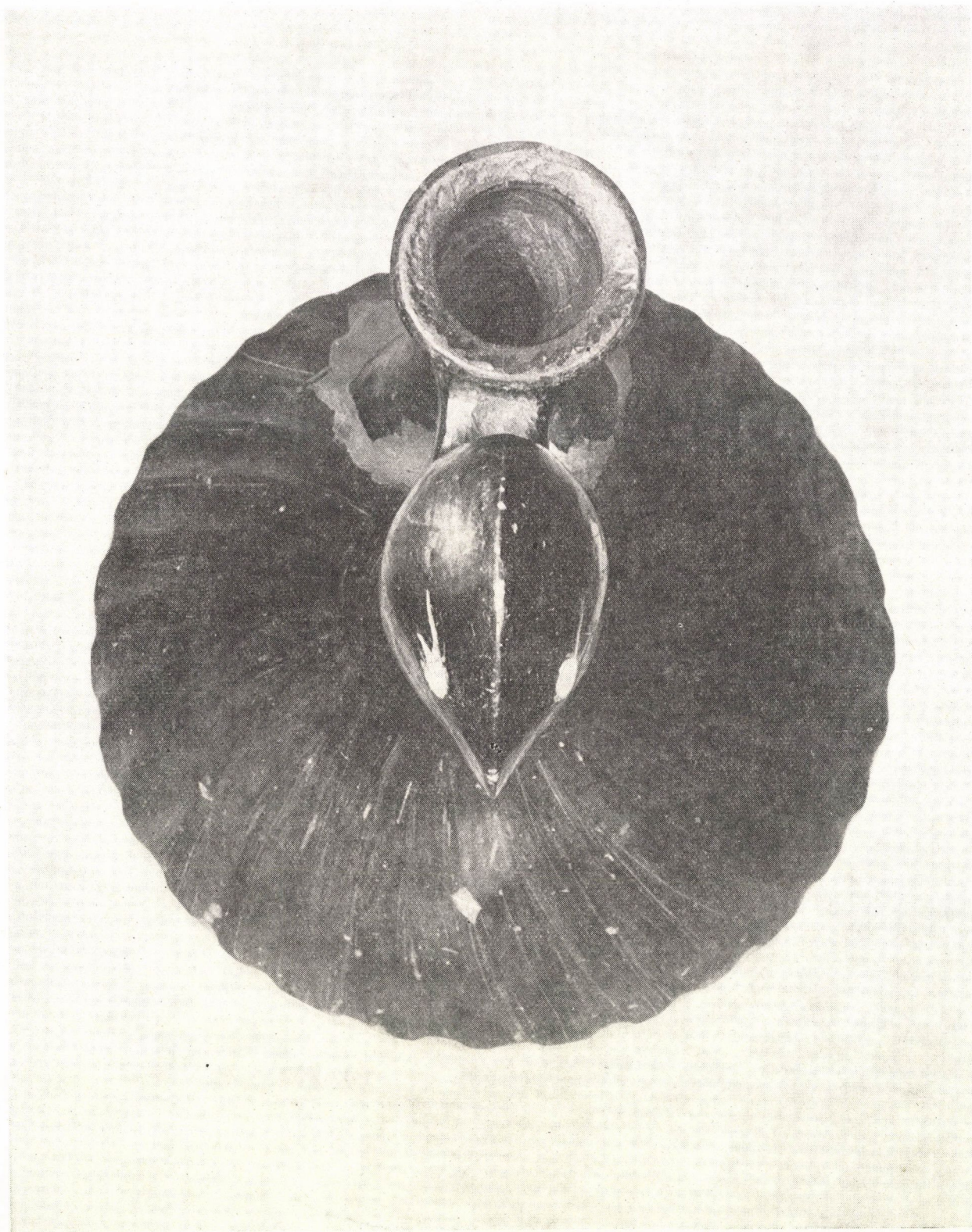
Jól iszapolt agyagból korongon készült és gondosan kiégetett sötétszürke korsó. Alapanyaga középszürke, felszíne fényes, sötétszürke. Teste kettős csontakúp alakú. Hosszú nyaka ragadozó madárfejben végződik, melynek csőrszöglete nyitott. A fejen a tarkó résztől kiindulva a hajlott csőr hegyéig (legvége letörve) erős él húzódik (18. kép). A szem és belőle a tarkó felé kiinduló rövid két sugár fehér pasztával berakott. A nyakon gyűrűszerű megvastagodás — „gallér” — fut körül.

16. kép. Regöly. Madárfejes korsó. 3 : 5
Рис. 16. Регей. Кувшин с головой птицы. 3 : 5
Fig. 16. Regöly. Cruche à la tête d'oiseau. 3 : 5

17. kép. Regöly. Madárfejes korsó homloknézetben. 3 : 5
Рис. 17. Регей. Кувшин с головой птицы. Вид спереди. 3 : 5
Fig. 17. Regöly. Cruche à la tête d'oiseau vue de face 3 : 5

18. kép. Regöly. Madárfejes korsó felülnézetben. 3 : 5
Рис. 18. Регей. Кувшин с головой птицы. Вид сверху. 3 : 5
Fig. 18. Regöly. Cruche à la tête d'oiseau vue d'en haut 3 : 5

19. kép. Regöly. 1. Üveg pohár. — 2. Cserépedény 9 : 10
 Рис. 19. Перей. 1. Стеклоный стакан. — 2. Глиняный сосуд. 9 : 10
 Fig. 19. Regöly. 1. Gobelet en verre. — 2. Vase en terre 9 : 10

A kissé fazettált csöves fül tölséres pereme profilált. A fül keskeny nyúlvánnyal illeszkedik a nyakrész gyűrűs megvastagodásához. A kettős csónkakúp alakú test felső felét a hasi élig fokozatosan szélesedő és kissé elcsavarodó erős kannelurák borítják. A kannelurák bordáit a hasi élen rombusz alakú mélyedések zárják le. A csónkakúp alsó részén a hasi éltől a talp felé gyengén fazettált, fokozatosan elkeskenyedő sávok húzódnak. A talp egyenes, kis peremét simítóval alakították ki.

Az edény gallérján, azonkívül a nyak és test találkozásánál és a hasi éltől a talpig vízszintes irányú simítások vannak. A nyak és a hasi éltől felfelé eső rész függőleges irányban sűrűn simított. A csöves fül peremén zezzug vonalas mély besimítás fut körül.

Edény (19. kép 2). M: 11, szá: 9,1, fá: 5,5 cm; leltári szám: 67.160.3.

Szabad kézzel formált, kettős csónkakúp alakú szürke bögre, rosszul iszapolt agyagból, gyengén égetve. Kihajló pereme gondatlanul, szinte hullámosan idomított. Felületén utólagos faragás nyomai.

² Калигинский, А. П., Сем. Кондаков. II. (Prague 1928) 288., 34. t. 34.; Fettich N., A szegednagygyűlési hun fejedelmi sírlelet. AH XXXII (Bp. 1953) 46., XXI. t. 8.

³ Отчет Императорской Археологической Комиссии за 1904 (1907) 78—83.; Маулевич, Л. А., Серебряная чаша из Керчи (1926) 20, 28.

⁴ Толстой, И.—Кондаков, И. П., Русские древности в памятниках искусства, 3. Древности времени переселения народов. (1890) 175. kép.; Макаренко, М., Нижнеякая фибула... (Київ 1928) 31—43.

⁵ Рыбаков, Б. А., СА 17 (1953) 54, 51, 5. kép 2.

⁶ Материалы по археологии Кавказа VIII (1900)

Üveg pohár (19. kép 1). M: 6,7, pá: 6,8, falvastagság: 0,2 cm; leltári szám: 67.160.2.

Féltojás formájú, erősen kihajló peremű pohár, halványzöld üvegből. A fenékrész kissé ellapított, visszanyomott. A perem alatt becsiszolt vonal fut körül. Egy-egy nagyobb és három-három kisebb sötétkék pettyből álló díszítés ismétlődik háromszor a pohár középvonalában.

*

A regölyi *fibulák* (4. kép 1—2) a félkorongos fejű lemezfibulák ékkövekkel díszített aranyborítású csoportjának kiemelkedő minőségű példányai. Legközelebbi párhuzamaikat a Pontus vidéken a keresi 1890. évi² és 1904. évi június 24-i (20. kép 1)³ leletek, Ukrajnában a nezsini (20. kép 3),⁴ a Középorosz Hátságán a kruglicai,⁵ a Kaukázus vidékén a kambultai⁶ leletek, a Kárpát-medencében a szilágysomlyói (Şimleul Silvaniei) második kincs (20. kép 4, 11—12.)⁷ a völci (Velt) (20. kép 8.)⁸, gelénesi⁹ és rábapordányi (20. kép 5.)¹⁰ leletek,

CI. t. 2, CII. t. 8—9. — A Szovjetunió dél-európai fibuláinak tipológiai osztályozása: Амброз, А. К., Фибулы юга европейской части СССР, Свод арх. источников Д1—30 (1966) 82—91.

² Fettich N., A szilágysomlyói második kincs. AH VIII (Bp. 1932) 24—39., XI—XXV. t.

³ László Gy., Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából 1 (1941) 125—126.

⁴ Hampel, J., Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. (Braunschweig 1905) II. 53—54. III. 45. t. 2.

⁵ Alföldi A., Leletek a hun korszakból és ethnikai szétválasztásuk. AH IX (Bp. 1932) 37., X. t.

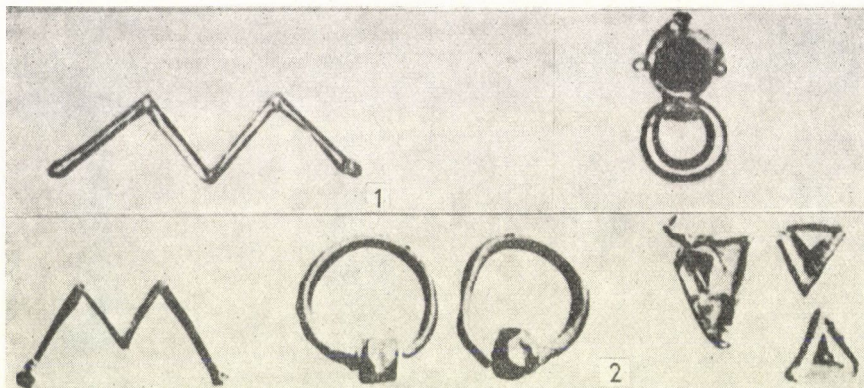

20. kép. A regölyi fibula és párhuzamai. 1. Kercs (1904). — 2. „Varese”. — 3. Nezsín. — 4. Szilágysomlyó (Șimleul Silvaniei). — 5. Rábapordány. — 6. Unteresiebenbrunn. — 7. Airan. — 8. Völc (Velt). — 9. Regöly. — 10. Ismeretlen (New York, Metropolitan Museum). — 11–12. Szilágysomlyó (Șimleul Silvaniei).
 Рис. 20. Фибула из Регёя и её параллели. 1. Керч (1904). — 2. «Варезе». — 3. Нежин. — 4. Силадышомьё. — 5. Рабапордань. — 6. Унтерзибенбрунн. — 7. Аиран. — 8. Вёльц. — 9. Регёй. — 10. Местонахождение неизвестно (Нью-Йорк, Метрополитанский Музей). — 11–12. Силадышомьё

Fig. 20. La fibule de Regöly et ses analogies.

a Kárpát-medencétől nyugatra az untersiebenbrunni (20. kép 6)¹¹ és airani (20. kép 7)¹² leletek, Észak-Afrikában a karthagói lelet¹³ fibuláiban jelölhet-

jük meg, továbbá a New York-i Metropolitan Museum (20. kép 10.)¹⁴ és a Diergardt gyűjtemény bizonytalan „Varese” lelőhelyű¹⁵ darabjaiban.

21. kép. 1. Lébény. Ruhadísz. — 2. Papkeszi. Ruhadíszek és fülbevalópár
 Рис. 21. 1. Лебень. Нашивная на одежду бляшка. — 2. Папкеси. Нашивные бляшки и пара серёг
 Fig. 21. 1. Lébény. Ornement de robe. — 2. Papkeszi. Ornaments de robe et paire de boucles d'oreilles

Távolabbi kapcsolatként a hammersdorfi fibulára¹⁶ mutathatunk rá.

A felsorolt leletek a IV. század vége és az V. század közepe közötti időszakból származnak. A fibulák közötti csekély formai eltérést és a díszítésük elrendezésében jelentkező különbségeket készítési idejük és az előállító műhelyek különbözősége magyarázza.

A regölyi fibulapárhoz a Metropolitan Museum fibulája kapcsolódik a legszorosabban. Mindkettő a lemezfibulák homorúan ívelt fejlapú, ritkábban előforduló változatához tartozik. Alakjukon kívül díszítésük felépítésében és technikájában (a fej- és láblap központi helyén alkalmazott üvegpaszta betétes gyűrű!) felismerhető közeli rokonság feltételezhetővé teszi, hogy a Metropolitan Museum fibulája is Magyarországon került elő, hasonló leletösszefüggésben, mint a regölyi. A nyújtott láblap formája az aranylemezes fibulák későbbi horizontjához kapcsolja éppen úgy, mint a regölyi fibulapárt.

Az *övecsai* (10. kép 1—2) szíjvereti részének pontos formai párhuzamát nem ismerjük. A csatlap közepét alkotó kiemelkedő háromszögű mező emlékeztet a háromszögű szíjveretes ún. hunkori csatokra. A csat díszítésében nem a fibulapáron látható külön rekeszes technikát, hanem a sejtyszerűen felépített rekeszrendszert: az arany cloisonné-t alkalmazták. A szabályos beosztású finom művű, pikkely alakú rekeszes díszítés a négy karéj-

ban a Concești-i arany¹⁷ felületének díszítéséhez áll technikai is a legközelebb. A kerek csatkarika és rekeszműve párhuzamait a keresi 1904. évi lelet csatjai szolgáltatják.¹⁸ A kisebbik keresi csat karikáján a regölyihez teljesen hasonló körgyűrűs, a nagyobbikon technikában hasonló, de mintában eltérő díszítés látszik. A csatkarikának ez a rekeszes díszítési módja az arany cloisonné díszes csatok fiatalabb szintjének — az apahidai lelet köréhez tartozó — vese vagy téglalap alakú szíjveretes csatjain válik gyakorivá.¹⁹

Az *állatfejes karkötő* (12. kép 3—3a) állatfejtípusa rokon az előbb említett keresi leletek aranykarkötőjének díszével.²⁰ Ugyanezeknek a leleteknek a torquesén is hasonló állatfej figyelhető meg.²¹ A szemet azonban domború gránát berakás jelzi ezeken, hasonlóképpen mint az ugyanebbe a körbe tartozó untersiebenbrunni lelet karkötőpárján.²² Figyelemre méltó, hogy a regölyi karkötőn az állat sörényének zezzug vonalas stilizálása leegyszerűsített változata az állatfejes karkötők legpompásabb példányain, a bakodpusztai karkötőkön plasztikus kidolgozásban²³ és igényes technikában megjelenő sörényábrázolásnak.

Kürtös végű tömör karkötő (12. kép 2.) arany és ezüst változatai későrómai és korai népvándorláskori sírokban egyaránt megtalálhatók. Ez utóbbi korszakban férfisírokban is gyakori.

A *felcsavart végű aranykarika* (12. kép 10.) széles körben elterjedt ékszerforma.²⁴ Legnagyobb szám-

¹¹ Kubitschek, W., JA 5 (1911) 32—62, I. t. 1—2.

¹² Salin, E.—France-Lanord, A., Mon. Piot 42 (1947) 119—135., XIV. t.

¹³ Rostovtzeff, M., Mon. Piot 26 (1923) 150., 23. kép.

¹⁴ Kühn, H., IPEK 11 (1936—37) 142—143., 26. t.; Ostioia, V. K. The Metropolitan Museum of Art, Bulletin 11 (1953) 146—152.

¹⁵ Werner, J., Katalog der Sammlung Diergardt I. (Berlin 1961) 26., 19. t. 87. a-b.

¹⁶ Reinerth, A., Vorgeschichte d. deutscher Stämme. III. (Leipzig, 1940) 511. t.

¹⁷ Matzulewitsch, L., Byzantinische Antike. (Berlin, 1929) 129., 38. kép.

¹⁸ Мацулевич, Л. А., Погребение варварского князя в

Восточной Европе. (Москва—Ленинград 1934) 65—66., 11. kép.

¹⁹ Legutóbb J. Werner közölt sorozatokat a különböző típusokból: Helvetia Antiqua (1966) 283—290., 2. kép 1—2., 3. kép.

²⁰ Отчет Императорской Археологической Комиссии за 1904 (1907) 78—79., 124. kép.

²¹ Uo. 124. kép.; Мацулевич, Л. А., Погребение варварского ... 70—71., 12. kép.

²² Kubitschek, W., i. m. 40., II. t. 6—7.

²³ Fettich N., Régészeti tanulmányok a késői hun fémművesség történetéhez. AH XXXI (Bp. 1951) XV. t. 1—2.

²⁴ Alföldi A., Leletek a hun korszakból ... 37—38.

mal az aranylemez fibulás rábapordányi leletben jelentkezik.²⁵

Az ovális közepű rekeszes ékszer (12. kép 1.) a felvarrás céljára készült két kis átlukasztásból következtethetően ruhadísz, flitter volt. Gránát- vagy üveglapokkal berakott rekeszes flitterek a rokonleletekből (Papkeszi,²⁶ Bakodpuszta,²⁷ Untersiebenbrunn,²⁸ Airan,²⁹ Karthago),³⁰ ismeretesek. Az ékszer hátlapján látható lecsiszolt forrasztásnyom utalhat azonban arra is, hogy eredetileg más célra készült.

A regölyi arany ruhadíszeknek (13–15. kép) a rokon együttesekből ismert, jóformán összes változata már a III. században megtalálhatók a Pontus-vidék gazdag szarmata sírjaiban. Nyugat felé terjeszkedésüknek útja a Pontustól Franciaországig és Tunéziáig nyomon követhető, főképp annak a leletcsoportnak keretében, melybe a regölyi lelet is tartozik. A regölyi flittereknek is mind az öt típusa gazdagon képviselt a Pontusnál,³¹ különösen Kercsben,³² de északabbra is előkerült fejedelmi leletekben. Bolsoj Kamenechen a Szudzsa partján talált, a IV–V. század fordulójára keltezett leletben³³ a mi flittereink három változatát is közlik.

Fűrészfog alakú flitterek (13–14. kép) Magyarországon a Papkeszi sírban (21. kép 2.) háromszögű arany ruhadíszekkel együtt³⁴ és a lébényi leletben (21. kép 1.),³⁵ nyugatabbra az untersiebenbrunni³⁶ és airani³⁷ leletekben vannak. E két utóbbiban a lemezzel kitöltött regölyi változat is megtalálható éppen úgy, mint a háromszögű, csúcsukon körrel záruló ruhadíszek. Annak a motívumnak, melyet ez utóbbiak képviselnek, külön díszítő elemként való alkalmazása az V. században és később is széles körben megfigyelhető az iparművészetben és épületdíszítésben.³⁸ A fűrészfog alakú és a körrel záruló háromszög alakú flitterforma együttes előfordulása különösen jellemző arra a leletcsoportra, melynek keretébe a regölyi lelet beletartozik.

A domború közepű kerek ruhadíszek (15. kép 1–2.) jóformán állandó kísérői a többi flitterformának, s egyben e ruhadíszek legrégebbi formaváltozatai közé tartoznak. A magyarországi szarmata kori leletekben is találkozunk velük. A szintén gyakori négyzet alakú ruhadísz forma, amely

Magyarországon talált V. századi aranyleletes sírokból is ismert, a regölyi leletben nem került elő.

A madárfejes korsó (16–18. kép) a csövesfülű korsók formakörébe tartozik, melyeknek az V. század első feléből származó legjellegzetesebb példányait a Közép-Duna vidéken Tiszalök-Rázompusztá,³⁹ Szolnok-Szanda⁴⁰ és Wien-Leopoldau⁴¹ sírleletei szolgáltatják. A Pontus vidék, közelebb-ről Kercs környéke lehetett a III–IV. században az a centrum,⁴² ahonnan ez a korsótípus részint a Kaukázus és Kuban vidék, részint nyugat felé elterjedt.⁴³

A korsó ezüstedény utánzatú kannelurás, illetve fazettált díszítésének finom megoldásához a IV. század második feléből a spanțovi (Oltenița körzet)⁴⁴ és az urleasci (Brăila körzet)⁴⁵ korsókat, az V. századból a fűrészfog-flitterekkel kapcsolatban már említett lébényi germán fejedelmi sír⁴⁶ korsóját hasonlíthatjuk. A részlethasonlóságok ellenére a regölyi példányon a ragadozó madárfej — sas vagy sólyom — korsónkat egyedi darabbá avatja. A korai népvándorlaskorban az ötvösségben igen gyakran alkalmazott ragadozó madárfej ábrázolásoknak különös finomsággal stilizált és kivitelezett változatát képviseli. Egykorú párhuzamát a keramikában nem ismerjük, egyéni alkotásnak fogjuk fel.

A szabadkézzel formált bögre (19. kép 2.) nem egy esetben kísérője a korai népvándorlás kori sírokban a korongolt finom keramikának és az üvegedényeknek.⁴⁷

A kékpettyes üvegpohár (19. kép 1.) gyakori és jellegzetes későrómai üvegáru, mellyel a IV. század végén és az V. század első harmadában is számolnak.⁴⁸

*

Az üvegpohár és a durva edény kivételével a regölyi lelet tárgyait Pontus vidéki eredetűnek tartjuk. A fibulák és a csat nagy műhelyek ötvösalkotásai, hasonló gyakorlott mesterek kezéből származnak, mint a szilágysomlyói második kincs ékköves aranylemezfibulái. Készítési helyük közelebbi meghatározására való kísérlet ugyanazokat a kérdéseket veti fel, amelyekre a szilágysomlyói

²⁵ Uo. XI. t.

²⁶ Uo. 59., 16. kép.

²⁷ Fettich N., Régészeti Tanulmányok ... 23.

²⁸ Kubitschek, W., i. m. V. t. 15.

²⁹ Salin, E. — France-Lanord, A. i. m. XIV. t. 4.

³⁰ Vö. 13. j.

³¹ Rostortzeff, M., Mon. Piot 26 (1923) 100–163., 9. kép.

³² Uo. 114–115., 8. és 10. kép.; Ua. Iranians and Greeks in South Russia. (Oxford 1922) 131., 17. kép.

³³ Мацулевич, Л. А., Погребение варварского ... 121, 9. kép.

³⁴ Vö. 26. j.

³⁵ Pusztai R., Arrabona 8 (1966) 99–118., 3. kép 5.

³⁶ Kubitschek, W., i. m. 45–47.

³⁷ Salin, E. — France-Lanord, A., i. m. XIV. t. 7.

³⁸ Salin, B., Die altgermanische Tierornamentik. (Stockholm 1904) 157–160.

³⁹ Párducz, M., Acta Arch Hung 11 (1959) 329, 359., XXII. t. 5.

⁴⁰ Uo. 4. kép 40.

⁴¹ Beninger, E. Mannus 28 (1936) 260., 9. kép.

⁴² Крыжукоса, И. Т., МИА 33 (1954) 78–113., 7. kép 3–4, III. t. 40–41.

⁴³ További irodalom: Párducz, M. i. m. 359–361.

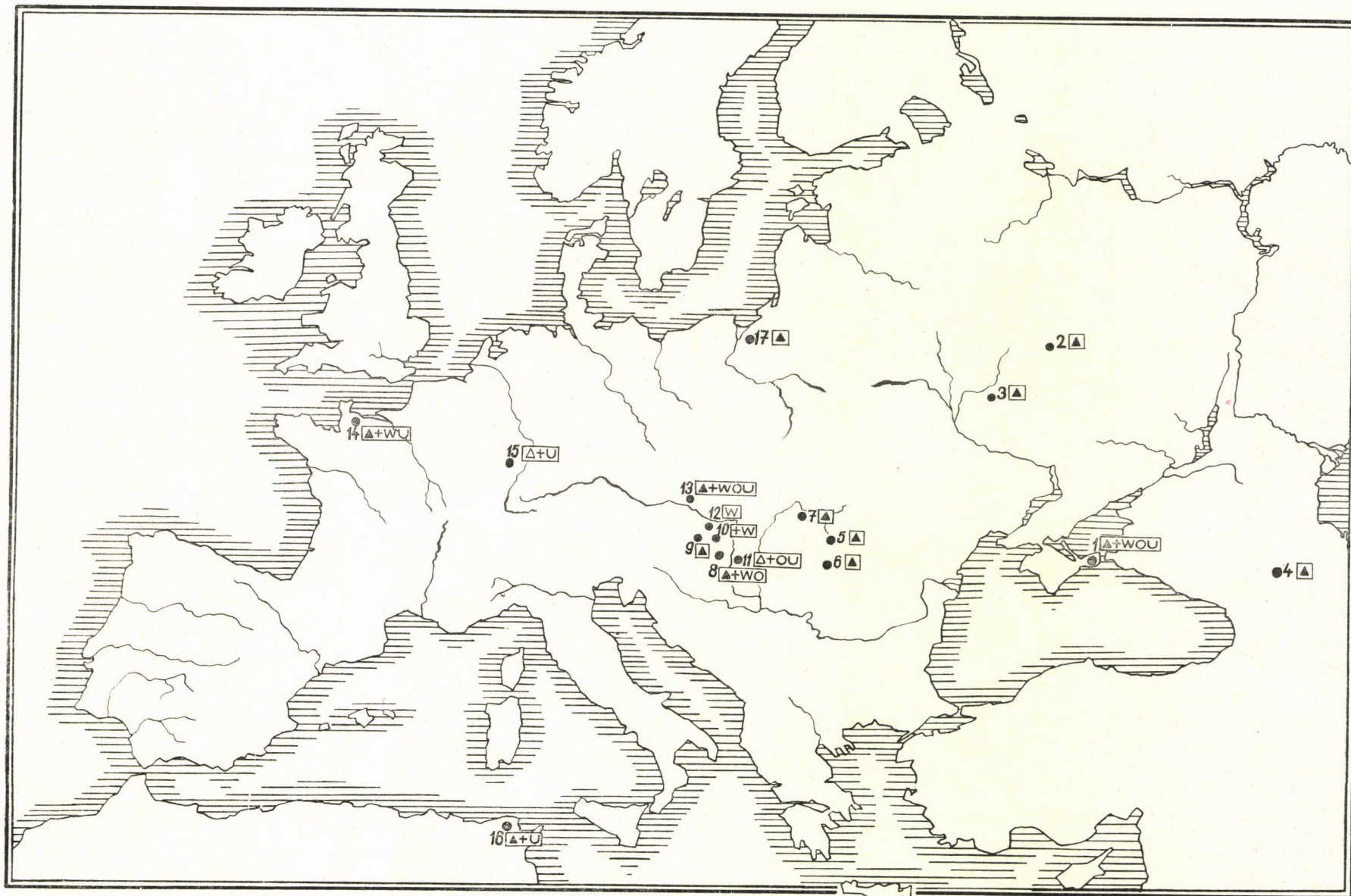
⁴⁴ Mitrea, B. — Preda, C., Necropole din secolul al IV-lea e. n. in Muntenia. (București 1966) 40, 270., 95. kép.

⁴⁵ Uo. 89–90, 357., 224. kép. 3.

⁴⁶ Pusztai R., Arrabona 8 (1966) 111., 8. kép.

⁴⁷ Alföldi A., i. m. 42.; Kovrig, I., Acta Arch Hung 10 (1959) 220., I. t. 13.

⁴⁸ Benkő A., Üvegcorpus. Rég. Füz. II. 11 (1962) 147, 12 c/II. csoport.; Barkóczi L. — Salamon A., ArchÉrt 95 (1968) 31–38, a regölyi pohár közölve uo.: 7. kép 1.

22. kép. Aranylemezes-ékköves fibulák elterjedése

Рис. 22. Распространение золотых двупластинчатых и инкрустированных фибул

Fig. 22. La diffusion des fibules à plaques d'or et à pierres précieuses

második kincs és egy sor rokonlelet esetében sem lehetett eddig a pontos választ megadni. A feltevések többsége a pantikapaioni aranyműves műhelyeket helyezi ezzel kapcsolatban előtérbe, amelyek részben gyártották ezeket az ékszereket, részben befolyásukat érvényesítették más, dél-országi műhelyekre.⁴⁹

A regölyi sír új, igen fontos láncszemét alkotja annak a Fekete-tenger vidékétől és a Kaukázustól Franciaországig és Tunéziáig nyomon követhető leletláncolatnak, melynek női sírjaira az ékkövekkel díszített aranylemezes fibula, díszes csat, állatfejes vagy kürtösvégű karkötő, aranyflitter és sok esetben arany nyakék a legjellegzetesebbek (22. kép). A szóban forgó leletek összetétele, egyes tárgyaikban megfigyelhető néha egész közeli hasonlatosság, összekapcsolja ezt a leletsoportot, melynek lelőhelyeit a regölyi lelet tárgyainak vizsgálatánál felsoroltuk.

Általában magános sírok, ritkábban családi temetkezések. Nagyrészt nem hiteles feltárás eredményei, hanem a véletlen hozta napfényre ezeket a leleteket, s ezért sokszor hiányosak vagy összekeveredettek. A regölyi sír esetében is feltehető, a kercsi⁵⁰, bakodpusztai,⁵¹ untersiebenbrunni,⁵² airani⁵³ és a strasbourg-i múzeumban őrzött hochfeldeni (ezüstlemez fibulák arany oktaéder fülbevalók, aranyflitterek, bronztükrök az untersiebenbrunni és egyik bakodpusztaihoz hasonló arany nyakék.⁵⁴) és karthagói⁵⁵ sírleletek analógiái alapján, hogy arany nyakék is tartozott hozzá, ami veszendőbe ment. A minden valószínűség szerint fibula fejlappjáról származó ezüst állatfej (12. kép 4.) kapcsán felvetődik a kérdés — az untersiebenbrunni leletre való hivatkozással — hogy nem voltak-e ezüstlemez fibulák is a sírban?

22. képhez

1: Kercs; 2: Kruglica; 3: Nezsini; 4: Kumbulta; 5: Szilágysomlyó (Şimleul Silvaniei); 6: Völe (Vel't); 7: Gelénes; 8: Regöly; 9: Rábapordány; 10: Papkeszi; 11: Bakodpuszta; 12: Lébény; 13: Untersiebenbrunn; 14: Airan; 15: Hochfelden; 16: Karthago; 17: Hammersdorf.

▲ Aranylemezes fibulák

△ Ezüstlemez fibulák

+ Arany ruhadíszek

W alakú arany ruhadíszek

○ Állatfejes vagy kürtösvégű karkötő

U Arany nyakék

⁴⁹ Rostovtzeff, M., *Iranians and Greeks*, 185.; *Fettich N.*, A szilágysomlyói második kincs, ... 66—67.

⁵⁰ Отчетъ Императорской Археологической Комиссии за 1904 (1907) 78.

⁵¹ Fettich N., Régészeti tanulmányok ... 23, XVIII. t. 1.

⁵² Kubitschek, W., i. m. 40—41., II. t. 8.

⁵³ Salin E.—*France-Lanord*, A., i. m. XIV. t. 1.

⁵⁴ Hatt, J.-J., Gallia 23 (1965) 250—256.

⁵⁵ Rostovtzeff, M., Mon. Piot 26 (1923) 152., 23. kép.

⁵⁶ Dr. Lengyel Imre vizsgálati eredményei és megállapításai függeléként a 91—92. oldalon közölve.

⁵⁷ K. Hankó I., *Anthropológiai Közlemények* 12 (1968) 117—123.

A regölyi sír is magános temetkezés volt. A biokémiai vizsgálatok szerint 30—40 év közötti nőt temettek a sírba.⁵⁶ Az anthropológiai feldolgozás is 40 év körülire állapítja meg a korát. Magaságát hozzávetőlegesen 156 cm-nek, termetét gracilis, mediterrán jellegűnek határozza meg. A koponya torzított (egyszerű frontális torzítás), a jobb tuber parientale-ján éles, erős szerszámmal vágott (repszett) 65 mm hosszúságú gyógyult seb található. A sérülés több évvel az elhalálozás előtt történt.⁵⁷

A tárgyaknak a találok elbeszéléseiből rekonstruálható helyzete a sírban arra mutat, hogy a sír bolygatatlan volt. A jobb alkarcsontok helyzetét állattól eredő bolygatással magyarázhatjuk. A fibulák a vállnál kétoldalt díszítették az arany lemezekkel gazdagon kivarrott ruhát. A Hochfeldenben talált, a regölyivel közel egykorú sírban megfigyelhető volt, hogy a nyak, a csukló és a könyök körül díszítették a flitterek az öltözetet.⁵⁸ A sipóvi gazdag férfisírban a nyakkivágást, a csuklónál a ruha ujját, és a ruha alsó szegélyét varrták ki flitterekkel.⁵⁹ A regölyi sír esetében e téren pontos megfigyelés nem áll rendelkezésre. Amit következtetni lehet az, hogy az apró, kerek flitterek a cipőt díszítették, a fűrészfog alakú lemezbetétes aranydíszek feltehetően az övcsattal összefogott övet. Az említett párhuzamok alapján így jogosan feltételezhetjük, hogy nem a halotti lepel, hanem a ruházat díszítésére szolgáltak az aranylemezek.

A sír leleteinek korát vizsgálva, a rokonleletek sorának áttekintésekor jobbra tipológiai alapon történő kormeghatározásokra vagyunk utalva. A lemezfibulák időrendjét az utóbbi években többen is tárgyalták.⁶⁰ Áberg régi megállapítását, mely szerint a 400 előtti fibulákon a láblap legnagyobb szélessége a középvonaltól lefelé esik,⁶¹ a tekerőpataki (Valea Strimba) lelet 383-ban záruló éremsorozata⁶² alátámasztja. Sajnos, az éremmel talált aranyfibulák e téren kevés adatot szolgáltatnak. A kercsi 1904. évi szóban levő leletek két feldúlt katakombából származnak, melyet kincskeresők találtak: a leletekben II. Constantinus (337—361) és III. Valentinianus (422—455) pénzeit említik.⁶³ A leletek között szereplő fibulák az előbb említett tekerőpataki fibulaformának ékköves-aranylemezes változatai. A nezsini fibulákkal 1312 darabból álló dénárleletet találtak 1873-ban, amely Neróval (54—68)

⁵⁸ Hatt, J.-J., i. m. 150—156.

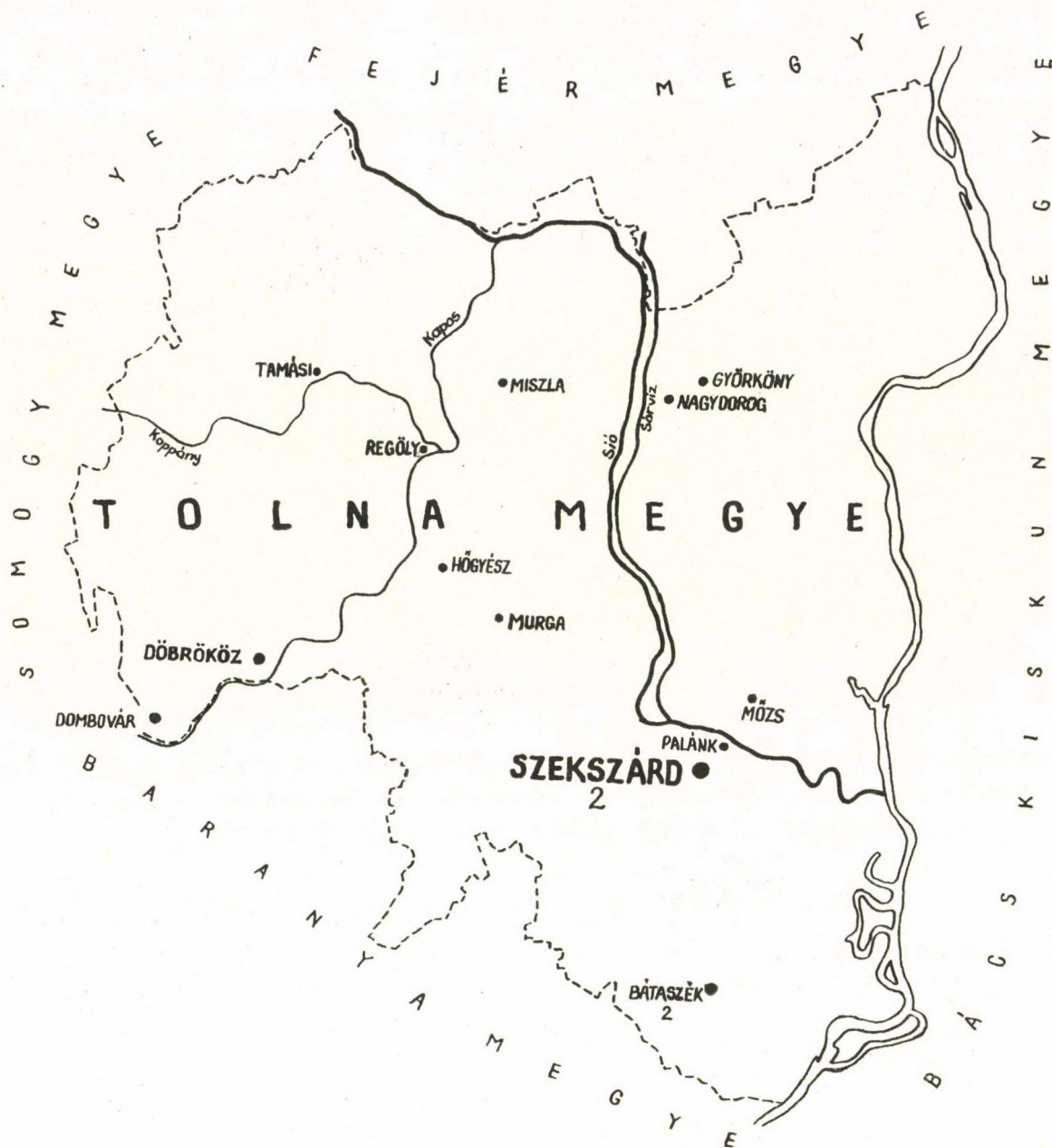
⁵⁹ Minajeva, T. M., ESA 4 (1930) 200., 15. kép.

⁶⁰ Kovrig I., ArchÉrt 78 (1951) 114—117.; Werner, J., SA 7 (1959) 423—432.; Horedt, K., SCIV 18 (1967) 575—580.

⁶¹ Áberg, N., *Franken u. Westgoten in der Völkerwanderungszeit*. (Uppsala 1922) 55.

⁶² Székely Z., FA 5 (1945) 95—99.

⁶³ Отчетъ Императорской Археологической Комиссии за 1904 (1907) 78—79.; Кропоткин, В. В., Клады римских монет на территории СССР. Свод арх. источников Г4—4 (1961) 64, № 598.

23. kép. Korai népvándorlás kori lelőhelyek Tolna megyében

Рис. 23. Археологические местонахождения раннего периода эпохи переселения народов в ком. Толна
Fig. 23. Sites de la haute époque des grandes invasions dans le comitat de Tolna

kezdődik és Septimius Severus-szal (193—211) zárul.⁶⁴ Az untersiebenbrunni leletet Mitscha-Märheim 400—420 közötti időbe helyezi,⁶⁵ Werner is az V. század elejére.⁶⁶ Az airani sírt az V. század elejéről származtatják.⁶⁷ A regölyi lelet kapcsolataihoz az arany ruhadíszek hasonlósága miatt is

fontos Bolsoj Kemenec-i lelet korát a IV—V. század fordulójára teszi Maculevics.⁶⁸ A szilágy-somlyói (Šimleul Silvaniei) második kincs készülési idejének Fettich a IV. század 3. és 4. negyedét tartja.⁶⁹

A regölyi leletek földbe kerülésének időpontját

⁶⁴ Кротокин, В. В., i. m. 91—92., 1297. sz.

⁶⁵ Mitscha-Märheim, H., Dunkler Jahrhunderte goldene Spuren. (Wien 1963) 18.

⁶⁶ Werner, J., Beiträge der Archäologie des Attila-Reiches. (München 1956) 21.

⁶⁷ Salin, E. — France-Lanord, A., i. m. 134—135.

⁶⁸ Мацулевич, Л. А., Прогребение варварского... 119—125.

⁶⁹ Fettich, N., A szilágy-somlyói második kincs. 53—58.

az V. század első negyedére helyezhetjük, a lelet-tárgyak és a leletegyüttes elemzése, valamint a rokonleletekkel való összevetése alapján. A csöves fülű korsóforma tiszalök-rázompusztai és Wien-Leopoldau-i párhuzamai szintén az V. század első felére utalnak, ugyanúgy mint a díszítéshez rokonnak említhető lébenyi korsó. A későrómai üveg-pohár a IV. század utolsó harmada és az V. század első negyede közötti időszakra keltezhető,⁷⁰ bár jó kronológiai alapként nem szolgál.

A népi hovatartozás kérdésének megítélésében szintén nehéz véglegesen állást foglalni. A fibulák, csat, karkötők nem biztos etnikumjelzők. Dél-oroszországi műhelyek készítményei, mind germán, mind alán sírokban előfordulhatnak, de rekesztechnikájú arany ékszerek a hunnak tartott leletekben is megjelennek, utalunk itt elsősorban a magyarországi anyagból a szeged-nagyszéksői fejedelmi sír finom művi aranyaira.⁷¹ A „barbár” köznépi temetőknél, melyek a kérdés megoldásához igazi segítséget nyújtanának, igen kevés nyoma van Pannoniában a langobardok megjelenéséig.⁷² A koponyatorzítás szokásával a korai népvándorláskorban hun, gót és alán temetkezésekben egyaránt számolhatunk, így ez sem tekinthető döntő etnikai bizonyítéknak.

A rokonleletek közül az untersiebenbrunni és airani sírleleteket Rostovtzeff szarmatának (alán-nak) nevezi, és a karthagóinál is e feltételezés felé hajlik. Következtetéseiben az aranyflitterek is nagy szerepet játszanak.⁷³ A karthagói lelet esetében Alföldi sem zárja ki az alán eredetet.⁷⁴ Az untersiebenbrunni sírokat Mitscha-Märheim gótnak, vagy herulnak tartja.⁷⁵ Salin és France-

Lanord két hipotézist állít fel az airani lelet etnikai megítéléséhez. Az első szerint a 407. évi invázióval Franciaország területére került szarmaták (alánok) egyik főembere feleségének sírleletét látják benne, a másik értelmében pontusi területről kereskedői import útján került Normandiába. Bár állásfoglalásuk óvatossá, mégis az első hipotézist tartják igazolhatóbbnak és történeti adatokkal alátámaszthatóknak.⁷⁶ A szóban forgó leletcsoporttal kapcsolatban ugyancsak az alán eredet mellett foglaltak állást legutóbb Kuznyecov és Pudovin szovjet kutatók.⁷⁷

A Regöly-Pénzesdombon eltemetett nő népi hovatartozásának vizsgálatánál a leletek legjelentékenyebb része dél-oroszországi származását — az arany ruhadíszek jelentőségének kiemelésével —, a többször említett rokonleletekkel való összefüggést és az eltemetés idejét szem előtt tartva, mi is az alán etnikumot helyezzük előtérbe. A kérdést jobban megközelítve, felvetjük annak lehetőségét, hogy az aranyékszeres nő annak az alán csoportnak felső rétegéhez tartozott, amelynek Stilicho, miután a keleti gót — alán — hun népcsoportot 399-ben pannoniai települési területükről — ahol 379 óta mint foederati laktak széttelepítette — Valeria területén utalt ki települési helyet.⁷⁸ Az V. század első negyedének végén a gens alanorum még kimutatható Valeriában.⁷⁹

Valeria provincia középrészét a mai Tolna megye alkotta. Területén más fontos leletek is (23. kép) utalnak az V. század első felében betelepült vagy átvonuló „barbár” népekre.

Mészáros Gyula

DAS FÜRSTENGRAB VON REGÖLY AUS DER FRÜHVÖLKERWANDERUNGSZEIT

Auszug

Im Sommer 1967 stieß man in der Gemarkung des Ortes Regöly (Kom.Tolna) am Ende des »Pénzesdomb« (Münzenhügel) genannten Hügelrückens bei der Sandgewinnung, etwa in 150–160 cm-Tiefe auf ein mit reichen Beigaben ausgestattetes Frauengrab (Abb. 1–2). Der Großteil der Funde wurde zusammengesammelt und dem Museum von Szekszárd eingeliefert; als Ergebnis der zwei Tage später durchgeführten Kontrollausgrabungen sind bloß einige Goldflitter zum Vorschein gekommen. Aufgrund der ungeklärten Fundumstände sowie der verwandten, gleichzeitigen Fundkomplexe ist es dennoch wahrscheinlich, daß nicht sämtliche Funde ins Museum geraten sind. Vor allem muß noch mit der Vorenthaltung des Halsschmuckes sowie eventueller Ohrgehänge und Ringe gerechnet werden.

Dem Bericht der Auffinder nach sollte das Skelett in NW-SO-Orientierung am Rücken gelegen haben. Der wahrscheinlich von einem Tier entrückte rechte Unterarmknochen wurde mit dem an ihm vorhandenen, mit einem Tierkopf verzierten Goldarmband (Abb. 12 3) 60 cm über dem Skelett in der Erde des Grabes gefunden. Der Erinnerung nach kamen in folgender Anordnung die weiteren Funde vor: je eine Fibel (Abb. 4) an den beiden Schultern, eine silberne Gürtelschnalle (Abb. 10) in der Taillegegend, ein Kolbenarmring aus Gold (Abb. 12 2) am linken Unterarm, W-förmige Gewandverzierungen (Abb. 13–14) auf dem Brustkorb und in der Taillegegend, runde und dreieckförmige Gewandverzierungen (Abb. 13–15) auf dem Skelett zerstreut, kleine, runde, goldene Schuh- oder Sandalen-

⁷⁰ Barkóczi L.—Salamon Á., i. m. 37–38.

⁷¹ Fettich N., A szeged-nagyszéksői... 19–21., I–II. t.

⁷² A IV–V. századi Pannonia települési viszonyairól, a provinciális lakosság és a „barbárok” emlékeinek a régészeti anyagban tükröződő arányáról: Bóna, I., Die pannonischen Grundlagen der langobardischen Kultur im Licht der neuesten Forschungen. Problemi della civiltà e dell'economia longobarda. (Milano 1964) 71–85.

⁷³ Iranians and Greeks... 187.; Ua., Mon.Piot 26 (1923) 149–155.

⁷⁴ I. m. 60.

⁷⁵ Mitscha-Märheim, H., i. m. 18.

⁷⁶ Salin, E.—France-Lanord, A., i. m. 133–135.

⁷⁷ Кузнецов, Б. А.—Пудовин, Б. К., СА 1961. 2. 79–95.

⁷⁸ Várady L., Das letzte Jahrhundert Pannoniens 376–476. (Bp. 1969) 22–23, 31–32, 162, 379. A keleti gót–alán–hun foederati lokalizálásáról Pannonia II-ben: uo. 519.

⁷⁹ I. m. 278.

verzierungen (Abb. 15) um den Füßen. Hinter dem Schädel kam noch ein Krug mit Vogelkopf (Abb. 16–18) und ein Glasbecher (Abb. 19 1), am Ende der Füße eine handgemachte Schale (Abb. 19 2) zum Vorschein. Auf die Lage einiger Fragmente kleinerer Schmuckstücke (Abb. 12 1, 5–7, 10) konnte man sich nicht mehr erinnern.

Aufgrund der Kontrollausgrabungen kann man das Grab von Regöly für eine Einzelbestattung ansehen. Den biochemischen Untersuchungen nach dürfte es sich um eine 30–40jährige Frau, der anthropologischen Bearbeitung nach um eine etwa 60jährige mit niedrigem Wuchs (um 156 cm) und grazilem mediterranem Typ handeln. Ihr Schädel war deformiert, an der rechten Seite waren Spuren einer von scharfer Waffe herstammenden 65 mm langen, geheilten Wunde.

Unter den Funden tritt das *Fibelpaar* hervor (Abb. 4–9). Ihr gegossener silberner Grund ist mit einem dünnen Goldblech überzogen, die Oberfläche mit in Goldzellen eingefassten dunkelroten Granaten und farblosen Glaseinlagen verziert, die Zwischenfelder der Zellen sind mit einer Granulation ausgefüllt. Ihre allernächste Parallele ist die mit dem Fundort »Szilágyosomlyó« inventarisierte Fibel des Metropolitan Museum (Abb. 20 10). Das Auffinden des Fibelpaares von Regöly vermindert nicht nur die Wahrscheinlichkeit der Bestimmung dieses alten, offenkundig falschen Fundortes auf das Minimum, sondern es kann aufgrund der nahen Verwandtschaft auch für wahrscheinlich gehalten werden, daß die Fibel des Metropolitan Museum aus einem Komplex, eventuell aus einem ungarischen Grabfund stammen kann, der dem Grabe von Regöly ähnlich ist.

Die Oberfläche der *Silberschnalle* mit vier Ausbuchtungen (Abb. 10–11) wird durch in Goldzellen eingefasste dunkelrote Granatplatten verziert. Bislang sind uns bloß Teilkomponenten, jedoch nicht ihre genauen Parallelen bekannt. Das mit *Tierkopf verzierte goldene Armband* (Abb. 12 3–3a–4) ist mit den Armbändern von Kertsch, Untersiebenbrunn und Bakodpuszta verwandt, der massive, *goldene Kolbenarmring* ist ein häufiges Schmuckstück der Fürstengräber des 4–5. Jhs. Das Schmuckstück mit der ovalen Zelle in der Mitte (Abb. 12 1) sowie die verschiedenen goldenen Gewand- und Sandalenverzierungen (Abb. 13–15) verbinden das Grab von Regöly von der Pontusgegend bis zum in der Normandie gelegenen Airan und dem tunesischen Karthago mit einer ganzen Reihe der fürstlichen Funde (Abb. 21).

Eine einzigartige Schöpfung, von außerordentlicher Schönheit ist der *Krug mit einem Vogelkopf* (Abb. 16–18). Er ist ein scheibengedrehtes, dunkelgraues Gefäß mit geglänzter Oberfläche. Sein Hals endet in einen Raubvogelkopf, das Auge des falkenartigen Vogels wurde mit eingelegter weißer Pasta betont. Dem Vogelhals schließt sich ein Rohrhenkel an, der zugleich die Ausgüßöffnung bildet.

Selbst der Krugkörper ist die Nachahmung eines spätromischen kannelierten Metallgefäßes. In der zweiten Hälfte des 4. Jahrhunderts sind ähnliche Nachahmungen in den ukrainischen und rumänischen Gräberfeldern der »Kultur von Tscherniachow« ziemlich häufig. Offenbar gerieten sie aus diesem Kreise nach Pannonien, wo in dem mit dem Grab von Regöly gleichaltrigen und zum Teil verwandten Fürstengrab von Lébény und in einem noch unveröffentlichten Grab von Pölöske (Kom. Zala) kannelierte Krüge aus ähnlichem Material zum Vorschein gekommen sind. Der Rohrhenkel des Kruges

von Regöly kann auf Vorbilder der Pontusgegend zurückgeführt werden.

Das einzige römische Stück des Grabfundes ist ein *Glasbecher mit blauen Tupfen* (Abb. 19 1), der auf die örtlichen, spätromischen Beziehungen des Bestatteten verweist.

Das Grab von Regöly ist ein wichtiges, neues Kettenglied jener vom Kaukasus bis zur Atlantik und bis Nordafrika verfolgbarer, eigenartig frühvölkerwanderungszeitlichen Fundgruppe (Abb. 20), für deren reiche Frauenbestattungen die mit Edelsteinen verzierten Goldblechfibeln, geschmückte Schnallen, mit einem Tierkopf verzierte Armbänder oder Kolbenarmringe aus Gold, mit Flittern verzierte Kopfbedeckungen, Gewandstücke und Sandalen, ferner – wie dies auch ursprünglich in unserem Falle gewesen sein konnte – prachtvolle goldene Halsschmucke charakteristisch sind. Ihre wichtigsten Verwandten sind die Grabfunde von Kertsch, Rábapordány, Untersiebenbrunn, Airan und Karthago, – als Schmuckgarnitur pontischen Ursprunges der Schatz II von Szilágyosomlyó. Die von Osten nach Westen, ganz bis Nordafrika antreffbaren Gräberfunde sowie ihre kaum ein-zwei Generationen umfassenden, im großen und ganzen gleiche Zeit wirft die Möglichkeit auf, daß hinter der Verbreitung der Gruppe die Spuren eines einzigen, von Osten nach Westen ziehenden Volkes vermutet werden können. Dieses Volk ist mit großer Wahrscheinlichkeit mit den – einen der Ausstrahlung der Fundgruppe ähnlichen Weg zurückgelegten – *Alanen* der Wolgagegend zu identifizieren. Auf diesen Gebieten fallen insbesondere die Grabfunde von Airan und Karthago schwer in die Waagschale. Einen bedeutenden Teil der verwandten östlichen und westlichen Funde trachtete die Forschung bereits früher mit den Alanen in Verbindung zu bringen.

Bei der Datierung der Funde von Regöly müssen wir drei Zeitpunkte vor Augen halten, u. zw.: zu welchem Zeitpunkt sie hergestellt worden, nach Pannonien gelangt und schließlich in die Erde gekommen sind. Die Herstellung der Schmucksachen können wir in großer Allgemeinheit auf die zweite Hälfte des 4. Jhs setzen. Ihre nähere Chronologie läßt die römische Münzenserie des Schatzes I von Szilágyosomlyó und die wahrscheinlichste historische Erklärung dafür, wann sie nach Pannonien gelangt sind, einstimmig um die 370er Jahre vermuten. Eine handfeste Erklärung für das Auftauchen des Schmuckkomplexes in Pannonien, genauer im Gebiete der Provinz Valeria scheint die von Gratianus und Theodosius I. im Jahre 379 als foederati angesiedelte, vom Ostgoten Alatheus und dem Alanen Saphrac angeführte gotische, hunnische und *alanische* Gruppe zu geben. Mit einzelnen Gruppen der foederati können wir bereits seit den 380er Jahren auch in den Provinzen nördlich der Drau rechnen. Außer den historischen Daten zeugen hierfür nicht nur die aufgezählten »fürstlichen« Funde, sondern in erster Reihe das stets häufigere Vorkommen der Elemente und der Komplexe des gemeinen Volkes der Kultur von Tscherniachow auf den spätromischen Fundorten oder das selbständige Erscheinen dieser. Gegen Ende des 4. und zu Beginn des 5. Jhs kommt in der Provinz Valeria der Ausdruck »gens alانorum« ausgesprochen zur Rede. Diese historischen und archäologischen Grundlagen, sowie die Abwetzungen und Beschädigungen an den Funden von Regöly lassen die Zeit der Bestattung auf das Ende des 4. und den Beginn des 5. Jhs setzen.

Gy. Mészáros

A REGÖLYI CSONTLELET VIZSGÁLATI EREDMÉNYEINEK RÖVID ISMERTETÉSE

A regölyi sír csontanyagából 1967. július 22-én laboratóriumi vizsgálat céljára egy közepes megtartású háti csigolyát vettem át. A földdel szennyezett csigolyatest és az íve ép, nyúlványai töredeztettek, állománya szilárd, darabosan törő.

Az elvégzett vizsgálatok közül az alábbiakat emelem ki:

1. Citráttartalom 0,71 g%
2. Ca tartalom 15,406 g%
3. P (összmennyiség) 6,935 g%
4. CO₃ tartalom 2,781 g%
5. Csontkollagén 6,050 g%
6. Resistens protein 1,135 g%
7. Protein polysaccharida komplex 0,029 súly%
8. Vércsoport:
 - a) flu. antitest módszerrel: A
 - b) precipitációs módszerrel: A—B

9. Szövettani szerkezet: Szabályos gerendázat; megtartott osteon struktúra (az „eosinophil” és az „eosinophob” osteonok aránya 0,5 : 1,5). Ép lamelláris rendszerrel övezett Havers-csatornák. Üres csontsejt lacunák.

A laboratóriumi vizsgálatok eredményeit a standard eredményekkel összevetve, *megállapítható*, hogy a csontminta (mai emberre számítva) 30—40 év közötti biológiai kort megért „A” vércsoportú nő csontvázából való. *Nagy valószínűséggel állítható*, hogy csontjainak kémiai összetételét megváltoztató kórfolyamatban nem szenvedett.

Valószínűséggel állítható, hogy vitaminokkal jól komplettált, fehérjedús táplálékot fogyasztott, hiánybetegségben nem szenvedett.

Feltételezhető, hogy a népességen belül, amelyben élt, a gazdag, jómódú réteghez tartozott.

Lengyel Imre

NÉHÁNY A BORSOD-DERÉKEGYHÁZI ÚJKÖRKORI TELEPEN TALÁLT LELET IDŐRENDJÉNEK REVÍZIÓJA

Amidőn Tompa Ferenc a bükküi kultúra formakincsét körvonalazta, a kultúra egyik jellemző edényformájaként sorolta fel többek között a csövestalpú tálat. Már a díszkerámia leírásánál is többször említette e típust,¹ a házi kerámia tárgyalása során pedig igen behatóan foglalkozott két, a borsodi telepen talált ilyen edénnyel. Ezek szerinte azért érdemelnek fokozott figyelmet, mivel egyrészt alakjuk különleges, másrészt mivel mindkettő rendszeres ásatás során került elő.²

Éppen a különleges alakjuk az, ami miatt most mi is foglalkozunk velük.

Ha végigtekintjük Tompa monográfiájának gazdag képanyagát, észre kell vennünk, hogy a leletanyag leírása során tett megállapításával szemben alig találunk ott csövestalpú tálat, ill. abból származó töredéket. Bár a formátábláján is feltüntetett nem egy ilyen edényt,³ a mai ismereteink alapján nem nehéz felismernünk, hogy azok a két kérdéses borsodi példánytól eltekintve, mind az alföldi vonaldiszes kerámia formakörébe tartoznak.⁴ Ugyanakkor e két csövestalpú edény, miként megtalálásának idején, úgy ma is unikumot képez, nemcsak a bükküi kultúra, de az egész hazai újkőkor leletanyagában. Sőt még ezen túlmenően, mindkettő alakja is kiütözik az újkőkori kerámia jellegéből.

Az egyik edény aránylag magasabb, áttörtetlen csöves talpon áll. Utóbbi kúpos alakú, de profilja enyhén homorú s alja mintha egészen enyhén szétterülne. Tálrésze, amely teljesen átmenetesen indul ki a talpból, és ugyancsak homorú ívelésű, leginkább kinyílt virágtányérhoz hasonló. Csipkézett pereme annyira egyedülálló, hogy arra egyetlen hazai analógiát sem ismerünk.

Az újkőkori kerámiák csöves talpaira kétségtelenül jellemző az át nem tört voltuk. Viszont a magasabb talppal ellátott formák talpának profilja domború. Ennek következtében az edényfal éppen a talpperemnél a legmeredekebb. Ugyanakkor a tálrészük profilja is domború, vagy a tiszai kultúra formáinál megtört, egyben éles töréssel különül el a talptól.⁵

Még a lengyeli kultúra csöves talpának profilja is kúpos, vagy enyhén domború jellegű, bár itt a talpperem fölött az edényfal rövid szakaszon enyhén homorú

vonalat is vehet fel, vagyis a csöves talp néha már kiszélesedik alul.⁶ Az alul kiszélesedő, szétterülő, homorú profilú, feljebb hengeres, legtöbbször áttört csöves talp a rézkorra jellemző. Megtaláljuk mind a korai, mind a javarézkorban.⁷ (A rézkorban haragos, azaz S profilú, valamint duzzadt nyakú csöves talpak is fellépnek.)⁸

A rézkori kerámia körében találunk is egy csövestalpú tálat, amely eltekintve a peremének csipkézetlen és talpának áttört voltától, szinte tökéletes analógiája a kérdéses borsodi edénynek. Konyáron a javarézkori temető 10. sírjából került elő. Bár nem teljesen szakszerű ásatás útján jutott napfényre,⁹ hitelességéhez kétség nem fér. További, igen hasonló példányok meg a polgár-basatanyai temető I. (korai rézkori) szakaszának sírjaiból ismeretesek.¹⁰

A másik edény az alakját illetően inkább csövestalpú csészének nevezhető. Talprésze egészen alacsony és csónkakúp, felső része nyomott fordított körte alakú. Erősen profilált vállából az enyhén ívelt, alacsony nyaka éles töréssel indul ki. Pereme egészen enyhén kifelé tart.

Hasonló csöves talpak ugyan ismeretesek az újkőkori kerámiában,¹¹ azonban a nyak és váll kiképzése, akárcsak magának az edény testének az alakja is teljesen szokatlan, sőt egyedülálló ebben a körben. Viszont a rézkori leletanyagban ennek az edénynek is — ha eltekintünk a talpától — megtaláljuk az analóg alakját. Az enyhén kihajló peremű, enyhén ívelt nyakú, élesen megtört vállú, nyomott hasú csészék jellemzőek arra a kerámiára, amelyet az elsőnek megismert lelőhelye alapján Hunyadi halmi csoportnak nevezünk.¹² Ennek időrendi helyzetére vonatkozóan annyit biztosan megállapíthatunk, hogy a javarézkorra esik (Kutzián I. annak második felére keltezi).¹³ Polgár-Basatanyán a vele összefüggésbe hozható formák és elemek (pl. az alul pecsétszerűen ráragasztott fül) a temető keleti részén levő sírokban,¹⁴ azaz a legfiatalabbakban fordulnak elő, míg Tiszavalk-Tetesen a bodrogkeresztúri kultúrának egy — feltehetőleg kései — sírját a Hunyadi halmi csoport kerámiáját szolgáltató gödörbe ásták bele.¹⁵ Elterjedését illetően pedig annyit, hogy aránylag sűrűben van jelen a Tisza észak-alföldi szakaszán; más

¹ Tompa, F., Die Bandkeramik in Ungarn. AH V–VI. (Bp. 1929) 27, 29, 33.

² Uo. 35–36., 1. kép, XXI. t. 4.

³ Uo. 65.

⁴ A Tompa Ferenc által hivatkozott ábrák közül talán csak az idézett munkájában XII. t. 19. alatt bemutatott töredék az, amely a díszítése alapján a bükküi kultúrába lenne sorolható.

⁵ Uo. I. t. 1, XLVI. t. 2, XL. t. 5, LIV. t. 1. Korek J., ArchÉrt 85 (1958) XLI. t. 6.; Korek J.—Patay P., FA 8 (1956) VII. t. 13–14.

⁶ Dombay J., A zengővárkonyi őskori telep és temető. AH XXIII (Bp. 1939) II. t. 2, 4–5, 8–10, stb.

⁷ B. Kutzián, I., The Copper Age Cemetery of Tiszapolgár Basatanya. AH XLII (Bp. 1963) CXXVII–CXXIX. t., CXXXII. t. CXXXVI–CXXXVIII. t.; Szabó K., ArchÉrt 47 (1934) 34–36. kép.

⁸ Sztáray A., ArchÉrt 1 (1881) 274, 12–13. kép;

László F., Dolg 2 (1911) 39., 42. kép; Kutzián I., i. m. LXXIX. t. 4, CVIII. t. 2.; Banner J., Dolg 13 (1937) IV. t. 9.

⁹ Sőregi J., DJ 1932. 94., 13. kép.

¹⁰ B. Kutzián, I., i. m. XII. t. 3, LXXXI. t. 6.

¹¹ Banner J., Dolg 6 (1930) XX. t. 1, 4., XXIX. t. 1, 4.

¹² Bognár-Kutzián, I., Probleme der mittleren Kupferzeit in Ungarn. Študijske Zvesti 17 (Nitra 1969) 32–34; Török Gy., Dolg 11 (1935) 153–155., XVIII–XIX. t.; Banner J., ArchÉrt 1941. 20–22., VII. t.

¹³ Bognár-Kutzián, I., Probleme... 54–55.

¹⁴ 133, 136, 137, 142, 145. sír. — Bognár-Kutzián, I., Probleme... 36, 55.

¹⁵ Patay P., Az újkőkor és rézkor Dél-Borsodban. Előadás a VI. szegedi Régészeti Szakülésen, 1969 nov. 12.

kultúra javaival nem keveredett leleteit, a névadó lelőhelyen kívül is innen ismerjük [Tiszavalk-Kenderföld, ¹⁶Tiszavalk-Tetes, ¹⁷Balsa (Szabolcs)-Fecskepart].¹⁸

A két edény tipológiai analízise alapján jogosan vetődik fel az a kérdés, vajon azok tényleg a bükki kultúra hagyatékát képezik-e?

Sajnos az ásatásról dokumentáció nem maradt fenn. A két edény lelőkörményeiről mindössze Tompa néhány mondata ad némi tájékoztatást. A következőket mondja: „Beide lagen bei Feuerherden mit Keramikresten des Bükker II. vergesellschaftet. Die Entfernung der Fundstellen dieser beiden Gefässe betrug ungefähr 5 m.” Majd még megemlíti, hogy a csövestalpú csészében egy kaptafa alakú baltát is találtak.¹⁹ E leírás ugyan a kérdéses edényeknek éppen a bükki kultúrához való tartozását igazolná, azonban igen feltűnő az, hogy amíg a borsodi lelőhelyen a bükki kultúra tipikus kerámiajának nem is került szinte más darabja épen napfényre, addig történetesen azok, amelyek kiütköznek a kultúra formaköréből s amelyek analógiái a javarézskori leletanyagban ismerhetők fel, majdnem sértetlenül maradtak fenn.

A sértetlen vagy törött, de hiánytalan megtartási állapot inkább a sír-, mint a telep-leletekre jellemző. Éppen ezért megkockáztatom azt a feltevést, hogy a kérdéses leletek sírokból származhatnak, amelyeket esetleg a csontvázak rossz állapota miatt, vagy más oknál fogva az ásatás során nem figyeltek meg.²⁰ Mindenestre a két csövestalpú edény helyének 5 m-es távolsága egészen jól megfelel két sír távközének. Az pedig, hogy a kérdéses leletek jellegzetes bükki cserepek társaságában tűzhelyek mellől jöttek elő, még önmagában nem cáfolja meg a feltevésünket, hiszen a sírokat — ha tényleg voltak ilyenek itt — a bükki kultúra telepének rétegébe ásták bele.

A csövestalpú csésze rézkori volta ellen szól látszatra az, hogy a benne talált kőbaltát kaptafa alakú. A fényeslitkei 50. sírban talált habkő kaptafa alakú baltatöredék,²¹ nemkevésbé az, hogy ismerünk hasonló alakú rézből készült példányt is,²² azt igazolja, hogy ez a típus még a rézkor folyamán is ismeretes volt, így nem zárja ki a borsodi csövestalpú csésze rézkori voltát sem.

Meg kell emlékeznünk még egy Borsodon ugyan-

csak ép állapotban ránk maradt gömbhasú edényről is.²³ Ezt a darabot Tompa példának hozza fel a bükki kultúra nyakas edényei alacsony nyakú változatára.²⁴ Ha ezt is tüzetes vizsgálat alá vetjük, rá kell jönnünk, hogy ez sem egyezik a bükki kultúra formakörébe tartozó többi — díszített és díszítetlen — nyakas edénnyel. Utóbbiak hasa ugyan szintén gömb alakú, de semmiképpen sem olyan nyomott vállú, mint a kérdéses példány. A nyakuk sem csónkakúp alakú, hanem hengeres. És ami a legszembetűnőbb különbség közöttük, az az, hogy a nyak a bükki kultúra edényein sohasem emelkedik ki éles töréssel a vállból, hanem lekerekített profillal.²⁵

Ennek a gömbhasú edénynek a formája sem szokatlán a javarézskori leletek között. A bodrogkeresztúri kultúra formakörében elég gyakoriak is a gömbölyű hasú, csónkakúpos nyakú edények. A fedővel ellátott edények csoportjába tartoznak. Oldalukon általában függőleges nyílású fület, vagy 1–2 lyukkal függőlegesen átfúrt bütyköt találunk, amelyen keresztülfűzött zsinór mind az edény felfüggesztésére, mind a fedő rögzítésére szolgált. Hasonló módon, függőlegesen átfúrtak a borsodi edény oldalán levő bütykök is. A kérdéses példányunk egyébként alakra leginkább egy szelevényi edényhez,²⁶ vagy a polgár-basatanyai 109. sír edénykéjéhez hasonlít,²⁷ amely szinte teljesen mása a borsodinak, csak miniatűr kiadásban.

Azt, hogy e leletek esetleg tényleg sírokból származtak-e, több mint 40 évvel az ásatást követően, hitelt érdemlően megállapítani már nem lehet. Ami azonban azok elkészítésének korát illeti, arra, amint láttuk, tipológiai vizsgálatokkal következtethetünk. Ezek alapján mind a három tárgyalt edény, vagyis a csövestalpú tál, a csövestalpú csésze és a gömbhasú, nyakas edény korát revízió alá kell vennünk. Ki kell azokat iktatnunk a bükki kultúra formaköréből és javarézskoriaknak kell azokat elismernünk.²⁸ Igen valószínű tehát, hogy ezzel Borsodot, mint a bodrogkeresztúri kultúrának egy újabb, az Alföldtől északra fekvő, hegyvidéki lelőhelyét könnyelhetjük el, amelyen azonban a Hunyadi halmi csoport hatása is észlelhető.²⁹

Patay Pál

ZEITLICHE ÜBERPRÜFUNG EINIGER FUNDE AUS DER NEOLITHISCHEN SIEDLUNG BORSOD-DERÉKEGYHÁZ

Auszug

F. Tompa bezeichnet die Rohrfußschüssel¹ als eine für die Bükki-Kultur charakteristische Gefäßform. Aufgrund unserer heutigen Kenntnisse ist es jedoch nicht schwer festzustellen, daß — mit Ausnahme von zwei Gefäßen aus Borsod-Derékegyház² — die im Bildmaterial seiner Monographie bzw. auf seiner Formentafel abgebildeten Exemplare in die Kategorie der Alföld-Linienbandkeramik gehören.^{3–4}

¹⁶ Bognár-Kutzián, I., Probleme . . . 38–39.

¹⁷ Lásd 15. j.

¹⁸ Jóna András Múzeum, Nyíregyháza. Lt. sz. 57.56.3, 64.941.1–40.

¹⁹ Tompa F., i. m. 35–36.

²⁰ Nem hallgathatom el azt, hogy Gáspár Mihály, a miskolci Herman Ottó Múzeum egykori hivatalsegége, majd gondnoka, aki részt vett az 1926. évi ásatáson, egy alkalommal említette nekem, hogy a kérdéses csövestalpú edények egyikét az egyik ásatási felület oldalfalából bontotta ki, egy alább tárgyalandó gömbhasú edénnyel együtt. Természetesen ezt az adatot egyáltalában nem tekinthetjük hitelesnek.

²¹ Patay P., A fényeslitkei rézkori temető. JAMÉ XI. (1969) 37., VIII. t. 10.

²² Leőhelye ismeretlen. MNM. Lt. sz. 82/1889–2.

²³ Lásd 20. j.

²⁴ Tompa F., i. m. 35., XXI. t. 1.

²⁵ Uo. VIII. t. 18, XII. t. 17, XVII. t. 14, XIX. t. 9, XXIII. t. 4, XXIV. t. 1–3, 6, 14, XXXI. t. 1–3, XXXVI. t. 10.

²⁶ Tompa F., BRGK 24–25 (1934–35) XVIII. t. 8.

²⁷ B. Kutzián, I., The Copper . . . CII. t. 7.

²⁸ Meg kell még említenem, hogy más, Tompa Ferenc által közölt, Borsodról származó, épen talált edények sem lennének idegenek a javarézskorban. Formáikra ugyancsak találunk ott analógiákat. Lásd: Tompa F., Die Bandkeramik . . . XXI. t. 2, 5–8.

²⁹ A borsodi telepről — igaz csak egy cseréptöredékkel képviselve — a korai rézkori tiszpölgári kultúra kerámiaja is ismeretes. A töredéken benyomott pontokból alkotott díszítés és egy kúpos, madárcsőr-szerű bütyök látható. — MNM.

Basatanya (frühe Kupferzeit) ähnliche Exemplare bekannt.¹⁰

Das andere Gefäß mit seiner stark profilierten Schulter und mit dem niederen Hals ist ebenfalls eine ungewöhnliche Form in der neolithischen Keramik. Sehen wir von dem Rohrfuß ab, so kann eine Analogie zu jenen Funden aus der Hochkupferzeit festgestellt werden, die nach ihrer ersten Fundstätte Hunyadi-halom-Gruppe genannt wird.¹¹⁻¹² Letztere konnte man in Polgár-Basatanya in den jüngsten Gräbern feststellen. Demgegenüber wurde jedoch in Tiszavalk-Tetes ein Grab der Bodrogkeresztúr-Kultur in einer Grube mit Hunyadi-halom-Keramik eingebettet vorgefunden.¹²⁻¹⁵ Derartige Funde kommen entlang der Tisza (Theiß) in den Nördlichen Teilen der Tiefebene am häufigsten.¹⁶⁻¹⁸

Laut Tompa lagen beide Gefäße bei Feuerherden.¹⁹ Auffallend ist ihr beinahe unversehrter Zustand. Es ergibt sich somit die berechnete Frage, ob diese Gefäße nicht aus unerkannten Gräbern stammen ebenso, wie

das an derselben Stelle gefundene unversehrte bauchige Gefäß.^{20, 23-24} Eine Analogie zu dem Gefäß kann man unter den Funden der neolithischen Bükk-Kultur nicht feststellen, wohl aber in der Gruppe der Gefäße mit Deckel aus der hochkupferzeitlichen Bodrogkeresztúr-Kultur (Szelevény, Polgár-Basatanya Grab Nr. 109.)²⁵⁻²⁷ Die Zugehörigkeit des Rohrfußgefäßes zur Kupferzeit kann aufgrund des in ihm gefundenen schuhleistenförmigen Beiles nicht bezweifelt werden. Ein ähnliches Beil lag auch in Grab Nr. 50 von Fényeslitke; auch ist ein ähnliches Beil aus Kupfer bekannt.²¹⁻²²

Typologisch müssen diese Gefäße aus der Bükk-Kultur ausgeschlossen und der Hochkupferzeit zugeschrieben werden. Borsod ist somit auch eine im Bergland liegende Fundstelle der Bodrogkeresztúr-Kultur, wobei jedoch auch die Einwirkung der Hunyadi-halom-Gruppe festgestellt werden kann.

P. Patay

A MÉNFŐCSANAKI KELTA PAJZS REKONSTRUKCIÓS KÍSÉRLETE

A régészeti ásatásokon feltárt kelta pajzsmaradványok hiányos képet adnak a védőfegyverről, így annak pontos szerkezetét nem ismerjük. Még az olyan leletek is ritkák, melyek csak a pajzs körvonalait őrizték meg. 1968-ban Ménfőcsanakon korai kelta pajzsot tártunk fel, mely lehetőséget nyújt szerkezetének megközelítően pontos rekonstrukciójára.

Győr mellett, Ménfőcsanakon a Mezőgazdasági Termelőszövetkezet kertészetében 1967 tavaszán La Tène B jellegű temetőre bukkantunk. A lelőhely az ősi Rába teraszán fekszik, ahol a Magyar Nemzeti Múzeum költségén három ízben végeztünk leletmentő ásatást, s több mint hatszáz négyzetméter területen 10 kelta és 8 későrómai sírt tártunk fel. A leletek a győri Xántus János Múzeumba kerültek.

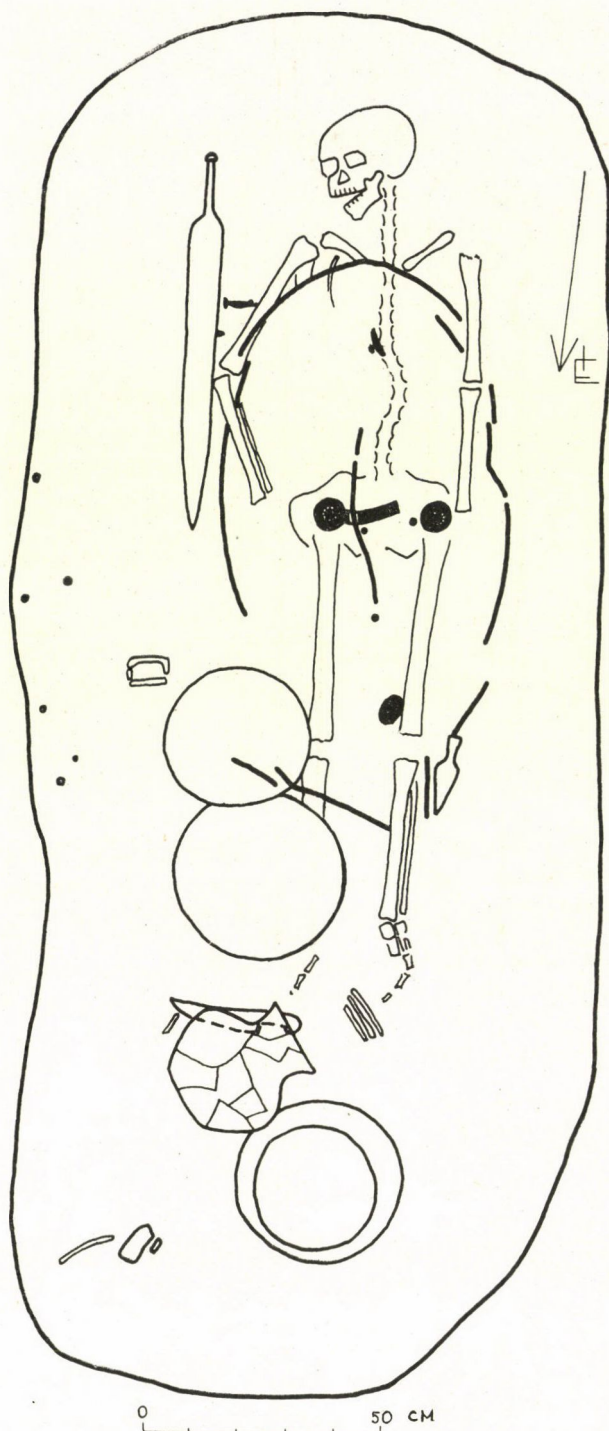
A kelta sírok D—É-i tájolásúak, alakjuk lekerekített sarkú téglalap. A temetkezés csontvázas, a hanyatt fekvő váz koponyája D-i irányban található. Az eltemetettek fele harcos, a másik fele nő, közülük az egyik gazdag mellékletekkel volt ellátva. A 14. és 18. számú férfisírokat négyzet alakú árok vette körül. A leletanyag feldolgozása előtt, a konzerválási munkálatok során szükségessé vált a 14. sírban talált pajzs helyreállítása, ezért e helyen ismertetjük kísérletünket.

A 14. sír barnásszürke, lekerekített sarkú, téglalap alakú foltja jól kirajzolódott a sárga homokban (1. kép). A 290 cm hosszú, 125 cm széles és 125 cm mély sír $9,5 \times 8,5 \times 9,5 \times 9$ méteres, megközelítően négyzet alakú árokkeret közepén volt. Mind a sír, mind a sírt körülvevő árok É—D-i tájolású, néhány fok eltéréssel nyugat felé. A sírárok szélessége 60—90 cm között váltakozott, keresztmetszete teknő alakú, mélysége 90 cm-t ért el. (Meg kell itt jegyeznünk, hogy a sírárok D-i sávját csak részben sikerült megtalálnunk, mert egy része nem rajzolódott ki, másik része pedig egy korai vaskori lakógödört szelt át, melybe a 17. számú kelta sír mélyedt, s így az árok rész nem volt látható, illetve a bemélyítéssel megsemmisült. A sírtól DNY-ra volt a 18. sír, melynek $7 \times 6,5 \times 7,5 \times 7$ méteres sírárkának keleti sarka érintkezett a 14. sír árkának nyugati sarkával.)

A sírban 174 cm hosszú csontváz feküdt hanyatt, koponyával D-i irányban, nyújtott végtagokkal, kivéve a könyökben behajlított jobb kar csontjait (2. kép). A jobb felkarsontnál vas fibulát találtunk (1.), mellette vas kard feküdt hüvelyben (2—3.), melynek markolata a koponya szemmagasságáig, hegye pedig a medence vonaláig ért. A csontvázat a pajzs vasmaradványai borították be (5.), egy vas vágókés (4.) pedig a jobb lábujjcsontok végében feküdt NY—K-i irányban. A bal térd külső oldalán a pajzskerethez hozzározdódva vas lándzsa (7.) került elő, hegyével É-i irányban. A sírgödör K-i szélén több, ismeretlen rendeltetésű vas tárgy, sorban egymás mellett, helyezkedett el. Ezek valószínűleg valamilyen fatárgyat fogtak össze két oldalról veretszerűen (8,9,10,11.). A sírnak ezen a részén több vastöredék és egy bronz szeg is előkerült az előbb ismertetett leletekkel együtt, általában 1 m mélységben, tehát a csontváz szintjénél jóval feljebb. A sírgödör É-i felében — sorban egymás mellett — két urna alakú edény (15,16.) és két tál (17,18) került elő. A bal lábfejnél és a sírgödör ÉK-i sarkában állatcsontok voltak (19,20.).

Leletek:

1. Münsingeni típusú vas fibula megvastagodott kengyellel, a visszahajló lábon ellapított, borsó alakú, vésett díszű korall, melyet közepén vas szegecs rögzít. A rugó fele, a láb és a tűszár egy része hiányzik. Anyaga nagyon korrodált. H = 6,5 cm, M = 2,4 cm, lsz: 69.12.79. (3. kép 1).
2. Vas kard, csapott vállal, alsó harmadában keskenyedő és csúcsban végződő hegyvel. A penge közepén borda fut végig, markolatvasának végződése hiányzik. H = 72,3 cm, Sz = 4,8 cm, lsz: 69.12.80. (3. kép 2).
3. Az előbbi kard hüvelye. Az alsó lap vaslemez, szegélyén körben, és a hegyétől 12 cm-re keresztben borda. A felső lap valószínűleg bőr, vagy bőr borítású vaslemez, melyen téglalap alakú függesztő pántfűl található s ehhez kis karika van hozzározdódva, valószínűleg láncszem. Az alsó hüvely lap keresztmetszete szétálló szárú V alak, a felső enyhén ívelt. H = 6,3 cm, Sz = 5,5 cm, lsz: 69.12.81. (3. kép 3).
4. Vas vágókés, stomfai típus. H = 30 cm, Sz = 4,8 cm, V = 0,2—0,7 cm, lsz: 69.12.82. (3. kép 4).
5. Pajzs. Lsz: 69.12.83. Részletes ismertetése alább következik.
6. Három db kis vas szegecs bronz borítású fejjel, a pajzs umbója körül került elő. Kettő a restauráláskor megsemmisült. H = 1,5 cm, a szabálytalan kerek lapos szegfej Á = 1,4 cm, lsz: 69.12.84.
7. Levél alakú vas lándzsa, kúpos köpűvel; pengéjén borda húzódik végig; hegye letörött. H = 18,5 cm, Sz = 4,8 cm, köpű Á = 2 cm, lsz: 69.12.85. (3. kép 5).
8. Ismeretlen vas tárgy töredékei. A sír feltárásakor azt tapasztaltuk, hogy párhuzamosan két pengeszerű tárgy állt felfelé, és ezeket szegecs kötötte össze, így egymástól kb. másfél cm-re voltak. H = 3,5 cm, lsz: 69.12.86.
9. Hosszúkas vas lemez, melyből szegecs áll ki az előbbihez hasonlóan s a vele párhuzamos másik egyenes lemezt kötötte össze. H = 4,6 cm, lsz: 69.12.87.
10. Hasonló tárgy S alakú töredéke. H = 4 cm, lsz: 69.12.88.
11. Hasonló tárgy töredékei. Lsz: 69.12.89.
12. Vas huzalból készült ismeretlen rendeltetésű tárgy töredékei. A sír feltárásakor a töredékeket téglalap alakban találtuk. Lsz: 69.12.90.
13. Félgömbfejű bronz szeg. H = 1,4 cm, fej Á = 0,65 cm, V = 0,3 cm, lsz: 69.12.91.
14. Vas lemez töredékei. Lsz: 69.12.92.
15. Öblös hasú gömbedény, nagyméretű, zömök forma. Enyhén kihajló nagy szájnnyílásának átmérője megközelíti magasságméretét. Nyakán két, vállán, hasán és talpa felett egy-egy finom barázda fut körbe; talpát teljesen omphalos tölti ki. Korongolt; anyaga szürke színű agyag, közepes megtartású. M = 26,5 cm SzÁ = 25,2 cm, HÁ = 35,2 cm, TÁ = 8 cm, lsz: 69.12.93. (4. kép 4).
16. Úrna alakú korongolt váza, magassága megegyezik a has átmérőjével. Öblös hasa felett kis, lépcsős barázda jelzi a váll szélét, innen felfelé ívelő nyúlánk, tölcseres nyaka van, melyen erősen kihajló szájrész ül. Talpa felett két párhuzamos barázda fut körbe.

1. kép. A ménfőcsanakai 14. sz. kelta sír rajza
 Рис. 1. План кельтской могилы № 14 из Менфёчанак
 Fig. 1. Dessin de la sép. celtique n° 14 de Ménfőcsanak

- Korongolt; anyaga világosbarna, finoman iszapolt, gyengén kiégetett agyag; felülete sötétszürke színű, állapota rossz megtartású. M = 24 cm, SzÁ = 15,8 cm, HÁ = 24 cm, TÁ = 8 cm, lsz: 69.12.94. (4. kép 3).
17. Tál kihajló peremmel és hasállal. Nyakán két párhuzamos barázda fut körül, talpát kettős omphalos tölti ki. A profilált omphalos alulról laposan lépcsőzetes kiképzésű, míg felülről kettős köríves. Korongolt; vastag falú, közepesen iszapolt agyagból készült, színe barnásszürke. M = 10,2 cm, SzÁ = 32,6 cm, HÁ = 30,7 cm, TÁ = 7,2 cm, lsz: 69.12.95. (4. kép 1).
18. Tál, enyhén kihajló peremmel és hassal, talpán nagy omphalos. Nyakán alig észrevehető finom kis barázda fut körbe. Korongolt; sárgás barna színű, vékony falú, rossz égetésű és megtartású agyag. M = 9,1 cm, SzÁ = 24,7 cm, HÁ = 24,4 cm, TÁ = 7 cm, lsz: 69.12.96. (4. kép 2).
19. Állatesontok: borda és hosszúcsont töredékek, lsz: 69.12.97.1.
20. Állatesontok: bordatöredékek, lsz: 69.12.97.2.

Az ismertetett leletanyag LT B jellegű, melyet a temető többi sírjaiban talált, a duxi és műnsingeni típusú bronz és vas fibulák idősebb változatai, továbbá a korai típusú karperecek támasztanak alá. Legközelebb áll hozzá a Sopron bécsi-dombi kelta temető esontvázas sírjainak leletanyaga. Sok rokon vonás van az ausztriai, a cseh- és morvaországi, duxi típusú leletekkel, valamint néhány szlovákiai temető LT B-ben kezdődő sírjának leleteivel. A magyarországi korai kelta leletek időrendjének Márton Lajos¹ és Hunyady Ilona² által megállapított tipológiai vizsgálatában a Kisalföld területére nézve máig is számos helytálló megállapítást találunk. Nem tarthatjuk érvényesnek azonban J. Filip monográfiájának időrendi megállapításait.³ Újabbban a szlovákiai anyagban — helyesen — újra igazolták LT B leletek meglétét⁴ és felismerték egyes temetők korai szakaszát. Időtállónak bizonyult Pittioni megállapítása az alsó-ausztriai, burgenlandi és nyugat-magyarországi területre nézve,⁵ mely Hunyady nézetét sok tekintetben alátámasztja. Kétségtelen, hogy a Kisalföldet Sopron felől, a Fertő déli végénél levő átjárón keresztül a IV. század második felében árasztotta el az az első kelta megszálló hullám, melynek egy része le is telepedett. A korai kelta sirritusra jellemző vonások és a duxi típusú anyag Soprontól Győrig, a Hanság déli peremén, élesen elválik a későbbi, a közép LT C jellegű anyagtól. A korai megszálló réteg domináns katonai jellegét tükrözik a ménfőcsanaki sírok is. Eddigi tapasztalatunk szerint a temető B és C jellegű részre választható szét.

A LT B síroktól keletre terül el a LT C temetőrész, melynek eddig több sírja került felszínre földmunkák alkalmával. A sírok nagy területen szóródnak szét, ebből arra következtethetünk, hogy a temető nagy kiterjedésű lehet. Hasonlónak véljük a baboti (a régi irodalomban Ördöd-Babot) temetőhöz⁶ mely kitöltötte a B—C időszakot, sőt továbbélésre utaló leletanyaga is van.⁷

Pajzsleletünk korát a B típusú leletek alapján korai kelta időbe helyezzük, s az eddigi véleményekkel szemben az a megállapításunk, hogy e védőfegyver a Kárpát-medencében már a B időszakban megjelent. A régi szórványleletek, a sokszor pontatlanul végzett feltárások és hiányos megfigyelések eddig nem adtak lehetőséget az ilyen részletkérdések tisztázására.

A pajzs vaskerete felül a kulcsesontokig, alul pedig a lábszáresontok felső harmadáig ért (1—2. kép). Egy részét 30—40 cm-es összefüggő darabokban sike-

¹ Márton L., Dolg 9—10 (1933—1934) 93—165; Ua., A korai La Tène-kultúra Magyarországon. AH 11 (Bp., 1934).

² Hunyady I., Kelták a Kárpátmedencében. Diss Pann II. 18 (Bp. 1942, 1944); 2a., Ua. Rég. Fü. 2 (Bp. 1957.)

³ Filip, J., Keltové ve střední Evropě. (Praha 1956)

⁴ Benadik, B., Zur Frage von chronologischen

Beziehungen der keltischen Gräberfelder in der Slowakei. SA 11 (1963) 338—383.

⁵ Pittioni, R., Urgeschichte des österreichischen Raumes. (Wien 1954) 650., 669—680.

⁶ Bella L., ArchÉrt 14 (1894) 301—305.

⁷ Foltiny, S., BHB (1966) 150—161.

rült feltárni, de — a helyszíni konzerválás ellenére — a száradás miatt kisebb részekre töredezett. A keret alsó, tehát északi vége a lándzsa és az edénymellékletek miatt a korhadás folyamán a föld süppedésére kimozdult helyéből. A pajzs — sírban mért — hossza 113,5 cm, szélessége 61 cm. Egyéb részét is eredeti helyükön találtuk, legfeljebb centiméternyi elmozdulással lehet számolni. A medencén feküdt a félköríves, pánt alakú vas umbó, végeinél egy-egy domború koronggal. A harmadik korong a mellen, a negyedik pedig a bal térd belső oldalánál volt (1—2. kép).

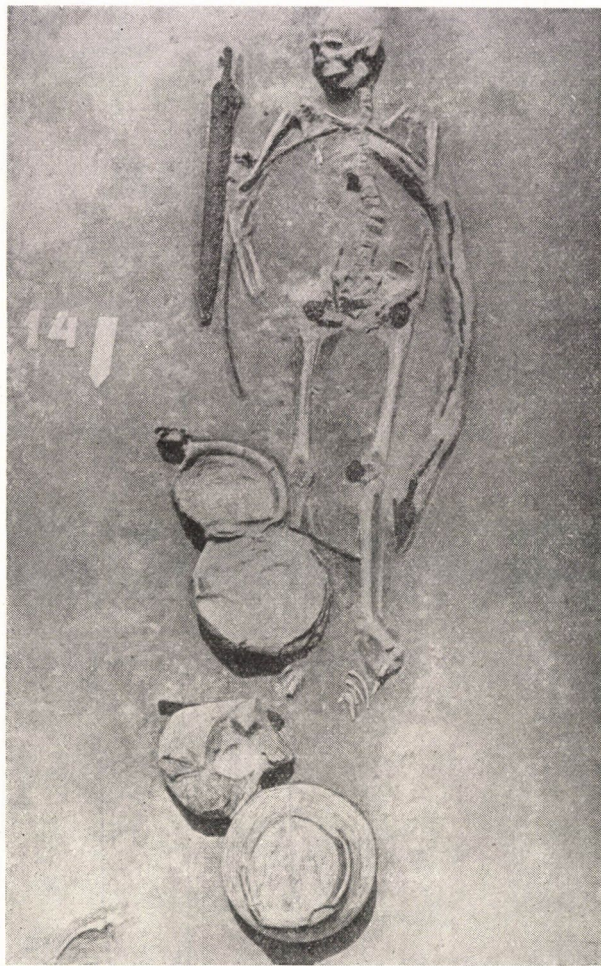
A csatorna alakú, C keresztmetszetű vas pajzskeret darabjai összetéve, mintegy két és fél méteres hosszúságban maradtak meg (3. kép). A konzerválás során megállapították, hogy belsejében az egykori pajzslap famaradványait az oxidtermék megőrizte. A keret $1\frac{1}{2}$ cm széles vas szalagból, csatorna alakú formába verve készíthetett, s ezt ráhúzták a pajzs szegélyének élére, majd széleit rászorították a pajzslapra. A keret két végét a pajzs jobb alsó részénél szegecselték össze: erre utal a lándzsa mellett az egyik végződés 2 mm átmérőjű szegecslukája. A C keresztmetszetű keret vastagsága $8-10 \times 6-7$ mm, a nyílás szélessége 4–6 mm, az anyag vastagsága pedig 1,5 mm (6. kép 1). Az alsó-felsőhatáros mérésértékeket a korrodált és néhány helyen kissé deformált keret miatt közöljük. A csatornaszerű nyílás mérete azt jelenti, hogy a fa pajzslap szélének vastagsága 4–6 mm lehetett (6. kép 4).

A ménfőcsanaki pajzs umbója kissé idegen forma az általánosan ismert típusok között. Félkörív alakú és két egyforma darabból áll, 2,3–2,6 cm széles, 1,5 mm vastag; ívátmérője 10 cm lehetett (3. kép). Egy-egy darabja 9,5 cm hosszú vas szalagból készült, keresztmetszete enyhén teknő alakú (6. kép 2). A két példány egymáshoz illesztve alkotta a félköríves umbót, melynek boltozattartó szerepét a teknőalak biztosította. A pajzslaphoz csatlakozó végeinél a teknőívelés enyhébb. Az umbórészek végein egy-egy 3–5 mm hosszú, 2–3 mm vastag szegecs áll ki a homorú oldalon (6. kép 2), ezek rögzítették — a valószínűleg fából készült — pajzsdudorhoz, mely az umbó ívelése alapján 6–7 cm-re emelkedhetett ki a pajzslap síkjából.

Az umbó közepén — a pajzskerettel azonos — C keresztmetszetű, csatorna alakú borda feküdt. 34 cm hosszan találtuk meg darabokra tört maradványát, s ebből 30 cm hosszú fa pajzsdudorra következtetünk, mert a hosszúság 6,5 cm magasra meghajlított íve ekkora vetületet ad. E borda foghatta össze a hosszában két részből álló fa dudort.

A pajzshoz még négy, domború korong is tartozott, ezekből kettő a csontváz medencéjén, az umbó két végénél feküdt, átmérőjük 5,5, illetve 5,6 cm. A harmadik korongot a mell közepén, a negyediket pedig a bal térd belső oldalán találtuk, mindkettő átmérője 5 cm. Ezeket kb. 1,5 mm. vastag vas lemezből, formába kalapálva domborították ki. A domborítás magassága közepén 8–9 mm. A korongok közepéből 10–12 mm magas, 5 mm vastag, kettős kúpban végződő csúcs áll ki (6. kép 3). A korongok felülete sima, némelyik példány a csúcs körül kissé behorpadt (3. kép). Az umbó körül három, gömbszelet alakú bronz lemezzel borított vas szegecset is találtunk, de olyan rossz állapotban, hogy csak az egyik példány vas része maradt meg.

Csatorna alakú pajzskeret-maradványok régebbi ásatásokból is ismeretesek, de a hazai leletanyagban korai kelta sírokból összefüggő teljes szegély még nem került elő. Gallus Sándor a rozvágyi temető 2. sírjában a lábszársontok közepén talált rá a pajzskeret alsó részére.⁸

2. kép. A ménfőcsanaki 14. sz. kelta sír
Рис. 2. Кельтская могила № 14 из Менфőчанак
Fig. 2. La sép. celtique n° 14 de Ménfőcsanak

Nagydémben a 3. sírban kerültek elő keretmaradványok.⁹ Újabban Mithay Sándor a borsosgyőri temető 18. sírjában a lábszársontok alsó részén tárta fel a pajzskeret alsó részét.¹⁰ Szlovákiában Komjatice-ben L. Kraskovská ovális alakú, teljes keretre bukkant, mely a csontvázat mellől a bokáig befedte; hossza 135 cm, szélessége 67 cm.¹¹ B. Benadik a Vel'ká Mana-i temető 28. sírjában ovális, pontosabban tojásdad alakú pajzskeretet talált.¹² Ez a pajzs a nyaktól a bokáig takarta be a tetemet. Csatorna alakú pajzskeret maradványait tárták fel még Hurbanovóban, a Bacherov majer-i temető 2. és 4. sírjában,¹³ továbbá a Trnovec nad Váhom mellett Horný jatov-i temető több sírjában találtak pajzsmaradványt és a ménfőcsanakihoz hasonló pajzskeret töredéket, így pl. a 73.,¹⁴ a 132.¹⁵ és a 460.¹⁶ sírban. A 362. sírt négyzet alakú árok vette körül, a harcos csontvázat pedig pajzs borította, melynek kerete teljesen hasonló az előbb ismertetettekhez.¹⁷

A ménfőcsanaki pajzs korongjaihoz hasonló ismeretes a nagydéli temető 3. sírjának pajzsleletei között.¹

⁸ Hunyady I., DissPann II. 18 (1944) 6. kép A.; Ua., RégFüz 2 (1957) 182.

⁹ DissPann II. 18 Táblakötet. (1942) XII. t. 18.

¹⁰ Mithay S., VMMK 5 (1966) 58–61., 10, 12. kép.

¹¹ Kraskovská, L., AR 2 (1950) 184–185., 125. kép.

¹² Benadik, B., AR 4 (1954) 320., 132. kép; Ua., SA 10 (1962) 1. kép. A 40. sírban majdnem kör alakú pajzskeretet tárt fel B. Benadik [SA 11 (1963) 3. kép].

¹³ Benadik, B.—Vlček, E.—Ambros, C., Keltische Gräberfelder der Südslowakei. SA 1 (1957) 57., XX. t. 3; 59., XXII. t. 4.

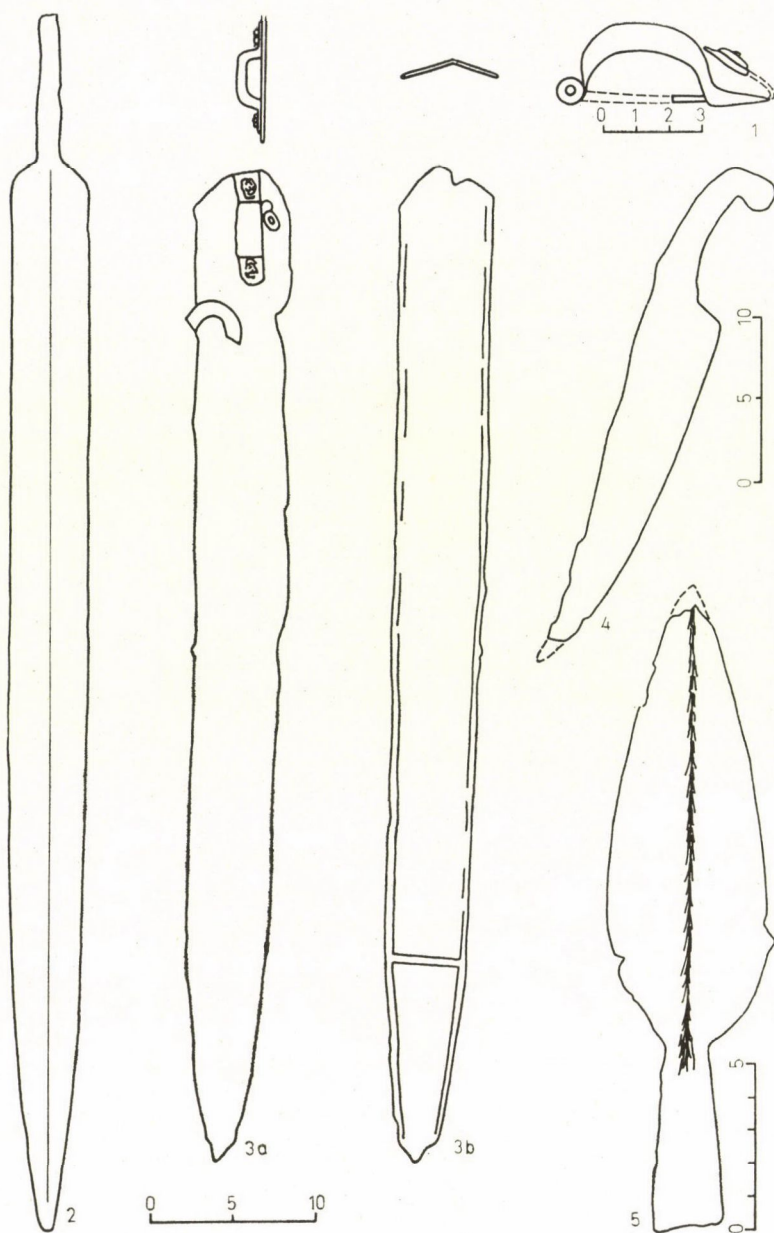
¹⁴ Uo. 13.

¹⁵ Uo. 18.

¹⁶ Uo. 31–32.

¹⁷ Uo. 27–28., VII. t. 8., 7. kép.

¹⁸ Hunyady I., DissPann II. 18 (1942) XII. t. 16.

3. kép. Fibula, kard és kardhüvely, vágókés és lándzsa a 14. sz. sírból
 Рис. 3. Фибула, меч с ножнами, нож и копье из могилы № 14
 Fig. 3. Fibule, épée et fourreau d'épée, couteau et lance livrés par la sép. n° 14

Szlovákiában a Horný jatov-i temető 537. sírjában talált ovális pajzs umbójának a két végén is ilyen korongok voltak,¹⁹ melyek — véleményem szerint — gyakorlati funkciót is betöltöttek.

A pajzs rekonstrukciójához röviden át kell tekintelnünk azokat a vaskori, ovális, valamint lekerekített végű, téglalap alakú pajzsábrázolásokat, melyeket a kelta pajzsok szerkezetének megismeréséhez fel tudunk használni.

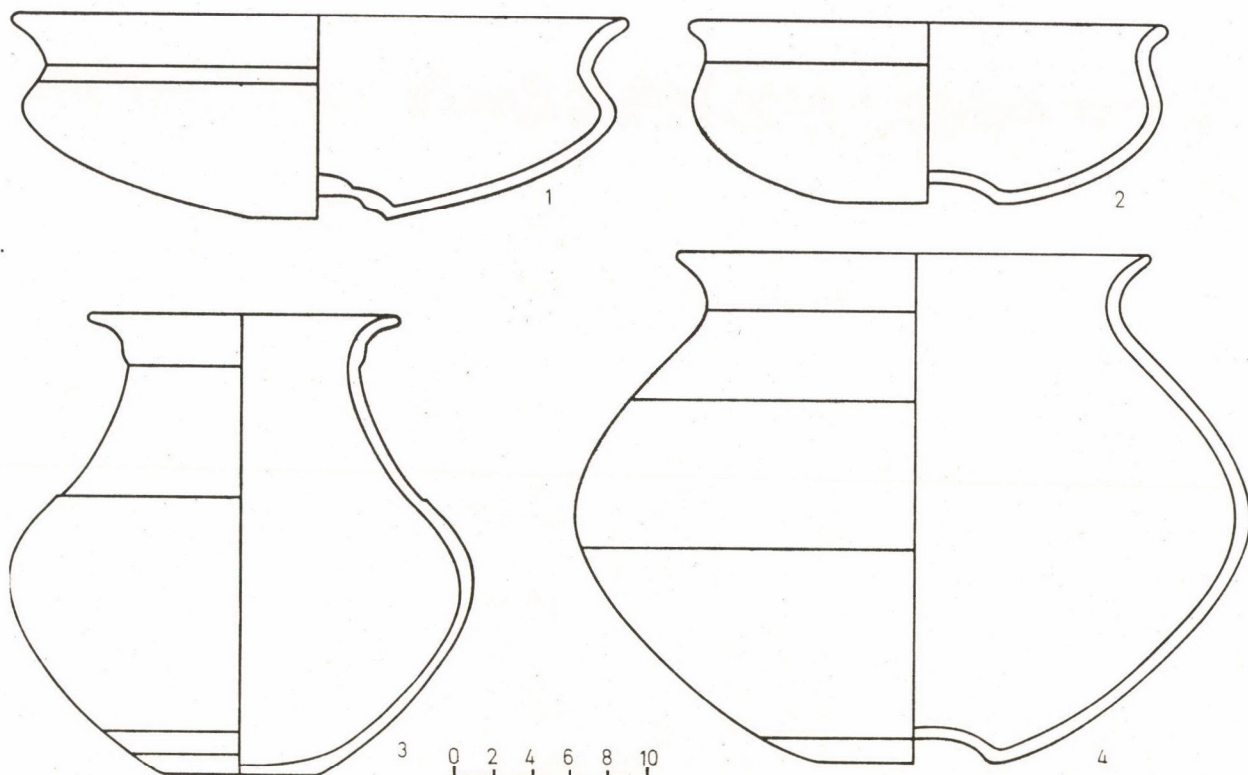
A bolognai Certosa temetőből származó ún. *Providencia* szitula középső frizét tizennégy gyalogos menetelő sora tölti ki. Valamennyien vízszintesen fektetve, sima, ovális pajzsot tartanak baljukban. Középen kis kör jelzi a pajzsdudort. Ez az egyszerű pajzsforma korai típus, melyet a szitula VI. századi keltezése is alátámaszt²⁰ (7. kép 1).

A Certosa temető 68. sírjából származó ún. *Certosa* szitula felső képsorában vonuló katonák ovális, kerek és

¹⁹ Benadik, B., — Vlček, E. — Ambros, C., SA 1 (1957) 34., 36., XII. t. 6—8., 8. kép 6—7.

²⁰ Lucke, W., — Frey, O. H., Die Situla in Providence (Rhode Island). Ein Beitrag zur Situlenkunst des Osthallstattkreises. (Berlin 1962) 30—31., 1—3, 5, 9. t.;

Situlenkunst zwischen Po und Donau, Verzierte Bronzearbeiten aus dem ersten Jahrtausend v. Chr. (Wien 1962) 49—50., LIX. t.; Kastelic, J., Situlenkunst. Meistererschöpfungen prähistorischer Bronzearbeit. (Wien u. München 1964) 72—74. t.

4. kép. A 14. sz. sír edénymellékletei
Рис. 4. Сосуды из могилы № 14
Fig. 4. Les mobiliers de vases de la sép. n° 14

lekerekített sarkú, négyzetes pajzsokat viselnek.²¹ Öt harcosnak ovális pajzsa van, ezeket vízszintesen tartják s alakjuk szinte azonos a *Providencia* szitula pajzsábrázolásával. Az V. század elejéről származó szitula az ovális pajzsot e korai formájában őrizte meg (7. kép 2).

A Vače-i bronz övlemezen ábrázolt két gyalogosnak ugyancsak ovális pajzsa van. A baloldali harcos pajzskerete (7. kép 3) hasonlít a hallstatti kardhüvelyen ábrázolt pajzsokéhoz. A kerek pajzsdudort ívelt oldalú négyzet keretezi, markáns gerinc húzódik végig a pajzs hosszában. Az V. századi övlemez másik pajzsábrázolása (7. kép 4) lényegében hasonló az előbb ismertetetthez.²²

A szitulaművészet ábrázolásainak körébe tartozik a hallstatti temető 994. sírjában talált korai La Tène, IV. századi kard, melynek bronzveretes hüvelyen többek között három gyalogost láthatunk ovális pajzsokkal.²³ Két pajzsuknak a Vače-ihoz hasonló meander díszítésű széles pereme van, a harmadiké azonban turbántekereset utánzó. Valamennyinek a pajzsdudora hegyes csúcsban végződő, mandulaforma, melyhez kétoldalt, továbbá fent és lent egy-egy (két pajzsnál az alsó nincs ábrázolva) rozettaszerű dísz csatlakozik, melyek valószínűleg funkcionális célt szolgáló szegecsfejek lehettek (7. kép 5). A harcosok bal karjukkal tartják a pajzsot úgy, hogy felső széle az áll magasságában van, míg alja a térd alá ér. A pajzsábrázolásnak ez a mérete nagyon hasonló a ménfőcsanakai pajzs méretéhez, ezenkívül a rozetták elhelyezése is megegyezik a ménfőcsanakai pajzskorongok helyével.

Bolognában az Arnoaldi temetőben feltárt ún.

Arnoaldi szitula középső frizében vonuló harcosok többsége lekerekített végű, téglalap alakú, ún. kelta pajzsot visel. A vízszintesen tartott pajzsok közepén mandulaalakú pajzsdudor látszik, melynek két vége gerincben végighúzódik a pajzs hosszában.²⁴ Keresztben rovátkolt vonalakat láthatunk, melyek a pajzs belső felületén levő keresztpántokat ábrázolják. Általában 2–2 vagy 3–3 pánt látható. A méretarányosnak látszó ábrázolás az előbb ismertetetthez hasonló nagyságú pajzstípust mutat be (7. kép 6). A szitula V. század végi – IV. század eleji származását elfogadva, e pajzsábrázolás fontos támaszpontot nyújt a korai kelta pajzstípus szerkezetéhez.

Az *Este-Baratella*-i áldozati lemezen ábrázolt két lovasnak téglalap alakú, lekerekített végű, hosszúkás pajzsa van.²⁵ Középen mandula alakú dudort láthatunk, mely gerincben nyúlik végig a pajzs hosszában (7. kép 7). A továbbbélő szitulaművészet e IV–III. századi leletén látható pajzsok lényegében hasonlóak az Arnoaldi szitula már ismertetett pajzsaihoz.

A szitulaművészet pajzsábrázolásai után a görög és a római terület gall emlékeanyagából választunk ki néhány ovális pajzstípust.

A Nimes-ben feltárt rómaikori márvány oltáron ábrázolt ovális kelta pajzsnak kerek dudora van, s ebből holdsarlóban végződő hosszanti gerinc nyúlik fel- és lefelé.²⁶ A pajzs peremén pontsor fut körbe, mely véleményem szerint a pajzsra feszített védő bőrborítás szegecselését utánozza (7. kép 8).

A II. századi pergamoni Athene Nikephoros templom

Situlenkunst . . . Kat. sz. 63.

²⁴ Lucke, W., – Frey, O. H., i. m. 46–47., Kat. sz. 3., 12–14. és 63. t.; Situlenkunst . . . Kat. sz. 52., 48–49. t.; Kastelic, J., i. m. 50–51. t.

²⁵ Situlenkunst . . . Kat. sz. 60., 55. t.

²⁶ Déchelette, J., Manuel d'archéologie préhistorique Celtique et Gallo-Romaine. II. 3. Archéologie Celtique ou protohistorique. (Paris 1914) 496. kép.

²¹ Lucke, W., – Frey, O. H., i. m. 30–31., Kat. sz. 4. 17. és 64. t.; Situlenkunst . . . 50., Kat. sz. 17., 14–16. t.; Kastelic, J., i. m. 13, 14, 17. t.

²² Lucke, W., – Frey, O. H., i. m. 30., Kat. sz. 35., 54–55. t.; Situlenkunst . . . 45., Kat. sz. 47., 44–45. t.; Kastelic, J., i. m. 66–67. t.

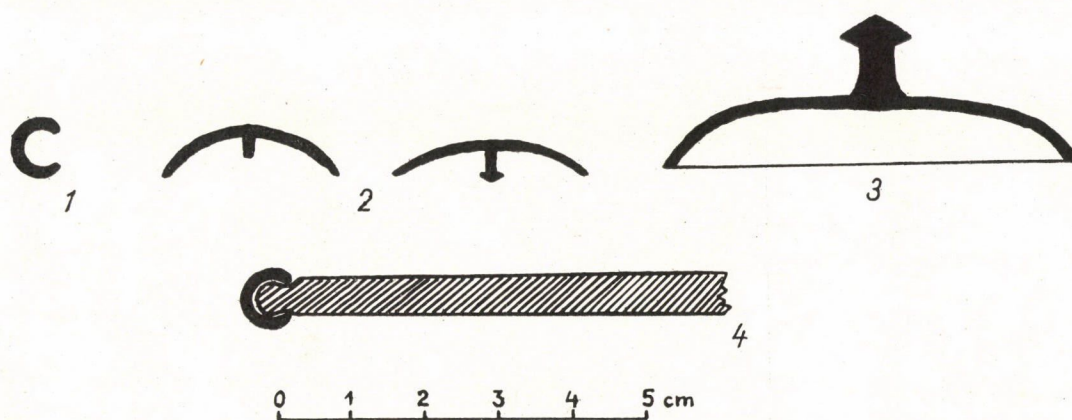
²³ Pittioni, R., i. m. 679., 464. kép.; Kromer, K., Das Gräberfeld von Hallstatt. (Wien 1959) 201–202 t.;

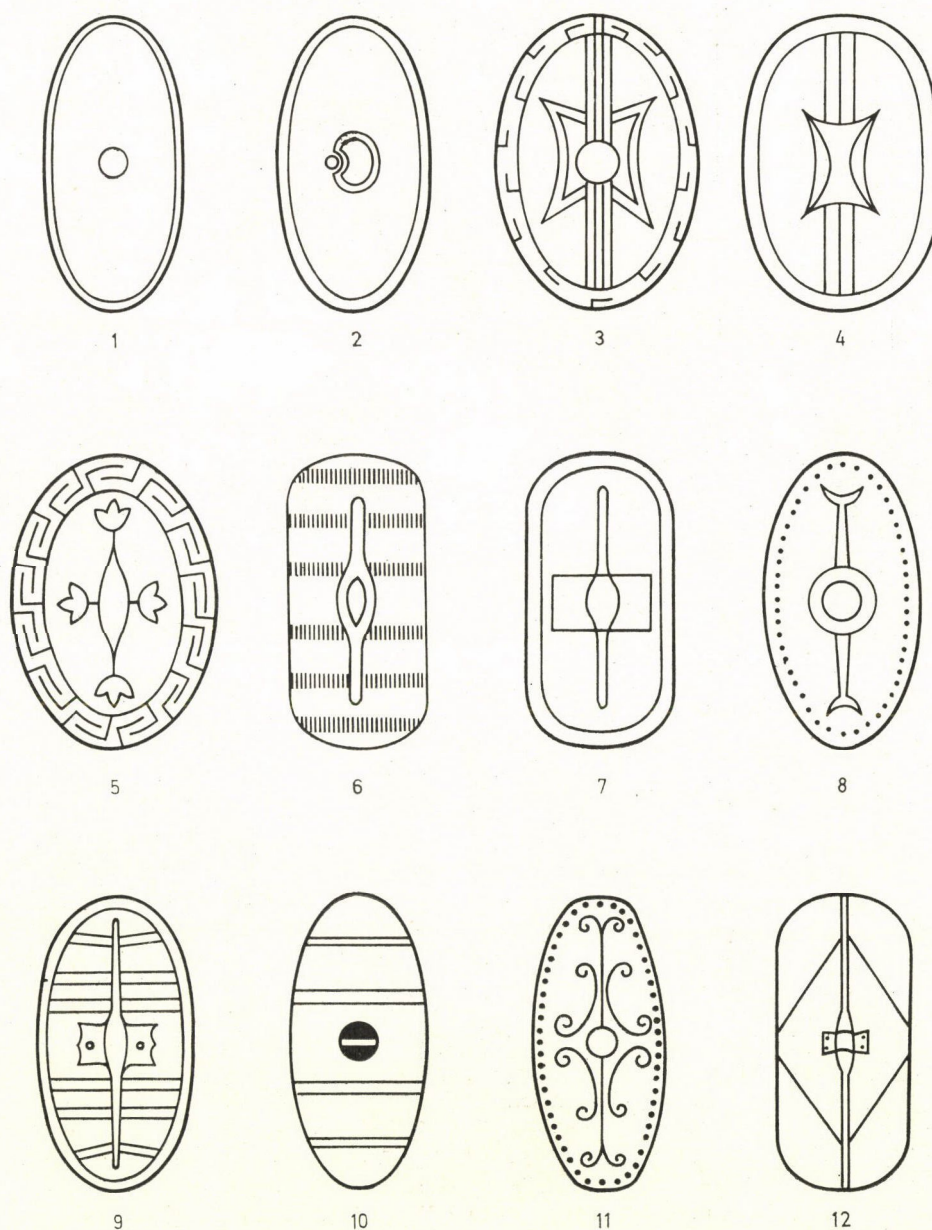
5. kép. A 14. sz. sírban talált pajzslelet vas szerkezeti részei: a félköríves keskeny umbo, a négy korong és a csatorna alakú pajzskeret töredékei

Рис. 5. Железные детали щита, обнаруженные в могиле № 14: полукруглый узкий умбон, четыре диска и фрагменты желобковидной рамки щита

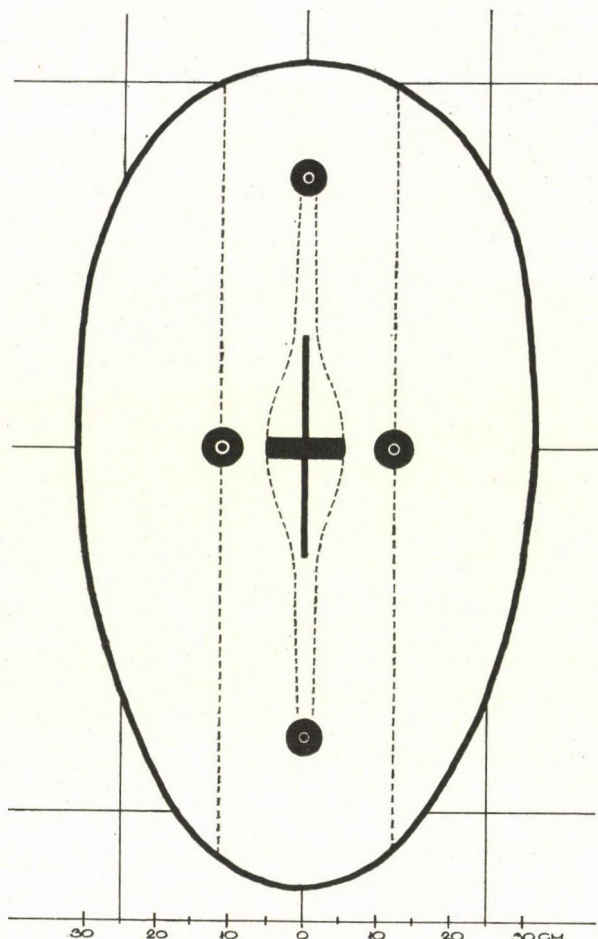
Fig. 5. Les pièces de construction en fer de la trouvaille de bouclier livrée par la sép. n° 14: l'umbo étroit demicirculaire, les quatre disques et les fragments du cadre du bouclier en forme de gouttière

6. kép. A pajzsalkatrészek metszetrajzai
 Рис. 6. Профили деталей щита
 Fig. 6. Coupes des pièces constitutives du bouclier

7. kép. Vaskori pajzstípusok ovális és hosszúkás változatai
 Рис. 7. Варианты овальных и удлиненных типов щитов железной эпохи
 Fig. 7. Versions ovales et longitudinales de types de bouclier de l'âge du fer

8. kép. A ménfőcsanaki kelta pajzs rekonstrukciós rajza
 Рис. 8. Реконструкция кельтского щита из Менфőчанак
 Fig. 8. Dessin de reconstitution du bouclier celtique de Ménfőcsanak

frízen ábrázolt galata fegyverek között olyan pajzstípust is találunk, mely szerkezetében teljesen hasonló az Este-Baratella-i áldozati lemez pajzsához, csupán az alakja nem lekerekített végű téglalap, hanem ovális. Szinte azonos pajzs részlete látható még a frízen, ennél a védőfegyver belső oldala van ábrázolva. Ezt kiegészítve mutatjuk be (7. kép 9). A pajzsot 3–3 keresztpánt erősíti, ez annak a bizonyítéka, hogy a pajzslap hosszanti irányban deszkalapokból készült, s ezeket fogják össze a keresztpántok.²⁷

Az Arles-i múzeumban levő fríztöredéken olyan ovális kelta pajzs belső felét láthatjuk, melyen 2–2 keresztpánt van, középen pedig kerek pajzsdudor nyílása látszik és az azt áthidaló fogantyú²⁸ (7. kép 10).

Az Orange-i diadalíven ábrázolt kelta haditrófeák között díszes kivitelű pajzsok vannak. Alakjuk átmenet

az ovális és a hosszúkás hatszög között. Peremükön a már említett bőrborítás szegecselése látszik, középen pedig kör alakú kis umbó látható. Felületüket volutás motívum borítja²⁹ (7. kép 11). Ez a pajzstípus látható még a már említett Arles-i fríztöredéken is,³⁰ továbbá egy másik faragott kőtöredéken.³¹

A Mondragon-i kelta harcos szobrán látható a legismertebb és legtöbbször idézett téglalap alakú, lekerekített végű, aránylag nagyméretű késő-kelta pajzs. A földre állított védőfegyver a katonára melle közepéig ér, peremét vékony keret szegélyezi, s ilyen fut végig rajta középen is. Keskeny, mandula alakú pajzsdudorát széles vas umbó borítja. Az ábrázolás deszkalapokból összeállított pajzsra utal, melynek közepén az egyes falapok rombuszt képeznek (7. kép 12). Moreau szerint ez a megoldás műszakilag könnyű és mégis ellenálló pajzs készítését tette lehetővé.³² Hossza 135 cm, szélessége 65 cm.³³

Az ovális kelta pajzshoz a korabeli pénzek ábrázolásai is hasznos adatokat szolgáltatnak. A legkorábbi római pénzek kelta haditrófeaként kardot és pajzsot, valamint pajzsral küzdő kelta hacost ábrázolnak. A III. században Rómában készült téglalap alakú rézpénz (Kupferbarre) elő- és hátlapján kelta pajzs külső és belső oldala látható.³⁴ A markáns keretű, ovális alakú pajzs közepén borda húzódik végig, mely az umbó helyén mandulaszerűen kiszélesedik, hasonlóan a már említett pergamoni pajzshoz. Belső oldalán négyágú keresztpánt látható, mely valószínűleg a pajzslap megerősítésére szolgált.

Hasonló pajzsábrázolásokat láthatunk az i. e. 268-ban alapított Ariminum kolónia nehéz rézpénzein is. Ruhátlan kelta harcos ovális, kissé hegyesedő végű pajzsot tart baljában.³⁵

Ugyanez a pajzstípus jelenik meg két — Belgrádban levő — köreliefen, venét vagy dalmát, az újabb kutatás szerint illír harcos baljában.³⁶ Ez a típus bukkan fel egy görög márványszőlő timpanonjában is.³⁷

A ménfőcsanaki pajzs rekonstrukciójához még át kellene tekinteni a La Tène-ben feltárt fa pajzsmaradványokat, azonban be kell érünk P. Vouga könyvével, aki a Déchelette monográfiájában írottaknál sokkal részletesebb leírást és jó fényképfelvételeket közöl. Értékes adatait röviden összefoglaljuk. A neuchâtel-i vízét levezető Thiele-csatorna régi medrében feltárt kelta fa pajzsleletek általában ovális alakúak, hosszúságuk 104 és 110 cm, szélességük pedig 53 és 62 cm között váltakozik. A pajzsdeszka vastagsága közepén 11 mm, a széleken pedig 3 mm. A deszka közepén ovális nyílás van, melyet a pajzs külső oldala felől két részből álló, megnyúlt alakú fa sapka zár le, s ez egyúttal a kézfej védelmét is szolgálja. Ezt a vas umbó borítja, hozzá simulva a fa sapkához, mely fel- és lefelé keskeny bordában folytatódik. A pajzs belső oldalán a nyílást vas fogantyú hidalja át vízszintes irányban.³⁸

Rekonstrukciónkhoz Vouga könyvében a XVI. tábla 10. a, b, c és a XVII. tábla 1. a, b képeit használhatjuk fel. Az utóbbi a legépebben megmaradt kelta pajzsok egyike, különösen jól szemlélteti az umbó és a fogantyú körüli részleteket. Az előbbi példány három deszkából álló pajzs, melynek először csak a középső része került elő az 1910. évi ásatás alkalmával. Déchelette közölte,³⁹ a 104 cm hosszú és 28 cm széles leletet, melynek keskenységét rendellenesnek vélte. Néhány évvel később

²⁷ Powell, T. G. E., *The Celts*. (London 1963) 266., 48–49. t.

²⁸ Espérandieu, É., *Recueil général des bas-reliefs, statues et bustes de la Gaule Romaine*. XII. Lantier, R. (Paris 1947) 25., 7956. sz. XXIX. t.

²⁹ Powell, T. G. E. i. m. 267–268., 50. t.

³⁰ Espérandieu, É., i. m.

³¹ Uo. IX. (Paris 1925) 106., 6715. sz.

³² Moreau, J., *Die Welt der Kelten*. (Stuttgart 1958) 66–67., V. t.

³³ Déchelette, J., i. m. 1169–1170., 439. kép.

³⁴ Alföldi, A., *Timaios' Bericht über die Anfänge der*

Geldprägung in Rom. MDAI 69 (1961) 75., XIX. t. 1.

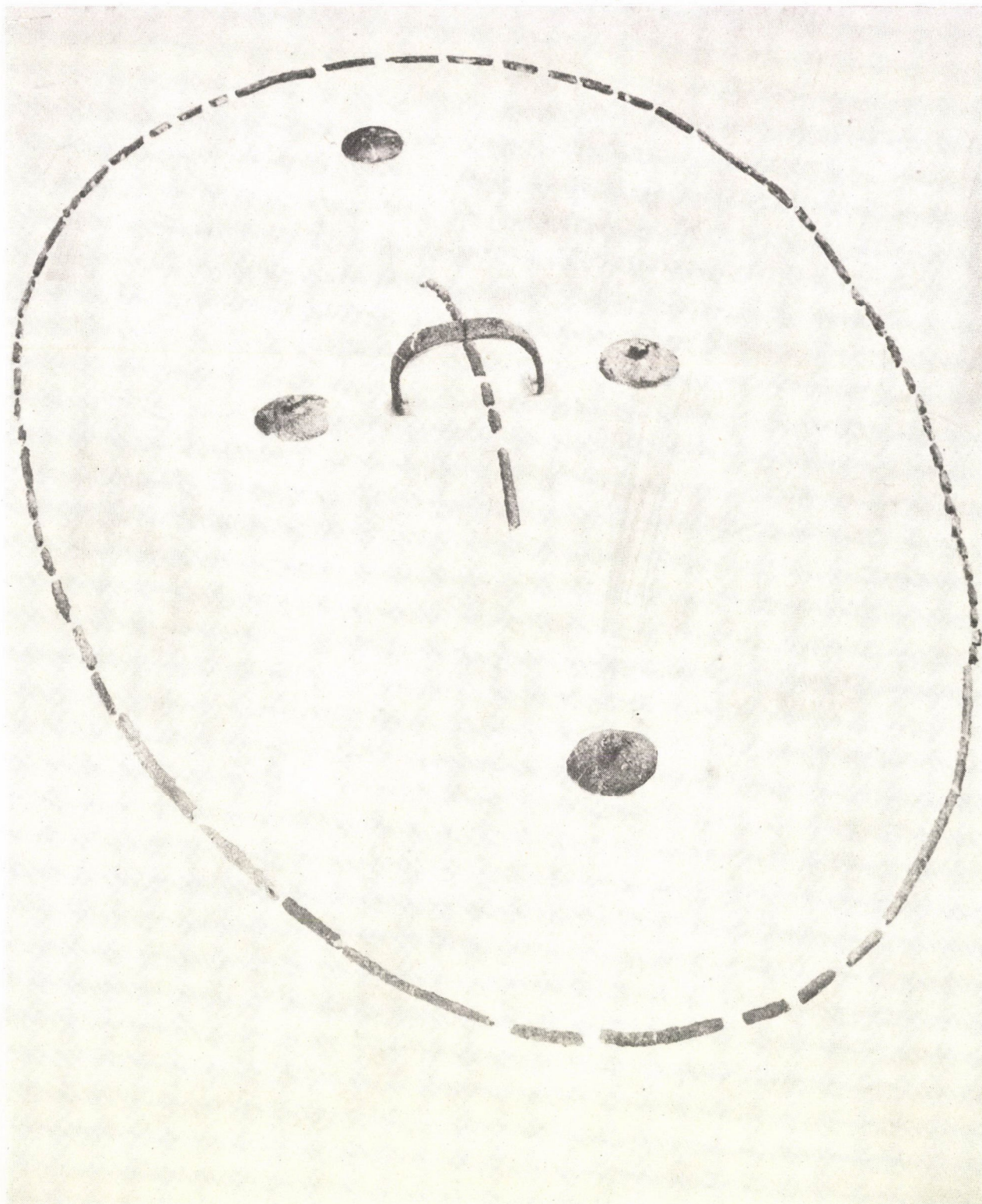
³⁵ Uo. 76., 2. kép 1–2., XIX. t. 4. Frankfurt a. M. Haeberlin gyűjtemény.

³⁶ Sergejevski, D., *Einiges über illyrische Kopfbedeckung*. Festschrift für Rudolf Egger. II (Klagenfurt 1953) 37., 38., 2. kép.

³⁷ Uo. 40., 4. kép

³⁸ Vouga, P., *La Tène*. Monographie de la station publiée au nom de la commission des fouilles de La Tène. (Leipzig 1923) XVI–XVIII. t.

³⁹ Déchelette, J., i. m. 1167–1170., 494. kép.

9. kép. A plexilapra rekonstruált pajzsalkatrészek
 Рис. 9. Детали щита, реконструированные на плексигласе
 Fig. 9. Les pièces constitutives reconstituées sur plexiglas

feltárták a középső részhez tartozó két oldalsó deszkát is, és az így kiegészített pajzs a P. Vouga által közölt elrendezésben már beleillik az ovális típusba. H. Hubert⁴⁰ és J. Moreau⁴¹ összefoglaló munkái sem közölnek részletesebb leírást és J. Filip könyve⁴² is csak a szlovákiai pajzsmaradványokkal egészíti ki eddigi ismereteinket. C. Jullian hatalmas műve⁴³ sem ad régészeti szempontból újat és többet. A rekonstrukciót ezért P. Vouga leletei és a már említett ábrázolások alapján készítjük el. Sajnos, még Caesar leírását sem használhatjuk, mert a kelta pajzsról tett említései⁴⁴ technikai szempontból hiányosak.

A ménfőcsanakai pajzslelet feltárása alkalmával készített rajz (1. kép) alapján érdekes szabályszerűség figyelhető meg a pajzs szerkezeti felépítésében. A pajzsot vízszintes irányban az umbó és a két korong osztja olyan két részre, melyek közül a felső rész hossz tengelye rövidebb az alsóénál. Pontosabban a felső rész olyan ellipszisnek a fele, melynek lineáris excentricitása (a fókusz távolsága a középponttól, jelen esetben az umbótól) 50 cm. Az alsó rész fókusza 55,5 cm-re van a középponttól, tehát az egy másik ellipszisnek a fele, s ezeknek kistengelyük közös és azonos méretű, mely a pajzs 61 cm-es szélességével egyenlő. A két különböző fókusz távolsággal megszerkesztett pajzs alakja tehát tojásdad: a felső rész kissé szélesebb, míg az alsó nyúlánkabb és hosszabb (8. kép). Ez a szerkesztés megegyezik a sírban mért rajzzal, az eltérés csupán $\frac{1}{2}$ –1 cm, mely lényegtelen és figyelmen kívül hagyható.

A rekonstrukciós kísérlet összeállításához a következő műszaki adatokat közöljük:⁴⁵

A konzerválás folyamatát megelőző röntgenátvilágítás kimutatta, hogy a pajzskeret és az umbó aránylag erős, jó megtartású, a négy korong azonban már teljesen átalakult korróziótermék, alakjukat csupán a vasrozda őrizte meg. Tiszta vasat a keret és az umbó sem tartalmaz már.

Az alkalmazott konzerváló és restauráló eljárások sorrendje a következő volt:

1. Az ásványi ráakódások eltávolítása először mechanikus tisztítással, majd hexametáfoszfátos főzéssel történt.

2. Klórtalanítás céljából 2%-os nátriumhidroxidos oldatban főzték.

3. 20%-os cersavassal beitatással passziválták.

4. Diacetonalkoholban oldott 4%-os PAMA-val vákuumszáritószekrényben itatták át, hogy védőbevonatot képezzenek az egyes darabokon.

5. A négy korong hiányos részeinek kiegészítéséhez a Német Demokratikus Köztársaságban gyártott Rhodius Steinklebert használták.

6. A pajzskeret darabjainak belső felét – kívánságomra – poliészterrel utólag megerősítették, de előzőleg famintákat vettünk ki analízis céljára.

A pajzs hossza: 113,5 cm, szélessége: 61 cm, a felső rész tengelye: 53 cm, az alsó rész: 60,5 cm. A két középső korong 23 cm-re van egymástól, köztük áll a félköríves umbó 10 cm-es átmérővel és 6,5 cm magas íveléssel. A 34 cm hosszú pajzsdudor-gerinc 30 cm-es vetülettel íveli át az umbót, ugyancsak 6,5 cm magasságban. A felső korong 37, az alsó pedig 40 cm-re helyezkedik el a középponttól (8. kép). A pajzs vas kerete általában 6 mm széles.

A pajzs tojásdad alakjára az ábrázolások között nem találunk párhuzamot, de aszimmetrikus szerkezetére a La Tène-ben feltárt pajzsmaradványok szolgálnak például. P. Vouga ábráin végzett mérések arról győzték meg, hogy ezek a pajzsok is aszimmetrikusak. A XVII. tábla 1.b képen egy fa pajzs belső oldala látható, melynek fogantyúja kissé eltér a középponttól. A XVI. tábla 10. a képen az ovális umbónyílás középpontja sem egyezik a pajzsdieszka két vége közötti távolság felezővonalával. Vouga is utal erre a tényre, amikor azt mondja, hogy az umbó majdnem középen van. Ő még azt is megemlíti, hogy a pajzs láb felőli része egyenesen van levágva, míg a felső rész íves hajlású.⁴⁶ Nem járunk messze a valóságtól, ha ebben a csekély aszimmetriában a kelta pajzs-készítők tudatos törekvését véljük felfedezni.

A ménfőcsanakai pajzs alsó része hosszabb, tehát a súlypont az umbó alá esik, így a fegyver tartása könnyebb, fogása biztosabb volt. Sajnos, nem találunk pajzsfogantyút a sírban, így annak helyzetéről vagy alakjáról nem mondhatunk semmit.

A pajzslap anyaga kétségtelenül fa lehetett, melyet a csatorna alakú vas keret szegélyezett. A La Tène-ben feltárt pajzsleletek között a már említett ovális pajzs három deszkából áll. A ménfőcsanakai lelet 4 vaskorong-jának elhelyezkedése alapján mi is ilyen szerkezetre gondolunk. Az umbó végein levő két vaskorong – véleményünk szerint – a díszítő szerepen kívül gyakorlati funkciót is betöltött. Ha feltételezzük, hogy ez a pajzs is három deszkalapról állt, akkor a két korong éppen középtájon fogta össze az egymáshoz illeszkedő lapok széleit (8. kép). A négy korongra jó példa a hallstatti kardhüvelyen ábrázolt pajzs, melyen a ménfőcsanakai koronghoz hasonló elosztásban négy virágszerű motívumot láthatunk (7. kép 5).

Az umbó rendkívül keskeny (3. kép), egyelőre – ismereteim szerint – példa nélkül áll. Ez hidalta át a pajzslapba vágott, ovális alakú umbónyílást borító, fából faragott pajzsdudort. Az Arnoaldi szitulán (7. kép 6), az Este-Baratella-i övlemezen (7. kép 7), a pergamoni Athene Nikephoros templom frizén (7. kép 9) látható pajzsábrázolásokon a dudor mandulaszerűen nyúlánk, alsó és felső vége pedig hosszú bordában folytatódik, mely megközelíti a pajzs szélét, vagy el is éri, mint pl. a Mondragon-i harcosszobránál pajzsa (7. kép 12.) A La Tène-ben talált pajzsleleteken is ilyen mandula alakú dudor van, mely hosszú bordában végződik. Ezt a formát képzeljük el a ménfőcsanakai pajzsnál is. Ezt az említett példákön kívül az a tény is támogatja, hogy az umbóra merőlegesen feküdt a 17–17 cm, tehát 34 cm hosszú, csatorna alakú vas gerinc, mely hosszában hidalta át és egyúttal összefogta a két darabból álló, fából faragott, mandula alakú dudort. A dudor két vége keskeny bordában folytatódhatott és elérhette a felső és az alsó korongot (8. kép).

A pajzsrekonstrukcióban (9. kép) az is elképzelhető, hogy a fa pajzslapra bőr volt kifeszítve, melyre Caesar is utal.⁴⁷ Feltehető még, hogy a felületet festés borította, hiszen az ismertetett pajzsábrázolások nagy része díszes, s tudjuk, hogy a kelták gazdagon díszítették pajzsukat.⁴⁸

Uzsoki András

⁴⁰ Hubert, H., *Les Celtes et l'expansion celtique jusqu'à l'époque de La Tène*. (Paris 1950) 113–116.

⁴¹ Moreau, J., i. m. 66–67.

⁴² Filip, J., i. m. 166–168., 533.

⁴³ Jullian, C., *Histoire de la Gaule*. II. La Gaule indépendante. (Bruxelles 1964) 197–198.

⁴⁴ Caesar, *De bello Gallico* I. 25, 52., II. 21, 25, 33., V. 44.

⁴⁵ A pajzs konzerválása és restaurálása Budapesten,

a Múzeológiai és Technológiai Osztályon történt. A feladatot Gyimes Győző és Selmei István restaurátorok végezték el, ők készítették terveim alapján a plexilemezre ragasztott rekonstrukciót is. A restaurálás alatt a pajzskeret belsejében famaradványokat találtak, melyet a vas korróziós terméke őrzött meg.

⁴⁶ Vouga, P., i. m. 61.

⁴⁷ Caesar, *De bello Gallico* II. 33.

⁴⁸ Hubert, H., i. m. 115.; Moreau, J., i. m. 67.

Статья посвящена реконструкции раннекельтского щита, который был обнаружен во время раскопок. В 1967—1968 годах недалеко от г. Дьёра, на территории с. Менфёчанака, в садоводстве сельскохозяйственной производственной кооперации автор на средства Венгерского Национального Музея произвел раскопки спасательного характера. Ранее на этой площади во время земельных работ были открыты археологические памятники. В ходе раскопок на площади более, чем 600 м² были обнаружены 10 раннекельтских могил (характера Латена В) и 8 могил позднеримского времени. Надо отметить также, что рядом с раскопочным участком во время земельных работ были найдены захоронения типа Латена С. Находки переданы в Музей им. Ксантуса Яноша в г. Дьёре.

10 кельтских могил характеризуются скелетными захоронениями, ориентацией Ю—С и могильными ямами четырехугольной с закругленными углами формы. Половина захороненных — воины и другая половина — женщины. Мужские погребения № 14 и № 18 были окружены квадратными рвами.

Железные остатки щита яйцевидной формы были обнаружены в могиле № 14 в таком состоянии и положении, на основе которых автор пытается произвести реконструкцию щита. Могильная яма длиной в 290 см, шириной в 125 см и глубиной в 125 см была окружена рвом длиной в 9,5×8,5×9,5×9 м, по форме приближающемуся к квадрату. Костяк (его длина 174 см) лежал в могиле на спине с вытянутыми конечностями и несколько согнутой в локте правой рукой. Над кистью правой руки находилась железная фибула мёзингенского типа со щитком, украшенным кораллом. Рядом с ней лежал двулезвийный короткий остроконечный железный меч в ножнах. У конца правой ступни находился железный нож типа Ступовы и рядом с левым коленом — втульчатое железное копье. Скелет был накрыт щитом яйцевидной формы, железные остатки которого от плеч до середины ног костяка сохранились в первоначальном положении. В восточном краю могильной ямы были открыты остатки железных предметов неизвестного назначения; в северной части могилы стоял круглый крупных размеров сосуд, биконическая ваза и две миски (с омфальным дном). Недалеко от сосудов лежали кости животных.

Яйцевидная форма щита сохранилась благодаря желобковидной железной рамки с С-образным сечением. Судя по рамке, щит имел (по измерениям, проведенным в могиле) в длину 113,5 см, в ширину 61 см. Почти посередине, на тазовых костях лежал очень узкий полукруглый умбон, разбитый на две части. Вдоль него на протяжении 34 см проходила железная скоба также желобковидной формы, которая являлась спинкой выпуклости щита. С двух концов умбона находилось по одному железному диску, в районе грудной клетки скелета был также один диск и в районе левого колена еще один, следовательно, щит был оснащен всего четырьмя выпуклыми железными дисками. В железной рамке щита коррозия сохранила остатки дерева.

На территории Венгрии остатки железных желобковидных рамок щита уже известны по находкам из кельтских могил в Розваде, Надьдеме и Воршоидьёре. В Словакии подобные рамки щитов обнаружены во многих местах, как например, в Комьятице, Велка Мане, Бахеровмайере и Хорны ятове. Диски, сходные с менфёчанацкими, обнаружены в Надьдеме, а также в упомянутом кельтском могильнике из Хорны ятова в Словакии. Повсюду рамки щитов свидетельствуют об овальной, иногда яйцевидной форме щита.

Автор кратко останавливается на позднекельтских изображениях щитов. Он упоминает об изображениях щитов на ситule из Провиденуе, происходящих из могильника в Болоњи, а также на ситулах из Чертозы и Арноальди. Кроме того, аналогичные изображения имеются на бронзовых ножнах кельтского меча из могильника в Гальштате, на поясе из Вача, а также на жертвенной пластинке из Эсте—Барателлы. Автор останавливается на некоторых типах щитов, известных по галльским материалам с греческой и римской территории, указывая, например, на изображения щитов на мраморном алтаре из Нимеса, фризе церкви Афины Nikeфоры в Пергаме, на фрагменте фриза из Арлеза. Автор упоминает также о формах щитов, высеченных на триумфальной арке из Оранжа, а также о кельтском боевом щите из Мондрагона. Автор ссылается на изображения кельтских щитов миндалевидной формы на четырехугольных медных монетах (Kupferbarre), чеканенных в Риме, и на круглых монетах колонии Ариминум. Среди перечисленных изображений наиболее частыми являются щиты овальной формы, которые и по своей структуре имеют много общего с памятником из Менфёчанака. Реконструировать памятник особенно помогли находки кельтских щитов, обнаруженные в Латене и опубликованные П. Вугой.

На основании наблюдений, проведенных во время раскопок, а также на основании сравнительного материала автор устанавливает, что щит из Менфёчанака был изготовлен из трех досок, имел яйцевидную форму и был обрамлен железной рамкой. Почти посередине находилась деревянная миндалевидная выпуклость, которая в поперечном направлении схватывалась узким железным умбоном и вдоль которой проходила желобковидная скоба, сходная с рамкой щита. Деревянная часть щита, имеющая посередине ребро, доходила до нижнего и верхнего дисков из железа. Диски, расположенные по краям умбона, скрепляли доски щита. Нижняя часть щита была длиннее верхней, и, таким образом, центр тяжести приходился на место ниже умбона. При таком устройстве держать оружие было легче и применять его было увереннее. Ручки щита в могиле, к сожалению, не оказались.

Реконструкцию можно представить и так, что на деревянные части щита была натянута кожа, как об этом упоминает Цезарь. Возможно также, что щит был покрыт росписью, поскольку известно, что кельты пышно украшали свои щиты.

А. Ужоки

ESSAI DE RECONSTITUTION DU BOUCLIER CELTIQUE DE MÉNFŐCSANAK

Résumé

L'auteur écrit de la reconstitution d'un bouclier celtique de haute époque livré par les fouilles. Sur le territoire de la commune de Ménfőcsanak, dans l'enclos d'horticulture de la Coopération Agricole, l'auteur a procédé, en 1967 et 1968, à des fouilles aux frais du Musée National Hongrois, pour préserver les trouvailles archéologiques mises au jour par des travaux de terrassement. Il a dégagé sur une aire mesurant 600 mètres carrés 10 sépultures celtes de haute époque (de caractère LT B) et 8 sépultures romaines de basse époque. Il convient

de noter que lors des travaux de terrassement on a trouvé dans le voisinage de l'aire des fouilles des tombes de caractère LT C. Les trouvailles ont été transportées au Musée Xántus János de Győr.

Les 10 tombes celtes sont des sépultures à squelettes orientées sud-nord et leur forme est un rectangle aux angles arrondis. La moitié des squelettes y ensevelis se compose de ceux de guerriers et l'autre de femmes. Les tombes d'hommes n° 14 et 18 étaient entourées d'un fossé carré.

Dans la sép. n° 14 se trouvaient les restes d'un bouclier de fer ovoïde dont l'état et la situation ont permis à l'auteur d'essayer de le reconstituer. La fosse longue de 290 cm, large de 125 cm et profonde de 125 cm était entourée d'un fossé mesurant $9,5 \times 8,5 \times 9,5 \times 9$ m. Dans la tombe gisait étendu sur le dos un squelette long de 174 cm, aux extrémités allongées. Le bras droit était un peu plié dans le coude. Près du humérus droit se trouvait une fibule de fer du type de Münsingen, ornée d'un disque de corail, et à côté d'elle une courte épée pointue à deux tranchants dans son fourreau. A la hauteur du pied droit était placé un couteau de fer du type de Stomfa (Stupava) et sur le côté extérieur du genou gauche une lance de fer à douille. Le squelette était recouvert d'un bouclier ovoïde dont les restes de fer se trouvaient, de la hauteur des épaules jusqu'aux jambes pour la plupart à leur place originale. Sur le bord est de la fosse on a trouvé les restes d'objets de fer d'utilisation inconnue, et sur le côté nord un grand vase sphérique, un vase en forme d'urne et deux plats avec sur le bas un omphalos. Près des vases des os d'animaux ont été trouvés.

La forme ovoïde du bouclier est conservée par un cadre de fer en forme de gouttière et à coupe transversale C, qui a permis d'établir que la longueur du bouclier mesurée dans la tombe était de 113,5 cm et sa largeur de 61 cm. Presque au milieu du squelette — sur le bassin — se trouvait l'umbo très mince semi-circulaire, cassé en deux qui, dans une longueur de 34 cm, était coupé par un cadre de fer également en forme de gouttière constituant l'arête de l'ombilic. Aux deux extrémités de l'umbo gisaient près de chacune un disque de fer relevé en bosse, un à la hauteur de la poitrine et un près du genou gauche, donc quatre en tout. La corrosion a conservé dans le cadre de fer du bouclier des restes de bois.

En Hongrie on connaît des restes de cadre de bouclier en fer en forme de gouttière des tombes celtes de Rozvágy, de Nagydem et de Borsosgyör. En Slovaquie plusieurs de ces cadres de bouclier ont été mis au jour, par exemple, à Komjatice, à Vel'ká Mana, à Bacherov majer et à Horný jatov. Des disques ressemblant à ceux de Ménfőcsanak ont été trouvés également à Nagydem, ainsi que dans la nécropole celtique de Horný jatov en Slovaquie. Les cadres de bouclier justifient partout la forme de bouclier ovale, parfois ovoïde.

L'auteur résume sommairement les représentations de bouclier du dernier âge du Fer: il cite les représentations de bouclier sur les situles de Providence, de Certosa, d'Arnoaldi, provenant du cimetière de Bologne, ainsi que celles du fourreau d'épée de bronze de la nécropole de Hallstatt, de la plaque de ceinture de Vače et de la plaque de sacrifice de Baratella. Il passe en revue quelques types de bouclier gaulois des territoires grecs et romains par exemple ceux de l'autel de marbre de Nîmes, de la frise du temple d'Athéna Nikephoros de Pergame, du fragment de frise d'Arles, des formes de bouclier sculptées sur l'Arc de triomphe d'Orange et du bouclier du guerrier celtique de Mondragon. Il signale les représentations de boucliers celtiques en forme d'amande, des billons rectangulaires frappés à Rome (Kupferbarre) et des billons ronds d'Ariminum. Les plus fréquentes parmi les représentations citées sont celles de forme ovale qui par leur structure même accusent une ressemblance sur maints points avec la trouvaille de Ménfőcsanak. Les plus utilisables pour la reconstitution sont les trouvailles de boucliers celtiques mises à découvert à la Tène et publiées par P. Vouga.

Les observations faites pendant les fouilles et les analogies ont permis à l'auteur de constater que le bouclier de Ménfőcsanak fut exécuté de trois tablettes de bois, que sa forme était ovoïde et qu'il était bordé d'un cadre de fer. Quelque part dans la région du centre devait se trouver un ombilic de bois en forme d'amande que croisait le mince umbo de fer, et en longueur il était rassemblé par une arête en forme de gouttière semblable à celle du cadre. L'ombilic en bois continuait vers le haut et vers le bas en une nervure allant jusqu'aux disques de fer supérieur et inférieur. Les disques se trouvant sur les deux extrémités de l'umbo ont rassemblé les tablettes de bois du bouclier. La partie inférieure est plus large, son centre de gravité est donc sous l'umbo, ce qui permettait de porter l'arme plus facilement et de l'empoigner avec plus de sûreté. Malheureusement la poignée n'était pas dans la tombe.

On peut se représenter le bouclier reconstitué aussi de sorte qu'il était tendu avec du cuir sur la plaque de bouclier en bois, ainsi que l'avait écrit César, et, comme les Celtes ornaient richement leurs boucliers, on peut présumer que le bouclier était recouvert de motifs peints.

A. Uzsoki

VESPASIANUS-KORI ÉPÍTÉSI FELIRAT AQUINCUMBAN

Az aquineumi Drususfelirat¹ előkerülése óta Pannonia történetének kiemelkedő forrása (1. kép). A töredékes feliratú követ 1937-ben Budapesten a II. kerületi Lajos utca 167. (Óbudai rakpart 9.) szám alatt találták.² Ez a lelőhely mintegy 300 m távolságra fekszik attól a faltól, amit Szilágyi J. ásott ki, és a Domitianus-kori legiótábor falának határozott meg.³ A feliratot Szilágyi J. publikálta. Kiegészítése egyértelműen arra mutat, hogy Drusus 19–20-as illyricumi tevékenysége folytán Aquincumban egy ala-tábor épült. Ennek a tábornak már — legalább is részben — kőből kellett állnia.⁴ Szilágyi három, gyakorlatilag azonos feloldást javasolt a töredékes kő kiegészítésére,⁵ amelyek közül a legvalószínűbbnek a következőt tartotta:⁶

[T]i. Caesar [e Aug. Druso]
Caesar [e Ti. Aug. f.]
C. Calp [i. Aviola]
Ala [Hisp. p.]
L. M[... ..]

A harmadik sor kiegészítéseként javasolt C. Calpurnius Aviola Szilágyi szerint különleges megbízatású legatus augusti volt Drusus mellett,⁷ az alát feltételeken az ala I Hispanorumnak határozta meg,⁸ és az utolsó sorra is csak feloldási lehetőségeket adott.⁹ E kiegészítés következtében a felirat Pannonia korai történetének egyik legfontosabb adatává vált, mert bizonyította Északkelet-Dunántúl Augustus alatt történt katonai megszállását, és meghatározta a Carnuntumtól keletre eső dunai limes kiépülésének kezdetét.¹⁰

A publikálás óta eltelt időszak régészeti kutatásai azonban mind ez ideig nem támasztották alá a felirat

Szilágyi által javasolt kiegészítését és az abból levont történeti következtetéseket.

Claudius előtt a pannoniai Duna-limesen egyedül Carnuntumból rendelkezünk biztos adatokkal katonai jelenlétről.¹¹ A többi Duna menti táborban nem áll rendelkezésünkre Augustus, illetve Tiberius korára utaló régészeti anyag.¹² Ez vonatkozik — eltekintve a Drusus-kőtől — Aquincum területére is. A legkorábbi sigillata leletek a Vízivárosban, a Fő utcában,¹³ és Kaba M. ásatásán a Király-fürdőnél kerültek elő.¹⁴ A kutatás a Víziváros területére meghatároz ugyan egy korai auxiliáris tábor,¹⁵ azonban az ún. Drusus-kő az óbudai tábor körzetében került elő. Feliratunkkal kapcsolatban álló óbudai auxiliáris táborról nem rendelkezünk topográfiai adattal. Valószínű azonban, hogy a későbbi legióstábor helyén vagy közvetlen környékén feküdt.¹⁶ E területen pedig — tudomásunk szerint — Flaviusoknál korábbi leletanyag nem került elő.¹⁷ Ha viszont elfogadjuk az ún. Drusus-kő Szilágyi által adott feloldását, akkor Aquincumban, de a Duna menti limes többi részén is mutatkoznia kellene Tiberius korára datálható leletanyagnak, hasonlóan Carnuntumhoz.¹⁸

A fentebb vázolt régészeti kép alapján szükségesnek tartottuk az ún. Drusus-felirat Szilágyi-féle kiegészítését felülvizsgálni. Kétfelyeinket megerősítette Fitz J. véleménye,¹⁹ aki rámutatott arra, hogy a Drusus akció nem hozható kapcsolatba Aquincummal, mert Carnuntum körzetében történt; ugyanakkor a felirattöredék eltérő kiegészítését is lehetségesnek tartotta,²⁰ de feloldási javaslatot nem adott.

Szilágyi kiegészítését a következők miatt kifogásoljuk. A felirat első két sora a kiegészítéssel a következő: [T]i. Caesar[e Aug. Druso]/Caesar[e Ti. Aug. f.].

¹ Szilágyi J., LA I, DissPann II. 10 (Bp. 1938) 287–309. I. t. 2.; Szilágyi J., BpR 13 (1943) 342–3., 2. kép; Ua., Bp. Tört. I. Budapest az ókorban 2. (Bp. 1942) 487., LXXIII. t. 1.; Szilágyi J., Aquincum (Bp. 1956) 11., LI. t. 1.

² Szilágyi J., LA I 287.

³ Szilágyi J., AT 10 (1963) 316.; Ua., PWRE Suppl. XI. 83.; Ua., Arch. Ért. 91 (1964) 254.

⁴ Szilágyi J., LA I. 304. 82. j.; Ua., Aquincum. (Bp. 1965) 11–12.; Ua., Bp. Tört. I. 2. (1942) 487.; Ua., PWRE Suppl. XI. 66.; Dobó, Á., Die Verwaltung der römischen Provinz Pannonien von Augustus bis Diocletianus. (Bp. 1968) 25.; Alföldi A., Bp. Tört. I. 2 (1942) 182, 267.; Mócsy, A., PWRE Suppl. IX. 634.

⁵ Szilágyi J., LA I 1–3 kép.

⁶ Uo. 300.

⁷ Uo. 298.

⁸ Uo. 298–299.

⁹ Uo. 299.

¹⁰ Uo. 302–303.; Barkóczi L., Brigetio, DissPann II. 22 (Bp. 1951) 10.; Nagy T., Buda régészeti emlékei. Magyarország műemléki topográfiája VI. Budapest műemlékei II (Bp. 1962) 35.; Mócsy, A., PWRE IX. Suppl. 541.

¹¹ Mócsy, A., PWRE IX. Suppl. 613.; Betz, A., RLIO 18 (1937) 76.

¹² Barkóczi, L., i. m., Intercisa, AH 36 (1957) 36.; Barkóczi, L., — Bónis, É., Acta Arch. Hung. 4 (1954) 179–183.; Svoboda, E., Carnuntum Jahrbuch 1959. 19.; Mócsy A., PWRE IX. Suppl. 634–638.; Gabler D., Arch. Ért. 91 (1964) 94–110.

¹³ Radnóti A., Buda régészeti emlékei. Magyarország műemléki topográfiája IV. Budapest Műemlékei I (Bp. 1955) 25.; 1913-ban, Gasparetz G. Elemér leletmentése során nagyszámú sigillata töredék került elő. E sigillata anyagban, mint Gabler Dénes volt szíves velünk közölni, Gellius bélyegzős töredék is van, amely Tiberius–Claudius, esetleg Nero korára datálható [Vö. Gabler D., Arch. Ért. 91 (1964) 95.].

¹⁴ Kaba M., BpR 20 (1963) 259.

¹⁵ Radnóti A., i. m. 24–27. 33. 125.; Mócsy, A., Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen. (Bp. 1959) 66–67.; Kaba M., BpR 19 (1959) 252–253.; Nagy T., i. m. 35.; Kaba M., BpR 20 (1963) 259.; Mócsy, A., PWRE. Suppl. IX. 634.

¹⁶ Szilágyi, J., PWRE Suppl. XI. 82–83.

¹⁷ Póczy K., BpR 16 (1955) 41.; Kaba M., BpR 20 (1963) 289. és 11, 12, 13, 16, 18, 22, 66 számú jegyzetek.

¹⁸ Svoboda, E., Carnuntum. Römische Forschungen in Niederösterreich. I (Graz–Köln 1964) 239.

¹⁹ Fitz J., Alba Regia 2–3 (1963) 42.

²⁰ Uo. 66. j.

Viszont Tiberius, illetve Drusus neve hivatalos feliratokon ilyen rövid alakban nem fordul elő.²¹ Tiberius nevében az Augustus szót csak olyan esetekben rövidítik, ha utána még hosszabb titulátúra következik. Ti. Caesar Augustus forma csak a császár rabszolgáinak, szolgálóinak,²² a császári udvar tagjainak²³ feliratain, sírkövein fordul elő, ahol az illető személynek a császárhoz való viszonyát vagy rangját fejezi ki a császár nevének kitétele. Ugyanez vonatkozik a magas állású állami tisztviselőkre, helytartókra, katonatisztek felirataira, ahol a Ti. Caesar Augustus formula az illetők titulátúrájának része.²⁴

Nem szerepel Szilágyi kiegészítésében Drusus Caesar titulátúrája sem.²⁵

A fennmaradt töredékből is látható, hogy a felirat jól megtervezett volt. Erre mutatnak a lefelé egyre beljebb kezdődő, rövidülő sorok; továbbá az, hogy az utolsó három sorban tematikailag elválo szövegrészeket írtak ki. Ezzel szemben a Szilágyi által adott kiegészítésen az első két sor ennek a szerkezetnek nem felel meg, holott éppen itt várnánk a felirat legjobban megszerkesztett részét. Nem valószínű ugyanis a fentiek és párhuzamos adatok alapján, hogy Drusus Caesar neve két sorban lenne elhelyezve; Szilágyi kénytelen ezt a megoldást alkalmazni, mert Tiberius fiának nevében a Caesar szó sohasem előzi meg a Drusust.

Mindezek a rendellenességek annak a következményei, hogy a megmaradt első sor felirattöredékét Szilágyi Tiberius nevére egészítette ki. Nem bizonyos azonban ez a kiegészítés sem. Szilágyi a felmagasított I betű elé egy felmagasított T-t helyez. Ezzel szemben Tiberius császár nevét megőrkítő feliratokon és általában a Ti. rövidítésben alig fordul elő a két betű együttes felmagasítása,²⁶ de a T mellett az I felmagasítása is rendkívül ritka.²⁷ Az az általános, hogy a két betű egyforma magas és megegyezik az illető sor többi betűjének magasságával, vagy pedig csak a T van felmagasítva.²⁸ Természetesen ez még nem lenne döntő argumentum Szilágyi kiegészítésével szemben. Azonban a felmagasított I elé helyezett T mindenképpen a felirat keretelésére kerülne. A felirat alsó részén, az utolsó sor L betűjétől balra világosan látható a keretelés vonala. Maga a keret kb. 10 cm szélességű. A kő jobb oldalán a keretelést a C. Calp és Ala

kezdetű sorok vonalában a kő szélén kis részen kiemelkedő felület is mutatja. Ha az alsó rész keretvastagságát a felirat rongált jobb oldalára felmérjük, akkor megállapítható, hogy a Szilágyi által feltett T betűnek már a függőleges hastája is a keretre esik. Ilyen hiba egy jól megkomponált, szépen vésett I. századi császárfelirat esetében, különösen a sor elején, elképzelhetetlen. Tehát az első sorban az I előtt nem állhatott T, a sor nem egészíthető ki Tiberius nevére.

Nem valószínű a Tiberius korra történő feloldás a felirat harmadik sorának alapján sem. A Szilágyi által kiegészítésül javasolt C. Calpurnius Avioláról nem ismerünk olyan adatot, amely illyricumi tevékenységére utalna,²⁹ tehát olyan C. Calp-pal kezdődő nevű személyt kell keresnünk, aki ténykedett Illyricumban illetve Pannoniában. A felirat kétségtelenül első századi, vagy második század eleji, mert ala-építkezést említ Aquincumban, ahol Domitianus, feltehetőleg 89 óta az óbudai tábor legióstábor.³⁰ Pannonia, Dalmatia, Moesia és Dacia területén előforduló Calpurniusokat J. Šašel gyűjtötte össze:³¹ Aquincumban 4,³² Intercisában szintén 4³³ Calpurnius gentiliicum fordul elő. Közülük Caius praenomen csak C. Calp[urnius Aviola]³⁴ Aquincumban, és az egy feliraton szereplő C. Calp. Dionysios és C. Calpurnius Philetus viselnek Intercisában.³⁵ Azonban az intercisai kövön szereplő Calpurniusok a sírkő datálása miatt nem jöhetnek szóba,³⁶ illetőleg a feliratszöveg sem utal magas tisztség viselésére. A CIL kötetének átvizsgálása sem adott olyan C. Calpurnius nevű személyt, akit azonosíthatnánk a feliratunkon szereplő C. Calp-pal.

A megmaradt harmadik sor töredéke azonban nemcsak Calpurniusra, hanem Calpetanusra is kiegészíthető.³⁷ Mivel az építési feliratok szövegezése szerint ebben a sorban a provincia helytartójának nevének kell állni, önkéntelenül adódik a feltevés, hogy a feliraton szereplő C. Calp névtöredékét C. Calpetanus Rantius Quirinalis Valerius P. f. Pomptina Festusszal azonosítsuk,³⁸ aki legatus Augusti pro praetore provinciae Pannoniae volt.³⁹ Calpetanus pannoniai helytartóságát igazolja egy carnuntumi építési felirat is.⁴⁰ Feltevésünk szempontjából nem lényegtelen, hogy a carnuntumi is építési, táborépítési felirat, hasonlóan az aquincumhoz.

Calpetanus pannoniai helytartóságának kezdete

²¹ Vö. a CIL, ILS, Inscriptiones Italiae, AIJ alapján.

²² ILS 1539, 1717, 1733, 1772, 1789, 1827 stb.

²³ ILS 1514, 5225 stb.

²⁴ ILS 965, 940, 946, 1321, 6286, 3320 stb.

²⁵ Drusus titulátúrájára ugyanaz vonatkozik, amit Tiberiuséval kapcsolatban elmondottunk. Azokon a feliratokon, melyeket Drusznak állítanak, neve hosszabb filiatióval illetve titulátúrával szerepel: CIL II. 2040, 2338, 2821, 3103, 3829; III. 2908; V. 2151 = ILS 166; CIL VI. 910 = ILS 168; CIL 147 = ILS 169; ILS 170, 2. Tiberius és fia Drusus rendkívül kevés feliraton szerepel együtt. Szilágyi által felhozott példák (LA I. 293) közül téves a CIL XI. 8049; a CIL V. 6385 helyesen 6358, de ezen a feliraton nem világos, hogy Tiberius neve után melyik Drusus nevét vésték ki (Drusus Caesar Aug. f.); a CIL X. 5393 = ILS 6286-os számú feliraton neveik cursusban szerepelnek; a CIL VI. 2025 = ILS 5026 frater Arvalis jegyzék. Közös felirataik közül csak a CIL XIII. 1036 jöhet számításba, melyen Tiberius fiaival, Germanicusszal és Drussusszal együtt szerepel. A császár mindkét fiának neve után itt is hosszú filiatio és titulátúra következik.

²⁶ Gordon, A.—Gordon, J., Contributions to the Paleography of Latin Inscriptions (Los Angeles 1957) 192.

²⁷ Uo.

²⁸ Uo.

²⁹ Klebs, E.—H. Dessau, H.—de Rohden, P., Prosopographia Imperii Romani. I (Berlin 1897) 275;

Groag, E.—A. Stein, A., Prosopographia Imperii Romani. II (Berlin 1933—52) 49.

³⁰ Szilágyi J., Bp. Tört. I. 2 (1942) 492.; Alföldy, G., Acta Arch. Hung. 11 (1959) 131.; Mócsy, A., PWRE Suppl. IX. 614.; Szilágyi, J., PWRE Suppl. XI. 83.

³¹ Šašel, J., Akte des IV Internationalen Kongresses für griechische und lateinische Epigraphik. (Wien 1964) 363.

³² Šašel, J., i. m. 365—366.

³³ Uo.

³⁴ Szilágyi J., LA I. DissPann II. 10 (1938) 287. A most tárgyalt feliraton.

³⁵ Erdélyi G.—Fülep F., Intercisa I. AH 33 (1954) 289. 67. sz.

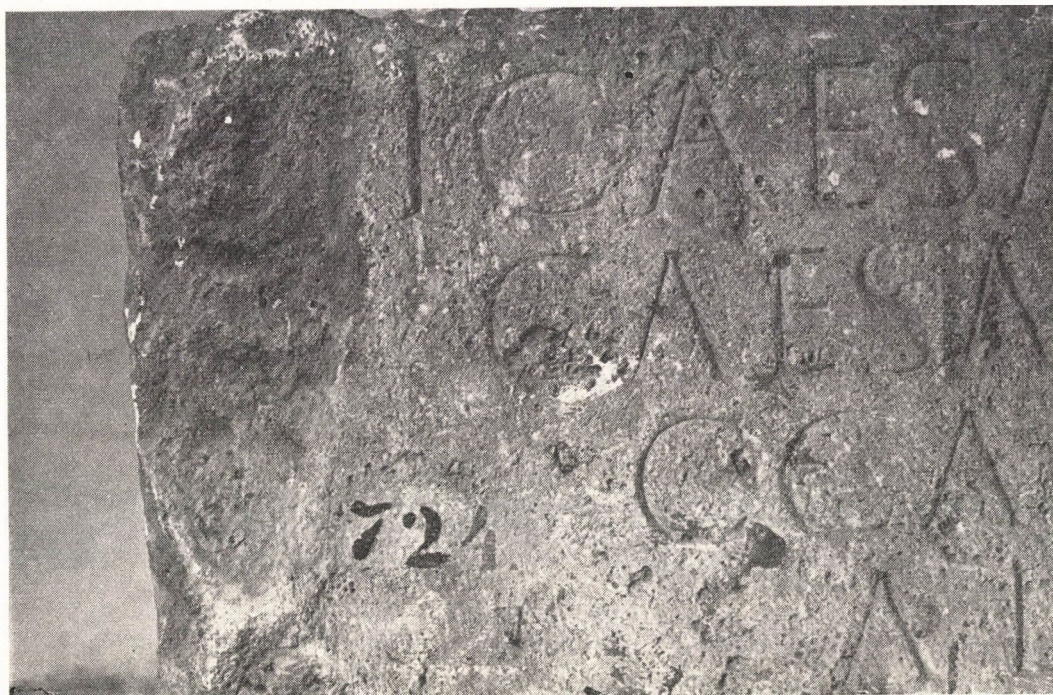
³⁶ Uo. 159. A felirat a II. sz. második felére datálható.

³⁷ W. Reidinger C. Calpetanus Statius Rufus helytartóságának lehetőségét vetette fel, aki szintén az I. sz. elején élt. [Reidinger, W., Die Statthalter des ungeteilten Pannonien und Oberpannoniens von Augustus bis Diocletian. Antiquitas, Abhandlungen zur alten Geschichte 2 (Bonn 1956.) 37., 161. j.]

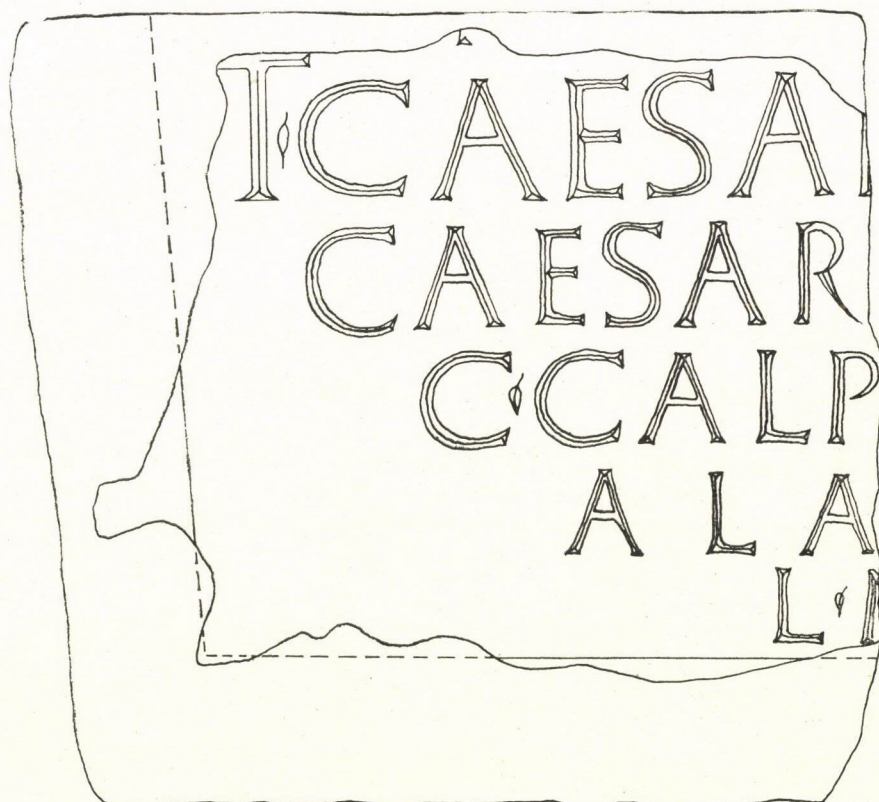
³⁸ Groag, E., Calpetanus 2. PWRE V. 1363—64.; PIR¹ I. 273.

³⁹ Reidinger, W., i. m. 47.; Dobó Á., i. m. 21 sz. 33—35.

⁴⁰ CIL III. 11194—11196.; Vorbeck, E., Militärschriften aus Carnuntum. Römische Forschungen in Österreich II. (Wien 1954) 8.

1. kép. Az aquincumi Vepasianus kori építési felirat részlete
 Рис. 1. Фрагмент строительной надписи эпохи Веспасиана из Аквинкума
 Fig. 1. Détail de l'inscription de construction de l'époque de Vespasien d'Aquincum

2. kép. Az építési felirat rajza
 Рис. 2. Прорисовка строительной надписи
 Fig. 2. Dessin de l'inscription

3. kép. Plasztílinlenyomat a felirat részletéről
Рис. 3. Оттиск фрагмента надписи на пластилине
Fig. 3. Empreinte en plastiline d'un détail de l'inscription

biztosan 73-ra tehető.⁴¹ Pannóniai tevékenységét W. Reidinger 78-ig terjeszti ki,⁴² míg M. Pavan⁴³ és Dobó Á.⁴⁴ 76-ban lezárja.

Ha tehát a feliratunk C. Calp-ját azonosítjuk C. Calpetanus Rantius-szal, a felirat Vespasianus korára datálódik. Ilyen formán a felirat első soraiban Vespasianus, Titus és Domitianus nevének kell állnia.

A felirat eredetiben történt vizsgálata előzetes feltevéseinket megerősítette. A Szilágyi-féle kiegészítés első sorának felmagasított I betűje nem I, hanem felmagasított T. A felirat felső széle erősen rongált, kopott, de a T vízszintes hastájának jobb oldali háromszög alakú vége és a hasta alsó vonala látható, észlelhető (2., 3. kép). Továbbá megállapítottuk, hogy a kőtábla felső része letörött, ugyanis jelenlegi felső oldalán nincs meg az eredeti megmunkálás, a fogasvéső nyoma, mint a felirattöredék alján és jobb oldalán. A jelenlegi első sor felett további sor vagy sorok meglétét bizonyítja a sor A betűje felett világosan látható függőleges hasta alsó lezárása (2., 3. kép).

A fentiek alapján minden kétséget kizáróan megállapíthatjuk, hogy a régebben elsőnek tartott sorban Titus, a következőben Domitianus neve és titulátúrája

állt. Miután az építkezési feliratok a császár nevével kezdődnek, Titus Caesar neve elé, a letört sorba vagy sorokba csak Vespasianus császár neve és titulátúrája kerülhet. Másrészt C. Calpetanus Rantius pannóniai helytartósága biztosan Vespasianus korára tehető.

A kiegészítésnél a következő szempontokat vettük figyelembe. Az építkezési feliratok alapján az augustus és a caesarok nevét dativusba,⁴⁵ a helytartóét ablativusba tettük. Ügyeltünk arra, hogy a felirat kiegészített bal szélén is a sorok hossza lefelé arányosan csökkenjen. Miután a fennmaradt töredéken az egyes szavak között minden esetben hederát véstek ki, ezért a rekonstrukcióban is minden szó közé kitesztük a hederát. A megmaradt töredék szerint a felirat nem téglalap, hanem egyenlőszárú trapéz alakú volt. A feliratot Calpetanus pannóniai helytartósága i. sz. 73–76 (illetve 73–78) közé keltezi. Kézenfekvő azonban a carnuntumi felirat figyelembevételével építési táblánkon a titulátúra számadatainak a 73-as év adataival való kiegészítése.

A felirat elvi helyreállításakor a Calpetanus nevét tartalmazó sor legvalószínűbb kiegészítéséből indulunk ki. Ugyanis Calpetanus teljes nevét minden feliratán kiírták, csak a Valerius-t rövidítették két esetben.⁴⁶

⁴¹ Dobó, Á., i. m. 34.; vö. CIL VI. 1238 = 31546, 1; 31546, 2, CIL III. 11 194–11 196.

⁴² Reidinger, W., i. m. 47.

⁴³ Pavan, M., La provincia romana della Pannonia superior. Atti della Accademia Nazionale dei Lincei, Classe die scienze morali, storiche e filologiche. Ser. VIII. vol. VI. fasc. V. (Roma 1955) 409.

⁴⁴ Dobó, Á., i. m. 34.

⁴⁵ Az esetekről lásd Ritterling, E., BJ 125 (1912) 185. Az esetek felhasználásában biztos törvényszerűséget nem lehet megállapítani. Ritkábban fordul elő a nominativus: Augustus alatt: CIL III. 1078 = AIJ 170; AEp. 35 (1950) 206., 100. sz.

Tiberius: CIL II. 4905 = ILS 152; CIL III. 3201 = 10159 = ILS 5829; CIL III. 2908 = ILS 228; CIL XI. 367 = ILS 113; CIL XII. 5605 = ILS 5818.

Vespasianus és Titus: CIL III. 318 = ILS 263; CIL III. 6993 = ILS 253; CIL VI. 1232 = ILS 248; CIL VII. 924 = ILS 262; CIL X. 6812, 3 = ILS 5819; ILS 8903. A dativus és ablativus elkülönítését megnehezítik a rövidítések, illetve a 2. declinatio esetében az azonos

végződés. Talán ritkább az ablativus: Tiberius: CIL III. 1698 = ILS 2281; Claudius CIL XIII. 5200. = 11 515; CIL XIII. 11514;

Vespasianus: Gordon, A., Album of Dated Latin Inscriptions Rome and the Neighborhood Augustus to Nerva I. (California 1958) 128. sz.

Titus: Leschi, L., Lybica 1 (1953) 181.

Traianus: CIL III. 14147 = ILS 8907.

Míg biztosan dativusban állnak: Tiberius: CIL II. 3829 = ILS 167; CIL II. 2097 = ILS 155; CIL III. 3148 = 10131 = ILS 5516; CIL V. 2151 = ILS 166; CIL VI. 910 = ILS 168; CIL VI. 903 = ILS 160; CIL X. 1624 = ILS 156; CIL XI. 3872 = ILS 159; CIL XII. 147 = ILS 169; ILS 107, 2;

Caligula: CIL III. 14147, 1 = ILS 8899;

Claudius: CIL III. 4591;

Flaviusok: CIL II. 3732 = ILS 259; CIL II. 5264 = ILS 261; CIL V. 932; ILS 258; AEp. 38 (1951) 206. sz.; CIL XIII. 1036; ILS 3453.

⁴⁶ CIL II. 2477. 4799.

⁴⁷ CIL V. 531 = ILS 989.

A filiatio és a tribus csak tergestei cursus honorumán szerepel.⁴⁷ Ha feliratunkon Calpetanus nevében kiíránk a Valerius vagy a filiatiót és a tribust, akkor ez a sor a megelőző, Domitianus nevét tartalmazó sor bármiféle lehetséges kiegészítésénél hosszabb lenne. Ez pedig nem felel meg a felirat szerkesztési elvének. Következésképpen Calpetanus nevében a Valerius rövidíteni kell, másrészt nem írjuk ki sem a filiatiót, sem a tribust. Calpetanus neve hivatalának megjelölésével (leg. Aug. pr. pr.) pontosan megadja a felirat hosszát, azaz a felirat többi sorának hosszúsága is jól meghatározható.

Vespasianus nevét és titulaturáját tartalmazó sorból csak egy függőleges hasta alsó töredéke maradt meg. A császár nevének rekonstruálására két lehetőség adódik: Vespasianus nevét egy vagy két sorban rekonstruálhatjuk. Az egysoros megoldás esetén a titulaturát maximálisan rövidíteni kell, de így sem tudjuk kiírni sem a cos. designatust sem a censoratust, pedig hasonló esetben a designatus mindig,⁴⁸ a censoratus 73 után általában ki van írva.⁴⁹ Mint fentebb tisztáztuk, a felirat sorainak hosszúságát a Calpetanus nevét tartalmazó sor pontosan meghatározza. Így a meghatározott hosszúságú első sorba még akkor sem tudjuk beírni a designatus maximálisan rövidített alakját, ha feltételelesen a Caesar szót is rövidítjük, ami Vespasianus feliratain szintén rendkívül ritkán fordul elő.⁵⁰ Ezek alapján az egysoros kiegészítési változat (Imp. Caesari Vespasiano Aug. P. M. Tr. P. IIII. Imp. X. P. P. Cos. IIII. desig. V.) elesik. Így Vespasianus nevét és titulaturáját két sorban kell kiegészíteni. A kétsoros megoldás esetén a censoratus is beilleszthető a titulaturába. Calpetanus pannoniai helytartóságának kezdetén Vespasianus már censor volt.⁵¹ A felirat első sora a megadott sorhosszúság alapján egyértelműen Imp. Caesari Vespasiano Aug. Pont. Max. ként rekonstruálható. A második sorban a tribunicia potestas vagy trib. pot.⁵² vagy trib. potest.⁵³ míg a designatus desig.⁵⁴ vagy designat.⁵⁵ formában rövidíthető. A sorhosszúság figyelembevételével a trib. pot. csak a designat.-tal, a trib. potest. csak a desig.-gel állhat együtt. Míután a tribunicia potestast Vespasianus és Titus közös feliratain azonosan rövidítik, és a Titust megnevező sort csak a trib. pot. rövidítéssel tudjuk rekonstruálni (lásd alább), Vespasianus titulaturájának is ezt a rövidítést alkalmazzuk. Ebben az esetben a designatus rövidítése a hosszabb designat lesz: trib. pot. IIII. Imp. X. p. p. cos. IIII. designat. V. censor. Ezt a rekonstrukciót az is megerősíti, hogy a felirat második sorának megmaradt függőleges hastavégződése egybeesik a trib. I betűjével.

A felirat harmadik sorában Titus neve és titulaturája áll. A titulaturában szerepelnie kell a desig. IIII.-nak.

Ekkor viszont a sorhosszúság miatt vagy a filiatio,⁵⁶ vagy a tribunicia potestas hiányzik.⁵⁷ Számításaink alapján inkább a filiatiót nem írták ki a felíratra, gyakrabban is hiányzik, mint a tribunicia, de ebben az esetben a designatus csak desig. formára rövidítve állhatott. Ez nem áll ellentétben Vespasianus titulaturájában álló designat. rövidítéssel, mert Vespasianus és Titus közös feliratain gyakran megfigyelhető a designatus váltakozó rövidítése.⁵⁸ szemben a tribunicia potestas azonos rövidítéseivel.⁵⁹ Ezek szerint a harmadik sor kiegészítése a következő lehet: T. Caesari Vespasiano trib. pot. II. imp. IIII. cos. II. desig. IIII.

A császári család utolsó tagjaként Domitianus szerepel a negyedik sorban. Vespasianus császársága alatt állított feliratokon, melyeken Domitianus neve is szerepel, és a név a Caesar szóval kezdődik, a Caesar Augusti f. Domitianus az általános.⁶⁰ Utána a consulság megjelölése áll.⁶¹ A sor azonban csak a principi iuventutis kitételével tölthető ki a megadott hosszúságban.⁶²

A felirat utolsó előtti sorában az ala szerepel, amely az építkezést végezte; a hetedik sorban az L. M... minden bizonnyal az ala parancsnokának nevének töredéke, mivel az építési feliratokon a császár (társ-császár, ill. caesarok) és a helytartó neve után az építő csapat és csapatparancsnok szokott szerepelni.⁶³ A praefectus neve általában megelőzi a csapat nevét, mivel azonban esetünkben a megelőző sorban a helytartó neve áll, csak fordított, de így is igen gyakori lehetőség jöhet szóba. Ebben az esetben a praefectus nevét valamilyen kifejezéssel kapcsolják az ala nevéhez: ala..... sub..... praef.;⁶⁴ ala..... per..... praef.;⁶⁵ ala..... sub cura..... praef.;⁶⁶ ala..... cui praest..... praef.⁶⁷ A fenti lehetőségek közül legnagyobb valószínűsége a cui praest formulának van. Biztos formulát csak a csapat nevének ismeretében tudnánk adni. Azonban sem a csapat, sem a parancsnok neve nem határozható meg biztonsággal.⁶⁸

A teljes kiegészített felirat a tehát a következő:

[Imp(eratori) Caesari Vespasiano Aug(usto) pont (ifici) max(im)i] / [tr]i [b(unicia) pot(estate) IIII imp(eratori) X. p(atr)i p(atriciae) co(n)s(uli) IIII designat(o) V. censori] / T(ito) Caesar[i] Vespasiano trib(unicia) pot(estate) II. imp(eratori) IIII co(n)s(uli) II. desig(nato) III.] / Caesar[i] Aug(usti) filio) Domitiano co(n)s(uli) II. principi iuventutis] / C(aio) Calp[etano Rantio Quirinale Val(erio) Festo leg(ato) Aug(usti) pr(o) pr(aetore)] / Ala[... .. cui praest] / L(ucius) M [... .. praefectus] (4. kép).

⁴⁸ ILS 5927, 5928, 5929/a, 5929/b, CIL III 11 194–11 196.

⁴⁹ Lásd 48. j. Nincs kiírva a carnuntumi felíraton CIL III. 11 194–11 196.

⁵⁰ Az ILS-ben csak egyszer fordul elő: 254. sz. Csak olyan eseteket vettünk figyelembe, ahol a császár neve nem más személy titulaturájának része.

⁵¹ Vö. ILS 5927 = CIL VI. 1238 = 31546.

⁵² Pl. ILS 218, 247.; AÉp. 38 (1951) 206. sz.

⁵³ Pl. ILS 8903, 5957, 218, 247, 248 stb.

⁵⁴ Pl. ILS 1910, 1990, 1991, 5928, 957, 5929/a.

⁵⁵ Pl. ILS 1992, 8903.

⁵⁶ ILS 246 = CIL V. 932, ILS 8903, 5025, CIL VI. 941.

⁵⁷ CIL III. 11 194–11 196, AÉp. 38 (1951) 206. sz.

⁵⁸ ILS 8903, 248 = CIL VI. 1232, ILS 253 = CIL III. 6993.

⁵⁹ CIL II. 2477, ILS 246, 248, 8903.

⁶⁰ ILS 246, 1990, 1991, 5832.

⁶¹ CIL III. 318 = ILS 263, CIL III. 6993 = ILS 253, CIL V. 932, CIL VI. 1877 = ILS 1910, CIL IX. 4955.

⁶² Weyand, Flavius 77. PWRE VI. 2547.; Beringer, W., Princeps iuventutis, PWRE XXII. 2303.; CIL III.

318 = ILS 263, CIL V. 932 = ILS 246, CIL VI. 4955 = ILS 267, CIL IX. 1172.

⁶³ Pl. CIL III. 11 194–11 196, 4591, 6741, 6742, CIL XIII. 11 514, CIL VII. 1041; Collingwood, R. G. – Wright, R. P., The Roman Inscriptions of Britain I (Oxford 1965) 1148. sz.

⁶⁴ ILS 9117, 9119 = CIL XIII. 6623, ILS 9120 = CIL XIII. 4623, ILS 394, 8903, CIL XIII. 207; Collingwood – Wright, 283, 2110, 1276, 1322; AÉp. 51 (1964) 104. sz.

⁶⁵ ILS 2301, 2302, 2491, 2495.

⁶⁶ ILS 2614, 2616 = CIL III. 6374, ILS 2619 = CIL VII 265, ILS 9125, 9126, 9128–9132, Collingwood – Wright 1148, 1051 = CIL VII. 4198, Collingwood – Wright 1149, 978 = CIL VII. 965 = ILS 2619, Collingwood – Wright 1137, 1281 = CIL VII 1046.

⁶⁷ ILS 8899 = CIL III. 14 147, 1, ILS 9153, 2554 = CIL VII. 879, ILS 2555 = CIL VII. 1086, ILS 8907 = CIL III. 14 147, CIL XIII 7460, Collingwood – Wright 837, 838, 893, 894, 2100.

⁶⁸ A lehetséges feloldásokat a felíratot részletesen taglaló, történeti vonatkozásait kiértékelő tanulmányunkban részletezzük, amely az Acta Arch. Hung.-ban jelenik meg.

IMP CAESARI VESPASIANO AVG PONT MAX
 TRIB POT III IMP X P P COS III DESIGNAT V CENSOR
 CAESARI VESPASIANO TRIB POT II IMP III COS III DESIG III
 CAESARI AVG F DOMITIANO COS III PRINCIPI IV VENTVTIS
 C CALPETAI IO RANTIO QVIRINALE VAL FESTO LEG AVG PR PR
 A L A
 L M
 C VI P R A E E S T
 P R A E F Q V I T V M

4. kép. A helyreállított felirat
 Рис. 4. Реконструкция надписи
 Fig. 4. L'inscriptions restaurée

A felirat alapján tehát megállapíthatjuk, hogy Vespasianus császársága alatt, 73 és 76 (ill. 78) között jelentős táborépítési vagy erősítési munkák folytak Aquincum területén. Ezt az építkezést régészeti alapon meghatározni nem tudjuk, mert az óbudai auxiliáris tábornak pontosan a helyét sem ismerjük, és a legió-táborról is csak kevés és biztosan nem periodizálható topográfiai adattal rendelkezünk.

A kutatás jelenlegi állása szerint Aquincumban az első században két tábor állt: az egyik a budai Várhegy ÉK-i lábánál, a későbbi Víziváros területén,⁶⁹ a másik Óbudán a mai Árpád-híd budai hídfőjének közelében feküdt.⁷⁰ A két tábor együttes létezését egy sírkő is igazolhatja; ez a kő Budán, az egykori Fazekas tér (ma Szilágyi Dezső tér) 3. szám alatt, házépítéskor került elő 1900-ban.⁷¹ A kövön az ala I Auriana és az ala II Asturum együttesen van említve.

A két tábor együttes meglétét igazolja az is, hogy mindkettőt, részben átépítve használják a II. sz. elején is, mint ez a csapattörténetből kitűnik.

Igy két katonai alakulat állomásozott Aquincumban Domitianus alatt. Alföldy G. véleménye szerint a legio IIII Flavia felix építette az óbudai legióstábort 89-ben,⁷² de ugyanakkor itt állomásozott a vízivárosi táborban a legio II Adiutrix vexillatioja is.⁷³ Ugyancsak Alföldy G. a budai várból előkerült, másodlagosan felhasznált Imp(eratore) Caesare d[ivi Vespasiani f(ilio)] / Domitian[o] feliratú kőtáblát az óbudai legióstábor építkezési feliratának tartotta.⁷⁴ Azonban a feliraton Domitianus neve nincsen kitörölve, és ez egy legióstábor szembevető helyén elhelyezett építési felirathoz elképzelhetetlen. A damnatio hiánya csak úgy magyarázható, ha a feliratot valamilyen okból még Domitianus császársága alatt eltávolították. Valószínűnek tűnik egy olyan lehetőség, hogy a feliratot még az óbudai auxiliáris táborban állították valamilyen okból (pl. építkezés stb.) Domitianus tiszteletére, de amikor az alátábor megszűnt, és helyén még Domitianus alatt kiépítették a legióstábort, elbontották azt a falat, melyben a felirat állt, és magát a feliratot is eltávolították.

A kutatás két alakulatot köt Aquincumhoz a II. sz. elején is. Az óbudai legióstáborban a leg. IIII Flavia felix,⁷⁵ majd a X. Gemina,⁷⁶ a vízivárosi táborban az ala Tungrorum Frontoniana állomásozott.⁷⁷

A legkorábbi leletek a vízivárosi tábor területén kerültek elő.⁷⁸ E tábor temetőjéhez köthetők az Aquincumban állomásozó ala I Hispanorum sírkövei is.⁷⁹ Valószínű, hogy ezt tarthatjuk az első aquincumi segédsapat-tábornak.⁸⁰ Újonnan kiegészített feliratunk nagyméretű kő volt, hossza 3 méter körül lehetett. Ilyen monumentalis felirat egy tábor első felépítését örökíthette meg, jelen esetben az óbudai táborét. Tehát a már fennálló vízivárosi tábor mellett Vespasianus uralkodása alatt még egy segédsapat-tábor épült Aquincumban. Ebben a táborban állították később Domitianus alatt egy feliratot, majd 89-ben ez az auxiliáris tábor szűnt meg, és építettek helyén vagy közvetlen közelében legióstábort.

A felirat új kiegészítése módosítja Pannonia I. századi hadtörténetéről és történetéről alkotott eddigi képet. Megjegyezzük, hogy a feliratot egymagában nem tartjuk döntő jelentőségűnek Pannonia római foglalásának kérdésében. A felirattöredék Szilágyi-féle kiegészítése kétségtől alátámasztotta azt a véleményt, hogy Pannonia Augustus alatt történt meghódítása és katonai megszállása az egész Dunántúlt magába foglalta. E kiegészítés megdőlése után kétségtől óvatosabban kell vizsgálni az augustusi hódítás terjedelmét, de az i. sz. 19-re datált felirat hiánya egymaga nem zárja ki az egész Dunántúl meghódításának tényét, ehhez egyéb bizonyítékok is szükségesek.

A felirat jelentőségét elsősorban az adja meg, hogy rávilágít Vespasianus Pannoniával kapcsolatos eddig alig ismert és vizsgált határvédelmi politikájára. A feliratunk (és a carnuntumi felirat) alapján valószínű, hogy a dunai limesvonal rendszeres megszervezése és kiépítésének megkezdése Vespasianus nevéhez fűződik,⁸¹ és valószínűsíthető, hogy Rufius Festus sokat vitatott adata („... limes inter Romanos ac barbaros ab Augusta Vindelicum per Noricum Pannonias ac Moesiam est constitutus”).⁸² Vespasianus korára vonatkoztatható.⁸³

⁶⁹ Lásd 15. j.

⁷⁰ Kuzsinszky B., Arch. Ért. 17 (1897) 395. Mócsy, A., PWRE Suppl. IX. 6334.; Szilágyi, J., PWRE Suppl. XI.

⁷¹ CIL. III. 14349, 8. = Schober, A., Die römische Grabsteine von Noricum und Pannonien. (Wien 1923) 57. sz.

⁷² Alföldy G., Acta Arch. Hung. 11 (1959) 129–136.

⁷³ Uo.

⁷⁴ Uo. 135.

⁷⁵ Uo. 139–140.

⁷⁶ Mócsy, A., PWRE Suppl. IX. 614.

⁷⁷ Nagy T., Arch. Ért. 81 (1954) 107.

⁷⁸ Lásd 13. j.

⁷⁹ Radnóti A., i. m. 24–25.

⁸⁰ Mócsy, A., Die Bevölkerung ... 66–67.;

⁸¹ Mommsen, Th., Römische Geschichte. (Berlin 1909) 188.; Domaszewski, A., Geschichte der römische Kaiser. (Leipzig 1914) 150.; vö. Parker, H. M. D., The Roman Legions. (Cambridge 1958) 145.

⁸² Ruf. Fest. brev. 8.

⁸³ Így Dobai J., ČCH 44 (1938) 256 – Fontos lehet Tac. Germ 29., vö. Alföldi A., Historia Mundi IV. (Berlin 1956) 276.

A Claudius alatt biztosan a végső határig megszállt provincia⁸⁴ ebben az időben nagyarányú közigazgatási átszervezésen megy át,⁸⁵ ami főleg a Dráva—Száva köz stratégiai szerepének módosulását jelenti.⁸⁶ A carnuntumi⁸⁷ és az aquincumi építési feliratok közvetlen adatai-

val együtt a körülmények arra utalnak, hogy a Duna menti táborok eddig Domitianus korára sűrített építkezése néhány esetben bizonyára Vespasianus korára helyezhető.

Tóth Endre — Vékony Gábor

A BUILDING INSCRIPTION IN AQUINCUM FROM THE VESPASIAN PERIOD

Summary

A stone inscription emerging in a fragmentary state in Óbuda in 1937 was made up by its publisher, János Szilágyi, with the names of Tiberius and Drusus, and historically connected with the activity of the latter in Illyricum in 19–20 A. D. According to Szilágyi at that time fortifications had been made by an auxiliary army—camp then already existing at Aquincum.

As a result of the above addition the inscription became a record of paramount importance in the early history of Pannonia, proving the military occupation of North-East-Transdanubia by Augustus and determining the beginning of the Danube *limes* east of Carnuntum.¹⁰

Neither the archaeological researches nor the object material which emerged since the time of the publication have justified the addition to the inscription as suggested by Szilágyi, nor the historical conclusions drawn on its basis. For this reason and also for the clarification of the misconception in Szilágyi's epigraph commentary, it seemed necessary to revise the whole question.

In similar official legends the names of Tiberius Drusus never occur in this short and defective manner. We cannot place the name of Tiberius into the first line of the inscription because the letter T as placed by Szilágyi would figure on the surviving perpendicular *hasta* on the framing of the inscription. Nor is it convincing as done by Szilágyi that the names of *Drusus Caesar* figure in two separate lines, as the rest of the text contains independent passages. Further, for the activity of the suggested C. Calpurnius Aviola in Illyricum no data seem to be available. It proved evident to identify the fragment of C. Calp with C. Calpetanus Rantius, of whom it is known without doubt that under Vespasianus he was governor of Pannonia. If this identification should prove correct, it would seem necessary to look for the names of Vespasianus and his sons in the first lines of the inscription.

The scrutiny of the original inscription has proved our previous suggestions as correct. The lengthened letter of the first line is no I but a lengthened T (Fig. 3.). We were also able to state that the upper part of the stone-plate had broken off as the marks of the original finishing are missing, those of the chisel under the legend and on the right-hand-side. That above the present first line there must have been a further line or lines, can clearly be seen, by the bottom closing of the perpendicular *hasta* above letter A of the line (Figs. 2, 3.).

On the basis of the above, there can be no doubt,

that in the line believed previously as the first one, there stood the name of Titus, in the subsequent one that of Domitianus and in the broken off line (or lines) the name and titles of Vespasianus.

The substitution was accomplished on the basis of the inscription of Carnuntum¹⁰ and solved with the help of the imperial *titulatura* for the year 73. The length of the lines can be calculated with the unambiguous restoration of the line containing the name of Calpetanus. Accordingly the full reconstruction of the whole inscription became possible (Fig. 4.).

In the penultimate line of the inscription could be read the name of the troop which was responsible for the work of the building. This troop cannot be identified with full accuracy. Nor is it possible to identify the name beginning with L. M. [] in the last line, probably the commander of the *ala* responsible for the building.

It follows from the context of the inscription that during the rule of Vespasianus, between 73 and 76 large-scale camp- and fortification building activities had been carried on in Aquincum. We are convinced that inscriptions had commemorated the building of the second auxiliary camp in Óbuda after that of Vízváros.

This new supplementation of the inscription has considerably changed our picture of the strategic and historical position of Pannonia in the first century. Its primary significance lies in the fact that it elucidates the so far little studied and less known border-policy of Vespasianus in Pannonia. On the ground of our inscription (and that of Carnuntum) it seems very likely that the systematic organization and building of the *limes*-line was connected with the name of Vespasianus⁸¹ it can also corroborate that the much contested statement of Rufius Festus, „... *limes inter Romanos ac barbaros ab Augusta Vindelicum per Noricum Pannonias ac Moesiam est constitutus*”⁸² can also refer to the Vespasian period.⁸³ The province fully occupied under Claudius⁸⁴ was subjected in those days to largescale-administrative reforms⁸⁵ which meant above all the strategic reorganization of the Dráva—Sáva region.⁸⁶ From the direct data of the inscriptions of Carnuntum and Aquincum we can fairly assume that the building of the Danube-camps so far attributed in their majority to the period of Domitian, can in certain cases refer to the age of Vespasian.

E. Tóth—G. Vékony

⁸⁴ Barkóczi L., *Intercisa* II. AH 36 (1957) 500. vö. Tac. Ann. 12, 29.

⁸⁵ Wolf, J., *Römische Geschichte* II. (Freiburg im

Breisgau 1932) 88.

⁸⁶ Alföldi A., Sz 70 (1936) 30.

⁸⁷ CIL III. 11 194—11 196.

AZ AQUINCUMI HELYTARTÓI PALOTA ÉPÍTÉSÉNEK KORA

Az aquincumi helytartói palotának nevezeti épületkomplexus az óbudai Hajógyári szigeten fekszik. Már 1854–57-ben előkerültek itt római kori épületmaradványok, melyeket akkor közfürdőnek gondoltak.¹

Nagyobb arányú és tudományos igényű feltárássra csak 1941-ben került sor, Szilágyi János irányításával. Ugyancsak ő vezette az 1951–53-ig folyó munkálatokat, melynek eredményeként az épületesoportot — vagy legalábbis a főépületet — majdnem teljes egészében sikerült kiásni. Kisebb feltárás azonban még 1956-ban is folyt² (1. kép).

Sajnos, a publikációk csak az építészeti anyagra szorítkoztak, kivéve a feliratos oltárköveket, egy üveg-poharat és két kőszobrot. A több mint 10 000 m²-es feltárásról csak 11 metszetrajz jelent meg. Az ásató megállapítása szerint a helytartói palotának nevezett, körülbelül 83 × 106 m-es épület legkorábbi periódusa Pannonia Inferior első helytartójának, a későbbi Hadrianus császárnak itteni tartózkodása alatt, tehát még 107–108 körül épült. Erre a korra datálta a palota keleti szárnyát, a reprezentatív teremssorral.³

Kormeghatározását a feltárt leletanyagból 1. a bélyeges téglákra, 2. egy oltárkőre, 3. a 23. sz. helyiség fal-festményére és 4. a keleti szárny mozaikpadlóira alapozta.

1. Az ásatás során a II. század elejére keltezhető bélyeges téglák kerültek elő. Sajnos, ezeket részletesen csak az 1941-es ásatással kapcsolatban ismerteti.⁴ Azonban ezekről sem mondja meg pontosan, hogy az ásatás, illetve az épület melyik részén kerültek elő, és hogy eredeti helyükön, a falba beépítve találták-e őket, a helyiségekben vagy azokon kívül stb. A téglabélyegekkkel kapcsolatban írja „másodlagos felhasználásokat több ponton észleltünk”,⁵ viszont nem közli, hogy a datálás szempontjából oly fontos bélyeges téglák közül melyeket talált másodlagosan felhasználva.

Az ásatások során előkerült bélyeges téglák közül a Coh. I. Alpinorum equitata és a Coh. II. Alpinorum nevével jelzett, a II. század elejéről származik. Már nem mondhatjuk ezt el ilyen bizonyossággal a COHORTIS, CHORTIS, COHRTIS és a CHOREIV bélyegzőkről, melyeknek Cohors I. Thracum, Cohors I. Thracum sagittariorum, illetve Cohors I. Itureorum Sagittariorum-ra való feloldása, és így datálása is erősen problematikus.⁶ A sokat vitatott LEG II HAD téglabélyeg⁷ gyártási ideje is bizonytalan. A Szilágyi által felvetett Legio II. Hadriana feloldást a szakirodalom egyhangúan elvetette,

de még, ha létezett volna is ilyen legio, az is csak Hadrianus császárkorában, nem pedig itteni helytartósága idején kaphatta volna ezt a díszítő jelzőt. Állítólag a Hajógyári szigeten került napfényre, még a múlt évszázadban a LEG(io) XI CL(audia) P(ia) F(idelis) bélyeges téglája is.⁸ Ez a csapattest csak 106 és 114 között fordulhatott meg Aquincumban, brigetiói tartózkodása után és moesiai állomásozása előtt.

Tehát Hadrianus itteni helytartósága körüli időkből származó bélyeges téglák előkerültek a Hajógyári szigetről. Viszont ezek a bélyeges téglák a palota építésére vonatkozóan csak a terminus post quem-et adják meg és Szilágyi is hangsúlyozta, hogy ezek az időpontok csak a téglák gyártási idejét jelzik⁹ és másodlagos felhasználásukat több ponton is észlelték. Mivel a Hajógyári szigeten Szilágyi János szerint is, de szerintem még nagyobb mértékben voltak, az úgynevezett helytartói palotát megelőzően is római kori építmények, ezek pusztulása, illetve lebontása után az építőanyagok, így a bélyeges téglák újbóli felhasználása itt, tehát egy szállítási nehézségekkel küzdő szigeten, különösen indokolt. Így a helytartói palotának nevezett épületkomplexus területén előkerült, II. század eleji bélyeges téglák önmagukban még nem bizonyítják az épület korai építését.

2. Szilágyi a palota korai építését kívánta bizonyítani azzal az oltárkővel, amely hét másikkal együtt az épületkomplexusnak 27-es számmal jelölt helyiségéből került elő. A déli szárny közepének eme nyitott udvarában két kis szentély romjait tárták fel az ásatás során (2. kép.). A korábbi szentély tájolása eltért a főépülettől; a romjaira épült későbbi szentély tájolása megegyezett a főépületével. A nyitott udvar északi és nyugati fala mentén voltak felállítva a jelzett oltárkövek. Ezek közül a legkorábbi az, amelyet Lucius Cornelius Latinianus libertusa állított.¹⁰ Latinianus helytartóságát Szilágyi 120 körülre, Nagy Tibor a 20-as évek végére, esetleg csak 134–136 közöttre tette.¹¹ Az utóbbi véleményét fogadta el a szakirodalom.¹² De bármelyik datálást is fogadnánk el, a legkorábbi is mindenképp későbbi a kritikus 107-es 108-as évnél. Tehát semmiképp sem bizonyíthatja a palota Hadrianus helytartósága alatti építését. Nem beszélve arról, hogy az oltárkő nem a palotához, hanem a szentélyhez tartozott, amelyről már Szilágyi is megjegyezte, hogy a helytartói palota építésének megkezdése előtt állhatott itt.¹³

¹ Sacken, I., MCC II. (1857) 283.

² Az 1941-es ásatás eredményeit publikálta a BpR XIV. kötetében (Bp. 1945) 31–153. A továbbiakban = Szilágyi, 1945. — Az 1951–53-as feltárásról részletes előzetes jelentést adott a Budapest Régiségei XVI. kötetében (Bp. 1955) 403–409. A továbbiakban = Szilágyi 1955. — Az összes előző eredményeket összefoglaló cikkek a Budapest Régiségei XVIII. kötetében (Bp. 1958) jelentek meg Szilágyi János és munkatársai tollából: Szilágyi J., Az aquincumi helytartói palota. (Bp. 1958) 53–57. A továbbiakban = Szilágyi, 1958.; Kaba Melinda, Az aquincumi helytartói palota mozaikpadzatai. BpR 18 (Bp. 1958) 79–101.; Sz. Póczy Klára, Az aquincumi helytartói palota falfestészete. BpR 18 (Bp. 1958) 103–148. — Összefoglaló ismertetés jelent még

meg a helytartói palotáról: Szilágyi J., Aquincum (Bp. 1956) 26—, és Budapest Műemlékei. II. (Bp. 1962) 352—.

³ Szilágyi, 1958. 55—.

⁴ Szilágyi, 1945. 60–91.

⁵ Szilágyi, 1958. 66.

⁶ Szilágyi, 1945. 68—.

⁷ Szilágyi, 1945. 66—.

⁸ Szilágyi, 1945. 79—.

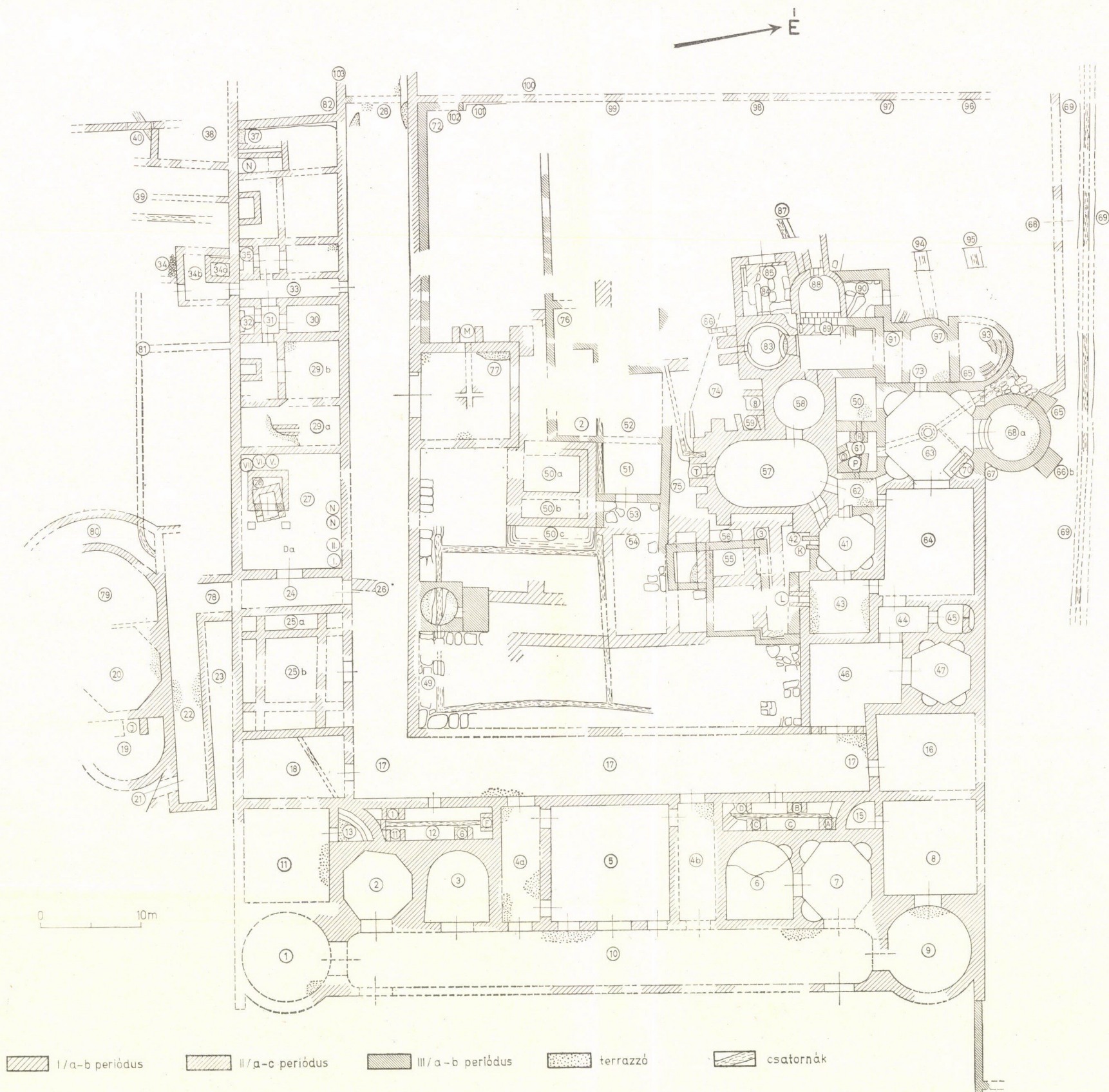
⁹ Szilágyi, 1958. 54—.

¹⁰ Szilágyi, 1955. 406–407.

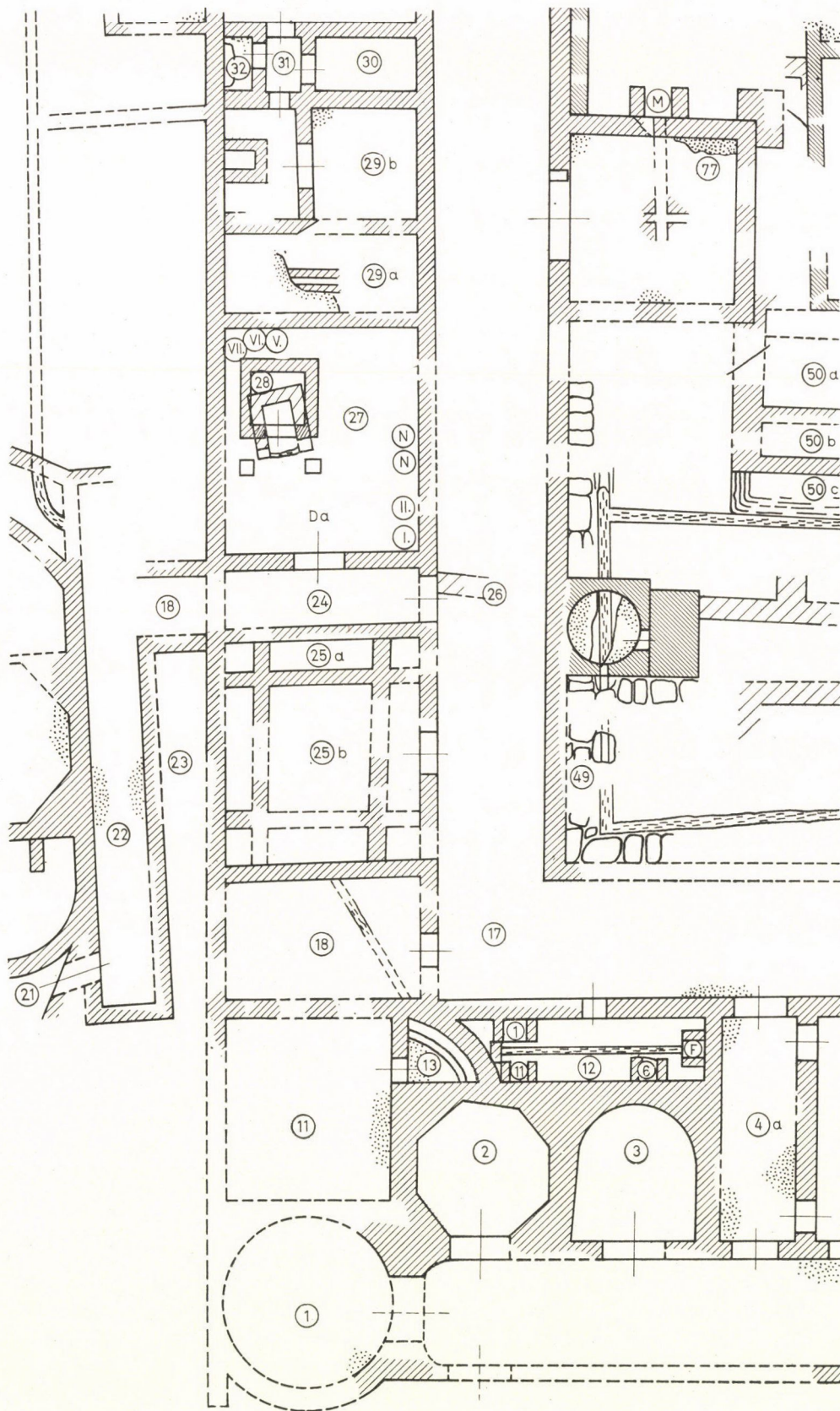
¹¹ Nagy T., L. Attius Macro pannoniai helytartósága. BpR 19 (Bp. 1959) 30.

¹² Mócsy, A., Pannonia. PWRE Suppl. IX. Stuttgart, 1962 591.

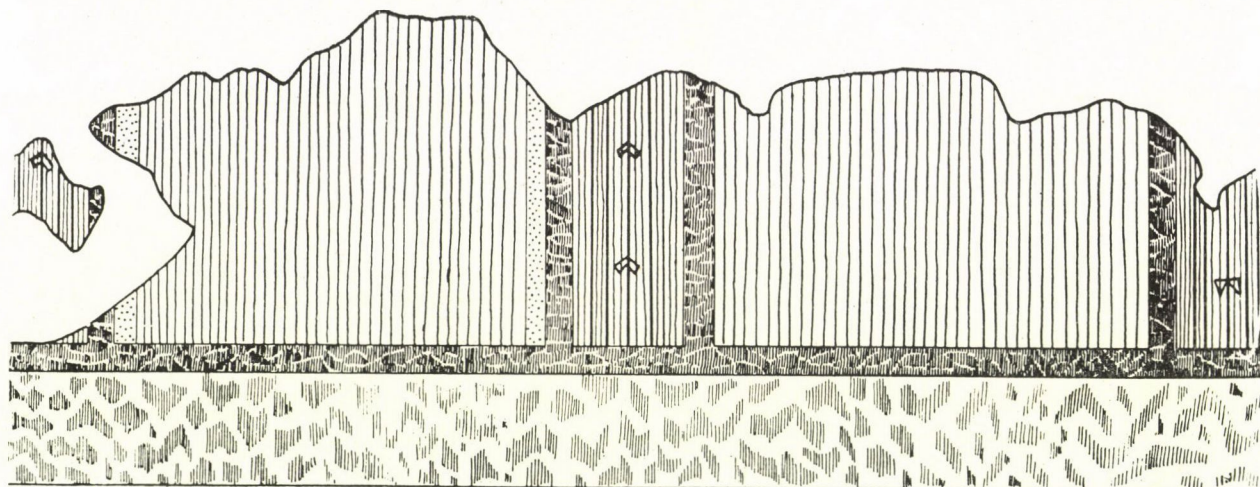
¹³ Szilágyi, 1955. 404.

1. kép. A helytartói palota alaprajza
 Рис. 1. План замка наместника в Аквинкуме
 Fig. 1. Plan du palais du légat d'Aquincum

2. kép. A helytartói palota déli szárnyának alaprajza
 Рис. 2. План южного крыла замка наместника
 Fig. 2 Plan de l'aile méridionale du palais du légat

3. kép. A 23. sz. helyiségben levő falfestmény

Рис. 3. Стенная роспись в помещении № 23

Fig. 3. Peinture murale dans la salle n° 23

A korábbi kis szentély pusztulása után — általános szokás szerint — a megmaradt kultusztárgyakat, oltárköveket nyilván az újjáépített szentélyben, illetve a körül helyezték el. Így a jelzett oltárkő legfeljebb ennek a palotának korábbi szentélynek 120, illetve inkább 130 körüli létét bizonyítja. Egyébként Mócsy András figyelmeztetett, hogy még egy Lucius Cornelius Latinianus által állított oltárkő került itt elő; az, amelyet Szilágyi egy általa feltételezett helytartónak L. Cuspius Salinianusnak tulajdonított.¹⁴ Az oltárkő felirata kétségtelenül Latinianusra utal, de magának az oltárkőnek anyaga, mérete, profilrozása és betűtípusa is azonos a fentebb említett Latinianus-kövel. Természetesen ez a szomszédos falak datálását nem befolyásolja, viszont a feltételezett Salinianust törölnünk kell a helytartók sorából.¹⁵

3. A legtöbbet dezett erv a palota Hadrianus-kori datálásához egyik, viszonylag jó állapotban és nagy felületen megmaradt falfestménye volt. Ez a freskó az épületkomplexus 23-as számmal jelölt helyiségének déli falán került elő (3. kép). A falfestményt Póczy Klára is¹⁶ és Szilágyi János is¹⁷ Hadrianus uralkodásának idejére, és nem aquincumi helytartóságának korára keltezi. Póczy legközelebbi analógiája és előképeként a tivoli Hadrianus-villa úgynevezett Propylaen-csarnokának festését idézi.¹⁸ Mivel a Villa Hadriana 120 és 136 között épült, az aquincumi helytartói palota fenti falfestményét semmiképp sem datálhatjuk a II. század 30-as, 40-es éveinek korábbra. És mivel ezt a kormeghatározást adta Póczy Klára és Szilágyi János is, maga az épület, illetve épületrész sem származhat korábbról. Az ásatás során ugyanis megállapították, hogy a kérdéses falfestmény alatt nem volt korábbi freskó — az pedig képtelenség, hogy egy ilyen díszes épület fala évtizedekig festetlenül álljon. Ez a falfestmény tehát egyáltalán nem bizonyítja, hogy a helytartói palota 107–108 körül épült volna. Márcsak azért sem bizonyíthatná, mert a 23-as sz. helyiség déli fala — amelyiken a freskó van — nem tartozik a főépülethez (2. kép). Az épület feltárója szerint: „a 23-as sz. épületköz valójában épületen kívüli, udvari területsáv, ezért talaja döngölt agyag volt”.¹⁹ A helyiség kérdéses déli fala

Szilágyi János szerint sem tartozott a helytartói palota főépületéhez. A publikáció szerint viszont abból, hogy ennek a II. sz. épületnek tengelyvonala nem párhuzamos a főépülettel, de annak főhomlokzatát, vagyis keleti oldalát *nem takarja*, az következik, hogy a II. sz. épület tervezésénél tekintettel voltak a már meglévő főépület-részre.²⁰ Ez az érvelés nem meggyőző. Amilyen joggal feltételezte, hogy a meglévő főépület miatt hátrább építették a melléképületet, ugyanolyan joggal feltételezhetjük, hogy a már meglévő kisebb épület miatt előbbre építették a főépületet. A lényeg az volt, hogy a palota homlokzatát ne zavarja a II. sz. épület.

A Hajógyári szigeti épületegyüttes 23. sz. helyiségéről csak egy metszetrajz jelent meg,²¹ ez azonban csak a II. sz. épület három helyiségét tünteti fel, és egyáltalán nem mutatja a II. épületnek a főépülethez való kapcsolódását; pedig a két épületnek egymáshoz való viszonyát, építésük sorrendjét esetleg éppen ez bizonyíthatná. Egyébként két szomszédos épületnél, de még egy épületen belüli két periódusnál sem feltétlenül lehet az időrendi sorrendet önmagából a padlószintek magasságából megállapítani. Előfordulhat, hogy egy későbbi, csatlakozó épületszárny padlószintjét alacsonyabbra építik, például — hogy egy közismert analógiát idézzek — ez történt az Aquincumi Múzeum épületében is, ahol a középső, 1894-ben épült épületrész padlószintje három lépcsőfokkal magasabb, mint a néhány évvel később hozzáépített oldalszárnyaké. Ezenkívül semmiképp sem szabad összehasonlítani egy mozaikpadlós járószintet egy hypokauszturn-tér alsó terrazzo padlójával. A fűtőterek alsó padlószintje még olyan helyiségeknél is különböző lehet, amelyeket egyidőben építettek, és ahol a felső járószint azonos nivójú. Így teljességgel elfogadhatatlan Szilágyinak az a megállapítása, hogy az 57-es és 58-as számmal jelölt fürdőmedencék 120 körül épültek, csak azért, mert fűtőtér-fenek padozataik azonos tengerszint feletti magasságban vannak a tőlük kb. 40–50 m-re levő fogadalmi köoltársor alapjával.²²

A palota alaprajzain a 23. számmal jelölt térség egy kelet felé nyitott, ezen az oldalon nem egész 2, nyugati oldalán kb. 3 m széles, viszont kb. 19 m hosszú, szabálytalan, trapéz formájú épületköznek van feltün-

¹⁴ Szilágyi, 1955. 407. és Szilágyi, Köfeliratok az Aquincumi Múzeum régi gyűjtéséből II. Arch.Ért. 95 (1967) 65.

¹⁵ Ezúton is köszönöm Mócsy Andrásnak szíves figyelemztetését.

¹⁶ Sz. Póczy K., i. m. 105 — 4. kép.

¹⁷ Szilágyi, 1958. 55.

¹⁸ Sz. Póczy K., i. m. 106.

¹⁹ Szilágyi, 1958. 55.

²⁰ Szilágyi, 1958. 55, 58.

²¹ Szilágyi, 1958. 54., 2. kép.

²² Szilágyi, 1958. 59.

tetve. Elképzelhetetlen, hogy egy ilyen ajtónyílás nélküli, sehová sem vezető, döngölt padlós, szűk, folyosószerű, nyitott udvart olyan különlegesen finom, elegáns kivitelű falfestménnyel díszítettek volna, mely meghaladja a helytartói palota keleti, reprezentatív teremsorában talált festmények niveljét.

A II. számú, még csak részben feltárt épület nyilván *korábbi*, mint a helytartói palotának nevezett főépület. Ez utóbbinak építései — nézetem szerint a II. század második felében (inkább a vége felé) — lebontották a valószínűleg ellenséges betörés következtében már romossá vált II. sz. épület északi felét, és ekkor változtatták a 23. számmal jelölt — egykor nyilván jóval szélesebb — nagy termet — szűk, nyitott folyosóvá. Csak így tudjuk megmagyarázni azt a helytartói palota feldolgozó által is elismert tényt, hogy a helytartói palotának nevezett épületkomplexus eme legkorábbi falfestménye — melyet egyedül datáltak Hadrianus császár korára — nem a főépületben, hanem a melléképületnek egy ilyen értelmetlen formájú, nyitott udvarra néző külső falán van. A kérdés végleges eldöntéséhez és a 23. sz. helyiség keleti zárófalának tisztázásához újabb, hitelesítő ásatásra lenne szükség.

4. A palota keleti szárnya építési idejének meghatározásánál igen fontosak a kitűnő állapotban megtalált mozaikpadlók. Ezekről a fekete-fehér, tisztán geometrikus mintázatú padozatokról Szilágyi megállapította, az egész építmény építési technikájának, a későbbi átalakításoknak, ajtó-elfalazásoknak figyelembevételével, hogy: „mozaikpadozatunk díszítési módja őseredeti változatlanosságban áll előttünk, ahogy a palota építései megterveztek. Később legfeljebb kijavították, ha erre szükség volt, de semmi tervezési változtatást nem eszközöltek rajta.”²³ Ugyanerre az eredményre jutott Kaba Melinda is, aki a 2. sz. helyiség mozaikpadozatával (4. kép) foglalkozva leszögezte: „a padozat készítése ideje a zliteni és ostiai analógiák alapján megfelel a palota ezen szárnyán épült többi terem (3, 5–6. szám) keletkezésének: i. sz. II. század első fele.”²⁴

Tehát lényegében már Kaba Melinda sem ragaszkodott a 107-es évszámhoz, de a feldolgozó munkaközösség tagjai nyilván össze akarták egyeztetni adataikat, ezért inkább tágabb időhatárok közé helyezték a leleteket, és a helyes korneghatározásokból sem vonták le mindég a kínálkozó következtetéseket. Az viszont már kevésbé érthető, hogy az említett analógiák alapján hogyan lehetett az aquincumi mozaikokat a II. század első felére datálni. A Kaba Melinda által idézett²⁵ zliteni mozaikról Aurigemma azt írja, hogy az I. századból származik.²⁶ Az ostiai mozaiknál M. E. Blake munkájára hivatkozik.²⁷ Ez a hivatkozás is furcsának hat, hiszen Blake a kérdéses mozaikot a III. századra datálja, és már tanulmányának címe is jelzi (*Mosaics of the Late Empire...*), hogy a késő császárkori mozaikokat tárgyalja. A jelzett mozaik egyébként jó analógia a helytartói palota 2. számú helyiségéhez, de nem Ostiából, hanem Róma városából származik.²⁸ Megtaláljuk analógiáját Ostiában is a Domus di Apuleio-ban²⁹ (5. kép). Ez a mozaik a III. század első évtizedeiből való. Az aquincumi helytartói palota keleti, reprezentációs szárnyában levő fekete-fehér mintájú mozaikpadlók legjobb analógiáit Róma városában és környékén talál-

juk. Az ilyen stílusú mozaikpadlók datálása Becatti alapvető műve³⁰ óta sokkal biztosabb alapokon nyugszik. A 8. sz. terem mozaikpadlójából csak a külső előtti sáv maradt meg³¹ (6. kép). Ezzel a pelta-keresztnek nevezett motívummal Parlasca foglalkozott részletesen.³² Megállapította, hogy az aquincumhoz hasonló színes peltából és Salamon-csomókból összeállított motívum csak a II. század végén jelenik meg.³³ A Hajógyár szigeti sem lehet ennél korábbi, különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy egy kettős Salamon-csomóval gazdagított, a fejlődés későbbi fokát jelző motívummal van dolgunk.

Igy az aquincumi helytartói palota keleti, reprezentációs szárnyában levő mozaikpadlók egységesen a II–III. század fordulójára vagy inkább a III. század elejére datálhatjuk.

A helytartói palota mozaikpadlói közül a III. század elejére datálta Kaba M. az északi fürdőszárnyban levő, az alaprajzon 63-as számmal jelölt teremben levőt. Ezzel a datálással egyet is érthetünk, csupán a Róma környéki analógiák ismeretében azt kell megjegyeznünk, hogy a delfines tengeri-jelenet és a padlót szegélyező lóusz- vagy halpikkely-motívum nem Antiochiából, hanem Itáliából származik³⁴ (7., 8., 9. és 10. kép).

A fentiekből következik, hogy a helytartói palota mozaikpadlói közül az eddig legkorábbra és legkésőbbre datáltak között lényegében semmi vagy legfeljebb egy-két évtizednyi időbeli eltérés van; mind a harmadik század elejéről, motívumaik pedig Rómából, illetve környékéről származnak. A mozaikpadlók — ellentétben a falfestményekkel — esetleg kisebb-nagyobb javításokkal, de évszázadokig is használható állapotban maradhatnak, és egy ilyen fényűző, reprezentatív épületnél feltétlenül annak építései készülnek. Tehát a mozaikok alapján nincs okunk jelentős időbeli különbséget feltételezni a helytartói palota keleti és északi szárnya, azaz az ásató által 107–108-ra datált reprezentációs teremsor és az éppen egy évszázaddal későbbre keltezett északi fürdő-szárny között.

A delfines mozaikkal díszített, 63-as számmal jelölt helyiség szorosan beletartozik a palota eredeti szerkezetébe, alaprajzába. Az ásató is ezt írja: „A kiépítés üteme és az építkezési periódusok egymásutánja az aquincumi palota külsején sem vehető ki.”³⁵ Valóban, a helytartói palotának nevezett főépület nyilván egy egységes terv szerint készült, bár építése évtizedekig eltarthatott. Ez egy körülbelül 83 × 106 m-es épületnél magától értetődő lenne még ma is.

Mindezek alapján kimondhatjuk, hogy a helytartói palotának nevezett Hajógyári szigeti építmény a II. század végén, a III. század elején épült, a markomannkvád háborúkat követő, viszonylag békés, nyugodtabb korszakban, amikor Aquincum-szerte fellendült az építkezési kedv és a gazdagon díszített köz- és magán-épületek egész sora keletkezett városunkban. Lényeges viszont, hogy a palota építését megelőző időkből is kimutathatók jelentős épületmaradványok a mai Hajógyári szigeten.

Nem szabad megelégedni ennek a szigetnek tárgyalásakor az úgynevezett Fürdő-szigetről sem, mely a mai Hajógyári sziget délkeleti és a Margitsziget északi csúcsa között feküdt, és csak a múlt század második felében kotorták el. Ezen a kis szigeten át vezetett Zsig-

²³ Szilágyi, 1945. 85.

²⁴ Kaba M., i. m. 79.

²⁵ Kaba M., i. m. 97., 8. j.

²⁶ Aurigemma, S., I Mosaici di Zliten. (Roma 1926) 254.

²⁷ Kaba M., i. m. 97., 9. j.

²⁸ Blake, M. E., Mosaics of the Late Empire in Rome and Vicinity. Memoirs of the Amer. Acad. in Rome 17 (1940) 34. kép d.

²⁹ Becatti, G., Scavi di Ostia. IV. Mosaici e pavimenti marmorei. 2 (Roma, 1961) 145. kép.

³⁰ Becatti, G., i. m.

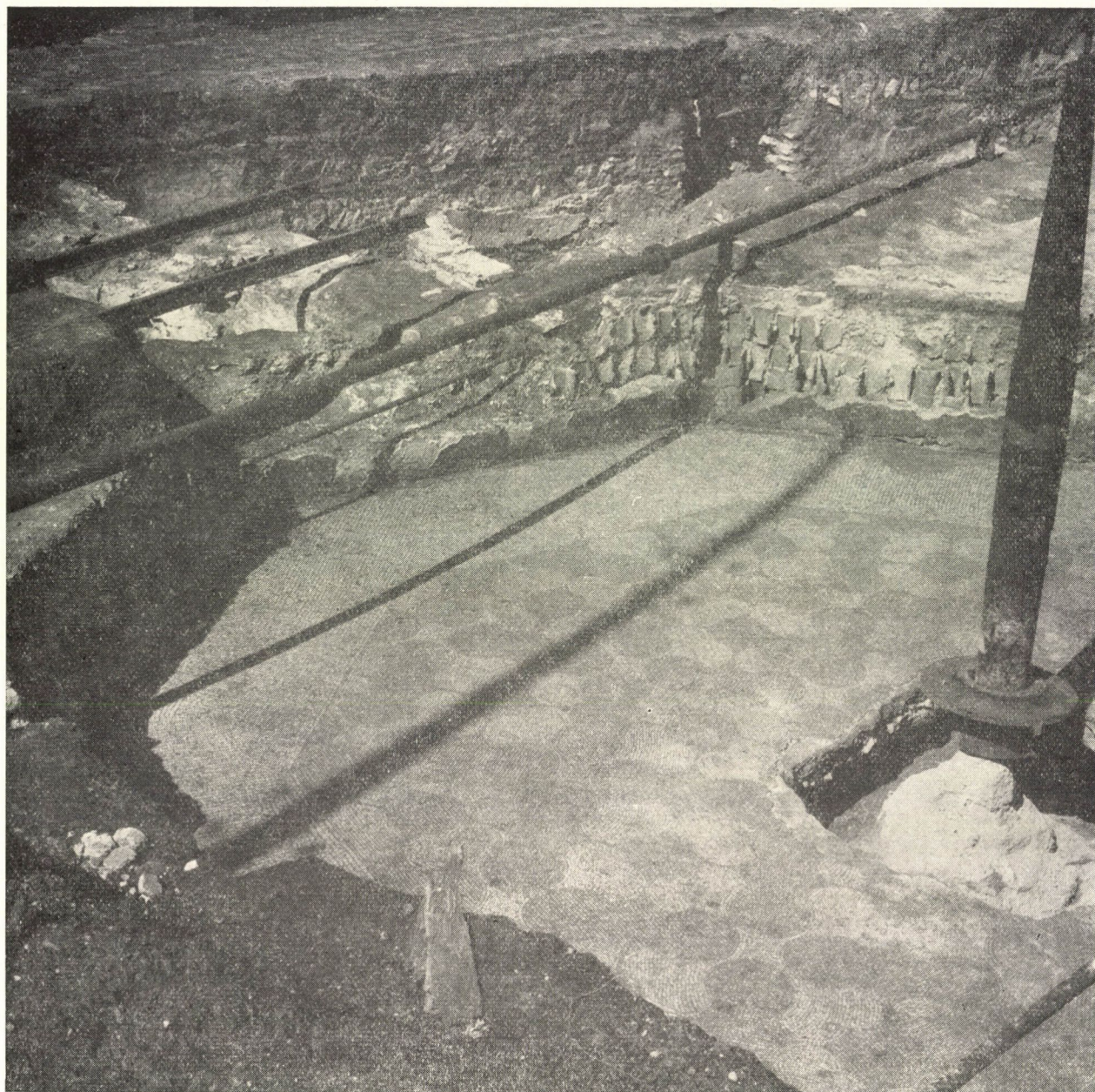
³¹ Szilágyi, 1945. 86–., 8. 40. kép; Kaba, M. i. m. 10. kép.

³² Parlasca, K., Die römischen Mosaiken in Deutschland. (Berlin, 1959) 132–.

³³ Parlasca, K., i. m. 133.

³⁴ Az aquincumi delfin-ábrázolásnak szinte pontos ostiai analógiáit közli Becatti, G., i. m. 94, 103. kép. Ezek a II. század utolsó évtizedéből származnak. — Az 57. képen levő a III. sz. elejéről. A fekete-fehér „pikkely”-motívum ostiai megfelelőjét G. Becatti a III. század közepére datálta (i. m. 30. kép).

³⁵ Szilágyi, 1958. 54.

4. kép. A 2. sz. terem mozaikpadlója (részlet)
 Рис. 4. Мозаичный пол зала № 3 (деталь)
 Fig. 4. Le pavement de mosaïque de la salle n° 2 (détail)

mondy felmérése szerint, a Duna két partját összekötő római kori cölöphíd.³⁶ Helytartók fogadalmi feliratos kövei is előkerültek innét.³⁷ Az sem lehetetlen, hogy a római korban a Fürdő-sziget összefüggött a Hajógyári szigettel. Azért hívták egyébként Fürdő-szigetnek, mert meleg források fakadtak rajta, és nyilván ezek a meleg források tették indokolttá, hogy már a II. sz. elején, tehát valóban Hadrianus pannoniai helytartósága körüli időkben is épületeket, valószínűleg fürdőt, esetleg disze-
 sebb villákat is emeljenek itt. Ha a Fürdő-sziget nem

függött össze a Hajógyári szigettel, a meleg vizet akkor is könnyű volt oda átvezetni. Maga a Fürdő-sziget — legalábbis a XVIII—XIX. századi térképeken — túl kicsi volt nagyobb méretű építkezésekhez.

A források, különösen a melegvízű gyógyforrások közelében a rómaiak általános szokás szerint szentélyeket emeltek. A Szilágyi János által legkorábbra datált Hajógyári szigeti épületmaradvány is egy ilyen kis szentély³⁸ — az, amelyet már fentebb említettünk, és amely körül találták a helytartói oltárkövek egy csoportját,

³⁶ Bp. Tört. I. 2. Budapest, az ókorban. (Bp. 1942) 760.

³⁷ Uo. 750.

³⁸ Szilágyi, 1955. 403—404. Mivel ennek a korábbi szentélynek romjaira épült későbbi szentély falába egy

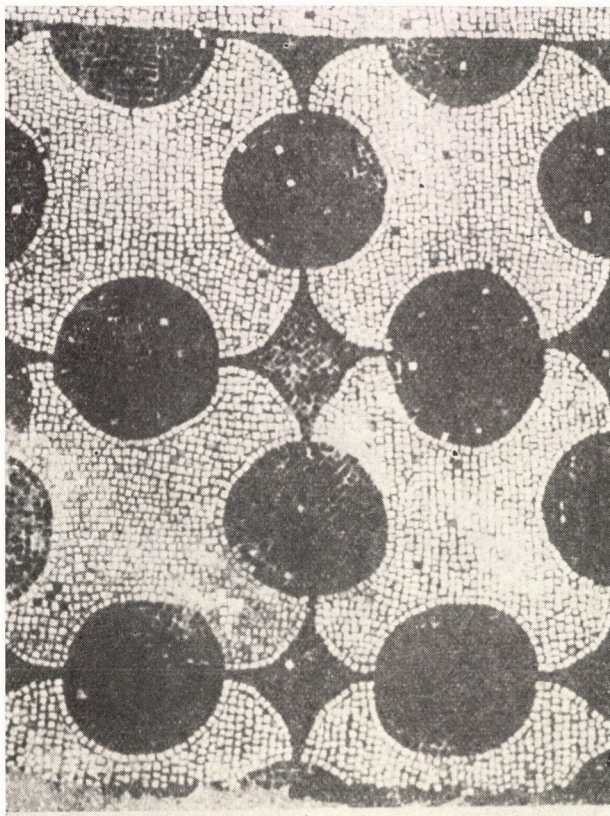
Mercurius Augustusnak dedikált oltárkövet építettek be, feltételezi, hogy az oltárkö a korábbi szentélyből származik, és így az Mercuriusnak, illetve egy vele azonosított bennszülött istenségnek volt szentelve.

köztük a 120–130 körüli, Latinianus libertusa által állítottat. Ez a kis szentély ma már meghatározhatatlan időben elpusztult, és nagyjából a helyére, de eltérő tájolással épült a helytartói palotának nevezett épület újabb szentélye, amelyet a feltáró alaprajzán 28. számmal jelölt (2. kép). A két kis szentély eltérő tájolása igen lényeges a II. számmal jelölt déli melléképület datálása szempontjából is. A II. sz. építményt, mint fentebb már jeleztem, az ásatóval ellentétben a főépületnél korábbinak tartom. A 28. számmal jelölt szentély tájolása megegyezik a főépület tájolásával; az alatta feltárt, tehát minden kétséget kizáróan korábbi kis szentély tájolása viszont a II. számú épületével azonos. Feltétlenül az a logikus, hogy a közvetlenül egymás mellett fekvő, azonos tájolású épületeket vegyük azonos koriaknak. Tehát ez a korábbi kis szentély azonos időben állt fenn a déli melléképülettel — a romjaira épült későbbi szentély pedig a helytartói palotának nevezett főépülettel.

A bonyolult alaprajzú és nyilván többször bővített északi fürdőszárny periódusait nem érzem tisztázottnak. Az viszont — az abszolút kronológiától függetlenül — semmiképp sem valószínű, hogy — mint Szilágyi írta³⁹ — legkorábbi periódusa is kb. másfél évtizeddel később épült volna, mint a keleti palotaszárny. Ez esetben ugyanis a legkorábbi helytartói épületnek nem lett volna fürdője.

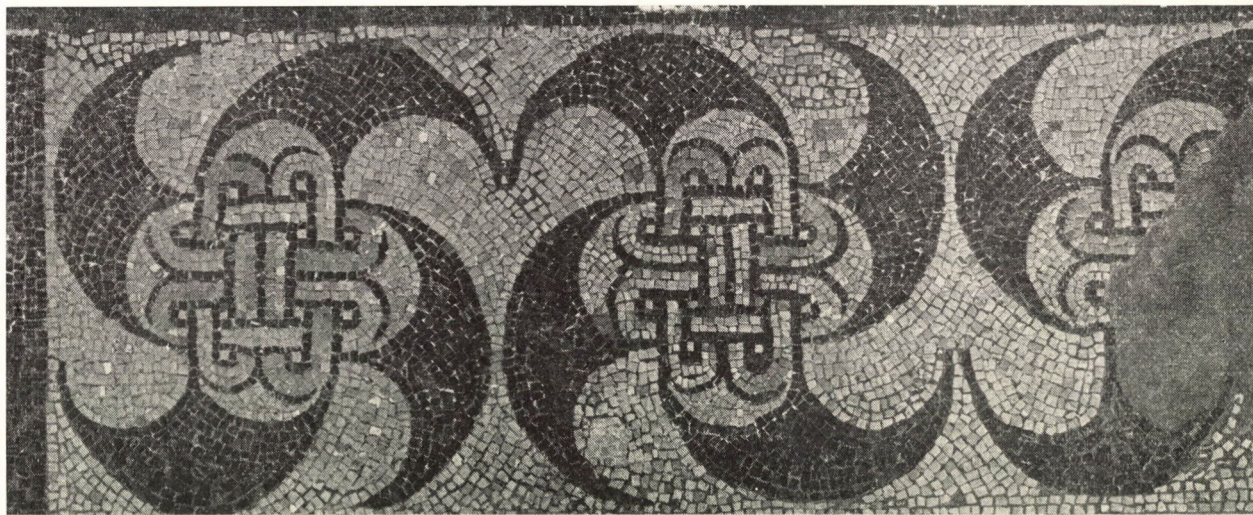
Összegezve az elmondottakat: a mai Hajógyári szigeten már a II. század első évtizedeiből kimutathatók épületmaradványok. Valószínűleg erre az időre tehető a most említett korábbi kis szentély. Lehetséges, hogy még ekkor vagy legfeljebb egy-két évtizeddel később épült a tőle délre levő, II. számú épület. Miután ennek egyes helyiségei padlófűtéssel voltak ellátva, ez a csak részben feltárt, de minimálisan 28×35 m-es alapterületű épület vagy fürdő, vagy díszesebb villa lehetett. Esetleg egy helytartóé, akár Hadrianusé is. Pusztulását a kis szentéllyel egyetemben a II. század közepére vagy inkább a Marcus alatti egyik ellenséges betörés idejére tehetjük. A II. század utolsó harmadában kezdhettek hozzá — részben a romossá vált épületmaradványok és építőanyagok felhasználásával — a helytartói palotának nevezett főépület építéséhez. A csaknem $10\,000\text{ m}^2$ alapterületű palota építése évtizedekig eltarthatott, de kisebb átalakításokat leszámítva egységes koncepció szerint készült.

*

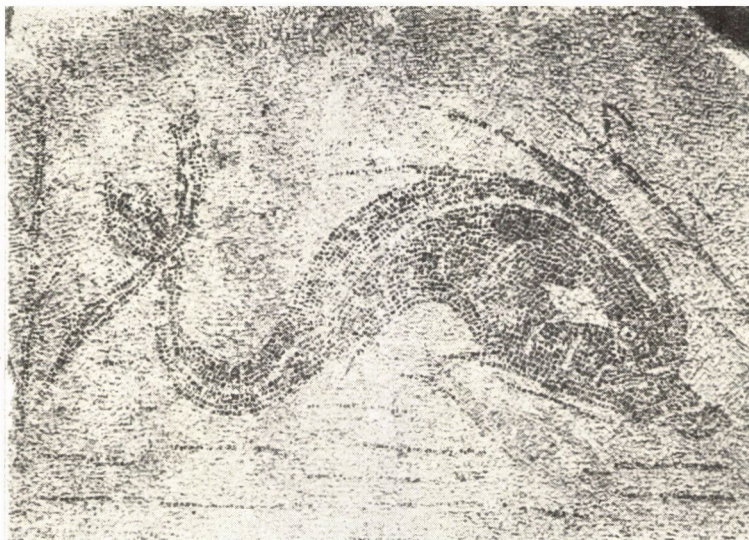
5. kép. Ostia. A Domus di Apuleio mozaikja (részlet)
Рис. 5. Остия. Мозаика Домуса ди Апулеио (деталь)
Fig. 5. Ostie. La mosaïque de la Domus di Apuleio (détail)

Az aquincumi helytartói palota építési periódusainak datálásától függetlenül, e helyütt szeretnénk rámutatni néhány, az épületkomplexus mozaikpadlóival kapcsolatos, a szakirodalomban is elterjedt tévedésre. Sacken alap-

6. kép. Pelta keresztes mozaik a helytartói palota 8. sz. helyiségéből
Рис. 6. Мозаика из крестообразно расположенных пелт в помещении № 8 замка наместника
Fig. 6. Mosaïque à la croix pelta dans la salle n° 8 du palais du légat

³⁹ Szilágyi, 1958. 55.

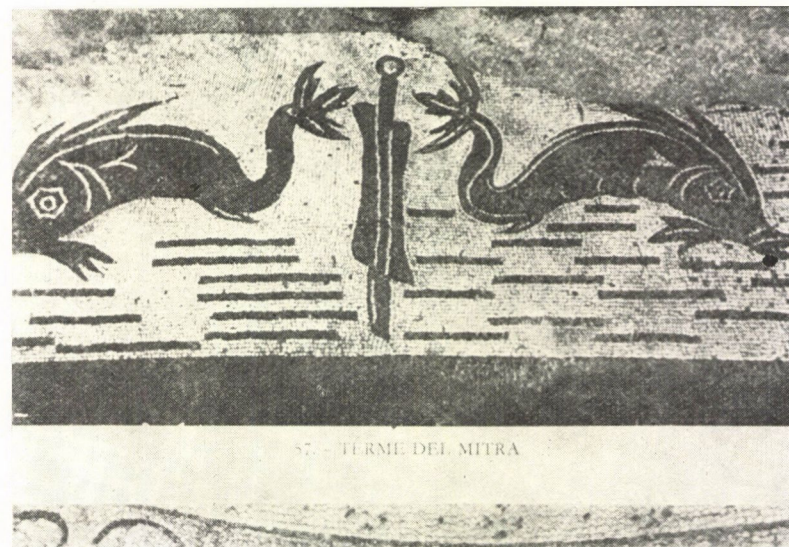
7. kép. Delfines mozaik a helytartói palota 63. sz. helyiségéből
Рис. 7. Мозаика с дельфинами из помещения № 63 в замке наместника
Fig. 7. Mosaïque au dauphin dans la salle n° 63 du palais du légat

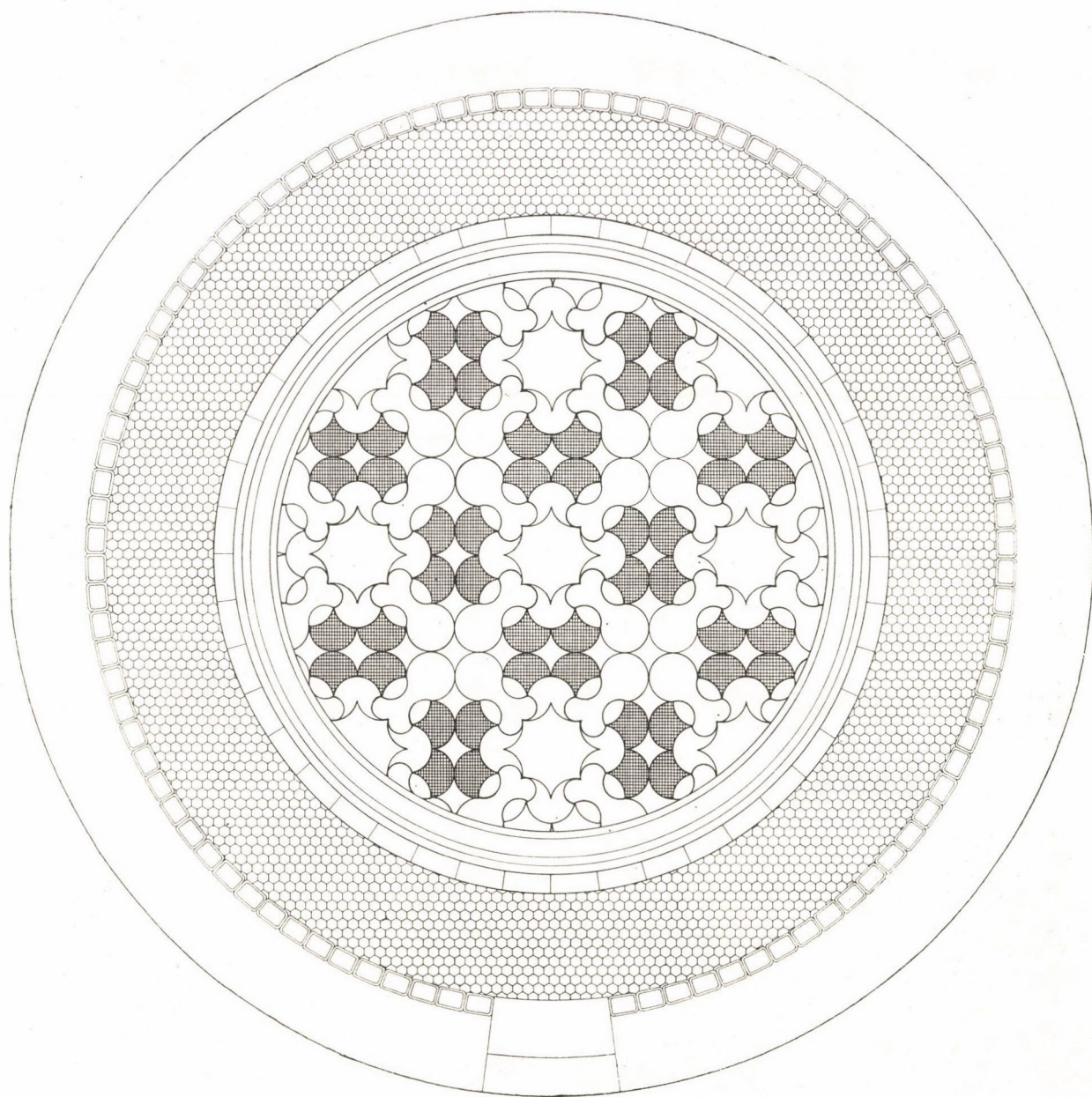
8. kép. Delfint ábrázoló mozaik Ostiából
Рис. 9. Остия. Мозаика с изображением дельфина
Fig. 9. Ostie. Mosaïque représentant des dauphins

9. kép. Delfint ábrázoló mozaik Ostiából
Рис. 8. Остия. Мозаика с изображением дельфина
Fig. 8. Ostie. Mosaïque représentant des dauphins

10. kép. Delfint ábrázoló mozaik Ostiából
Рис. 10. Остия. Мозаика с изображением дельфина
Fig. 10. Ostie. Mosaïque représentant des dauphins

11. kép. A Hajógyári szigeten talált kerek mozaik rajza

Рис. 11. Рисунок круглой мозаики, обнаруженной на о. Хаёдьяр

Fig. 11. Dessin de la mosaïque circulaire trouvée sur l'île du Chantier Naval

ján⁴⁰ többször említik,⁴¹ hogy a Hajógyári szigeten még 1857-ben feltártak egy mozaikpadlót, amelyet azután Bécsbe szállítottak, illetve darabjai részint Bécsbe, részint a Magyar Nemzeti Múzeumba kerültek. Szilágyi is, Kaba is egy csak rajzban ismeretes kerek mozaikra gondol,⁴² mely feltételezésük szerint a helytartói palota 58. számmal jelölt caldariumát díszítette volna. Erről a helyiségről azonban Sacken világosan megírja és alaprajzában is illusztrálja,⁴³ hogy hullámvonalas rács-mintázatú padlóteglával volt borítva. Az a mozaik viszont, amelynek töredékeit részben a bécsi Antiken-

Cabinetbe, részben a „Pesti Múzeum”-ba vitték, egy félkör alakú helyiségből került elő.⁴⁴ Így ezt legfeljebb a Szilágyi-féle alaprajz 65. vagy 88-as számú helyiségeivel azonosíthatjuk. A Sacken által rajzban közölt mozaik viszont semmiképp sem azonos sem a fentebb említett és Szilágyi által rajzban közölt kerek mozaikkal (11. kép), sem pedig azzal a kerek mozaikkal, melyet 1960-ig a Magyar Nemzeti Múzeumban őriztek, és jelenleg — újonnan restaurálva — az Aquincumi Múzeumban van (12. kép). A két mozaik mintája egyébként azonos, de a régi rajzon levőnek mintás középrésze a motívumot

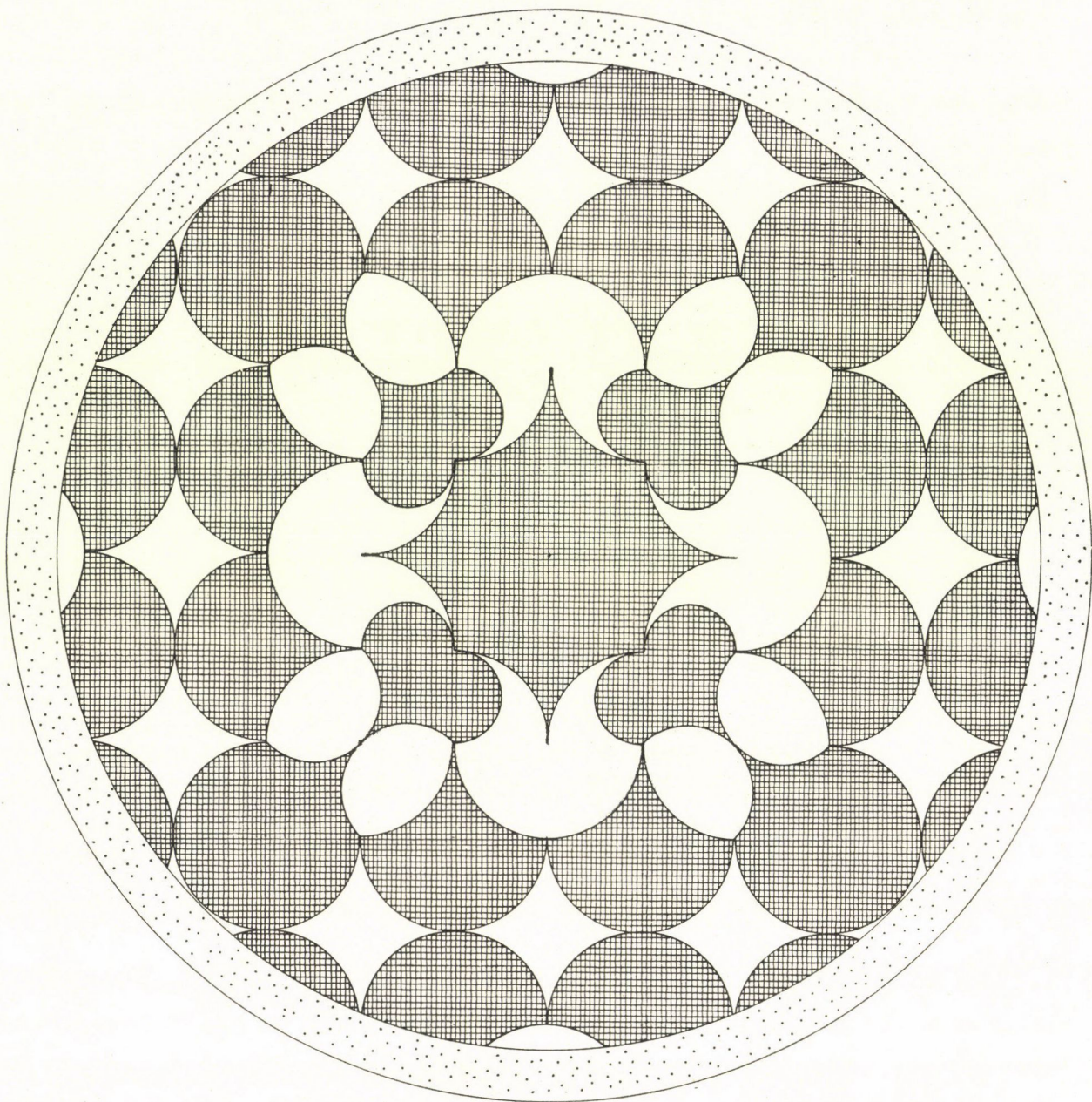
⁴⁰ Sacken, I., MCC II. (1857) 286.

⁴¹ Pl. Szilágyi, 1945. 96.; Kaba M., i. m. 79.

⁴² Szilágyi, 1945. 49. kép.

⁴³ Sacken, I., i. m. 285., 3. kép.

⁴⁴ Sacken, I., i. m. 285–286., 4. kép.

12. kép. Az Aquincumi Múzeumban levő kerek mozaik rajza
 Рис. 12. Рисунок круглой мозаики из Аквинкумского Музея
 Fig. 12. Dessin de la mosaïque circulaire exposée au Musée d'Aquincum

nagyobb kiterjedésben ábrázolja. Az Aquincumi Múzeumban levő mozaik viszont biztos, hogy nem ennek megmaradt töredéke, mivel megvan eredeti keretelő sávja is.

A mozaikpadló kerek szegélye barnászvörös, belső mezője sárgásbarna és fekete kövekből készült. Bonyolultnak tűnő mintázata háromféle sugarú körrel szerkeszthető meg. Lehetséges, hogy a másik kerek mozaikkal együtt valóban a helytartói palotából származik, ezt azonban teljes bizonyossággal nem állíthatjuk. Miután

az 58-as számú helyiség Sacken közlése alapján nem jöhet számításba, a helytartói palota eddig feltárt részei alapján leginkább a kerek formájú 68. és 83-as számú, esetleg 1. és 9. sz. helyiségeire gondolhatunk. A 83-as számú szobának viszont egy kis, íves beugrása van és egyébként is megmaradt padlójának márványburkolata. Az 1. és 9-es számú termek viszont jóval nagyobbak a megmaradt mozaiknál, így ez azoknak legfeljebb csak közepét díszíthette volna.

Wellner István

Der unter dem Namen »Statthalterpalast von Aquincum« bekannte Gebäudekomplex liegt auf einer kleinen Donauinsel, der sog. Hajógyári sziget (Schiffswerftinsel). Die wissenschaftliche Freilegung erfolgte unter der Leitung von J. Szilágyi 1941 und 1951–53. Seine diesbezüglichen Publikationen in ungarischer Sprache sowie ihre Auszüge in deutscher Sprache erschienen im Bd. XIV. der »Budapest Régiségei« (Budapest, 1945) 31–153ff. und Bd. XVIII. (Budapest, 1958) 53–77ff. Die Mosaikböden des Palastes wurden von M. Kaba, die Wandgemälde von K. Póczy in Bd. XVIII. der »Budapest Régiségei« 79–101ff. bzw. 103ff. eingehend beschrieben und mit einem Auszug in deutscher Sprache versehen) Szilágyi ist der Ansicht, daß die früheste Periode des 83 × 106 m großen Gebäudes in die Zeit von 107–108 u. Z. fällt, d. h. in die des Aufenthaltes des ersten Statthalters von Pannonia Inferior und späteren Kaisers Hadrian in Aquincum. Der Ostflügel des Palastes mit seiner Flucht von Repräsentationssälen wurde von ihm in diese Periode verlegt. Die Altersbestimmung gründete Szilágyi auf 1. die Stempelziegel, 2. einen Altarstein, 3. das Wandgemälde im Raum Nr. 23. und 4. die Mosaikböden im Ostflügel.

Ad 1. Auf der Hajógyári sziget befanden sich an der Stelle des »Statthalterpalast« genannten Gebäudekomplexes und in seiner unmittelbaren Nähe schon vor der Errichtung des Palastes römische Bauten. Da anlässlich der Freilegung des Palastes Szilágyi mehrmals feststellen konnte, daß Stempelziegel auch sekundär verwendet wurden, bilden die vom Anfang des 2. Jhs stammenden Ziegel mit ihrer Bezeichnung Coh. I. Alpinorum Equitata und Coh. II. Alpinorum nur den terminus post quem, beweisen jedoch nicht, daß der Palast zu Beginn des 2. Jhs. entstanden ist.

Ad 2. Der vom Libertiner des Lucius Cornelius Latinianus errichtete Altarstein, der beim Heiligtum des Palastes (Nr. 27. im Grundriß) gefunden wurde, beweist ebenfalls nicht den frühen Bau. Latinianus war nämlich Ende der 20er Jahre des 2. Jhs. vielleicht zwischen 134–136, Statthalter von Aquincum. Unter dem Heiligtum des Palastes befand sich ein früheres, kleineres Heiligtum (Nr. 28 im Grundriß) und der erwähnte Altarstein gehörte wahrscheinlich zu diesem. Dieses frühe Heiligtum wurde wahrscheinlich in den Kriegen unter Marcus zerstört und erst Ende des 2. Jhs. gleichzeitig mit dem Palast des Statthalters über den Trümmern, doch mit abweichender Orientierung und in vergrößerter Form errichtet. Daneben wurde dann der Altarstein aufgestellt. Der dem Latinianus zugeschriebene Altarstein beweist somit höchstens die Existenz des früheren Heiligtums um 130.

Ad 3. Das an der Südwand des Raumes Nr. 23 erhalten gebliebene Gemälde entstand nach Meinung des Freilegers und des Bearbeiters ebenfalls zur Zeit der

Herrschaft Hadrians, beweist also keinesfalls das Entstehen des Palastes zur Zeit der Statthalterschaft Hadrians in Aquincum. Dies umsoweniger, da besagte Wand nicht zum Hauptgebäude gehört, sondern zu dem südlich vom Hauptgebäude befindlichen Nebengebäude II, das Szilágyi für jünger hält. Das Gebäude II sowie das kleine Heiligtum mit gleicher Orientierung bestanden wahrscheinlich zur gleichen Zeit und wurden auch gleichzeitig zerstört. Wahrscheinlich war der Raum Nr. 23 ein Festsaal des aus der ersten Hälfte des 2. Jhs stammenden Gebäudes. Die teilweise Zerstörung des Gebäudes II und die Fertigstellung des Hauptgebäudes am Ende des 2. Jhs brachten es offensichtlich mit sich, daß der Raum Nr. 23 zu einem Hof mit gestampftem Boden wurde, dessen östliche, offene Seite ca 2 m, die westliche Seite 3 m breit und dessen Länge 19 m war, und keinen Eingang aufwies. Die Mauer eines offenen Hofes von ungedeuteter Form zierte bestimmt kein prächtiges Wandgemälde. — Da das Hauptgebäude erst nach dem Verfall des auch mit dem obigen Wandgemälde für die 30er Jahre des 2. Jhs. datierten Gebäudes II errichtet wurde, kann das Entstehen des Palastes des Statthalters nicht in die Zeit vor Severus gesetzt werden.

Ad 4. Frühere Publikationen verlegten die geometrisch gemusterten, schwarz-weißen Mosaikböden im östlichen, repräsentativen Flügel des Palastes in die erste Bauperiode, den mit Darstellungen des Meeres verzierten Mosaikboden des Raumes Nr. 63 im nördlichen, aus Baderäumen bestehenden Flügel jedoch in das folgende Jahrhundert. Aufgrund von Analogien aus Rom und Ostia können jedoch die Mosaikböden in beiden Gebäudeflügeln einheitlich aus den ersten Jahrzehnten des 3. Jhs datiert werden.

Da während der Freilegung des Palastes sich nichts ergab, was bekräftigen würde, daß der Palast zu Anfang des 2. Jhs entstand, und auch die im Hauptgebäude gefundenen Wandmalereien frühestens auf den Beginn des 3. Jhs weisen, muß das Entstehen des Hauptgebäudes auch der Grundrißanordnung nach in die Zeit der Severer verlegt werden.

Der Palast des Statthalters wurde durch Verwendung der Überreste und des Baumaterials früher vorhandener Gebäude nach ziemlich einheitlichen Plänen erbaut.

Die auf Abb. 11 und 12 sichtbaren runden Mosaikböden stammen höchstwahrscheinlich von der Hajógyári sziget. Von dem ersten Mosaik ist nur die Skizze bekannt; der zweite ist gegenwärtig im Museum von Aquincum ausgestellt. Die Bestimmung ihrer ursprünglichen Lage im freigelegten Teil des Statthalterpalastes ist jedoch aufgrund der Veröffentlichungen über die Grabungen im Jahre 1857 nicht möglich.

I. Wellner

ELŐZETES JELENTÉS AZ 1965—68. ÉVI TISZAÖRVÉNYI FELTÁRÁSOKRÓL

Az 1960-as évek egyik legnagyobb népgazdasági beruházása a hatalmas területet érintő II. Tiszai vízlépcső megépítése, illetve a munkálatok beindítása, mely legelőször fogva nagymértékben veszélyezteti a régészeti leleteket. Okulva a korábbi tiszai szabályozásokból, amikor is a történeti emlékeknak csak töredékei kerültek múzeumokba, tervszerű mentési munkálatok váltak szükségessé. E feladatot 1964-ben a Magyar Nemzeti Múzeum kapta, a területileg illetékes múzeumok és intézmények bevonásával. A munka több mint leletmentés, széles körű adatgyűjtés, felmérés és terepbejárás alapján került sor a feltárássra érdemesnek tartott lelőhelyek kijelölésére.

1965-ben a Tiszaörvény határában levő, régebben Templomdombnak nevezett határrészen tájékozódó jellegű ásatást kezdtünk, melynek célja a feltételezett templomtemető-település kiterjedésének, hozzávetőleges korának és a kutatás további lehetőségének meghatározása volt.

A lelőhely a Tiszafüred—Karcag közötti vasútvonal és a Tiszafüredet Tiszaörvénnyel összekötő közút találkozásától ÉNy-ra, közvetlenül a Holt-Tisza partján helyezkedik el. Legmagasabb pontja a Templomdomb, melytől K-re az állandó széljárással egyező irányú, megtelepedésre kiválóan alkalmas, alacsony dombor húzódik.¹

Az ásatás színhelye, illetve környéke már korábban felkeltette az érdeklődők figyelmét,² mely azonban jórészt a tudományos igényességet nélkülöző gyűjtésre, sőt esetenként kifejezett rongálásra korlátozódott.³

Az 1930-as évek során a területéről újabb bejelentések érkeztek a Magyar Nemzeti Múzeumba:

a) 1932 — a vízszabályozási munkák előtt Márton L. említi a Tiszaörvény határában levő fontos lelőhelyet. MNM Adattár. 149. T. II.

b) 1938 — Balogh Ákos vízszabályozási mérnök bejelentésére Gallus Sándor leletmentést végzett a Holtág

mentén. Bronzkori urnasírokat, és településnyomokat talált. MNM Adattár. 7. Ö. I.; 1. Ö. I.

c) 1939 — Petróczy József gyűjteményében csiszolt agancseszköz van, melyet az örvényi Templomdombon találtak. MNM Adattár. 1. Ö. I.

d) a Templomdombon Tiszai kultúra cserepeit találtak. Tompa F., 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912—1936. 44.

A Templomdombot vastagon borító kötőrmelék középkori templomot sejtetett. Ezért a kutatás itt indult meg és egy Árpád-kori templom alapjainak tisztázását eredményezte (1. kép). A mezőgazdasági művelés és a talajerózió következtében nagymértékben lekopott dombtetőn a felszíntől 1 m mélységben találtunk rá az alapozás nyomaira. Az egyhajós, köríves szentélyzáródású templom hossz tengelye alig néhány fokkal tért el ÉNy—DK felé. A zömök főmájú hajót az ÉK-i és DNy-i sarkánál 60—80 cm szélességű diadalív alapozás választotta el a kissé lapított köríves szentélytől. A templom bejáratát pontosan nem lehetett meghatározni, feltehetőleg a Ny-i oldalon volt, ezt látszik alátámasztani a sírok hiánya a Templomdomb ezen oldalán. A templom teljes, külső hossza: 12,9 m; (ebből a hajó: 9,7 m) külső szélessége: 8,7—9 m.⁴ Az alapozás, illetve a kiszedett alapfalak gödrének szélessége 0,8 és 1,1 m között váltakozott. A pusztulás és a templom köveinek elhordása után az agyagba rakott, habarccsal öntött alapozásban csak kisebb, törmelék jellegű kövek maradtak meg. A templom padlózatát vastag, döngölt agyagréteg borította,⁵ melynek nyomai főleg a szentélyben voltak rögzíthetőek (2. kép¹). A hazai⁶ és külföldi⁷ falusi templomokkal történt összehasonlítás, továbbá formai sajátosságai — zömök hajó, lapított ívű szentély — alapján a templom építését a XII. századra, esetleg a XIII. század elejére keltezhetjük. Hozzá legközelebb a eszévharszti;⁸ az alsópáhoki;⁹ illetve a Csehszlovákia területén levő Ebed település temploma áll.¹⁰

¹ A lelőhelyet Tiszaörvény községgel együtt 1967-ben közigazgatásilag Tiszafüredhez csatolták.

² Tariczky Endre, a környék kiváló ismerője szerint a lelőhely környékén különböző korok emlékei találhatók: a) a tiszafüredi múzeumba került egy kis méretű, halászhajót ábrázoló agyagedény. MVV Heves vm. 441. b) a Holt-Tisza partján „őshalásztelep” nyomai láthatók. MVV Heves vm. 432. c) a tiszafüredi múzeumba Örvény határából „magyar érmék” kerültek. MVV Heves vm. 193.

³ Foltin János egy levelében említi: „A tiszai örvényi határban régi templom romjai láthatók. A bérlo május elején szedette a romokból a faragott köveket.” [Arch. Ért. Rf. 3 (1870) 8., 165]

⁴ A templom DNy-i sarkához 2,4 × 1 m belső méretű helyiség alapozása csatlakozott. Későbbi hozzáépítésre gondolhatunk, alapozása alatt a templom körüli temető sírjait találtuk. Rendeltetése egyelőre tisztázatlan, csupán annyi látszik valószínűnek éppen minimális belső mérete miatt, hogy torony nem lehetett, esetleg ossarium-ra gondolhatunk.

⁵ A templom belsejében mindössze két, melléklet nélküli bolygatott váz maradványait találtuk.

⁶ Kisdörgies: Koppány Tibor, A Balatonfelvidék román kori templomai. VMMK 1 (1963) 192., 78. kép; Zalavár-temetőkápolna: Koppány I., i. m. 111., 115. kép;

Biatorbágy: Pestmegyei Topográfia I (Bp. 1958) 257., 142. kép.

⁷ Zgornij Draga (Jugoszlávia): Zadničar, M., Romanska Arhitektura na Slovenskem. (Ljubljana 1959) 132., 50. kép;

Turnisse (Jugoszlávia): Zadničar, M., i. m. 142., 55. kép;

Hartau-Harcó (Románia): Entz, G., Die Baukunst Transsilvaniens im 11—13 Jahrhundert, I—II. Acta Hist. Art. Hung. 14 (1968), 140; 143.;

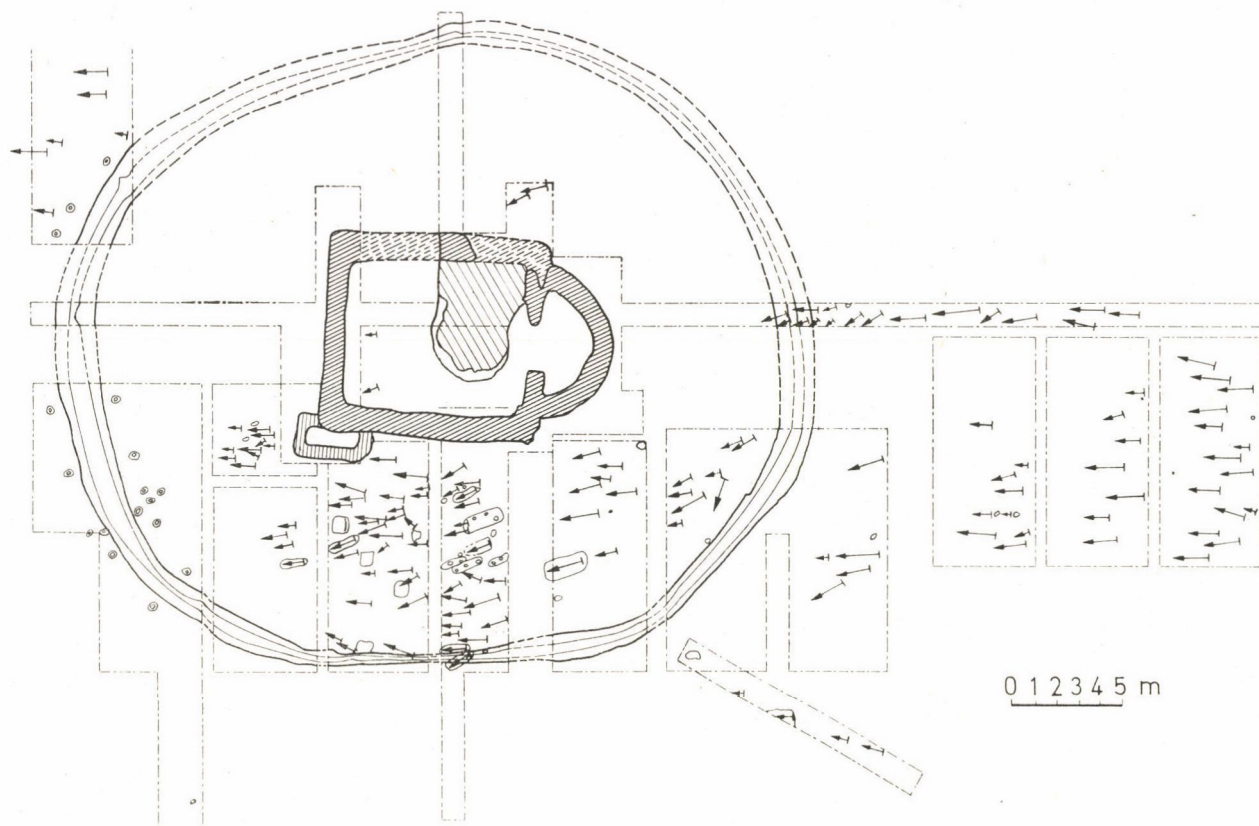
Ořešany-Tótdiós (Csehszlovákia): Mencl, V., Stredoveká architektúra na Slovensku. (Praha—Prešov 1937) 164., 28. kép.

⁸ Pestmegyei Topográfia I (Bp. 1958) 305., 217. kép.

⁹ Koppány I., i. m. 85., 67. kép.

¹⁰ Mencl, V., i. m. 138—139., 20. kép.

TISZAÖRVÉNY – TEMPLOMDOMB 1965 – 1967

1. kép. Tiszaórvény-Templomdomb. Ásatási helyszínrajz
Рис. 1. Тисза́рвень-Темпло́мдóмб. План раскопок
Fig. 1. Tiszaórvény-Templomdomb. Levé de plan des fouilles

A Templomdomb felső peremén váltakozó mélységű és szélességű árok húzódott, Ny–K irányban 30 méter, É–D irányban 26,5 m szélességű ovális alakú területet határolt, melynek közepén helyezkedett el a templom. A trapéz átmetszetű árok Ny-i része volt a legmélyebb és legszélesebb,¹¹ itt az árok külső és belső oldalán nagyméretű, kerek oszlophelyeket találtunk egymástól megközelítőleg azonos távolságban. Az oszlophelyek arra engednek következtetni, hogy az árokrendszer Ny-i nyegedét palánszerű kerítéssel látták el, ezáltal kísérve meg a templom, illetve a lankásabb Ny-i domboldal védelmét (2. kép 3–4). Az árok templom körüli temetőt zárt le, a kőben szegény területen a temetőkerítés szerepét tölthette be.¹²

A temetőárok által határolt területen mintegy 130 XIV–XVII. századi sírt tártunk fel a templomtól D-re eső domboldalon. Az É-i és K-i oldalon kisebb számban

fordultak elő sírok. Néhány esetben koporsós temetkezés nyomait figyelhettük meg (2. kép²). A szegényes sírmellékletek közül a XVI. szelvényben talált gyöngyöspárta, a 112. számú sír pártaöve, az 50. számú sír leletei és néhány ruhadísz érdemel említést.

A temetőárkon kívül levő Árpád-kori temetőrész sírjainak számát az eddigi kutatások alapján közel 1000-re becsüljük.¹³ A már eddig feltárt 320 sír lehetőséget nyújt a temetőrész korának hozzávetőleges megállapítására. Az éremmel kezelt sírokban talált I. László és Kálmán érmék, továbbá az 1968. évi kutatás alkalmával előkerült, az Árpád-kori temető legkorábbi részének tartott terület sírjainak leletanyaga (3. kép^{1–3}) alapján úgy tűnik, hogy a temetkezés az államalapítás utáni évtizedekben kezdődött meg és hozzávetőlegesen a tatárjárás korában fejeződhetett be.¹⁴ A sírok leletanyaga nem sokban tér el az azonos kori temetők anyagától.

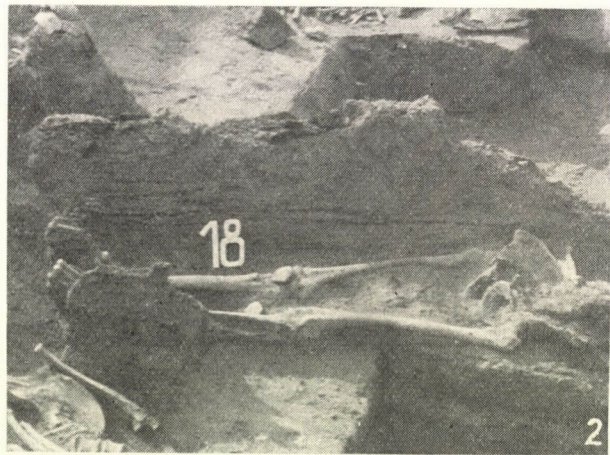
¹¹ A bolygatatlan talajszinten mért legnagyobb szélesség: 2 m, mélység: 1,6 m. Az árok további részein a szélesség: 0,5–1,6 m, a mélység: 0,4–1,2 m között váltakozott.

¹² A teljességre való törekvés igénye nélkül szükségesnek tartjuk néhány szóban elemezni a temetőárok korát. A temetőárok XIV–XVII. századi sírokat határolt, ugyanakkor több helyen is „S”-végű hajkarikával kezelt Árpád-kori sírokat vágott el. Valószínűnek látszik, hogy az Árpád-kori temető használatát után, de a templom megszűnése előtt keletkezett.

¹³ A temetőárkon belül nem találtunk Árpád-kori leletanyaggal kezelt temetkezést, de a sűrű egymásba vágott vázak között előfordulhatott korábbi sír is, mely-

nek azonban korát nem volt módunkban meghatározni.

¹⁴ Az Árpád-kori temetőrész teljes feltárása előtt nem lehet egyértelműen állást foglalni a temető és templom korbelt viszonyának kérdésében, de valószínűnek látszik: a temetkezés megkezdése megelőzte a templom építését, másrészt a temető használatának befejezése után a templom még használatban volt. Erre látszik utalni egy 1292-ben kiadott hagyományozó levél, melyben a templomot és annak papját említik: „... Nicolao sacerdote de EUREM confessore” [Balázs F., – *Szederkényi J., Heves vármegye története. I. (Eger 1897) 316.*]; feltehetőleg a tatárjáráskor a templom csak részben pusztult el, ezután kijavították és használták a XVI. századig.

2. kép. Tiszaörvény-Templomdomb. 1. Metszet a templom padlójáról. — 2. Koporsós temetkezés maradványai.
— 3—4. A temetőárok Ny-i részlete
Рис. 2. Тисаёрвень-Темпломдomb. 1. Разрез пола церкви. — 2. Остатки захоронения в гробу. — 3—4. Западная часть
рва кладбища
Fig. 2. Tiszaörvény-Templomdomb. 1. Coupe du plancher de l'église. — 2. Restes d'un ensevelissement à cercueil. —
3—4. Détail du côté ouest du fossé du cimetière

Nagy számban találtunk különböző formájú és anyagú „S”-végű hajkarikát, sima és fonott gyűrűket. Kiemelkedő a 440. számú gyermeksír bizánci típusú, öntött bronz ereklyetartó keresztje (3. kép¹⁵), melynek szárait a

négy apostol domborított, erősen kopott mellképe, közepét pedig redőzött, hosszú ruhát viselő Mária álló alakja díszíti.¹⁵

A temető feltárásával egyidőben folyt a Templom-

¹⁵ A készítés módját, az ábrázolás sajátosságait stb. figyelembe véve, az ásatásunkon talált kereszttel azonosítást mutat többek közt: a tiszaezlári [Arch. Ért. 34

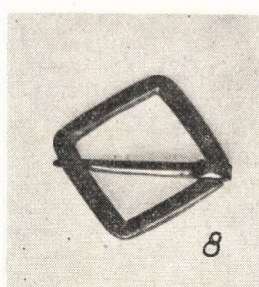
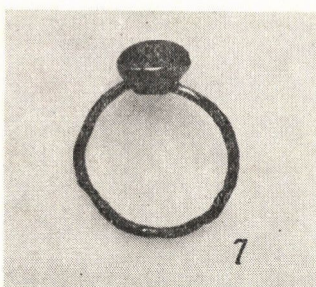
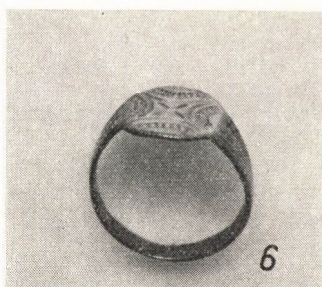
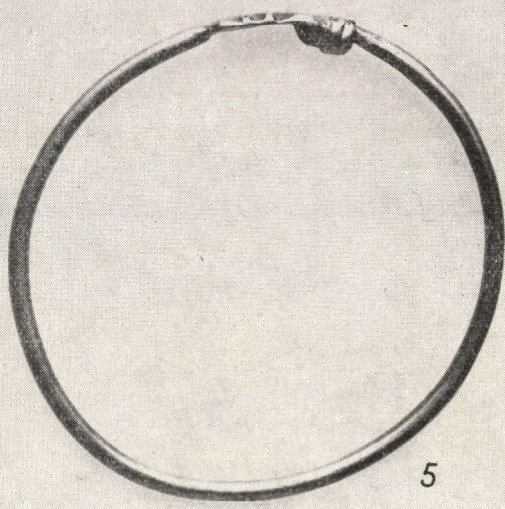
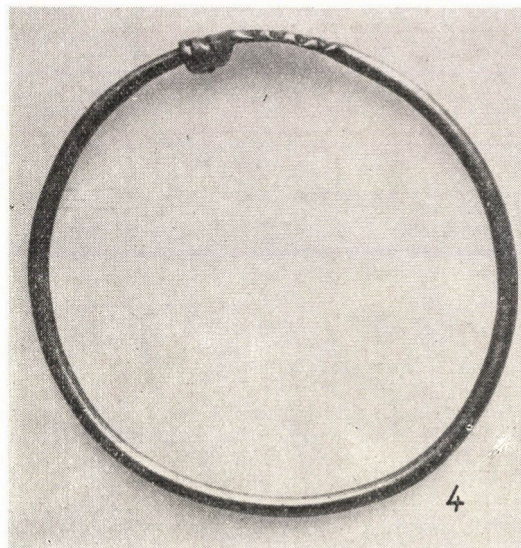
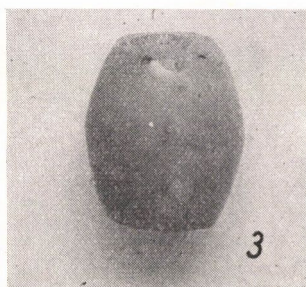
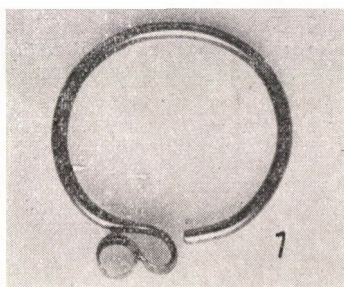
(1914) 174., 3. kép]; a vésztői (MNM 96/1939. Ltsz.); és a szónyi (MNM 52/1877. 2. Ltsz.) ereklyetartó kereszt.

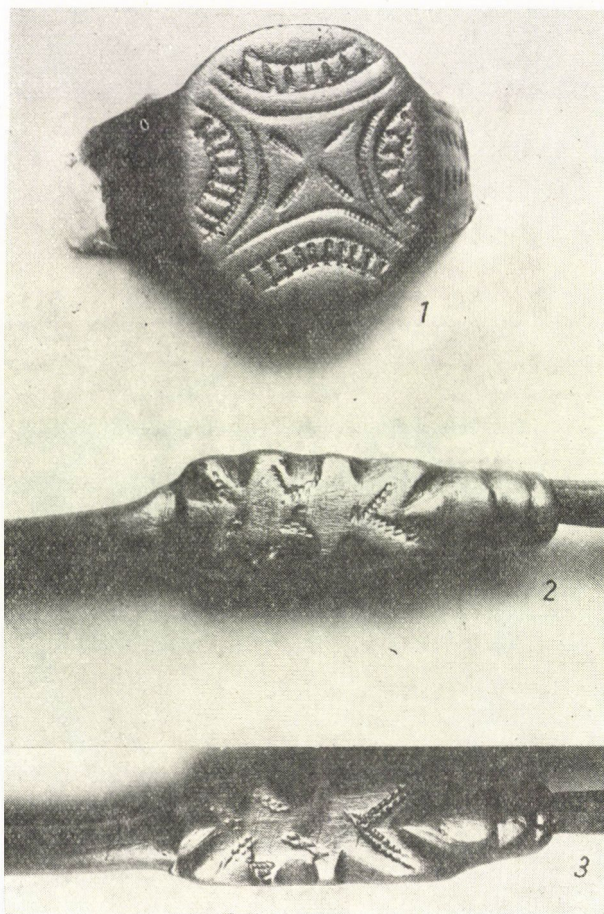
3. kép. Tiszaörvény-Templomdomb. 1—3. A temető legkorábbi sírjainak leletei. — 4. A 440. sír ereklyetartó keresztje
 Рис. 3. Тисаёрвень-Темпломдomb. 1—3. Находки из самых ранних захоронений могильника. — 4. Крест реликвария из могилы № 440
 Fig. 3. Tiszaörvény-Templomdomb. 1—3. Les trouvailles des plus anciennes sépultures du cimetière. — 4. La croix du reliquaire de la tombe n° 440

4. kép. Tiszaörvény-Templomdomb. 1–2. Az Árpád-kori település házai. — 3–4. Az Árpád-kori település részletei
 Рис. 4. Тисаöръень-Темплондмб. 1–2. Здания поселения эпохи Арпадов — 3–4. Детали поселения эпохи Арпадов

5. kép. Tiszaörvény-Templomdomb. 1—9. A tatárok elől elrejtett kincslet
Рис. 5. Тисаёрвень-Темпломдomb. 1—9. Клад, спрятанный от татар
Fig. 5. Tiszaörvény-Templomdomb. 1—9. Le trésor caché devant les Mongols

6. kép. Tiszaörvény-Templomdomb. 1. A kincslelethez tartozó gyűrű díszítése. — 2–3. A kincslelethez tartozó karperecek díszítése

Рис. 6. Тисзаөर्वень-Темплондomb. 1. Орнамент перстня, относящегося к кладу. 2–3. Орнамент браслетов, относящихся к кладу

Fig. 6. Tiszaörvény-Templomdomb. 1. Décor de la bague faisant partie du trésor. — 2–3. Décor des bracelets appartenant au trésor

¹⁶ Tiszalök-Rázompusztá; Doboz; Tát-Sportpálya; Bag-Peresdülő stb.

¹⁷ A település feltárása közben a Templomdombtól K-re ÉNy-DK irányú, közel 9 m széles kocsit utat találtunk, melynek agyagos talajában a részben egymással párhuzamosan futó, részben egymásba szaladó keréknyomokat sikerült rögzíteni. A kocsit két széle keményre taposódott, valószínű a gyalogos forgalom következtében. Három helyen metszettük át az út vonalát. Használata feltehetőleg a XIV–XV. században megszűnt, erre utalnak az út felületén talált nagyméretű kerek oszlophelyek, melyek a későbbi település épületeihez tartozhattak. A feltárás után készített légifelvételek sejtetni engedik az út folytatását, DK felé Tiszafüred, ÉNy felé pedig a tiszáörvényi ún. „Aranyos Part” irányába, ahol is a Tiszán áthaladva fordult É-nak.

¹⁸ Az eredeti adománylevél 1241-ben az egri püspökség felégetésekor elpusztult. (Balázs F.—Szederkényi J., i. m. 21.)

dombtól K–DK irányban húzódó dombvonulaton a település kutatása. A közel 12 000 m² nagyságú területen eddig 25 Árpád-kori lakóház maradványait, gazdasági épületeket, valamint XIV–XVII. századi építmények nyomait sikerült meghatározni (4. kép^{1–4}). Az Árpád-kori településen feltárt házak szerkezete, formája egyezik az eddig ismert, azonos korú házakkal,¹⁶ agyagból épített kemencéket találtunk, a földbe mélyített lakóterben pedig agyagtapasztás nyomait figyelhettük meg. Az épületek többségénél vastag égésréteg jelezte a település pusztulását, mely feltehetőleg a tatárjárással függ össze.

A feltárt terület viszonylagos nagysága, valamint a házak és különböző épületek száma módot nyújt arra, hogy a falu szerkezetére következtethessünk. A település gerincét az a kocsit adja meg, melyet két alacsony dombvonulat közötti mélyedésben tártunk fel 1967-ben.¹⁷ A lakóházak és az épületek az út két oldalán helyezkedtek el.

A gazdag leletanyag — elsősorban fémeszközök —, valamint a korabeli írásos adatok tanúsítják a település jelentőségét. Az eddigi megfigyelések alapján úgy tűnik, a falu a XI. század elején keletkezett. Első említése 1261-ben fordul elő, amikor IV. Béla az egri püspökség kérésére megerősíti a tatárjáráskor elpusztult, ősi püspöki birtokokat.¹⁸ Ezek között Tiszaörvény mint az egri püspökség ősi birtokainak egyike szerepel.¹⁹ A megerősítőlevél egy későbbi átiratában a helység I. István adománnyaként²⁰ szerepel mint fontos központ, melynek vámszedő joga, továbbá külön hajója volt a tiszai forgalom lebonyolítására.²¹

A tatárjáráskor a falu elpusztult. A pusztulást megelőzően rejtették el az 1968-ban a lakóházak között megtalált kincsleletet (5. kép^{1–9} és 6. kép^{1–3}), mely lapos, bronz táblán elhelyezett két ezüst karperecből, nagyméretű elektron hajkarikából, aranyfoglatatú ékköves női gyűrűből, vésett díszű ezüst férfigyűrűből, ezüst esatból, csiszolt hegyikristályból és egy kalcedon gyöngyből állt.

A pusztulás után a falu újratelepült, de a XVII. századig nyomon követhető története során az Árpád-korban megszerzett jogait és jelentőségét már nem tudta visszaszerezni.²²

Az eddigi eredmények és a feltárások folytatása, ha szerény mértékben is, de feltétlenül hozzájárul középkori településeink kérdéseinek megválaszolásához.

Horváth Béla

¹⁹ MVV Heves vm. 62.

²⁰ „... Item VILLA EUREM per beatissimam Stephanum Regem donata . . .” (Balázs F.—Szederkényi J., i. m. 300.)

²¹ „... cum magna nave pro transferendis hominibus et curribus, quando Tycia inudatur . . .” (Balázs F.—Szederkényi J., i. m. 305.)

²² A tatárjárás után, feltehetőleg a XIV. század elején újratepül. Ez időtől kezdve a falu neve ÖREM; EWREN és EWREM alakban fordul elő:

1417 — ÖREM — az egri püspökség birtoka. Csánki D., Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában, I (Bp. 1890) 78.

1482 — EWREN — püspöki birtok. Egri Káptalan levéltár. Num. 10. fasc. I. no. 2.

1552-ben, feltehetőleg az egri vár ostromával kapcsolatos hadműveletek során a falu elpusztult, két évvel később már ismét említi. MVV Heves vm. 62.

Auszug

Noch vor Baubeginn des Tisza (Theiß)-Stauwerkes II. wurden seit 1965 auf dem Templomdomb und in seiner Umgebung in der Gemarkung von Tiszaörvény archäologische Grabungen durchgeführt. Fachleute waren von Anfang an überzeugt, daß es sich dabei um eine wichtige Fundstelle handelt. Tatsächlich konnten auch Einzelheiten einer Siedlung aus der Árpádenzeit, Überreste einer Kirche und eines Gräberfeldes, sowie eines Friedhofes und einer Siedlung aus dem 14.—17. Jh. festgestellt werden.

Um die im 12.—13. Jh. errichtete Kirche zog sich ein Absonderungsgraben, der gleichzeitig auch das Gräberfeld umschloß. 120 Gräber aus dem 14.—17. Jh. konnten mit dem für diese Epoche charakteristischen Fundmaterial zutage gefördert werden. Außerhalb des Grabens, im südöstlichen, südlichen und südwestlichen Teil des Templomdomb befindet sich eine Bestattungsstelle aus der Árpádenzeit mit fast 1000 Gräbern. Von den bisher freigelegten Gräbern dürften die ältesten aus dem 11. Jh., die jüngsten aus der Mitte des 13. Jhs. stammen.

Die bisher freigelegten Häuser des weitausgedehnten Dorfes aus der Árpádenzeit standen zu beiden Seiten des Fahrweges, der zugleich auch die Hauptstraße der Siedlung war. Aufgrund der Funde und der schriftlichen Angaben muß angenommen werden, daß das zum Bistum Eger gehörende Dorf Örvény im 11.—13. Jh. ein wichtiges Siedlungszentrum gewesen war. Während der Kämpfe mit den Tataren wurde das Dorf zerstört, später aber wieder neu besiedelt; die Siedlung konnte jedoch ihre ursprüngliche Bedeutung nicht mehr zurückgewinnen. Die an der Stelle des árpádenzeitlichen Dorfes im 14.—17. Jh. entstandene Siedlung fiel den landwirtschaftlichen Bestellungsarbeiten größtenteils zum Opfer. Nur die Überreste einiger Gebäude konnten festgelegt werden.

Die im Zuge der Freilegung gewonnenen Erkenntnisse und Angaben sind für die Geschichte des mittelalterlichen Siedlungswesens in Ungarn zweifellos von Bedeutung.

B. Horváth

JELENTÉS A NEMZETKÖZI ŐS- ÉS KORATÖRTÉNETI UNIÓ ÁLLANDÓ TANÁCSÁNAK BUDAPESTI ÜLÉSÉRŐL

A Magyar Tudományos Akadémia meghívása alapján a Nemzetközi Ős- és Koratörténeti Unió Állandó Tanácsa 1969. augusztus 13–14-én Budapesten tartotta meg soron következő ülését. Az üléseken részt vett 39 külföldi küldött 23 országot képviselt. A kísérők száma 15 volt.

Az Állandó Tanács ülései lényegükben adminisztrációs jellegűek. Ez tükröződött a főtárgy beszámolójában, amelyet az 1966–68. években végzett tevékenységről nyújtott, de mutatkozott ez a tanácskozásokon is, amelyek fő tárgya a Belgrádban 1971-ben rendezendő kongresszus volt. Az Unió kongresszusai fokozatosan kinőtték azokat a kereteket, amelyek között még hatékony tudományos tevékenység folytatható. Ezt szemléltették a római (1962) és prágai (1966) kongresszusok.

A nehézségeket főként két tényező jelentette: 1. A résztvevők óriásira nőtt száma (az 1000-et jóval meghaladta) és részben ebből következett: 2. az előadások számának megnövekedése, ami alapos nivósüllyedéssel járt együtt. A kongresszusokat e tényezők létükben fenyegetik, s a nehézségek elhárítása volt az Állandó Tanács budapesti ülésének fő feladata. A megszavazott rendszabályok (a résztvevők számának megszorítása, az előadások megválasztása stb.) talán átsegítik a krízisen a következő kongresszust.

A nemzetközi régészeti topográfiai térkép készítésével kapcsolatban módszertani kérdéseket vitatott meg a Tanács.

Az Inventaria sorozat az Unesco-támogatás jelentős csökkenése miatt anyagi nehézségekkel küzd, s e tekintetben az Unió, a tagállamok áldozatkészségét várja.

Az Állandó Tanács magyar tagjai személyében anyanyelvi történeti változás, hogy Banner János egyetemi tanár nyugalmába vonulásával rendes tagsága a statutumoknak megfelelően megszűnt, az Állandó Tanács öt tiszteleti tagjává, utódjává pedig B. Kutzián Idát választotta.

Egyébként az Állandó Tanács üléseit megelőzően aug. 13-án reggel az Unió Végrehajtó Bizottsága is rövid ülésre ült össze, amelyen előkészítették a Tanács ülésének napirendjét.

A tanácskozások első napján este a Magyar Nemzeti Múzeum látta vendégül az Állandó Tanács tagjait, valamint a Magyar Tudományos Akadémia és annak Régészeti Intézete, a Művelődésiügyi Minisztérium, a Budapesti Történeti Múzeum stb. képviselőit. Erre az alkalomra a múzeum két kisebb külön kiállítást rendezett: az előcsarnokban az „Ember és környezete” címen a hazai bronz- és vaskor figurális plasztikai alkotásait mutatta be, a kandallóteremben pedig „aranykiállítást”, amelybe

a legjelentősebb ős- és népvándorláskori aranykincseit sorakoztatta fel. A vendégeknek bemutatták a történeti kiállítást, akik közben egy régi magyar zeneszámokból ügyesen összeállított hangversenyt (ének, lant, furulya) is meghallgattak. A látogatást fogadás zárta be.

A tanácskozások második napján délután a vendégek a Régészeti Intézetet tekintették meg, este pedig a Magyar Tudományos Akadémia látta őket és a magyar szakembereket vendégül a Gellért-szállóban.

A tanácskozások befejeztével aug. 15-én külföldi vendégeink autóbussz kiránduláson vettek részt. Ennek első állomása Tác volt, ahol a székesfehérvári István király Múzeum dolgozói végigvezették a résztvevőket Gorsium területén. Ezután Tihany következett az apátsági templom és a múzeum megtekintésével és a Sport szállóban elfogyasztott ebéddel. Innen az út Veszprémbe vezetett, ahol a Bakonyi Múzeum kiállításait és a Várnegyedek tekintették meg a vendégek. A kirándulás utolsó állomása Székesfehérvárt érintette. Itt az István király Múzeum, a romkert és a Budenz-ház megtekintése képezte a műsort.

Aug. 16-án délelőtt a Budapesti Történeti Múzeum vendégelte meg az Állandó Tanács tagjait. Először Aquinsumot tekintették meg, majd a Meggyfa utcai mozaikokat, a katonavárosi amphiteatrumbot, végül a múzeum új kiállításait a budavári palotában.

Végül délután Vértesszőlős meglátogatása zárta be a gazdag programot.

A tanácskozások idején a hozzátartozók autóbussz kirándulások keretében a várost tekintették meg és látogatást tettek a Nemzeti Galériában, valamint a Néprajzi Múzeumban.

Kétségtelen eredményként könyvelhetjük el azt, hogy az Állandó Tanács elé tárhattuk múzeumi kiállításainkat, tájékoztathattuk a külföldi vendégeinket régészeti életünk szervezeti formáiról, intézményeink felől és tudományos életünk fő eredményeiről. Hogy ez mennyire hasznos volt, azt nemcsak a nyilvánosság előtt elmondott felszólalások, pohárköszöntők és köszönetnyilvánítások (G. Novak, az Unió elnöke — Jugoszlávia, C. F. C. Hawkes — Anglia, M. R. Sauter — Svájc, O. Klindt-Jensen, az Unió titkára — Dánia, L. Balout — Franciaország), hanem egyéni beszélgetések során is elhangzott elismerő szavak, levelek jelzik, még olyanok részéről is, akik nem először jártak nálunk.

Banner János
Mozsolics Amália
Párducz Mihály
Patay Pál

A REI CRETARIAE ROMANAE FAUTORES KONFERENCIÁJA SPEYERBEN 1969-BEN

A római kerámiakutatók nemzetközi egyesülete 1969. évi ülését a speyeri múzeum alapításának 100 éves évfordulójával kötötte össze. A speyeri Historisches Museum der Pfalz őrzi az egyik legjelentősebb terra sigillata gyár, Rheinzabern anyagának a legnagyobb részét. Az egyesület titkára H.-J. Kellner és a speyeri múzeum régészeti osztályának vezetője O. Roller gondos szerve-

zése eredményeképpen szeptember 17-én este a múzeumban ünnepélyes megnyitásra gyűltek össze a kerámia-kutatók.

Másnap H. Comfort professzor elnöki bevezetőjében a jelen ülésszak jelentőségének méltatása után elismeréssel emlékezett meg az 1967. évi Budapesten rendezett konferenciáról. Az első napon az aktuális kutatási problémák-

ról hangzottak el a referátumok, a második napon a rheinzaberni gyár működésével kapcsolatos kérdésekről volt szó.

M. Vegas, Einige Betrachtungen über die Aco Becher. J. Lasfargues, Les estampilles sigillées de l'atelier de La Muette à Lyon.

M. Lutz, SATVRNINVS-SATTO et Blickweiler.

H. Vertet, La Céramique de IVe siècle à Lezoux — sigillée, reliefs d'applique, peinte, grise, estampé... découverte en 1968.

H. Comfort, London: an unappreciated *Terminus post.*

K. Reti, Computer-aides Identification of Fragmentary Potters' Stamps.

P. Pelagatti, Stato e prospettive degli studi di ceramica romana in Sicilia.

H. U. Nuber, Ein Siebgefäß aus Hedderheim.

R. Steiger, Eine Tonstatuette 'Cuculatus' und Keramik aus einem Sickerschacht der Mansio von Augusta Raurica.

K. Póczy, Einfluß von Rheinzabern auf die pannonischen Töpferien.

B. Hofmann, Verbindungen zwischen den Reliefschüsseln der Argonnetöpfereien und Rheinzabern.

I. Mikl-Curk, Import aus Rheinzabern in den südwest-pannonischen Raum.

P. H. Mitard, Une étude d'ensemble des terrines Drag. 45 et leur déversoirs ornés.

G. B. Rogers, Some relations between the centres of Sigillata production.

Az előadások után O. Roller a kirándulást előkészítő

szakmai bevezetőt tartott. A tagság szervezeti ülésén A. Bruckner a társaság anyagi helyzetéről adott tájékoztatót, majd H. Comfort elnök az elmúlt két év eredményeit tekintette át. Köszönetet mondott a vezetőség fáradozásaiért, az Acta és a Communcationes szerkesztéséért E. Ettlingernek és M. Vanderhoevennek, széles körű szervező munkájáért H.—J. Kellner titkárnak.

A speyeri múzeum igen gazdag anyagát a kollégák jól hozzáférhetővé tették. A vendégek külön örömeiket lelték az újonnan kiépített új, korszerű raktárban. A konferencia sikerét társadalmi összefogás biztosította, a Rheinland Pfalz oktatási minisztériuma, Speyer város és a Pfalzi Történelmi Egyesület támogatásán kívül a vendégeket dr. Roßkopf polgármester és két üzem látta vendégül. 20-án a nagyon tanulságos kirándulás a rheinzaberni fazekastelep lelőhelyén kezdődött, majd a heidelbergi későrómai erődre vezetett. Délután a Schwarzenacker nevű helyen feltárt vicus ásatási és helyreállítási munkálatait mutatta be A. Kolling ásatásvezető. A blickweileri fazekastelep helyének megtekintése után a kindsbachi forrásszentély nyújtott a résztvevőknek maradandó élményt. A konferencián a magyar kutatók — a budapesti ülésszak rendezéséért — vendégként vettek részt: B. Bónis É., B. Thomas E. (MNM), Gabler D. (MTA Kut. Int.), Sz. Póczy K. (BTM). Póczy Klára előadása, mely szorosan a központi témához kapcsolódott, a kerámikusok körében nagy érdeklődést keltett s több hozzászólást eredményezett.

B. Bónis Éva

KÖZÉPKORI RÉGÉSZETI KONFERENCIA BÉCSBEN

Az Österreichische Arbeitsgemeinschaft für Ur- und Frühgeschichte 1969. évi ülését a középkori régészet témakörének szentelte. A konferencia Bécsben szeptember 30—október 6-a között gazdag és rendkívül sűrített programmal folyt, mintegy 200 főnyi résztvevővel (ebből kb. 60 külföldi). A korábbi évekhez képest jelentősen megnőtt érdeklődés is mutatja, hogy a témakör kiválasztása időszerű volt. A program a „Középkori vár- és településrégészet Ausztriában” alkalmi kiállításának megnyitásával kezdődött, majd 3 napon át előadások és 3 napon autóbusz-kirándulások követték. Az előadások tárgysorozatában központi helyet a vár- és a település-ásatások kaptak, amihez elsősorban osztrák részről jól kiválasztott történeti, valamint helynévtörténeti és vártörténeti előadások is kapcsolódtak. A 46 előadásból 23-at tartottak külföldi régészek (ebből 4 magyar régészekből); elsősorban az utóbbi 10 év ásatásairól részletes beszámoló formájában vagy az egész kutatás helyzetéről összefoglalóan (a 15—30 perc). A kirándulások a fontosabb lelőhelyek és néhány új ásatás helyszínének bemutatásá-

val közvetlenül kapcsolódtak az osztrák előadásokhoz. Elősegítette a konferencia sikerét, hogy valamennyi előadás rövidített szövegét már az első napon szétosztották, s az Archaeologia Austriaca 10. mellékletét is e témakörnek szentelte — egyben a kirándulások nyomtatott vezetője is volt.

Ki kell emelni a bécsi Egyetemi Régészeti Intézet tevékeny szerepét, amely a Társulat — lényegében társadalmi szerv — rendezésében lefolytatott konferencia összes gyakorlati munkáját magába foglalta, elsősorban Fritz Felgenhauer professzor és munkatársainak érdeméért. Tevékenységük eredményeként a középkori régészet — amelynek jelentősebb hagyományai itt nem is voltak — lassan kiépíti kutatói gárdáját. Főleg az utóbbi években indultak meg az ásatások, elsősorban Alsó-Ausztriában várhegyek („Hausberg”) és elpusztult falvak területén, valamint a heiligenkreuzi kolostornál. A konferencia a nemzetközi kapcsolatok erősítése mellett az osztrák kutatás fellendítését is jól szolgálta.

Holl Imre

JELENTÉS A MAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULAT 1968. ÉVI MŰKÖDÉSÉRŐL

A Társulat 1968. évi működésében szorosan követte az elmúlt évek gyakorlatát. Eredményeiben is fenn tarthatta a maga elé tűzött célokat, a tervszerűség teljes betartásával, ami egyszersmind bizonyította annak, hogy a tagság mind a társulati, mind a szakosztályi üléseken a képviselt tudománysszakok magas szintű képviselőit, szakmai fórumát találhatta meg.

Január 10-én, az első összejövetelünkön, az 1966. évi közgyűlésünket tartottuk meg. Ennek napirendjében Oroszlán Zoltán elnöki megnyitója, Horváth Tibor főtitkári jelentése, a társulati kitüntető érmek átadása, valamint a pénztárosi és a Számvizsgáló Bizottság jelentése szerepelt.

A társulati érmek közül a Rómer Flóris-érmet László Gyula javaslatára Csallány Dezső, az Ipolyi Arnold-érmet Vayer Lajos javaslatára Zádor Anna, a Kuzsinszky Bá-

lint-érmet Bóna István javaslatára Kalicz Nándor nyerte el. Első ízben került a Pasteiner Gyula-érem két példányban kiosztásra, az egyiket Weiner Mihályné javaslatára Sz. Koroknay Éva kapta meg, a másikat pedig Entz Géza javaslatára Mojzer Miklós. E kettős odaítélés jelenti, a kitüntetettek érdemein felül, az Iparművészeti Szakosztályban már évek óta folyó, eredményes és jó munkának újabb elismerését is.

A vezetőség az elmúlt évben négy rendes és két ún. érdeklőségi rendkívüli ülést tartott. Az előbbieken az évi munkarend alapján a programok megállapítása és az ügyvitel kérdései, az utóbbi két összejövetelen pedig az Éremtani Szakosztály kérdései, ill. a numizmatika tudományának képviselője szerepelt a napirenden.

A választmányi ülések összehívására két alkalommal került sor.

Társulati felolvasó ülések száma hét, a művészettörténeti szakosztály üléseinek száma négy, az iparművészettörténeti szakosztály üléseinek száma nyolc volt. A régészeti szakosztály üléseire az évben nem került sor. Az éremtani szakosztály pedig kilenc alkalommal tartott ülést.

Az 1968. évi vándorgyűlésünket május 30. és június 2. között Veszprém-ben tartottuk meg. Ez a vándorgyűlésünk egyike volt a legjobban megszervezetteknek és a legeredményesebbeknek. (Így pl. első ízben valósíthatta meg a Veszprém megyei múzeumok igazgatósága az előadások kivonatának kiadását és a vándorgyűlés előtti megküldését a résztvevőknek.) A vándorgyűlésen, az ünnepi megnyitók után, a régészeti és a középkori településtörténeti szekciók külön-külön tartották meg üléseit. Összesen 16, nagyrészt régészeti előadás hangzott el. A gazdag program a Veszprém környéki, a bakonyi — pápai és a tihanyi kirándulásokkal, valamint kiállítások megnyitásával és egy hangversennyel folytatódott.

Az 1968-ban tartott 54 előadás tudományszakok alapján a következőképpen oszlott meg: régészeti 19, művészettörténeti 17, iparművészettörténeti 8 és éremtani 10 előadás.

Múzeumi látogatásra két alkalommal került sor (a Budavári Palotában és a Medgyessy Ferenc kiállításán a Magyar Nemzeti Galériában).

Az Éremtani Szakosztály március 28-án tartotta meg évi közgyűlését, amelyen a vezetőség újjáválasztására is sor került. Az új szakosztályi titkár Kupa Mihály lett. A korábbi titkár, Huszár Lajost, a Társulatban a több évtizeden át kifejtett munkája elismeréseképpen, a vezetőség a tagjai sorába meghívta. Az új Éremtani Szakosztály vezetősége 11 választmányi és 2 vezetőségi ülést tartott. A serlegvacsoráján Keresztényi József Garam Jenőről emlékezett meg. Megjelent a Numizmatikai Közlöny LXVI—LXVII. kötete és az Érem c. folyóirat 1967/41—42 és az 1968/43—44. száma.

Az Éremtani Szakosztály működésével kapcsolatban szükségessé vált néhány jelentős kérdésnek a megvitatása. A rendes és az érdekeltségi üléseken többször is visszatértünk e kérdésekre, annak érdekében, hogy a szakosztály továbbra is megtartva az alapszabályban biztosított „különleges helyzetét” mindent megtegyen,

a maga részéről is, a Magyar Tudományos Akadémia által kitűzött tudományos célok képviseléséért.

A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Bizottsága április 16-án megtartott ülésén vitatta meg a Társulat 1967. évi működéséről szóló főtítkári jelentést, amelyhez számosan szóltak hozzá. Volt, aki a kritika fokozottabb érvényesítését sürgette a felolvasó és szakosztályi üléseken, egy másik felszólaló pedig a külföldi előadók gyakoribb szerepeltetését javasolta. (1968-ban is csak egy külföldi előadásra kerülhetett sor, Djordje Mano Zisi, a belgrádi Nemzeti Múzeum osztályvezetője esetében, aki Momente aus Kulturbeziehungen im zentralen Illyricum und Moesien címmel tartott felolvasást.) Az értekezlet hosszasan foglalkozott a Történeti Társulattal közösen tartható komplex-ülések tervével. Pogány Ö. Gábor főigazgató pedig felajánlotta a társulati ülések megtartásához a Magyar Nemzeti Galéria előadótermét, amikor szóba került, hogy a Kossuth-klubban az egésznapos TIT értekezletek megtartása egy-két esetben akadályozta a termeknek a Társulat részére való biztosítását.

Fájdalmas veszteséget jelentett a Társulatunknak is előbb Vértes László, majd Gazdapusztai Gyula váratlan elhunyt. Emléküket kegyelettel őrizzük meg.

A taglétszám az 1968. évben a következőképpen alakult. A régészeti, művészettörténeti és iparművészeti szakosztályok 17 új tagot vettek fel és velük együtt a taglétszám az év végén 445-öt tett ki. Az Éremtani Szakosztály új tagjainak száma: 277 és a teljes taglétszám az év végén: 1650.

*

A Társulat jó munkájával kívánt 1968. évben is eleget tenni a Magyar Tudományos Akadémia célkitűzéseinek. Ehhez nagy segítséget kapott a Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztálya Titkárságától.

A veszprémi vándorgyűlés megrendezéséért hálás köszönetünkkel tartozunk dr. Bodogán Jánosnak, a Veszprém megyei Tanács VB elnökének, Éri Istvánnak, a Veszprém megyei múzeumok igazgatójának és Mithay Sándornak, a pápai Helytörténeti Múzeum igazgatójának.

Horváth Tibor

A MAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULAT RÉGÉSZETI TEVÉKENYSÉGE AZ 1968. ÉVBEN

Az év folyamán a Társulat felolvasó ülésein és a vándorgyűlésen hangzottak el a régészeti vonatkozású előadások. Kutatóink nagyfokú elfoglaltsága miatt ez évben szakosztályi üléseket nem tartottunk. Tagtársaink több előadást tartottak az Ókortörténeti Társulat ülésein s különösen a Szegeden rendezett alföldi régészeti konferencia kötötte le sok előadónkat.

A régészeti topográfia előkészítése kapcsán Veszprém megyében öröndetesen fellendült kutatások legújabb eredményeiről a Társulat jól sikerült s igen gazdag programot felmutató veszprémi vándorgyűlésén számoltak be régészeink.

Havi felolvasó ülések:

Március 1. B. Sey Katalin, A szikáncsi lelet. Horváth Tibor, A kusán művészet Mathura-i emlékei.

Március 13. Cs. Sós Ágnes, Az egyházi építészet emlékei Mosaburg-Zalaváron az újabb ásatások tükrében.

Május 15. Bándi Gábor—Nemeskéri János, A hamvasztásos temetők antropológiai és régészeti feldolgozásának módszerei.

Október 22. Gazdapusztai Gyula, Az alföldi nagy halomsírok feltárásának újabb eredményei.

Október 26. Djordje Mano-Zisi (Belgrád), Momente aus Kulturbeziehungen im zentralen Illyricum und Moesien.

December 4. Bertalan Vilmosné, A budavári Mária Magdolna templom feltárása.

December 16. Soproni Sándor, Limes Sarmatiae.

A Társulat veszprémi vándorgyűlésén (május 30—június 2) elhangzott előadások:

Kalicz Nándor, A rézkor Veszprém megyében.

B. Thomas Edit, Újabb római kori kutatások a Balaton-felvidéken.

Németh Péter, Újabb avarkori leletek a történeti Veszprém megyéből.

Torma István, A Veszprém megyei régészeti topográfia ősrégészeti eredményeiről.

Horváth Attila, A vaszari és somlóvásárhelyi Hallstatt-kori halomsírok.

Nováki Gyula, Földvárásatások a bakonyi Cuhavölgy környékén.

Wessetzky Vilmos, Egyiptomi kultuszemlékek jelentősége Veszprém megyében.

Erdélyi István, A várpalotai avar temetőről.

Koppány Tibor, Veszprém megye Árpád-kori építészetének kutatási problémái.

Kozák Károly, XI—XIII. századi egyházi építészet Veszprém megyében.

Gedai István, A Dunántúl szerepe az Árpád-kor kereskedelmében a numizmatikai leletek alapján.

Kovalovszki Júlia, Ásatások Csepelyen.

Soproni Sándor

ACTA ARCHAEOLOGICA ACADEMIAE SCIENTIARUM HUNGARICAE. XX. kötet. Budapest 1968. Akadémiai Kiadó. 378 lap, 85 tábla.

A dolgozatok sorát *Vértes L.* fejtegetései indítják el, a paleolit technológiai fejlődés menetéről, matematikai eljárások vizsgálatával. *Rupp M.* és *Tusnády G.* hozzászólása hasonló módszerrel kapcsolódik korán elhunyt, kiváló kutatótársunk elgondolásaihoz.

G. Csánk Vera a szerszámok fejlődését és a gazdálkodás változását elemzi a közép paleolit korszakban. Áttekintő jelentőségű a 31. o. táblázatmintája. E rendszerzési szempontokra utal: a szerszámok, ill. a típusok száma, ezek összetétele, a kőzetek arányszáma a kvarcit kiemelésével, az eszközök méretei, a faunaösszetétel, a barlangi medve, ló és a rénszarvas hangsúlyozásával.

Gábori M. Sződligetről mezolitikori sátoralaprajzot taglal. A sződligeti mezolitikum azon, apróeszköz-kultúra régebbi fejlettségi fokozatába tartozik, amelyben a gravettien-elemek képezik az eszközkészlet zömét (30. o.). A tűzhely az I. és II., a sátoralapozás a II. tábla éles képein jól vizsgálható.

Körök J. a Salgótarján—pécskői „későbadeni” kultúrák települést értékeli. Világosak és határozottak a rétegfelvételek az I., a VI., a II. felületrészekről, a III. kutatóárok oldalairól. Utóbbiban tűzhely is előfordul (alaprajza: 41. o.).

Összefoglaló a 47. o. szkeumatikus áttekintő rajza, a település kikutatott részéről. A talált kerámia díszítményei az 51., 53—54. lapok táblázatainak elemezhetők. Egyfűlű agyagsészék a X., öntőminták a XII. tábla képein nyernek kihangsúlyozást. A vučedoli kultúrát hordozó nép (benyomulásokor) felégette e települést, amelyet az építői menekülésszerűen hagytak el. A „badeni kultúra” kerámiának nincs nyoma (58. o.).

Bökönyi S. a Salgótarján—pécskői település emlőállat-faunáját ismerteti. A késő rézkori és a korai bronzkori kultúrába tartozó telep csontanyaga 18 faj között oszlik meg. Kb. 70%-ban háziasított faj dominál. Jellemzően menedékhely (99. o.). Magyarország (minden időkből) legnagyobb szarvasagancs-trófeáját ezen az őskori településen ejtették (100. o.).

Kőszegi F. Pusztasikszóról középbronzkori sírmező emlékményét elemzi. A feltárt sírok áttekintő térképe a 102. oldalon vizsgálható. A sírok közül 7 eset égetéses, 23 sírban csontvázat találtak. Az északnyugati fektetésű vázak a bal, a délkelet irányúak a jobb oldalukon fektettek, aszerint, hogy nők vagy férfiak voltak-e? Az arcokonyha általában kelet felé nézett. A vázak helyzete — csaknem kivétel nélkül — guggoló volt.

A csontvázas sírok alakja hosszúka, lekerekített sarkokkal. A hamvak tojásdad, olykor négyszögű gödrökben jelentkeztek (113. o.). A sírmellékletekből kitűnik, hogy a „füzesabonyi kultúrába” tartozik a település (114., 116. o.). A fémleletek a középbronzkor végére utalnak, alighanem a 15. sz. II. felére (LH II = Reinecke BB, 141. o.). A kiváló, nagytömegű, ép edényleletanyag a XV—XXVI. táblák képein elemezhető.

Penjak Sz. M. bronzkard-kincsleletet ismertet Kárpátjáról. A kardok díszítményeit a 145. o. kitűnő képein közli. A 146. o. táblázatában a vegyi összetétel (Cu, Sn, Pb, Ni, Ca mennyiségi sorrendben) vizsgálható. Áttekintő a 148. o. lelőhelytérképe (a Kárpátján belül).

Ezen a térképen a jelek: kardok önálló kincsei — kardok, amelyeket más tárgyakkal együtt találtak — kardok egyes leletei. Kor: i. e. 9—8. sz. (148. o.).

Baloguri E. A. a munkácsi körzetből késő bronzkori településből származó bronzkészítmény kincsleletet mutat be. Összesítő kép a 151. lapon. Kor: Reinecke BD—HA (152. o.).

Harmatta J. a korábbi vaskori kapcsolatokat tárgyalja Észak-Itália, a Kárpát-medence és Görögország között. Ezen kapcsolatok egyik útja i. e. 7. sz. óta alakult ki: az Adriai-tengeren és a venétek földjén vezetett a kaukázusi siginnákhoz. Ezen az úton juthattak el a Nyugat-Magyarországon talált korai korinthusi vázák és az Artádon előkerült spartai hydria a lelőhelyükre.

Majd az i. e. 6. sz. 30-as éveiben a Duna alsó folyása mentén — Histria közvetítésével — nyílt meg másik út ezen kapcsolatok felújítására. A Kaukázusban és Magyarországon talált, korábbi vaskori pintaderák közötti összefüggés a siginnák létezésével magyarázható meg (157. o.).

Jerem E. G. késő vaskori temető leletanyagát ismerteti Szentlőrincről. A temető fekvése rétegvonalas térképen (160. o.) vizsgálható. Sírjainak csoportosulási rendje összesítő alaprajzon (betétlap a térkép után). Ezen megkülönbözteti a Dombay J. által feltárt sírokat, a kinyújtóztatott csontvázakat, a szórt hamvas, a jelképes, a kőpadozatos sírokat, a lótemetkezést, a nemek szerinti eloszlást.

A legmagasabb igény kielégítését szolgálja a 185. o. utáni betétlap áttekintő térképe: „A szentlőrinci temetőben talált tárgytípusok párhuzamainak szétszóródása” (az Alpok, a Dráva—Száva és a Közép-Duna térségében, a legközelebb fekvő 57 lelőhely csoportba szedésével). A tekintetbe vett tárgyfajta: Certosa típusú fibula gombbal, ill. állatfejjel, duplafejú tű, lándzsa, kés, vaseszköz, ékszer, edény stb. A lelőhelyek legsűrűbb centrumát bekeretezi és külön térképen részletezi: Celje—Toplice térsége (a Kulpa és a Száva között). Összefoglaló jelentőségű a 190. o. térképe is: „A szentlőrinci temetőbeli lószerszámelet analógiáinak a szétszóródása” (zablák, díszek). Az 52. és a 61. sírokból való lószerszámokat rekonstrukciós képekkel hangsúlyozza ki (191. o.). A vonatkozó kronológiai rendszerek zűrzavarában — didaktikus szempontból is mintaszerűen — világos és áttekintő az „összehasonlító kronológiai táblázat” (194. o.), benne ferde vonalkázás domborítja ki a tárgyalt leletanyag korhatározását: i. e. 400—300 = Lt B = Ha D₃ = Ha IV = Lt I = V. a, b = Benac, Čović stb. (pontosabban: 440—340).

A sírformák típusai a XXVII—XXIX. táblák jó fényképein vizsgálhatók. Pontus-mediterrán (taurid) jellegű koponyák a XXXI—XXXII. táblákon tanúsítva. Vas- és bronzfibulák sorai a XXXVII—XXXIX. táblákon tanulmányozhatók. Nyakláncok gyöngyszemei üveg-pasztából, borostyánkőből és filigrán ezüstből készültek (XL. tábla).

Davydova A. V. a hiung-nu kultúrájának egyik erődített települését (Ivolga) ismerteti (a Trans-Baikál vidékén). A 210. o. utáni betétlap térképén a teljes település (1 : 1000), ennek a hátoldalán az 1958—1962. évekbeni feltárások eredményeinek részletekbe menő (1 : 300) alaprajza elemezhető. Négyszögű kunyhók nyomai a 211. o. képein. A 42. sz. kunyhót alaprajz és metszettelvételek,

sőt rekonstrukciós rajzok hangsúlyozzák ki. Az agyag-edénytípusok formái a 222–223., 225. lapok táblázatain, díszítmányaik a 226–228. lapok rajzaiban vizsgálhatók.

Csonteszközők 5 (230–234. o.), vas- és bronztárgyak egy-egy táblán (235., 237. o.) dokumentálva. Játék csontbárák (jelekkel) a 234. oldalon hívják magukra figyelmünket. A 120. sz. sírból bronzcsat, a 100. számúból medveképes bronzgomb és két tigris meg sarkány küzdelmét mutató bronzcsat, a 119. sz. sírből bronzüst méltán érdemel külön figyelmet. Az ivolgai település csontváza az embertani vizsgálat szerint (*Gokhman I. I.*) a mongol fajta szibíriai ágába tartozik. Noin-Uláról vannak már hasonló esetek. Az ivolgai erődtített telep időszámításunk kezdete körül pusztulhatott el (245. o.).

Harmatta J. pannóniai edényfeliratokat eleméz. Ez a felirat: . . . VISCO XII A . . . így értelmezendő: . . . Viscio XII K(alendas) A(priles): . . . Viscus-nak március 21-én. Szóba jön még ilyen kiegészítés is: . . . XII a(sses) . . . (247–248. o.).

Tokodi edényen a TATAA-betűcsoport az illyr eredetű Tattaia személynévre emlékeztet, vagy pedig etrusc származású (romanizált) dupla névre (T. Ataa) bontandó fel (249. o.). (Ennek az ismertetésnek az írója a 49. tábla alsó része alapján ezt az olvasatot: TATTA is megvitátná, minthogy az Atta-cognomen gyakori Pannóniában, l. a CIL III p. 2382-t, sőt az egybeolvasott alak: Tatta is több példával szerepel, már a CIL régebbi kiadásának a gyűjtőterületén is: CIL III p. 2414, 2636. Különben *Gabler D.* — *Acta Ant.* 16 (1968) 306, nr. 4 — azonos olvasatot javasol Harmatta J.-sal: TATAA).

Az ISI-betűhármas etrusc—latin névre egészítendő ki: Isi(cius), Isl(ius), Isi(us), ill. egyszerűen az Isus-személynévként a birtokos esete lehet az (249–250. o.). Az APA-szó etrusc—latin név (pl.: Appaius, Appaeus) rövidítése.

A LASEA-betűcsoport veneto-istriai eredetű (250–251. o.) személynév (pl. Lassaea, Pompeii-ben) változata lehet. A ptuji felirat (MATERIA) kelta családnév (pl. P. Materiacus Maximus) rövidítése (254. o.). A FIRMVNI-betűcsoport kiegészítései: Fir(mi) Muni(ni?), Fir(miae) Muni(ciae?) stb. szintén romanizált etruscok pannóniai működésére utalnak (255–256. o.). Az ARAI (ARAC?) szó a venét személynév Arai(us) rövidítése lehet. Más poetioviói edény felirata (L. NATI M) kiegészítésének a változatai: L(ucii) Nati (Natii) Natistii? stb.) m(ilitis), szintén venetoistriai kapcsolatra vallanak (257. o.).

Másik edényen az ECII-betűhármas Eci(us), Aeci(us), Ece(tius) stb. etrusc—latin személynévként lehet az alakja (259. o.). Igen tanulságos a brigetioi terra sigillata felirata: IVLD. Lehetőségek: Iul(ius) d(edit? donavit?); Iul(ii) d(ecurionis? duplicarii?) (263. o.).

A VAA (VAD) cserépfelirat az etrusc—italiai Vad(ii)-név rövidítése (264. o.). (Ennek az ismertetésnek az írója arra figyelmeztet, hogy ez a nomen már előfordult egy aquincumi kőkoporsó feliratában is.) Áttekintő jelentőségű a 273. o. táblázata, ahol (Harmatta J.) a kurzív betűk típusait, formáit („Pannonia, Pompeii, Kelvedon, Itália”) állítja egymás mellé.

Barkóczi L. i. sz. 6. századi temető emlékanyagát mutatja be, Keszthely-Fenekpusztáról. Az építménymaradványok alaprajzai a 276., a sírok csoportosulási rendje a 277. o. térképein vizsgálhatók. Sajnálatosan lemaradt a (rajzokról) az azonnali tájékozódást lehetővé tevő mértékarányszám megadása (miként ebben a kötetben még a 148., 140. és a 346. o. térképeinél is bekövetkezett ez a mulasztás). A fenékpusztai temető használatát az i. sz. 6. sz. első felében kezdhették meg, és ez nem tartott tovább i. sz. 582-nél (Sirmium eleste). I. sz. 546 körül erősödhetett fel a bizánci befolyás, ami a fenékpusztai emlékanyagon is megnyilvánul, amikor ez a település bizánci uralom alá került (310. o.). Kosaras függők kiváló típusai az LV–LVII., LIX. és a LXVII., díszítő BONOSA-névjelzéssel az LVI., nyakláncok gyöngyfűzérei az LVII–LXII., LXVI–LXVII. táblákon dokumentálva.

László Gy. a győri Szent László-mellszobor rendel-

tetéséhez és más kérdéseihez szól hozzá. A 326. o. rajzai figyelmünket a mellen, a zománcszalagon és az alatta vésett jelekre, a 330. lapon látható rajz a mensuratio rendszerére (az arcon) hívja fel. Szent László reliquiata tartó mellszobra már III. Béla korában kb. olyan méretű lehetett, mint manapság. A hasi részt (és jóval később a koronát) ekkor újították meg, Nagy Károly aacheni mellszobra mintájára. A meglevő győri herma pontos másolat az Anjouk korából (a régi mellszoborról).

A címerpajzs a 12. sz. végéről, a 13. sz.-ból keltezhető (342. o.). A LXXVI–LXXXII. táblák kitűnő képein a Szent László-mellkép a legkülönbözőbb beállításokból és részleteiben is vizsgálható. Párhuzamok az egybevetéshez a LXXXIII–LXXXVI. táblákon bemutatva: a kalocsai királyfej (a Szépműv. Múzeumból), a Szent Pantele-i herma (a bázei történeti múzeumból) stb.

Jankuhn H. a szlávág nyugati határának a kérdéséhez (Észak-Németországban, a korábbi középkor folyamán) nyújt új adalékokat. Kiindulásként áttekintő térkép (343. o.): „A római késői császárkor betelepült területei Schleswig-Holsteinban” (vonalkázva, az erdővel borított részek között elszórtan). Másik térképen (344. o.) a 9–11. sz.-ból való szláv leletek eloszlása elemezhető (Kelet-Holsteinban), a limes Saxoniae, elmocsarasodott mélyedések, a szláv és a nem szláv vársáncok, halom- és lapos sírok, kincseletek elhelyezkedése vizsgálható. A végső, következtető áttekintés (346. o.) térképe: „A szláv—szász határ (limes Saxoniae) a 9–10. sz.-ban” (az Észak-Elba és az Abodriták között).

U. Köhalmi K. Nyugat-Mongóliából ismertet lószerszámleleteket. Alapul szolgáló párhuzam a rekonstrukcióhoz (357. o.): kínai festmény a 14–15. sz. fordulójáról.

Duma Gy. az őskori agyagedények rendeltetésének a megállapításához fejti ki a módszerét. A talajbani foszfátartalom régészeti jelentőségének a taglalása után a foszfátartalom meghatározását ismerteti (a cserép anyagában). Két táblázatban (362–363. o.) 14 régészeti lelőhely és 4 bányászati hely kapcsolatát (pl. illitkaolin Sárospatakról, tűzálló agyag Felsőpetényből, bentonit Istenmezejéről) mutatja ki. Késő neolitik (lengyeli kultúra-beli) aszódai sírból kivett edénynél (364. o., táblázat), 6. sz.-i (környe), 6. sz.-i (kishomoki) gepida, 10. sz.-i magyar (Szob-kiserdői) edénynél (365. o., táblázat) végzett vizsgálat a korszakok és edényrészek szerinti százalékelkéltérés rendjét szemlélteti.

A kötet szövegrészét két recenzió zárja le. *Vértes L.* könyvét („Az őskor és az átmeneti kőkor emlékei Magyarországon”) *Harmatta J.*, végül *Mozsolics A.* („A kárpát-medencei bronzleletek, kincseletek Hajdúsámsonból és Kosziderpadlásról”) és *Schubert F.* és *E.* („Kincses és egyes leletek spektrálanalízise vizsgálatai a B III korszakból”, Függelék) műveit *Kőszegi F.* ismerteti.

Szilágyi János

I. HOLL, Mittelalterliche Funde aus einem Brunnen von Buda. Budapest 1966. Akadémiai Kiadó. „Studia Archaeologica” IV. 89 lap, 77 kép.

A budai Vár területén végzett sorozatos régészeti és műemléki kutatások egyik régészeti és kultúrtörténeti szempontból legjelentősebb leletgyűjtése került elő 1954-ben a Dísz tér 10. sz. ház pincéjében. A leletgyűjtés legfőbb értékét és szenzációját azok a fából készült tárgyak, háztartási felszerelések jelentették, melyek romlandó anyaguknál fogva más hazai ásások anyagából nem voltak ismertek s melyek korát a kiseretükben levő, jobban datálható kerámiatöredékek középkorinak mutatták.

A már előkerülésekor is nagy jelentőségűnek ítélt együttes értékét tovább növeli az a precíz és sokoldalú feldolgozás, melyet Holl Imre végzett el és tett közzé az Akadémiai Kiadónál megjelent monográfiájában. Ez a feldolgozás jó példa arra, hogy egy leletgyűjtés publikálása a szempontok helyes megválasztásával milyen széles körű felvilágosításokat adhat régészeti, kultúrtörténeti, ipartörténeti és iparművészeti kérdésekre, sőt, jó

bepillantást enged a középkori budai társadalom egyes rétegeinek életébe is.

A feldolgozás első része a lelőhely leírását adja, de kitér általában a budai Várkútjainak helyzetére, mennyiségére s kormeghatározásának kérdéseire is. A kötet gerincét a műfajonként csoportosított leletanyag igen részletes leírása, kormeghatározása alkotja. E leíró részhez fűzi hozzá a szerző az egyes leletcsoportokhoz kapcsolódó további következtetéseket, míg a feldolgozás végén következik az az összkép, amivel a leletgyűjtés egésze járult hozzá a budai vár középkori életének megismeréséhez. A kötet végén az egyes szakterületek specialistái egészítik ki a régész eredményeit az állatcsontok, növényi eredetű maradványok, fémek és faanyagok vizsgálatának eredményeivel.

A Dísz téri kút leletanyagának összetétele igen változatos. Kerámia, üveg, fa háztartási felszerelések, fémek, csont- és bőrhulladékok egyaránt megtalálhatók benne. Hiányzik azonban az ásatások anyagának egyik legfontosabb kormeghatározója, a pénz. Így a leletgyűjtés datálásának első és legfontosabb támpontját a nagy számban előkerült kerámiaanyag alkotja. Ez utóbbi leletcsoport szerencsés módon igen nagy százalékban meg egyezik a budai várpalota feltárása során jól datálható rétegekből előkerült — s ugyancsak Holl Imrétől feldolgozott — kerámialeletekkel s így igen jó támpontot nyújt a leletgyűjtés egyéb bizonytalan korú darabjainak kormeghatározásához is.

A kerámialeletek tanúsága alapján a leletanyag a XIII. század közepétől a XIV. század végéig datálható. XV. századra valló formák vagy díszítés már nem fordulnak elő anyagában.

A mintegy 200–240 darabra tehető kerámiatöredék érdekes módon azt igazolja, hogy bár a ház lakóinak háztartási szükségleteit nagyobb százalékban (62%) hazai gyártmányokkal elégítették ki, nagy szerepet játszott felszereléseik között a külföldi, elsősorban osztrák import kerámia (38%). Az edények különféle fajtái mellett kályhaszemek tanúskodnak a helyiségek kályhával való fűtéséről, mécses töredékek a világítás eszközeiről, olvasztótégelyek arról, hogy a házban egy ideig aranyműves is lakott.

Az üvegaruk maradványai között ugyancsak megtaláljuk a bel- és külföldi termékeket, a hazai lelőhelyeken előforduló típusok mellett akad analógiák nélküli forma is. Jelentős eredménye a feldolgozásnak a kettős kúp alakú üvegedények kormeghatározásának módosítása: a német kutatás 1430–1530 közötti datálásával szemben a kút leletgyűjtése alapján a forma előfordulását leszorítja a XIV. század végére.

A kútban talált fém leletanyag sem mennyiségben, sem minőségben nem jelentős, egy ritka típusú ónkanna kivételével, melyet külföldi formai analógiái, ábrázolások, ill. a kanna belsejében talált lilium dombornő alapján a szerző a XIV. század harmadik negyedére datál s melynek a kútba kerülése legkésőbb az 1400-as években történt.

A csontanyag két csontfésű töredéke mellett gombkészítésből eredő s a budai vári anatógiák alapján a XIV. századra tehető hulladékokból áll s ugyancsak műhely jelenlétére utal.

A leletanyag egyik legizgalmasabb csoportja — mint már erre utaltunk — a faragott, fűrészelt vagy esztergályozott fatárgyak töredékeiből álló együttes, melyek a középkori polgári háztartásokban általánosan használatosak voltak, de melyekből az anyag romlandóságai miatt nem nagyon maradtak tárgyi emlékeink. Sok olyan töredékes darab mellett, melyek eredeti rendeltetése már nem felismerhető, maradtak ránk a kútban számtöredékek — fakalapács és fűjtató — darabjai, háztartási felszerelések, mint sótartó, főzéshez használt fakanalak, fésű, kádár termékek: dézsák, kisebb facsészék.

A megmunkált fa tárgyak zöme jól rekonstruálható esztergályos munka: tányérok, tálak, két igen szép formájú kobak és egy fa palack, rajtuk bevésített vagy beégetett jegyekkel. Datálás szempontjából a fa tárgyak e leletgyűjtés legkritikusabb darabjai. A lengyel, szovjet,

német ásatások fa régészeti leleteinek kormeghatározása tág határok között mozog: készítési idejüket a XII. századtól a XV. századig terjedő időre teszik. Legszorosabb határok közé talán még az asztali evőkanalak különféle típusai szoríthatók, valamint a kobakoknak az a nyomott arányú formája, ami ábrázolásokon a XIV. században, s különösképp a század második felében tűnik fel, s amely formaváltozatot a mi darabjaink is képviselnek. Ezek után tehát a fa tárgyak formáinak datálásánál igen jelentős megszorítást jelent a Dísz téri kút használatának az előbbieken már említett 150 évre való leszűkítése. Még további időleszorításra ad lehetőséget az a jogos feltételezés, hogy a fából készült áruk közül csak azok a darabok vészelhették át viszonylagos épségben a gyors pusztulásra ítélt anyagok törvényszerű sorát, melyek a XIII–XIV. században működő kút használatának utolsó periódusában, a XIV. század végén vagy az 1400-as években kerültek mai lelőhelyükre, így készítési idejük a XIV. század második felére tehető.

A fa tárgyak vizsgálatával kapcsolatban a feldolgozás nem elégszik meg a darabok elemzésével és datálásával, hanem a rajtuk levő jegyeket vizsgálva tovább lép a XIV. századi kézművesség munkaszervezeti kérdéseinek vizsgálatára. Az elegáns formájú esztergályozott asztali edények felhívják a figyelmet az esztergályos mesterségnek a középkorban okleveles adatokkal is alátámasztott, igen jelentős szerepére. E mesterség művelői már a XII. század első felétől hazánkban is részben a piacra dolgoztak. A jegyek tanúsága szerint a budavári kút fa leletanyagának egy része is kerülhetett kereskedelmi úton Budára, esetleg kolostorban működő vagy egyházi birtokkal kapcsolatos műhelyből, mint ezt a fa palack egyházi jellegű ellenőrző jegye is igazolja.

A kötet utolsó fejezetében a kút leletanyagának s az írott adatoknak egybevetéséből érdekes és jól megfestett kép tárul elénk a budai Vár életének egyes mozzanatairól, jelenségeiről. Az újonnan előkerült leletek részben igen jól alátámasztják, részben sok színnel gazdagítják korábbi ismereteinket.

A kútban 150 éves használati ideje alatt nyilvánvalóan nem egy, de több háztartás hulladékanyaga gyűlemlett fel, így nem egy bizonyos háztartásról, hanem általában a budai háztartásokról vall az utókorunk. A képet tovább gazdagítja, hogy írott adataink szerint a budai Vár házainak emeleit lakták a gazdag polgárok vagy a király környezetéhez tartozó főurak és egyházi személyek, míg a földszint helyiségeit kereskedők, iparosok, a budai polgárság kevésbé vagyonos elemei foglalták el. Buda lakosságának ezt az egyazon házban belül is megjelenő differenciáltságát pregnánsan tükrözi a Dísz téri kút anyaga; kevesebb, de nem kevésbé meggyőző anyaggal a XIII. század közepétől a XIV. század közepéig, s gazdagabb, változatosabb anyaggal a XIV. század második felében. Az első időszakról csak a kerámialeletek tanúskodnak: a háztartás edényszükségletének jelentős százalékát kitevő osztrák importárúk, a belföldi piacokon ritka mázas külföldi kerámia feudális vagy gazdag polgári körök használatára vallanak. A belföldi készítésű egyszerű kerámiafésűek és mind a gazdag, mind a szegényebb háztartásokra egyaránt jellemzőek.

A XIV. század szélesebb távlatokat nyitó leletanyaga bemutatja az emeletet lakó gazdag háztulajdonos mellett a földszint helyiségeiben élő és munkálkodó szegényebb kézművesek házi felszerelését is: ez utóbbira vallanak a cipész műhelyéből származó bőrhulladékok és cipőmaradvány, a csont hulladékok, az aranyműves öntőtégelye és fűjtatója s az egyszerű konyhai és asztali kerámia egy része is. A mécsesek mindkét háztartáshoz tarthattak.

A budai név szerint ismert feudális háztulajdonosok közül a Dísz tér 10. sz. házban egyedül Kanizsai János érsek jöhet számításba, aki az 1391-es adományozáskor likvidálhatta addigi háztartását, így kerülhetett a kút hulladékanyagába a hazai mellett nagy százalékarányt képviselő külföldi import kerámia, az üveg asztali felszerelés és talán az ő személyével hozható kapcsolatba az ónkanna is.

Igen érdekes képet ad a XIII–XIV. századi ház-

tartások élelmiszer ellátásáról az állatcsontok vizsgálata. Míg ugyanis a tárgyi leletanyag egy része előkelő feudális háztartásra vall, a csonthulladék csak háziállatok vágását és felhasználását tanúsítja, hiányzik a vadászatokon szerzett vadhúsok fogyasztásának nyoma. Erre az a magyarázat, hogy a feudális urak városi háztartása különbözött a vidéki várak, kastélyok életrendjétől, városi házaik élete a polgári háztartásokéhoz volt hasonló. Ugyanez a kép tükröződik a gyümölcsmagvak vizsgálataiból is.

A feldolgozás végén Holl Imre még egyszer aláhúzza a kút fa leletanyagának különös jelentőségét: ez az együttes végre tárgyi anyaggal, méghozzá igen változatos, jó darabokkal bizonyítja a XIV. századi — s általában a középkori — magyar háztartásban a fa felszerelési tárgyak fontosságát, amiről ábrázolásokból, hagyatéki leltárakból eddig is tudtunk, de tárgyi anyaggal nem bizonyíthattuk. A Dísz téri leletegyüttes alátámasztja azt az ugyancsak írott forrásokból merített korábbi ismeretünket is, hogy a fa tárgyak nemcsak szegényebb háztartásokból voltak ismertek: jelentős szerepet töltöttek be a nemesi udvartartásokban is, vegyesen használták őket a nemesfémekkel s egyéb anyagokból készült tárgyakkal.

Amint a fentiekből kiderült: Holl Imre könyvének olvasásakor egy igen jelentős leletegyüttes példát mutató feldolgozást tartottunk kezünkben. Eredményeinek, megállapításainak értékét növeli a kötet gazdag képanyaga, a bizonyító erejű dokumentumok fotói, reprodukciói mellett nem utolsósorban az a részletesség, mellyel a feldolgozott leletanyagot rajzban és fényképekben egyaránt közreadja s ezzel lehetővé teszi eredményeinek ellenőrzését, de azok gyümölcsöző felhasználását is a további kutatás számára.

A kötet végén felsorakoztatott kiegészítő természet-tudományos és technológiai vizsgálatokat Bökönyi Sándor (állatcsont), Duma György (fémananyag), Stieber József (faanyag), Zsák Zoltán (magvak) végezték el és tették közzé.

Nagy Emese

BANNER J.—JAKABFFY I., A közép Duna-medence régészeti bibliográfiája 1960–1966. Összeállította Jakabffy Imre. Budapest 1968. Akadémiai Kiadó. 242 lap.

A régészet az emberi múlt fűrkészésének mindinkább izmosodó ága. Hogy a kiásott tárgyi emlékek száma nő, úgy szaporodnak a hozzáfűzött leírások, kommentárok, tanulmányok. Ezt tanúsítja a Banner—Jakabffy bibliográfia új kötete, amely a hatvanas évek nagyobbik felének régészeti irodalmába kalauzol.

A hazai régészet bibliográfiai szempontból igen előnyös helyzetben van. Az Archaeologiai Értesítő két évtized óta minden évben közli a magyar régészeti irodalmat, most pedig immár a negyedik alkalommal jelenik meg kötetben összegyűjtve a Közép-Duna-medence régészeti publikációinak többéves anyaga. (Először 1944-ben mint a Banner, majd három ízben — 1954, 1961, 1968 — mint a Banner—Jakabffy gyűjtemény.)

A Banner—Jakabffy bibliográfia nemcsak a hazai irodalmat adja, hanem a szomszédos területek publikációit is figyelembe veszi. Annak az igénynek igyekszik eleget tenni, amely minden hazai régész előtt szükség-szerűen felmerül, hogy ti. munkájának kiértékelése csak a környező országok kutatási eredményeinek összevetésével lehetséges. A múlt régészeti kultúrái, az akkori emberek, népek települési köre nem szorítkozott az ország határai közé, hanem kiterjedt a szomszédos területekre, elsősorban a Kárpát-medencére. Hazánk epikentrikus fekvése ezen a területen indokoltá teszi, hogy nálunk folyjon az a munka, amely az egész terület régészeti publikációit összegyűjti és számba veszi.

A környező országokban is vannak régészeti bibliográfiák; java részük helyi vonatkozású. Így Jugoszláviái, a Starinar és az Arheološki Vestnik bibliográfiái, Csehszlovákiában pedig alkalmi válogatások. Egyedül Ausztriában jelent meg komolyabb összefoglalás Josef Reitinger szerkesztésében (1965), amely az ottani régé-

szet két évtizedes munkásságát tárja elénk (recenzióját l. Arch. Ért. 1968. 279.). Az általánosabb jellegű nagyobb régészeti bibliográfiák, mint pl. az Archäologische Bibliographie vagy a Répertoire d'art et d'archéologie a Kárpát-medencére vonatkozóan csak szórványos anyagot közölnek, amelyek korántsem kielégítőek.

A Banner—Jakabffy gyűjtemény tartalma kettős. Egyrészt magában foglalja a teljes hazai irodalmat, másrészt bőven merít a külföldi régészeti publikációk anyagából, amennyiben azok a Kárpát-medence régészetével összefüggenek. A hazai anyag összeállításának a fő forrása az Archaeologiai Értesítő évenként megjelenő bibliográfiája, a Bibliographia Archaeologica Hungarica. A külföldi anyag java része egyéni gyűjtés eredménye. Ebben a tekintetben nem kívánhatjuk, hogy teljes legyen. Ilyesmi maradéktalanul még nemzetközi együttműködés során sem szokott megvalósulni (lásd pl. a Fasti Archaeologici széles apparátussal készült, de korántsem teljes értékű gyűjtését). Éppen ezért az a közel három és félezer külföldi cím, amit a bibliográfia nyújt, nagymértékben hasznos és dicséretre méltó munkát jelent.

A bibliográfia hét év régészeti termését tartalmazza. 5958 tételt (5940 címet) sorol fel, évi átlagban tehát 848 címet. A megelőző kötetben, amely az ötvenes évek anyagát közölte, az évi átlag 652 cím volt, a növekedés tehát 24%-os, ami tekintélyes gyarapodást jelent még akkor is, ha megjegyezzük, hogy a szaporodást részben az aprólékosabb széttagolás is elősegítette. Így a különböző lexikonok egyes címszavai, az ásatási jelentések részadatai külön-külön is szerepelnek.

A felsorolt 5940 cím harminc ország kiadványaiból tevődik össze. Ebből 2530 a hazai kiadvány, a teljes anyag 43%-a. A külföldi publikációkat 3410 tétel képviseli, azaz az összállomány 57%-a. Ezek között a legtöbb címmel (820) a csehszlovák kiadványok szerepelnek (14%). Ezután következnek a romániai (633 cím, 11%), az NSZK (418 cím, 7%), a jugoszláviai (349 cím, 6%), az osztrák (235 cím, 4%), az olasz (211 cím, 4%), a lengyel (188 cím, 3%) és a szovjet (161 cím, 3%) kiadványok. A fennmaradó 395, országoként száztal el nem érő számú publikáció, huszonegy más országból származik.

A bibliográfiába felvett anyagot 24 különböző nyelven írták, ami mutatja, milyen kiterjedt tudásra van e tekintetben is szüksége a régésznek.

A bibliográfia hat főrésze oszlik. Ez eggyel kevesebb, mint az előző köteteké; a hetedik részt, amelynek „Ve-gyesek” volt a címe, az összeállító — igen helyesen — megszüntette.

Az első „Általános rész” 680 tételtől áll, ami a teljes anyag 11%-át jelenti. Az összefoglaló, tehát több témát felölelő munkákon kívül itt találjuk a tudomány-történeti és gyakorlati tárgyú kiadványokat, a régészeti múzeológiát és néhány az archaeológiával összefüggő diszciplínát (antropológia, történeti zoológia és botanika stb.). Kiseb változás, hogy megszűnt az általános rész 3-as pontja (térképek, atlaszok), e helyett a 4. és 5. pont alattiak kerültek a 3. pont alá. Az általános rész 60%-a hazai kiadvány (408 tétel).

Az itt szereplő ásatási jelentések között fontosak az évi kutatási jelentések, amelyek magyar eredetiben a Régészeti Füzetek sorozatban jelentek meg. Zavaró a bibliográfiában, hogy ezeket nem együtt, hanem egymástól távol, részben a 45., részben a 88. tételszám alatt találjuk méghozzá hiányosan, mert az 1962. és az 1964. évi jelentések adatai nincsenek benne. Ugyancsak hiányos a 46-os tétel, amely az Archaeologiai Értesítő német nyelvű kutatási jelentéseit regisztrálja, kimaradtak az 1962. évi rész lapszámai (257–273). Megjegyezzük, hogy az ásatási jelentések jó részének egyes adatait külön-külön is feltünteti a bibliográfia az ásatók neve alatt a korszakok szerinti csoportosításokban. Az adatok azonban minden esetben csak az Archaeologiai Értesítő német nyelvű változatára vonatkoznak és hiányzanak a Régészeti Füzetekben közölt eredeti teljes magyar szöveg adatai. Itt még az is különösen szembeötlő, hogy mennyire hiányzik a bibliográfiából a lelőhelyek mutatója, miután a felsorolás csak az ásató nevét veszi figyelembe.

A második rész az „Őskori régészet”, amely 1832 tételből áll, ez a mű 30%-a. Évi átlagban 262 címet jelent az előző kötet 207 címével szemben, a növekedés tehát 27%-os. Az egész őskori rész (hazai és külföldi) adatai szerint az ötvenes évekhez képest emelkedett a neolitikum, a rézkor és különösen a hallstatt meg a latène korszak irodalma, ezzel szemben visszaesett a paleolitikumi és a bronzkori publikációk száma. Egészen más képet kapunk, ha csak a hazai őskori irodalom adatait vesszük számba, amely 533 címmel szerepel. Nálunk a bronzkori publikációk vezetnek, ezután következik a hallstatt, a rézkor, a neolitikum és a paleolitikum anyaga. Hazánkban a latène-kori publikációk állnak az utolsó helyen. A külföldi őskori kiadványok közül a legtöbb a csehszlovák.

A következő főcsoport az „Ókori régészet”, a bibliográfiának pontosan egyharmadát teszi ki (1962 tétel). Két főrésze bontva szerepel: „Római birodalom” cím alatt nagyjából a provinciális régészetet kapjuk, az itáliai anyag, amennyiben felvette a gyűjtő, a második részben található. A provinciális rész 40%-a hazai kiadvány, a külföldiek között a legtöbb a romániai. E rész szisztematikája túlságosan elaprózott. Míg a csaknem ugyanolyan terjedelmű őskori anyag 11 részre oszlik, addig a római régészet 64-féleképpen tagozódik. (Megjegyezzük, hogy az előző kötethez képest már ez is nagy változást jelent, abban a provinciális régészet még 105 részre van bontva!)

Ma a régészeti munkák általában tágabb perspektívában foglalkoznak a múlt emlékeivel és ezért nehezebb a publikációkat egy kis szakcsoport keretébe szorítani. Az összeállító ezen úgy próbál segíteni, hogy mindenhová utalószámokat függeszt; ez a módszer nézetünk szerint nem oldja meg a kérdést, mert az azonos utalószámok sokszor és feleslegesen ismétlődnek. Sokkal megfelelőbb lenne az a megoldás, ha az utalásokat egy jól összeállított tárgymutatóban a kötet végén összesítve találnánk meg. A római régészet bibliográfiai rendszerét a mi perspektívánkban úgy kell megoldani, hogy az a többi korszakhoz hasonló méretű legyen, ezáltal a sok utalás is feleslegessé válik. A túlzottan sok szakcsoport nem segíti, hanem inkább zavarja a keresőt.

A bibliográfiában ezután az ún. „Klasszikus és ókori keleti régészet” következik és csak a magyar szerzők munkáira szorítkozik. Megértjük Jakabffy tartózkodását attól, hogy a klasszika archaeológia külföldi címananyagát olyan mértékben gyűjtse, mint a többi korszakét, miután ezt a feladatot több közismert külföldi bibliográfia végzi (Marouzeau, Archéologische Bibliographie, Fasti Archaeologici stb.). Ennek ellenére úgy véljük, hogy az itt közölt anyag túl sovány. Hét év alatt 304 cím korántsem fejezi ki azt a munkásságot, amit a hazai klasszika archaeológia kifejt. Összehasonlítást megemlíjtük, hogy az Archaeologiai Értesítő bibliográfiája azonos időből 699 hazai vonatkozású klasszika archaeologiai címet közöl.

A negyedik, népvándorlás – koraközépkori fejezetben 923 címet találunk. Ez az ötvenes évekhez képest 26%-os növekedést jelent. Erősebben gyarapodott a germán és az avar címananyag, kevésbé a román és a szláv régészeti publikáció, csökkent a hun korszakra vonatkozó irodalom. A hazai kiadványok száma 277 (30%). A külföldi anyagból legtöbb a csehszlovák (21%), majd 10–10% a romániai és az NSZK kiadvány.

Külön fejezetet képez a „Magyar őstörténet”, amelynek gerince a honfoglalás kora. Itt 497 tételt találunk, és ez igen öröndetes emelkedést mutat az előző bibliográfiához viszonyítva (34%). Zömmel hazai kiadványok képviselik (341 cím). Az itt található, szerteágazó irodalom gyűjtése bizonytalan. Különösen kitűnik az az ún. „Nyelvészeti vonatkozások” részben, ahol szinte találmányra kiragadott címetek látunk az akár külön kötetet kitévő lingvisztikai irodalomból.

A bibliográfia befejező része a „Halmok, sáncok, földvárak” fejezet, 47 tételben. Nézetünk szerint az ilyen csekély számú címananyagból szükségtelen külön főcsoportot alakítani, pláne akkor, ha ezt a szisztematika sem kívánja. A bibliográfia rendszere elsősorban gyakor-

lati célból készül, néha még az elmélet rovására is. Erre Jakabffy adja a kirívó példát, amikor az ókori részt tisztán praktikus célból úgy osztja ketté, hogy a klasszika archaeológiát, amely időrendben megelőzi a provinciális régészetet, az utóbbi mögé teszi. A halmok, sáncok fejezetben általában több korszakot érintő címetek találunk, ezek szisztematikailag az általános részbe valók, külön alpontot képezve.

A Jakabffy-bibliográfia szisztematikája itt lezárul, de nem így a régészeté. Nem fogadható el az a felfogása, hogy a régészetet csak a X. század végéig kell figyelembe venni; ezzel még az első Banner-bibliográfia felfogásával is szembekezdül, mert az még az Árpád-kor végéig, tehát három évszázaddal tovább adja az irodalmat. Ha van középkori régészet, mint ahogy kétségtelenül létezik, akkor annak a munkásságát, kutatási eredményeit, éppúgy nyilván kell tartani egy általános régészeti bibliográfiában, mint a többi korszakét. Ez az irodalom talán sokrétűbb, mint az előző koroké, éppen ezért szükséges a megfelelő kirostálása és számbavétele. Hol keressük meg az Árpád-kori régészet, falukutatás, a várásatások vagy a középkori templomromok feltárásának irodalmát, ha nem a régészeti bibliográfiában?

A kötetet a szerzői névmutató zárja le. Újlag megállapítjuk, hogy mennyire hiányzik a helymutató. Régészeti szempontból elsőrendű fontosságú a topográfia, hiszen több esetben a helynév kultúrát meghatározó fogalommal is válik (Lengyel, Pécel, Tószeg stb.), ezért minden jelentősebb régészeti bibliográfiának van helymutatója. Különösen figyelemre méltó ezek között az új Reitingerbibliográfia indexe, amely a szerzői, lelőhelyi és tárgyi mutatót közös kumulatív regiszterben együttdadja.

A régészeti munkák lényeges része a tábla, a melléklet és az illusztráció. Ezeket Jakabffy közösen egy négyszöggel jelzi anélkül, hogy azok számát feltüntetné. Márpedig itt legalább olyan fontos az, hogy hány tábla van a közleményben, mint az, hogy hány oldalból áll. Ugyancsak hiba az is, hogy a publikációk eredeti szövege és fordítása lapszámait nem választja szét, hanem összevonva közli, és így hamis képet ad a közlemények terjedelméről.

Külön jegyzék tartalmazza a rendszeresen feldolgozott folyóiratokat és sorozati műveket. Ebben 282 címet találunk, 16-tal kevesebbet, mint az előző kötetben. Ennél azonban sokkal több folyóirat és gyűjtőkötet volt a bibliográfiának bő forrása. Ezek egy részét az egyes tételekben szabályszerűen, címmel, kiadási helyvel, évszámmal stb. találjuk, nagyobbik része azonban fogyatékosságokkal szerepel. 403 tételben 158 különböző periodikának és kollekciónak hiányzik a származási helye, többnek nincs kötetszáma, sőt van olyan is, amelynek még a címe sem pontos. Érthetetlen, hogy miért nincsenek a külön jegyzékbe felvéve legalább azok a kollektív munkák, amelyekből olyan bőven merített az összeállító, mint pl. a Sbornik III. Tihelkovi, amelyből 11 tanulmányt, az Actes du Symposium és a Kleine Pauly, ahonnan 12–12 címet szedtünk össze; a Vznik Slovanu és a Wissenschaftliche Arbeiten 13–13 ízben fordul elő, az Omagiu Daicoviciu 31 alkalommal, a Bericht Hamburg pedig nem kevesebb mint 42 tételben szerepel anélkül, hogy a jegyzékben helyet kapott volna. Másrészről a folyóiratjegyzék több olyan periodikát részletez, amely alig járult hozzá a bibliográfiához, így pl. az Aarboger, l'Année philologique, East and West, Gymnasium, Philologus stb.

Végezetül állapítsuk meg, hogy ez a bibliográfia jól sikerült összeállítás és igen hasznos segítséget nyújt. Jakabffy több tekintetben javította az előző kötetek fogyatékosságait, így szorosabbra vonta a gyűjtőkört, egyenletesebbre szűkítette a szisztematikát, sikeresen válogatta ki a külföldi irodalmat. Ha a bibliográfiát kiegészíti a középkori régészet anyagával, valamint az egész munkát megfelelő, a tárgyi és a lelőhelyi szempontokra kiterjedő mutatókkal látja el, akkor a bibliográfia nemcsak a hazai régészetben, hanem nemzetközi viszonylatban is mintaszerűvé válik.

Németh Endre

H. MÜLLER-KARPE, Handbuch der Vorgeschichte I. kötet. Altsteinzeit. München 1966. C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung. 389 lap, 271 tábla, 2 térkép.

Az öt kötetre tervezett (régibb kőkor, újkőkor, rézkor, bronzkor, korai vaskor) kézikönyv paleolitikummal foglalkozó vaskos első kötetét M.-K. három nagy részre tagolja: elméleti problémák, a fontosabb leletek regisztere s a rajzos táblaanyag.

A szerző bevezetése képpen ismerteti az őskőkor kutatástörténetét s az ember származásáról és legkorábbi történetéről szóló filozófiai, természettudományos – antropológiai, etnológiai és fejlődés-pszichológiai elméleteket.

A *leletanyag és időrendi tagolása* című fejezet első része röviden összefoglalja azt, amit az eszközökről tudni kell: nyersanyagok, előállítási technikák, nevezéktan s területegységeként külön vizsgálja a paleolitikum három nagy szakaszát: az alsó-, középső- és felsőpaleolitikumot.

Nyugat-Európában (elsősorban Franciaországban) az alsópaleolit szakócás és szilánk-kultúrák eszközeit többnyire folyóteraszokon találták meg. A középsőpaleolitikum vagy tágabb értelemben vett moustéri kultúra leletei túlnyomórészt barlangokból, kőfülkékből kerülnek elő. A felsőpaleolitikumot – a *Homo sapiens* kora – indokolt korai, középső és késői szakaszra bontani. A korai felsőpaleolitikumba tartozik a chatelperroni, aurignaci és gravetti kultúra. A középső felsőpaleolitikum legismertebb kultúrája a solutréi. A jellegzetes levélhegyek egyes típusai egész Nyugat-Európában, mások csak egy szűk területen terjedtek el. A késői felsőpaleolitikumot képviseli az utolsó jégkori kultúra: a magdaléni. A szerző ehhez a korszakhoz kapcsolja az azili kultúrát is, bár az azili telepek faunája recens fajokból áll.

Közép-Európa az őskőkor mindhárom szakaszában közel áll a nyugati területekhez. Néhány lelőhely bizonyítan alsópaleolit anyaga Vértesszőlőssel rokon. A középsőpaleolit lelőhelyek között megemlíti a szerző Subalyukat, Tatát és a Szeleta-barlangot. Ez utóbbit azért, mert a levélhegyeket kísérő iparban jelentős moustéri elemek fedezhetők fel, de megemlíti a felsőpaleolitikum tárgyalásánál is, mert egykorú az aurignaci kultúrával, s az eszközök egy része pengeszármazék.

Az Appennin- és Balkán-félsziget az őskőkor mindhárom szakaszában kapcsolódik az előző területekhez.

Kelet-Európában (Románia, Lengyelország, Szovjetunió nyugati része) az alsópaleolit szakócás és szilánk-kultúrák leletanyaga egyaránt megtalálható. A Romániában és Lengyelországban feltárt középsőpaleolit telepek anyaga régies színezetű, s a Volgától délre talált levélhegyes kultúráknak közép-európai párhuzamai vannak. A felsőpaleolitikumot az aurignaci, magdaléni, gravetti és a lengyelországi swidéri kultúra képviseli, a Szovjetunió klasszikus felsőpaleolit lelőhelyei a Don – Dnyeper – Deszna vidéki lösztelepek.

Élő-Ázsia őskőkorát a fontosabb lelőhelyek régésorának ismertetésével mutatja be M.-K.

Közép- és Kelet-Ázsiában elsősorban a különböző kavics-iparok érdemelnek említést, Kínában a Cson-Koutien barlang, a Szovjetunió ázsiai területein pedig Malta és Buret a jelentősebb lelőhelyek.

Észak-Afrika őskőkori kultúrái mindhárom periódusban Európához köthetők.

A Szaharától délre a kőkort „early”, „middle” és „late” szakaszokra osztják. Legősibb eszközök a Kafuán folyó teraszán talált megmunkált kavicsok, a legjelentősebbek pedig az Olduvai szakadék leletei. A terület középső- és felsőpaleolitikuma az utolsó pleisztocén fázis, a Gambian-pluviális idejét tölti ki.

Amerika benépesedése az eurázsiai felsőpaleolitikumban történt.

A paleolitikum tagolásának gerince a *geológiai kronológia*, a különböző földtani jelenségek megfigyelése (gleccser-tevékenység, a folyók terasz-rendszerei, az éghajlat ingadozásai) kapcsolatba hozható talaj-képződmények, a tengerszint ingadozásai).

A *paleontológiai kronológiában* a makrofauna mellett egyre nagyobb szerepet kapnak az apró rágesálók, kagylók, csigák maradványai.

A *kémiai és fizikai* kormeghatározási módszerek közül csak a relatív időrend, a fosszilizációs körülmények megállapítására alkalmas fluor-tesztet és a C^{14} vizsgálatakat említi a szerző.

A *táborhelyek* két nagy csoportját M.-K. külön tárgyalja: a nyíltszíni lelőhelyek sátor- és kunyhóépítményeit s a barlangokat és kőfülkéket. Ez utóbbiak véleménye szerint egy-egy embercsoportnak nem voltak kizárólagos tanyái, mellettük mindig voltak nyíltszíni telephelyek is.

Az őskőkori *életmód* alapja a vadászat és gyűjtögetés, bár tárgyi bizonyítékokat inkább csak az előbbire találunk. A termelő gazdálkodás nyomai hiányoznak, bár a kutya, rén és a ló domesztikációja feltehetően a korszak végén megkezdődik. A csoportos és egyéni vadászati módszerek az idők folyamán finomodtak, s a zsákmányállatok köre bővült.

A *tűz* használata nem egyidős az eszközök készítésével. Jelenlegi ismereteink szerint az ember előbb készített eszközöket, s csak később ismerte föl a tűz jelentőségét.

Az embercsoportok, egyes emberek közötti *viszonyra*, szociális körülményekre csak a középső paleolitikumtól tudunk következtetni. Ettől az időszaktól követhető nyomon a társadalom kis családi vagy rokon közösségekre bomlása, megjelenik a kezdetleges vallás, s talán a társadalom egy vékony rétege is elkülönül, amelynek tagjai a szertartásokat végzik.

Rövid fejezetben tárgyalja a szerző az őskőkori kultúrák egymáshoz való viszonyát. Két nagy területet különít el, melyeknek fejlődési sajátosságai rokon vonásokat tükröznek: Európa – Észak-Afrika – Élő-Ázsia, valamint Kelet-Ázsia – Közép- és Dél-Afrika.

A *művészet* egyidős a *Homo sapiens*-szel, a korai felsőpaleolit kultúrákból ismerjük első megnyilatkozásait. Két nagy csoportja: a barlangi művészet (Ortfeste Kunst) és a kisművészetek (bewegliche Kleinkunst). Az első csoportba sorolhatók a barlangi rajzok, festmények, reliefek, agyagplasztikák. A kisművészetek köréből a kőre, esontra, agancsra, elefántesontra karcolt vagy vésett állati és emberi alakok említendők. A művészeti tárgyak körét bővítik a geometrikus, ornamentális díszítések, melyek a felső paleolitikum teljes időszakában megtalálhatók.

Az őskőkori *vallásról, kultuszokról* szóló fejezetben beszél a szerző az áldozatokról, a halállal összefüggő elképzelésekről, a művészeti alkotásokról.

A kötet fentebb ismertetett első része az őskörről való ismereteink sommás leírása. A második és harmadik rész elsősorban a szakembereknek szól. A „*fontosabb leletek regisztere*” című fejezetben országoként és betűrendes sorban ismerteti 412 lelőhely fontosabb geológiai, régészeti és faunisztikai adatait, s felsorolja az egyes lelőhelyekre vonatkozó lényeges irodalmat. A magyar lelőhelyek a 247–263/b. tétel alatt szerepelnek. A hazai anyag kiválogatása kissé aránytalannak tűnik. A könyv megírásakor publikáltak néhány jelentős új ásatást, amit M.-K. nem említ, ugyanakkor helyet kap néhány kisebb lelőhely.

A kötet harmadik része a 271 tábla és két térkép. A térképen a regiszter számaival jelölik a lelőhelyeket.

A táblák kissé zsúfoltak, s zavaróan hat, hogy a régészeti anyag közé ékelve a lelőhelyek előkerült művészeti tárgyakat is bemutatja a szerző. Így fordul elő, hogy a táblák egy részén több, néha nyolc ötféle a méretarány.

A munka, elsősorban a regiszter és a táblaanyag segít bennünket, hogy eligazodjunk az egyre rohamosabb tempóban növekvő ismeretanyagban, s lehetővé teszi, ha csak nagy vonalakban is, hogy egyes területek őskőkorát megismerjük.

T. Dobosi Viola

E. WINTER, Untersuchungen zu den ägyptischen Tempelreliefs der griechisch-römischen Zeit. Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse. Denkschriften. 98. kötet. Wien 1968. Hermann Böhlau Nachf. 102 lap, 17 tábla.

A Philae-i templom egyiptomi kultusz ábrázolásainak és szövegeinek közéletével olyan publikációs munkát indított meg E. Winter, amiért az ókortudomány teljessége hálás lehet. Elsősorban a Philae-kiadványokban (vö. ArchÉrt 94 (1967) 110) eddig végzett kutatásaira támaszkodva, de a görög–római kor többi egyiptomi szentélye reliefábrázolásaira is kiterjedően Winter új könyvében egy különleges eredményt mutathat fel. Témája, a címen túlmenően – néhány előmunkát ellenére – meglepőnek mondható. Az utóbbi évek kutatásainak eredményeként az egyiptomi templomok reliefábrázolásainak értékelése kiváló forrásanyagként kínálkozott az egyes szentélyek kultikus rendeltetésű helyiségeinek pontosabb funkcionális meghatározására. Ebből a felismerésből adódott az a következtetés, hogy az ábrázolások és szövegek – mégha témájuk szinte azonosnak is látszik – a kultuszhelyiségekkel, de egymás közt is a legszorosabb kapcsolatban állnak. A templomok régészeti anyagának ilyen vonatkozású vizsgálatának lehetőségét legnagyobb részben a görög–római korból fennmaradt egyiptomi szentélyek biztosították. Az egyiptomi kultúra vizsgálatában nagy jelentőségű az a tény, hogy az egyiptomi teológiai, filozófiai tudásanyagának sok fontos részét ezek a későbbi templomok őrizték meg. Az ezekben megőrzött reliefek és szövegek összefüggéseinek, az ábrázolások céltudatosságának kimutatása Winter művének egyik célja. Az összefüggéseknek pontos vizsgálata eredményeként állapíthatja meg, hogy a templomfalakon meghatározott helye volt az egyes jeleneteknek. Ezek elhelyezése olyan rendszerben történt, amely a filozófiai spekulációknak nem megmerevedésére mutat – ahogy a késői kor tematikáját általában jellemezni szokták –, hanem új formulákon, új elképzeléseken keresztül az egyiptomi kultuszok tovább élésében jelentős tényezőt jelentenek. A császárkori Rómába és a provinciákba hatoló egyiptomi istenhitt és késői korban is aktívan működő szellemi életre mutat, amely az egyiptomi jelleget őrző templomokra támaszkodhatott.

Winter vizsgálatai elsősorban a templomfalak ábrázolásait tartalmazó párhuzamos, horizontális sorainak (regisztereinek) összefüggéseire irányultak, különös tekintettel az egyes jeleneteket vertikális irányban lezáró szövegsorokra. Az ábrázolásoknak és az azokra vonatkozó szövegeknek legfőbb szereplői a fáraó és egy vagy több istenség. A záró sorok (Randzeilen) alkalmazása a Ptolemaios-kortól válik általánossá. Tartalmuknak a legkésőbbi korokig meghatározott rendje volt, és a kultuszeselekményekre vonatkozott. A kutatás meglepő eredményének értékelendő az a ténymegállapítás, hogy a sémákba tömörítés ellenére a régebbi vallási elképzeléseknek, filozófiai gondolatoknak nemesak megőrzése, hanem továbbfejlesztése állapítható meg új mitológiai elemek felhasználásával.

Külön rész foglalkozik ebben az értelemben az anhdzsed-uasz jelképek magyarázatával. Ezek nemcsak az istenek által a fáraónak és a fáraó részéről az isteneknek nyújtott élet-szimbólumok, hanem Osiris istennek is kifejezői. Az elmúlást tagadó egyiptomi hitvilág mindvégig, sőt egyre erőteljesebben ragaszkodott ehhez a túlvilági uralkodóhoz. A késői kor templomreliefjeinek legfőbb istenalakja Osiris hitvese, a mindenható Isis. Orea vonatkoznak a Philae-i templom falán megőrzött, VIII. Ptolemaios feleségének tulajdonított szavak: „Szeretett testvérem, szívedet Isisszel töltsd be, mert hasznosabb ő, mint a katonák milliói.”

Kitűnő felvételek és rajzok teszik E. Winter művét még értékesebbé és könnyen kezelhetővé, érthetővé, nehéz témája ellenére.

Wessetzky Vilmos

I. A. NEUMANN, Die Skulpturen des Stadtgebietes von Vindobona. Corpus der Skulpturen der römischen Welt. Österreich, I. kötet, Herausgegeben in Verbindung mit der Association Internationale d'Archéologie Classique. Österreichische Akademie der Wissenschaften. Wien 1967. H. Böhlau Nachf. 33 lap, 39 tábla.

II. M. L. KRÜGER, Die Rundskulpturen des Stadtgebietes von Carnuntum. Corpus Signorum Imperii Romani. Corpus der Skulpturen der römischen Welt. Österreich, I. kötet 2. Herausgegeben in Verbindung mit der Association Internationale d'Archéologie Classique. Österreichische Akademie der Wissenschaften. Wien, 1967. H. Böhlau Nachf. 48 lap, 49 tábla.

A VIII. nemzetközi klasszika archeologiai kongresszus, amelyet 1963-ban Párizsban tartottak – Le rayonnement des civilisations Grecque et Romaine sur les cultures périphérique témakörrel –, határozatot hozott az egykori római birodalom területén előkerült szobrászati emlékek összegyűjtésére és közlésére. A vállalkozást – a határozat értelmében – a Rómában székelő Association Internationale d'Archéologie Classique indította el és szervezte meg. Az anyag feldolgozása Corpus Signorum Imperii Romani gyűjtőnév alatt, az egyes országokon belül lelőhelyek, illetve lelőhely-egységek szerint tagolva, egységes szempontok szerint történik. A mintaképet lényegében az Espérandieu – Lantier, Recueil Général des Bas-Reliefs, Statues et Bustes de la Gaule Romaine kötetei szolgáltatták.

Gyorsan reagált a felhívásra Ausztria, ahol az ország területén előkerült római szobrászati emlékek kiadását az Osztrák Tudományos Akadémia vállalta magára. A publikációk előkészítésére Fritz Eichler elnökletével bizottságot alakítottak, amely az AIAC-vel egyetértésben a szerkesztéssel Hedwig Kennert bízta meg. A sorozat első kötete Pannonia Superior Ausztria területére eső emlékeit (Vindobona, Carnuntum) foglalja magába, amelyekhez még a cetiumi szoborművek (Norium) kapcsolódnak. Az Ausztriában talált további anyagot a Corpus 2–4. kötete közli. A feldolgozás mindenkor a fő központokhoz csatlakozó territorium anyagát is tekintetbe veszi.

Vindobona és környéke szerény, mindössze 38, illetve 41 tételtől álló emlékeit – szobrokat és domborműveket – Alfred Neumann dolgozta fel. A nagyobb-részt töredékes szobrok (1–9. sz.) között különösen egy karosszékből ülő női alak eddig publikálatlan, márványszobra (4. sz.) tarthat érdeklődésre számot. Az asszony bal karjával ölében ülő, koravén arcú, kendőbe bugyolált gyermekét öleli magához. A szobor bal oldala maradt meg, jobb oldala, az asszony fejével együtt, le van hasítva. Bécsben, a Wollzeile 30. sz. alatt, 1938-ban találták. Szerző megállapítása szerint síremlék része volt, a legio temetőjében állott, amely a Wollzeile két oldalán terült el.

A domborművek csoportja a vallási és halotti kultusz emlékeit (10–28. sz.), illetve a sírköveket (29–38. sz.) tartalmazza. Vizsgálatjuk közöttük a Hercules – Kyknos – Mars küzdelmét ábrázoló képszalagot (25. sz.), valamelyik monumentális síremlék részét. Itt a klasszikus témába helyi vallási képzetek szüremkedtek be: Juppiter helyére Mercurius, Venus helyére Diana került – amint azt már Zingerle (JÖAI XXI–XXII) megállapította. Megemlíthető a Baden bei Wienben talált kötömb, Venus Victrix és heroizált ifjú harcos domborművével (27. sz.). A sírkövek sorából T. F. Dracusus, az ala I Flavia Domitiana Britannica lovaskatonájának egyébként közismert sírköve (30. sz.) talán azért érdemel külön figyelmet, mert eredeti helyén, égetéssel sír fölött találták Bécsben, az I. Habsburgerstrasse 9. sz. alatt, 1901-ben. Míg Vindobona területén inkább katonák sírkövei kerültek elő, a helyiek emlékeit, így pl. Segillus és felesége (35. sz.) vagy Atpomarus (36. sz.) sírkövét a territoriumon találták. Amandus vősendorfi lelőhelyű töredékes sírkövét (37. sz.) a felirat fölött látható – nem egyértelműen megfejthető – munka-ábrázolás emeli ki az átlagból. A függelékbe néhány, idők folyamán elveszett emlék (39–42. sz.) került, köztük egy

némileg gyanúsnak látszó, Juno Florae Scaptinae felírtat-
tal ellátott herma, női fejjel (41. sz.).

Jellemzőek a kötetre a részletes lelőhely-közlések,
a pontos leírások, a világosan megfogalmazott értékelések.
Valószínűleg a kisszámú anyag tette lehetővé, hogy a
szobrokat két, sőt helyenként három nézetben is közöl-
hették.

Lényegesen gazdagabb anyagot, összesen 146 tételt
tartalmaz a Rundskulpturen des Stadtgebietes von
Carnuntum kötet, Marie-Louise Krüger feldolgozásában.
Végigtekintve az emlékeken, mindenekelőtt hangsúlyozni
kell, mennyire fontos, hogy ezt a változatos szoboranyagot
végre egybegyűjtve, fényképes reprodukciókban,
lényeges adataikkal együtt kaphatjuk kézhez. Vannak
közöttük régi jó ismerősök, de igen sok közöttük az eddig
csak eldugottan vagy egyáltalán nem publikált darab.

A kötet beosztása a következő: 1. Gottheiten der
römischen Welt: a) männlich (1–28. sz.), b) weiblich
(29–58. sz.). 2. Darstellungen mythologischen Inhalts
(59–81. sz.). 3. Angehörige des Kaiserhauses (82–83.
sz.). 4. Krieger, Würdenträger und Porträts (84–95. sz.).
5. Darstellungen von Einheimischen (96–99. sz.). 6.
Fabelwesen und Tiere (100–122. sz.). 7. Derzeit nicht
einzuordnende Fragmente (123–144. sz.). 8. Porträts
unbestimmbarer Provenienz (145–146. sz.).

Nem látszik eléggé átgondoltnak a kultikus emlékek
között az istenségek rangsorolása. Azt még el lehet fo-
gadni, hogy Juppiter után Hercules megelőzi Dionysos-
Liber patert, de hogyan kerül Juppiter Dolichenus és a
Mithras emlékek közé egy Mercurius-torzó a II. amphitheatrumból (11. sz.)? Kíváncsi lett volna, hogy a rokon
emlékek között a hiteles lelőhelyű darabok megelőzzék az
ismeretlen lelőhelyűeket. Így például egy 28 cm magas,
jelentéktelen Juppiter-torzó, közelebbi lelőhely nélkül
(1. sz.) sorrendben megelőzi a táborban talált, jó kivitelű,
márvány ülő Juppiter-szobortöröredéket (2. sz.). Nagyobb
óvatosság lenne ajánlatos a közelebbi lelőhely nélkül a
Carnuntumi Múzeumban őrzött, szürke gránitból készült,
egyiptomi fejjel (52. sz.) kapcsolatban. Meg kellene vizs-
gálni, nem valamely magángyűjteményből került-e
régiben idegen portréfejek (145. és 146. sz.). Kérdéses
az is, volt-e szükség az 1. és 2. csoport szétválasztására.
A 2. csoportba ugyanis túlnyomóan a Carnuntumból
nagy számban ismeretes Genius fogadalmi emlékek
(59–76. sz.) kerültek. A Geniusokhoz, a védőszellemeknek
ezekhez a perszifikációkhoz kevésbé kapcsolódik mito-
lógiai tartalom, ezek inkább a kultikus votív emlékekhez
sorolhatók. Ezt maguk a feliratok is igazolják. Így
jelenik meg pl. Minervával együtt a felírtatalt hitelesítet
Genius immunitus (59. sz.), de vannak közöttük más
dedikált darabok is (60, 61, 64, 68, 76. sz.). Némileg ötlet-
szerű a Genius-szobrok sorrendje, az összeállítás rendjét
sem a lelőhely, sem a köpeny-elrendezés típusa szerint
való csoportosítás nem támasztja alá. Nem tartozik
viszont a Geniusok közé a Hercules Augustusnak dedikált
talapzat (75. sz.), rajta két lábfej és balról oltár marad-
ványával.

A sokat vitatott carnuntumi császár- (83. sz.) és
császárné- (82. sz.) szobroknál az irodalom rovatban idézni
lehetett volna B. M. Felletti Maj, Iconografia Romana
Imperiale da Severo Alessandro a M. Aurelio Carino
(222–285), Roma, 1958. című munkáját is, jóllehet az
ott közölt összefoglalás (30. és 70. sz. a 99. és 113. lapon)
sem sok újat mond. Itt említhető meg, hogy helyes lett
volna a folyóiratoknak és gyűjteményes műveknél –
legalább az alapvető feldolgozások esetében – a szerző
nevét is megadni. Így elsikkad, hogy pl. A. Schober a
Carnuntum 1885–1935 c. kis kötetben részletesen fog-
lalkozott a szobrokkal, tőle származik az Alexander
Severus és a Iulia Mamaea meghatározás, amit E.
Swoboda is átvész a Carnuntum 4. kiadásában. Szerző
talán A. Schober szövege alapján tulajdonítja a császár-
szobor fejének hiányát damnatio memoriae-nek. Minden-
esetre szoborfejek gyakran estek áldozatul annak, hogy
a nyaknál könnyen letörték a törzsről. Kétségtelen
különb, hogy a női szobor a mell laposságán kívül is
sokkal elfogódottabban formált, mint a császárszobor.

Szinte úgy tűnik, hogy a kettő nem is tartozik össze. Az
azonban bizonyos, hogy a hímnemű szegélyű köpeny,
amelyet a női szobor visel, a III. században nemcsak
keleten, Palmyrában van meg – mint arra A. Schober
utal –, hanem Pannoniában is előfordul néhány sírkő-
vön: 1. Savaria, Iulia Priscilla és férje sírkőve, Szom-
bathely, Savaria Múzeum (P. Buocz Terézia, Vasi Szemle,
1962, 99–100. l., képpel), 2. Sopianae, Apulia Paula és
fia sírkőve, Pécs, Janus Pannonius Múzeum (Fülep
Ferenc, Pécs római kori emlékei, Pécs, 1963, 31. l. 15. kép),
3. Intercisa, M. Aur. Rufinianus és családja sírkőve,
Budapest MNM (Intercisa I. 28. sz. XL. t. 1.), 4. Verebről,
Sep. Constantinus és felesége sírkőve, Székesfehérvár,
István király Múzeum (Nagy Lajos, Bp. Rég. XIV, 1945,
169. l. 8. kép).

Az egyéb portrék sorából valósággal irigyeljük
Carnuntumtól az I. amphitheatrum körzetében 1886-ban
együtt talált, két portrémellképet (90–91. sz.), még ha
fejük hiányzik is. Ez a római birodalomban igen elter-
jedt portréforma Pannonia Magyarországra eső területén
eddig tudtommal nem fordult elő. A 93. sz. ifjú fejnél
az irodalom rovatban a Carnuntum Jahrbuch 1958.
előtt nélkülözzük Erna Diez nevét, aki alapvetően és
kimerítően foglalkozott a fejjel.

A Darstellungen von Einheimischen csoportban a
Fischamendben talált három női fej (96–98. sz.) aligha
tekinthető – legalábbis mostani ismereteink szerint –
bennszülöttek jellegzetes ábrázolásának. Hiányzik a
fejükről a szokásos főkötő vagy sapka, hajviseletük pedig
inkább erősen torzított, római jellegű hajviseletnek
látszik. Kétségtelen azonban, hogy gyakorlatlan helyi
műhely készítményei. A Bericht des Vereins Carnuntum
1909, 46–47. l. szerint a fejek még a múlt század vége
felé az ottani fa limes torony kerítésén kívülről kerültek
elő. Az ottani közlés szerint hátul mindhárom fej le
van vágva, s így feltehető, hogy domborműről származ-
nak. Még kevésbé illik ebbe a csoportba az 5 cm magas
germán fejecske (99. sz.). Az ilyesfajta emlékek nyilván
a markomannokkal való érintkezés, illetve háborúskodás
hatására terjedtek el a limesen, így Carnuntumban vagy
Brigetioban is.

A Fabelwesen und Tiere csoportban a 108. sz. orosz-
lán, amely a II. amphitheatrumban került elő, lelőhelye
szerint aligha illethető a Grablöwe meghatározással.
A Sabazios kultusszal kapcsolatos kéz (122. sz.) nem
illik ide.

Nyilvánvaló elnézésből került ebbe a kötetbe Voder-
cila sírkőve (144. sz.), a weigelsdorfi templom falából,
Badenben). A sírkövön magas domborműben bennszülött
asszony egészalakos ábrázolása látszik. Szerző A. Schober,
Röm. Grabsteine, Nr. 145, Abb. 69-re hivatkozik, ahol
Schober az alakot Rundfigurának nevezné. Schober szö-
vegében azonban az idézett helyen „Vollfigur” olvasható.

Növelte volna a kötet használhatóságát, ha a lelő-
körmények közlése nem annyira szűkre szabott, mert
így bővebb tájékozódásra nem nyújtának lehetőséget.
Az egyes darabokról szóló leírások helyenként ötletszerű-
ek, nem eléggé pontosak és következtetések. A szövegezés-
re különösen a képeken kevésbé kivehetően vagy egyál-
talan nem látható részeken kellett volna nagyobb gon-
dot fordítani. Így pl. szerző a szobroknál a hátsó nézet
kidolgozási módjáról csak elvétve emlékezik meg. A
kötet általában azt a benyomást kelti, hogy összeállítás
túl gyorsan készült, s a végleges formába öntésnek
még érnie kellett volna. Az ide tartozó bronzemlékek
nyilvánvalóan R. Fleischer, Antike Bronzestatuetten
aus Carnuntum, Wien, 1966 c. kötetre való tekintettel
maradtak ki az összeállításból.

Újból rá kell azonban mutatni arra, hogy mind-
ezek a megjegyzések és kifogások alig vonnak le valamit
a kötet értékéből, melyben együttesen kapjuk kézhez és
használhatjuk, számos eddig publikálatlan darab be-
vonásával, Carnuntum és territoriuma római szobor-
anyagát. Hiszen csak futó áttekintésnél is felfigyelhe-
tünk arra, hogy pl. a két Dolichenus-szobor (9. és 10. sz.)
mellett látható bika figurája nem teljes alakjában ki-
dolgozott. A 9. számnál, ahol a perzsa ruhás istenség a
bika nyakára lép, csak a visszatekintő állat feje és a

mellső lábak egy része, a 10. sz. álló szobornál pedig a közlés szerint csak a két szarv van kifaragva. Ez a sajátosság talán közelebb vezethet a Szombathelyi Múzeum kis márvány szoboresoportjának rekonstruálásához is, ahol gondot okozott a bikatest beillesztése a kompozícióba (vö. legutóbb Z. Kádár, *Die kleinasiatisch-syrischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn*. Leiden, 1962,

63 skk., VII. t.). A szombathelyi csoportozatnál is kézenfekvő a feltevés, hogy csak a bika mellső részét dolgozták ki.

Érdeklődéssel várjuk a sorozat további kötetait, amelyek összességükben módot adnak majd monografikus feldolgozás keretében részletekbe menő értékelésekre és meghatározásokra.

Erdélyi Gizella

BIBLIOGRAPHIA ARCHAEOLOGICA HUNGARICA
MAGYAR RÉGÉSZETI IRODALOM
1969

A felhasznált folyóiratok és gyűjteményes munkák jegyzéke

Abbreviationes

ActaAntSzeged	= Acta Antiqua et Archaeologica Univ. Szegediensis. Tom. XII.
ActaArchCarp	= Acta Archaeologica Carpathica, Kraków. Tom. X. fasc. 1/2.
ActaArchHung	= Acta Archaeologica Acad. Scient. Hung. Tom. XXI. fasc. 1/2, 3/4.
ActaClassDeb	= Acta Classica Univ. Debreceniensis. Tom. IV.
ActaEthnHung	= Acta Ethnographica Acad. Scient. Hung. Tom. XVIII. fasc. 1/3, 4.
ActaHistArtHung	= Acta Historiae Artium Acad. Scient. Hung. Tom. XIV. fasc. 3, 4., XV. fasc. 1/2, 3/4.
ActaHistHung	= Acta Historica Acad. Scient. Hung. Tom. XIV. fasc. 3/4., XV. fasc. 1/2.
ActaHistSzeged	= Acta Historica Univ. Szegediensis. Tom. XXI, XXII.
ActaLingHung	= Acta Linguistica Acad. Scient. Hung. Tom. XVIII. fasc. 3/4., XIX. fasc. 1/2, 3/4.
ActaOrHung	= Acta Orientalia Acad. Scient. Hung. Tom. XXII. fasc. 1, 2, 3.
ActaReiCret	= Acta Rei Cretariae Romanae Fautorum, Tongrès (Belge). Fasc. 9.
AgtSzle	= Agrártörténeti Szemle. X. évf. 3/4. sz., Suppl., XI. évf. 1/2. sz.
AJA	= American Journal of Archaeology, Princeton. Vol. 73. No. 3.
Des Altertum	= Das Altertum. Berlin. Bd. 15. Heft 1, 2.
AnTan	= Antik Tanulmányok. Studia Antiqua. XV. köt. 2. sz., XVI. köt. 1. sz.
AnthrHung	= Anthropologia Hungarica. Tom. VIII. No. 1/2.
AnthrKözl	= Anthropologiai Közlemények. XIII. köt. 1/2.
ArchAust	= Archaeologia Austriaca. Wien. Heft 44, 45.
ArchÉrt	= Archaeologiai Értesítő. 95. köt. 2. sz., 96. köt. 1. sz.
ArchHung	= Archaeologia Hungarica. Tom. XLVI, XLVII.
ArchRoz	= Archeologické Rozhledy, Praha. Ročník XX. šesit 6., XXI. šesit 1–3.
ArhVest	= Arheološki Vestnik. Acta Archaeologica. Ljubljana. Tom. XIX.
AszódiMúzfűz	= Múzeumi Füzetek, Aszód. 4.
BayVorg	= Bayerische Vorgeschichtsblätter, München. Jahrgang 33. Heft 1/2.
Budapest	= Budapest. A Főváros folyóirata. VII. évf. 1–12. sz.
BullBA	= Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts. A Szépművészeti Múzeum Közleményei. No. 31, 32/33.
ByZ	= Byzantinische Zeitschrift, München. Bd. 61. Heft 2.
CahCivMed	= Cahiers de Civilisation Médiévale, Poitiers. XI ^e année, No 3.
CorsiCultRav	= Corsi di Cultura sull'Arte Ravennate e Bizantine. Ravenna 1969.
DebMÉ	= A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve. 1966/1967.
EgriVárHir	= Az Egri Vár Híradója. 8. szám.
Éltud	= Élet és Tudomány. XXIV. évf. 1–52. sz.
ÉpKK	= Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények. XII. köt. 3/4.
EpStud	= Epigraphische Studien 4. Beihefte der Bonner Jahrbücher 25. Köln.
Az Érem	= Az Érem. XXIV. évf. 45/46., XXV. évf. 47/48.
Ethn	= Ethnographia. A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata. LXXIX. évf. 3, 4. sz., LXXX. évf. 1., 2. sz.
FilolKözl	= Filológiai Közlöny. XIV. évf. 3/4. sz.
FöldrÉrt	= Földrajzi Értesítő. XVIII. évf. 1, 2, 3.
FöldrKözl	= Földrajzi Közlemények. XVII. (XCIII). évf. 1, 2.
Germania	= Germania. Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Berlin. Jg. 46. Halbbd. 2.
Gnomon	= Gnomon. Kritische Zeitschrift für die gesamte klassische Altertumswissenschaft. München. Bd. 40. Bd. 41. Heft 2.
HadtKözl	= Hadtörténelmi Közlemények. Új folyam XVI. 1–4.
IpMÉ	= Az Iparművészeti Múzeum és a Hopp Ferenc Keletázsiai Művészeti Múzeum Évkönyve. X, XI. köt.
Karszt és Barlang	= Karszt és Barlang. 1966. II., 1967. I/II., 1968. I/II.
Klio	= Klio. Beiträge zur Alten Geschichte. Berlin. Bd. 50.
Kölner Jahrbuch	= Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte. Berlin. Bd. 9.
Latomus	= Latomus. Revue d'Études Latines. Bruxelles. Tome XXVIII. fasc. 1.
Liber I. Kostrzewski	= Liber Iosepho Kostrzewski octogenario a veneratoribus dicatus. Wrocław. 1968.
MÉpm	= Magyar Építőművészet. 1968. évf. 6. sz., 1969. évf. 1–6. sz.
MiskMÉ	= A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, Miskolc. VII, VIII.
MiskMúzKözl	= A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei. 8. sz.
MitPrähKomÖst	= Mitteilungen der Prähistorischen Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Wien. Bd. XI/XII.
MKszle	= Magyar Könyvszemle. 84. évf. 4. sz., 85. évf. 1–4.
MMezőMKözl	= A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. 1967/1968.
MMűvéd	= Magyar Műemlékvédelem. Évkönyv. IV.
MNyelv	= Magyar Nyelv. LXIV. évf. 4. sz., LXV. évf. 1, 2, 3.

MTAK II.	= A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei. XVIII. köt. 1. sz.
MTud	= Magyar Tudomány. A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője. LXXVI. (Uf. XIV). köt. 1–11.
Museum	= Museum. A Quarterly Review. Published by UNESCO. Vol. XXII. No. 1.
Művéd	= Műemlékvédelem. XII. évf. 4. sz., XIII. évf. 1–4. sz.
Művészet	= Művészet. X. évf. 1–11.
MűvtÉrt	= Művészettörténeti Értesítő. XVII. évf. 3/4. sz., XVIII. évf. 1, 2, 3.
MúzKözl	= Múzeumi Közlemények. 1969. 1, 2, 3.
MúzMag	= Múzeumi Magazin. 1969. 1, 2, 3.
Népművelés	= Népművelés. XVI. évf. 1–12.
NyelvKözl	= Nyelvtudományi Közlemények. LXX. évf. 2. sz. LXXI. évf. 1. sz.
NyírME	= A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve. X. köt.
OrszágVilág	= Ország–Világ. 13. évf. 27. sz.
OrvtörtKözl	= Orvostörténeti Közlemények. Communicationes de Historia Artis Medicinae. 48/49, 50, 51/53. sz.
PamArch	= Památky Archeologické, Praha. Ročník LX. číslo 1.
PaulysRE	= Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft. Supplementband XI. Stuttgart 1968.
Quartär	= Quartär. Jahrbuch für Erforschung des Eiszeitalters und Steinzeit. Bonn. Bd. 19.
RégDolg	= Régészeti Dolgozatok. 9. füzet.
RevIntDroitsAnt	= Revue Internationale des Droits de l'Antiquité. 3 ^e serie. Groningen. Tome XV.
SlovArch	= Slovenská Archeológia, Bratislava. Vol. XVII. fasc. 1.
SopSzle	= Soproni Szemle. XXIII. évf. 1–3.
StudHistCluj	= Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Series Historica. Cluj. 1968. fasc. 2.
StudienEVF	= Studien zur europäischen Vor- und Frühgeschichte. Neumünster 1968.
StudZvestiNitra	= Študijné Zvesti Archeologického Ústavu Slovenskej Akadémie Vied 16. Symposium über die Besiedlung des Karpatenbeckens im VII–VIII. Jahrhundert. Nitra 1968.
SOF	= Südost-Forschungen. München Bd. XXVII.
Sz	= Századok. A Magyar Történelmi Társulat Közlönye. 103. évf. 1, 2, 3, 4.
SzabSzatSzle	= Szabolcs-Szatmári Szemle. Nyíregyháza. 4. évf. 2, 3, 4.
SzegediME	= A Szegedi Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1968.
TanTolnaTört	= Tanulmányok Tolna megye történetéből. II. köt. Szekszárd.
TársSzle	= Társadalmi Szemle. XXIV. évf. 1–11. sz.
TerME	= Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici. A Természettudományi Múzeum Évkönyve. Tom. LXI.
TerVil	= Természet Világa. Természettudományi Közlöny. 100. évf. 1–12.
TörtSzle	= Történelmi Szemle. A MTA Történettudományi Intézetének Értesítője. XII. évf. 1/2.
Valóság	= Valóság. A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat folyóirata. XII. évf. 1–12.
VasiSzle	= Vasi Szemle. XXIII. évf. 1–4.
VDI	= Вестник Древней Истории. Москва 1969/3.
Viehwirtschaft und Hirtenkultur	= Viehwirtschaft und Hirtenkultur. Ethnographische Studien. Bp. 1969.
Világosság	= Világosság. Materialista világnézeti folyóirat. 10. évf. 1–12.
ZMorphAnthr	= Zeitschrift für Morphologie und Anthropologie. Stuttgart. Bd. 60. Heft 3.

I. Folyóiratok és gyűjteményes munkák — Periodica et Collectanea

Acta Antiqua et Archaeologica Universitatis de Attila József nominatae, Szeged. Tomus XII. Redigunt Gy. Gazdapusztai et S. Szádeczky-Kardoss. Szeged 1968. 75 p. 12 t.

Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. Tomus XIX. Bp. 1967. *Rec. Szilágyi János:* ArchÉrt 95. 1968. 266—268. *Tomus XIX. fasc. 1/2.* Adiuvantibus: A. Dobrovits, F. Fülepp, L. Gerevich, J. Harmatta, A. Mócsy, M. Párducz, redigit L. Castiglione. Bp. 1969. 154 p. 40 t. 58 ill., *fasc. 3/4.* 155—426. 47 t. 112 ill.

Alt-Thüringen. Band IX. Jahresschrift des Museums für Ur- und Frühgeschichte Thüringens. Weimar 1967. *Rec. Bóna István:* ArchÉrt 95. 1968. 274.

Antropologia Hungarica. Tome VIII. No. 1/2. Palaeo-anthropological Studies. Publié par la Section anthropologique du Musée hongrois d'histoire naturelle. Rédacteur Tibor Tóth, Bp. 1968. 122 p. 3 t.

Antik Tanulmányok. Studia Antiqua. XV. kötet 1968. 2. szám. Felelős szerk. Moravcsik Gyula. Szerk. biz. Harmatta J., Maróti Egon, Szilágyi J. Gy., Tóttóssy Cs., Trencsényi-Waldapfel I. Bp. 1968. Akadémiai Kiadó. 177—320. 23 ill. *XVI. kötet 1969. 1. szám.* 1—150. 1 t. 21 ill.

Archaeologia Hungarica a Consilio Archaeologorum Academiae Scientiarum Hungaricae redacta. Tomus XLVI. Erdélyi I.—Ojtozi E.—Gening W. F.: Newolino. Vide in Parte VII.

Tomus XLVII. B. Bónis É.: Die späteltische Siedlung Gellérthege-Tabán in Budapest. Vide in Parte VI. *Archaeologiai Értesítő. Vol. 95. 1968. fasc. 2., et Vol. 96. 1969. fasc. 1.* A Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat tudományos folyóirata. Szerk. Fülepp Ferenc. A szerkesztő bizottság tagjai: Barkóczi L., Holl I., Kalicz N., Korek J., Oroszlán Z. Technikai szerk. Bónis É. Bp. Akad. Kiadó. 157—284. 73 ill., 1—156. 115 ill., *fasc. 2.* 157—280. 46 ill.

Archäologische Forschungen im Jahre 1968. Herausgegeben von Alice Sz. Burger. ArchÉrt 96. 1969. 251—269. 1 t.

Benda Kálmán: A múzeumi évkönyvek történelmi vonatkozású tanulmányai. Sz. 103. 1969. 810—820.

A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve. 1966/1967. Annales Musei Debreceniensis de Friderico Déri nominati. Szerkesztette Béres András. Debrecen 1968. Alföldi ny. 715 p., ill.

Az Egri Múzeum Évkönyve V. 1967. Rec. Kőhegyi Mihály: Ethn 79. 1968. 446—448.

Az Egri Vár Híradója. 8. szám. Szerkesztette Szabó János Győző. Az Egri Vár Baráti Köre 1969. 40 p. 7 ill.

Folia Archaeologica. A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve. XVII. kötet 1965. Rec. (középkor) Sz. Póczy Klára: ArchÉrt 95. 1968. 268—270., (közép- és újkor) Entz Géza: id. 270—271. *XVIII. kötet 1966/1967. Rec. Sz. Póczy Klára:* ArchÉrt 96. 1969. 126—127., Entz Géza: 127—128.

A Herman Ottó Múzeum Évkönyve VII. és VIII. kötetei. Annales Musei Miskolciensis de Herman Otto nominati. Szerkesztette: Komáromy József. Miskolc 1968. 394 p. és 1969. 515 p., ill.

A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 8. Felelős szerk. Zádor Tibor. Szerk. Bodó Sándor. Miskolc 1969. 80 p., ill.

Magyar Műemlékvédelem 1963/1966. Évkönyv. Bp. 1969. Akadémiai Kiadó 289 p. 369 ill. Az Országos Műemléki Felügyelőség Kiadványai IV. *Rec. H. Gy.: Magyar Nemzet* 25. 1969. VIII. 31. p. 13.

A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1968. Dömötör János, Juhász Antal és Trogmayer Ottó közreműködésével szerkesztette Bálint Áajos. Szeged 1968. 323 p., ill.

A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve X. 1967. Szerkesztette: Csallány Dezső. Bp. 1968. Franklin ny. 216 p. 33 t. ill.

Régészeti Dolgozatok az Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészeti Intézetéből. Fasc. 9. Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Universitatis de Rolando Eötvös nominatae. Bp. Népművelési Propaganda Iroda sokszorosítója 1968. 72 p.

Székesfehérvár Évszázadai I. Az államalapítás kora. 1967. *Rec. Bogyay Tamás:* SOF 27. 1968. 436—438., *Maršina Richard:* Historický Časopis 17. 1969. 137—139., *Kovalovszky Miklós:* MNyelvőr 93. 1969. 300—301.

A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, 2. kötet 1964. és 3. köt. 1965. Rec. Balassa Iván: Ethn 79. 1968. 441—442., 5. köt. 1966. *Rec. Filep Antal:* Ethn 79. 1968. 612—613.

II. Általános művek és összefoglaló ásatási jelentések — Generalia. Effossiones

Balogh István: Hajdúság. Bp. 1969. Gondolat Kiadó 299 p., ill.

Bogyay Thomas von: Grundzüge der Geschichte Ungarns. Darmstadt 1967. Wissenschaftliche Buchgesellschaft. 202 p. 4 t. *Rec. Boba I.: SOF* 27. 1968. 439—440.

Bőkónyi Sándor: Az állattartás történeti fejlődése Közép- és Kelet-Európában. — История развития скотоводства в Средней и Восточной Европе. Резюме. — Die geschichtliche Entwicklung der Tierhaltung in Mittel- und Osteuropa. Zusammenfassung. *Agtszle* 10. 1968. 277—335, 335—338, 339—342.

Bőkónyi Sándor: A háziasítás kérdései a legújabb kutatások fényében. *Ethn* 80. 1969. 276—284.

Broby-Johansen Rudolf: Az öltözködés története. Ford. G. Beke Margit. Bp. 1969. Gondolat Kiadó. 352 p., ill.

Csermely Tibor—Mező András—Németh Péter: Nyírbogdány. Tanulmányok a község történetéből. Debrecen 1969. Alföldi ny. 140 p. *Rec. Balogh István:* SzabSzatSzle 4. 1969. 4. 101—102.

Dobosy László: Ózd régészeti leletei. *MiskMúzKözl* 8. 1969. 20—24. 2 t.

Draveczky Balázs: A Somogy megyei muzeológiai kutatás története. Kaposvár 1966. *Rec. Kőhegyi Mihály:* Ethn 80. 1969. 139.

Entz Géza—Szalontai Barnabás: Nyírbátor. Bp. 1969. Pannonia kiadás 75 p. 47 ill. Műemlékeink. — Deutschsprachige Zusammenfassung 72—75.

Éri István: Nagyvázsöny. Második bővített kiadás. Bp. 1969. Pannonia 79 p. 51 ill. Műemlékeink. Deutsche Zusfsg. 76—79.

Fussell G. E.: Eke és szántás 1800 előtt. — Пflug и впадка до 19. века. Резюме. — Pflug und Pflügen vor

1800. Zusammenfassung. AgtSzele 10. 1968. 343—352, 352—353, 353—354.
- Görlisch Ernst Joseph: Ungarn. Nürnberg 1965. Glock und Lutz 372 p. 24 t. (Kultur der Nationen. Geistige Länderkunde 15.) Rec. Boggyay Tamás: SOF 27. 1968. 441—443.
- P. Hartyányi Borbála—Nováki Gyula—Patay Árpád: Növényi mag- és termésleletek Magyarországon az újkőkortól a XVIII. századig. — Samen- und Frucht-funde in Ungarn von der Jungsteinzeit bis zum XVIII. Jahrhundert. MMEzöMKözl 1967/1968. 5—81, 82—84.
- Heckenast Gusztáv—Nováki Gyula—Vastagh Gábor—Zoltay Endre: A magyarországi vaskohászat története a középkorban. (A honfoglalástól a XIII. század közepéig.) Bp. 1968. Akadémiai Kiadó. 254 p. 7 t. 135 ill.
- Heves megye műemlékei. Első kötet. Szerk. Dercsényi Dezső és Voit Pál. Bp. 1969. Akadémiai Kiadó 642 p. 669 ill. Deutsche Zusammenfassung 629—641.
- История Црне Горе. Книга прва, од најстаријих времена до краја XII. вијека. Титоград 1967. (Montenegro története. Első kötet. A legrégibb időktől a XII. századig) Rec. Mócsy András: AnTan 15. 1968. 286—287.
- Jankovich Miklós: Pferde, Reiter, Völkerstürme. Aus dem Ungarischen übersetzt von Georg von Kégl. München 1968. Bayerische Landwirtschaftsverlag 260 p. 122 ill.
- Kemenczei Tibor: Új régészeti leletek az aggteleki Szeredla-barlangból. MiskMúzközl 8. 1969. 1—6. 2 t.
- Kemenczei Tibor—K. Végh Katalin: A Herman Ottó Múzeum leletmentései és ásatásai 1966-ban. MiskMÉ 7. 1968. 391—394., ... 1967-ben. MiskMÉ 8. 1969. 505—514. 11 ill.
- Kormos László: Kunmadaras fejlődéstörténete termelőszövetkezeti községgé alakulásáig. Szolnok 1967. 192 p. 16 t. A Damjanich János Múzeum Közleményei 11/14.
- Kovács András: Villány. Pécs 1969. TIT Baranyai szerv. 64 p.
- Kulcsár Péter: Egy budai humanista antik és középkori feliratgyűjtemény. — Une collection d'inscriptions humanistes de Buda. Résumé. ArchÉrt 95. 1968. 257—261, 261.
- A Magyar Régészet Regénye. Bp. 1968. Rec. Lázár István: Valóság 12. 1969: 3. 108—110.
- Magyarország Régészeti Topográfiája. Második kötet. A Veszprémi Járás. Vide: Veszprém megye Régészeti Topográfiája
- Mező András: Nyírbogdány történeti földrajzi nevei. Nyírbogdány. 99—116.
- Módy György: A Sajó-Bódvaköz települése és birtoklás-történeti képe a török hódoltságig. MiskMÉ 8. 1969. 207—220. 1 ill.
- Művészeti Lexikon. Vol. I—IV. (Dictionnaire des Beaux Arts). Bp. 1965—1968. Rec. (en français) Rózsa György: ActaHistArtHung 15. 1969. 222—223.
- Németh Péter: Nyírbogdány földjének története az őskortól a magyar középkorig. Nyírbogdány 11—18. 13 t.
- Nováki Gyula: Agrártörténeti adatok az 1966—1967. évi magyar régészeti irodalomból. AgtSzele 11. 1969. 228—234.
- Nováki Gyula: Archäologische Denkmäler der Eisen-verhüttung in Nordostungarn aus dem X—XII. Jahrhundert. ActaArchHung 21. 1969. 299—331. 5 t. 30 ill.
- Nováki Gyula vide: P. Hartyányi B. etc. et Heckenast G. etc.
- Növényleletek Magyarországon vide: P. Hartyányi B. etc.
- Nyírbátor vide: Entz G.—Szalontai B.
- Nyírbogdány vide: Csermely T.—Mező A.—Németh P.
- Pámer Nóra: Az Országos Műemléki Felügyelőség régészeti kutatásai 1963-tól 1966-ig. MMűvéd 1963/1966. 255—258.
- Parrinder Geoffrey: Witchcraft: European and African. London 1963. Faber 215 p. Rec. Körner Tamás: Ethn 79. 1968. 623—624.
- Radnai Lóránt: Várpalota. Éltud 24. 1969. 20—25. 8 ill.
- Rochlin D. G.: Diseases of Ancient Men. (Bones of the Men of Various Epochs Normal and Pathological Changed.) Leningrad 1965. Rec. Regöly Mérei Gyula: OrvTörtKözl 50. 1969. 169.
- Stajerman E. M.: A strukturális analízis kérdése a történetírásban. (Voproszi Isztorii 1968: 9.) Sz 103. 1969. 89—102.
- Szász Zoltán: Balatoni képes krónika. Bp. 1969. Corvina Kiadó 35 p. 128 t.
- Tarr László: A kocsi története. Bp. 1968. Rec. R. Pető Mária: AgtSzele 11. 1969. 271.
- Tőkei Ferenc: Antikvitás és feudalizmus. Bp. 1969. Kossuth Könyvkiadó 276 p. Rec. Veres András: TársSzele 24. 1969:9. 115—118.
- Tools and Tillage. A Journal on the History of the Implements of Cultivation and other Agricultural Processes. Ed. by Axel Steensberg, Alexander Fenton, and Grith Lerche. Vol. I. No. 1. København 1968. Rec. Balassa Iván: AgtSzele 11. 1969. 268—270., Gunda Béla: Ethn 79. 1968. 620.
- K. Végh Katalin—Kemenczei Tibor: A miskolci múzeum új régészeti kutatásai. MiskMúzközl 8. 1969. 6—20. 16 ill.
- Veszprém Megye Helytörténeti Lexikona. Bp. 1969. Akadémiai Kiadó 438 p. 69 t. Magyarország Helytörténeti Lexikona 1.
- Veszprém Megye Régészeti Topográfiája. Első rész. A Keszthelyi és Tapolcai Járás. Bp. 1966. Rec. Kovács J. J. ArchÉrt 96. 1969. 134—135., Patek Erzsébet: ActaArchHung 21. 1969. 380—383.
- Veszprém Megye Régészeti Topográfiája. Második rész. A Veszprémi Járás. Összeállították: Éri István, Kelemen Márta, Németh Péter és Torma István. Bp. 1969. Akadémiai Kiadó 287 p. 50 t. 61 ill. 6 mell. Deutsche Zusammenfassung 277—287. Magyarország Régészeti Topográfiája 2.
- Viehirtschaft und Hirtenkultur. Ethnographische Studien. Herausgegeben von László Földes. Bp. 1969. Akadémiai Kiadó 904 p. 255 ill. 4 térk.
- Villány monográfiája vide: Kovács András
- Zólyomi Bálint: Földvárak, sáncok, határmezsgyék és a természetvédelem. A Csörsz-árok és az Alföld ősi növényzete. TerVéd 100. 1969 (12). 550—553. 9 ill.

III. Bibliográfiák, tudománytörténet, régészeti muzeológia — Historia archaeologiae. Catalogi museorum

- Antropológiai bibliográfia vide: Farkas Gyula
- Banner János: Tompa Ferenc emlékének (1893—1945). — Abschiedsrede F. Tompas auf dem Kongress der Urgeschichtsforscher in Oslo. (1936) RégDolg 9. 1968. 3—8.
- Banner János—Jakabffy Imre: A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája 1960—1966. Bp. 1968. Rec. K. Ju.: VDI 1969:3. 185., Makay János: ActaArchHung 21. 1969. 377—380. (deutsch), Moucha Václav: ArchRoz 21. 1969. 403—404., Pittioni Richard: ArchAust 45. 1969. 80.
- Banner János—Kanozsy Margit: Ismeretlen Rómer fogalmazvány. RégDolg 9. 1968. 54—62.
- Barcza Géza: A magyar műemlékvédelem fejlődése a jogszabályok tükrében (1847—1949). — Die Entwicklung des ungarischen Denkmalschutzes und seine Rechtsnormen (1847—1949). MMűvéd 1963/1966 7—20, 20—21.
- Bartha Antal: A régészet és a történet tudomány együttműködésének kérdései. Múzközl 1969:3. 13—33.
- Béni Gyöngyi—Balassa Iván: Magyar múzeumok. Bp. 1969. Múzeumi Ismeretterjesztő Központ 340 p., ill.
- Beszámoló az 1968. évi Múzeumi Hónapról. Hivatalos tájékoztatás és javaslat. Múzközl 1969:1. 17—23.
- Bibliographie choisie d'ouvrage d'histoire publiés en Hongrie dans la deuxième moitié du 1967 et dans la première moitié de 1968. ActaHistHung 15. 1969. 187—221.
- Bodrogi Tibor: Az országos múzeumok szervezeti kérdései. Czére Béla, Esti Béla és Fülepp Ferenc hozzá-szólásaival. Múzközl 1969:1. 5—16.

- Budapest Múzeumai. Összeállította és előszóval ellátta Korek József. Bp. 1969. Corvina 64 p. 154 ill. (34 színes).
- Debec Georgij Francevics 1905–1969. Nekrológ. *Tóth Tibor*: AnthrKözl 13. 1969. 91.
- Duma György–Lengyel Imre: Fluoreszenzanalytische Untersuchungen aus bluthaltigen Ton hergestellter urzeitlicher Gefäße. ArchAust 45. 1969. 1–16. 12 ill.
- Egger Rudolf 1882–1969. Nekrológ. *Mócsy András*: ArchÉrt 96. 1969. 247.
- Entz Géza: A festészeti és szobrászati helyreállítások helyzetéről, kilátásáról. Művéd 12. 1968. 203–205. 3 ill.
- Entz Géza: Az Országos Műemléki Felügyelőség falképhegyreállításai és faszobrászati munkái (1963–1966). MMűvéd 1963/1966. 253–254.
- Faller László: Irodalom tizenöt év műemlékvédelméhez Nógrád megyében. (1954–1969). Művéd 13. 1969. 256–257.
- Faller László–László Emőke–Szabó Erzsébet–Szabó Katalin: Az 1966. évi magyar művészettörténeti irodalom bibliográfiája. MűvtÉrt 18. 1969. 243–284.
- Farkas Gyula: Az antropológia tárgykörébe tartozó, vagy ezt érintő hazai irodalom bibliográfiája (1967–1968). AnthrKözl 13. 1969. 171–188.
- Fazekas Árpád: Jósza András élete és munkássága. (1834–1918). OrvTörtKözl 48/49. 1969. 141–149. Deutsche Zusammenfassung 149–151.
- Fekete Lajos (1891–1969). Nekrológ. *Ligeti Lajos* (en français): ActaOrHung 22. 1969. 379–381.
- Felvinczi Takáts Zoltán vide: *Horváth Tibor*
- Fővárosunk Ezer Éve. Kiállítási vezető. Összeállította Lócsy Erzsébet, Nagy Lajos és Tókei Ferenec. Bp. 1968. Budapesti Történeti Múzeum 52 p. 18 ill. (Emlékek Budapest Múltjából 11).
- Fülöp Ferenc: The Hungarian National Museum, Budapest. The Exhibition „The History of Hungary from the Hungarian Conquest up to 1849”. — Le Musée National Hongrois, Budapest. L'Exposition „L'histoire de la Hongrie de la conquête hongroise à 1849”. — Museo Nacional Hungaro, Budapest. La exposición „La historia de Hungría desde la conquista húngara hasta 1849” — Венгерский национальный Музей, Будапешт. Экспозиция «История Венгрии со времени ее завоевания венграми до 1848. года. Museum, Paris 22. 1969. 25–31, 32–38, II–III, VI–VII.
- Fülöp Ferenc: Az ICOM vezetőszerveinek párizsi tanácskozásairól. MúzKözl 1969:3. 34–39.
- Fülöp Ferenc: Magyar Nemzeti Múzeum. Budapest Múzeumai 9–16. 26 t. (30 ill.)
- Fülöp Ferenc: Ungarisches Nationalmuseum. Die Museen von Budapest 9–17. Bilder 3–28. (30 ill.)
- Gazdapusztai Gyula (1931–1968). Nekrológ. *Korek József* (deutsch): ActaArchHung 21. 1969. 337–340., *Szádeczky-Kardoss Samu*: ArchÉrt 96. 1969. 105.
- Ginzburg Vulf Veniaminovich (1904–1969). Nekrológ. *Tóth Tibor*: AnthrKözl 13. 1969. 91–92.
- R. Gönczi Éva–Szabó Erzsébet–Zentai Loránd: Az 1965. évi magyar művészettörténeti irodalom bibliográfiája. MűvtÉrt 16. 1967. 297–335.
- Hahn István: Az Ókortudományi Társaság tizedik éve. (Az 1968. évi közgyűlésen elhangzott beszámoló.) AnTan 15. 1968. 298–300.
- Hajnóczy Gábor: Az emberközpontúság Vitruvius, Alberti és Palladio építészelméletében. ÉpKK 12. 1968. 515–524.
- Harmatta Árpád (1946–1968). Nekrológ. *Barkóczi László*: ArchÉrt 95. 1968. 264.
- Harmatta János–Szilágyi János György: Az Ábel Jenő-emlékérem átadási köszöntései a kitüntetettekhez (Moravcsik Gyula, Trencsényi-Waldapfel Imre, Révay József). AnTan 16. 1969. 119–120.
- Henszlmann Imre vide: *Levárdy Ferenc*
- A honi lábbeli négyezer éve. A budai Vármúzeum kiállításának cserépcsizma sorozata a bronzkor végéről. Budapest 7. 1969:11. 43.
- Horler Miklós: Az Országos Műemléki Felügyelőség építészeti helyreállításai (1963–1966). MMűvéd 1963/1966. 229–247. 25 ill.
- Horváth Tibor: Beszámoló a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Eremtani Társulat 1967. évi működéséről. ArchÉrt 96. 1969. 249–250.
- Horváth Tibor: Felvinczi Takáts Zoltán, Ázsia művészetének első magyar szakértője és tudósa. (1880–1964). — Zoltán Felvinczi Takáts, the First Hungarian Scholar and Expert in Asiatic Art. MűvtÉrt 18. 1969. 225–232. 8 ill.
- Jósza András vide: *Fazekas András*
- Kékesi László: Budavári palota — Budapesti Történeti Múzeum. MÉpm 1968:6. 14–21. 19 ill.
- Kiss László: A múzeumok 1968. évi munkájának adatai. Bp. 1969. Népművelési Propaganda Iroda 111 p.
- Levárdy Ferenc: Henszlmann alkotó egyénisége. (1812–1888.) — Die schöpferische Tätigkeit Imre Henszlmanns. MűvtÉrt 18. 1969. 193–200. 5 ill.
- A Magyarországon megjelent történeti munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek) jegyzéke. (1967. július 1.–december 31.) Összeállította: V. Windisch Éva. Sz 103. 1969. 563–603.
- Malán Mihály (1900–1968). Nekrológ. *Thoma Andor*: ActaArchHung 21. 1969. 340.
- Mészáros Gyula: Itáliai múzeumok kiállítási technikájáról. MúzKözl 1969:2. 34–50. (20 ill.)
- Mihalik Sándor (1900–1969). Nekrológ. MúzMag 1969:2. 50. 1 ill., *Ruffy Péter*: Magyar Nemzet 25. 1969 I. 14. (10. sz.) 4., *Weiner Mihályné*: Művészet 10. 1969:4. 47.
- Moravcsik Gyula: Elnöki megnyitó az Ókortudományi Társaság X. közgyűlésén. AnTan 16. 1969. 117–118.
- Le Musée des Beaux-Arts au 1966. — A Szépművészeti Múzeum 1966-ban. BullBA 21. 1968. 87–93, 139–141. 6 ill., . . au 1967. — . . 1967-ben. BullBA 32/33. 1969. 139–144. 215–217. 5 ill.
- Die Museen von Budapest. Herausgeber und Verfasser des Vorworts József Korek. Bp. 1969. Corvina, Kossuth ny. 59 p. 168 t.
- The Museums of Budapest. Felelős kiadó Víz Ottó. Bp. 1967. Kossuth ny. 84 p., ill.
- Művészettörténeti bibliográfia vide: (1965) *R. Gönczi É.* etc., (1966) *Faller L.* etc.
- Nemeskéri János: Az 1966–1968. években végzett hazai antropológiai kutatások témabeszámolója és az 1969–1971. évekre elfogadott tudományos kutatási tervjavaslatok. AnthrKözl 13. 1969. 79–90.
- Németh Endre: Bibliographia Archaeologica Hungarica. Magyar régészeti irodalom 1968. ArchÉrt 96. 1969. 140–156.
- Pogányné Balás Edit: Pulszky Ferenc (1814–1897). MűvtÉrt 18. 1969. 210–203. (1 t.) Deutsch: 206.
- Pulszky Ferenc vide: *Pogányné Balás Edit*
- Régészeti államvizsga dolgozatok. Archäologische Staatsprüfungsarbeiten. RégDol 9. 1968. 70–71.
- Reitinger Josef: Bibliographie zur Ur- und Frühgeschichte Österreichs (ausgenommen Römerzeit) 1939–1960. Wien 1965. Rec. Németh Endre: ArchÉrt 95. 1968. 279.
- Rómer Flóris vide: *Banner J.*—*Kanószay M.*, atque *Tombor I.*
- Rózsa György: Történeti múzeumok. — Musées historiques en Hongrie. Művészet 10. 1969:9. 35–36, 36–37.
- Soproni Sándor: A Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Eremtani Társulat régészeti tevékenysége az 1967. évben. ArchÉrt 96. 1969. 250.
- A Soproni Múzeum 1968. évi jelentése. SopSze 23. 1969. 281–282.
- Szakál Ernő: Az Országos Műemléki Felügyelőség kőszobrászati helyreállításai (1963–1966). MMűvéd 1963/1966. 249–252.
- Szilágyi János György vide: *Harmatta János*
- Tarjányi Sándor: A Budapesti Történeti Múzeum. Budapest Múzeumai 59–52, 11 ill., *Budapester Historisches Museum. Die Museen von Budapest.* 54–58. 11 ill.
- Tarjányi Sándor: Várostarténeti kiállítás a budai Várpalotában. MúzKözl 1969:1. 28–31.
- Tölgyesi József: Numizmatikai ismeretek az általános

- iskolai történelemoktatásban. Sz 103. 1969. 762—768.
- Tombor Ilona*: Rómer Flóris (1815—1889). — Flóris Rómer (en français). MűvtÉrt 18. 1969. 207—211, 211. 1 t.
- Tompá Ferenc* vide: *Banner János*
- Uzsoki András*: A betűtípusok alkalmazása a múzeumi munkában. Múzközl 1969:2. 51—61. 1 mell.
- Uzsoki András*: A Budapesti Történeti Múzeum állandó kiállításai a budai Várpalotában. Múzközl 1969:3. 94—111.
- Uzsoki András*: Kiállítás rendezés, tárlatvezetés. Múzközl 1969:1. 70—82.
- T. Varga György*: A székesfehérvári történész-tudományos ülésszakról. 1969. május 13—14. HadtKözl Uf. 16. 1969. 566—568.
- Vértes László (1914—1968)*. Nekrológok. *Bánész Ladislav*: SlovArch 17. 1969 (1). 259—260., *Dénes György*: Karszt és Barlang 1968:1/2. 40—41., *Gábori Miklós* (deutsch): ActaArchHung 21. 1969. 333—337. 1 ill., *Kretzoi Miklós*: ArchÉrt 95. 1968. 262—264. 1 ill., *Saad Andor*: MiskMúzközl 8. 1969. 74—75.
- Willmseder Kurt (1903—1968)*. Nekrológ. *Mozsolics Amália*: ArchÉrt 96. 1969. 106.
- Zádor Erika*: A régiségek megőrzése vegyszerekkel. Éltud 24. 1969. 878—881. 8 ill.
- Zádor Mihály*: Műemléki romfalak új „natúrális” konzerválási eljárása. Művéd 12. 1968. 241—243. 4 ill.
- IV. Őskor — Praehistorica
- Ágh Attila*: Nemzetiség vagy közösség? Viták az őstörténet elvi kérdéseiről. Világosság 10. 1969. 727—733.
- Állatképek* a régibb kőkorszakból. Éltud 24. 1969. 2203. 2 ill.
- Baloguri E. A.*: Kárpát-Ukrajna késő bronzkori emlékei. — Памятники позднего бронзового века в Закарпатской Украине. — Denkmäler des späten Bronzezeitalter in der Karpaten-Ukraine. A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 1968. 141—149, 149, 150.
- Balassa Iván* vide: *Banner János*
- Bándi Gábor*: Remarks on the History of Research in the „Vučedol Problem”. — Megjegyzések a „vučedoli kérdés” kutatástörténetéhez. Alba Regia 8/9. 1967/1968. 23—31, 33. 2 ill.
- Bándi Gábor* vide: *F. Petres Éva*
- Banner János*: Boros Ilona kiadatlan őskori régészeti tárgyú rajzaiból. SzegediMÉ 1968. 315—323. (6. t.)
- Banner János*: Opponensi vélemény Balassa Iván „Az eke és szántás története” c. akadémiai doktori értekezés régészeti részéhez. MiskMÉ 8. 1969. 481—499.
- Bökönyi Sándor*: Date on Iron Age Horses of Central and Eastern Europe and J. L. Angel: Human Skeletal Material from Slovenia (The Mecklenburg-Collection). Princeton 1968. Rec. *Párducz Mihály*: ArchÉrt 96. 1969. 273—274.
- Bökönyi Sándor*: A Lepenski vir-i őskori telep gerinces faunája. — The Vertebrate Fauna of the Prehistoric Settlement at Lepenski vir. Summary. ArchÉrt 96. 1969. 157—159, 160.
- Boros Ilona* vide: *Banner János*
- Clason A. T.*: Animal and Man in Holland's Past. Groningen 1967. Rec. *Bökönyi Sándor*: AgtSzle 11. 1969. 251—252.
- Csalog József*: A betemetett vermekbe való temetkezések kérdése. SzegediMÉ 1968. 21—25.
- Csalog József*: Honnan ered az újkőkori cserépedények formája. Éltud 24. 1969. 1654—1658. 10 ill.
- Dąbrowski Jan*: Zabytki metalowe epoki brązu między Dolną Wisłą a Niemen. Wrocław 1968. Rec. *Mozsolics Amália*: ArchÉrt 96. 1969. 273.
- Derumsz V. Ja.*: Балтийский вклад в палеопатологию. — Paläopathologische Forschungen im Baltikum. Zusammenfassung. OrvTörtKözl 48/49. 1969. 185—193, 194. 7 ill.
- Diseases in Antiquity*. A Survey of the Diseases, Injuries and of Early Population. Compiled and Edited by D. Brothwell and A. T. Sandison. Springfield, Ill. USA 1967. Rec. *Regöly-Mérei Gyula*: OrvTörtKözl 50. 1969. 169.
- T. Dobosi Viola*: Kupferzeitliche Silexgeräte aus Ungarn. — Eneolityczne wyroby krzemienne z Węgier. ActaArchCarp 10. 1968. 271—285, 285. 2 ill.
- Dutka Mária*: 4500 éves kőkori települést tárnak fel Aszódon. Kalicz Nándor tájékoztatója. Magyar Nemzet 25. 1969. VIII. 29. (200 sz.) 4. 2 ill.
- Evolutionary Trends in Fossil and Recent Hominids*. Red. J. Nemeskéri and Gy. Dezső. Bp. 1969 Akadémiai Kiadó. Symposia Biologica Hungarica 9.
- Farkas Gyula—Lipták Pál*: Anthropologische Auswertung des frühbronzezeitlichen Gräberfeldes bei Battonya. ActaAntSzeged 12. 1968. 53—61. 3 t.
- Fettich Nándor*: Újabb adatok az őskori kocsihoz a Kárpát-medencében. — Новые данные относительно древних телег в бассейне Карпат. (Резюме.) Neue Beiträge zum prähistorischen Wagen im Karpatenbecken. (Auszug.) Ethn 80. 1969. 30—69, 69—70, 70—72. 16 ill.
- Gábori Miklós*: Az első ember nyomai. Budapest 7. 1969: 8. 35—38. 4 ill.
- Gábori Miklós*: Paläolithische Schnecken-Depots von Szob. ActaArchHung 21. 1969. 3—11. 4 t.
- Gábori Miklós*: Régészeti kalandozások. Bp. 1969. Gondolat Kiadó 388 p. 94 t. Világjárók 69.
- Gábori Miklós*: Regionale Verbreitung paläolithischer Kulturen Ungarns. ActaArchHung 21. 1969. 155—165. 2 ill.
- Gazdapusztai Gyula*: Das bronzezeitliche Gräberfeld von Battonya. ActaAntSzeged 12. 1968. 5—37. 8 t.
- Gazdapusztai Gyula*: Einige Probleme des Gräberfeldes bei Battonya und der Bronzezeit in Südostungarn. ActaAntSzeged 12. 1968. 39—44.
- Gazdapusztai Gyula*: A hencidai rézkori aranyelet. — The Copper-Age Golden Treasure at Hencida. DebMÉ 1966/1967. 33—50, 51—52. 4 t. 1 ill.
- Hänsel Bernhard*: Beiträge zur Chronologie der mitulären Bronzezeit im Karpatenbecken. Teil 1—2. Bonn 1968. Habelt 279 p. 58. t 30. Karten, 14 Beilagen. (Beiträge zur Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturraumes für das Institut für Ur- und Frühgeschichte der Universität Heidelberg. Bd. 7.)
- Herbert U.*: Erwachen und Aufstieg der Menschheit. Frankfurt am Main 1966. Rec. *Kádár Zoltán*: ArchÉrt 96. 1969. 136—137.
- Herrmann F. R.*: Die Funde der Urnenfelderkultur in Mittel- und Südhessen. Berlin 1966. Rec. *Patek Erzsébet*: ArchÉrt 96. 1969. 271—273.
- Hétezer éves* őssugor totemleletek az Ob alsó folyása mentén. (Vugraszjan—Vatszki). Éltud 24. 1969. 1914—1915.
- Horváth Vera* vide: *Makkay János*
- Kalicz Nándor*: Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn. Bp. 1968. Rec. *Bóna István*: ActaArchHung 21. 1969. 383—388., *Kovács Tibor*: ArchÉrt 96. 1969. 128—131., *Makkay János*: MTud 76 (Uf. 14) 1969. 525—527., *Pittioni Richard*: ArchAust 44. 1968. 101., *Pleslová E.*: PamArch 60. 1969. 266—269.
- Kalicz Nándor*: Heves megye régészeti emlékei I. Őskor. Heves megye műemlékei I. 15—39. 17 ill.
- Kalicz Nándor*: Magyarország legrégibb bronzkori öntőminta leletei Domonyban. AszódMúzfűz 4. 1969. 81—90. 4 t.
- Kalicz Nándor—Scheiber Rózsa*: Ötezer éves istenképek Budapest határában. Budapest 7. 1969. 35—37. 5 ill.
- Kalicz Nándor* vide: *Dutka Mária*
- Kaposvári Gyula*: A Jászberény — cserőhalmi kelta temető. — Das keltische Gräberfeld von Jászberény — Cserőhalm. Auszug. ArchÉrt 96. 1969. 178—198, 198. 17 ill.

- Kemenczei Tibor*: Adatok a Kárpát-medencei halomsíros kultúra vándorlásának kérdéséhez. — Beiträge zur Wanderung der Hügelgräberkultur im Karpatenbecken. Auszug. ArchÉrt 95. 1968. 159—185, 186—187. 14 ill.
- Kemenczei Tibor*: Őskori bronztárgyak a miskolci múzeumban. — Urzeitliche Bronzegegenstände im Miskolcser Museum. (Auszug.) MiskMÉ 7. 1968. 19—46. (deutsch 32—33). 12 t. 6 ill.
- Kemenczei Tibor*: A tiszalöki kardlelet. — Bronzener Schwertfund von Tiszalök. NyírMÉ 10. 1967. 23—27, 28—29. 3 t. 3 ill.
- Kemenczei Tibor*: Újabb bronzleletek Borsod megyéből. — Neue Bronzefunde im Komitat Borsod. (Auszug.) MiskMÉ 8. 1969. 24—47. (deutsch 41—43). 21 t. 4 ill.
- Környei Elek—Nemeskéri János*: Biológiai kutatás a prehisztórikus népek megismerésére. Magyar Nemzet 1969. XI. 30. (25. évf. 279. sz.) 11.
- Kőszegi Frigyes*: A későbronz- és koravaskor lakói. Budapest 7. 1969. 11. 36—39. 7 ill.
- Kovács Tibor*: A kötegyáni ékszerlelet. — The Jewel Find from Kőtegyán. Summary. ArchÉrt 95. 1968. 206—209, 210. 3 ill.
- Kovács Tibor*: A százhalombattai bronzkori telep. — The Bronze-Age Settlement at Százhalombatta. Summary. ArchÉrt 96. 1969. 161—168, 169. 5 ill.
- Laczus G.—Párducz M.*: The Scythian Age Cemetery at Vámosmikola. ActaArchHung 21. 1969. 217—226. 12 t. 4 ill.
- Laming Anette*: Őskori barlangművészet. Lascaux. Ford. Vajda Endre. Bp. 1969. Gondolat 198 p. 48 ill.
- László Gyula*: Az ősemlék művészete. Bp. 1968. Rec. Lázár István: Valóság 11. 1969: 1. 110—111., Vargha László: MÉpm 1969: 5. 62—63.
- Makkay János*: Ásatás a Vaskapu környékén. A Lepenski vir-i újkőkori szobrok. Éltud 24. 1969. 165—169. 12 ill.
- Makkay János*: Néhány megjegyzés Horváth Vera „Újabb elmélet az Indus kultúra eredetéről” (AnTan 13. 1966. 153—156.) c. tanulmányához. AnTan 15. 1968. 265—268.
- Makkay János*: Zur Geschichte der Erforschung der Körös-Starčevo Kultur und einiger ihrer wichtigsten Probleme. ActaArchHung 21. 1969. 13—31. 3 ill.
- Matolcsi János*: Untersuchung des Tierknochenmaterials des frühbronzezeitlichen Gräberfeldes bei Battonya. ActaAntSzeged 12. 1968. 65—74. 1 t.
- Módmény Nepper Ilona*: Székhelyi leletek a Déri Múzeumból. (Adatközlés.) — Scythian Finds in the Déri Museum, Debrecen. (Publication of Data.) DebMÉ 1966/1967. 53—64, 65. 7 t.
- Mozsolics Amália*: Goldfunde des Depotfundhorizontes von Hajdúsámson. Frankfurt a. M. 1968. Rec. Peroni Renato: Origini 2. 1968. 371—374.
- Mozsolics Amália*: Tiszakarádi bronzleletek. — Bronzefunde von Tiszakarád (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén). Auszug. ArchÉrt 96. 1969. 62—65, 65—66. 3 ill.
- Müller-Karpe Hermann*: Ungarn in „Handbuch der Vorgeschichte”. Bd. II. München 1968. Text 475—481. Tafel 182—192.
- Narr Karl J.*: Handbuch der Urgeschichte. I. Aeltere und mittlere Steinzeit. München 1966. Rec. T. Dobosi Viola: ArchÉrt 96. 1969. 134—135.
- Nemeskéri János* vide: *Környei Elek*
- Párducz Mihály*: The Chronological and Cultural Position of the Scythian Age Cemetery at Vámosmikola. ActaArchHung 21. 1969. 227—234.
- Párducz Mihály* vide: *Laczus G.*
- Patay Pál*: Der Bronzefund von Mezőkövesd. Acta ArchHung 21. 1969. 167—216. 12 t. 21 ill.
- Patay Pál*: Theiss-Kultur — Lengyel-Kultur. Studien EVF 1968. 10—15.
- Patay Pál*: Urnenfelderzeitliche Bronzeschilde im Karpatenbecken. Germania 46. 1968: 2. 241—248. 3 ill.
- Patek Erzsébet*: Die Urnenfelderkultur in Transdanubien. Bp. 1968. Rec. Kőszegi Frigyes: ArchÉrt 96. 1969. 131—133., *Makkay János*: MTAK II. 18. 1969. 120—123., *Nováki Gyula*: (deutsch): ActaArchHung 21. 1969. 3388—3393., *Pittioni Richard*: ArchAust 44. 1968. 104—105.
- F. Petres Éva*: Kelta telep a Velencei-tónál. Éltud 24. 1969. 140—141. 1 ill.
- F. Petres Éva—Bándi Gábor*: Ásatás Lovasberény—Mihályváron. — Excavation at Lovasberény—Mihályvár. Summary. ArchÉrt 96. 1969. 170—176, 177. 7 ill.
- Polyánszky Piroška*: Nemzetközi „Lősz-periglaciális-paleolit” szimpozium Magyarországon. MTud 76 (Uf. 14). 1969. 44.
- Polyánszky Piroška—Schweitzer Ferenc*: A csillaghegyi régészeti feltárás szelvényének kiértékelése laboratóriumi vizsgálatok alapján. FöldrÉrt 18. 1969. 253—254. 1 ill.
- Rangs-Borchling A.*: Das Urnengräberfeld von Hornbeck in Holstein. Neumünster 1963. Rec. Salamon Ágnes: ArchÉrt 96. 1969. 138—139.
- Rudenko S. I.*: Studien über das Nomadentum. Viehwirtschaft und Hirtenkultur. 15—32.
- Schmidt Max*: Sammlung. Budapest. MitPrähKomÖst 11/12. 1963/1968. 54—62. 17 ill. = *Willvonseder Kurt*: Die jungsteinzeitlichen und bronzezeitlichen Pfahlbauten des Attersees in Oberösterreich.
- Scheiber Rózsa*: A bronzkori népek országútján. Budapest 7. 1969: 10. 34—37. 8 ill.
- Scheiber Rózsa* vide: *Kalicz Nándor*
- Stieber József*: Anthrakotomische Untersuchungen an der postglazialen Schichtenfolge der Station „Schräge Wand” im nördlichen Frankenjura. Quartär 19. 1968. 315—321. 1 ill.
- Thoma Andor*: Biometrische Studie über das Occipitale von Vértesszőllős. ZMorphAnthr 60. 1969: 3. 229—241. 2 ill.
- Tóth Tibor*: Data to the Anthropology of the Bronze Age Population in the Azov-Area. AnthrHung 8. 1968. 3—29.
- Trogmayer Otto*: Ein Beitrag zur relativen Zeitstellung der älteren Linearkeramik. StudEVF 1968. 5—9. 1 ill.
- Trogmayer Otto*: Die Hauptfragen des Neolithikums der ungarischen Tiefebene. SzegediMÉ 1968. 11—19.
- Vajda László*: Untersuchungen zur Geschichte der Hirtenkulturen. Wiesbaden 1968. Harrassowitz 649 p. 17 t.
- K. Végh Katalin*: Kelta leletek a miskolci múzeumban. — Keltensfunde im Herman Otto Museum in Miskolc. (Auszug.) MiskMÉ 8. 1969. 69—89. (deutsch 84—86.) 25 t. 2 ill.
- Vértess László*: Őskori bányák Veszprém megyében. Lovas, a legősibb bánya. A sümegi ősbánya. Veszprém 1969. Múzeum. 60 p. 31 ill.
- Vértess László*: Szeleta-Symposium in Ungarn, 4—11. September 1966. Quartär 19. 1968. 381—390. 1 t. 2 ill.
- A Vértesszőllősi Őstelep*. — Die Vormenschensiedlung von Vértesszőllős. — The Open-Air Museum at Vértesszőllős. — Содержание Bp. 1967 Múzeumok Közp. Propaganda Irodája 24 p. 6 ill.
- Wells C.*: Bones, Bodies and Disease. Evidence of Disease and Abnormality in Early Men. London 1964. Rec. Regöly-Mérei Gyula: OrvtörtKözl 50. 1969. 168—169.
- Willvonseder Kurt*: Die jungsteinzeitlichen und bronzezeitlichen Pfahlbauten des Attersees in Oberösterreich. Wien 1969. Rec. Mozsolics Amália: ArchÉrt 96. 1969. 271.
- Zolnay Vilmos*: Mesebeli állatábrázolások. Éltud 24. 1969. 146, 162—163. 3 ill.
- V. Klasszikus és keleti régészet — Archaeologia classica ac orientalis
- Adriani A.*: Repertorio d'arte dell'Egitto greco-romano. Vol. 1—2. Palermo 1966. Rec. Castiglione László: AnTan 15. 1968. 284—286.

- Aiszóposz meséi.* Ford., utószót írta, jegyzetekkel ellátta Sarkady János Bp. 1969. Magyar Helikon Kiadó 166 p.
- Az antik Róma.* (Tutto su Roma antica, Firenze 1963.) Ford. Lontay László. Bp. 1967. *Rec. Borzsák István:* AnTan 15. 1968. 289–291., *Katus Mária:* Orv törtKözl 48/49. 1969. 227.
- Archäologische Forschungen in Lukanien.* II. Heraklea Studien. Hg. v. B. Neutsch. Heidelberg 1967. Röm. Mitt. XI. Erg. heft. *Rec. Szilágyi János György:* AnTan 16. 1969. 109–111.
- Barta Gábor:* Legende und Wirklichkeit. Das Regenwunder des Marcus Aurelius. ActaClassDeb 4. 1968. 85–91.
- Boardman John:* Near Eastern and Archaic Greek Gems in Budapest. — Közel-keleti és görög archaikus gemmák Budapesten. BullBA 32/33. 1969. 7–17. 147–152. 20 ill.
- Borzák István:* Fortleben-Studien. ActaClassDeb. 4. 1968. 93–105.
- Borzák István:* P. Cornelius Tacitus, der Geschichtsschreiber. PaulysRE Suppl. 11. 1968. 373–512. 1365.
- Borzák István:* Tacitus Germanicus portréja. AnTan 16. 1969. 45–53.
- Bothmer Dietrich von:* An Amphora by Exekias. — Egy Exekias amfora. BullBA 31. 1968. 17–25, 105–108. 9 ill.
- Caesar Caius Iulius:* Commentario de bello civili. Sajtó alá rendezte, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Havas László. Bp. 1969. Tankönyvkiadó (Auctores Latini X.)
- Capozza M.:* Movimenti servili nel mondo romano in età repubblicana. Vol. I. Dal 501 al 184 a. Cr. Roma 1966. *Rec. Maróti Egon:* AnTan 15. 1968. 287–289.
- Castiglione László:* Diocletianus és a blemmyes. AnTan 15. 1968. 203–220. 13 ill.
- Castiglione László:* Egy éreműves sírköve. A római kori egyiptomi sírsztélék értelmezéséhez. AnTan 16. 1969. 54–65. 7 ill.
- Castiglione László:* Kis mitológia. Bevezetés. Éltud 24. 1969. 2114, 2133., I. Zeus és „szerelmei”. 2184–2189. 8 ill. II. Apollón és Artemisz. 2288–2293. 6 ill., III. Az eleusziszi misztériumok. 2383–2389. 8 ill., IV. Pallasz Athéné. 2474–2479. 8 ill.
- Castiglione László:* Az ókor legnagyobb épülethelyreállítási akciója. Művéd 13. 1969. 65–70. 5 ill.
- Chadwick John:* The Decipherment of Linear B. 2. Ed. Cambridge (England) 1967. *Rec. Vekerdí József:* MKszle 85. 1969. 183–184.
- Cicero:* De imperio Cn. Pompei. Pro lege Manilia. Sajtó alá rendezte, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Maróti Egon. Bp. 1969. Tankönyvkiadó 86 p. (Auctores Latini VII.)
- Csillag Pál:* Das Eherecht des Augusteischen Zeitalter. Klio 50. 1968. 111–138.
- Devecseri Gábor:* Árgirus és Odüsszeusz. Kardos Tibor: „Az Árgirus széphistóriája” c. könyve kapcsán. FilolKözl 14. 1968. 308–338.
- Dobrovits Aladár:* I. Amenemhat király „Tanítása”. A humanizmus kezdetei Egyiptomban. FilolKözl 14. 1968. 286–307.
- Dontas Georges:* Veszélyben a Parthenon. Ford. Lipták Irén. Művéd 13. 1969. 120–122. 6 ill.
- Dotakuk,* a rejtélyes nagyméretű japán bronzharang. (Yayoi-kultúra, i. e. 300–i. u. 300). Éltud 24. 1969. 2154–2155. 1 ill.
- Falus Róbert:* A tudomány és a népszerűsítés egysége. Megjegyzések Hahn István könyvéhez (Istenek és népek, Bp. 1968). Világosság 10. 1969. 60–62.
- Ferenczy Endre:* Róma politikája a patricius-plebejusi állam kialakulása korszakában. Kandidátusi disszertáció tételei. Bp. Akadémia
- Ferenczy László:* Érdekes műtárgyak a Kelet-Ázsiai Múzeumban. MúzMag 1969. 3. 18–19. 4 ill.
- Ferenczy László:* Zwei Devataköpfe aus den Wandmalereien der Maya-Höhlen in Kyzil. IpMÉ 10. 1967. 167–174. 2 ill.
- Frel Jiří:* Le sculpteur de Budapest. — A Budapest-szobrász. BullBA 31. 1968. 27–34, 109–112. 7 ill.
- Gecse Gusztáv:* Az ugariti ásatások és a Biblia. Világosság. 10. 1969. 652–657. 2 ill.
- Gesztyéi Tamás:* Az Ara Pacis Augustae hitelességének kérdéséhez. AnTan 15. 1968. 239–242.
- Goyon J. C.:* Le papyrus du Louvre N 3279. Le Caire 1966. *Rec. Kákossy László:* AnTan 15. 1968. 282–283.
- Graves Robert—Patai Raphael:* Héber mítoszok. A Genezis könyve. Ford. Terényi István. Bp. Gondolat Kiadó 296 p.
- Greifenhagen A.:* Das Vestarelieff aus Wilton House. Berlin 1967. *Rec. Szilágyi János György:* ArchÉrt 96. 1969. 137–138.
- Hahn István:* Das bäuerliche Patrocinium in Ost und West. Klio 50. 1968. 261–276.
- Hahn István:* A plebs urbana a köztársaság válságos időszakában. AnTan 16. 1969. 17–43.
- Hahn István vide: Falus Róbert*
- Hajnóczy Gyula:* Egyiptom építészete. Bp. 1969. Corvina 119 p. 48 t. ill. (Az Építészeti Világa I.)
- Hajnóczy Gyula:* Az építészettörténete. Ókor. Bp. 1967. *Rec. Oroszlán Zoltán:* ArchÉrt 96. 1969. 270–271., *Szabó Miklós:* AnTan 16. 1969. 95–99., *Wessetzky Vilmos:* MűvtÉrt 17. 1968. 295.
- Hajnóczy Gyula:* Ókori épületek műemlékvédelme. III. Befejező rész. Itália. Művéd 13. 1969. 47–55. 9 ill.
- Harmatta János:* Bizánc és a Sāsānidák kapcsolatainak történetéhez. AnTan 16. 1969. 66–82. 1 t.
- Harmatta János:* Görög nevek hettita forrásokban. AnTan 15. 1968. 181–189.
- Havas László:* Mithridate et son plan d'attaque contre l'Italie. ActaClassDeb 4. 1968. 13–25.
- Hencken Hugh:* Tarquinia, Villanova and Early Etruscans. Vol. 1–2. Cambridge, Mass. 1968.
- Henninger Joseph:* Zum semitischen Nomadentum. Viehwirtschaft und Hirtenkultur 1969. 33–68.
- Historia Augusta.* Válogatás. Ford. Terényi István. Válogatta Ferenczy Endre. A bevezetést írta Hahn István. Bp. 1968. Gondolat Kiadó 355 p. 2 térk. *Rec. Vaday Andrea:* AnTan 16. 1969. 104–106.
- Horváth Tibor:* A Carved Lacquer Ting with the Mark of Hsüan-Te. IpMÉ 10. 1967. 175–180. 4 ill.
- Horváth Tibor:* Ferenc Hopp Museum für Ostasiatische Kunst. Die Museen von Budapest, 1969. 47–48. Bilder 137–140. (5 ill.)
- Horváth Tibor:* A Hopp Ferenc Keletázsiai Művészeti Múzeum. Budapest Múzeumai 1969. 43–44. 4t. (5 ill.)
- Horváth Tibor:* A Hopp Ferenc Keletázsiai Művészeti Múzeum nemzetközi tudományos ülésszakáról. Múz Közl 1969: 3. 81–93.
- Horváth Tibor:* (szerk.) Az ötvenéves Hopp Ferenc Keletázsiai Művészeti Múzeum jubileumi kiállítása. A múzeum legszebb tárgyai. — A Selection of the Museum's Outstanding Pieces. The Jubilee Exhibition of the Ferenc Hopp Museum of Eastern Asiatic Arts. Bp. 1969. Népművelési Propaganda Iroda 94 p. 32 t.
- Horváth Tibor:* A Hopp Ferenc Múzeum jubiláris kiállítása. Gink Károly felvételei. Budapest 7. 1969: 11. 23–25. 7 ill.
- Horváth Tibor:* Az 50 éves Hopp Ferenc Keletázsiai Művészeti Múzeum jubileumi kiállítása. MúzMag 1969: 2. 33–35. 4 ill.
- Horváth Tibor:* Reports on the Activities of The Ferenc Hopp Museum of Eastern Asiatic Arts in 1965–1966. IpMÉ 10. 1967. 129–156. 9 ill., ... in 1967. IpMÉ 11. 1968. 123–142. 12 ill.
- Horváth Vera:* Maurya Mother Goddess Figurines. IpMÉ 10. 1967. 157–165. 6 ill.
- Iosephus Flavius:* A zsidók története (Ἰουδαϊκὴ Ἀρχαιολογία) XI–XX. könyv. Görög eredetiből ford. Révay József. A görög szöveggel összevetette, jegyzetekkel ellátta és az előszót írta Hahn István. Bp. 1966. 554 p. 1 mell.
- Istvánfi Gyula:* Az Abu—Simbel-i templomok áthelyezése. Művéd 13. 1969. 100–111. 14 ill.
- Kádár Zoltán:* Serica. Le rôle de la soie dans la vie éco-

- nomique et sociale de l'Empire romain, d'après les documents écrits. (Le IIIe siècle.) ActaClassDeb 4. 1968. 79—84.
- Kákossy László: Egyiptológiai munkakonferencia Leipzigben. AnTan 16. 1969. 123—124.
- Kákossy László: Pythagoreus hatás Apuleius Metamorphoses XI-ben? AnTan 15. 1968. 243—245.
- Kákossy László: Varázslás az ókori Egyiptomban. Bp. 1969. Akadémiai Kiadó 202 p. 32 t. p. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 7.)
- Kayser Hans: Thébanak száz kapuja volt. Történelmi helyek a Nílus mentén. (Hundert Tore hatte Theben.) Ford. Terényi István. Bp. 1969. Gondolat Kiadó 188 p. 51 t. 90 ill.
- Kelsos: Igaz szó. A kereszténység első átfogó bírálata. Ford. és az előszót írta Komoróczy Géza. Világosság 10. 1969. márc. mell. 1—32.
- Kiss Ákos: A judaeai Masada feltárásairól (első századi). AnTan 16. 1969. 125.
- Kleiner G.: Die Ruinen von Milet. Berlin 1968. Rec. Castiglione László: ArchÉrt 96. 1969. 275—276.
- Kréta. Több ezer éves „modern” váza a minosi korszakból Myrtos faluban. Éltud 24. 1969. 1867.
- Kriveltov Ioszif A.: Ásatások a „bibliai” országokban. Ford. Auer Kálmán. Bp. 1969. Kossuth Könyvkiadó 199 p. 24 t. Univerzum könyvtár.
- Kunkel W.: Herkunft und soziale Stellung der römischen Juristen. Graz 1967. Rec. Csillag Pál: AnTan 15. 1968. 293—295.
- Livius Titus: A római nép története a város alapításától. Második kötet. V—X. könyv. Ford., az utószót írta és a jegyzetanyagot összeállította Muraközy Gyula. Bp. 1969. Európa Könyvkiadó 491 p.
- Livius vide: Nagy Ferenc
- Lucretius: De rerum natura. Szemelvények. A szöveget gondozta, a bevezetést és a jegyzeteket írta Borzsák István. Bp. 1969. Tankönyvkiadó 183 p. 8 t.
- Maróth Miklós: A Keret-eposz (ugarit). AnTan 16. 1969. 126—142.
- Maróti Egon: Egy újonnan felfedezett verses oraculum a kalózok ellen. AnTan 15. 1968. 233—238.
- Maróti Egon: Ferae in familia. (Cato „De agri cultura”, caput 137. értelmezéséhez). AnTan 16. 1969. 83—86.
- Maróti Egon vide: Rabszolgák az ókori Rómában
- Meulenaere H. de: Le surnom égyptien à la basse époque. Istanbul 1966. Rec. Varga Edit: AnTan 15. 1968. 283—284.
- Nagy Ferenc: Livius művének Praefatio-ja. AnTan 16. 1969. 144—150.
- Ősi japán sírok: az V. századból. Éltud 24. 1969. 1004. 3 ill.
- Ovidius műveiből szemelvények. A szöveget gondozta, válogatta, a bevezetést és a jegyzeteket írta Szabó Kálmán. Bp. 1968. Tankönyvkiadó 208 p. Rec. Szilágyi János György: AnTan 16. 1969. 99—103.
- Philae. Elköltöztetik a Nílus gyöngyét. Éltud 24. 1969. 810—812. 5 ill.
- Planhol Xavier de: L'évolution du nomadisme en Anatolie et en Iran. Étude comparée. Viehwirtschaft und Hirtenkultur 1969. 69—93. 1 mell.
- Pleidell Orsolya: Sosem élt szentek halálára. Mítosz és valóság. Világosság 10. 1969. 508—512. 2 ill.
- Pólay Elemér: Differenzierung der Gesellschaftsnormen im antiken Rom. Bp. 1964. Rec. Diósi György: AnTan 15. 1968. 280—281
- Pólay Elemér: Die Sklavenehe im antiken Rom. Das Altertum 15. 1969. 83—91.
- Rabszolgák az ókori Rómában. (Egykorú szövegek.) Összeállította, az előszót, magyarázatokat és jegyzeteket írta Maróti Egon. Bp. 1969. Gondolat Kiadó 212 p. 16 t. (Európai Antológia. Róma)
- Ritoók Zsigmond—Sarkady János—Szilágyi János György: A görög kultúra aranykora. Periklés százada. Bp. 1969. Gondolat Könyvkiadó 748 p. 270 ill.
- Sarkady János: Aisopos der Samier. Ein Beitrag zur archaischen Geschichte Samos'. ActaClassDeb 4. 1968. 7—12.
- Sarkady János vide: Aiszóposz, Ritoók Zs.
- Scher Tibor: A holt-tengeri tekercsek művelődéstörténeti jelentősége. — The Rolls from the Dead Sea and the History of Antique Culture. MKszle 85. 1969. 213—219, 219.
- Schierig W.: Griechische Tongefäße. Gestalt, Bestimmung und Formwandel. Berlin 1967. Rec. Szilágyi János György: ArchÉrt 96. 1969. 137.
- Schouten J.: The Rod and Serpent of Asklepios, Symbol of Medicine. Amsterdam 1967. Rec. R. Harkó Viola: OrvtörtKözl 48/49. 1969. 231.
- Stadelmann R.: Syrisch-palästinensische Gottheiten in Aegypten. Probleme der Aegyptologie. Leiden 1967. Rec. Kákossy László: AnTan 16. 1969. 106—107.
- Stjernquist Berta: Ciste a cordoni. Vol. 1—2. Lund 1967.
- Studien zur Geschichte und Philosophie des Altertums. Herausgegeben von János Harmatta. Bp. 1968. Akadémiai Kiadó 405 p. 1 t.
- Szádeczky-Kardoss Samu: Aufsätze in Suppl. XI. der Paulys Realencyclopädie: Bagaudae 346—354, Mimermos 935—951., Scamarae 1239—1242.
- Szati síremlékek India nyugati részében. Éltud 24. 1969. 1626. 3 ill.
- Szentlélek Tihamér: Ancient Lamps. Bp. 1969. Rec. K. Ju.: VDI 1969: 3. 186—188.
- Szilágyi János György: Etruszk művészet a Szépművészeti Múzeumban. Gink Károly fotóival. Budapest 7. 1969: 1. 31—33. 6 ill.
- Szilágyi János György: „Az etruszkok művészete és kultúrája” c. bécsi kiállítás ismertetése. AnTan 15. 1968. 269—275. 4 ill.
- Szilágyi János György: A Plutón-festő munkásságához. AnTan 16. 1969. 1—15. 14 ill.
- Szilágyi János György: Un problème iconographique. — Egy ikonográfiai probléma. BullBA 32/33. 1969. 19—30, 153—159. 6 ill.
- Szilágyi János György vide: Ritoók—Sarkady
- A szíriai Natuf-i civilizáció. Tízezer éves település Mallahában. Éltud 24. 1969. 1964.
- Szübarisz városát megtalálták. Éltud 24. 1969. 859—859. 3 ill.
- Tacitus Cornelius. Annalen. Bd. IV. Kap. 14—16. Erläutert und mit einer Einleitung versehen von. E. Koestermann. Heidelberg 1968. Rec. Borzsák István: AnTan 16. 1969.
- Tacitus P. Cornelius monográfia vide: Borzsák István
- Tegyey Imre: 'Αταλάνσαιο καλλός. Notes on PyIn 725. 18—21 and 692. ActaClassDeb 4. 1968. 3—5.
- Trencsényi-Waldapfel Imre: Untersuchungen zur Religionsgeschichte. Aus dem Ungarischen übertragen von Géza Engl. Amsterdam 1966. Haekert 570 p. 32 t. Rec. Burkert Walter: Gnomon 41. 1969. 113—117.
- Ürögdi György: Publicani. PaulysRE 11. 1968. 1184—1208.
- Ürögdi György: Róma. Bp. 1969. Franklin ny. 328 p. 52 t., ill. Külföldi városkalauzok
- Ürögdi György: Róma kenyeré—Róma aranya. Bp. 1969. Gondolat Kiadó 248 p. 45 t. 2 mell.
- Varga Edit: Le fragment d'un hypocéphale égyptien. — Egy hypokefal töredék. BullBA 31. 1968. 3—15, 95—103. 8 ill. Kiadó 596 p.
- Vidal Gore: Julianus. Bp. 1969. Gondolat Kiadó 596 p. Ford. Róna Ilona
- Visky Károly: Esclavage et artes liberales à Rome. RevIntDroitsAnt 15. 1968. 473—485.
- Visky Károly: Festők, szobrászok és alkotásaik a római jog tükrében. AnTan 15. 1968. 190—202.
- Volsinii. Feltártak egy etruszk várost. Éltud 24. 1969. 2204.
- Warner Rex: Iulius Caesar. Ford. Máthé Klára és Szijgyártó László. Bp. 1969. Gondolat Kiadó 622 p.
- Wente E. F.: Late Ramesside Letters. Chicago 1967. Rec. Kákossy László: AnTan 16. 1969. 108—109.
- Wessetzky Vilmos: Egyiptomi gyűjtemények Magyarországon. Népművelés 16. 1969: 4. 29—30. 4 ill.
- Wessetzky Vilmos: Le nom d'Ankhou sur une stèle de Budapest. — Az Ankhu név egy budapesti sztélén. BullBA 32/33. 1969. 3—6, 145—146. 3 ill.

Wessetzky Vilmos: A würzburgi orientalista konferencia egyiptológiai előadásai. ArchÉrt 95. 1968. 264–265.
 Willets R. F.: The Law Code of Gortyn. Berlin 1967.
 Rec. Szabó Miklós. ArchÉrt 96. 1969. 274–275.
 Wittek M.: Album de paléographie grecque. Specimens d'écritures livresques du IIIe siècle avant Jésus Christ au XVIIIe siècle, conservés dans les collections belges. Gand 1967. Rec. R. Kubinyi Márta: AnTan 16. 1969. 114.
 Zamarovsky Vojtech: Róma történelmet írt. Ford. Bártfai László. Bratislava 1969. Madách Kiadó 610 p. 14 t. 50 ill.

VI. Provinciaális régészet — Saecula imperii romani

Aquincum (Realencyclopädie-Artikel) vide: Mócsy András
 Balla Lajos: Die Inschrift eines Senators aus Savaria. EpStud 4. 1967. 61–62.
 Balla Lajos: Zu einigen Problemen der Militärgeschichte des Prinzipats. Rec. 1. Domaszewski Alfred von: Die Rangordnung des römischen Heeres. 2. Aufl. Köln 1967. ActaClassDeb 4. 1968. 119–120., 2. Studien zu den Militärgrenzen Roms. Vorträge des 6. Internationalen Kongresses in Süddeutschland. Köln 1967. ActaClassDeb 4. 1968. 120–121.
 Balla Lajos–Tóth István: Adatok Pannonia és Dácia kapcsolataihoz. — Some Facts on Relations between Pannonia and Dacia. DebME 1966/1967. 119–129. 130. 2 ill.
 Balla Lajos–Tóth István: A propos des rapports entre la Pannonie et la Dacie. ActaClassDeb 4. 1968. 69–78.
 B. Bónis Éva vide: B. Thomas Edit
 Biróné Sey Katalin: Köztársasági éremlelet Körösszakálról. — Republican Coins Found at Körösszakál. DebME 1966/1967. 67–89, 90. 14 t. 1 térk.
 Bökönyi Sándor vide: B. Bónis Éva
 B. Bónis Éva: Die spätkeltische Siedlung Gellérthegey–Tabán in Budapest. Anhang: Bökönyi Sándor: Untersuchung des Tierknochenmaterials der Siedlung Gellérthegey–Tabán. Bp. 1969. Akadémiai Kiadó 251 p. 56 t. 106 ill. (Bökönyi: 238–243.) ArchHung 47. Rec. vide: Mócsy András
 B. Bónis Éva: Keltische Darstellungen auf provincial-römischer Keramik. ActaReiCret. 9. 1967. 5–12. 6. ill.
 P. Buocz Terézia: Savaria topográfiája. Szombathely 1967. Rec. Oroszlán Zoltán: ArchÉrt. 96. 1969. 270.
 P. Buocz Terézia: Vámbélyegző Savariából. VasiSze 23. 1969. 300–304. 1 ill.
 Sz. Burger Alice: Terracotta ex-voto aus einem pannonischen Frauengrab. ActaReiCret. 9. 1967. 13–19. 2 t.
 A Csörsz-árok eredete. Éltud 24. 1969. 2300–2301.
 Csörsz-árok vide: Patay Pál, Zólyomi Bálint (Pars II.)
 Dobó Árpád: Die Verwaltung der römischen Provinz Pannonien von Augustus bis Diocletianus. Bp. 1968. Rec. Nagy Tibor: ActaArchHung 21. 1969. 395–409. (deutsch).
 Domaszewski Alfred von vide: Balla Lajos
 Dümmerling Ödön: Römische Denkmäler am ungarischen Donauknie. Das Altertum 15. 1969. 19–26. 5 ill.
 K. Éry Kinga: Anthropological Studies on a Late Roman Population at Majs, Hungary, Comitatus Baranya. AnthrHung 8. 1968. 31–58. 2 t. (12 ill.)
 Fitz Jenő: La carrière de L. Valerius Valerianus. Latomus 28. 1969. 126–140.
 Fitz Jenő. Die Domus Heraclitiana in Intercisa. Klio 50. 1968. 159–169.
 Fitz Jenő: Gorsium. Excavations in a Roman Settlement of Lower Pannonia. — Prace wykopaliskowe na terenie osady rzymskiej w Dolnej Pannonii. Acta ArchCarp 10. 1968. 287–300, 300. 7 ill.
 Fitz Jenő: A gorsiumi ásások. Életrékel egy római város. Éltud 24. 1969. 943–948. 8 ill.
 Fitz Jenő: Die Laufbahn der Statthalter in der römischen Provinz Moesia Inferior. Weimar 1966. Rec. Danem Albert: Latomus 28. 1969. 232–233., Thomasson B. E.: Gnomon 40. 1968. 629–630.
 Fitz Jenő: Réorganisation militaire au début des guerres

marcomanes. Hommages à Marcel Renard. Tome 2. Bruxelles. Collection Latomus 102. 262–274.
 Fitz Jenő: Zu der Geschichte der Praetentura Italiae et Alpium im Laufe der Markomannenkriege. — Povzetek k zgodovini pretenture Italiae et Alpium za markomanskih vojn. ArhVest 19. 1968. 43–50, 50–51
 Fülepi Ferenc: Campona. PaulysRE 11. 1968. 357–368. 1 ill.
 Fülepi Ferenc: Későrómai temető Pécs, Geisler Eta u. 8. sz. alatt. — Early Christian Cemetery at Pécs, No. 8. Geisler Eta Street. Summary. ArchÉrt 96. 1969. 3–41, 41–42. 55 ill.
 Fülepi Ferenc: Nuove indicazioni per la storia del cristianesimo in Pannonia. CorsiCultRav 1969. 165–178. 4 ill.
 Fülepi Ferenc: Scavi archeologici a Sopiana. CorsiCult Rav 1969. 151–163. 4 ill.
 Fülepi Ferenc: The Stratigraphy of Sopiana as Reflected by Pottery. ActaReiCret 9. 1967. 23–28. 6 t. (10 ill.)
 Füzes F. Miklós–Sági Károly: A balatoni szőlőkultúra pannon gyökerei. FilolKözl 14. 1968. 347–363.
 Gabler Dénes: Terra sigillaták a Kelet-Pannoniával szomszédos Barbaricumban. A Barbaricum importjának néhány kérdése. — Sigillaten im Ostpannonien benachbarten Barbaricum. Auszug. — Terra Сигиллата в соседнем с восточной паннонией барбарикуме. Резюме. ArchÉrt 95. 1968. 211–240, 240–241, 241–242. 19 ill.
 Gabler Dénes: Újabb feliratos kömlék Ács–Vaspusztáról — Ein neues Steindenkmal mit Inschrift aus Ács–Vaspuszta. Auszug. ArchÉrt 96. 1969. 199–205, 205–206. 3 ill.
 Gabler Dénes: Westerndorfer Sigillata im Barbaricum ostwärts von Pannonien. BayVorg 33. 1968. 100–110. 3 t. 4 ill.
 Gabler Dénes: Die Zusammenhänge zwischen Arrabona und dem südöstlichen Alpengebiet. ArhVest 19. 1968. 53–60. 2 ill.
 Geszti Eszter: Éremlelet a nagytétényi kastély alól. — Der Münzfund beim Schloss in Nagytétény. IpME 10. 1967. 47–57, 58. 23 ill.
 Gorsium vide: Fitz Jenő
 Granasztói György: Timgad, egy római táborváros Észak-Afrikában. Művéd 19. 1969. 111–113. 4 ill.
 Gruendel Roland: Addenda bibliographica praecipue ad CIL e periodico l'Année épigraphique nominato excerpta. Berlin 1965. Rec. Szilágyi János: ArchÉrt 96. 1969. 138.
 Herman József: Latinitas Pannonica. Kísérlet a pannoniai feliratok latinságának jellemzésére. FilolKözl 14. 1968. 364–376.
 Heukemes B.: Römische Keramik aus Heidelberg. Bonn 1964. Rec. B. Bónis Éva: ArchÉrt 95. 1968. 275–276.
 Kádár Zoltán: A Debrecenben talált közel-keleti bronz löszobrocska. — Die in Debrecen vorgefundene Pferdestatue vom Nahen Osten. DebME 1966/1967. 615–619, 629. 2 t.
 Lányi Veronika: The Coinage of Valentinian I. in Siscia. ActaArchHung 21. 1969. 33–46. 12 ill.
 Maron Ferenc: Pénzromlási emlékek egy római kori korsóban. (Paloznak, Balozsamegyes és Tács újabb római kori emlékei.) Magyar Nemzet 25. 1969. IX. 26. 224. sz. 4.
 Mócsy András: Aufsätze in Paulys Realencyklopädie, Suppl. XI. 1968. Aqua Balissae 62, Aquincum 62–131, Arabiates 131, Aravisci 132–136, Azali 344–346, Bacensis civitas 346, Basoretensis vicus 353–354, Bathinus 355, Caramentesium vicus 368, Celamantia 368, Constantia 371–372, Cornacensis 373, Doecis 538–539, Hercuniates 687, Ias(s)ii 845, Incerum 849–850, xávdavon 853, xúvroi 873–874, Limigantes 875–876, Manneianis 1365, Municipium Iasorum 1003–1004, Mun. Volg... 1016, ad Mures 1016, pápza 1029, Pelso lacus 1049–1051, Populi 1111, Sibaris 1246, tápzirov 1258, Tolesas 1268, Villa Gai 1271–1272, Vincentia 1272, Vindonianus vicus 1275–1276, Vixillum castellum 1276.
 Mócsy András: A Gellérthegey–Tabáni telep és az era-

- viszkuszok problémája. B. Bónis Éva „A Gellérthegy – Tabáni késővaskori telep” c. kandidátusi disszertáció opponensi véleménye. *AnTan* 15. 1968. 275–279.
- Mócsy András: Moesia Superior romanizációja. Bp. 1967. Akadémiai sokszorosító 18. p. Tud. doktori értekezés tézisei.
- Mócsy András: Opponensi vélemény Várady László: „Új barbár népek Pannoniában a IV. század végén” c. kandidátusi disszertációjáról. *RégDolg* 9. 1968. 9–20.
- Mócsy András: Pannonia-Forschung 1964–1968. *ActaArchHung* 21. 1969. 340–375. 7 ill.
- Mócsy András: Seminarium epigraphicum II. Magyar Tudományos Akadémia 1968. május 21–27. Budapest. *AnTan* 16. 1969. 121–122.
- Moskovszky Éva: Még mindig kísértenek a szőnyi csontfaragványok. *MúzMag* 1969: 3. 52
- Müller Róbert: Ásatások Zalalövön. *MúzMag* 1969: 3. 10. 3 ill.
- Nagy Tibor: Az új Année Epigraphique. *ArchÉrt* 96. 1969. 107–108.
- Novaesium II. H. Schönberger – H. G. Simon: Die mittelkaiserzeitliche Terra-Sigillaten von Neuss. M. Vegas: Die römische Lampen von Neuss. Berlin 1966. *Rec. Gabler Dénes*: *ArchÉrt* 96. 1969. 276–277.
- Patay Pál: A Csörsz árka. *TerVil* 100. 1969. 409–411. 7. ill.
- Patay Pál: Csörsz árka – ördög árka. *MúzMag* 1969: 1. 22–23. 5 ill.
- Pekáry Tamás: Untersuchungen zu den römischen Reichsstrassen. Bonn 1968. Habelt 195 p. Antiquitas. Reihe 1. Bd. 17.
- Pető Mária: A hadsereg lótarása Pannoniában. *AnTan* 15. 1968. 252–256. 1 ill.
- Sz. Póczy Klára: Aquincum. Bp. 1969. Corvina Kiadó 52 p. 40 ill.
- Sági Károly vide: Füzes F. M. és Simonyi Dezső
- Sellye Ibolya: Recueil des bronzes ajourées de Pannonie faits par les maîtres à l'époque de l'Empire romain. Hommages à Marcel Renard, Tome 3. Bruxelles 1969. Collection Latomus 103. 518–541. 6. t.
- Simonyi Dezső: Megjegyzések Sági Károly balatoni „földrajzi kép”-éhez. *FöldrKözl* 18. 1969. 260–262.
- Soproni Sándor: Limes Sarmatiae. — Pezjome — Auszug. *ArchÉrt* 96. 1969. 43–52, 52–53, 53. 3 ill.
- Soproni Sándor: Valentinianus-kori éremlelet Hajdúnánás—Tedejről. — The Hajdúnánás—Tedej Medal Find from the Period of Valentinianus. *DebME* 1966/1967. 91–116, 117. 1 t. 3 ill.
- Stern Henri: Récueil général des mosaïques de la Gaule. Tome X. Supplement à Gallia. II. Province de Lyonnaise. 1. Lyon. *Rec. Kiss Ákos*: *ArchÉrt* 95. 1968. 276–277.
- Studien zu den Militärgrenzen Roms vide: Balla Lajos
- Szentlélek Tihamér: Újabb keleti kultuszemlékek Savariában. *FilolKözl* 14. 1968. 377–384. 3 ill.
- Szilágyi János: Kőfeliratok az Aquincumi Múzeum régi gyűjtéséből. III. — Steininschriften aus der alten Sammlung des Museums von Aquincum. III. Auszug. *ArchÉrt* 96. 1969. 72–81, 81–82. 32 ill.
- Tabula Imperii Romani. Aquincum—Sarmizegetusa-Sirmium. Bp. 1968. *Rec. Filip Jan*: *ArchRoz* 21. 1969. 418–419., *Gabler Dénes*: *ActaArchHung* 21. 1969. 394–395., *K. Ju.*: *VDI* 1969: 3. 185–186.
- B. Thomas Edit: Aranygyűrű Isis-Sothis ábrázolással a Magyar Nemzeti Múzeumban. *AnTan* 15. 1968. 246–252. 5 ill.
- B. Thomas Edit: Der Parzenkrug von Győr. Glasierte Waren aus Pannonien. *Kölner Jahrbuch* 9. 1967/1968. 83–85. 1 t. (4 ill.)
- B. Thomas Edit: Römische Villen in Pannonien. Beiträge zur pannonische Siedlungsgeschichte. *Rec. Barb Alphons A.*: *Gnomon* 40. 1968. 499–503.
- B. Thomas Edit—B. Bónis Éva: De Romeinen in Pannonië. Westelijk Hongarije en aangrenzende delen van Joëge—Slavie en Oostenrijk. Gids voor de tentoonstelling van het Hongaarse Nationale Museum te Boedapest te Nijmegen van 8. december 1968 — 9. februari 1969. Nijmegen 1968. 32 p. 17 t. 2 ill.
- B. Thomas Edit—B. Bónis Éva: Die Römer in Pannonien. Gastaussstellung des Ungarischen Nationalmuseums in Budapest. é. n. 32 p. 20 ill.
- Várady László: Das letzte Jahrhundert Pannoniens 376–476. Bp. 1969. Akadémiai Kiadó 602 p. (Text 1–402, Anhang, Register 403–602)
- Várady László vide: Mócsy András
- Walke N.: Das römische Donaukastell Straubing—Sordunum. Limesforschungen, Bd. 3. Berlin 1965. *Rec. Mócsy András*: *ArchÉrt* 95. 1968. 275.
- Wellner István: Az aquincumi Hercules-villa. Vezető a kiállítás és romkert megtekintéséhez. — Die Hercules-Villa in Aquincum. Führer zur Besichtigung der Ausstellung und des Ruinengartens. Bp. 1968. Budapesti Történeti Múzeum 55 p. 20 ill. 1 mell. (deutsch 33–55). Emlékek Budapest múltjából.
- Wellner István: The Hercules Villa in Aquincum. *Acta ArchHung* 21. 1969. 235–271. 38 ill.
- White K. D.: Agricultural Implements of the Roman World. Cambridge (England). *Rec. R. Pető Mária*: *AgtSzele* 11. 1969. 252–253.
- VII. Népvándorlás. Koraközépkor. Magyar őstörténet Aetas migrationum. Origines Hungarorum
- Alföldi András: An Ugrian Creation Myth on Early Hungarian Phalerae. *AJA* 73. 1969. 359–361. 1 t.
- Anonymus vide: Karsai Géza, Szegfi László
- Bálint Csanád: L'archéologie française et les incursions hongroises. *CahCivMéd* 11. 1968. 371–377. 10 ill.
- Bálint Csanád: Honfoglaláskori sírok Szeged—Öthalmon. — Могили из эпохи завоевания Родины на холме «Этхалом» вблизи Сегеда. *SzegediME* 1968. 47–88, 88–89. 11 t. 8 ill.
- Bartha Antal: Kelet-Európa és őstörténetünk. Valóság 12. 1969: 12. 64–73.
- Bartha Antal: A IX–X. századi magyar társadalom. (La société hongroise aux IXe et Xe siècles.) Bp. 1968. *Rec. Dienes István* (en français): *ActaArchHung* 21. 1969. 409–419
- Bartha Antal vide: Hoffmann Tamás
- Bilderchronik. Chronica de Gestis Hungarorum. Wiener Bilderchronik. Herausgegeben von Dezső Dercsényi. Bd. 1. Facsimile. Bd. 2. Kommentarbd. Bp. 1968. *Corvina* 152 + 215 p. 1 t. 10 ill. 1 Karte, 1 Stammtafel. Bd. 2. *Dercsényi Dezső*: Die Bilderchronik und ihre Zeit. *Csapodiné Gárdonyi Klára*: Schicksal und Beschreibung der Bilderchronik. *Dieselbe*: Beschreibung und Erläuterung der in der Bilderchronik erhaltenen Illustrationen. *Hervay Ferenc*: Die Quellen der Bilderchronik. *Rec. Bogyay Tamás*: *SOF* 27. 1968. 438–439., *Dávid Katalin*: *MKSzele* 85. 1969. 189.
- Boba Imre: Nomads, Northmen and Slavs. Eastern Europe in the Ninth Century. s'Gravenhage 1967 Mouton 138 p. (Slavo-Orientalia 2.) Ch. VI. The Majghari in Eastern Europe 87–101.
- Bobula Ida: Origin of the Hungarian Nation. Gainesville, Florida 1966. Danubian Research and Information Center 68 p.
- Bóna István: Magyarország településtörténeti vázlata az V–VII. században és a dunaújvárosi avar telep. *RégDolg* 9. 1968. 21–32.
- Bóna István: A szentendrei langobard temető régészeti elemzése az embertani és kémiai vizsgálatok fényében. *RégDolg* 9. 1968. 33–40.
- Bóna István: Über einen archäologischen Beweis des langobardisch-slavisch-awarischen Zusammenlebens. *ŠtudZvesti*, Nitra 1968. 35–45. 5 ill.
- L. Bottyán Olga: On the Problem of Correlation between the Alveolar Profile Angle and some Maxillary Indices (Migration Period). *TerME* 61. 1969. 413–423. 1 ill.
- Csallány Dezső: Évezredes jelek nyomában. A margitszigeti sírkő rovásfelirata. *Ország Világ* 13. 1969: 27. (júl. 2.) 10. 2 ill.
- Csallány Dezső: A nagyszentmiklósi aranykincs rovásfel-

- iratainak megfejtése és történeti háttér. — Die Entzifferung der Kerbinschriften des Goldschatzes von Nagyszentmiklós und sein geschichtlicher Hintergrund. — Исторический план расшифровка рунических надписей золотого клада из Надьсентмиклоша. Nyírmé 10. 1967. 31—74, 75—79, 80—84. 17 t. 6 ill.
- Csallány Dezső: Népvándorlás—honfoglaláskori bizánci régészeti kapcsolataink. Nyíregyháza 1965. Rec. Kőhegyi Mihály: Ethn 79. 1968. 448—449.
- Csalog Zsolt: Zum Nomadismus der landnehmenden Ungarn. Ein neuer Versuch zur Bestimmung der Phasen des Sesshaftwerdens. Viehwirtschaft und Hirtenkultur 1969. 186—198. 5 ill.
- Czegledy Károly: Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig. Bp. 1969. Akadémiai Kiadó 160 p. 15 ill. Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 8.
- Dienes István: Árpád fia Tarhos íjászáinak nyomában. Éltud 24. 1969. 610—615. 7 ill.
- Dienes István: A honfoglaló magyarok lakósátra a jurt. Éltud 24. 1969. 1894.
- Dienes István: Voltak-e a honfoglaló magyaroknak valódi rabszolgái? Éltud 24. 1969. 1557.
- Diószegi Vilmos: A pogány magyarok hitvilága. Bp. 1967. Rec. ifj. Kodolányi János: ActaEthnHung 18. 1969. 417—418.
- Domokos Pál Péter: Torkos József és az „oroszországi magyarok”. — Йожкеф Торкош и «Венгрии в России». NyelvtudKözl 70. 1968. 387—391.
- Erdélyi István: Egy koraközépkori vassisak a Déri Múzeumban. — An Iron Helmet from the Early Middle Ages in the Déri Museum. DebME 1966/1967. 197—204, 205. 3 t. 3 ill. 1 mell.
- Erdélyi István—Gumiljov Lev N.: A nomád világ egy-sége és sokrétűsége. — Единство и разнообразие степной культуры Евразии. Резюме. ArchÉrt 96. 1969. 54—60, 61.
- Erdélyi István—Ojtozi Eszter—Gening Wladimir F.: Das Gräberfeld von Newolino. Ausgrabungen von A. V. Schmidt und der archäologischen Kama-Expedition. Bp. 1969. Akadémiai Kiadó 93 p. 101 t. 26 ill. 3 Karten. ArchHung 46.
- Erdélyi István—Pataki László: A nagyszentmiklósi „Attila kincs” lelet-körülményei. — Über die Fundumstände des Schatzes von Nagyszentmiklós. SzegediME 1968. 35—43, 45. 3 ill.
- K. Éry Kinga: Reconstruction of the Tenth Century Population of Sárbogárd on the Basis of Archaeological and Anthropological Data. — A sárbogárdi X. századi közösség rekonstrukciója a régészeti és ember-tani adatok alapján. Alba Regia 8/9. 1967/1968. 93—130, 130—132. 27 t. 26 ill.
- Fettich Nándor: Válasz a zemléni fejedelmi sírlelet ügyében az Arch. Értesítő 93. 1966. 278—283. o. megjelent hozzászólásokra. ArchÉrt 96. 1969. 109—113. Megjegyzések Fettich Nándor válaszára: Bartha Antal 114—115, Bóna István 116—122, Györffy György 122—123, László Gyula 123—124, Pais Dezső 124—125.
- Fodor István: Félköríves keresztvasú szkíta és szarmata kardok. — Скифские и сарматские мечи и сегментовидным перекрестием. Резюме. — Épées scythes et sarmates à croisière arquée. Résumé. ArchÉrt 96. 1969. 67—70, 70, 70. 3 ill.
- Fodor István: Скифские и сарматские мечи с сегментовидным перекрестием. SovArh 1969: 3. 250—254. 1 ill.
- Garam Éva: Avar nyereg Tiszafüredről. — Ein awarischer Sattel von Tiszafüred. Auszug. ArchÉrt 96. 1969. 83—90, 90. 8 ill.
- Garam Éva: Die awarischen Gräberfelder von Szebény und die spätawarische hellgelbe, dünnwandige Scheibenkeramik. Diss. Auszug. RégDolg 9. 1968. 63—65.
- Garam Éva: A késő avarokori sárga kerámia. — Желтая керамика позднеаварской эпохи. Резюме. — Die spätawarische gelbe Keramik. Auszug. Arch Ért 96. 1969. 207—240, 240—241, 241. 10 ill.
- Gening Wladimir F. vide: Erdélyi I. — Ojtozi E.
- Haavio Martti: Suomalainen mytologia. (Finn mitológia.) Helsinki 1967. Rec. Voigt Vilmos: Ethn 79. 1968. 453—455.
- Hensel Witold: Anfänge der Städte bei den Ost- und Westslawen. (A városfejlődés kezdetei a keleti és a nyugati szlávoknál.) Berlin 1967. Rec. Frank Tibor: Sz 103. 1969. 154—155.
- Hensel Witold: Die Slawen im frühen Mittelalter. Ihre materielle Kultur. Berlin 1965. Rec. Jacobeit Wolfgang: AgtSzele 10. 1968. 590—591.
- Hessen Otto von: Die langobardische Keramik aus Italien. Wiesbaden 1968. Rec. Bóna István: ArchÉrt 95. 1968. 277—279.
- Hoffmann Tamás: „Régi dicsőségünk...” Gondolatok Bartha Antal könyvéről. Valóság 11. 1969: 1. 89—98.
- Hoffmann Tamás: Vor- und Frühgeschichte der ungarischen Landwirtschaft. AgtSzele 10. Suppl. 1969. 1—35.
- Hultbald Filip: Övergång från nomadism till agrar bosättning i Jokkmokk socken. (Átmenet a nomadiz-musból az agrártelepülésbe Jokkmokk járásban, Lappföldön.) Rec. Szabó Máttyás: Ethn 79. 1968. 459—461.
- Hun temetkezés görög sírban a Krim nyugati részén Beljausznál. Éltud 24. 1969. 1531.
- Karsai Géza: Az Anonymus kódex első levele. Kutatási beszámoló. MKSzele 84. 1968. 42—51. 3 t.
- Képes Krónika. A magyarok bejövetele. Színes repro-dukció. Művészet 10. 1969:10. borítólapp
- Képes Krónika vide: Bilderchronik et Szigethy Ágnes Kiss Attila: A magyar államalapítás telepítéseinek tükröződése dunántúli köznépi temetőkben. — Отра-жение переселении эпохи венгерского государства и рязовых могильниках Задунавья. Резюме. — Die Wi-derspiegelung der Ansiedlungen zur Zeit der unga-rischen Staatsgründung in transdanubischen Gemein-volk-Gräberfeldern. Auszug. ArchÉrt. 95. 1968. 243—255, 256, 256. 10 ill.
- U. Kőhalmi Katalin: A steppei nomádok íjászfelszerelése, kialakulása, történeti szerepe a hagyományban és folklórban. Kandidátusi értekezés tézisei. Bp. 1968. Akadémiai soksz. 14 p.
- László Gyula: Avarok és a kereszténység. RégDolg 9. 1968. 41—53.
- Lippert Andreas: Ein frühawarischer Grabfund aus Wien XII. ActaArchHung 21. 1969. 47—50. 1 ill.
- Lipták Pál: A magyarság etnogenezisének paleoantropológiája. Tudományos doktori értekezés tézisei. Bp. 1969. Akadémia
- Lipták Pál: A nádudvar—töröklaponyagi X—XI. századi temető antropológiai vizsgálata. — Recherches anthropologiques sur les ossements de la cimetière Nádudvar—Töröklaponyag des 10—11. siècles. DebME 1966/1967. 179—189, 195. 5 t.
- Lipták Pál—Vámos Károly: A „Fehértó-A” megneve-zésű avar kori temető csontváz anyagának embertani vizsgálata. — Anthropologische Untersuchung des Skelettmaterials des awarenzeitlichen Gräberfeldes von „Fehértó-A”. AnthrKözl 13. 1969. 3—29, 29—30. 4 t. (7 ill.)
- Macartney C. A.: The Magyars in the Ninth Century. New Edition. Cambridge (England) U. P. 1968. 248 p. 1 t.
- Matolcsi János: Avarkori háziállatok maradványai Gyenesdiáson. — Überreste von Haustieren aus dem Zeitalter der Awaren in Gyenesdiás. MMezőMúzközl 1967/1968. 85—122, 122—124. 2 t. (4 ill.)
- Matolcsi János: Ugor—magyar település nyomai a Szura mentén. Éltud 24. 1969. 12—16. 6 ill. Hozzá-szólás: Fodor István: Éltud 24. 1969. 290, 305. 1 ill.
- Mesterházy Károly: Adatok a honfoglaláskori magyar köznépi család szerkezetéhez. — Some Facts on the Structure of Hungarian Commonalty Joint Families at the Time of the Conquest. DebME 1966/1967. 131—174, 175—178. 5 t. 15 ill. 6 mell.
- Mesterházy Károly: Bizánci keresztény nyomok Berettyó-újfalu határában. — Vestiges du christianisme byzantin dans les confins de Berettyóújfalu. Résumé. ArchÉrt 96. 1969. 91—98, 98. 5 ill.

- Mesterházy Károly: Népvándorláskori csontcsatok. — Костяны пражки великого переселения народов. Резюме — Boucles d'os de l'époque des Grandes invasions. Résumé. ArchÉrt 96. 1969. 242—245, 245—246, 246, 4 ill.
- Moór Elemér: Pénz szavunk származása nyelvi, archeológiai és településtörténeti adatok tükrében. — Die Herkunft unseres Wortes „pénz“ d. h. Münz, Geld im Spiegel sprachlicher, archäologischer und siedlungsgeschichtlicher Daten. NyelvtKözl 71. 1969. 79—91, 91. Hozzászólás-Diskussionsbeitrag. id. 93—94, 95.
- Musset L.: Les invasions. Le second assaut contre l'Europe chrétienne (VIIe—XIIe siècles). Paris 1965. Rec. Györffy György: ArchÉrt 96. 1969. 277—280.
- Nagy Elemér: A „tournusi St. Philibert“. Emléktábla a magyarok 937. évi betöréséről. MÉpm 1969:4. 46—47. 5 ill.
- Ojtozi Eszter vide: Erdélyi István
- Olajos Teréz: Adalék a [h]ung[a]ri[i] népnév és a késői avarkori etnikum történetéhez. AnTan 16. 1969. 87—90.
- Párducz Mihály: Die ethnischen Probleme der Hunnenzeit in Ungarn. Bp. 1963. Rec. Salamon Ágnes: ArchÉrt 96. 1969. 133—134.
- Párducz Mihály: Újabb hun kori leletek Csongrád megyében. — Neue hunnenzeitliche Funde im Komitat Csongrad. SzegediMÉ 1968. 27—31, 31. 2 t.
- Pletnyeva Sz. A.: О кочевии в городах. Moszkva 1967. A nomád szálláshelyekről a városokig. Rec. Fodor István: Sz 103. 1969. 135—138.
- Salamon Ágnes: Über die ethnischen und historischen Beziehungen des Gräberfeldes von Környe (VI. Jahrhundert). ActaArchHung 21. 1969. 273—297. 6 t. 9 ill.
- Simonyi Dezső: Tárkány helységek és az avarság. MNyelv 64. 1968. 438—445.
- Cs. Sós Ágnes: Bemerkungen zur Problematik des Kirchenbaus des IX. Jahrhunderts in Transdanubien (Pannonien). Liber I. Kostrzewski, Wrocław 1968. 377—389. 6 ill.
- Cs. Sós Ágnes: Bericht über die Ergebnisse der Ausgrabungen von Zalavár—Récéskút in den Jahren 1961—1963. ActaArchHung 21. 1969. 51—103. 36 t. 37 ill.
- Cs. Sós Ágnes: Das slawische Urnengräberfeld von Pókaszeptk. StudienEVF 1968. 282—285.
- Sveagold und Wikingerschmuck aus Statens Historiska Museum Stockholm. Ausstellung im Kölnischen Staatsmuseum. Mainz 1968. Rec. Nagy Árpád: ArchÉrt 96. 1969. 277.
- Szabadfalvi József: A magyar takarmánygazdálkodás honfoglalás előtti rétegéhez. — К языковому слою, связанному с венгерским кормоводством в период до завоевания родины (Резюме). — Zur landnahmezeitliche Schicht der ungarischen Futterwirtschaft. (Auszug.) Ethn 79. 1968. 338—348, 348—349, 349.
- Szabó János Győző: Heves megye régészeti emlékei II. Népvándorláskor. Honfoglaláskor. Heves Megye Műemlékei I. 1969. 41—63. 11 ill.
- B. Szatmári Sarolta: Vergleichende Untersuchungen in den Randgebieten des Awarenreiches auf Grund des spätawarischen Denkmalgutes. Diss. Auszug. Rég Dolg 9. 1968. 65—67.
- Szegfű László: Anonymus és a kománok. — Anonymus und die Komanen. MKszle 85. 1969. 220—238, 238.
- Szigethy Ágnes: A propos de quelques sources des compositions de la Chronique enluminée. ActaHistArt Hung 14. 1968. 177—215. 36 ill.
- Szurovy Géza: Mai szemmel az egykori Selyemúton. III. A Taklamakántól a Földközi-tengerig. Éltud 24. 1969. 1865—1862. 11 ill.
- Točík Anton: Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakie. Bratislava 1968. Rec. Fettich Nándor: (deutsch) SlovArch 17. 1969. 262—263.
- Točík Anton: Slawisch-awarisches Gräberfeld in Holiare. Bratislava 1968. Rec. Fettich Nándor: (deutsch) SlovArch 17. 1969. 263—264.
- Točík Anton: Slawisch-awarisches Gräberfeld in Šturovo. Bratislava 1968. Rec. Fettich Nándor (deutsch) SlovArch 17. 1969. 264.
- Tomka Péter: Horse-Burials among the Mongolians. ActaArchHung 21. 1969. 149—154.
- Torkos József vide: Domokos Pál Péter
- Tóth Tibor: On the Diagnostic Significance of Morphological Characters III. (A Methodological Study.) TerMÉ 61. 1969. 401—412. 6 ill.
- Tóth Tibor: Az ősmagyarok genezisének szarmatakorai etapjáról. MTAK II. 18. 1969. 85—95. 4 ill.
- Vajay Szabolcs: Der Eintritt des ungarischen Stämmebundes in die europäische Geschichte (862—933). München 1969. Hase & Kohler Verl. Studia Hungarica IV.
- K. Végh Katalin: Avar kori leletek a miskolci múzeumban. — Awarenzeitliche Funde im Museum von Miskolc. (Auszug.) MiskMÉ 7. 1968. 47—66, 70—90, deutsch 67—69. 19 t. 7 ill.
- Wenger Sándor: Data to the Anthropology of the Avar Period Population of the Transdanubia. The Anthropology of the Avar Period Cemetery at Kékesd, Com. Baranya. AnthrHung 8. 1968. 59—96. 1 t. (9 ill.)
- VIII. Középkor. Műemlékek — Antiquitates et monumenta medii aevi
- Aggházy Mária: Contributo alla ricostruzione della vita di uno scalpellino ungherese del XIV secolo. Acta HistArtHung 15. 1969. 225—236. 16 ill.
- Ambrusné Kozák Éva: Régészeti kutatások a Hollókő várban. Művéd 13. 1969. 231—232. 2 ill.
- Ambrusné Kozák Éva—Sch. Pusztai Ilona: Nógrádsáp rk. templom feltárása és helyreállítása. Művéd 13. 1969. 220—223. 5 ill.
- Bágyúj Lajos: A kolozsvári Farkas utcai református templom helyreállításának befejezése. Művéd 13. 1969. 247—259. 6 ill.
- Bakay Kornél: Vitahozzászólás Székesfehérvár kialakulásának kérdéséhez. TörtSzle 12. 1969. 117—122.
- Balázs György: István király, az államalapító. Bp. 1968. Móra Ferenc Könyvkiadó 197 p.
- Bánkúti Imre: Tolna megye a Rákóczi-szabadságharcban (1703—1711). TanTolnatört 2. 1969. 87—166. 10 t.
- Baranyai Béláné: Urbaria et Conscriptiones. Művészettörténeti adatok. 1—2. füzet. Bp. 1967. Múz. Ism. terj. Közép. XV 688 p. Rec. Filep Antal: Ethn 80. 1969. 132—134.
- Barátosi Kálmán: A budai várbarlang. — Die Burghöhle in Buda. Пещера под Будайской крепостью. — Subfortikaja grotaro Buda. Karszt és Barlang 1967: 1/2. 29—30, 30.
- Bél Mátyás vide: Mikó Sándor
- L. Bottján Olga: The Outlines of an Anthropological Reconstruction of the Cemetery at Sopronbánfalva, West Hungary (X—XV. Cent.) AnthrHung 8. 1968. 97—120.
- Budai török számadáskönyvek 1550—1580. Közzétette Fekete Lajos és Káldy-Nagy Gyula. Bp. 1962. Rec. Sinkovics István: Sz 103. 1969. 112—116.
- Chronica Hungaro-Polonica. Pars I. Textum cum varietate lectionum ad codicum manu scriptorum fidem recensuit, praefatione notisque instruxit Béla Karácsonyi. ActaHistSzeged 26. 1969. 1—76.
- Czegledy Ilona: A diósgyőri vár 1629. évi inventariuma. MiskMÉ 7. 1968. 91—100. 1 ill.
- Czegledy Ilona—Koppány Tibor: A mátraverebélyi rk. templom — Die römisch-katholische Kirche in Mátraverebély. MMűvéd 1963/1966. 31—51, 52—53. 36 ill.
- Dávid Ferenc: Műemléki kutatás Sopronban. Művéd. 12. 1968. 206—207.
- Deér József: Die heilige Krone Ungarns. Wien 1966. Böhlau 306 p. 139 t. (397 ill.) Öst. Akad. d. Wiss. Phil-Hist. Kl. Denkschriften 91. Rec. Bogay Tamás: ByZ 61. 1968. 361—364.

- Dercsényi Dezső*: Az Árpád-kori művészet koncepcionális kérdései. Bp. 1967. *Rec. Vătăşianu Virgil*: Stud HistCluj 1968: 2. 136—138.
- Dercsényi Dezső*: Magyarország műemlékei. — Les monuments historiques de la Hongrie. Művészet 10. 1969: 9. 8—11, 12—15. 14 ill.
- Dercsényi Dezső*: Heves megye művészettörténeti áttekintése. (XI—XV. század) Heves megye műemlékei. I. 1969. 65—90. 30 ill.
- Dercsényi Dezső*: Az Országos Műemléki Felügyelőség 1966—67. évi tevékenysége. Művéd 12. 1968. 193—202. 14 ill.
- Dercsényi Dezső*: A pécsi székesegyház. — Der Dom von Pécs. Bp. 1969. Corvina 43 p. 32 ill., deutsch 42—43. Műemlékeink
- Détshy Mihály*: Az egri vár története VII. (1687—1967). EgriVárHir 8. 1969. 9—14.
- Détshy Mihály*: Egy ismeretlen magyar vár, Szádvár. Eine unbekannte Burg in Ungarn. Auszug. MiskMÉ 8. 1969. 143—186, deutsch 165—167. 8 ill.
- Détshy Mihály*: A sárospataki vár pusztulása 1702—3-ban. — Die Zerstörung der Festung und des Schlosses Sárospatak in 1702—3. (Auszug.) MiskMÉ 7. 1968. 101—113. deutsch 107—108.
- Dümmerth Dezső*: Pest város társadalma 1686—1696. A török hódoltság utáni első évtized lakosságának gazdasági, társadalmi és személyes életviszonyai Mária Terézia koráig. Bp. 1968. Akad. Kiadó 308 p. *Rec. Tóth András*: MKszle 85. 1969. 308—309.
- Entz Géza*: A középkori Magyarország falfestészetének bizánci kapcsolatairól. MűtÉrt 16. 1967. 241—249. 17 ill.
- Entz Géza* vide: *Szakál Ernő*;
- Erdei Ferenc*: Az egervári várkastély helyreállítása. Építész: Dragonits Tamás. MÉpm 1968: 6. 42—45. 9 ill.
- Федоров-Давидов, Г. А.*: Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Москва 1966. Kelet-Európa nomádjai az Arany Horda kánjai alatt. *Rec. Fodor István*: ArchÉrt 96. 1969. 139—140.
- Fehér M. Jenő*: Középkori magyar inkvizíció. Buenos Aires 1968. Editorial Transsylvania 496 p. I. A középkori egyházi élet keresztmetszete 11—191, II. Ős-hitünk sámainjai 193—385., III. Pogányok, eretnekek, szakadárak 387—470.
- Fehértői Katalin*: A XIV. századi magyar megkülönböztető neveik. Bp. 1969. Akadémiai Kiadó 159 p. Nyelvtud. Értekezések 68.
- Fügedi Erik*: Der Stadtplan von Stuhlweissenburg und die Anfänge des Bürgertums in Ungarn. — Первоначальный план города Секешфехервара а средние века и возникновение буржуазии в Венгрии. Резюме. Acta HistHung 15. 1969. 103—134, 135—136.
- Guál Ernő*: Középkori zsinagóga a Várban. MúzMag 1969: 3. 37—38. 4 ill.
- Gedai István*: Fremde Münzen im Karpatenbecken aus den 11—13. Jahrhunderten. ActaArchHung 21. 1969. 105—148. 5 ill.
- Gedai István*: Újabb friesachi éremlelet Hajdúszoboszlón. — Ein neuerer Friesacher Münzenfund in Hajdúszoboszló. DebMÉ 1966/1967. 207—213, 214. 1 t.
- Gererich László*: A budai Vár feltárása. (Die Freilegung der Burg von Buda.) Bp. 1966. *Rec. Entz Géza*: ActaArchHung 21. 1969. 419—425.
- Gerics József*: Árpád-kori jogintézmények és terminológia törvényhozásunk egyik keltezetlen emlékében. — Правовые учреждения и терминология времени Арпадовичей в одном из недатированных памятников законодательства Венгрии. Резюме. — Les institutions juridiques et la terminologie de l'époque des Arpad à la lumière d'un document sans date de la législation hongrois. Résumé. Sz 103. 1969. 611—639, 639—640, 640.
- Gerő Győző*: Pécs török-kori műemlékei. MúzMag 1969: 3. 23—26. 11 ill.
- Gerő László*: A budai középkori királyi palota gótikus nagytermének helyreállítása. — Die Rekonstruktion des gotischen Saales im Budaer königlichen Schloss. MMűvéd 1963/1966. 55—67, 67. 16 ill.
- Gerő László*: Magyar várak. Bp. 1968. *Rec. Beluszky Pál*: FöldrKözl 18. 1969. 214.
- Gerő László* (szerk.): Ostromverte várak. Bevezető szöveget írta Bajor Nagy Ernő. Bp. 1969. Corvina Kiadó 27 p. 128 t.
- Gerő László*: A várépítészet néhány szakkifejezéséről. Sz 103. 1969. 82—88.
- Gervers Michael*: Ogier Ghiselin de Busbeck Buda váráról és az 1554—1555-ben tett magyarországi utazásáról. Ford. Éber János. Művéd 13. 1969. 166—168.
- Győrffy György*: Egy kódex vallomásai. A Vinland-térkép és a tatár földi jelentés. A mohi csata leírása. Éltud 24. 1969. 291—294. 4 ill.
- Házi Jenő*: Vas megyei középkori oklevelek. 8—10. közlemény. VasiSzle 23. 1969. 137—140, 305—309, 614—622.
- Holl Imre*: A középkori kerámia kutatásának legújabb eredményei Csehszlovákiában. ArchÉrt 96. 1969. 247—249.
- Holl Imre*: Mittelalterliche Funde aus einem Brunnen von Buda. (Medieval Fund from a Well in Buda.) Bp. 1966. *Rec. Makkai László*: ActaArchHung 21. 1969. 425—426.
- Holl Imre*: Sopron középkori városfalai II. — Les murs médiévaux de l'enceinte de Sopron II. Résumé. ArchÉrt 95. 1968. 188—204, 204—205. 26 ill.
- Hollné Gyürkő Katalin*: Előzetes jelentés a budai domonkos kolostor ásatásáról. — Rapport préliminaires sur les fouilles du Couvent des dominicains de Buda. Résumé. ArchÉrt 96. 1969. 99—104, 104. 6 ill.
- Holovics Flórián*: Mi minden kellett Kanizsa várának lerombolásához. Művéd 13. 1969. 160—161.
- Horler Miklós*—*Schönerné Pusztai Ilona*: Gótikus plébániatemplom helyreállítása Nógrádsápon. MÉpm 1969: 4. 42—45. 11 ill.
- Horváth Aliz*: Nógrád megye műemléki helyzete. Művéd 13. 1969. 195—200. 16 ill.
- Horváth Ferenc*: Népesség és gazdaságtörténeti adatok a XVI. századból. VasiSzle 23. 1969. 273—287.
- Huszár Lajos*: A kisvárdai Anjou-kori éremlelet — Die Münzfund von Kisvárdá aus dem Zeitalter der Anjous. NyírMÉ 10. 1967. 85—89, 90.
- Huszár Lajos*: Magyar várak mint pénzhamisító műhelyek a XVI. században. Művéd 13. 1969. 80—87. 9 ill.
- Ila Bálint*: Gömör megye. IV. kötet. A települések története 1773-ig. S-től Zs-ig. Bp. 1969. 271 p.
- Illés János*: A siklósi várkapolna falfestményeinek helyreállítása. — Die Restaurierung der Wandgemälde der Siklóser Burgkapelle. MMűvéd 1963/1966. 69—88, 88—89. 41 ill.
- Izsépi Edit*: Diósgyőr mint végvár a vasvári békekötés utáni korszakban. MiskMÉ 8. 1969. 195—205.
- Jajczay János*: Festmény a törökkori Mohácsról. Éltud 24. 1969. 1490, 1524—1525. 4 ill.
- Kalmár János*: Szőlővásárlás Tokaj-Hegyalján 1588-ban. MiskMÉ 8. 1969. 187—194. 2 t.
- Kiss Attila*: A mohácsi kincslelet. MúzMag 1969: 2. 54. 2 ill.
- Komáromy József*: Adatok Miskolc XVII—XVIII. századi kereskedelmi viszonyaihoz. MiskMÉ 7. 1968. 363—390. 9 ill.
- Koppány Tibor*: A sümegi vár helyreállítása. MMűvéd 1963/1966. 125—142. 20 ill.
- Kosztocskín V. V.*: Az orosz védelmi építészet a XIII. század végétől a XVI. század elejéig. Moszkva 1962. *Rec. Gerő László*: Művéd 13. 1969. 186—189. 3 ill.
- Kovács Éva*: Egy elveszett magyar korona. MűtÉrt 17. 1968. 212—213.
- Kovács Éva*: Die Grabinsignien König Bélas III. und Annas von Antiochien. MűtÉrt 18. 1969. 3—24. 8 ill.
- Kozák Károly*: Adatok Kács történetéhez. (Borsod m.) — Beiträge zu der Geschichte von Kács. (Auszug.) MiskMÉ 7. 1968. 231—266, deutsch 260—261. 40 ill.
- Kozák Károly*: Eger délkeleti fülesbástyájának a feltárása. EgriVárHir 8. 1969. 3—8. 4 ill.
- Kozák Károly*: A sümegi vár feltárása (1957—1963).

- Die Freilegung der Sümeger Burg, und Rekonstruktion. *MMűvéd* 1963/1966. 91—123, 143—144. 62 ill.
- Kralovszky Alán* vide: *Bakay Kornél*
- Kristó Gyula*: Korai levéltári és elbeszélő forrásaink kapcsolatahoz. — К вопросу в связи ранних архивных и повествовательных источников. — Quelques problèmes des rapports entre nos anciennes sources d'archives et narratives. *ActaHistSzeged* 21. 1—25, 26, 27.
- László Gyula*: A Szent László herma. *MúzMag* 1969: 3. 22. 1 ill.
- Lente István*: A csempeszkopácsi (Vas m.) románkori templom középkori falfestményeinek helyreállítása. *Művéd* 12. 1968. 208—215. 14 ill.
- Levárdy Ferenc*: Abraham et les trois anges. L'iconographie du relief de „Kaloča”. — Ábrahám és a három angyal. A „kalocsa” dombormű ikonográfiája. *BullBA* 32/33. 1969. 31—43, 161—168.
- Levárdy Ferenc*: A somogyvári apátság román maradványai. — Romanische Reste der Abtei von Somogyvár. *MűvtÉrt* 17. 1968. 165—188, 188. 24 ill.
- Maksay Ferenc*: István „koppányi püspök”. *TörtSzle* 12. 1969. 129—130.
- Maksay Ferenc*: Ungarns Landwirtschaft zur Zeit der Türkenherrschaft. *AgtSzle* 9. Suppl. 1968. 10—37.
- Mályusz Elemér*: Die Eigenkirche in Ungarn. Studien zur Geschichte Osteuropas. Bd. III. Graz 1966. 76—95.
- Mályusz Elemér*: A Thuróczy-krónika és forrásai. Bp. 1967. *Rec. Csóka J. Lajos*: *MKSzle* 85. 1969. 184—185.
- Marosi Ernő*: Tanulmányok a kassai Szent Erzsébet templom építéstörténetéhez II. A Szent Erzsébet templom építése 1440-ig. — Studien zur mittelalterlichen Baugeschichte der hl.-Elisabeth-Kirche zu Kaschau (Košice) II. Auszug. *MűvtÉrt* 18. 1969. 89—126, 127. 59 ill.
- Mező András*: Nyírbogdány középkori történetének vázlata. *Nyírbogdány* 1969. 21—62.
- Mikó Sándor*: Bél Mátyás a Heves megyei várakról. *Történeti adattár* 3. *EgriVárHir* 8. 1969. 31—33.
- Módy György*—*Gedai István*: XVI. századi éremlelet Nyírmártonfalváról. — Münzenfund aus dem 16. Jahrhundert von Nyírmártonfalva. *DebME* 1966/1967. 229—244, 245. 3 t. 1. ill.
- Moravcsik Gyula*: *Studia Byzantina*. Bp. 1967. *Rec. A. K.*: *VDI* 1969: 1. 198—199.
- Nagy Árpád*: Jegyzetek az egri püspökség XI. századi történetéről. *EgriVárHir* 8. 1969. 25—30.
- Nagy Katalin*: Alakos kályhacsempék Kevermesről. — Ofenkacheln von Kevermes. *SzegediME* 1968. 91—97, 98. 2 ill.
- Nagy Zoltán*: A Nap diadala a Mátyás kálvária talapzatán. *FilolKözl* 14. 1968. 436—460. 6 t. (13 ill.)
- Németh Péter*: Szabolcs-Szatmár megyék Árpád-kori (XI—XIII. századi) földvárjai és monostorai. — Die Erdfesten und Münster der Komitaten Szabolcs und Szatmár aus der Arpadenzeit (XI—XIII. Jh.) *NyírME* 10. 1967. 91—101, 102. 4 t. 15 ill.
- Pamer Nóra*: Igaz-e, hogy nincs magyar művészet a mohácsi csata idején? Megjegyzések Nemeskürty István „Ez történt Mohács után” c. művéhez. *Művéd* 13. 1969. 169—171.
- T. Papp Melinda*: Hódoltság-kori zsinagóga helyreállítása a budai Várnegyedben. *MÉpm* 1969: 6. 50—51. 4 ill.
- Pohl Artúr*: Die Münzstätte Kaschau im Mittelalter. *SOF* 27. 1968. 28—50.
- Prokopp Mária*: Gömöri falképek a XIV. században. — The Mural Paintings of Gömör from the 14th Century. *MűvtÉrt* 18. 1969. 128—146, 147. 30 ill.
- Prokopp Mária*: XV. századi úrkoporsó az esztergomi Keresztény Múzeumban. — Saint sépulcre du XV siècle au Musée Chrétien d'Esztergom. *Művészet* 10. 1969: 9. 22—23, 24—25. 5 ill.
- Puruczki Béla*: Hol volt Rákosmező? *Éltud* 24. 1969. 1618—1622. 3 ill.
- Rády Ferenc*: A nógrádsápi rk. templom középkori falfestményeinek helyreállítása. *Művéd* 12. 1968. 216—220. 8 ill.
- Román János*: Különleges jobbágyterhek, pénzek és mértékek Borsod, Abauj, Zemplén megyékben a XVI—XVII. században. *MiskME* 7. 1968. 115—125.
- Sárvári Márta*: A Mátyás kálvária. *MúzMag* 1969: 2. 10—11. 1 ill.
- Sedlmayr János*: A budai Várpalota középkori épületének helyreállítása. Építész: Gerő László. *MÉpm* 1968: 6. 9—13. 10 ill.
- Śnieżynska-Stolot Eva*: Remarques sur le tombeau de Louis le Grand. (Székesfehérvár). *ActaHistArtHung* 14. 1968. 215—222. 8 ill.
- Szabó Erzsébet*: A ferencrendiek pesti XVII. századi temploma. *Művéd* 13. 1969. 13—17. 6 ill.
- Szabó István*: A középkori magyar falu. Bp. 1969. Akadémiai Kiadó 251 p. 36 ill.
- Szakál Ernő*: A visegrádi Anjou-kori királyi palota gótikus kútházának rekonstrukciója. — Die Rekonstruktion des gotischen Zierbrunnens in Visegrader Königsschloss aus der Anjou-Zeit. *MMűvéd* 1963/1966. 159—185. 186.
- Szakál Ernő*—*Entz Géza*: István király szarkofágja. Székesfehérvár 1969. Múzeum 28 p. 14 ill. István király Múzeum Közleményei, A. sor. 11.
- Szakály Ferenc*: A parasztvármegye történetéhez a XVII. században *Sz* 103. 1969. 690—708.
- Szakály Ferenc*: Tolna megye negyven esztendeje a mohácsi csata után (1526—1566). *TanTolnatört* 2. 1969. 5—85. 12 t.
- Tabán az Árpádok korában*. Budapest 7. 1969: 11. 43.
- Tardy Lajos*: Caterino Zenonak Uzun Hasszán követének útja Grúzián át Mátyás udvarába. *FilolKözl* 14. 1968. 471—479.
- Temesváry Ferenc*: Diszfegyverek főúri kincsestárakból. Tihany 1969. Veszprém megyei múzeumok 60 p. 29 ill.
- Tombor Ilona*: Magyarországi festett famennyezetek és rokonemlékek a XV—XIX. századból. Bp. 1968. *Rec. Vargha László*: *MÉpm* 1969: 5. 63. 2 ill., *Varga Zs.*: *ActaEthnHung* 18. 1969. 413—415.
- R. Tombor Ilona*: Régi festett asztalosmunkák a XV—XIX. században. Bp. 1967. *Corvina* 53 p. 48 t. *Rec. Filep Antal*: *Ethn* 79. 1968. 617—620., *Vargha László*: *MÉpm* 1969: 5. 63.
- Valkó Arisztid*: A solymári vadászkastély. Vadászatok Solymáron és környékén a XV—XVI. században. — Die Jagdschloss zu Solymár. Jagdwesen bei Solymár und in der nahen Umgebung während der XV. und XVI. Jahrhunderte. *MMezőMúzKözl* 1967/1968. 125—134, 134. 5 ill.
- Valter Ilona*: Egyházhelyek és templomok a középkori Bodrogközben. *MiskME* 8. 1969. 115—127. 14 t./27 ill. 1 mell.
- Valter Ilona*: Die mittelalterliche Siedlungsgeschichte des Bodrogköz. Diss. Auszug. *RégDolg* 9. 1968. 67—69.
- Valter Ilona*: Műemléki feltárások és helyreállítások Pásztón. *Művéd* 13. 1969. 226—230. 9 ill.
- Veres Miklós*: A tárnoki hatóság és a tárnoki szék 1526—1849. Bp. 1968. Akadémiai Kiadó 120 p. A Magyar Orsz. Levéltár kiadványai 3. Hatóság- és hivatal-történet 2.
- Voit Pál*: Eger és Heves megye művészettörténete (XVI—XIX. század). Heves megye műemlékei I. 1969. 91—302. 254 ill.
- Zákonyi Ferenc*: Veszprém várának alaprajza és távlati képe 1656-ból. *Művéd* 13. 1969. 162—165. 3 ill.
- Zolnay László*: Budai közlekedés az „előidőkben”. Budapest 7. 1969: 38—41. 9 ill.
- Zolnay László*: Egy száznyelvű város — a középkori Buda. Budapest 7. 1969: 3. 41—43. 6 ill.
- Zolnay László*: Ünnepek és hétköznapi a középkori Budán. Bp. 1969. Gondolat 228 p. 102 ill.
- Zolnay László*: Városepítés, városszépítés a középkori Budán. *Művészet* 10. 1969: 7. 3—5. 4 ill.

Németh Endre

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Й. Корек: Стоянка открытого типа и могилы бюккской культуры в Аггтелеке	3
Н. Калиц: Стоянка бронзового века на окраине с. Реткёзберенч	23
Э. Б. Томас: Орнаментированные умбоны щитов в Паннонии	32
Дь. Месарош: Богатое захоронение эпохи переселения народов в Регёйе. Приложение Имрэ Лендьел: Краткий отчет о результатах анализа скелета из могилы в Регёйе	66

СООБЩЕНИЯ

П. Патаи: Пересмотр датировки некоторых находок, обнаруженных на неолитической стоянке в Боршод-дерекедхазе	94
А. Ужоки: Опыт реконструкции кельтского щита из Менфёчанака	97
Э. Тот—Г. Веконь: Строительная надпись эпохи Веспасиана в Аквинкуме	109
И. Веллер: Время постройки аквинкумского замка наместника	116
Б. Хорват: Предварительное сообщение о раскопках 1965—1968 гг. в Тисаёрене	126

ОБОЗРЕНИЕ

Я. Баннер—А. Можолитч—М. Пардуц—П. Патаи: Сообщение о будапештском пленарии Постоянного Совета Международного Союза Прото- и Преисториков	134
Е. Б. Бониш: Конференция Rei Cretariae Romanae Fautores в Спейере в 1969 г.	134
И. Холл: Средневековая археологическая конференция в Вене	135
Т. Хорват: Отчет о деятельности Венгерского археологического, искусствоведческого и нумизматического общества в 1968 году	135
Ш. Шопрони: Археологическая деятельность Венгерского археологического, искусствоведческого и нумизматического общества в 1968 году	136

РЕЦЕНЗИЯ И КРИТИКА

Я. Силадьи: Acta Archaeologica ASH. Том XX	137
Э. Надь: I. Holl, Mittelalterliche Funde aus einem Brunnen von Buda	138
Э. Немет: Я. Баннер—И. Якабффи, Археологическая библиография бассейна Среднего Дуная 1960—1966	140
В. Т. Добоши: H. Müller-Karpe, Handbuch der Vorgeschichte I. Altsteinzeit	142
В. Вешшетики: E. Winter, Untersuchungen zu dem ägyptischen Tempelreliefs der griechisch-römischen Zeit	143
Г. Эрдейи: A. Neumann, Die Skulpturen des Stadtgebietes von Vindobona. — M. L. Krüger, Die Rundskulpturen des Stadtgebietes von Carnuntum	143
Э. Немет: Венгерская археологическая литература за 1969 г.	146

TABLE DES MATIERES

ÉTUDES

<i>J. Korek</i> : Station de plein air et sépultures de la civilisation du Bükk à Aggtelek	3
<i>N. Kalicz</i> : Un habitat de l'âge du bronze dans les confins de Rétközberencs	23
<i>E. B. Thomas</i> : Omphalos ornés en Pannonie	32
<i>Gy. Mészáros</i> : La tombe princière de l'époque des grandes invasions à Regöly, Supplément: <i>I. Lengyel</i> : Exposé sommaire des résultats obtenus par l'analyse de la trouvaille d'os de Regöly.	66

NOTES ET DOCUMENTS

<i>P. Patay</i> : La révision de la chronologie de quelques trouvailles néolithiques mises à découverte à Borsod-Derékegyház	94
<i>A. Uzsocki</i> : Essai de reconstitution du bouclier celtique de Ménfőcsanak	97
<i>E. Tóth—G. Vékony</i> : Une inscription de construction de l'époque de Vespasien à Aquincum	109
<i>I. Wellner</i> : L'époque de la construction du palais du légat d'Aquincum	116
<i>B. Horváth</i> : Rapport préliminaire sur les explorations de Tiszaörvény faites en 1965—1968	126

CHRONIQUE

<i>J. Banner—A. Mozsolics—M. Párducz—P. Patay</i> : Rapport sur la séance à Budapest du Conseil Permanent de l'Union Internationale des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques	134
<i>É. B. Bónis</i> : Les journées des Rei Cretariae Romanae Fautores à Spire, en 1969	134
<i>I. Holl</i> : Les journées d'Archéologie médiévale à Vienne	135
<i>T. Horváth</i> : Rapport sur l'activité en 1968 de la Société Hongroise d'Archéologie, d'Histoire de l'art et de Numismatique	135
<i>S. Soproni</i> : L'activité archéologique en 1968 de la Société Hongroise d'Archéologie, d'Histoire de l'Art et de Numismatique	136

LIVRES

<i>J. Szilágyi</i> : Acta Archaeologica ASH, Tome XX	137
<i>E. Nagy</i> : I. Holl, Mittelalterliche Funde aus einem Brunnen von Buda	138
<i>E. Németh</i> : J. Banner—I. Jakabffy, A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája 1960—1966 (Bibliographie archéologique du Bassin danubien 1960—1966)	140
<i>V. T. Dobosi</i> : H. Müller-Karpe, Handbuch der Vorgeschichte, I. Altsteinzeit	142
<i>V. Wessetzky</i> : E. Winter, Untersuchungen zu den ägyptischen Tempelreliefs der griechisch-römischen Zeit.	143
<i>G. Erdélyi</i> : A. Neumann, Die Skulpturen des Stadtgebietes von Vindobona — M.-L., Krüger, Die Rundskulpturen des Stadtgebietes von Carnuntum	143
<i>E. Németh</i> : Littérature archéologique hongroise 1969	146

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁNÁL (KHI, Budapest V., József nádor tér 1. sz.)

közvetlenül vagy csekkbefizetési lapon (csekk számlaszám: egyéni 61257, közületi 61066),

valamint átutalással a KHI MNB 8. sz. egyszámlájára,

az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány u. 21. Telefon: 111-010,

pénzforgalmi jelzőszám: 215-11488, és

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-612.

Előfizetési díj egy évre: 50,— Ft

Példányonként megvásárolható: a Posta hírlapüzleteiben és minden nagyobb utcai elárúsfőhelyen,

vagy az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány u. 21.

és az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci utca 22.

Példányonkénti ára: 32,— Ft

50007/419

ARCHAEO LOGIAI ÉRTESÍTŐ

1971 MAR 6

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

Megjelenik Budapesten félévenként

97. kötet (teljes sorozatban)

Megindításának éve: 1868

Előfizetési díj egy évre 50,— Ft

Szerkesztő:

FÜLEP FERENC

A szerkesztő bizottság tagjai:

BARKÓCZI LÁSZLÓ, HOLL IMRE, KÁLICZ NÁNDOR, KOREK JÓZSEF, OROSZLÁN ZOLTÁN

Téchnikai szerkesztő:

B. BÓNIS ÉVA

Felelős kiadó:

AKADÉMIAI KIADÓ

Szerkesztőség: Budapest VIII., Múzeum körút 14—16. (Nemzeti Múzeum) Távb. 130-678

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest-V., Alkotmány u. 21. Távb.: 111-010

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók

az Akadémiai Kiadó (V., Alkotmány u. 21.) Terjesztési Osztályán

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

László Gyula: A „kettős honfoglalás”-ról	161
Györffy György: A honfoglaló magyarok települési rendjéről	191

KÖZLEMÉNYEK

Bóna István: Avar lovassír Iváncsáról	243
Szabó János Győző: A honfoglaláskori temetőárkok kérdéséhez. Jelentés a káli (Heves m.) ásatásokról	264
A. Kozák Éva: A vértesszentkeresztí románkori templom feltárása	272
Sedlmayr János: A vértesszentkeresztí apátsági templom építészeti koncepciója	291

SZEMLE

B. Thomas Edit: Erdélyi Gizella	301
László Gyula: Franz Hančar	302
Horváth Tibor: Beszámoló a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat 1969. évi működéséről ...	303
Soproni Sándor: A Magyar Régészeti Művészettörténeti és Éremtani Társulat régészeti tevékenysége az 1969. évben	304
Archäologische Forschungen im Jahre 1969	304

A „KETTŐS HONFOGLALÁS”-RÓL

Az utóbbi években a tudományos- és közérdeklődés sokat tárgyalt kérdése az a feltevés, hogy a magyar nép jelentős tömegei már Árpád népének honfoglalása előtt több mint 200 évvel megtelepedtek a Kárpátok medencéjében. A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának titkára, Mátrai László akadémikus felkért, hogy fogalmazzam meg feltevésemet olyan formában, hogy vita indulhasson meg tételeiről. Erre a felkérésre válaszol az alább közzétett tanulmány-vázlat.

A honfoglalásra, az első Árpádok idejére vonatkozó történeti forrásaink alapvető gyarapodása alig várható. Kritikai kiadásuk, minden oldalról való kiaknázásuk jó kétszáz év alatt bizonyosnak látszó eredményeket hozott, amelyek kiállták az idők próbáját. Reájuk épül mindaz, amit történelemkönyveink a honfoglalásról tanítanak. A források szövegébe új értelmezést csak a változó szemléletmód hoz, s ennek szép példáit éppen napjainkban láthatjuk. Ám e változások az eseménytörténet tényeit nem érintik. E korra vonatkozó történelemtudományunkat — legalábbis ami a forrásokat illeti — nagyfokú lezárttság jellemzi.

Nem így régészetünket, amelynek forrásait csak nemrég kezdtük el feltárni, s végeláthatatlan gyarapodásra számíthatunk. Ennek következtében az eddig feltárt leletek értelmezése állandóan módosul. Kitűnő példának tartom ennek bemutatására annak a szemléletnek hatását, amelyet az jelentett, hogy a „temetőt az élet vetületének” kezdtük nézni. Ez az elv nagymértékben kitágította az addig egyedi darabokban — legfeljebb ha csoportokban — szemlélt leletek értelmezését, és váratlanul gazdag eredményekkel járul a kor társadalomtörténelméhez, az írottakkal egyenrangú, sőt gyakran értékesebb forrásként.

A történelem és a régészet adatai egyaránt honfoglaláskorunk emlékei, s így természetesen következett be e két tény-csoport egymásra vetítése. Ez

a munka maga is a tudományos érdeklődés elmélyülésével lett mind nagyobb értékű. Kezdetben a történelemtudomány a régészeti leleteket inkább csak mint a kor képanyagát, illusztrációját használta fel. Lassan — például a mesterségek történetében, a művészet kialakulásában — a régészet önálló eredményei is szóhoz jutottak. Ez az önállóság annak mértékében növekedett, amilyen mértékben régészettudományunk a hazai leleteket beleillesztette az eurázsiai régiségek közé, s észrevette és magyarázta a kapcsolatokat (pl. kereskedelem, népvándorlás stb.). A honfoglalás korára nézve a történelem és a régészet forrásainak egyeztetése váratlan nehézségekbe ütközött. Az történt ugyanis, hogy történelemtudományunk a magyar őskorra vonatkozóan teljes egészében a nyelvtudományra bízta magát. Ebből ellentmondások adódtak, amelyeket nem sikerült megnyugtató módon áthidalni, bár a kérdés lényegét illetően hosszú ideje csend uralkodik. Mi volt ez az ellentmondás? Történeti forrásainkban és régészeti leleteinkben Árpád magyarjai mint török, vagy legalábbis teljesen török műveltségű népként jelennek meg. Ezzel szemben nyelvtudományunk tanítása szerint finnugor népek volnánk. Ezt az ellentétet a legtanulságosabban Zichy István élezte ki őstörténetünkről írott második könyvében.¹ A feloldhatatlan kérdőjelek egyre sokasodtak. Például Németh Gyula alapvető könyvében² úgyszólván minden adat — még hozzá nyelvi adat — a törökség felé mutat, tehát egyezik a történelem és a régészet bizonyosságával, de ennek ellenére kísérlet sem történt benne Árpád magyarjai finnugor voltának kétségbevonására. Egyelőre hagyjuk mi is nyitva ezt a kérdést, hiszen ez a dolgozat — többek között — ennek az ellentétnek nem feloldásán, hanem éppenséggel elfogadásán alapul.

Elöljáróban más jellegű gondolatot szeretnék felvetni a nyelvtudománnyal kapcsolatban. Nem

¹ Gr. Zichy I., Magyar őstörténet. MSz (1939)

² Németh Gy., A honfoglaló magyarság kialakulása. (Bp. 1930).

lévén nyelvész, eleve el kell fogadnom azokat a szófejtéseket, etimológiákat, amelyeket a magyar nyelvészet nagy nemzedékei kidolgoztak. Amikor azonban e szavakból művelődéstörténetet alkot a nyelvészet, akkor — érzésem szerint — kissé túllépi illetékessége határait. Mert a szavak jelentésének változása az általuk jelölt tárgy változásának függvénye, tehát nem nyelvészeti, hanem régészeti kérdés. Fenyéget az a veszély — a IV. részben egy példán be is mutatom —, hogy a kifogástalan szöveggyezések miatt a szó finnugorkori, tehát őskori jelentését vetítjük bele például a honfoglalás korába, s ilyenképpen honfoglalóink műveltségét jó három-négyezer évvel elmaradottabbnak rajzolóknak meg, mint valójában volt.

E bevezető gondolatokból — úgy vélem — egy dolog máris kitűnik; a lezártnak, bizonyosnak vélt forráscsoportok értelmezése új lendületet kaphat a le nem zárt, állandóan gyarapodó, de kétségtelen hitelű forráscsoportokkal (jelen esetben a régészettel) való egyeztetés során. Ennek egyik példáját szeretném bemutatni, most, amikor „a kettős honfoglalás”-ról való feltevésem lényegét és kialakulásának menetét mutatom be. A feltevés ugyanis a különböző tudományágak azonos tényre vonatkozó eredményeinek egyeztetéséből keletkezett, feloldhatatlannak látszó ellentétek tudomásulvételéből indult el. Ezek az ellentétek előbb vagy utóbb más kutatóban is felvetődtek volna, felismerésüket tehát nem tekintem a magam érdekének: e kapcsolatok összevetése „megérett” már, csak bizonyos merészség kellett kimondásukhoz. Ebből következik, hogy tanulmányom folyamán nem kijelentek, hanem inkább kérdezek, s megkísérlem a feleletet a felvetődő kérdésekre. Mind-ebből természetesen az is következik, hogyha bárki is jobb magyarázatot tud javasolni, őszinte örömmel fogadom. Gondolom, minden kutató hasonló módon gondolkodik, hiszen nem a magunk dicséretét keressük, hanem a múlt igazságát.

Dolgozatom utolsó, rövid fejezetében felvázolom azt is, hogy hány kutatónk jutott már ilyen, vagy amolyan megfontolásokból az enyémhez hasonló eredményre. Őszintén megmondom: nem egyikük vagy másikuk gondolata adott mérészséget feltevésem megfogalmazására, hanem a

tapasztalt ellentmondások feloldásának kényszere. Ezért tettem a tudománytörténeti részt a végére, hiszen utólag gyűjtöttem össze a hasonló nézeteket. Tanulmányom felépítése egyúttal feltevésem kialakulásának menetét is tükrözi, tehát önmagában is tudománytörténeti szerkezetű. Dolgozatom alapvetése régészeti, ezért a történeti forrásokat csak a szükséges mértékben érintem, hiszen nem belőlük indultam ki, ám feltevésem következtében a források is új értelmet kaphatnak.

A felvetődő kérdéseket természetüknek megfelelően öt pontba csoportosítom: I. A „kései-avarok” és Árpád népének honfoglalása; II. A „kései-avarok” mitológiája és nyomai a magyar néphitben; III. A mesterségek életben maradásáról; IV. Művelődéstörténeti szavaink és a régészet s végül: V. Korábbi elméletek a „kettős honfoglalás”-ról. Dolgozatom és a „Valóság” című folyóirat ez évi első számában közzétett tanulmányom³ bizonyos fókig kiegészíti egymást, néhol azonban elkerülhetetlen volt szövegének megismétlése. Az alább elmondottakat is vázlatnak tekintem, mert tudom, hogy igen-igen sok részletkérdés kidolgozása szükséges még ahhoz, hogy kérdéseinkben ne feltevést, hanem eredményt fogalmazhassunk meg.

I.

A „kései-avarok” és a magyar honfoglalás

A kérdés előzményeként rövid utalással szeretném felvetni azokat a véleménykülönbségeket, amelyek a magyar régészet idősebb és fiatalabb nemzedékei között fennállnak a „kései-avarkor” kérdéseiben. Tudvalevően Alföldi András állapította meg 1925-ben,⁴ hogy Hampel II. és III. csoportja egykorú, s mindkettő az avarság hagyatéka. Ugyancsak ő úgy vélte, hogy a kétfajta emlékcsoport egykorú jelentkezése két különböző hagyományú nép együttes megjelenésével magyarázható, és ezzel kapcsolatban idézte Theophylactos Symocatta adatát a két avar törzsről.⁵ Azt, hogy a két emlékcsoport bizonyos temetőkben érintkezik, már Hampel József észrevette. Későbbi kutatásunk (Horváth Tibor⁶, Fettich Nándor⁷,

³ László Gy., Kérdések és feltevések a magyar honfoglalásról. Valóság (1970) I., 48–64.

⁴ Alföldi, A., Untergang der Römerherrschaft in Pannonien. II. (Leipzig 1925).

⁵ Alföldi, A., Zur historischen Bestimmung der Awarenfunde. ESA IV. Minns Volume (1934) 285–307.

⁶ Horváth T., Az üllői és kiskőrösi avar temető. AH XIX (1935).

⁷ Marosi A.—Fettich N., A dunapentelei avarkori sírleletek. AH XVIII (1936).

Csallány Dezső⁸, legújabbán pedig Jan Dekan⁹) azt bizonyította, hogy ez a két emlékcsoport nem egykorú, hanem Hampel II. csoportja, tehát a „griffes-indás” későbbi, és a honfoglaló avaroknál bekövetkezett ízlés- vagy divatváltozás eredménye lenne. A „formai változások” azonban annyira teljesek, az élet minden mozzanatát áthatók, hogy egy-egy nemzeti társadalomban ilyen mérvű változásra nem gondolhatunk, mert az szakítást jelentene a mindennapok beidegzett munkájával, éppen úgy, mint a hadrenddel, vagy akár a másvilági képzetekkel is. A nemzeti múlt teljes megtagadását jelentené egy ilyen változás. Még a legnagyobb katasztrófák sem képesek egyik napról a másikra, de még évszázadok alatt sem ilyen tökéletes változást létrehozni. Régészetileg is hiányoznak az átmeneti formák (ha ugyan egy-két préselt technikával utánzott szíjveret nem tekintünk, ez azonban az óriási tömeghez képest elhanyagolható, annál is inkább, mert a belső változás esetén azt várhatnók, hogy öntött vereteken találkozunk préselt előzményeikkel, erre pedig nincsen példa). Hampel József és Alföldi András nagyon világosan ítélte, amikor két külön népről beszélt, s így nem maradt számomra más következtetés, mint hogy levonjam e csoport késői megjelenéséből az eredményt: új nép betelepülésével kell számolnunk az avarok második felében.¹⁰ Tehát: helyes Hampel és Alföldi megállapítása a két népről, és helyes a magyar kutatás álláspontja is, hogy a „griffes-indások” a későbbi avarkorban jelennek meg. A két helyes véleményben rejlő ellentmondás azonban csak úgy oldható fel, ha feltesszük egy új nép megjelenését. Meg kellett tehát állapítanom, hogy a VII. század vége táján új, nagy tömegű nép költözött keletről a Kárpát-medencébe. Ez a megállapításom azóta átment a köztudatba, s nemcsak a magyar régészek fiatalabb nemzedéke (Kovrig I., Bóna I., Szabó J. Gy., Kiss A. stb.) fogadta el, hanem az európai népvándorlások több jeles kutatója (pl. J. Werner¹¹). Megerősödött ez a tétele az azzal is, hogy a „kései-avarok” sárga edényeiről Molnár Erzsébet (kéziratos szakdolgo-

zat 1955-ből az Eötvös Egyetem Régészeti Tanszékén), majd tőle függetlenül D. Bialeková¹² és Garam Éva¹³ kimutatta a korai avar kerámiától független voltát és közép-ázsiai eredetét. Emlékezzünk erre a megállapításra, hiszen — amennyire most tudjuk — a magyarság finnugor ősei sohasem jártak ezen a területen.

A „griffes-indások” időrendjére vonatkozóan a később kifejtett okokból nem tudom elfogadni Simonyi Dezsőnek azt a véleményét, hogy a „griffes-indások” azonosak lennének a nálunk az V. századtól kimutatható bolgár néppel.¹⁴ Ismerve a „griffes-indások” közvetlen volgai-kaukázusi és ázsiai kapcsolatait, önmagától esik el az a feltevés, hogy e „stílus” megteremtői a gepidák lettek volna, amint Fettich Nándor képzelte.¹⁵ Ugyancsak — látva az élet minden területén végbement változást — el kell vetnünk azt is, hogy a bronzművéség létrehozói kopt vagy bizánci mesterekből lettek volna, amint erre J. Dekan gondolt.

Áttekintésünk első megállapítása tehát tisztán régészeti; számolnunk kell a VII. század vége táján (670-es évek?) egy nagyarányú „honfoglalással”. Amikor ezt a kérdést régészetileg megfogalmaztam (1951), természetes módon merült fel bennem a másik kérdés is: honnan jöhettek a „griffes-indások”? A kérdésre a válasz sokkal nehezebb, s feltevéseimet csak kérdőjelesen összegezem. Eszerint — amint már régebben sejtették¹⁶ — a „griffes-indások” népét szoros szálak fűzik a nevolinói műveltség Káma–Volga menti népeihez. Ez a kapcsolat váratlan kérdéseket vet fel, hiszen tudjuk, hogy a nevolinói műveltség (fő jelképe: az inda) éppen akkor szűnik meg a Volga mentén, amikor itt nálunk megjelennek a „griffes-indások”. De ezen kívül a VII. század végi hazai betelepülőkkel együtt erős kaukázusi kapcsolatokat mutató elemek is jelennek meg. Tudván tudva, hogy a „griffes” veretek rokonsága egészen Koreáig vezet, felvetődött bennem annak a lehetősége, hogy a „griffesek” nemzetségei a Volga mentén összeolvadtak az „indások” népével, s már keverten jöttek hazánkba. Mindenesetre egy dolog feltűnt

⁸ Csallány Dezsőtől pl. Szabolcs-Szatmár megye avar leletei. JAMÉ (1958) 77–78.

⁹ Dekan, J., Les motifs figuraux humains sur les bronzes moulés de la zone danubienne centrale à l'époque précédant l'empire de la grande Moravie. Stud. hist. Slovaca 2 (1964) 52–102.

¹⁰ László Gy., Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars. AH XXXIV (Bp. 1955); Ua., Les problèmes soulevés par le groupe à la ceinture ornée de griffon et de rinceaux de l'époque Avar finissante. Acta Arch. Hung. 17 (1965) 73–75.

¹¹ Werner, J., Zum Stand der Forschung über die

archäologische Hinterlassenschaft der Awaren. Beiträge zur Südosteuropa-Forschung (1966) 307–315.

¹² Bialeková, D., Žltá keramika z pohrebísk obdobia avarskej ríše v Karpetskej Kotline. SA 15 (1967) 5–76.

¹³ Garam, É., Die spätawarenzeitliche gelbe Keramik. MFME 1969. 51–162.

¹⁴ Simonyi, D., Die Bulgaren des V. Jahrhunderts im Karpatenbecken, Acta Arch. Hung. 8 (1957) 227–250.

¹⁵ Fettich Nándor még legutóbb is fenntartotta elméletét: MFME 1963. 80–81.

¹⁶ AH XVIII. (Bp. 1936) 88, 90.

a párhuzamok láttán: az, hogy ezek olyan helyre vezetnek (Volga mente, Kaukázus, távolabbi keleti területek), amelyek mind számba jöhetnek a magyar őstörténet kérdéseinek felvetődésekor. Amikor ezt észrevettem (az Arch. Hung. XXXIV. kötetben, ami 1955-ben jelent meg, de a kézirat, 1951-ben már elkészült), még csak óvatosan fogalmaztam meg azt a sejtésemet, hogy a „griffes-indás” népesség javarésze magyar kell hogy legyen. Ma is óvatos vagyok ebben a kérdésben, ha a „griffes-indás” műveltség származásának oldaláról teszem fel, mert nem ez volt a döntő a „kettős honfoglalás” feltevésének megfogalmazásakor.

Voltaképpen — amint erről a tudománytörténeti fejezetben beszámolok — Györffy György volt az első, aki avar könyvem ismeretében — de nem tudom, vajon annak nyomán-e, megfogalmazta azt a tételt, hogy a „griffes-indások” magyarok.¹⁷ Ő azonban úgy gondolta, hogy Árpád honfoglalásának idején mint a honfoglaló magyarok finnugor népe költöztek volna be a „griffes-indások” a Kárpát-medencébe. Ez azonban régészeti-időrendi okokból elfogadhatatlan. A „griffes-indások” életét két dátum közé kell helyeznünk, s a végső dátum természetesen nem jelenti megszűnésüket. A két dátum egyikét a bizánci pénzforgalom és áru megszűnése jelenti (670 körül), másikat pedig nem Nagy Károly hadjárata (ami politikai esemény volt, utána még a IX. században hallunk s tudunk avarokról), hanem az arab és a nyugati pénzforgalom hazai megindulása, ez tehát kereken a X. század eleje lenne. Ennél átfogóbb időrendet nem hiszem, hogy valaha is fel tudunk állítani, belső tagozását pedig nagyon megnehezíti, hogy a nemzeti társadalmakban szigorúan ragaszkodnak a ruházat, a jelképek változhatatlanságához.

A „kettős honfoglalás” elméletemnek további kibontakozását követve el kell mondanom, hogy nagyjából Györffy György munkájának megjelenése körüli időkből már elkészültek első térkép-vázlataim, amelyek alapján az előző óvatos fogalmazás határozottabb elméletté alakult. Hangsúlyozom, hogy nem egyéni érdememről van szó. A felismerést két nagyszabású gyűjtőmunka tette lehetővé: egyrészt Csallány Dezső avar leletkatasztere,¹⁸ másrészt a Szőke Béla által szerkesz-

tett és id. Fehér Géza, K. Éry Kinga és Kralovánszky Alán által gyűjtött honfoglalás kori leletkataszter.¹⁹ E kettő nélkül sokkal kevésbé pontos, sokkal kevésbé megbízható lett volna elméletem kifejtése. Harmadikként járult e kérdéshez előzményként Kniezsa István monumentális munkájának térképe: Magyarország népei a XI. században.²⁰ Az avar leletek vizsgálata közben észlelt és óvatosan megfogalmazott tételeim ellenőrzése, sőt kifejtése ezek nélkül az előzmények nélkül elképzelhetetlen lett volna.

Felvetésem abból indult ki, hogy nem értettem, hogyan lehetséges, hogy a Kárpát-medence közepét tömören kitöltő avarságnak úgyszólván semmi nyelvi emléke nem maradt. Az avarokkal egyidőben a Kárpát-medence belseje köré telepedett és az erdős területeket, folyóvölgyeket megszálló szlávsaágnak rengeteg helynév őrzi a nyomát, és a számban sokkal nagyobb tömegű (erre a temetők lélekszámából következtetünk) avarságnak semmi nyoma ne maradt volna? Régebben — és még ma is sokan — úgy vélték, hogy az avarság elszávozott volna, s ezzel mintegy önmaga semmisítette volna meg helyneveit. Ám ez igazolhatatlan feltevés, aminek egyetlen alapja talán az orosz őskronika sokat idézett mondata: „És az Isten elveszté őket és elhaltak mind és nem maradt egyetlen oborin sem és máig él az oroszoknál a közmondás: elvesztek, mint az oborinok, a kiknek sem nemzetségük, sem ivadékuk nincsen.”

Megfigyeléseimet négy térképen összegeztem, és a térképek sorába — a „griffes-indás” leletek viselkedésének megfigyelésére — bevontam a Hóman-féle törzsi elhelyezkedés, a királyi birtokok és a várak térképét is.²¹ Meg kell jegyezni, hogy valamennyi térképem vázlat jellegű és igényű, mindegyiken lehetne javítani, finomítani. Ami a régészetet illeti, majdnem évenként új s újabb avar temetőket találnak, amit térképre kellene vinni. Bár látom ennek szükségességét, mégis megmaradtam, a nagy számok törvényét észben tartva, az egy-két évtizeddel ezelőtti állapotnál, mert az újabb lelőhelyek nem hoztak lényegében újat a térképen, csak tömörebbé tették az anélkül is ismert szállásterületeket. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a kérdések kidolgozásakor is elegendők lesznek e vázlatok.

¹⁷ Györffy Gy., Tanulmányok a magyar állam eredetéről. (Bp. 1959).

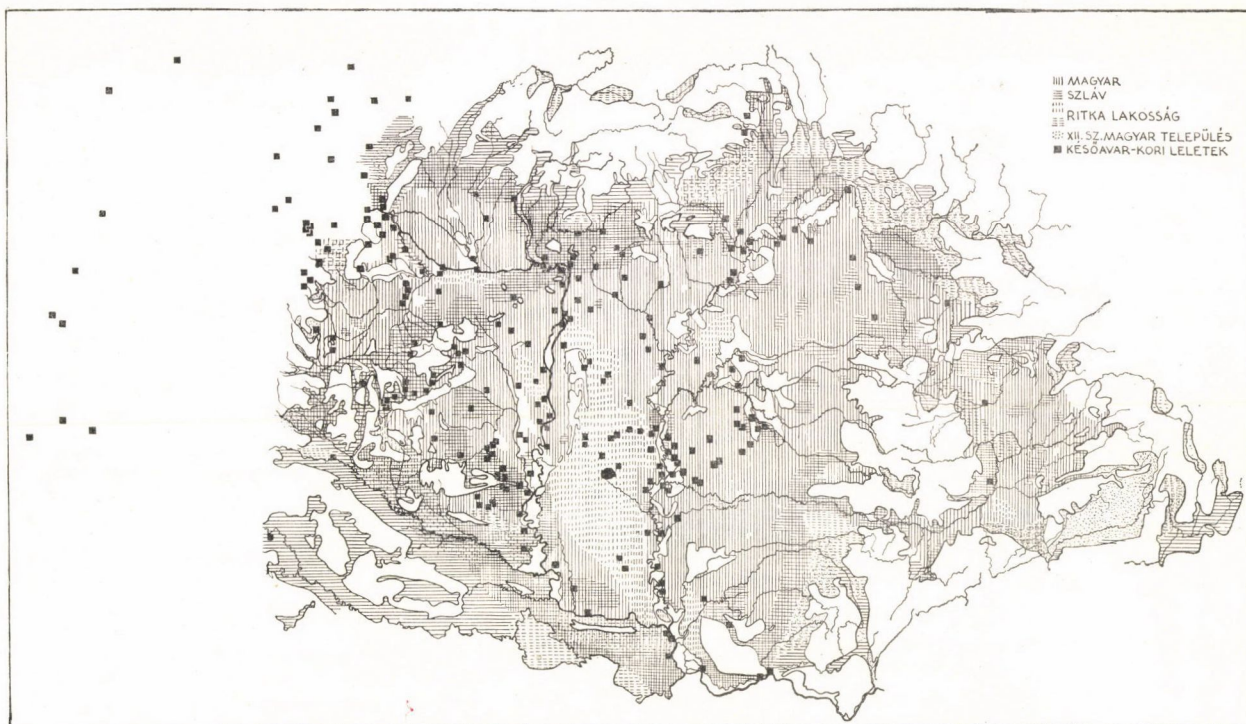
¹⁸ Csallány, D., Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa. (Bp. 1956).

¹⁹ Fehér G.—Éry K.—Kralovánszky A., A Közép-

Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. Szerk.: Szőke Béla Rég. Tan. II. (Bp. 1962).

²⁰ Kniezsa I., Magyarország népei a XI. században. SzIEml II. (Bp. 1938) 367—472.

²¹ Hóman B., Magyar történet, I. 3 (Bp. é. n.).

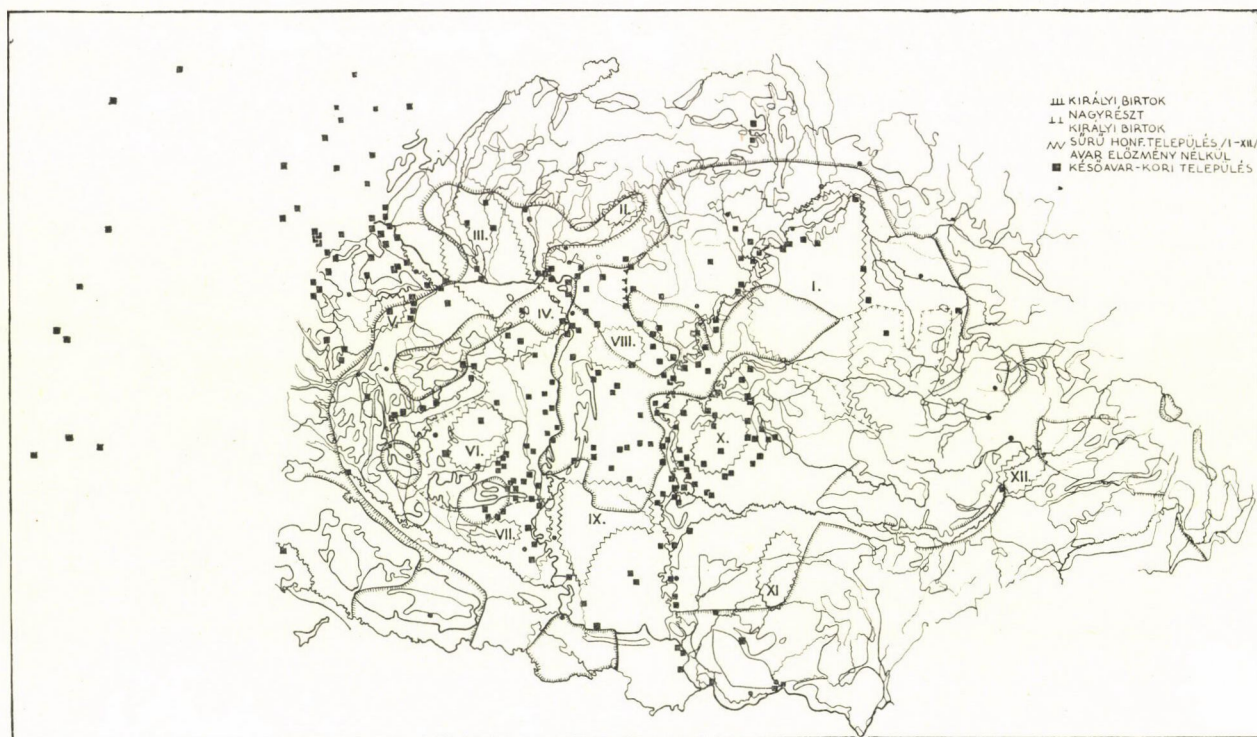
1. kép. Magyarok és szlávok a XI. században és a „kései-avar” nép lelőhelyei
 Рис. 1. Венгры и славяне в XI веке и местонахождения «поздних авар»
 Fig. 1. Hongrois et Slaves au XIe siècle et les sites du peuple «avar tardif»

Mint minden új megfigyelésnél, itt sem kerülhettem el bizonyos túlzásokat. Például, amikor a „griffes-indások” és Árpád magyarjainak egymást kiegészítő szállásterületeit mutattam be, akkor elhanyagoltam azokat az érintkező területeket, ahol nemcsak fedi egymást a két település, hanem néha egyazon temetőbe temetkeznek a „kései-avarok” és Árpád magyarjai. Ilyen temetőt én is ástam ki Visznekén (Heves m.). Ilyen fajta „átfedések” általában a nagy, elkülönülő tömbök peremén találhatók, ahol a két nép valóban érintkezett. Vázlatban megbocsátható ezek elhanyagolása, hiszen a cél a jellemző két nagy településtömb megkülönböztetése volt, nem pedig egymásbamosása. De — amint látjuk majd — nem ez az egyetlen aggályom a négy térképpel kapcsolatban. Alább lényegében változatlanul, de jelentős kiegészítésekkel közlöm azt a szöveget, amivel térképeimet a „Valóság”-ban kísértem.

Az 1. számú térkép (1. kép) alapjául Kniezsa Istvánnak a XI. századról készített nyelvi térképe szolgált. Az országhatárokon túl (osztrák és morva területeken) a „griffes-indás” temetők lelőhelyeinek fekete négyzetei fehér alapon találhatók. A „kései-avar” temetőket illetően főként Csallány Dezső leletkataszterét használtam, s ez néhány kiegészítésre szorul. Általában mind ez, mind a

másik három térkép csak tájékoztató jellegű. Az eredményt, amely az 1. térképről leolvasható abban foglalnám össze, hogy 160 lelőhely található színmagyar környezetben, 50 vegyes magyar—szláv környezetben, és mindössze 4 olyan van, amelynek helynevei tisztán szlávok. Másként fordítva a számvetést: 210 lelet olyan helyről került elő, amelyen kimutatható a magyarság jelenléte, s mindössze 4 van, ahol — a helynevek szerint — nem számolhatunk magyarsággal. Úgy vélem, ezek után nem lehet beszélni a „kései-avarok” elszávosodásáról. Ez a térkép a következő (2. számú) térképpel „együtt olvasva” válik tanulságossá, mert kiderül, hogy a „griffes-indások” nagy gócpontjaiban ezeket a magyar helyneveket nem adhatták Árpád magyarjai, mert ők letelepedésükkor kikerülték a sűrű „kései-avar” területeket!

Az 1. térkép népiséget jelző alaptérképe a 2. térképről elmarad (2. kép), mert a térkép mondanivalója annak a régi felismerésemnek ellenőrzése, amely szerint a honfoglalók és a „kései-avarok” települései, legalábbis nagy tömbjeikben kikerülik egymást, ami egyúttal annyit is jelent, hogy a „kései-avarok” nagy tömegei meg kellett hogy érjék Árpád népének honfoglalását! Tizenkét olyan nagyobb szállásterületet sikerült megállapítanom, ahol Árpád magyarjai sűrűn megteleped-

2. kép. A „kései-avarok” és a honfoglalók szállásterületei és a korai királyi birtokok
 Рис. 2. Территория расселения «поздних авар» и венгров завоевателей родины и земельные владения первых королей
 Fig. 2. Les territoires des résidences des «Avars tardifs» et des Hongrois conquérants, et les premiers domaines royaux

tek, de ahol „kései-avar” előzmény vagy egyáltalán nem volt, vagy csak szórványosan. Ennek természetesen az ellenkezője is leolvasható a térképről: ahol sűrű „kései-avar” települések vannak, ott viszont Árpád magyarjai nem telepedtek meg. Nézzük a 12 nagyobb egységet, amelyek kijelölése a Szőke–Fehér–Éry–Kralovánszky-térkép felhasználásával történt: I. Szabolcs megye; II. Az Ipoly felső folyása; III. A Kisalföld északi, a mai Szlovákiába eső része; IV. A Duna-kanyar pannóniai szeglete; V. A Rába mente; VI. Északkelet Somogy; VII. Északnyugat Baranya; VIII. Üllő és Solt környéke; IX. Bácska északi területei; X. Csongrád és Békés határterületei; XI. A Temes középső folyása mentén; XII. A Küküllők közén.

Ezek között a honfoglalás kori sűrűn benépesült magyar területek közötti óriási „kimaradó” területeken sűrű „késő-avar” temetőcsoportokat (tehát településeket) találunk, de színmagyar helynevekkel egyetemben.

Berajzoltam a térképbe a XI. századi királyi birtokokat, de nem találtam semmiféle határozott kapcsolatot a „griffes-indások” területei, Árpád magyarjainak területei és a királyi birtokok között. Talán annyit állapíthatunk meg, hogy a „griffes-

indások” nagyobb része a királyi birtokokon kívül él, de ugyanez mondható el Árpád magyarjairól is; semmiképpen nem lenne tehát jogosult olyan magyarázat, mintha a királyi hatalom egyik vagy másik népre támaszkodott volna.

Mivel az 1. és a 2. térképből igen jelentős következtetéseket vontunk le, szeretném e két térképpel kapcsolatban kétségeimet is megfogalmazni. Nagyjából a következő hibaforrásokat látom:

1. Sem az okleveles anyag (itt elsősorban a helynevek érdekelnek), sem pedig a régészeti anyaggyűjtés nem teljes, tehát a belőlük levont következtetések is bizonytalanok. Ez igaz s mindig igaz is lesz, és nagy szerepet ad a véletlennék (oklevelek fennmaradása, lelőhelyek megtalálása), s mégis, azzal kell dolgoznunk amink van, abban a reményben, hogy a nagy számok törvényei a megmaradt anyagban is érvényesülnek, s így következtetéseink bizonyos határon belül eléggé szilárdnak mondhatók.

2. Térképünkön az összes griffes-indás lelőhelyet feltüntettük, nemcsak a X. századiakat. Ez is igaz, sőt az is, hogy ki sem tudjuk választani közülük azokat, amelyek megérték a X. századot, s mégis ez az ellenvetés nem zavarja következteté-

seinket. Az a helyzet ugyanis, hogy a lelőhelyek minket most abból a szempontból érdekelnek, hogy annak a helynek, ahol találták őket, magyar-e a helyneve vagy szláv? A helynév adása szempontjából majdnem közömbös az, hogy a VIII. századból való-e az a temető, vagy a X.-ből.²² A „griffes-indás” temetők általam javasolt keletkezéséről fentebb már esett szó, ellenben nem beszéltünk e műveltség megszűnésének idejéről. Szabad legyen itt annak a meggyőződésnek hangot adni, hogy a gazdag „griffes-indás” hagyaték eltűnésének ugyanaz az oka, mint a gazdag honfoglalás kori leletek eltűnésének: a kereszténység felvétele. Talán még annak a sejtésnek is hangot adhatok, hogy az a feltevés alakult ki bennem, hogy az „elszegényedés” mindkét esetben nemcsak azonos okból, de azonos időben is ment végbe.

A 2. térképpel kapcsolatosan meg szeretném még említeni, hogy felteszem, hogy az 568-as avar honfoglalók, vagy esetleg a VI. századi újabb néphullámok is hoztak magukkal magyar népműveltséget, törzstörődéseket. Erre a feltevésre az a régészeti megfigyelés indított, hogy a korai avar övek közt található „álcsatos” veretűek megtalálhatók a Volga–Káma vidéken is. Szerintem ugyanis az öv veretei és azok száma származás- és rangjelző; ha tehát itt olyan öveket viseltek, mint a Volga–Káma mentén, akkor az övek viselői azonos nemzetségből, azonos népiségből valók voltak. Vegyük ehhez még hozzá Simonyi Dezsőnek azt a következtetését, hogy az V. századi bolgárok is szakíthattak magukkal magyar néprészeket. Mindezt azért tartottam szükségesnek felemlíteni, mert nagyon könnyen lehetséges, hogy a magyar helynevek nem mind a „griffes-indások”-tól valók, hanem korábbi magyar települők is adhatták egy részüket.

3. Ellenvetés. Ellene vethetjük első két térképemnek, hogy még nem tisztázott dolog, hogy vajon Árpád magyarjainak két régészeti rétege mit takar. Vajon valóban számolhatunk-e egy résznek kabar–török voltával, a másikkal (a köznépi temetőknél) pedig a finnugor magyarsággal? Mindez igaz, ám jól tudjuk, hogy annak a területnek

helynevei is magyarok, amelyet Árpád magyarjai szálltak meg, következtetéseinket tehát ez a „nemtudás” nem zavarja.

4. Súlyosabb a negyedik kérdés. Miért hagyták lakatlanul, megszállatlanul a „kései-avarok” azokat az óriási területeket, amelyeken később Árpád magyarjai megtelepedtek? Mielőtt a kérdésbe belevágnánk, hadd ismételjem meg, hogy vannak közös területek is, ahol tehát Árpád magyarjai a „kései-avarok” közé telepedtek. Tehát a területek nem voltak annyira üresek, mint gondolnók. Nagyjából akként képzelhetjük el a két települési terület és nép kapcsolatát, mint később a kunok idejében. A kunok sem teljesen üres területre telepedtek, de ők kerültek számbeli fölénybe saját szállásaikon. Arra a kérdésre, hogy miért hagytak a „kései-avarok” megszállatlanul nagy területeket, semmiképpen nem válaszolhatjuk, hogy azokat is megszállták volt, csak hogy Árpád magyarjai kiűzték volna őket ezekről a területekről. Az élöket valóban kiűzhették, de akkor is nyoma maradt volna ottlétüknek a temetőkben. A területek egymást kiegészítő volta a legnehezebb kérdés, amit 2. térképemnek ellene vethetünk. Mintha Györffy elmélete felé billentené a mérleget, arra ugyanis, hogy a két megszállás egyidejű lenne. Láttuk azonban, hogy a „griffes-indás” csoport régészeti időrendje miatt ez a feltevés lehetetlen. Nem marad más hátra, mint hogy feltesszük; a korai magyarok (akiket általában „kései-avaroknak” hívunk!) góccokban (törzsekben?) szállták meg a Kárpát-medencét, és a törzsek(?) település-területei közt nagy kiterjedésű gyepük, „senki földjék” lehettek, amelyeket talán-talán legeltetésre használtak, de amelyeken nem telepedtek meg. Talán a földművessé válással egyidőben váltak ezek a területek desertumokká? Csupa kérdőjel, amit elméletben például azzal is feloldhatnánk, hogy feltesszük a két nép életformájának teljes különbözőségét, tehát hogy az egyik földműves lett volna, a másik nagy állattartó, s mindegyik a neki való területen szállt meg. Ennek a gondolatnak igazolására azonban még alapos talajtani vizsgálatokra lenne szükség, illetőleg azok felhasználására. Ha ez igaz lenne,

²² Avar könyvemben (AH XXXIV) felvettem azt a gondolatot, hogy a „kései-avarkor”-ban számolunk kell a nemzetségek belső vándorlásával, ami azt eredményezheti, hogy e kor 200–250 esztendeje alatt ugyanaz a nemzetség 4–5 helyre is telepíthetett temetőt. Sajnos régészeti és embertani módszereink egyelőre elégtelenek a feltevés ellenőrzésére. Egy-egy nemzetség elköltözésekor egyáltalán nem kell nomád életmódra gondolnunk, hiszen egy-egy területet 2–3 nemzedéken át megültek;

inkább a föld kimerülésére, azaz olyanféle folyamatra, amely miatt István király törvényei is megtiltják a faluknak, hogy messze költözzenek a templomtól. Akárhogyan is van, egy ilyenféle belső vándorlás nem érinti a helynevek és temetők kapcsolatára alapított feltevésemet, legfeljebb annyit jelenthet, hogy hazánk lakossága nem volt annyira tömör, mint ahogyan a nagy lélekszámú avar temetők sokaságából következtetünk.

akkor megértendő, hogy a források türkjei valóban nagy állattenyésztő nomádok voltak, míg a talán korai magyar „griffes-indások” elsősorban földműves magyarok lettek volna.

Voltaképpen az első két térkép kérdésében az a legdöntőbb jelenség, hogy a „griffes-indás” lelőhelyek és a magyar nyelvi határ „fedik” egymást. Persze ezzel kapcsolatban felvetődhetik az előbb elhangzott lehetőség ellentéte is: vajon nem azért van-e ez a „fedés”, mert mindkét nép azonos életformában élt volna, tehát azonos területeket szállt volna meg. Ám láttuk, hogy bár a településben vannak „átfedések”, nagy tömbökben mégiscsak kiegészítik egymást a „griffes-indások” és Árpád magyarjai, tehát a magyar helynevek igen nagy részének a „griffes-indások”-tól kell származnia.

Ám a két térkép e meglepő tanulsága nem feledtetheti velünk azt a kötelességünket, hogy a „griffes-indás” műveltség származási helye és a kialakuló magyarság korábbi településhelyei közt kapcsolatot keressünk. Látva a griffes vereteknek egészen a Távol-Keletre vezető párhuzamait, és a sárga edényművesség Uralon túli kapcsolatait, erős kétségek támadnak bennünk, hogy egykori tulajdonosaik vajon azonosíthatók-e a magyarok elődeivel. Nyilvánvaló — s erre régebben is gondoltam —, hogy a „griffes-indások”-ban is volt egy erős ázsiai réteg (innen például néhány temetőjükben feltűnő mongoloz fajtajelleg), de azt is megfigyelhettük, éppen hazánkban, hogy az idők folyamán a griffes réteg beleolvad az indás övüekbe. Most már az a kérdés, hogy vajon az „indások” valóban a Volga-jobbpart felől jöttek-e be a Kárpát-medencébe? A „griffes-indás” műveltség és a nevolinói műveltség közti erős kapcsolatokra régebben Fettich Nándor rámutatott. Bár a nevolinói temető ásatási naplójának közlétevei²³ tagadják ezt a kapcsolatot, mégis úgy érzem, hogy nagyobb távlatokban tekintve a dolgokat ezek a kapcsolatok megvoltak. Nem mondtam sohasem, hogy a nevolinóiak jöttek volna hazánkba, csak azt, hogy a „griffes-indás” műveltségnek a nevolinóiak közelében kellett kialakulnia. Ha távolról nézzük Euráziát a VII. században, s azt nézzük, hogy hol lép fel az indás nemzetségdísz a bronzöntéssel karöltve, akkor lehetetlen a kapcsolatot meg nem látni, még akkor is, ha netán a stílusjegyek eltérése miatt kétségeink támadnának. Úgy látom, hogy nem kell módosítanom azon a feltevé-

sen, hogy a „griffesek” a Volga mentén egyesültek az „indás” nemzetségekkel, s már keverten foglalták el a Kárpát-medencét, de még hozzátennem, éppen az avar könyvemben megállapítottak alapján: lehetséges, hogy ez a foglalás kaukázusi vezetőréteg irányításával történt (pl. igari fejedelmi lelet és köre). Ha ez a kiegészítem megállja a helyét, akkor a Kovrat utód által Pannoniába vezetett bolgárok, onogurok történeti adatát a régészet bizonyossá teszi. Ám ez is még sok részletmunkát kíván.

Végezetül, e pont lezárásaként ismét szeretném hangsúlyozni, hogy a „griffes-indások” magyar voltára nem származásuk vizsgálatából következtettem, hanem lelőhelyeiknek és a magyar nyelvhatárnak feltűnő egyezéséből. Ezzel az első két térképhez kapcsolható ellentmondásaim végére értem.

A 3. térkép törzsneveinknek és a királyi birtokoknak kapcsolatát vetíti térképre (3. kép) s egyúttal a várak szerepét vizsgálja. Anélkül, hogy messzeható következtetésekre merészkednék, itt csupán azt kell megállapítanom, hogy a törzsi helynevek igen nagy része a királyi birtokon kívül található, s nem törvényszerű, hogy a várak körül helyezkednének el. Ezek a tények mindenesetre meggondolkoztatnak arról a feltevésről, hogy Géza és István megtörték volna a törzsek hatalmát, és a legyőzött törzsek népét széttelepítették volna. Ez esetben ugyanis várható lenne, hogy éppen a királyi birtokokon sokasodnának a törzsnevek.

Ennél a térképnél meg kell vizsgálnunk törzsneveink és a „griffes-indások” kapcsolatát. Csallány Dezső²⁴ nagyon érdekes összeállítása ellenére is a térkép arra figyelmeztet, hogy csak óvatosan következtethetünk. Vessünk például egyetlen pillantást a „kései-avarok” által csak nagyon lazán, Árpád magyarjai által azonban tömören kitöltött Csallóközre, s láthatjuk, hogy a Csallóköz tele van törzsi helynevekkel²⁵, vagy pl. a „kései-avarok” által elég sűrűn kitöltött Alföldön hiányzanak a törzsi helynevek.

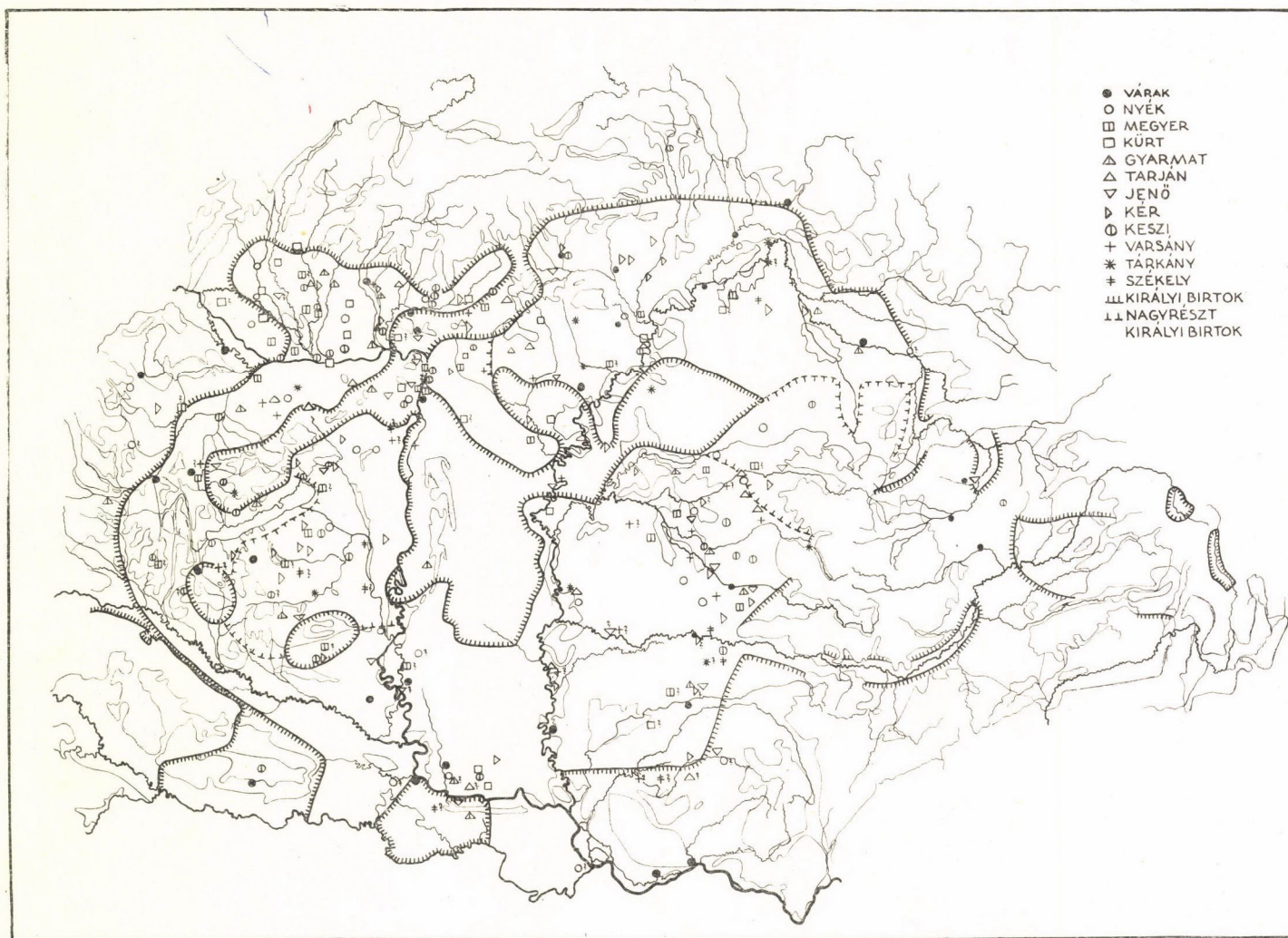
Természetesen ha a két honfoglalást egyazon nép kettészakadt részei hajtották volna végre, akkor mindkettőnél meg lehettek volna a törzsnevek. Ám ha nagy a szakadék a kora- és késő-avar közt, akkor talán még nagyobb a „kései-avar” és Árpád magyarjainak anyagi műveltsége között. Ekként nehéz lenne a „kettészakadt nép” elmé-

²³ Erdélyi, I.—Ojtozi, E.—Gening, W. F., Das Gräberfeld von Newolino. (Bp., 1969).

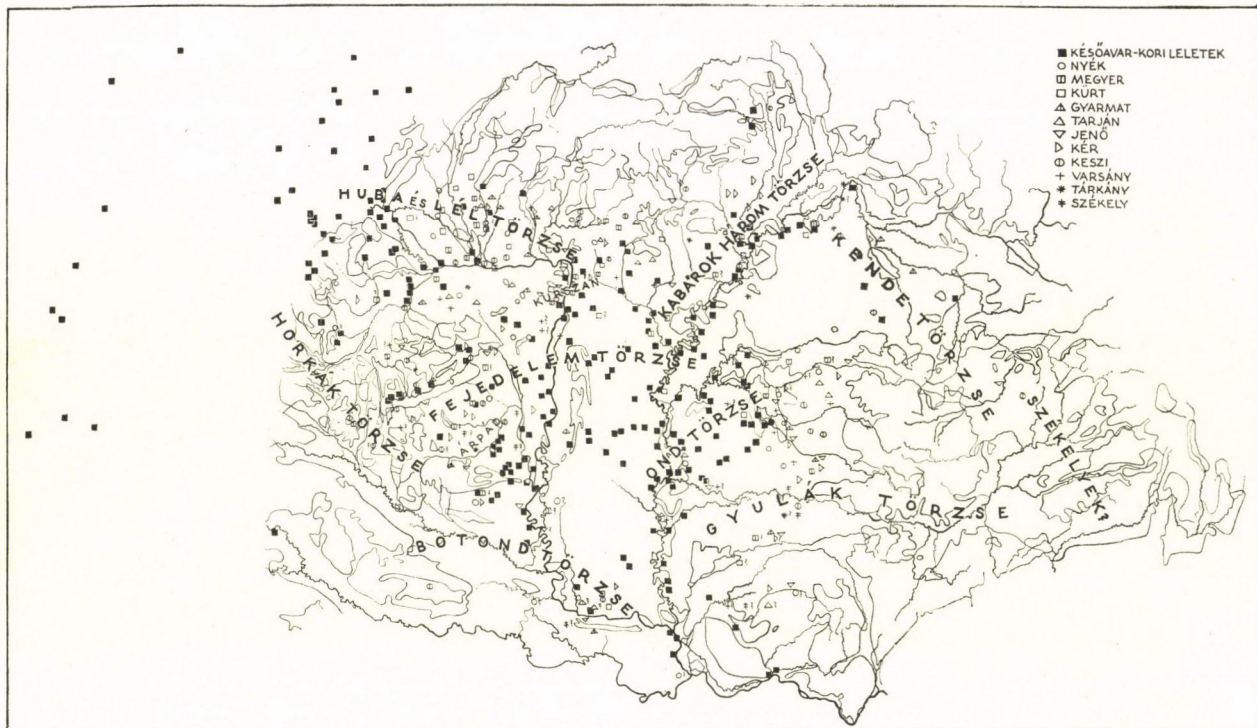
²⁴ Csallány D., Az avar törzsszervezet. JAMÉ 7—9.

(1965—1966) 35—56.

²⁵ Püspöki Nagy P., Püspöki mezőváros története (1968).

3. kép. Törzsneveink, váraink és a korai királyi birtokok
 Рис. 3. Наши имена племен, наши замки и владения первых королей
 Fig. 3. Nos noms de tribus, nos châteaux-forts et les premiers domaines royaux

4. kép. Törzsek, törzsnevek és a „kései-avarok”
 Рис. 4. Племена, имена племен и «поздние авары»
 Fig. 4. Tribus, noms de tribus et les «Avars tardifs»

letét fenntartani. Ezzel szemben áll az orosz őskronika fehér-fekete jelzője, ami egy nép két ágára vall, ezzel szemben áll az is, hogy a „griffes-indások” területéről és Árpád magyarjainak területéről származó helynevekben — legalábbis az eddigiek szerint — nincs különbség. Talán az egy nép két ágára mutatna az is, hogy a korai magyar nyelvben két nyelvjárás mutatható ki. A régészeti anyagban mutatkozó erős különbség még nem zárna ki az egy nép két ágához való tartozást. Gondolatban vessük egybe pl. a kalotaszegi, a székely, az alföldi (Kalocsa környéki) és a matyó viseletet, s nézzük, mi maradna belőle ezer évek múltán. Annyira különböznének, hogy senki sem gondolná, hogy a magyar nép négy ágának hagyatékát látja maga előtt. Ám itt nemcsak a viselet különbözik, hanem a fegyverzet, a temetési szertartás stb. is. Nagyon óvatosságnak kell lennünk, ha az ellentétek feloldásakor váratlan következtetésekre bukkanunk.

Éppen e miatt az óvatosság miatt nem látnám el széljegyzetekkel a 4. térképet (4. kép). Ezen ugyanis azt figyeltem meg, hogy vajon törzsneveknek Hóman Bálint által gondolt szállásterülete és a törzsnevek és a „griffes-indás” temetőik közt felfedezhető-e valamilyen kapcsolat. Nagyon két-

kedve annyi talán megállapítható, hogy a „griffes-indások” temetői (tehát telepei is) mintha körülvennék néhány törzsi szállásterületünk góciát. Így például a Huba és Lél törzs keleti és nyugati végein tömörülnek, s északon és délen is zárják — bár lazábban — a törzsi területet. Ond törzsének területét szinte körbefogják. A fejedelmi törzs alatt délen tömör sávban találhatók. Ellenben teljesen hiányoznak vagy csak szórványban találhatók e temetők a Horkák, Botond, a Gyulák területén és a székelyeknél, tehát a magyar települést Bizánc felé záró sávban.

E laza megfigyelések nyomán esetleg felvethető lenne az, hogy a „griffes-indások” elhelyezkedése részben a honfoglalók telepítési politikájának következménye (ez esetben a temetők egy része X. századi kellene legyen, ami lehetséges). Azonban az előbb kifejtettük, hogy a honfoglalók által megszállt területeken előzőleg nem éltek „griffes-indások”, az egyes területek látszólagos körbevétele tehát pusztán azt jelentheti, hogy maguk közt üresen hagytak területeket (tehát nem őket telepítették körbe). Akárhogyan is nézzük ezeket a kérdéseket, egy bizonyos marad e sok bizonytalanság közepette; a „griffes-indások” területe magyar nyelvterület volt a VII. század vége óta.

Még a jövő feladata, hogy Árpád magyarjainak településterületét egybevesse a korai avar településekkel. Világosan érzem, hogy e tanulmányom valóban csak vitaindító, mert évtizedekre való kutatómunka még az is, amit a kérdés jelen állásában látunk, hát még munka közben mennyi új szempont adódik. Ennek ellenére is úgy érzem, hogy a kérdés ilyenfajta felvetésével is nagyot lépett régészetünk abba az irányba, hogy a régi, pusztán tárgytörténeti eredmények helyett néptörténeti, társadalomtörténeti kérdésekre felelhessen.

Végezetül valami, amit nem vihettem térképre, mert hiányzanak az avar kori adatok. Hadd elevenítsem fel azt a feltevésemet, hogy a „kései-avarok” államszervezete a 10-es rendszeren nyugodott.²⁶ Azt viszont tudjuk, hogy Szent István törvényei ezt a rendszert veszik alapul. Régebben is felvetettem már annak lehetőségét, hogy a magyar államszervezés az itt talált, itt meglevő alapokra épült, lényegében tehát átvette volna a „kései-avarok”, azaz a korai magyarok államának szervezeti, központjaival stb. együtt. Ezt sajnos nem tudom térképre vinni, bár a tíz magyar egyház-megye és az avar góccok eléggé egybeesnek.

Ennyit a térképre vetíthető adatokból nyert tanulságokról és aggodalmakról.

II.

A „kései-avarok” mitológiája és nyomai a magyar néphitben

Ebben a fejezetben három, részben már korábban megfogalmazott feltevésemet fűzöm tovább, annak megmutatására, hogy vannak a magyar régiségben és a néphitben olyan jelenségek, amelyeknek előzményei nem Árpád magyarjainak hagyatékához vezetnek, hanem a „griffes-indások”-hoz. Az ismertetéseket éppen csak a kérdés megfogalmazása kedvéért ismétlem, egyébként utalok eredeti közleményeimre. Úgy vélem, hogy az ilyen irányú kutatások feltétlen szükségesek, még akkor is, ha nehezebbek, ellenőrizhetetlenebbek, mint a tárgyi anyagban végzett megfigyelések. Három

mitológiai jelenséget tárgyalok itt, s ez a három ismét olyan területek felé vezet minket, mint a „griffes-indások” származásáról való elmélkedésünk; az „égig érő fa” déli és dél-szibériai párhuzamokon át az altáji törökség felé vezet, a csodaszarvas monda az erdős területek felé s végül a Szent László legenda az iráni térségek felé irányítja tekintetünket. Már ebből is látszik, hogy a „kései-avarok” kérdése nagyon árnyalt, nagyon bonyolult kérdés, és még messze vagyunk attól, hogy világosan lássunk benne.

Századunk húszas éveiben jelentek meg Solymossy Sándor tanulmányai²⁷, amelyekben összevetette a magyarnépmeséket az eurázsiaiakkal, és kimutatta, hogy van néhány népmesénk, amelynek párjára csak Keleten akadunk. Solymossy munkáját ugyanebben az értelemben Berze Nagy János²⁸, Diószegi Vilmos²⁹ és Vargyas Lajos³⁰ folytatta. Keleti örökségünk mesekincsének egyik legelterjedtebb példáját az „égig érő fa” meséjében ismerjük. Tartalmát az emlékezet felfrissítése okából néhány szóval idézem. Az elrabolt lányt a sárkány az égig érő fa tetejére viszi, s a visszaszerzésére induló próbálkozók sorra mind kudarcot vallanak. Végre a kis kanász is nekivág, és baltájával lépcsőt vágva a fa törzsébe, mind fennebb s fennebb hág a magasba. A fa hatalmas lombkoronája rétegekből áll, s minden réteg külön világ. Ott lakik a Szél, a Hold és a Nap anyja, s ők segítik útján a kis hőst. Nos, kutatóink megállapították, hogy ez a mesénk a régi sámán (táltos) szertartás emlékéét őrízte meg; a sámán éppen úgy hág feljebb-feljebb a sátor közepén felállított lépcsős fokú fán, mint a kis kanász, s éppen úgy ér el feljebb s feljebb levő világ-rétegekbe. A mese tehát ősi, vallásos elemeket őrözt meg számunkra. Ennek alapja az „élet-fájában” való hit. Az életfa minden élet szülőanyja és megtartója. Kozmikus voltát bizonyítja, hogy a hét- vagy kilencágú fát fenn a nap és a hold övezi. Tőlünk keletre igen sok változatban él az életfa hite (meg van a germán népeknél is, de nem a sámán-fa formájában), különösen a sámán-hittel kapcsolatban. Amilyen gazdag az erre vonatkozó mondavilág, ugyanolyan gazdagon jelenik meg keleten rajzban, faragásban, rátét munkában, domborműben.³¹ De nyoma van

²⁶ Az AH XXXIV. idézett kötetben.

²⁷ Solymossy S., Keleti elemek népmeséinkben. Etn XXXIII. (1922) 38–43.

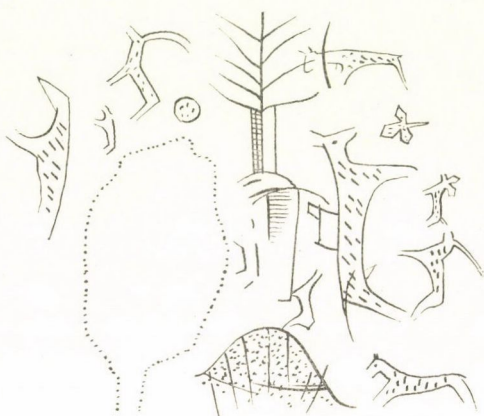
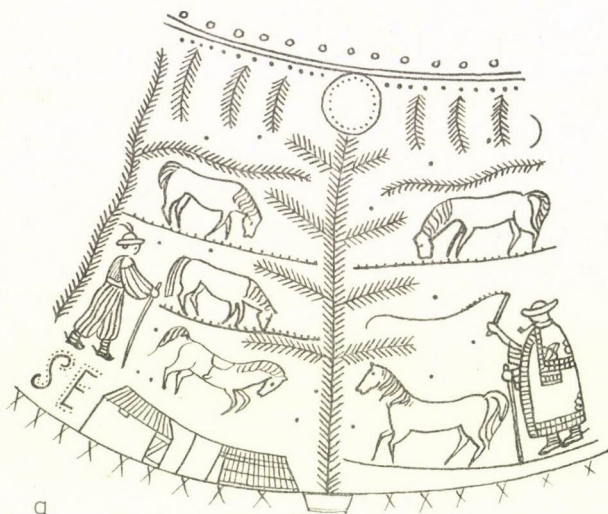
²⁸ Berze Nagy János, lásd mesekatalógusát, de különösen a Magyarság Néprajza III³, Mese című fejezetét: 226–290.

²⁹ Diószegi V., A sámánhit emlékei a magyar népi

műveltségben (Bp. 1958) 149.

³⁰ Vargyas, L., Das Fortleben der sibirischen Hel-denepik in den ungarischen Balladen. Etn XLI. (1960) 479–523.

³¹ Ивашов, С. В., Materialy po izobrazitel'nomu iskusztvu narodov Szibiri XIX-nacsala XX v (Moszkva 1954).

5. kép. a) Világfa-ábrázolás szaru-sótartón Sárétudvari-ból (Szűcs Sándor nyomán). b) A mokrini-homokvári tégelyen levő világfa ábrázolás

Рис. 5а. Изображение древа вселенной на роговой солонке из Шаретудвари (по Ш. Сючу). — в. Изображение древа вселенной на мокринском тигеле

Fig. 5. a) Représentation d'un arbre du monde sur une salière en corne provenant de Sárétudvari (d'après Sándor Szűcs). — b) La représentation de l'arbre du monde sur le creuset de Mokrin-Homokrév

a magyar népművészetben is. Szűcs Sándor például egy általam közölt avar csontkarc párját találta meg a hortobágyi pásztorművészetben.³² Mindezek a képek nagyjából egyazon mintára készültek: dombon álló hét, vagy kilencágú fa, csúcsa

mellett a nap és a hold s mellette legelésző állatok (5. kép a).

Az égis erő fa meséjének úgyszólván az egész magyar nyelvterületen ismert volta bizonyossá teszi, hogy régebben, a honfoglalás korában s azt megelőzően még sokkal gazdagabban ismerték a világfa, a sámánfa hitét. Azt várhatnók tehát, hogy honfoglalóink művészetében is éppen olyan elterjedt volt, mint a mai keleti rokonnépeknél. Azonban egyetlen honfoglaláskori díszítményen, karcotaton, rajzon, domborításon, öntvényen sem szerepel! Való igaz, hogy igen sok a pálmavirágból, pálmalevél csokorból épített díszítmény a honfoglalóknál, szinte hogy tilos is volt mást ábrázolni, mégsem találjuk meg a világfa ábrázolást fent leírt voltában. Ellenben megvan az avarkorban, még hozzá a korai avarkorban egy csontkarcon, a később pedig sok szíjvég mintájaként.

A negyvenes évek elején a mai Jugoszláviában fekvő Mokrinban (a régi Csanád megyei Homokréven), a helybeli tanító egy nagyon érdekes avarkori temetőt ásott ki, s annak egyik sírjában egy csont tégelyt talált. Ezen teljes gazdagságában megtaláljuk az ábrázolását, mégpedig az előbb megismert eredeti értelemben (5. kép b). A karcot részletes leírással és párhuzamokkal, valamint értelmezéssel együtt régebben közöltem,³³ így hát éppen csak emlékeztetek az ábrázolásra. A karcot hét rétegű hegyen egy állvány-féle s azon kilencágú világfa áll, csúcsa két oldalán a nap és a hold, a fa mellett meg legelésző állatok. A rajz annyira hiteles, hogy még azt is meg lehetett állapítani, hogy az az állatvilág, amely a fa körül megjelenik, feltehetően az Altáj hegység állatait ábrázolja. A sírban talált többi jelenségek (pl. a csontveretes öv) is az Altáj felé mutatnak. Egyik régészünk megkísérelte ugyan e rajz jelentőségének csökkentését, holmi gyermekrajznak ítélvén a minden részletében átgondolt rajzot, de az ilyen ellenvetésnek semmi jelentősége nincsen, cáfolatát pontról pontra haladva a jegyzetben adom.³⁴

³² Szűcs S., Az „égbenyúló fa” a sáréti néphitben. Etn 56 (1954).

³³ László Gy., A népvándorlaskori lovasnépek ősválása. (Kolozsvar, 1946).

³⁴ Csallány Dezső a nyitrai konferencián tartott előadásában annak ellenére, hogy A. Kollautz is messzemenően elfogadta a mokrini tégely rajzára adott magyarázatomat [Kollautz, A., Der Schamanismus der Avarren. Paleologica-Osaka⁴ (1955) 294—], a rajz logikáját és tartalmát kétségbe vonja [Csallány Dezső előadásának szövegét lásd: MFME 1966—1967. 61—72.]. Bár Csallány Dezső érvelése bántón kezdetleges, mégis a bibliográfiai teljesség arra késztet, hogy megvizsgáljam

ellenvetését. Menjünk pontról pontra. Elsőben is kétségbe vonja, hogy a tégely az övről csüngött volna le; valóban (megírtam én is és a rajzon is látszik) a mellkason találták. Am ásatási tapasztalatból jól ismerjük azt a jelenséget, hogy pl. egy öv kis-szíjai a medence alatt rendes helyzetükben találhatók, de pl. egy-vagy kettő felcsapódott közülük a mellkas alsó részére. Azt, hogy ilyenféle történt Mokrinban is, igazolják a mokrini tégellyel azonos szerkezetű avar só(?)tartó szaruk (voltaképpen agancsok), amelyekből sokat ismerünk, s amelyek dugószerkezete is azonos volt a mokrinival (lásd pl. AH XVIII. 19. kép). Csallány Dezső nemcsak azt vonja kétségbe, hogy az övről csüngött le a csont-tégely,

Amikor a leletet közöltem, még csak kérdőjellel jegyeztem meg egyik jegyzetemben, hogy nem lehetséges-e, hogy az „égig érő fa” meséjét az avarorkból örököltük. Általánosítva a kérdést: nem lehetséges-e, hogy a finnugor magyarságban — amely őseurópai nép — megtalálható középszerűségi hagyomány az avarok öröksége lenne? Vagy — ahogyan ebben az időben véltem — nem lehetséges-e, hogy a korai avarokban, az avar honfoglalással egyidőben magyar törzsek is megjelentek volna a Kárpát-medencében, s ezek utódai magukkal együtt életben tartották ősi mondáikat, meséiket is, amelyek azután az egész magyarságban elterjedtek? A kérdés joggal felvethető, hiszen nem egy hasonló jelenséggel találkozunk.

E hasonló jelenségek közül most csak egyet emelünk ki. Voltaképpen két anyanyelvünk van:

hanem azt is mondja, hogy fordítva állt, szélesebb végével felfelé, tehát az ábrázolás „fejjel lefelé” állott volna. Ehhez még hozzá akar fűzni egy csontgombot, ami ettől jó fél méterre a jobb lábszáresont felső harmadában került elő. Ebben *Csallány Dezső* két gondolata vezet, az egyik az, hogy úgy véli, hogy a mokriini tégely ábrázolása csupán játék „olyan ez, mint a mai gyermekeknek szóló képeskönyv, állatokkal, felületdíszítésekkel, geometrikus mintákkal” (i. m. 70.), a másik pedig az az ötlete, hogy a tégely és a — szerinte — hozzá tartozó csontgomb, gyermekesörgő lett volna. Nézzük ezt az utóbbi ötletét. *Csallány Dezső* ennek bizonyítására idézi *Cs. Sebestyén Károlynak* a kumbombi temető 218. sírjáról adott leírását: (a gyermeksírbán) „A farsont alatt tülök alakú, 7 cm hosszú üreges csonttárgy volt, amelynek külső felületét figurális és geometrikus mintázattal díszítették. Két végén két-két átellenes irányú átfúrás látszik. Alsó, szűkebb nyílása végénél akasztófüles, gömb alakú bronzcsüngő feküdt . . .” *Cs. Sebestyén Károly* ásatási jelentésében nincsen okunk kételkedni, de gondoljunk csak arra, hogy éppen ilyenfajta sírleírások alapján vélte *Hampel József* a tűtartót késnyélnek és az íjcsontokat szablyadísznek. Tudniillik ott is valóban egymás mellett, egymás alatt találták a tárgyakat, csak éppen hogy nem tartoztak együvé. Miért gondolom, hogy itt is ez a helyzet? Nos, ha kis kolompról lenne szó, amit *Móra Ferenc* valóban szépen leír, akkor a csörgőnek (a hang fokozására) csengő nyelvként benne kellene függenie, tehát a szélesebb végében kellene behúzva lennie, csak hogy nem ez a helyzet! *Csallány* elképzelése hasonlít ahhoz, mintha valaki egy csengőt nyílásával (tehát nyelvével) felfele írta le, csak hogy akkor nem adna hangot! A sírbán való fekvést ellenőrizni kellett volna a kopásokkal (ez elemi módszeri követelmény), hiszen egy tárgy használat közben kopik meg, a kopásból tehát sokat következtethetünk felhasználására. A kopások e csontesövek keskenyebb végén erősek (itt nagyobbak is a lyukak), amiből következik, hogy éppen fordítva voltak felfüggesztve, mint *Csallány Dezső* gondolja. Ez egyébként nemcsak a kopásokból következik, hanem a rajz is csak így értelmes. Erre *Csallány Dezső* adta a legjobb példát, amikor a sarkeli tubust helyes állásban közölte, nem feje tetejére állított rajzzal!

De nézzük meg kissé bővebben a kopásokat, nehogy az általánosítás gyanújába keveredjünk. *Csallány Dezső* a következőképpen vélekedik: „A csonttülök öblösebb, felső végén levő nyílások segítségével a csörgő tartóját a gyermek nyakába, vagy övéhez (esetleg jobboldalt hátul) kötötték fel ugyancsak bőrszínórral.” Eszerint azok-

az egyik, amelyet beszélünk, finnugor alapozású a másik pedig énekbeszédünk, régi, ötfokú zene-kultúránk, ez viszont, ahogy Kodály Zoltán írta: „... legszélső, idehajlott ága a nagy ázsiai zene-kultúra évezredek fájának, mely Kínától Közép-Ázsián át a Fekete-tengerig lakó különböző népek lelkében gyökeredzik.”³⁵ Nem lehet véletlen az sem, hogy amikor az 1950-es évek elején Molnár Erik akadémikus a magyar őstörténetben váratlan elméletet fogalmazott meg, amely szerint a finnugorok őshazája az Altáj hegységben, sőt attól keletebbre lett volna, a megindult vita során csupán a Zeneművészek Szövetségének vitaestjén kapott támogatást. Mi nem szeretnénk egyik vagy másik tény (nyelvünk finnugor alapozása, népzeneünk török jellege) mellett dönteni, mert mindkettő igaz, csak azt kutatnánk, hogy a nyelvben

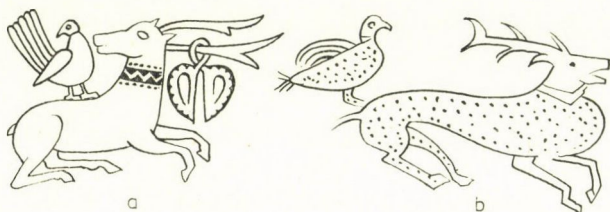
nak a lyukaknak kellene igen kopottaknak lenniök, amelyek a bőr zsineg átjárt. De nem azok! És miért van pl. Ártánd 5. sírbán (*Csallány Dezső*nél 5. kép) a széles végén négy lyuk, a keskenyen csak kettő? Nem is tudom elképzelni, hogy miként fűzték fel négy lyukon a feje tetejére állított tégelyt! De hogyan is került volna a felnőtt íjas férfi sírjába egy gyermekesörgő? Amit erről *Csallány Dezső* mond, az vajmi sovány érv, ha a tégely valóban gyermekesörgő lenne, mint ahogyan nem az. Mit mond? „A sírba kerülésének magyarázata, hogy igen gyakran avar sírokban előfordul, hogy a gyászoló gyerekek szüleik mellé helyezik legkedvesebb tárgyukat. Így kerül a harcos mellé gyermekének száraz csörgője, lábához pedig kedves kutyája.” Magam is ezernél több avar sírt tártam fel, de soha sem találtam gyermekjátékot felnőtt sírjában (általában nem is ismerünk avar gyermekjátékot), s nem hiszem el — olvasmányaim alapján sem —, hogy a többi avar temetőben ez gyakori lenne. — Valóban nem értem, hogy miért kellett egy világos, tiszta életfa-rajz jelentőségét ilyen módon megtámadni. — Ha már ezt a kérdést itt elővettük, hadd említsek meg néhány kellemetlen elírást. *Csallány Dezső* az alább közölt pörösi bogozót a közölt rajz alapján „villa alakú” csonteszköznek tekinti, s lehetségesnek tartja, hogy ez is gyermekesörgő volt, holott csupán a kiterített rajz villa alakú, nem a tárgy. Egyszer már részletesen meg kellene írni, hogy ezek a bogozók valóban bogozók voltak, s nem szolgálták új felajzásra, mint ahogyan *Csallány Dezső* véli. Az íj szárai nem férnek bele a bogozók csatornájába, s amellet e csatornában nincsen kopásnyom, pedig a ráfeszülő íjszárok ugyancsak kikoptatták volna a bogozók csatornáját.

Végezetül csak annyit, hogy dolgozatomban csak kérdőjellel említettem meg, hogy a mokriini sír esetleg sáman sírja lehetett, ezt ebben a formában ma is fenntartom. *Csallány Dezső* dolgozatát annyiban ítélem hasznosnak, hogy felvetette, hogy hasonló csonttubusok néha gyermeksírokban is előfordulnak. Ezt meg kell vizsgálni, de talán nem ilyenféle természetlen vitákban!

Talán még egy kiegészítést a felmerült kérdésekhez, hogy az említett tégelyek valóban úgy álltak, ahogy rajzaik mutatják, arra kitűnő példa a sarkeli tégely, s egyúttal másra is jó ez a hasonlat. Hogy a sarkeli rajz nem volt jelentés nélküli firka, azt bizonyítja, hogy a rajta levő szarvas, amelynek hátán ragadozó madár látható, szinte szó szerint ismétlődik „a Lehel kürt”-ön, amelynél semmi vita sem lehet a palást „programjáról” (6. kép a–b).

³⁵ Lásd: Magyarország Néprajza IV³. 25.

finnugor népünk népi muzsikája mikor és hol változott át törökössé? A velünk rokon mari nép dallamai is ötfokúak, és dallamépítkezésük éppen úgy keleti, mint a miénk, s náluk is megtalálható a jelentős török „jövevényszó réteg”, akárcsak nálunk. Nem látunk világosan még ezekben a kérdésekben, de annyi sejthető, hogy ez a török — magyar egymásra rétegződés mindenesetre az Ural hegységtől nyugatra játszódott le, de még az is felvethető, hogy itt hazánkban történt a teljes össze-

6. kép. a) Részlet a „Lehel kürt”-ről. — b) Részlet egy sarkeli csont-karerről (Artamonov—Csallány nyomán) Рис. 6. a. Деталь «рога Лехеля». — б. Деталь резного рисунка на кости из Саркела (по Артамонову—Чалланю) Fig. 6. a) Détail du «cor de Lehel». — b) Détail d'une incision sur os de Sarkel (d'après Artamonov—Csallány)

olvadás. Ekként népzenénk is történeti forrás, és a jövőben talán fokozatosan kell arra figyelnünk, hogy a népzenénk alaprétegére később rakódott zenei stílusok mindig az uralkodó osztályok zenéjét idézik (gregorián, reneszánsz, barokk stb.).

Az égig érő fa meséje kapcsán, akárcsak népzenénk kapcsán, felmerült az avar kori hagyomány kérdése, hogy még közelebb juthassunk e tétel megvilágításához, vizsgáljuk meg e tekintetben a magyar eredetmondát, a csodaszarvas mondát is.³⁶

A magam részéről úgy vélem, hogy ez a monda nem irodalmi kölcsönzésként került krónikáinkba, hanem régi mondánk volt, amely a honfoglalás korára, pontosabban szólván krónikás feljegyzőinek korára eredeti értelmét elvesztette. A mondáról megállapították, hogy akárcsak a turul-monda, ez is totem-monda, és hogy a két testvért — Hunort és Magyart — új hazába csalogató szarvasünő eredetileg az ősanya volt. A totem-hitben gyakoriak a hasonló mondák. A Mongolok Titkos Történetének bevezetőjében Dzsingisz származásának mondája még a maga tisztaságában idézi az állat-ősöket. „1. Dzsingisz kán származása. Élt

egy kéesszürke farkas, ki az Ég rendeléséből született. Felesége egy rőtes szarvasünő volt. Átkeltek a Tenggisz taván, megszálltak az Onon folyó forrásánál, a Burkan-kaldun hegynél, ott született meg fiuk, Batacsikan . . .”³⁷

A hasonló totem-mondákban nemcsak a két ős-szülot képzelhetik el állat-alakban, hanem nagy kozmikus erőket is. Így küzd például a fekete és fehér sámán egymással füstös bika alakjában. A török—tatár népeknek, de részben az obi-ugor népeknek hitvilágát valósággal ellepik az állatalakos ősök, állati formát öltött hatalmas erők. E hitvilág vetülete megvan a művészetben is, a régi szibériai művészetben, de még az azt előző szkítában is sok az egymásba kapaszkodó, egymást tépő, marcangoló állat. Nem csoda, ha a kutatók ezt a két világot: a mondák és a művészet világát összekapcsolták, s az ábrázolásokat mint a mondák képi megjelenítését magyarázták. Alföldi András fogalmazta meg először és a legtisztábban ezt a tételt, s ez azóta is szinte alaptétele a képmagyarázatoknak.³⁸

Nézzük ennek a tételnek a fényében a csodaszarvas mondát. Eszerint a csodaszarvas mondában — illetőleg annak vélhető ábrázolásában — két ragadozó állat (Hunor és Magyar alakja) támad rá egy szarvasünőre. Ismerjük is ezt az ábrázolást igen-igen sok példányban, nemzetségfők vagy törzsi előkelők sírjából. Rang- és nemzetségjelző övük záródísz (szíjvége) volt. Csakhogy ezt a monda-ábrázolást nem Árpád magyarjainak előkelői viselik, hanem a „kései-avarok” nemzetségfői! Úgy látszik, a csodaszarvas monda is tőlük származott át a későbbi magyarságba, akárcsak az égig érő fa meséje.

Ellenpróbaként vizsgáljuk meg Györffy György feltevését a magyar középkori címerekről.³⁹ Ő kimutatta, hogy az uralkodó magyar nemzetségek állatalakos címei feltehetően a nemzetség pogány kori totem-jelképeit ábrázolják. Ennek ellenében felvetném azt a kérdést, hogy ha a középkorban ilyen elevenen éltek volna e mondák, akkor a honfoglalás korában még inkább köztudottak kellett legyenek, de honfoglalás kori magyar sírokban az állatábrázolás ritka mint a fehér holló, s ha mégis található, akkor igen nagy százalékban női sírból kerül elő. Kétkedővé tesz Györffy elméletével

³⁶ E kérdésekről lásd előzetes tájékoztatómat a Hunor és Magyar nyomában (Bp. 1968) c. könyvemben és a sajtó alatt levő „A népvándorlások művészete” c. könyvemben.

³⁷ A Mongolok Titkos Történetét Ligeti Lajos fordítása és kommentárja alapján idézem (Bp. 1962) 9.

³⁸ Alföldi, A., Die theriomorphe Weltbetrachtung in den hochasiatischen Kulturen. AAnz (1931) 393—418.

³⁹ Lásd Györffy Gy., Tanulmányok a magyar állam eredetéről. (Bp. 1959) 3.

szemben, hogy pl. az Ákos nem címerében hal van, nem mint a név után várnók: fehér sólyom. Úgy látom azonban, hogy Györffy elméletének mégiscsak igaza lesz, de nem a honfoglalók nemzetségeinél. Tudvalevő, hogy mind a török—tatár, mind az obi-ugor népek nemzetségi tangáikat tetováltan, kivarrottan vagy másként magukon viselik. A magyarországi régészeti anyagban is van egy réteg, amelynek emlékei tele vannak állatábrázolásokkal: páva, szarvas, kutya, madár, kígyó, ló, oroszlán, vadkan, sas, hal, galamb, nyúl és más állatok képe található — a „kései avar” előkelők övein. Ugyanoda jutunk tehát a totem-címerek kapcsán, ahová az állatküzdelem jelenetei vezetnek.

A magyar krónikákban egyszer esik szó címerállatról, a turulról, amelyet Árpád családja Attilától örökölt volna. Ismerve a fentieket ebben a mondásban utalást láthatunk arra, hogy címerállataink is régebbiek, mint a honfoglalás, és a „késő-avar” nemzetségek emlékeit őrzik. Nem akarunk itt kitérni a magyar—hun hagyomány vitájára s arra, hogy a székelyek és a göcsejiek néphitében⁴⁰ tartja magát az, hogy ők Árpád előtti őslakói e földnek, csak azt jegyezzük meg, hogy krónikáinkban (amelyek semmit sem tudnak az avarokról!) a hun történelem keveredik az avar történelemmel, és amikor hunt mondanak, nekünk gyakran avert kell értenünk.

Az égig érő fa, népzenénk, a csodaszarvas mondánk és címereink mind egy irányba mutató hagyománya után nézzük most Szent László legendánkat.⁴¹ Már régebben arra a meggyőződésre jutottam, hogy nemzetségi és családi hagyományokon kívül voltak még világmagyarázó mítoszaink is.

Azt vettem észre, hogy a magyar peremvidék falusi templomaiban (a Székelyföldön, a Szepességben és a Mura-vidéken) mind a mai napig meglevő, középkori Szent László freskók pogánykori örökséget őriznek. Eredetileg nem Szent Lászlóról és a kunról szóltak, hanem kozmikus dráma játszódott le a legendában, amelyben a világosság (hófehérbe öltözött, fehérlovas, szőke király) és a sötétség (sötét hajú, sötét ruhájú, sötét lovú kun) küzd egymással. Mindkettő sebezhetetlen, csak a kun Achilles inán van egy kis védtelen rész. A magyar leány ezt vágja el, s ezzel tudja legyőzni a leányrablót. A küzdelem „szent” voltát az is jelzi, hogy a hősök fegyvereiket letéve harcolnak (hiszen amúgy sem fogja őket a fegyver!), s mellettük lovaik vagy békésen legelnek, vagy gazdáik küzdelmét folytatva ők is marják egymást. Ez a képsor ősi, keleti örökségünk, amely egészen a szkíta időig követhető vissza s feltehetőleg szőnyegben. Egyik művészettörténet-kutatónk „olasz hatásra” gondol, amelyet egy olasz mester Nagyváradon megfogalmazott képsora terjesztett volna. Ilyenek azonban nyoma nincsen, és a képsor döntő jelenetei jóval a honfoglalás előtt és az olasz művészet előtt kialakultak. Bővebbet erről a jegyzetben mondok.⁴²

Régebben a Szent László legenda falfestményein látható lószerszámokat vizsgálva arra az eredményre jutottam, hogy azok nem a honfoglalók szerszámozását képviselik, hanem a korai avarokét, azokét, akiktől az égig érő fa szép meséjét is örököltük. Nos, legutóbb a déli végeken, a mai Jugoszláviában Pörös nevű faluban (emlékezzünk arra, hogy a világfa ábrázolás is a Dél-Alföldön került elő!) egy avar kori csont-bogozót talál-

⁴⁰ Szentmihályi I., A göcseji nép eredethagyománya. M. Népr. Társ. Könyvtára (Bp. 1958).

⁴¹ A Szent László legendáról először: A honfoglaló magyarság művészete Erdélyben (Kolozsvár 1943) című munkámban írtam. Szélesebb alapon: A honfoglaló magyar nép élete, majd legutóbb a Hunor és Magyar nyomában (Bp. 1968) és a sajtó alatt levő: A népvándorlások művészete c. könyvemben írtam, de még mindig nem közöltem a teljes feldolgozást.

⁴² Dercsényi D., Szépművészet IV. (1944) 346. A 41. jegyzetben idézett munkámban világosan megírtam, hogy Szent László legendánk képsorai több, különböző hagyományt őriznek s ezek mindegyike honfoglalás előtti keleti örökségben gyökerezik. Nem egyetlen, jól—rosszul átvett képsort ismételnek tehát (pl. a lovak kétoldalt fához kötve nyugodtan nézik gazdáik küzdelmét, egymás mellett lombot legelnek, vagy maguk is küzdenek gazdáik módjára). Ezzel szemben Dercsényi Dezső úgy véli, hogy egy nagyváradi olasz freskó, vagy esetleg miniatúrák lennének a kiindulópontjai a falfestményeknek. Ám azok a képtípusok, amelyekről írtam, a szkíta művészetig visszavezethetők, és a Szent László legenda

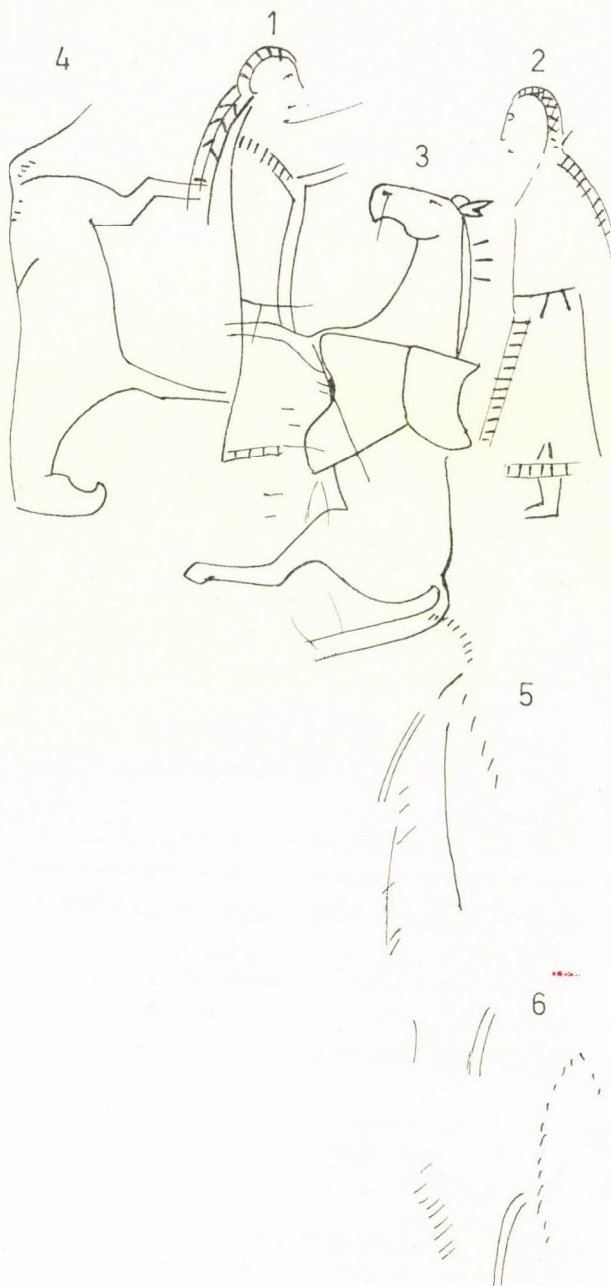
képsoraival való hasonlóságuk vitathatatlan. A feltett nagyváradi olasz festőről és, freskójáról egy jótányit sem tudunk. Ha volt ilyen — mint ahogyan lehetett — és valóban olasz mester festette, akkor ő alkalmazkodott a meglevő erős magyar hagyományhoz, nem fordítva. Az sem áll, hogy miniatúrákat használtak volna, az egyetlen bibarcfalvi freskón kívül erre semmi adat, a vatikáni legendárium pedig más felfogásban tárgyalja a legendát (jóllehet ez is magyar mintákat utánoz). A Szent László legendák falképei szőnyegszövésben élhettek nálunk, mint ahogyan néhány falkép határozottan szőnyegjellegű. Nem hoz újat ebben a kérdésben az aquilejai altemplom egyik — ugyancsak szőnyeget utánzó! — XIII. századi falképe sem. Látszik, hogy valamely eredeti másolataként keletkezett, mert tele van a részletek félreértésével. Viselet- és fegyvertörténeti ábrázolásai is erre a korra kelteznek (mint általában a külföldi irodalomban). Újabban a magyar irodalomban a freskó korai keltezése (X. század?) terjedt el, — úgy vélem — indokolatlanul, vö. Gerevich, L., Acta Arch. Hung. XV (1965) 395—410.

tak.⁴³ Ennek a bogozónak általam készített pontos rajz-másán (7. kép) is megtaláljuk a két, lóról szállt varkocsos férfit, amint egymással szembenállva a küzdelemhez készülődnek (talán-talán

⁴³ A pörösi (Jugoszlávia) bogozó leírása és rajzának magyarázata. — *Szekeres Lászlónak*, a szabadkai (Subotica) múzeum igazgatójának szívességéből a bogozót eredetiben vizsgálhattam meg, s akként az eredeti közlés mellett [RVM 6 (1957) 231–236. *Sekeres tanulmánya és Seoba naroda*. (Zemun 1962) 54., 45. sz.] saját megfigyeléseimet is közölhetem.

„A tárgyat Nován (Szabadkától keletre) találták az ún. „Pörös”-ön, mint felszíni leletet. Ennek a helynek egész környéke homokos, dombos terület. Avar sírokat, tudomásom szerint itt még nem találtak. A közelben csak szarmata és honfoglalás kori sírok láttak napvilágot. Nem messze van ide a Hinga, egy domb, amelyen középkori temető van... A tárgy (14,2 cm) vastagabb felén szabályos kúp alakú nyéllyük van, amely 5 cm mély. A nyelet két kis akkaszeg foghatta, amelynek számára kétoldalt két kis lyuk szolgált. Használója az egészet jobb kézbe fogva használhatta, mert két helyen a tárgy felületén erősebben kopott rész van. Mintha e helyeket a mutató- és hüvelykujjból eredő izzadság marta volna meg.” — írja *Szekeres László* 1959. VIII. 24-én kelt levelében. Ő a bogozón három emberalakot látott, két lovat és egy háztető formájú mértani mintát. Rajzát (amelyet megküldött) mellékelten közlöm. A rajzokhoz ugyanebben a levelében megjegyezte, hogy „a rajzok nem egyformán kopottak. A legegészségesebb a két ló rajza. A két teljesebb figura már nem olyan tiszta. Vannak olyan részletek, amelyek beleolvadnak a tárgy felületébe, ez különösen az „F” rajzra érvényes és az alatta sorakozó bekarcolásokra, ezek ti. alig látszanak. Feltehető tehát az a kérdés, hogy a rajzokat egy időben és egy kéz készítette-e? Mindenesetre a két figura (A, B) és egy pár ló összevágtnak annyiban, hogy a kisebb figura mellett a ló is kisebb és fordítva.” Eddig a levél.

Mindehhez a magam részéről a következőket fűzném hozzá. *Szekeres László* megfigyelései igen pontosak ugyan, de a rajz más kompozícióban is értelmezhető. Én a legnagyobb figyelemmel különböző megvilágítások mellett sem tudtam az általa „G”-vel jelzett alakot határozottan megállapítani, az „F” alakzatból meg úgyszólván semmit sem láttam. Eszerint rajzomon kevesebb látszik, mint a találás után közvetlenül készült vázlaton. A rajz kompozíciójának kihámozásakor abból indultam ki, hogy a rajznak a bogozó felfüggesztése és ívelése szerinti határozott nézetei kell legyenek (ez egyúttal a kézbevételre is vonatkozik). Ennek nyomán meg is találtam a határozott két oldalnézetet és tengelynézetet. Azt találtam, hogy a két oldalnézetet a két ló, a két tengelynézetet pedig a két férfialak tölti ki. Ezek szerint nem egymásnak háttal fordulnak, hanem egymással szembe, sőt még az erős kopás ellenére is úgy látszik, mintha egymás felé nyújtának karjukat. Mindkét férfi fegyvertelen. Díszes szegélyű, középen záródó, szárközépig érő kaftánban vannak. A kaftán szegélye díszes sávval zárul. Szemmel láthatóan mindkét férfi arca borotvált, és hajviseletük különbözik. Fejüket nem borotválták, az 1. sz. férfi varkocsa kettős fonatú, a 2. számúé pedig mintha nem is varkocs, hanem pántlika lenne. Annyi bizonyosnak látszik, hogy a rajzoló különbséget akart tenni közöttük (tudjuk, hogy pl. a nomádoknál a hajviselet különbsége származás- és rangkülönbséget jelentett). Mindkét férfi övéről lecsúsz valami tarsoly vagy bogozóféle, de semmiképpen nem fegyver vagy tegez. A különbség a lovaknál még erősebb. A 4. sz. ló sörény nélküli(?), szerszámozatlan és szemre kisebb a másiknál. A másik lovat jól ismerjük a belső-ázsiai sziklarajzokról és domborművekről. A taki fajta ló felálló sörényét három fokba nyírták, hátán nyereg, széles oldalbőrrel. Akárhogyan is van: a rajzoló szándékában kétségtelenül két különböző lófajta élt.

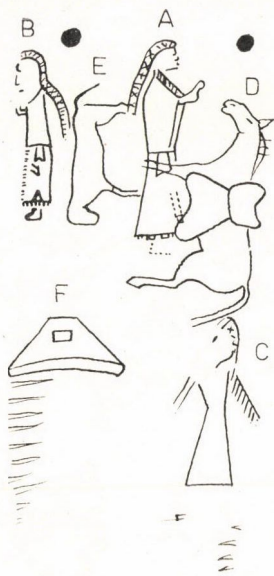
7. kép. A pörösi bogozó rajza

Рис. 7. Рисунок пёрёшского инструмента для распутывания узлов

Fig. 7. Le dessin de l'instrument servant à dénouer des noeuds, de Pörös

Ami az 5–6-tal jelzett rajzot illeti, a magam részéről nem tudok dönten, hogy emberalak volt-e (amint *Szekeres László* látta), vagy más. A *Szekeres Lászlónál* „F”-el jelölt ábrát pedig egyáltalán nem tudtam kibogozni.

Még néhány megjegyzést a rajztechnikához. Magam sem hinném, hogy kétszeri rajzról van szó (az én rajzomon a vonalak vastagsága, vékonyodása híven mutatja a rajz állapotát), inkább a karcolás egyenetlen volta őrizte meg a kopás ellenére is a mélyebb vonalakat. A 3. számmal jelölt lónál pl. a fej vonala sokkal mélyebb, mint a nyak stb. A rajzot igen biztos kézzel karcolták rá az agancsra. Az 1. sz. ló nyaka, marja és gerince egyetlen kézmozdulat eredménye, s mégis finoman benne van minden anatómiai érték a vonal hullámlásában. Az em-

8. kép. A pörösi bogozó rajza (Szekeres László nyomán)
 Рис. 8. Рисунок пёрёшского инструмента для распутыва-
 ния узлов (по Л. Секерешу)
 Fig. 8. Le dessin de l'instrument servant à dénouer les
 noeuds, de Pörös (d'après László Szekeres)

a leány alakja is megvolt? (8. kép.). A bogozó leírását és részletes bemutatását a jegyzetben adom. Számunkra most az a fontos, hogy most már a harmadik magyar mitológiai réteg magyarázatát találjuk meg az avar kor elején vagy végén (a kettő most azért nem válik annyira szét, mint anyagában, mert kimutatható, hogy a korai avarok tömegei éltek a késő avar időkben, s valószínűleg beleolvadtak a késeiékbe, tehát mondakincsük velük együtt származhatott át a késeiékhez).

Ezeket tudván a Szent László legendáról, már nem tekinthetjük véletlennek, hogy ábrázolásai a peremvidékeken, talán a határőrök közt maradtak reánk, hiszen tudjuk, hogy a legyőzött vagy csatlakozott népeket a végekre telepítették.

III.

A mesterségek folyamatosságáról

A népi folyamatosság kérdéseinél csak igen óvatosan vethetők fel a régészeti anyagban tapasztalható

beri alakok rajza kevésbé hagyományozott, kevésbé biztos.

A bogozó simára csiszolt agancs, a lyukaknál kopásnyom nincsen (ez talán Szekeres László megfigyelésének helyessége mellett vall, hogy nyél lett volna bele erősítve, a szilárdan ülő szegek mellett ugyanis nem kopik a lyuk, csak ha mozgó szíj jár benne). A „b” csatorna is sima, de nincsen benne semmi olyan kopás, ami igazolná Csallány Dezső ötletét, hogy ez íjfélajzó lenne.

A tárgy kétségkívül az avar korból való, párhuzamait nemrégén magam állítottam össze (AH XXXIV, 153–158).

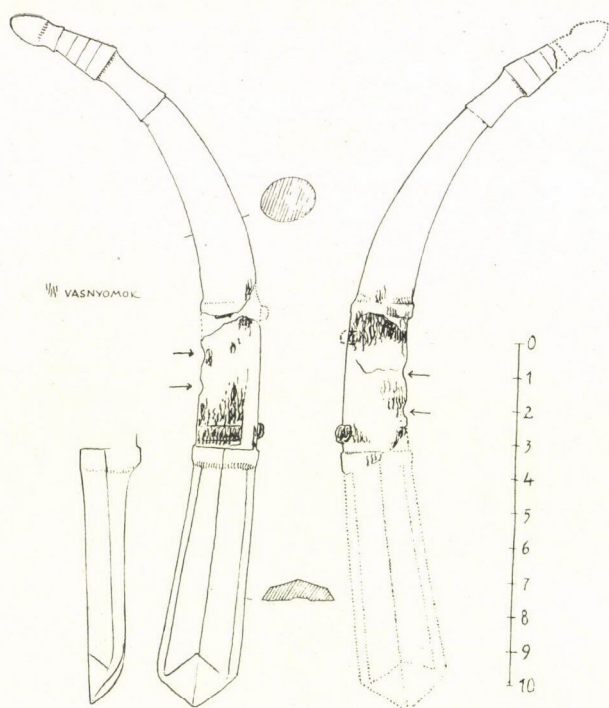
talható közös vonások, mert azok nagyrészt a műhelyek vagy pusztán az eljárások, munkamódok folyamatosságát jelentik. Eredetileg három területen szerettem volna bemutatni a „kései-avar kort” és a honfoglalókat összekötő régészeti szálakat, pontosabban szólván azt, hogy a kései-avar kor műhelyei dolgoztak Árpád magyarjainak megrendelésére is. Azonban mivel e dolgozat célja a népi folyamatosság feltevésének vizsgálata, nem pedig a műhely-hagyományok életének nyomon követése, csak röviden térek ki ezekre a kérdésekre. Kíváncsnak tartom ugyanis, hogy az ilyen irányú munkák meginduljanak, s ezért ez a rövid kitérő.

Elsőben is a kerámiáról kellene beszélnünk. Hampel József, id. Fehér Géza, Parádi Nándor és legutóbb Kiss Attila⁴⁴ és főként a csehszlovák kutatók megírták már, hogy a kézikorongon készült kerámia, a kézzel formált durva kerámia az egész népvándorlás korban töretlenül él egészen a XI. századig, sőt még tovább is. Az ember hajlandó lenne ebben fazekasműhelyek fennmaradására gondolni. Többben szláv gölöncsérek megszakítás nélküli munkáját látják a fennmaradásban. Most a kérdést csak magyar kapcsolataiban nézve az a helyzet, hogy alapvető ősi szókinsünk mellett (pl. fazék, üst, tál) csak kevés és jelentéktelen a szláv jövevényszó (pl. katlan, kondér, csésze). Ekként az a feltevés, hogy szláv gölöncsérek közvetítettek volna a késő-avar kor és a magyar honfoglalás kor között, erősen kérdésessé válik (az elmélet egyébként is abban a korban született, amikor minden hullámvonalas kerámiában a szlávtság emlékét keresték). Mindenesetre a kerámia folyamatosságának kérdései még megoldatlanok.

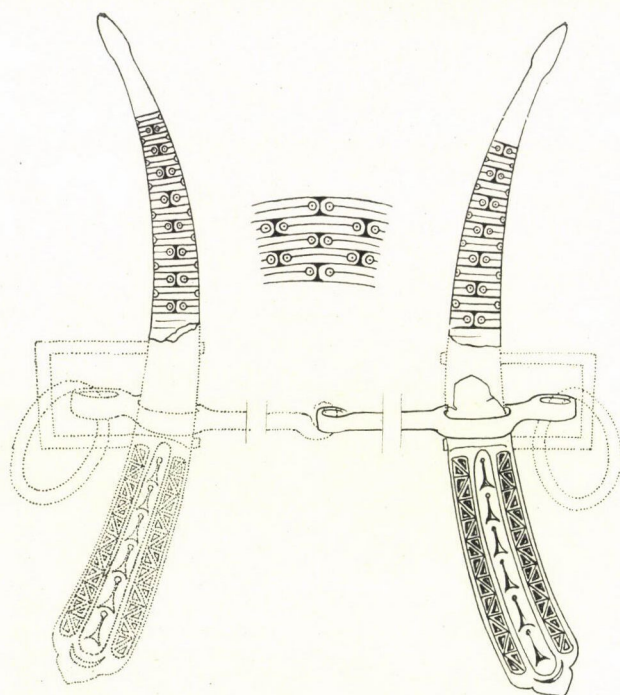
A másik terület, amely érdemes a kutatásra, a bronzöntés kérdése. Nemrégén a „Népvándorlaskor művészete”-ről írt – sajtó alatt levő – könyvemben érdekes felfedezésről számoltam be: a népvándorlás kori germán és kései-avar ötvösök a viaszveszejtési eljárás (cire perdue) új módszerét dolgozták ki, amivel ezt a jellegzetesen egy darabra érvényes eljárást sorozatgyártásra tették alkal-

A két, fegyvertelenül egymás felé nyúló, hajviseletük s lovaik szerint is különböző származású férfiban (az egyik szórén ülte meg a lovat, a másik nyeregben!) s talán talán az 5. sz. rajzban jelzett leányban felismerhetjük Szent László legendáink központi jelenetét. — Ezen a helyen szeretném kifejezni Szekeres Lászlónak segítségért, a fényképekért és rajzokért őszinte baráti köszönetemet.

⁴⁴ A kérdés összefoglalását az előző irodalommal együtt lásd: Kiss, A., Über die, mit Keramik verbundenen Bestattungsarten im Karpatenbecken des 10–11. Jahrhunderts. MFME 1969 175–182.

9. kép. A tiszaderzsi agancsos zablá (MNM)
Рис. 9. Удила с роговыми псалиями из Тисадержа (Венгерский Национальный Музей)
Fig. 9. Le mors à bois de cerf de Tiszaderzs (Musée Nat. H.)

10. kép. A szeghalmi agancsos zablá (Hampel, Újabb tanulmányok . . . nyomán)
Рис. 10. Удила с роговыми псалиями из Сегхалома (по Гампелю)
Fig. 10. Le mors à bois de cerf de Szeghalom (d'après Hampel, Újabb tanulmányok)

massá. Ez olyan módon történt, hogy a megőrzött alapnegatívról annyi viaszmintát öntöttek, ahány veretre szükség volt. Ám a viaszminták a negatívból való kiemeléskor megsérültek, és a sérüléseket a mintákon kijavították. Ezért van az, hogy bár egy-egy veretsort azonos öntőmintából öntöttek, még sincsen két teljesen azonos közöttük. Nos, ugyanezt találjuk pl. Árpád magyarjainak női sírjaiból ismert, rendszerint állatalakos halántékorongokon is. Ezek ketteje-ketteje kétségkívül egyazon öntőmintából való, s mégis különbözik egymástól (e különbségek nem azonosak az esetleges öntési hibákkal!). Az ilyen és hasonló megfigyeléseket még pontosabbakká kell tennünk és már a közléskor fel kell rá hívnunk a figyelmet, de ezek ennek ellenére nehezen használhatók a népi folyamatosság bizonyítására. Láttuk például, hogy a germán ötvösök is éltek ezzel az eljárással (fibulapárok). De hadd említsük meg, hogy a honfoglalók ötvöse is éltek olyan fogásokkal is, amelyeket nem a „késő-avar” elődöktől örökölték (pl. a kéregöntés). Be lehetne vonni itt a bizonyításba a nagyszentmiklósi kincset is. Amióta kiderült, hogy a kincs egyik asztali készletét az Árpádok ötvöse is készí-

tették⁴⁵, más szemmel nézzük a kincs poncolt hátterű „késő-avar” mintáit is. Nem annyira műhely fennmaradásra gondolok, hanem arra, hogy a „késő-avar” fejedelmi családok megmaradtak, kincstárakkal együtt. Ezek talán-talán azonosak az Anonymus által emlegetett „bolgár” fejedelmi családokkal, amelyekkel az Árpádok családi kapcsolatba léptek. A magam részéről bátran e „késő-avar” mesterek keze munkájának tekinteném — magyar formán! — a bezdédi tarsolylemezt, amelynek poncolt hátteréhez párhuzamot csak az avar kor végéről ismerünk, s ott találjuk meg a kutymadár (szenmurv) ábrázolását is. A két korszak kapcsolatára nézve figyelemre méltók azok a megfigyelések is, amelyeket Szabó Gy. János⁴⁶ és Csallány Dezső⁴⁷ tett a X. századi temetőinkben megtalálható „avar” hagyományokról. Azonban, be kell vallanunk, hogy ezek mindenképpen nagyon szerények!

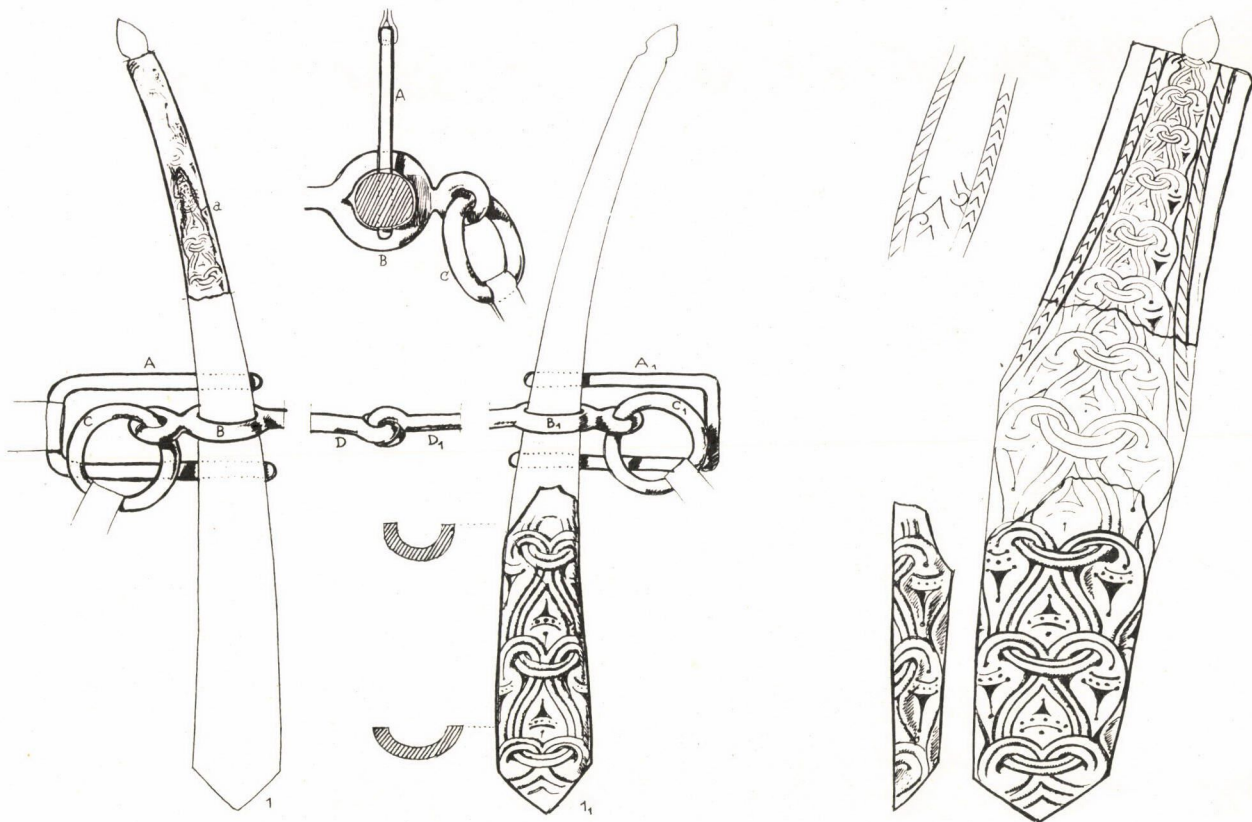
Mindent összevéve úgy vélem, hogy a fémművesség emlékeiben a műhely kérdés annyira elsődleges, hogy népi folyamatosság bizonyosságául, csak kiegészítő adatként szolgálhat, még hozzá akkor is elsősorban olyan esetben, ha a termékek a

⁴⁵ László Gy., FA 9 (1957) 141—152.

⁴⁶ Szabó, J. Gy., Das Weiterleben des Spätawarentums auf den Alföld im X. Jahrhundert. MFMÉ 1964—1965.,

61—71.

⁴⁷ Pl. Csallány D., A X. századi avar továbbélés problémája. Szabolcs-Szatmári Szemle 1 (1956) 39—48.

11. kép. A veszkényi agancsos zablák helyreállítása
 Рис. 11. Реконструкция роговых удиц из Вескени
 Fig. 11. La restauration du mors à bois de cerf de Veszkény

megrendelőre, a vásárlóra jellemzők s nem a mes-
 terre. A későbbi (mongol, török stb.) hódítások
 történetéből jól ismerjük, hogy a mesterembereket,
 a műhelyeket legtöbbször nem bántották, hanem
 a maguk szolgálatába állították.

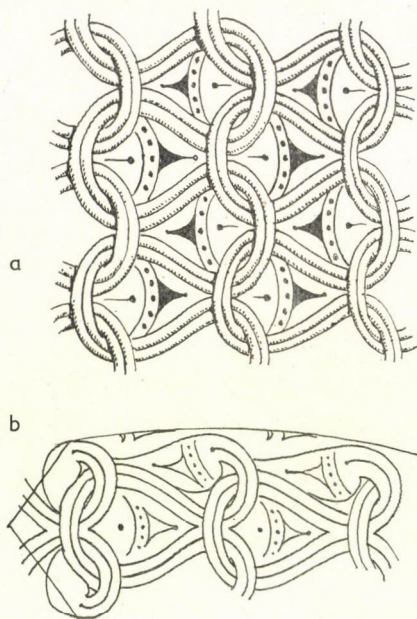
A mesterség termékei közül kissé hosszasan
 foglalkozom a következőkben néhány agancsdíszes
 zablával. Ezt a részletezőbb foglalkozást azzal
 indokolom, hogy véleményem szerint a bemuta-
 tott zabláknál nem annyira csupán műhely-ha-
 gyományról van szó, mint inkább a megrendelők
 hagyományt őrző kívánságáról. Eszerint a folya-
 matosság kérdésében árnyaltabban használható,
 mint az egyszerű műhelyhagyomány. Mivel itt
 sem törekszem teljességre, csupán néhány példát
 hozok fel mondanivalóim bemutatására.

Ismeretes, hogy már a bronzkor végén kialakult
 szokás volt, hogy a lótartó népek zabláik „pofa-
 rúdját” agancsból készítették. E zabladíszek mint

hatalmas agyarak simultak a ló szájához. Ez nem
 pusztán hasonlat, hanem a zablák készítőjének ez
 is volt a szándéka. Ezek a zablák különösen a
 szkíta korban válnak díszessé, agancsból, arany-
 lemezzel bevont fából (nyilván a sír számára az
 eredeti aranyzabla pótlására), vagy bronzból ké-
 szültek. Hegyükre-végükre ragadozó madár-fejek,
 ugró szarvasok, lófejek s más állat-díszek kerültek.
 Ezzel gyakran el is vesztették agyarszerűségüket,
 s nyilván másfajta, mágikus jelentést kaptak. De
 velük párhuzamosan megmaradt az agyarszerűség
 is. Árpád magyarjainak sírjaiból igen szép agan-
 csos zablákat ismerünk (vö. 9–12. kép). Többes
 áttételű vasszerkezetük van, s az agancsok végét le-
 fűrészelték. Félreismerhetetlenül egyéni szerkeze-
 tűek. Néhányat közülük képen is bemutatok. Nos,
 ugyanilyeneket ismerünk az avar korból is (pl.
 13. kép). Legutóbb Papp László ástott ki hasonlókat
 a bolyi avar temetőben.⁴⁸

⁴⁸ A zablákra nézve alapvető Dienes István tanul-
 mánya [A honfoglaló magyar lószerszámok néhány
 tanulsága. ArchÉrt 93 (1966) 208–234]. Az agancsos
 zablák Boly-Sziebertpuszta avar temetője B sírcsoport-
 jának 21 sírjából való. (Papp László ásatása és leletköz-
 lése. JPME 1962, XXI. t. 11), a zablák viselési módjáról
 tájékoztató rajzot készítettem. Ugyanígy állt az egyik

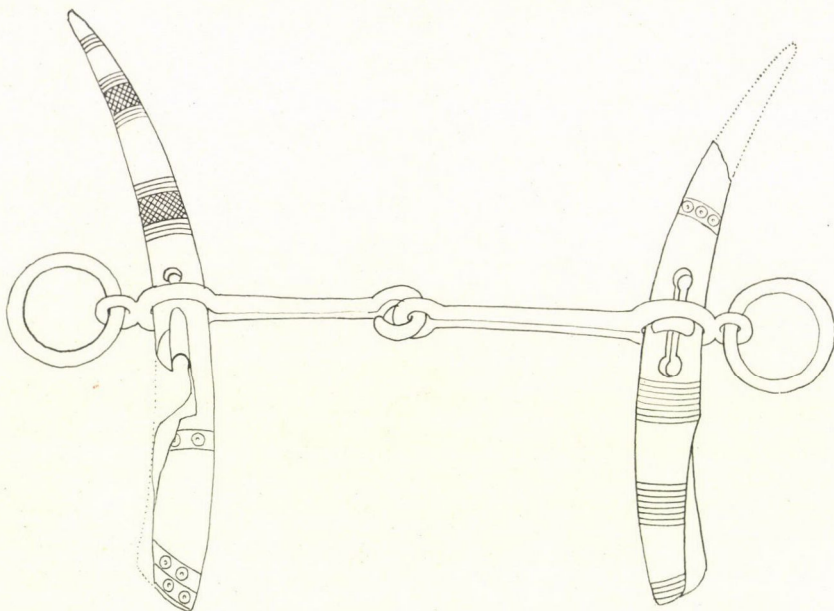
csákberényi sírban talált zablák (közvetlen, László Gyula
 ásatása) és a veszprémi múzeum zablája is [VMMK 8
 (1969) 175. Várpalota: 197. sír]. Úgy látszik ez a zablá-
 állás jellemző az avar kori agancsos zablákra. Vö. még a
 cikói avar temető 172. sírját (Hampel, J., Alterthü-
 mer . . . III) 208. t. 9–10 sz. A díszítés szerint a zablá-
 szárak befele kellett volna álljanak, de pl. a veszprémi

12. kép. A veszkényi agancsos zabla mintájának fűzés módja

Рис. 12. Способ нанизывания орнамента роговых удила из Вескени

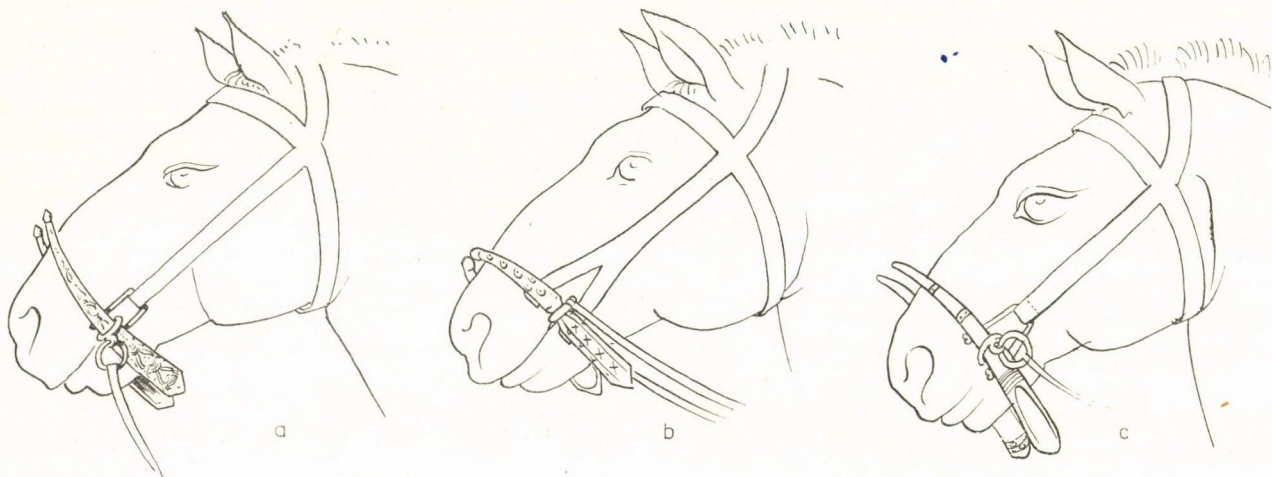
Fig. 12. La manière d'enchaîner le modèle du mors à bois de cerf de Veszkény

13. kép. Avarkori agancsos zabla a cikói temetőből (Hampel nyomán)

Рис. 13. Роговые удила аварской эпохи из могильника в Цико (по Гампелю)

Fig. 13. Mors à bois de cerf de l'époque avare, provenant du cimetière de Cikó (d'après Hampel)

14. kép. a) A honfoglalás kori agancsos zablák állása a kantáron. — b—c) Az avar kori zablák feltehető állása a kantáron

Рис. 14. а. Положение роговых удила эпохи переселения народов на узде. — в—с. Предположительное расположение удила аварской эпохи на узде

Fig. 14. а) La position de la bride des mors à bois de cerf de l'époque de la conquête hongroise. — b—c) La position présumée de la bride des mors de l'époque avare

sírrajz szerint kifele álltak, itt még további vizsgálatokra van szükség, ezért mindkét változatot megrajoltam. Nézzünk most néhányat a magyar koriak közül: A veszkényi temetőt *Szölke Béla* tártta fel, s annak idején ő küldte nekem a faragott csontokat meghatározásra. Itt közlöm rekonstrukciós rajzomat, a zabla mintahálójának kiterített rajzát és a zablapálcák állását a ló pofáján. A leletek a győri múzeumban vannak lt. 59.1.10.1—2. alatt. — A következő a tiszaderzsi agancsos zabla (MNM 34/1933 lt) és a szeghalmi zabla (*Hampel J.*, Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről (Bp. 1907) 21. Továbbiakban: UT), valamint a miskolci múzeumban a tiszakeszi Szódadombról szár-

mazó zabla (ugyanúgy le volt fűrészelve a vége, mint a többi, csak a fényképen nem látszik) és néhány kísérő lelete. A régi leltárkönyvben a zabla 4242 lt. alatt szerepelt és e sorszám folytatásán a többi leletek. Az új leltárkönyvből hiányzik a zabla (*Megay Géza* adatai). Még néhány adatot a hasonló, de vasból készült pálcás zablákról, vö. *Hampel J.*, UT 1. tábla (Agárd), 3. tábla (Beregszász), 12. tábla (Esztergom), 15. tábla (Hajdúböszörmény), 32. tábla (Szörény) stb. — Azóta is több ilyen szerkezetű zabla került elő. Mivel jelen dolgozatomban nem anyagközlő természetű, a zablákkal kapcsolatban a rajzokra kell utalnom, ahol is a méret és a szerkezet leolvasható.

Ezek a bonyolult szerkezetű zablák egyúttal a lovaglás tudományának sajátos formáját jelentik. Ez kizárja, hogy pusztán műhelyhagyományként elevenednének fel ismét Árpád magyarjainál. Itt elsősorban a megrendelők beidegzett tudásáról van szó (nemcsak néhány agancsos zabla őrizte ezt a szerkezetet, hanem elég sok tiszta vasból készült pálcás zabla is!). Hadd jegyezzük meg, hogy az avar kori zablák az avar kor első feléből valók. A korai avar kor közelebb áll Árpád magyarjaihoz, mint a „griffes-indások”. Majdnem azonos az íjuk, igen sok azonosság van a női sírok gyöngyeiben stb. Mégis van egy alapvető különbség az avar kori és a honfoglalás kori agancsos zablák között; a honfoglalók zablarúdja odasimul a ló pofájához, az avaroké pedig be- vagy kifele áll, az egyik tehát az agyar-hagyományt folytatja, a másik pedig a belső-ázsiai vonal folytatója (14. kép). Ez a szerkezetre egyező agancszabla kitűnő példa volt arra is, hogy az azonos megjelenés és szerkezet mellett lehetnek apró részletek, amelyek mégiscsak a hagyomány kétféleségére mutatnak.

IV.

Művelődéstörténeti szavaink és a régészet

A magyar történeti köztudatban, még az 1930–1940-es években is úgy élt a honfoglaló magyarság, mint amelyik a honfoglalás előtt néhány száz évvel még kezdetleges halász-vadász nép volt, majd egy török lovasnép megszervezte s felemelte a nomád állattenyésztők társadalmi fokára. Néhány nyelvtudósunk már akkor látta e kép fonák voltát, de hiába emelte fel szavát. Íme egy idézet Solymossy Sándor és Munkácsi Bernát vitájából,⁴⁹ amelyen keresztül mindkét fél álláspontját megismerhetjük: „... szinte egyértelműen vallott tény — írja Solymossy —, hogy a magyarság nyilván a hunoknak keletről történt beözönlésekor átvedlett előbbi halász-vadász életmódjából lovas nomáddá, s (a hódítók alatt) évszázadokon át az alsóbbrendű tömeg alárendelt szerepét volt kénytelen tölteni... a pusztai élethez simult eleme... lovassá lett... majd a hadi vállalkozásra is alkalmasak, segédsapatoknak használtattak” (majd a magyarság megjelenik a történelem színpadán) „az egykori uraiktól el-sajátított pusztai lovasnomád harcos életet füg-

getlenül folytathatta” — „Bámulattal kérdelem” — írja Munkácsi — „hogyan honnan lehet mindezt oly részletesen tudni?” — Ám az ellenvetések legfennebb csak enyhítettek ezen a képen, egyik néprajzkutatónk⁵⁰ még a 40-es évek elején is így ír: „A nyugati törökséggel érintkezésbe kerülő magyar ugorokat... nem lehet zsákmányoló életmódot folytató halász-vadász népnek megtenni. Ilyen néppel, amint erre más vonatkozásban Németh Gyula is felhívta a figyelmet, egy török nép nem is tudott volna mit kezdeni... Nézetem szerint a magyarugorság (és a velük kapcsolatos vogulok és osztyákok) igen magas fokon álló vadász nép lehetett, amely már rendelkezett bizonyos állattenyésztő hajlammal. Magas fokú vadász műveltségének alapját a prémes állatok vadászatában és a rénszarvas vadászatban kell látnunk.”

Ez a kép velejében tévesnek bizonyult. Különösen azóta, hogy rokon népeink régészeti kutatása egyre gazdagabb képet rajzol például az úgynevezett „csontos gorodiscsék” népeiről, erődtímenyeikről, nagyméretű, föld fölé épített faházairól, a benne folyó munkáról, többek között a fém elsőrangú megmunkálásáról, a földművelésről, állattenyésztésről, kereskedelemről, hadiéletéről. Például az őseinkkel mindenképpen szomszédos, de náluk kedvezőtlenebb körülmények között kibontakozó ananjinói műveltség messze gazdagabbnak tűnik,⁵¹ mint a honfoglalók műveltségéről szavaink alapján megrajzolt kép, pedig az ananjinóiak jó másfél ezer évvel korábban éltek a honfoglalásnál!

E képnek most egyetlen részletét ragadjuk ki, azt, amely „ház” szavunk magyarázata körül található. Az uralkodó „primitív halász-vadász nép” elképzeléshez kitűnően illettek azok a szómagyarázatok, amelyeket nyelvtudósaink a finnugor összehasonlító anyag alapján alkottak meg. Tudvalevő, hogy nemcsak ház szavunk, hanem az ajtó, fél, küszöb, fal, fedél, hiú is honfoglalás előtti a magyar szókincsben. Ez olyan gazdagon írja le a házat, ami sehogyan sem illett bele a „primitív” képzetekbe. Lássuk néhány magyarázatát e szócsoporthoz:

„A tévedések legnagyobb része a szó jelentésváltozékonyságának figyelmen kívül hagyásából ered. Például kétségtelenül finnugor eredetű a ház, a fal, az ágy szavunk. Ez azonban nem jogosít fel bennünket arra a csábító következtetésre, hogy finnugor nyelvű őseink mai értelemben vett fal-lal

⁴⁹ Lásd Munkácsi B., Etn. XLII. (1931) 12–19.

⁵⁰ Részlet Gunda Béla tanulmányából: A néprajz és a magyar őstörténet. [A magyarság őstörténete.

Szerk.: Ligeti Lajos (Bp. 1942) 212–213].

⁵¹ Lásd pl. Zbrueva nagy könyvét az ananjinói kultúráról (MIA 30).

épült ház-ban laktak, és mai értelemben vett ágy-ban pihenték ki napi fáradalmaikat. A rokonnyelvi megfelelésekből ítélve, az ágy valamilyen fekvőhelyül földre terített állatbőr, a ház igénytelen sátor, kunyhó, a fal pedig vesszőfonadék lehetett, amely halfogó rekesztékül is szolgált (vö., hogy a német „Wand” a winden „fonni” igével függ össze, s eredeti jelentése „vesszőfonadék”).⁵² „Ez nyilván így volt a finnugor őskorban sok-sok ezer évvel ezelőtt, de nem a honfoglalás korában! De nézzünk egy másik idézetet is, egy nemrégiben megjelent, nagy értékű műből: „életmódjuk a gyalogos nomád nép egyszerű, kemény élete volt. A ház, a lak kezdetleges menedéket nyújtott, s valószínűleg gyakran csak nyírhéjjal, esetleg bőrrrel borított sátorféle alkalmi tanya lehetett, bár a küszöb és talán a fél (ajtófél, de sátoztartó karó is) arról tanúskodik, hogy a bőr-lomb- vagy nyírfahéj sátor-nál állandóbb jellegű hajlékot is „raktak”, nyilván putrikunyhót... A rak ige mai jelentéséből nem szabad arra következtetni, hogy kőnek, téglának egymásra illesztésével készítették lakásukat, a szó eredeti jelentése csak „épít” féle lehetett — a finn megfelelő ma is ezt jelenti — az egymásra tesz csak akkor alakult ki, mikor a kőből való építkezéssel is megismerkedtek elődeink...”⁵³ Nyilván ez is így volt mondjuk az újkőkorkorban, vagy talán még régebben az őskőkör végén, de szó sem lehet arról, hogy a honfoglalást megelőző századokban ilyen primitív házban laktunk volna. A magyar házat kutató kiváló néprajzos nemzedékünk (Bátky, Viski, Györffy, Cs. Sebestyén) az összehasonlító néprajz tényei alapján egészen másként látja a magyar ház kialakulását. Íme egy idézet egyiküknek, Bátky Zsigmondnak a Magyarság Néprajzában írt összefoglalásából:⁵⁴ (miután idézte a magyar ház ősi szókincsét) „... valamennyi építészeti műszóként maradt ránk s ráadásul olyan is van köztük, mint például a „fél”, amely hosszú tapasztalat alapján kiokoskodott faépület-szerkezeti elemnek mutatkozik, nyugodtan állíthatjuk, hogy ezekből az elemekből, sőt ezeknél kevesebből is, egy egész kis hajlék, akár egy faház is kitelik. Ha most még ehhez hozzávesszük a „fával dolgozót” jelentő őstörök „ács” szavainkat, bátran mondhatjuk, hogy eleink a nemez-sátorhajlékon kívül már fedeles-falas házat is tudtak építeni, mikor mai hazájukba érkeztek. Építőanyaguk az ugor-magyar

korban a szálfa volt, amelyhez később a vert föld, a rakott sár és vályog s a tapasztott nád — és sövény járulhatott...”

Általános tapasztalat, hogyha a műveltségnek egyik területe fejlett, akkor a többi sem lehet elmaradott, hiszen a fejlettség a legkülönbözőbb tapasztalatok és munkák eredőjeként jön létre, nem pedig légüres térben. Sem a honfoglalók fém-művességéhez, sem pedig a „kései-avarok” fém-művességéhez, de mondhatnók akár az edény-művességet, a kovácsmesterséget, a nyergest stb., nem párosítható a putrilakás, a félig földbe ástott kunyhó. De más baj is van a putrilakással: elterjedési területe sehogyan sem fedi sem „a kései-avarok” származásterületét, sem pedig Árpád magyarjait, hanem egy középkelet-európai paraszti népesség területe rajzolódik ki a térképezésből. Inkább a szláv törzsek egykori szállásterületeit és széttrajzását követhetjük e térképen, semmint az avar-ságét vagy magyarságét.

De talán még ennél is többet mond az, hogy a honfoglalás után meginduló okleveles emlékeinkben és törvényeinkben mindenütt megépített s nem földbe vájt házakról esik szó (pl. felgyújtják őket, szétbontják és elviszik, vagy újraépítik). Minderről majd bővebben esik szó a felgyőti ásatásról írott jelentésében, amelyet ugyancsak az Archaeologiai Értesítőben szeretnék közölni.

Mindezeket tudván nem csodálkozhatunk Szabó István ámulatán, aki — a magyar parasztság történetének nagy tudású művelőjeként — nem értette, hogy lett a nomád magyarból száz év alatt falulakó. Őt is idézzük, hogy a kérdés megvilágítását és az ellentétek kielezését a legilletékesebbek szavain keresztül kapjuk meg:⁵⁵ (A magyar) „sátorlakó, nagyállat-tartó, helyváltoztató legeltetést végző pásztornép volt, tavasztól őszig családostul nyájastul a széles mezők jó fűtermő helyeit vágatták, télen mindenestől folyóparti szállásokra vonultak, törzsekben és nemzetségekben éltek, s ha ellenséggel kerültek szembe, lóhátról nyíllal harcoltak. Gazdasági viszonyaik, társadalmi szerkezetük, politikai szervezetük, harcmodoruk és életmódjuk általában közös volt a steppe más, régebbi és újabb népeivel.

A Duna—Tisza vidékén, alig egy század múlva, az egyelőre gyér, de majd egyre bővebben fakadó írott történeti források, nevezetesen törvények,

⁵² Zsirai M., Magyar őstörténet. Szerk.: Ligeti Lajos (Bp. 1942) 7—8.

⁵³ Bárczi G., A magyar nyelv életrajza (Bp. 1966) 28.

⁵⁴ Bátky Zsigmond a Magyarság Néprajza I.³ kötetében

⁵⁵ Szabó I., A falurendszer kialakulása Magyarországon (X—XV. század). (Bp. 1966) 7.

oklevelek, krónikai művek, valamint régészeti emlékek tükrében a magyarok már lényegesen más képet mutatnak: falvak, — és pedig állandó letelepedettség jegyeit hordó falvak — lakói, s a falvakban házakban élnek, mintha a nomádsághoz nem lenne már közük. A XI. századi törvények — már I. István decretumai is — az együttélő kisebb közösségek lakóhelyeként következetesen faluról (villa) szólnak. Még a többé-kevésbé faluszerű censusokról, illetőleg a megfelelő magyar szállásról sincs szó e forrásokban, holott a nomádságnak — vagy akárcsak hagyományainak is — inkább ez utóbbi felelne meg.” Ez bizony éles ellentmondás!

Felgyői ásatásaink hozták meg e kérdés megoldását. Az ásatásról részletesen beszámolok majd, most egyelőre csak annyit, hogy kétségtelen bizonyosságát találtuk a föld fölé épült házaknak, amelyek elég tekintélyes terjedelműek lehettek és anyaguk fa(?), döngölt fal(?), sőt téglá(?) lehetett, amint erről jelentésemben majd beszámolok. Egyszerűen olyan házakat találtunk, amelyek százszor közelebb állnak a mai házhoz, mint a finnugor őskor házához!

Sajnos nem végeztem el azt a munkát, hogy szófejtéseink jelentésének tartalmát a honfoglalás korában megvizsgáljam, de tallózó feljegyzéseim azt mutatják, hogy nem a „ház” az egyetlen példa, amelynek kapcsán a honfoglalók társadalmának a tudás elmaradt szintjén élő volta bontakozik ki. Nagyon nagy szükség lenne a szavak és tárgyak egyeztetésére, tehát a régészet és a nyelvtudomány, a néprajz megszervezett együttműködésére. A régészet időrendet tud a szavak alá adni és jelentésük változását is követni tudja, erre a nyelvtudomány saját eszközeivel csak ritkán, vagy sohasem képes.

Joggal vetődhetik fel a kérdés, hogy mi köze „ház” szavunk jelentésváltozásának a „kettős honfoglalás” feltevéséhez, azaz: hogyan került ez a kis fejezet ebbe a dolgozatba. Mindenekelőtt figyeljük meg azt, hogy itt is ellentmondás van a források és a régészeti tapasztalat között. A honfoglaláskor türkjeire vonatkozó forrásadatokból egyértelműen egy nagyállat-tartó, harcos, nomád nép képe bontakozik ki (igaz: ásatásainkon jurtot is találtunk!), ezzel szemben szavainkból (amelynek példája a „ház” volt) letelepült, inkább földműves mint állattenyésztő népre kell következtetnünk. Ez utóbbihoz járulnak felgyői megfigyeléseink is. Joggal ámulhattak kutatóink, hogy miként volt lehetséges nem is száz, hanem 30–40 év alatt a nomádból falulakót csinálni. Azért rövidítem eny-

nyire az időt, mert egészen Géza fejedelemig semmi nyom nincs, ami Árpád magyarjainak földhöz-kötéséről árulkodnék. Harminc-negyven év alatt pedig egy nép életformájának teljes, gyökeres megváltoztatására még a legridegebb önkényuralom sem képes. Ebben tehát az ellentmondás még élesebbé válik. Feloldani csak az előzők értelmében tudnók, ha például kiderülne, hogy Árpád nomádjai egy földműves néphez telepedtek hozzá s ekként aránylag rövid idő alatt a falvak lettek a közigazgatás, állam- és egyházépítés gócai. Ez esetben a két település egymást kiegészítő volta is magyarázatot nyerne. Hogy mindez nemcsak a képzelet szabad játéka, arra következtethetünk a temetőkből is: a „kései-avarok” temetői sok száz sírjukkal falutelepülésekre vallanak, míg Árpád magyarjainak nagy családi, kis lélekszámú temetői inkább nomádoktól származhatnak. Döntő módon esik itt latba, hogy a „köznapi temetőink” falukra valló nagy lélekszámának embertani képlete inkább a „kései-avarokat” folytatja, semmint Árpád magyarjait. Akárhogyan is nézzük a kérdést, annyi bizonyos, hogy egy nemzedéken belül nem lesz a nomádból falulakó földműves!

V.

A „kettős honfoglalás” elmélete a korábbi irodalomban

Tallózó összefoglalásomban éppen csak említtem a magyar történetírás kezdeteit, amely krónikáink alapján vallotta a magyarság hun eredetét, s ekként Árpád honfoglalását „a magyarok második bejövetelének” tartotta. Az igaz, hogy a bizánci források hallgatnak erről, csupán Kovrat fiainak pannóniai bejövetelét írják meg, ám az is igaz, hogy éppen a VII. század végétől kezdve alig esik szó bennük a Kárpát-medencéről, az avarokról. Ez idő tájt — majdnem a magyar honfoglalásig — hazánk területe kiesett a bizánci érdekek területéből. Erről a korról az orosz őskronika szól hazánkról, és fehér valamint fekete ugorjait a „kettős honfoglalás” feltevésével nagyon jól bele lehet illeszteni Kelet-Európa történetébe. Nem tárgyaljuk a magyar krónikákban levő 670–700-as dátumokat sem, ezeket eddig íráshibának, elírásnak vélték.

Mindezek az ellentmondások a finnugor nyelvészet hatalmas építkezése közben eljelentéktelenedtek, kiestek a történészek érdeklődéséből. Pedig aligha feledhetjük, hogy krónikáink és nyelvtudományunk szinte „más nyelven” szólnak a

magyarság eredetéről. Igaz, hogy krónikáink sok jellemvonását megnyugtató módon magyarázták meg történelemszeink a középkor egyházi és dinasztikus beállítottságából (pl. bibliai származtatás stb.).

Új ellentétek keletkeztek a nyelvtudományon belül, főként a finnugor és török származtatás körüli vitákban, s új ellentétek támadtak népneveink (türk, ongur, magyar) magyarázata közben, s újak adódtak a helynevek, az egykorú történeti adatok magyarázata közben is. Ezek feloldása közben többször felbukkan az a megoldási kísérlet, hogy nem akarják mindenáron egy nevezőre hozni az ellentéteket, hanem felteszik, hogy azok abból származnak, hogy az adatok nem ugyanazon eseményekre vonatkoznak, felteszik tehát például, hogy a magyar honfoglalás nem egy alkalommal, Árpád alatt játszódott le, hanem több hullámban özönlötték el a magyarok már előzőleg hazánk területét. Ezekből az elméletekből emlékeztetek néhányra, a teljesség igénye nélkül. Az elméleteket nem kialakulásuk sorrendjében mutatom be, hanem aszerint, hogy mikortól keltezik a magyarságnak a Kárpát-medencében való megtelepedését.

A feltevések közül első helyre kívánczik az a gondolat, hogy magyar nyelven beszélő népünk már az első steppei néphullámokkal megjelenik hazánkban. Ezt a nézetet a legkövetkezetesebben Marjalaki Kiss Lajos dolgozatai képviselik.⁵⁶ Felfogását legtömörebben „Néhány Árpád-kori helynevünk” című kis dolgozatában írta meg, a következőképpen: „... határozottan kialakult bennem az a felfogás, hogy Árpád honfoglalása csak politikai változást, újabb államszervezetet hozott erre a földre, de ennek ősi, tősgyökeres lakossága zömében (mondjuk 90%-ában) ugyanaz maradt ezután is, aki volt az egymást váltogató bolgárszláv, avar, germán és hun inváziók előtt ... a magyarság zöme nem Árpáddal jött be, sőt már az avarok, hunok előtt is itt, élt és magyarul beszélt. Felfogásom szerint ez a magyarul beszélő pár nép nem más, mint a Kr. e. évezredben szkýtha, később szarmata gyűjtőnéven említett néptörzsek maradvéka ...” Zalotay Elemér kéziratosaiban (Csongrád megyei füzetek) minduntalan előbukkan az Alföldet tömören kitöltő szarmata nép fennmaradásának és a magyarságba való beleolvadásának gondolata.

⁵⁶ Marjalaki Kiss L., Néhány Árpád-kori helynevünkről. (Miskolc, 1928).

⁵⁷ Simonyi D., Acta Arch Hung 8 (1957) 227—250.

⁵⁸ Györffy Gy., A székelyek eredete és településük története az Erdély c. kötetben Szerk. Mályusz Elemér (NN. 1943). — Polányi István dolgozatai a Vasi Szem-

Simonyi Dezső nemrégiben, amikor az avarok előtti bolgárokról érkezett, lehetőknek vélte, hogy már az V. században éltek volna itt a bolgárok által magukkal ragadott ugor népek.⁵⁷ Közismert dolog, hogy Anonymus a székelyeket Attila népének tartotta. Szavai (50§) Pais Dezső magyar nyelvén így hangzanak: „... a Kórógy vize mellett ... a székelyek, akik előbb Attila király népe voltak, Ősbőnek híret hallva, békés szándékkal előbe jöttek s önként kezesül adták fiaikat különféle ajándékokkal. Sőt Ősbő serege előtt első hadrendként indultak Mén-Marót ellen harcba ...”

Nem kezdek bele azoknak a kitűnő szerzőknek felsorolásába, akik a székelyeket avar utódoknak tartották Sebestyén Gyulától Pais Dezsőn át Györffy Györgyig. Csupán az érvek megismerése kedvéért idézem Györffy György egyik összefoglaló tanulmányának néhány mondatát: „Különösen egy Nyugat-Magyarországra utaló helynévcsoport ragadta meg a kutatók figyelmét. Pozsony ágnéven kívül találunk a Székelyföldön Ráb pataknevet, Moson helységnevet és Zobor hegynévet. A Moson és Ráb helynevek azért tűnnek különösen fontosnak, mert röviddel a honfoglalás előtt Moson megye és a Rába vidékén lakott az avarság utolsó maradványa és ezeket minden bizonnyal itt találta és törzs-szervezetébe fogadta a honfoglaló magyarság. Feltehető tehát, hogy e Fertő vidékére utaló székely nevek avar néprész emlékét őrzik ...”⁵⁸ Talán szabad megemlítenem, hogy a székely-avar kapcsolatokhoz magam is hozzájárultam azzal, hogy a székelyföldi Szent László legendák (amelyekről láttuk, hogy avar kori hagyományt őrznek!) lovainak szerszámozása nem a honfoglalók lószerszámját ismétli, hanem a korai avarokét.⁵⁹ A nyugat-magyarországi avarok és a gyepük feltehető finnugor népességének sorsát Polányi István dolgozatai követik nyomon. Ezzel kapcsolatban érdekesek azok a fejtegetések, amelyekben Szentmihályi Imre a göcseji nép mondáiból ki tudta mutatni, hogy — akárcsak a székelyek — a göcsejiek is Árpád előtti magyaroknak tartják magukat.⁶⁰

Nem időzve tovább az avar—magyar folyamatosságot — főként Nyugat-Dunántúlon — tárgyaló dolgozatoknál, térjünk át azokra a kutatókra, akik expressis verbis a „kettős honfoglalás”

leben pl. 1935. II. 342—375.

⁵⁹ László Gy., A honfoglaló magyarság művészete Erdélyben. (Kolozsvár, 1942).

⁶⁰ Lásd a 40. j. és Polányi I., Nyugatmagyarország néprajzi története (Szombathely 1936) c. művét.

tételét fogalmazták meg. A régiek közül kettőt idézek: Vámbéry Ármint és Nagy Gézá.

Vámbéry így ír: „... a IX. évszázad végén beköltözött magyarok tiszta török törzshöz tartoztak és hogy a magyarok mai nyelvében bőségesen meglevő finn-ugor elemeknek bizony csak korábbi időszakból kell származniok... A magyar nép alakulásának folyama az uralaltáji fajnak körén belül, tehát jókora idővel Árpád előtt kezdődött, azaz a hunok és avarok uralma alatt, a kiknek vezérei az egész éjszak- és középpázsiai világot magukkal ragadták, a kiknek kíséretében mongolok, törökök és ugorok egyaránt voltak, tehát a népek olyan különfélesége, a melyből az avarokban a magyar nép törzse kifejlődött és kiemelkedett... Az ugoroknak Pannoniába való költözése mindenesetre török hegemonia alatt ment végbe, de nem Árpád, hanem Attila alatt, és nem a IX. hanem az V. és VI. században.”⁶¹

Nagy Géza a kaukázusi bolgár birodalom felbomlásával hozza kapcsolatba a magyarok első megjelenését:

„Azok a bolgárok és más volgai törzsek, amelyek Aszparukkal egyidejűleg költöztek Magyarországra, bizonyára nem tűntek el a föld színéről, s ha elébb nem is, Nagy Károly véres hadjáratai alatt mindenesetre aldunai hatalmas rokonaikhoz csatlakoztak. Ez lehet a magyarázata annak, hogy Nagy Károly, bár seregei a Duna–Tisza közére is behatoltak, hódításait a Dunánál tovább nem terjesztette. A tiszai bolgárság, amelyről a magyar hagyomány beszél, nem mese, volt annak történelmi alapja is.

E bolgárok között pedig lehetetlen, hogy magyarok is ne lettek volna. Hiszen Kuvrat egyik népét unugurnak nevezik a byzanci írók s azt az azovi hun királyt, kinek székhelyén tűnik fel Kuvrat, Muagernek hívták, a Kuvrat által alapított Dulo dynasztiát pedig a magyar mondák is ismerik. Árpád nemcsak idegeneket, nemcsak rokon népeket, hanem magyarokat is talált e hazában. A magyar faj régebbi itt, mint a honfoglalás. Lehetséges, hogy már az avarokkal is jöttek, de ha előbb nem is, a VII. század utolsó negyedében a magyar bevándorlás is megkezdődött. Mondáink a székelyekben keresik ennek az első rajnak az iva-dékait s az ilyen dolgokban csodálatosan szívós szokott lenni a népek emlékezete.”⁶²

⁶¹ Vámbéry Á., A magyarság keletkezése és gyarapodása. (Bp. 1895) 74, 102, 135.

⁶² Nagy Géza a Magyar Nemzet Történetében (Szerk. Marczali Henrik). (Bp. 1895) CCCLII.

Ez idő tájban hallatja szavát a régészet is. Megnyilatkozásai közül most Hampel Józsefet idézem: „... az avarság maradványai és a honfoglalók találkoztak és egyes telepeken rövidebb-hosszabb ideig érintkeztek egymással... az avar és magyar együtteség nyomait bizonyos pontig már meg bírjuk állapítani a honfoglalók felszerelésében... ellenben nem jutottunk az avarság hagyatékára nézve korhatározó vizsgálatainkban odáig, hogy a fennmaradt avarkori temetőikben reáutalhassunk azokra a sírokra, amelyek a IX. századba vagy talán éppen a X. századba nyúlnak bele. Szerencsénkre van egy fontos kincs, a nagyszentmiklósi, mely sok hiányzó összekapcsoló leletért kárpótolhat. Úgy vezetnek feléje honfoglalóink ékszerei, mintahogy idősebb rokonhoz egy közös stilisztikus család fiatalabb sarjai húzódnak...”⁶³ Mindezt ma sem mondhatnók másként, bár nem szabad szem elől téveszteni, hogy Hampel nem a „griffes-indásokat” tartotta avarnak. A régészeti bizonyosságok gyűjtésében Nagy Géza is belekapcsolódik, ugyancsak a Hampel-féle III. csoport párhuzamaival; észreveszi a hasonlóságot a kaukázusi leletekkel: „... ez pedig pontosan megfelel annak a történelmi ténynek, hogy 568–678-ig különböző törzsek, mint kuturgur-hunnok, tarniachok, zabenderek vagyis szabirok és unugur bolgárok költöztek hazánkba a Kaukázus szomszédságából... Ha tehát a nyelvi bizonyítékok arra utalnak, hogy a magyarság és a kaukázusi népek közt egy hosszú ideig tartó érintkezési korszakot kell feltennünk: ez a korszak már néhány századdal előbb véget ért a honfoglalásnál s a régészeti leletek szerint az alánokkal érintkező magyar elem már az avar időszak alatt beköltözött Magyarország területére a fentebb említett keverék néptörzsek neve alatt s ezen magyar elemtől külön kell választanunk a honfoglalókat...”⁶⁴

Hampel és Nagy Géza után történelemtudományunk, nyelvészetünk főként az onogur kérdés és a magyar törzsszövetség török elemeinek kidolgozásával volt elfoglalva, a kettős honfoglalás kérdését ismét egy régészünk vetette fel, pontosan ott vévén fel a fonalat, ahol Hampel és Nagy Géza abbahagyta. Horváth Tibor egy bizonyos motívum nyomozása közben⁶⁵ kénytelen volt azt a feltevést megfogalmazni, hogy: „Kimutatható a Kaukázusban és a Kubán folyó vidékén a VI–VIII. század-

⁶³ Hampel J., UT. 21.

⁶⁴ Nagy G., A honfoglalók. Etn. XVIII. (1907) 259.

⁶⁵ Horváth T., AH XIX. 124.

ban egy olyan kultúra, amelyben megtalálhatók az avar kerekfűlű edények megfelelői, és amely a fémművesség terén is szolgáltat megfelelő jelenségeket... a kapcsolatok... olyan nagyok, hogy egyszerű átvételre nem gondolhatunk, törzsi csatlakozást kell feltételeznünk. Ezek a törzsek pedig a magyarságból váltak ki, mely nép az V. század vége óta lakta a Kubán és a Kaukázus vidékét és az egykorú írónál hun, szabir és onogur nevek alatt szerepelt. Az avarok nemcsak kuturgur—uturgur törzseket ragadtak magukkal Dél-Oroszországból, hanem a magyarság egy részét is; mindezek a törzsek az avarokkal egyidőben, 568-ban költöztek be a longobardoktól elhagyott Magyarország földjére.” Horváth Tibornak ez a gondolata Csallány Dezső munkásságában mind a mai napig él. Magam más utakon járva jutottam el a „kettős honfoglalás” feltevéséhez, amelyben a kaukázusi őshaza csak erős kérdőjellel szerepel. De a 40-es évek elején még magam is úgy láttam, hogy a Kaukázus vidéke döntő lehet a magyarság honfoglalás előtti életében és korábbi hazai megjelenésében. 1942-ben a Magyar őstörténet előadás-sorozatban (és kiadványban) a következőket írtam: „... Magyarország területén az avarokban feltűnik földrajzilag eléggé zártan (a Tisza—Maros—Aranka szögében) egy csoport. Ennek leletei a Kaukázus északi részére mutatnak, temetési szokásai még hun, de főként a honfoglaló magyarság temetkezés-módjának pontos megfelelői. Ez a régészeti csoport minden bizonnyal az avarok által a kaukázusi őshazából magukkal szakított magyar néptörzs emléke...”⁶⁶

A régészet mellett az embertan kutatás is kénytelen volt az Árpád-kori, sőt a mai magyarság embertani képének magyarázatakor feltenni, hogy népi tömegeinknek a honfoglalás előtt már itt kellett lenniük, mert a magyarságban található mongoloid elemek avar kori átütések, és a magyar köznép embertani jellege is avar kori örökség. Ennek a szemléletnek megalapozója Bartucz Lajos volt. Tekintve, hogy ez a dolgozatom elsősorban régészeti jellegű; Lipták Pál barátomnak kérésre készített összefoglalóját⁶⁷ közlöm, amelyben az előző, de főként saját kutatásait foglalja össze és egyezteteti a régészeti és történeti tényekkel:

„A magyar nép etnogenezisének folyamata hosszadalmas és több szálból fonódik össze. A Káma és Bjelaja folyók vidékén (a mai Baskíria

területén) levő őshaza és természetesen a Kárpát-medence a döntő színtere ezeknek a folyamatoknak. A magyar etnogenezis antropológiai szempontból való szintézisét magam végeztem el, amikor az ezzel foglalkozó tudományok doktora értekezésemet 1969. január 15-én megvédtem. Ebben a munkában elsődlegesen az embertani leletekre (a hiteles ásatásokból származó csontvázanyagra) támaszkodtam, de tekintetbe vettem a történettudomány, nyelvtudomány és régészet eredményeit is. Ennek alapján „több fázisban történt magyar honfoglalás” látszik előttem a leginkább elfogadhatónak.

A Kárpát-medencében már az V. században megjelent ősbolgárok, magyar (talán helyesebben magyar-ugor, illetőleg proto-magyar) törzseket vagy törzstörödékeket is hozhattak magukkal. Ez volt az első fázis. A második fázis mindenképpen az avarokkal (uar-hunokkal, ill. varchoni-tákkal) kapcsolatos, akik 568-ban jelentek meg, és az egész Kárpát-medencét kitöltötték, sőt azon túl is terjedt birodalmuk. Lehetséges, hogy az avarok törzs-szövetségének első hullámával újabb ugor-magyar törzsek is jöttek, de a régészeti leletekkel alátámasztott, 670 körüli — a Káma vidékéről történt — betelepüléssel az ugor-magyarok újabb megjelenése nem kétséges. Ez volt tehát a második hullám, amely — amint fentebb mondtam — talán két részre is tagolódik. A harmadik és a legdöntőbb a közismert 896-os honfoglalás, amikor Árpád fejedelem vezérletével magyar és török nyelvű (türk, onogur) törzsek hódították meg az itt élő népeket, illetőleg csatlakoztak a már itt talált magyarokhoz.

Az kétségtelennek látszik, hogy legkésőbb ebben az időpontban a magyar nyelvet beszélők túlsúlyba kerültek a központi tájakon, mert különben Árpád népe nem magyarosodhatott volna el teljesen és olyan hamar. A helynevek tanúsága is a magyarságra utal, csak kis számban vannak az „avar” helynevek (pl. Várkony, Tárkány).”

Finomabb részletekben lehetnek és vannak véleménykülönbségek köztem és Lipták Pál között, de alapjában véve rendkívül tanulságos és meggyőző, amit Lipták az embertani anyagból a honfoglalás több hullámban lejátszódó történelmére kikövetkeztetett.

Közben a kutatásnak kétségtelenül nagy lendületet adott az a felismerésem, hogy 670 tájban

⁶⁶ László Gy., A magyarság őstörténete kötetben (Szerk. Ligei Lajos) 194.

⁶⁷ Lipták Pál levele a szerzőhöz: 1970. márc. 20.

egy nagy tömegű népesség (zömében talán magyar) — foglalta el a Kárpát-medencét.

Ezt követően néhány év múlva Györffy György fogalmazta meg legtömörebben a „griffes-indások” magyar voltát⁶⁸; elméletében pusztán annyi változtatás szükséges, hogy a „griffes-indások” nem Árpáddal jöttek be — mint Györffy gondolta —, hanem éppen az előbb említett 670 körüli időkben, ahogyan meg is írtam volt, még 1955-ben. Ettől függetlenül mind a magam, mind Györffy elmélete nagy hatással volt a továbbiakban, s több dolgozat jelent meg, amelyek egyikünk vagy másikunk elmélete mellett szólt, vagy egyszerűen eredményként vette át felvetéseinket. Mivel a magam feltevésének kialakulásáról az I. részben részletesen beszámoltam, most Györffy elméletének meg-alapozását ismertetem.

Györffy is ellentmondásokból indul ki, de a történelem és a régészet közti feszültséget igyekszik feloldani. 15 pontba szedi megfigyeléseit, amelyek végeredményét az ő szavaival bocsátjuk előre: „... a bizánci források türkjeinek régészeti és embertani hagyatékát a bronzöntéses griffes-indás leletanyagot tartalmazó temetőkben kell keresni.” Erre az eredményre úgy jut Györffy, hogy egyrészt tagadja — az általa elszlávosodottnak vélt — avarság tömeges fennmaradását, másrészt bizonyítani véli, hogy a griffes-indások honfoglalás koriak, tehát Árpád magyarjaival jöttek be. Különösen megszívlelendő az, ahogy a griffes-indások magyar voltát bizonyítja; azzal a különbséggel fogadom el érvelését, hogy magyarok ugyan, de nem Árpád magyarjai, hanem a „kései-avarok”. Nézzük most Györffy legfontosabb tételeit. Az avarság elszlávosodott, ezzel szemben a magyarság temetőit nem kereshetjük kis lélekszámú temetőkben, mert tudjuk: nagy tömegű volt. Döntőnek tekinti — s ebben mi is egyezünk vele —, hogy tiszta griffes-indás temetők találhatók X. századi nemzeti központokban, ahol viszont klasszikus honfoglalás kori leletek nincsenek. Györffy elfogadja azt a tételmet, hogy a „griffes-indás” és a honfoglaló településtömbök kiegészítik egymást, de ő ebben éppen egykorúságot lát. Általában mindenben aláírom érvelését, egyetlen nagy különbség

köztünk a „griffes-indás” leletcsoport keletkezésében van, hiszen éppen ez egyik alapja „kettős honfoglalás” feltevésünknek.

Újabban — talán dolgozataink hatására — megindult a történeti források újraértékelése is. Az azelőtt a legendák birodalmába utalt Kovrat fiú léte mellett Szádeczky-Kardoss Samu⁶⁹ talált bizonyosságokat, az avar-magyaroknak már Nagy Géza által feltett onogur voltára nagyon szellemes magyarázatokkal kísérte az ismert Uangariorum marcha adatot Olajos Teréz.⁷⁰ Ezekről a munkálatoktól függetlenül dolgozott Csallány Dezső, feltevése szerint az 568-as avar honfoglalást magyar törzsek hajtották volna végre.⁷¹ Indokolása nem annyira régészeti, mint helytörténet-nyelvészeti. Bár vannak olyan megállapításai, amelyeket mint nem nyelvész igen nagy kétségekkel fogadok (pl. hogy a gepidák nevéből lett volna a kabar név, és hogy az avarok obri neve lenne a magyar Kér törzsnév alapja), mégis igen hasznos az a gyűjteménye, amelyben a magyar törzsnevek körzetében talált „griffes-indás” temetőket állítja össze, s ne feledkezzünk meg arról a nagy érdeméről, hogy leletkatasztere szolgáltatja egyik alapját az összes következtetéseknek.

Bár ebben a rövid fejezetben csak tallózva mutattam be a kettős honfoglalás tételének előzményeit, és sokan — igaztalanul — ki is maradtak a névsorból, tudom, hogy sokan még a teljesség esetén is erősen kételkedve, s talán tagadólag fogadják e dolgozat alap-tételét, a „kettős honfoglalás” feltevését. Azok között, akik kétkednek e feltevések jogosultságában komoly életművel bíró kutatók vannak, akiknek szava mindenképpen a legnagyobb figyelmet érdemli. Éppen ezért tettem szívesen eleget a Magyar Tudományos Akadémia II. Osztálya részéről kapott felkérésnek (mert e dolgozatot nem a magam elszánásából írtam meg, én még vártam volna néhány évet, hogy a tételek megszilárduljanak, ezt nem mentegetőzésből szegezem le, csak mint tudománytörténeti tényt), mert azt várom, hogy a hozzászólások igen tanulságosak lesznek. Tanulmányomat vitaindítónak szántam, s tételeit nem tekintem véglegeseknek, csak mindenképpen meggondolkoztatóknak.*

László Gyula

⁶⁸ Györffy Gy., Tanulmányok ... 123—126.

⁶⁹ Szádeczky-Kardoss Samu előadása: Zum historischen Hintergrund der ersten Inschrift des Reiterreliefs von Madara (Akten des 5. int. Kongr. für griechische und lateinische Epigraphik. Cambridge 18—23. Sept. 1967).

⁷⁰ Olajos T., Adalék a (H)ung(a)ri(i) népnév és a késői avar kori etnikum kérdéséhez. AT 16 (1969),

⁷¹ Lásd 24. j.

* A felvetett kérdések az avarok és a honfoglaláskor, sőt a magyar őstörténet hatalmas területeit ölelték fel. Ha minden tételnél idéztem volna a vonatkozó irodalmat, akkor csak a bibliográfia hosszabb lenne mint a dolgozat szövege. A dolgozatot olyanoknak írtam, akik a kérdésekben otthon vannak, szakemberek, ezért főként csak a részletkérdéseknél, új leletközléseknél szaporítottam a jegyzeteket.

Проблема, которую рассматривает автор, впервые фигурирует в «Повестях временных лет», которым уже известны белые угры, появившиеся в аварскую эпоху, а также черные угры, представшие позднее, в эпоху завоевания венграми родины. Археологические наблюдения автора приводят его к гипотезе о двух волнах завоевания венграми Карпатского бассейна. Сначала автор подводит итоги своим наблюдениям, резюмируя их на четырех картах. На первой карте местонахождения поздних авар нанесены на территорию, охваченную венгерскими и славянскими языками, сложившуюся к XI столетию (карта И. Книежи). Выясняется, что 98% позднеаварских местонахождений расположено на такой территории, где можно показать присутствие венгров в чистом виде или в смешении их со славянством. Лишь четыре местонахождения расположены на чисто славянской территории. Из этого явствует, что мы не можем говорить о славянизации поздних авар, наоборот, следует предположить, что они говорили на венгерском языке. Эту гипотезу поддерживают и другие наблюдения. К ним относится, например, тот факт, демонстрируемый на карте № 2, что крупные поселенческие узлы авар и венгров, как правило не перекрывают одно другое, а находятся независимо друг от друга. Следовательно, основание этих поселений происходило одно подле другого. Их топонимика в большой степени венгерская. Этот факт контролируется и с других точек зрения на картах №№ 3—4 (выяснение их связей с племенами, с королевскими владениями и т. д.).

След за археологическими наблюдениями по истории поселений автор рассматривает некоторые мифы, которые встречаются в венгерских поверьях и имеют место у поздних авар. Следовательно, эти мифы распространены у племен VII века, владеющих «грифоно-растительным» стилем. Их нет однако у венгров эпохи Арпадов. Это означает, что в венгерские поверья эти мифы попали от поздних авар. К ним относятся, например, миф о «древе, достигающем неба» (древо вселенной), предание о легендарном олене (предание о происхождении венгер-

ского народа) и легенда о Святом Владиславе (Ласло), распространенная в средние века в венгерских периферийных районах. Типические образы этой легенды восходят к скифской эпохе, и первоначально связывались, естественно, не со Святым Владиславом, а изображали борьбу космических сил света и мрака.

В третьей части статьи автор рассматривает вопрос, сохраняются ли следы поздних авар в области ремесел. Он приходит к выводу, что в керамическом и бронзолитейном ремеслах, а также в искусстве по изготовлению роговых псаллий, сохранившем некоторые скифские традиции, можно выявить непрерывность развития как самих ремесел, так и ремесленных мастерских. Эту непрерывность однако можно лишь очень осторожно отождествить с этнической непрерывностью.

На основании археологического исследования деревень эпохи завоевания венграми родины, автор считает, что в строительном деле познания венгров распространялись на постройку как деревянных, так и глинобитных стен, а также на возведение построек из кирпича. Поэтому строительная техника древних венгров не была столь примитивной, какой ее считают наши языковеды, указывающие на финно-угорское (следовательно, претисторическое) значение слов. В жилом строительстве имеют место две группы помещений: дома земляночного типа и возведенные на уровне земли являлись жилищами венгерских землепашцев, в то время как юрты (их мы также встречаем) были жилищами крупных скотоводов.

Вся статья проникнута стремлением автора принять те разногласия, которые скрываются в фактах, поскольку автор считает, что они указывают не на одно какое-то событие. Так созрело то умозаключение автора, основанное на двойственности источников по истории венгров, что завоевание венгерским народом Карпатского бассейна произошло двумя волнами, из которых первая относится ко второй половине VII века, а дата второй волны — 896 год. Многие венгерские исследователи пришли к подобному заключению, и автор заканчивает статью перечислением своих предшественников.

Дб. Ласло

ÜBER DIE „DOPPELTE LANDNAHME“ DER UNGARN

Auszug

Aufgrund historischer Quellen aus dem Westen (10. Jh.) und ungarischer Chroniken (12.—14. Jh.) ist mit Sicherheit anzunehmen, daß die Landnahme der von Árpád geführten Ungarn 896 begann und innerhalb weniger Jahre beendet war. Es ist kaum zu erwarten, daß weitere historische Quellen zutage kommen; daher läßt sich an den aus ihnen gefolgerten Schlüssen wenig ändern. Demgegenüber tritt ein anderes, authentisches Quellenmaterial in wachsender Zahl ans Tageslicht: das archäologische, anthropologische, botanische und faunistische Fundmaterial aus Ausgrabungen. Hochwertig an Aussagekraft sind ferner die sprachlichen Nachlässe aus dieser Zeit (in erster Linie die geographischen Namen, die seit dem 11. Jh. in wachsender Zahl zur Verfügung stehen, aus deren Phonem und grammatikalischen Eigenarten auch auf frühere Zeiten zu schließen ist; dieser Art sind etwa die Dorfnamen, die die Namen der sieben ungarischen Stämme bewahren). Das diesbezügliche Material ist derart angestaut, daß es an der Zeit war, die anhand der verschiedenen Quellengruppen konstatierten Fakten zu sichten. Das Ergebnis war überraschend. Die Ergebnisse überdeckten sich nicht immer und überall, was hinzunehmen wäre; doch ergab die Untersuchung zweifellos authentischer Quellengruppen sogar unüberbrückbare Widersprüche. Eine Zeitlang versuchte man zwar, Brücken zu schlagen, doch kam der Verfasser zur Überzeugung, es sei überflüssig, dies anzustreben, die

Angaben sind nämlich ebendeshalb verschieden, weil sie nicht ein und dieselbe Reihe von Ereignissen betreffen. Die Geschichte der Landnahme wurde mithin mehrschichtig, und notwendigerweise drängte sich die Möglichkeit auf, die ungarische Landnahme sei nicht ein einmaliges Ereignis gewesen. Das ungarische Volk mußte in mindestens zwei Wellen ins Karpatenbecken geströmt sein. In der vorliegenden Arbeit berichtet der Verfasser in vier Teilen über seine einschlägigen Gedanken, und gedenkt im fünften Teil seiner Vorläufer, die ähnliche Hypothesen aufstellten. Hier der Gedankengang:

1. Über die »späten Awaren« und die Frage der ungarischen Landnahme. Bevor sich dieses Problem zugespitzt hätte, gab es Forschungen (vornehmlich im letzten halben Jahrhundert), die der Chronologie und der Herkunftsfrage der zwei Gruppen des awarischen Nachlasses gewidmet waren. Die Ergebnisse lassen sich — laut Verfasser — im folgenden zusammenfassen: Etwa um 670 strömte ein Volk in ansehnlicher Menge in das Karpatenbecken. Der Nachlaß dieses Volkes war in der Archäologie als »Greifen-Ranken-Stil« bzw. früher als Keszthely-Kultur verbucht. Der Verfasser nimmt an, dieses Volk sei vom rechten Wolga-Ufer und vom Vorland des Kaukasus nach Ungarn gekommen. Am rechten Ufer der Wolga hausten jedoch zur Völkerwanderungszeit die Vorfahren der Ungarn. Die »Greifen-Ranken«-Gruppe entstand aus der Verschmelzung von zwei Völ-

kern: Das eine hatte den Greifen als Tamga, das andere die Ranke (innerasiatische Beziehungen bzw. örtliche Bevölkerung). Man darf vermuten, daß diese archäologisch nachweisbare Einwanderung mit den Weißen Ugrern der russischen Urchroniken identifizierbar ist; sie kamen auf den heutigen ungarischen Boden an, als dort die Awaren hausten; das andere Volk wäre mit den Schwarzen Ugrern, den Ungarn Árpáds identisch. Die erste Volksbewegung steht annehmbarerweise in Beziehung zum Zerfall des Bulgarischen Reichs am Schwarzen Meer. Gleichzeitig mit der Schaffung des Donau-Bulgarischen Reichs ließ sich ein Sohn des Khans Kovrat mit seinem Volk, den Onogur-Bulgaren, in Pannonien nieder.

Die historischen Angaben sind jedoch nicht so fest, um auf sie mit Anspruch auf Gewißheit bauen zu können; doch springt uns der Widerspruch bei, der zwischen den archäologischen Angaben und den frühen Ortschaftsnamen besteht. Dieser läßt sich kurz folgendermaßen zusammenfassen: Die »späten Awaren« bevölkerten in großen Massen das Karpatenbecken, dessen Randgebiet von verschiedenen slawischen Stämmen besetzt wurde. Nun ist die Präsenz der slawischen Stämme durch sehr viele Ortschaftsnamen belegt, während bezüglich der Awaren, die das Zentralgebiet dicht bevölkerten, sozusagen kein sprachlicher Nachlaß vorliegt. Für diesen Mangel wurden bisher zwei Erklärungen gegeben. Zum einen, die Awaren wären im 9. Jh. verslawt worden (wir werden noch sehen, daß das nicht stimmt); zum anderen wurde der russischen Urchronik Glauben geschenkt, wonach die Awaren spurlos untergegangen wären (auch dies war nicht so, wie wir noch sehen werden). Um diesen Widerspruch zu kontrollieren, stellte der Verfasser vier Karten zusammen, aus denen verschiedenes abzulesen war.

Die erste Karte wurde derart zusammengestellt, daß in die Karte der ungarisch-slawischen Sprachdenkmäler die »Greifen-Ranken«-Gräberfelder eingetragen wurden. Das Ergebnis: 160 der »awarischen« Fundorte liegen auf unvermischt ungarischem Sprachgebiet, bei weiteren 50 ist die ungarische Präsenz nachzuweisen (vermischt slawisch-ungarisches Siedlungsgebiet) und nur vier Fundorte liegen auf rein slawischem Sprachgebiet. Daraus geht klar hervor, daß sich die Awaren nicht verslawen konnten; hundert Jahre nach der Landnahme (die die slawischen Ortschaftsnamen nicht beseitigte!) liegen überwiegend rein ungarische geographische Namen vor. Ebenso wurde klar, daß die Awaren nicht ausgestorben sind. Innerhalb des Karpatenbeckens ergänzen sich die awarischen und die arpadenzeitlichen ungarischen großen Siedlungsblocks nämlich größtenteils, wenn es auch »Überdeckungen« gibt. Das heißt: Die Siedlungsgebiete der zwei Völker gehen sich quasi aus dem Weg, was soviel heißt, daß sie nebeneinander lebten. Da aber die Ortschaftsnamen in beiden Gruppen ungarisch sind, folgt daraus ferner, daß auch die »Spätawaren« Ungarn waren und ungarisch sprachen. Dieser Gedankengang leitet also ebendahin, wie unsere Zweifel anhand der Quellen. Am rechten Ufer der Wolga — wo die Urheimat des Ranken-Volkes war — fand Frater Julianus im 13. Jahrhundert die zurückgebliebenen Ungarn.

Die Nebeneinander-Ansiedlung der zwei Völker ist auf der zweiten Karte dargestellt, auf der es gelang, 12 größere Ansiedlungs-Knotenpunkte der Magyaren Árpáds festzustellen. Vorderhand wissen wir nicht, ob es Stammsitze oder die Garnisonen militärischer Einheiten waren. Bezüglich der hier erörterten Annahmen hat auch der Verfasser gewisse Bedenken, die in der Arbeit ebenfalls aufgezählt sind (z. B.: Ist es möglich, daß das Greifen-Ranken-Volk und das Volk Árpáds Träger von zwei grundverschiedenen materiellen und geistigen Kulturen und doch derselben Zunge waren? usw.).

Es ist ein alter Widerspruch in der ungarischen Geschichtswissenschaft, daß die ungarischen Chroniken nichts über die ungarischen Stämme (aber auch über die awarischen nichts!) wissen, wohingegen Constantinos Porphyrogenetos sie aufzählt, und wir diese auch unter den Ortschaftsnamen finden (etwa Megyer, Tarján, Kér, Keszi, Gyarmat usw.). Die Geschichtswissenschaft elimi-

nierte diesen Widerspruch mit der Annahme, Fürst Géza und König István hätten die Stämme zerschlagen, um die starke Zentralmacht zustandebringen zu können. Um diese Annahme zu kontrollieren, zeichnete der Verfasser auf die Karte des königlichen Besitzes im 11. Jh. die Stammesnamen bewahrenden Ortschaften ein, fand aber zwischen den beiden keinerlei Korrelation; hätten die ersten Könige die Stämme geschlagen, hätten sie sie offensichtlich auf ihren Gütern angesiedelt, jedoch erscheinen die Namen der ungarischen Stämme innerhalb und außerhalb des königlichen Besitztums gleichermaßen.

Eine separate Karte — die vierte — untersucht, ob eine Korrelation zwischen dem »Greifen-Ranken«-Volk und den Stammesnamen besteht. Die Möglichkeit konnte nämlich nicht ausgeschlossen werden, daß die Stämme nicht die der Magyaren Árpáds, sondern die der »ersten Landnehmer« waren. Doch zeigt sich zwischen den Stammesnamen und den Gräberfeldern keine so starke Korrelation, die diese Annahme begründete. Ebenso ist auch keine Korrelation zwischen den vermutlichen Siedlungsgebieten der Stämme und der Lage der »Greifen-Ranken«-Gräberfelder nachzuweisen. Nur eines scheint über jedem Zweifel zu stehen: daß nämlich das Gros des um 670 eingewanderten Volkes Ungarisch war, daß die Ungarn bereits Ende des 7. Jhs. das Karpatenbecken bevölkerten.

2. Kommt eine neue Erkenntnis zutage, erscheinen fast automatisch die »Beiprodukte«. Einige von diesen sind im Kapitel »Mythologie« untersucht.

Vor allem werden die Spuren des »Weltenbaumes«, dieses typisch östlichen Erbstücks im ungarischen Märchenschatz, im archäologischen Nachlaß untersucht. Dabei erlebt man Überraschungen. Man würde erwarten, daß diese Darstellung — die bekanntlich auf Schamanenriten beruht — bei den von Árpád geführten Ungarn gang und gäbe ist. Mitnichten — sie erscheint bei den Spätawaren. In einem in Mokrin (heute Jugoslawien) geborgenen awarischen Grab ist auf einem Tiegel eine Weltenbaum-Darstellung zu sehen, wie sie in Innerasien bis auf den heutigen Tag geläufig ist.

Zu demselben Ergebnis gelangt man, wenn man den ungarischen Herkunftsmythos, die Geschichte vom Wunderhirschen untersucht. Bekanntlich werden die zwei Brüder, Hunor und Magyar, während der Jagd von einer Hirschkuh in ihre neue Heimat gelockt. Aus ihrer Ehe mit den dort gefundenen Frauen stammen die Brüdervölker der Hunnen und der Magyaren. Es erübrigt sich, uns mit der vergleichend-ethnologischen Untersuchung aufzuhalten, aus der hervorgeht, daß die Hirschkuh nicht nur Locktier, sondern die Urmutter selbst war. Die Frage ist lediglich, ob Darstellungen dieses Mythos bei den Magyaren Árpáds, d. h. bei dem Volk zu finden sind, das 896 nach Ungarn kam? Die Antwort ist wieder verneinend, diese Darstellung ist dort unbekannt. Und bei den Spätawaren? Hier ist die Antwort bejahend; ebendiese Darstellung ist für die spätawarische Kunst kennzeichnend. Auf den Riemenzungen der Gürtel von Sippenhäuptlingen wird ein Hirsch oder ein Reh von zwei Raubtieren zerfleischt. Die Darstellung der Ahnen in Tierform ist bei den alten Steppenvölkern fast gesetzmäßig.

Anhand des totemistischen Glaubens geht der Verfasser auf die geistreiche Theorie von György Györffy ein. Györffy meint nämlich, die Wappentiere, die in der im Mittelalter beginnenden Wappenpraxis der Ungarn erscheinen, wären die Totem-Tiere der Sippe. Die Frage ist wiederum: Gibt es Totemtier-Darstellungen bei den Landnehmern? Fast selbstverständlich lautet die Antwort: Nein, wohl aber bei den »späten Awaren«. Da wir aber wissen, daß der Gürtel bei den Steppenvölkern teils Symbol des Freien, teils Anzeichen der Abstammung und des Rangs seines Trägers ist, muß man annehmen, daß ein Teil der ungarischen Sippen Nachfahr der spätawarischen Bevölkerung ist.

Um die Untersuchungen im Bereich der Mythen fortzusetzen: Eine der interessantesten spätawarenzeitlichen (d. h. frühungarischen) Traditionen erlebt ebenfalls im Mittelalter eine Blütezeit. Wir denken an die

mittelalterlichen Fresken in den Dorfkirchen in Siebenbürgen, in der Zips und an der Mur: an die Legende des Hl. László. Der ritterliche König verfolgt den Kumanen, der ein Mädchen geraubt hat. Sie können sich nicht unterkriegen, schließlich kämpfen sie ohne Waffen, indem sie sich gegenseitig am Gürtel zerren, wobei das gerettete Ungarnmädchen die Achillessehne des Kumanen mit einem Beil durchschneidet (wie andere epische Helden, ist auch er nur dort verwundbar). Die Vorbilder dieser Freskenreihe sind seit der Skythenzeit vorhanden und stellten ursprünglich den Zweikampf der kosmischen Mächte Licht und Dunkel dar. Es stellt sich die Frage, wie bereits so oft: Ist diese Darstellungsserie bei den Landnehmern vorhanden? Nein, wohl aber bei den Awarern; als Beweis wird die Zeichnung des Knotenlösers aus Pörös (Jugoslawien) gezeigt.

Letzten Endes führt die Untersuchung auch dieser mythologischen Nachlässe zum Ergebnis, daß man das mittelalterliche Ungarntum als Nachfahr der »spätawarischen« Bevölkerung ansprechen darf (das beweisen übrigens auch die anthropologischen Untersuchungen); da es aber für einen eventuellen Sprachwechsel dieser Spätawaren weder Zeit noch Raum gab, ist es klar, daß auch sie ungarischer Sprache waren.

3. Sehr vorsichtig kann man diese Frage auch am Nachlaß der Handwerker untersuchen. Vorsicht ist am Platz, da dieselbe Werkstatt für das eine wie für das andere Volk gearbeitet haben konnte. Auch damals war es bereits, wie später: die Eroberer verschonten die Fachleute und stellten sie in ihren eigenen Dienst. In mehreren Gebieten beobachtet man eine entschiedene Sukzession zwischen den spätawarischen und den ungarischen Zeiten. So etwa in der Keramik, ferner in der Bronze gießerei und schließlich in der Herstellungsweise gewisser, mit Hirschgeweih verzierter Trensen. Doch sagt die Sukzession der Handwerke nur dann etwas über die Kontinuität der Völker aus, wenn dies auch mit anderen Beobachtungen belegt ist.

4. Nach der Analyse der archäologischen Fakten bietet der Verfasser einen kurzen Überblick der Beziehungen zwischen Sprachwissenschaft und Urgeschichte. In Felgyő (Große Ungarische Tiefebene) legte der Verfasser ein landnahmezeitliches Dorf frei, wo er die Spuren allerlei Behausungen fand oder zumindest auf sie schließen konnte. Das gibt ihm die Gelegenheit, einige Bemerkungen zur von Linguistik gebotenen Bedeutungsgeschichte gewisser Worte zu machen. Ohne die Zuständigkeit der Linguistik in Abrede stellen zu wollen, ihre Kompetenz sogar voll und ganz akzeptierend, ist er der Meinung, daß Fehler unterlaufen, wenn man die urzeitliche Bedeutung gewisser Wörter (etwa »ház« = Haus) auf die Landnahmezeit überträgt. Somit wird die materielle Kultur der landnehmenden Ungarn bei bestem Willen auf einem neolithischen Niveau festgelegt; »ház« bedeutete nämlich im finnisch-ugrischen Wohngrube, doch sind von dieser Zeit bis zur Landnahme gute dreitausend Jahre vergangen! — Der Verfasser kommt zum Schluß, daß die Erdbehauungen in Zentral-Osteuropa den armen Leuten als Wohnort dienten; die begüterten Ackerbauern und Handwerker hatten über die Erdoberfläche gebaute Häuser aus Holz, Lehmstrich und Ziegeln, die großen Viehzüchter-Sippen lebten in Jurten.

5. Der Verfasser weiß genau, wie weit seine Hypothesen das gängige historische Bild verändern, und zählt daher in Ehrfurcht die Wissenschaftler auf, die — zwar aus anderen Fundamenten ausgehend — bereits früher auf ähnliche Gedanken kamen. Bereits vor 70—80 Jahren erklärten ungarische Forscher, daß zwei- bis zweihundertfünfzig Jahre vor Árpáds ungarischer Landnahme (896), Mitte des 7. Jhs., ungarisch sprechende Massen das Karpatenbecken bevölkerten. Der Verfasser widmet seine Arbeit dem genialen ungarischen Archäologen der Jahrhundertwende, Géza Nagy. Nagy war der erste, der erkannte, daß sich im 7. Jh. Onogur-Ungarn auf ungarischem Boden ansiedelten.

Gy. László

A HONFOGLALÓ MAGYAROK TELEPÜLÉSI RENDJÉRŐL

A középkori régészeti leletek történeti értelmezéséhez a legnagyobb segítséget a településtörténet nyújtja. Igényli ezt a segítséget a népvándorlás kori régészet is, de írott emlékeket hátra nem hagyó társadalmakról lévén szó, a településtörténeti rekonstrukció nagy nehézségekbe ütközik.

Az alábbiakban a steppei települési rend felvázolására teszek kísérletet, és megkísérlem a főemberek szállásváltásának a gazdasági szükségletektől függő szabályszerűségét a hazai földrajzi viszonyokon és a X. századi vezéri helyneveken bemutatni. Ez a módszer alkalmasnak kínálkozik X. századi központok megállapítására, egyben segítséget nyújthat a magyar fejedelemségi földvárak datálásához. Tanulmányom célja történeti megalapozással elősegíteni a magyar régészet egyik fő feladatává emelt földvárkutatót, amelynek első nagyobb vállalkozása a szabolcsi földvár részleges feltárása, de amelyet egyéb feltárások is követnek. A lengyel példa sejteni engedi, hogy ezek az ásatások lényegesen fogják bővíteni ismereteinket a X. századi magyar társadalomról és a magyar feudális állam megszervezéséről, amelynek 1000 éves fordulójára felé közeledünk.

*

Köztudott, hogy az állattartó életmóddal együtt jár a legelőváltás. Ennek oka nem csupán az, hogy egy-egy terület lelegelése után friss legelőre hajtják

a jószágot, hanem az is, hogy a jószág téli és nyári eltartása más-más természeti környezetet kíván. A legeltetés tehát szabályozottan a nyári legelő és a telelőhely között zajlik. Hogy a régi magyarok életmódjában ezzel számolni kell, a századforduló táján vált egész nyilvánvalóvá, amikor az etelközi magyarokra vonatkozó mohamedán forrásokat publikálták, és figyelembe vették az ázsiai utazók leírását a nomádok életéről.¹

Téli és nyári szálláspárok meglétét az Árpád-kori Magyarországon Györffy István valószínűsítette, amikor rámutatott olyan helynévpárookra, melyeknek egyike Tisza menti, másika hegyvidéki falut jelölt. Ezt írta: „A honfoglaló magyarság megtelepedését a nomád rendszerű állattenyésztés nagy mértékben irányította. Téli szállásaikat a Tisza—Duna téli legelőnek is alkalmas vidékére helyezték... Vannak községneveink a Közép-Tisza mentén, mint: Tiszanána, Tiszaszalók, Tiszaszederkény, Tiszavárkony, Tiszatarján, Mezőtárkány, Mezőkövesd, Mezőnyárad, melyek a Mátra- és Bükk-hegységben egy-két napi járóföldre megismétlődnek, pl.: Felsőnána, Egerszalók, Mátraszederkény, Sajóvárkony, Gyöngyöstarján, Salgótarján, Felsőtárkány, Erdőkövesd, Felsőnyárad stb. Ezek a nevek alkalmasint egy ugyanazon nemzetség vagy birtokos téli és nyári szállásait jelölik.”² Ezt az értékes megfigyelést azóta sem követte beható elemzés, amely a kérdést egyrészt a nomadizálás módjai és földrajzi keretei, másrészt a magyar nemzetségek szállásterületei és a magyar-

¹ *Pauler Gyula* [A magyar nemzet története Szent Istvánig. (Bp. 1900) 17, 160] a honfoglaló magyarokat még nomád pásztoroknak tartotta; etelközi nomadizálásuk ismertetésében Gardízi híradását kombinálta Rubruknek a mongolokról szóló leírásával, s így nyári tartózkodási helyüket fenn, északon, a télt lenn, délen, a Dnyeper és Don torkolatához közel fekvő halászó helyen képzelte el. A magyarok megtelepedéséről szólva idézte Rubruk kitűnő megfigyelését arról, hogy a mongolok úgy osztották fel Szkitiát, hogy minden főember ismerte legelőinek határát és tudta, hogy hol kell legeltetnie télen és nyáron, ősszel és tavasszal. [Vö. *Wynngaert, A. van den*, *Sinica Franciscana*. (Quaracchi — Firenze, 1929) 172; *Györffy Gy.*, Napkelet felfedezése. (Bp. 1965)

122]. *Hóman Bálint* [A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése. (Bp. 1923) 26—27, 43] már a magyarok félnomád voltát hangsúlyozta; házakból álló téli és sátrakból álló nyári szállásokat tételezett fel, melyeket a nemzetség vagy család fejéről neveztek el, továbbá feltette, hogy a törzsi területen belül a nemzetségeknek volt téli és nyári szállástelepe [Vö. *Magyar történet I*⁶ (Bp. 1939) 124.]. *Györffy István* a honfoglaló magyarok téli szállását karakirgiz, baskir és kazáni tatár analógiák alapján szilárd építményekkel képzelte el. [Az Alföld ősi településmódja. MSz 2 (1928) 316, *Ua.*, Magyar falu — magyar ház. (Bp. 1943) 80.].

² A magyarság néprajza. II. Bp. é. n. (1934) 108—109.

országi helynevek típusai figyelembevételével vizsgálta volna.

A helynévtípusok vizsgálata nyilvánvalóvá teszi, hogy földrajzi köznevek, mint pl. a *nyár* fanévből képzett *Nyárád*, vagy a *köves* jelzőből képzett *Kövesd* helynévpár nem vonható be ilyen vizsgálatba. Ugyancsak nem alkalmasak erre az országszerte található törzsi helynevek, mint *Tarján* és *Várkony*. Viszont jogosult a X–XI. században élt birtokos főemberek, mint pl. *Szalók*, *Nána* nevének kettős előfordulásában téli és nyári szállást keresni.

Amikor Györffy István a fenti nevekben „ugyanazon nemzetség vagy birtokos téli és nyári szállásait” sejtette, nemzetség szón a „de genere” szóval jelölt úri nemzetséget értette, amilyen pl. a *Szalók*. Minthogy ezek általában egy-egy Szent István-kori birtokostól leszármazó családok³, kettős birtoklásuk alkalmasint visszavezethető téli és nyári szállásra. Tévedés volna viszont az úri nemzetségen törzsi alcsoportot érteni, még ha egy-egy úri nemzetség eredetét tekintve visszavezethető is egy-egy olyan nemzetségre, aki a X. században egy törzsi alcsoporton uralkodott. A továbbiakban élesen meg kell különböztetnünk kétféle „nomadizálást”: egyrészt a törzsi keretekbe szervezett félnomád nép téli-nyári levegőváltását, másrészt a főemberek téli és nyári szállásváltását.

A honfoglaláskori magyar nép életmódja a „félnomád” szóval jellemezhető. Kétségtelenné teszi ezt az a hiteles leírás, amelyet a mohamedán geográfusok jegyeztek fel az etelközi magyarokról. Eszerint a magyarok a telet halászva a folyóparton töltik, nyáron pedig állataikat friss legelőkre hajtva vándorolnak. Emellett sok szántóföldjük van.⁴ Szabó István tette érthetővé e forráshelyet néprajzi analógiák segítségével. Eszerint a magyarok állandó téli szállásai a folyók mentén sorakoztak; tavasszal ezek szomszédságában szántottak és elvetették a gabonát; ezt követően kihajtották állataikat a meghatározott nyári legelőre, aratás idejére pedig visszatértek a téli szállás közelébe.⁵ Ez a gazdálkodási mód a folyókkal átszabdalt dél-orosz steppén és a Kárpát-medencében egy a folyóra merőleges elmozdulást jelent a folyó-

menti téli szállás és a belső nyári legelők között. Minthogy a rövid nyári időszak helyváltoztatással telik el, állandó nyári szállás nem alakulhat ki.

Ellentétes ezzel a főemberek vándorlása, amennyiben ez a folyóval párhuzamosan zajlik egy alacsonyabban fekvő téli udvarhely és egy magasabban fekvő nyári szálláshely között, és a kettő között többnyire nagy távolság van. A főemberek szállásváltásáról a mongolkori utazók adnak szemléletes képet, akik egy ideig maguk is részt vettek a mongol kánok szabályozott vándorútján. Plano Carpini 1246-i útjáról a következőket írja: a Dnyeper nyugati „partja mentén Korenza nomadizál, a túloldalon levő rónaságon pedig Mocsi, aki rangosabb Korenzánál; a második folyó a Don, emellett egy bizonyos Karbon nevű vezér jár, akinek Batu nővére a felesége; a harmadik, a Volga... partját Batu járja; a negyedik folyónak Jajik [Urál] a neve, két ezredes járja, egyik az innenső, másik a túlsó parton. Télen valamennyien leereszkednek a tengerhez, nyáron meg ugyanazt a folyót követve felhatolnak a hegyekig.”⁶ A mozgó tábor téli és nyári végpontjánál egy-egy udvarhely függvényeként állandó település létesült. Rubruk szerint 1253-ban a Don mentén Batu fia, Szartach nomadizált; útjának északi (nyári) végpontján, „a keleti oldalon egy falut létesített oroszokból, akik csónakjaikkal a követeket és kereskedőket átviszik, ... augusztus beköszöntekor kezdenek visszafelé ereszkedni, azért egy másik falu van lejjebb, ahol télen kelnek át a követek.”⁷

Hasonlóan két állandó telep alakult ki a Volga balpartján. Batu ingamozgásának északi végén orosz révészekből és mohamedánokból egy új falut (*nova villa*) telepített.⁸ Ez a település feltehetően azonos a Szaratov melletti Ükek faluval, amely az Aranyhorda kánjai idejében a nomadizálás felső végpontja volt, s ahol 1923 előtt három mongol bálványkép került elő, az egyik ezüstből. Az *ükek* szó Mahmūd al-Kāšgarī X. századi közép-török szótára szerint kőtornyot jelent, ami az átkelőhely erősítéséről tanúskodik.⁹ Az alsó végpontnál, ahol a Volga ágakra szakad, Batu udvarhelyén palotát építtetett; ezt nevezték Szarajnak. Közelében, a Volga deltájában egy régi város, Szumerkent (a

³ Györffy Gy., Tanulmányok a magyar állam eredetéről. (Bp. 1959) 14.

⁴ Pauler Gy.—Szilágyi S., A magyar honfoglalás kútfeje. (Bp. 1900). (Továbbiakban: MHK) 168–169; Czeglédy K., A magyarság őstörténete. Szerk.: Ligeti L. (Bp. 1943) 106–107; Ibn Rusteh: Les atours précieux Ford.: Wiet, G. (Le Caire 1956) 160.

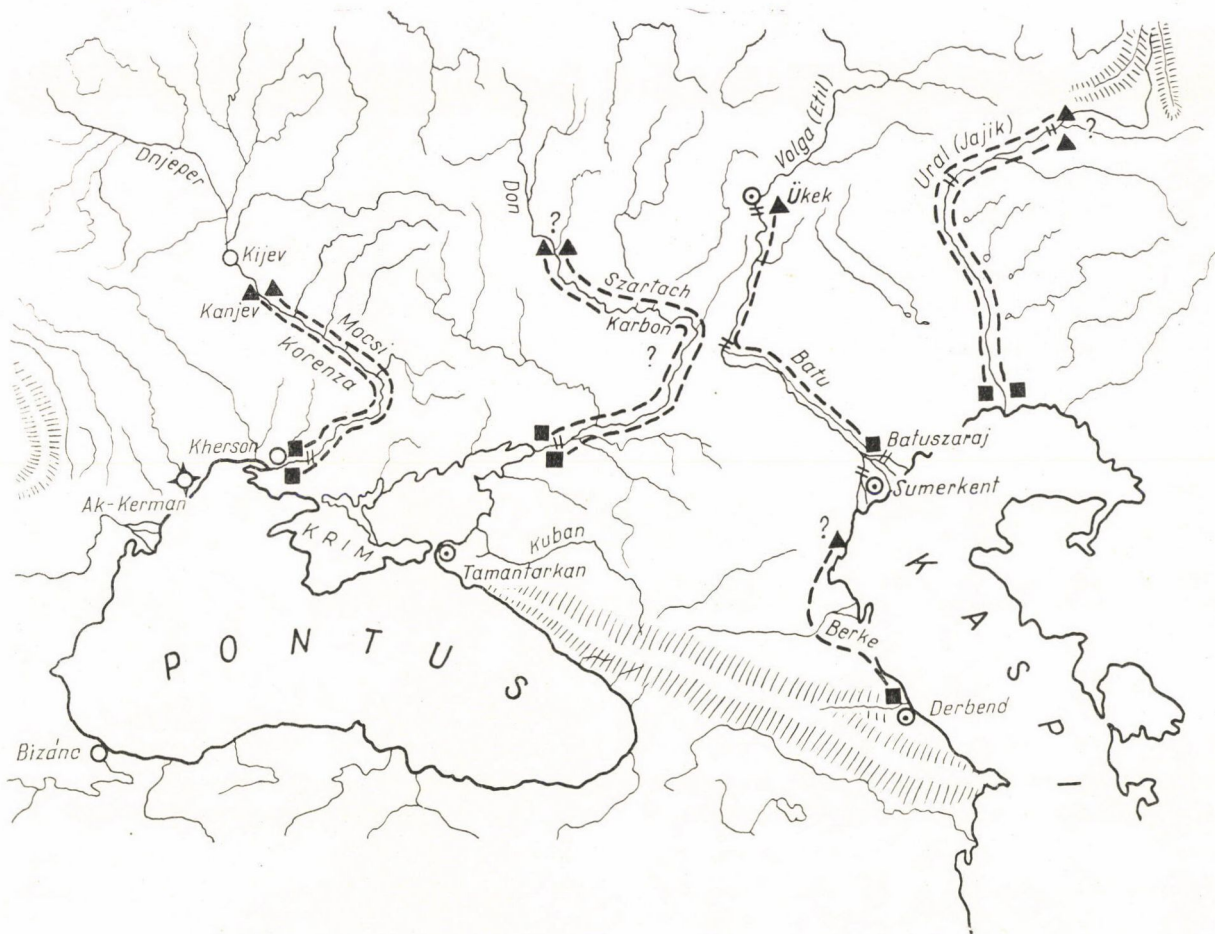
⁵ A falurendszer kialakulása Magyarországon. X–XV. század. (Bp. 1966) 14–35.

⁶ Györffy Gy., Napkelet... 96.

⁷ Uo. 138.

⁸ Uo. 146.

⁹ Az Ükekre és a későbbi káni székhelyekre vonatkozó adatokat l. Spuler, B., Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland. (Leipzig 1943) 210, 264–270 és Index 553 alatt; Abū l’Fidā adatának Südpunkt értelmezése (265., 8. j.) tévedésen alapul. Vö. Brockelmann, C., Mitteltürkischer Wortschatz (Leipzig 1928) 235.

1. kép. Mongol főemberek téli és nyári szálláspárjai Kipcsakban
 Рис. 1. Зимние и летние парные стоянки монгольской верхушки в Кипчаке
 Fig. 1. Les résidences d'hiver et d'été des princes mongoles à Qiptchaq

- ▲ Nyári szállás — Летняя стоянка — Résidence d'été
- Téli szállás — Зимняя стоянка — Résidence d'hiver
- Meghatározatlan időben lakott szállás — Стоянка, населяемая в неуставленное время
 — Résidence habitée dans un temps indéfini
- Régi város — Старый город — Ville ancienne
- ⊙ Mohamedán telep — Магометанская стоянка — Habitation musulmane
- ◊ Vár — Замок — Château-fort
- = Rév — Переправа — Passage
- Szállásváltó út (ősz—tavaszi ingajarat) — Путь кочевий (осенних и весенних) — Route pour
 changer de résidence (navette d'automne et de printemps)

mai Asztrahán) terült el; alán és mohamedán lakóiból s néhány hozzájuk telepített németből következtetve iparosok és kereskedők lakták. Ezek az uralkodó szolgálatára voltak rendelve¹⁰ (1. kép).

Hogy a fejedelmek vízparti vándorlása nem mongol sajátosság volt, arra a kazár és a bolgár fejedelmekre vonatkozó utalásokból következtet-

hetünk. Jehudah ha-Levi arabul írt művében (1140) a kazár kagán és a nagyvezér megtérésének legendája kapcsán említi, hogy a tenger mellett vándoroltak a Varšán hegyekig, a Kaukázus keleti végéig.¹¹ Ibn Fadhlān említi, hogy a volgai bolgároknál való tartózkodásakor (922) a fejedelem levonult a Volgába folyó Džaušir folyóhoz, és két

¹⁰ Györffy Gy., Napkelet... 211—212.

¹¹ Marquart, J., Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. (Leipzig 1903) 19; Dunlop, D. M., The History of the Jewish Khazars. (New York 1967) 116—119. Hogy a Volga torkolatánál fekvő Itil főváros és a Kaukázusban, a Kuma-torkolatnál fekvő Balangar, melyet Mas'ūdi régi székhelynek mond [vö. Marquart, J., i. m.

15—16, 490; Czeglédy K., Névtudományi vizsgálatok. Szerk.: Mikesy S. (Bp. 1960) 120, 122], nem jelöl-e egy ilyen útvonalat, további vizsgálódást igényel. Annál valószínűbb, hogy Taman-tarkan város a Kubán torkolatánál a hasonló nevű türk főember téli szállása volt. Vö. Németh Gy., A honfoglaló magyarság kialakulása. (Bp. 1930) (továbbiakban: HMK) 81.

hónapi otttartózkodás után tovább akart vonulni a szuvar-bolgárokhoz.¹² Ezek az alkalmilag említett vonulások valószínűleg a rendszeres vízmenti vonulások részei. A kazár városok lakói nyáron szintén kiköltöztek, de csak a városokat környező mezőkre, ahol szántottak és vetettek is.¹³

Lényegesen eltért ettől a belső-ázsiai nomadizálás módja. Anélkül, hogy e hatalmas tárgykört akár csak vázlatosan is ismertetni akarnám,¹⁴ néhány jellemző vonást ragadok ki.

Belső-Ázsiában a természeti viszonyok kényszere alatt az egész nép hosszabb vándorútra kelt. Egy-egy nemzetség rendszerint egy-egy folyó mentén nomadizált, a nyarat a folyó forrásvidéke táján, a hegyekben töltve, a telet pedig az alsó szakaszon, a síkságon. A Mongolok Titkos Történetében nem egy helyen találunk erre utalást, pl. (28) „Düjren hegyének északi oldaláról, a Tönggelik patak mentén lefelé vonulva, egy csapat nép jött ide, nyáját legeltetve”. E felett a nép, ill. nemzetség felett szerezték meg Dzsingisz elődei az uralmat. (72) „... vonuljatok tovább. Így beszéltek és másnap reggel a tajcsiut Tarkutaj-kiriltuk, Tödöen girte meg a többi tajcsiut megindult az Onon folyó mentén lefelé.”¹⁵

Radloff a múlt században írta a karakirgizekről, hogy ezek nem aulonként szétszórva nomadizáltak, hanem egy-egy nemzetség jurtái télen egy-egy folyóparton megszakítatlan sorban, olykor 20 verszt hosszúságban sorakoztak, nyáron viszont ugyanezt a rendet megtartva vonultak mind magasabba a hegyekbe, míg elérték a nemzetség nyári legelőit.¹⁶

A folyóknak szerepe volt a belső-ázsiai kánok vándorlásainak útvonalában is. A titkos történet szerint Dzsingisz nyári szálláshelye a Burkan kaldun hegység (a mai Kentej) keleti végén volt, ahol az Onan folyó Szenggiür mellékága és a Kerülen folyó Büri mellékága eredt.¹⁷ Ezért tudta Rubruk úgy, hogy Dzsingisz első udvara az Onan-Kerülen nevű helyen volt.¹⁸ A nemzetségi gyülekezőhely a Kerülen folyó Ködee nevű szigete volt, ez a hegytől délre a sík vidéken feküdt. A sziget

egyik részét a Dzsingisz nemzetségével rokon Dzsürkin nemzetség birtokolta. A Ködee szigeten gyűltek össze 1228-ban Ögödej kán megválasztására a Dzsingiszida hercegek és hercegnők, a fejedelmi vők, a tümenek (tízezredek) és ezredek parancsnokai; itt gyűlt össze a kuriltáj, amelyen a titkos történet írója művét befejezte. Ong kán, majd Dzsingisz kán egyik téli szállása, a *Kuba kaja* valószínűleg ettől nem messze a síkságon terült el.¹⁹

Dzsingisz emellett más szálláshelyeket is létesített a levert népek területein; így szerezte meg pl. Ong kán palota-jurtáját a Tola menti fekete parti erdőben, ahol telet; így nyaralt a najmanok legyőzése után az Irtis forrásainál, a tangut fejedelm leverése után pedig az Alasan hegységben.²⁰

Amikor Plano Carpini részt vett Gjúk kán megválasztásán, ez Karakorum közelében, az Orchon folyó partján elterülő Arany ordának nevezett udvarhelyen történt; tőle 3–4 mérföldre terült el a kán fő udvarhelye, a *Sira orda*, amely fehér vagy sárga udvarnak fordítható. Emellett Gjúknek volt egy udvara messzebb nyugatra, 3 heti lovaglóútra, ahol első felesége lakott, s amely Rubruk szerint Gjúk kisfiára maradt.²¹ Figyelemre méltó, hogy a fejedelmi központ más esetben is „arany” melléknevet kapott. Ez az eredete az „Aranyhorda” névnek, és jellemző, hogy a Volga parti új Szarajban a XIV. században a palota neve *Altın taş* 'arany kő' volt.²²

Jobban vagyunk tájékozódva a Gjúk kánt követő Möngge kán vándorlásáról. Téli szállása, ahová Rubruk 1254-ben megérkezett, egy síkságon feküdt, azon a ponton, ahonnan 20 napi úttal Kínába lehetett jutni. Tavasszal megindultak észak felé, és útba ejtették az Orchon folyó mellett fekvő Karakorumot, ahol a nagykan évente kétszer tartózkodott, őszi és tavaszi vándorútját megszakítva. A nyarat magasabban északon töltötte.²³

Ami az állandó udvarhelyeket illeti, a nagykan fiai különböző elfoglalt területeken külön létesítettek udvarokat. Plano Carpini szerint pl. a fekete kitajok országában „honol Ordu, aki idősebb Batu-

¹² Zeki Validi Togan, A., Ibn Fadlān's Reisebericht. (Leipzig 1939) 75.

¹³ MHK 154–155, 228.

¹⁴ A nomadizálás típusaival behatóan foglalkozik Szabó István (i. h.), de nem vizsgálja, hogy társadalmi szempontból mutatkozik-e eltérés főemberek és a köznép nomadizálása között.

¹⁵ Ligeti L., A mongolok titkos története. (Bp. 1962) (továbbiakban: MTT) 12, 20.

¹⁶ Radloff, W., Aus Sibirien. Lose Blätter aus dem

Tagebuch eines reisenden Linguistes. I² (Leipzig 1884) 527.

¹⁷ MTT 27, 28, 33, 40, 49, 55, 70.

¹⁸ Györffy Gy., Napkelet... 145, 162–163, 181.

¹⁹ MTT 46, 55, 129, 156. A *Kuba kaja* aligha kereshető a Kerülen forrásánál (226. l.), mert télen a hegyekből leereszkedtek.

²⁰ Uo. 126, 128–129.

²¹ Györffy Gy., Napkelet... 99–100, 163.

²² Spuler, B., i. m. 268.

²³ Györffy Gy., Napkelet... 180, 185, 187.

nál, sőt valamennyi tatár vezér között is a legöregebb. Itt áll az ő apja ordája, ill. szálláshelye, melyet egyik felesége irányít. A tatároknál ugyanis az a szokás uralkodik, hogy a vezérek és magasrangúak szállását nem bontják le, hanem odarendelnek néhány asszonyt, akik azt eligazítják; a juttatások egy részét nekik adják, mint uruk is egykor odaadta volt”.²⁴ A hercegi udvarokat rendszerint az első feleség örökölte, utána viszont a fiúk közül általában a legfiatalabbnak jutott az apai udvarhely.

Mongólia sajátos földrajzi viszonyai miatt nem bontakozhatott ki a folyó menti vándorlás olyan klasszikus formában, mint Európában, mert a folyók teljes irányváltozása és helyenkénti elapadása más folyóhoz való áttérést tett szükségessé, emellett a hódításokkal szaporodott az udvarhelyek száma is; a hegyi nyári szállások és a síksági téli szállások váltása azonban felismerhető, és az udvarhelyek gazdasági feltételei itt is érvényesültek.

Melyek voltak az udvarhely megválasztásának gazdasági feltételei?

A fejedelemnek és nagyszámú kíséretének mindig szüksége van jelentékeny állatállományra: háttas és fejős lovakra, a taligákat húzó ökrökre és a fő élelmiszert nyújtó juhnyájakra. Ennek a nagy állatállománynak a folytonos itatása már maga is meghatározza a víz mentén vagy víz közelben való vonulást, de azt is jelenti, hogy a nyári hegyi szállás csak legeltetésre alkalmas helyen tartható fenn: ott, ahol a völgy kitágul, vagy könnyű feljárás nyílik egy hegyi legelőre.

A második szükséglet az iparcikkkel való ellátás. Belső-Ázsiában telepésekkel kifejlesztett régi városok látták el ezt a feladatot. A kánok útvonala ezekhez igazodott és bennük udvarházat emeltek. Így fejlesztette ki pl. Ögödej Ömil városát; ugyanő, Güjük, majd Möngge Karakorumot, Batu pedig a *Sumerkent* melletti Szarajt.²⁵ Udvarházaik közelébe kézműves szolgáltatókat is telepítették. Így kerültek Büri herceg, majd Möngge kán szolgálatába a Radnabányáról elhurcolt német bányászok és fegyverkovácsok. Egy-egy török foglalkozásnévből képzett helynév arra mutat,

hogy Belső-Ázsiában sem volt ismeretlen a kézműves szolgáltató falvak rendszere, amely a X. században magyar, cseh és lengyel földön elterjedt.²⁶

A harmadik, főként uralkodói szükséglet a luxuscikkkel való állandó ellátás volt. A luxuscikk nem csupán az uralkodó és családtagjai kielégítését szolgálta, hanem eszköze volt az uralkodásnak is, amennyiben a kán ezzel jutalmazta híveit, és mint ajándék, nélkülözhetetlen kelléke volt a diplomáciai érintkezésnek. Luxuscikkek beszerzésének fő forrása pedig a távolsági kereskedelem volt. Ezért ültek rá a kánok udvarhelyeikkel a fő útvonalakra, így pl. Möngge a Kínába vezető útra; ezért szorította ki Batu öccsét, Berkét a mohamedánok járta Káspi-tó melletti, derbendi útvonalról,²⁷ ezért ragadta kezébe Batu és fia a Volga és a Don fő révhelyeit, ezért telepítettek ide orosz révészeket és mohamedán kereskedőket.

Ezek szedtek vámot, bizonyára a volgai bolgárok módjára tizedvámot, minden szállított áru után, pl. minden tíz rabszolga után egyet.²⁸ Mint-hogy a nomád uralkodó a „békés” népeket arannyal, ezüsttel vagy iparcikkkel adóztatta, és alattvalói is kötelezve voltak bizonyos állat vagy prémadó beszolgáltatására, ezért gyakorlatilag vásárlás nélkül elégítette ki szükségleteit. A nomádok vásárai, amelyekre különféle állatokat hajtottak fel, s olykor gabonát és kézműves termékeket hoztak be, nem is az uralkodó, hanem a nép szükségleteit szolgálták. Vásárok működtek a telepésekkel felduzzasztott városokban, amelyek többnyire udvarhelyekkel voltak kapcsolatosak, pl. Karakorumban, Kajaligban, sőt Batu Volga-parti mozgó táborát is mindig követte egy mozgó vásár.²⁹

A fejedelmi udvarok mozgását és gazdasági rendszerét főként mongol példákön keresztül ismerhetjük meg, mert erre van bőséges forrásanyag. Nomád népeket említő korábbi források azonban elsősorban utalásokat tartalmaznak arra, hogy a mozgó udvarok fent ismertetett rendszere általános volt a nomád és félnomád társadalmak körében,³⁰ sőt minthogy a letelepült népek, pl. korai germánok és szlávok fejedelmei hasonló módon éltek, mint a nomád fejedelmek, nem lehetetlen, hogy rend-

²⁴ Uo. 99—100.

²⁵ Uo. 70, 99, 144—145, 160, 170, 191, 211, vö. még 269 Index és MTT 132.

²⁶ Uo. 154, 244; *Heckenast G.*, Fejedelmi (királyi) szolgálonépek a korai Árpád-korban. (Bp. 1970) 52—68.

²⁷ *Györffy Gy.*, Napkelet... 145.

²⁸ *Zeki Validi Togan, A.*, Ibn Fadlān's... 80.

²⁹ *Györffy Gy.*, Napkelet... 149, 154, 191.

³⁰ Amikor pl. a türk Tonjukuk feliratában ezt olvasuk: „mi akkor a Csugaj fennsíkon és Kara kum síkságon tartózkodtunk” [*Kakuk Zs.*, A magyarok elődeiről és a honfoglalásról kortársak és krónikások híradásai. Szerk.: *Györffy Gy.* (Bp. 1958) (továbbiakban: MEH) 39], ez a kettős megjelölés téli és nyári szálláshelyre vonatkozhat. A helyek meghatározását l. *Ozegléd, K.* *Acta Orient. Hung.* 15 (1962) 55—69.

szeres helyváltoztatásaik mögött a téli és nyári udvarhelyek nomád típusú váltására fog fény derülni.

* * *

Az alábbiakban arra mutatok rá, hogy a mozgó udvarok rendszere jellemezte a X. századi magyar társadalom vezető rétegét is.

A X. századi magyarság belső életére nem maradt fenn egykorú forrásadat. A kor európai irodalma úgyszólván csak azt adta vissza, hogy milyen benyomást keltettek külföldön a kalandozó magyarok. Ennek a benyomásnak az alapján azonosította Regino a magyarokat a szkítákkal és ismertette életüket a szkítákra vonatkozó Justinus-kivonattal, de ugyanez a benyomás vezette Böles Leót arra, hogy Taktikájában a türknek nevezett magyarok jellemzésére a VII. század eleji türkök ismertetését használja fel.³¹ Mindamellett a magyarok uralmi viszonyait megismerteti néhány olyan egykorú forrás, amely közvetlenül magyaroktól szerzett értesüléseken alapul.

Első az etelközi magyarok között járt mohamedán utazó híradása, amely Dzsajhānī révén több X–XI. századi forrásban maradt fenn. Eszerint a magyaroknak két fejedelmük van; egyik a névleges uralkodó, akinek címe kende (*k. n. d. h.*), másik a tényleges hatalmat és a katonai vezetést kezében tartó fejedelem, a gyula (*dzs. l. h.*).³² Második egykorú hiteles forrás a Georgios monachos folytatója által feljegyzett beszámoló a 895-i bolgár–magyar háborút megelőző bizánci követségről, amely szerint Nikétász Szklérosz görög patrícius az Aldunánál a magyarok fejedelmeivel, Árpáddal és Kuszánnal tárgyalt.³³ A feltétlen hitelű mohamedán és bizánci adat megegyezik abban, hogy a magyaroknak két fejedelme van. Hogy Árpád és Kuszán közül melyik viselte a névleges főfejedelem és melyik a ténylegesen uralkodó hadvezér tisztét, arra az Anonymusnál fenntartott hagyomány ad választ, amely Kurszánt Kündü fiának mondja.³⁴ Minthogy a *Kurszán* (*Curzan*)

név a régebbi *Kuszán* név szabályos fejleménye, a *Kündü* (*Cundu*) név pedig a *kende* méltóságnév változata, arra az eredményre kell jutnunk, hogy a honfoglaláskor Kuszán volt a névleges fejedelem és Árpád volt a tényleges hatalmat kezében tartó fővezér.³⁵ A honfoglalás kori fejedelemség ismeretét kiegészíti az *Annales Alamannici*-ban megőrzött egykorú feljegyzés, amely szerint a magyarok fejedelmét, Kuszált 904-ben a bajorok egy lakomán orvul megölték.³⁶

Ezt követően csaknem fél évszázadig nem rendelkezünk olyan forrással, amely a fejedelemség viszonyaiba bepillantást engedne. Egyedül Liudprand cremonai püspök említi 960 körül írt, *Antapodosis* c. művében az otthonába, Lombardiába betört és az itáliai nagyokkal kapcsolatba került magyar vezéreket, bár évszám nélkül, de a történeti körülményekből eléggé datálhatóan: 921-ben *Dursac* és *Bugat* „királyok”, 924-ben *Salard* seregvezér, 947-ben pedig *Taxis*, azaz Taksony „király” szerepelnek.³⁷ A *rex* címzés következetlen használata miatt elhelyezésük a vezérek hierarchiájában bizonytalan.

Szempontunkból a legtöbb információt Bíborbanszületett Konstantin császár „De administrando imperio” címen ismert műve tartalmazza. A császár ui. 948-ban Bizáncban feljegyezte Bulcsu vezér és Árpád dédunokája, Tormás herceg közléseit a magyar uralkodóház és a fejedelemség viszonyairól. Ezek az információk részben történetiek, részben kortársiak. A hagyomány és a kortárs vallomásának eltérő értékéből fakad az a nagy hitelbeli különbség, ami Konstantin művében a honfoglalás előtti és a 948 körüli viszonyok ismertetésében tapasztalható. Ehhez járul a múlt, s bizonyos fokig a jelen tendenciózus ismertetése, ami főleg jelentős személyek és belső konfliktusok elhallgatásában nyilvánul meg. Legfeltűnőbb a honfoglalás kori kettős fejedelemség és Kurszán elhallgatása, bár amit e tekintetben mond, az magában rejtje az egykorú források vallomásából ki-

³¹ MEH. 72, 158.

³² Uo. 52.

³³ Uo. 70.

³⁴ *Scriptores rerum Hungaricarum* I. Szerk.: *Szentpétery E.*, (Bp. 1937–1938) (továbbiakban: SRH) 41.

³⁵ *Győrffy Gy.*, BpR 16 (1955) 9–40; *Ua.*, Tanulmányok... 127–160.

³⁶ Az eredetibb névalakokat (*Ungari, Bauguarii, Chussal*) őrző *Annales Alamannici* a 904. év alatt közli Kusszál fejedelem halálát (MGH. SS. I. 54), hasonlóan az *Annales Heremi*, MGH. SS. III. 140; hibásan: *Gombos, A. F.*, *Catalogus fontium historiae Hungaricae*. (Bp. 1937–38) I. 91, 140; a másodlagos névalakokat (*Agareni, Baioarii, Chussol*) közlő *Annales Sangallenses Maiores*

902 évet ad (Uo. 199). A humanista Aventinus kivonatában fennmaradt évkönyv szerint Kusza király vezérei 901-ben csatát veszítettek a Fischa folyónál a németekkel szemben (Uo. 915). Ha ez a híradás eredeti és nem Aventinus kombinációja, akkor nem a 904-i gyilkosságra, hanem a 901-i vesztes kalandozásra vonatkozhat.

³⁷ Uo. 1473–1474. Liudprand adatait 150 év múlva Sigebertus Gemblaciensis (Uo. III. 2126), 300 évvel később Albericus Trois Fontaines-i szerzetes kivonatolta és dolgozta be évkönyvébe (Uo. I. 25); datálásaiknak ugyanúgy nincs önálló értéke, mint a Liudprandot használó humanista Aventinus kombinációinak *Dursac*-nak és *Bugoth*-nak magyar királyokká való választásáról stb. (Uo. 346, 353–4).

hüvelyezhető valóságot. Az információ szerint a honfoglalás előtt volt egy Levedi nevű „első vajda”, akihez „nemzetségének fénye” miatt a kazár kagán kazár feleséget adott, és volt egy „másik vajda”, Álmos, akinek uralomra termett fia volt: Árpád.³⁸ Figyelmet érdemel, hogy az Árpád-házi informátor nem úgy állítja be, hogy az ő őse volt a fényes nemzetségből eredő „első vajda”, hanem elismeri, hogy volt egy másik, fényesebb vezéri dinasztia. Ez összhangban áll azzal a magyar hagyománnyal, hogy a kündü cím nem Árpádhoz kapcsolódik. 948-ban, amikor az élők emlékezetének határa kb. 880-ig nyúlt vissza, ez Magyarországon még köztudott volt, s így Konstantin informátorai sem merték letagadni. Arra viszont, hogy az egyeduralkodó mikor és milyen módon került Árpád kezébe, az informátor egy mesét talált ki: Levéd vajda, akinek nem volt gyermeke, önként lemondott az első vajdaságról Álmos, ill. fia, Árpád javára. Tudva azt, hogy Kuszán még a honfoglalás előtt Árpád mellett tárgyalt a bizánciakkal, hogy a honfoglalás után az óbudai Kurszán váránál volt szálláshelye, majd 904-ben a Bécsi medence felé eső országrészen bajorok ölték meg, nyilvánvaló, hogy Bulcsu és Tormás az ezt követő uralomkiterjesztésről nem óhajtott a császárt informálni, és valószínűleg akarta tenni az alábbi állítást: „Ez előtt az Árpád előtt a türköknek más fejedelmük sohasem volt, s ettől fogva mindmáig ennek a nemzetségből lesz Turkia fejedelme.”³⁹

Az sem probléma-mentes, amit Konstantin az etelközi nyolc törzs felsorolása és a bolgár hadjárat elbeszélése kapcsán Leventéről mond: „Abban az időben Liüntika, Árpád fia volt a fejedelmük.” A jelzett időben ui. nem Liüntika volt a fejedeleme, hanem Árpád és Kurszán. Általában úgy magyarázzuk ezt a helyet, hogy itt félreértés áll fenn, amennyiben itt arról lehet szó, hogy Árpád fia, Liüntika volt a bolgárok elleni sereg vezére. Ez a magyarázat lehetséges, mindenesetre nincs összhangban a forrás más helyével, ahol Árpád négy

fiát felsorolják és Liüntika nem szerepel közte. Feltehető ugyan, hogy a két információcsoport nem egy informátortól származik, és Tormásék csak azokat a fiúkat sorolták fel, akiknek utódai Tormás idejéig éltek, mindamellett az információban másféle félreértés is lehetséges, — pl. Liüntika más időben volt fejedeleme, vagy nem Árpád fia volt, avagy az informátor összetévesztette a hasonló *Levedi* és *Levente* nevet. Mindenesetre Liüntikát az Árpád-háztól elválasztani nehezen lehet, mert a családi hagyomány nevét fenntartotta, ő utána nevezték ugyanis a XI. század elején Vazul harmadik fiát Leventének (*Luenta~Leuente*).⁴⁰

Amíg e történeti visszaemlékezések hibás volta nyilvánvaló, addig az Árpád-ház családfája, amelyben négy fiún és négy unokán kívül egy dédunoka, az informátor Tormás szerepel, a legnagyobb mértékben hitelt érdemel. Az ide vonatkozó passzus így hangzik: „... Árpád (Ἀρπαδής), Turkia nagyfejedelme négy fiát nemzett: elsőnek Tarhost (τὸν Ταρχατσοῦν), másodiknak Üllőt (~ Jelőt: τὸν Ἰελεχ), harmadiknak Jutast (τὸν Ἰουτοτζίαν), negyediknek Zoltát (τὸν Ζαλτᾶν), ... Tarhos nemzette fiát, Tevelt (τὸν Τεβέλη), ... Jelő nemzette fiát, Ezelechet (τὸν Ἐζελεχ), ... Jutas nemzette fiát, Fajszot (τὸν Φαλτζίτ), a mostani fejedelmet, ... Zolta nemzette fiát, Taksonyt (τὸν Ταξίν). Tudnivaló, hogy Árpád fiai mind meghaltak, de unokái, Fajsz (Φαλῆς), Tas (Τασης) és Taksony életben vannak. Tudnivaló, hogy Tevel meghalt, és az ő fia barátunk, Tormás (Τερματσοῦς), aki minap jött fel Bulcsuval ...”⁴¹

E nevek helyes olvasatát egyrészt az teszi lehetővé, hogy közülük néhány a magyar krónikákban is szerepel (*Zulta, Toxun, Hulec, Tosu*),⁴² másrészt az, hogy helynevekben fellelhetők. Egyetlen unoka neve nincs meg helynévben: Ezelech, amelyet Ézelőnek értelmeztek. Figyelemre méltó, hogy az unokák másodszori felsorolásakor, ahol az élők és elhaltak közt tesz különbséget, *Ezelech* neve már nem olvasható, viszont szerepel *Tas*, akit fentebb,

³⁸ Biborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása. Ed.: *Moravcsik Gy.*, A követség 948-i datálását l. *Moravcsik Gy.*, *Studia Byzantina*. (Bp. 1967) 329.

³⁹ Ed.: *Moravcsik Gy.*, 172–173; l. fentebb 35. j. Amíg 948-ban még Levedit mondták fényes nemzetségből eredőnek, addig a XI. század végi hagyományt tükröző Zágrábi krónika szerint már Álmos volt az, akit a többi dux közül „nemessége” és erényei miatt fejedelmmé választottak (*propter nobilitatem et virtutem electus*). SRH. I. 206.

⁴⁰ SRH I. 173, 177, 334—; *Pauler Gyula* feltette (i. m. 149), hogy a „levente” név csupán jelző és ő azonos az Árpád legidősebb fiaként említett Tarhossal. *Pais*

Dezső ezt az azonosítást újabban azzal próbálta alátámasztani, hogy a *lesz* igéből származtatott *Levente* ugyanazt jelentheti, amit *Tarqač ~ Tarγυč* törökül, amennyiben ez a *tara-* 'szétmegy, kiterjed, keletkezik' stb. jelentésű igéből származna [Névtudományi vizsgálatok. Szerk.: *Mikesy S.* (Bp. 1960) 94–95]. A jelentésazonosság azonban nincs valószínűsítve; az ige megfelelő származéka: *tarγadži* 'Auswanderertruppe, ein aus seinem Lande in ein anderes Land ziehender Stamm' [*Kúnos I.*, *Sejx Sulejman Efendi's* ... Wörterbuch. (Bp. 1902) 183] a helyváltoztatás jelentéskörébe utal.

⁴¹ *Moravcsik Gy.*, i. m. 178–179.

⁴² SRH I. 41, 101, 111 et passim.

a származtatásnál nem említett. Azt hiszem, hogy *Ezelech* neve a fordításkor félreértésből keletkezett. Amikor az informátor közölte, hogy „ez Elech nemzette fiát, Tast”, s ezt a tolmács közvetítette, akkor a görög feljegyző *Tās*-on görög névelőt érzett helytelen használatban; ezt elhagyta és az apa, *Elech* nevét a magyar *ez* névelővel tette meg személynévnek. „Ézelő” nevű családtag nézetem szerint nem volt.

Bizonyos jelek arra mutatnak, hogy a tolmács szláv ember volt. Ebből magyarázható, hogy a magyar *úr* 'törzsfő, herceg' szót részben szláv *vojavoda* (βοέβοδος) szóval adta vissza; a török *Ilik* nevet egyszer *Jelech* alakban közölte, ahogy Nyitra megyében őrződött meg (1156: *Jelev* és 1211: *Jelec*),⁴³ a magyar nyelvben *Tarhos*nak őrzött *Tarkaču* név egy szláv helyneveket feltüntető Duna menti helyen 1436-ban *Tarhachya* alakban maradt fenn.⁴⁴

Amikor a származtatás hitelessége kétségen felül áll, hiba volna azt hinni, hogy Árpádnak más testvérei, fiai, unokái és dédunokái nem voltak. Elképzelhetetlen, hogy Álmos és a sok fiúval megáldott Árpád utódai „egykeztek” volna. Bizonyos, hogy ezek is többen voltak, de az informátor nem teljes családja visszaadására törekedett, hanem a kortárs hercegek Árpádtól való leszármazását adta meg. Ebből következik, hogy a családban más Árpád-házi herceggel is kell számolnunk, akinek neve helyneveinkben él, és egy-kettő talán a krónikák vezérei között is jelentkeznek.

A magyar krónikák csupán az Árpád-házi királyokat adó Taksony-ág leszármazását őrizték meg, s itt is keveredik két eltérő szempont: az uralkodási és a leszármazási sorrend.

A XI. század végén írt magyar ősgesta elvesztett, de részben ennek alapján készült királylajstromot őriz a Zágrábi rövid krónika. Eszerint több vezér (*duces*) közül elsőnek Álmost választották fejedelemmé (*principalis*); őt követte a fejedelemségben fia, Árpád, őt fia (!) Taksony, őt fia Géza stb.⁴⁵ Az őskrónika felfogása, mely szerint Árpád és Taksony között más fejedelem nem volt, összhangban van Kézai krónikájával is, ez ui. Taksony

elődjéről, Zoltáról mit sem tud. Egyezik ezzel a Hartvik-féle *Vita Sancti Stephani* (1110 körül), amely Gézát a negyedik fejedelemnek mondja.⁴⁶

Anonymus, az első ismert krónikás, aki 1200 körül írt *Gesta Hungarorum*-ban Zoltát (*Zulta*) szerepelteti, mint Árpád fiát és utódját,⁴⁷ s ezzel a királyi ág leszármazását állítja be fejedemlajstromnak. Mint köztudott, Anonymus adatainak hitelében sajátos kettősség figyelhető meg. Ahol írott forrás és családi hagyomány nem áll rendelkezésre (pl. Pannónia IX. századi vezéreit illetően), ott helynevekből és helynévmagyarázó mondákból hozott létre történeti regényalakokat, s ezeket anakronisztikus környezetbe ágyazva szerepeltette, de ahol a királyi udvarban forgó családok hagyományai alapján őseikről írt, többnyire tényleg élt elődök nevét jegyezte fel, még ha történeti szerepüket és korukat itt-ott el is vétette. Anonymus adata Zolta leszármazását illetően egyezik Konstantin feljegyzésével, a fejedelemséget illetően azonban ellentétben áll vele, mert 948-ban nem Zolta, hanem Fajsz volt a fejedelem. Az V. István kori krónikás, Ákos mester vezette be a *Zoltan* nevet Árpád és Taksony közé, ő ugyanis tévedésből az 1003 után szereplő Erdőelvi Zoltánt azonosította István király dédapjával.⁴⁸

Ami Taksony személyét illeti, őt már Liudprand említi egy 947-i kalandozás kapcsán, amikor, mint herceg, vezetett egy hadjáratot. Arról, hogy utóbb nagyfejedelem lett, egykorú külföldi forrás nem emlékezik meg, de a magyar krónikák olyan egyhangúan állítják és uralmát olyan hitelt érdemlően jellemzik, hogy nincs okunk benne kételkedni. Taksony volt az ősapja a két uralkodó ágnak: idősebbik fia, Géza 972 tájától 997-ig uralkodott. Neve, amelyet Thietmar *Deuix* alakban jegyzett fel (I. Géza koronáján Γεωβιτζᾶς alak áll!), a magyar krónikákban *Geycha*~*Geicha*~*Geysa*~*Geisa*~*Geiza* alakban szerepel.⁴⁹ Ez az Árpád-korban *Gyeücsa*~*Gyeicsa* alakban hangzott, míg mai magyar helynevekben *Décse*~*Décs*, szlávok lakta vidéken pedig *Devicse*~*Divics* formában őrződött meg. Fia, István király Thietmar szerint eredetileg *Waic* nevet viselt.⁵⁰ Taksony ifjabbik fiának, Mihálynak,

⁴³ *Kniezsa I.*, Sz 73 (1939) 175; *Erdélyi L.*, A Pannoni Szent Benedek rend története. I. Bp. 1902—[továbbiakban: PRT] 622.

⁴⁴ Pozsonyi káptalan lt. Capsa Cruciferorum 3, 6, 1.

⁴⁵ SRH I. 206.

⁴⁶ Uo. II. 403, vö. uo. 378.

⁴⁷ Uo. I. 101, 105—111.

⁴⁸ Uo. 285, 316. E forráshely kritikájához vö. *Györffy Gy.*, Krónikáink és a magyar őstörténet. (Bp. 1948)

169. Itt jegyzem meg, hogy a *Solt* helynév nem azonosítható *Zolta* herceg nevével. *Solt* főur 1130 körül élt: SRH. I. 435—.

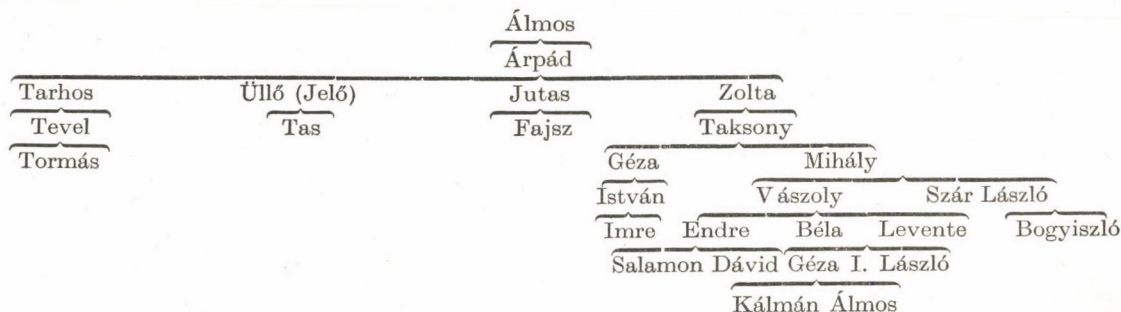
⁴⁹ *Gombos, A. F.*, Catalogus . . . III. 2203; *Moravcsik Gy.*, Emlékkönyv Szent István Király halálának kilencszázadik évfordulóján III. (Bp. 1938) (továbbiakban: SzIEml) 447; SRH I. 523. Vö. *Czeglédy K.*, MNy 52 (1956) 325—.

⁵⁰ *Gombos, A. F.*, Catalogus . . . III. 2203.

valamint két fiának, Vászolynak (*Wazul*) és Szár Lászlónak (*Ladislaus Calvus, Zaar Ladislaus*)⁵¹ pogány magyar nevét nem ismerjük.

Biztosan az uralkodóházhoz kapcsolható az István ellen fellázadó trónkövetelő Koppány (*Cúpan dux Symigiensis*), akinek apja, Zerind (*Calvus Zyrind*) Géza idejében a dukátusban részesült. Arra nézve viszont, hogy Zerind melyik Árpád-házi herceg fia volt, a XI. század végén írásba foglalt krónikafejezet nem ad útbaigazítást.⁵²

A biztosan ismert Árpád-házi családtagok le- származása a XI. század végéig így állítható össze:

Áttekintve a honfoglalás kori kettős fejedelemségre és Árpád leszármazottaira vonatkozó biztos adatokat, mindenekelőtt azt kell tisztáznunk, hogy van-e jogunk a fejedelmek és hercegek nevéből azok szálláshelyeire következtetni.

Köztudott, hogy a magyar települések nagy része a XII. század végéig az első birtokos nevét kapta, oly módon, hogy a személynévhez képző, rag vagy értelmező nem járult. Emellett korán megjelent az *-i* képző, más szóval birtokjel (*Borsi, Bori* stb.).⁵³ Jelentékeny építmények esetében, mint pl. *vár* vagy *lak* előfordul ezekkel való összetétel is (pl. Csanád vára, 1086: Ketellaka). Arra nézve, hogy ez a helynévadási mód az uralkodóház tagjaira is érvényes volt, a XI. század végén írt magyar krónikában egy közvetett adattal rendelkezünk. Eszerint Taksony vezér dédunokáját, Leventét Taksony falu körül temették el, ahol maga Taksony is pogány módon el volt temetve.⁵⁴ Ha az iránt merülhet is kétség fel, hogy Taksony tényleg itt volt-e eltemetve, azt a krónikaíró szem-

tanúktól hallhatta, hogy az 1050 körül meghalt Levente temetkezőhelye Taksony mellett volt, s valószínű, hogy dédapja udvarhelyén lakott. Anonymus szerint Tasvására (*forum Thosu*) Tas vezéről kapta nevét.⁵⁵ Ez a névadás az államalapítás idejétől annyiban módosult, hogy István király kiépítette a királyi udvarhelyek rendszerét, és ezek országszerte *Udvar~Udvarhely* elnevezést kaptak, míg a hercegek újonnan választott udvarhelyeit továbbra is nevükről nevezték (pl. *Bonuzló-ét Bogyiszló-nak, Domozló-ét Domoszló-nak*).⁵⁶

Amíg a korai magyar szálláshelyeknek és ud-

varhelyeknek sima személynévvel való elnevezése kétségbevonhatatlan tény, addig kételyként merülhet fel, hogy a fejedelmi család tagjainak és a vezéreknek a nevét később nem viselték-e, és nem később élt személyek szálláshelyét, birtokát tulajdonítjuk-e X. századi fejedelmeknek és hercegeknek.

A személynév-divat társadalmi elemzése arra az eredményre vezet, hogy ez az ellenvetés indokolatlan.

Ha a fentebb felsorolt Árpád-házi hercegek neveinek Árpád-kori elterjedtségét vizsgálóra vesszük, mindenekelőtt az tűnik fel, hogy a kb. 200 úri nemzetség több ezer tagja közül egyetlenegy sem viselte Árpádtól leszármazó herceg nevét. Első pillanatra azt gondolhatnánk, hogy valamiféle tilalom állott fenn, valamilyen névmágia okozta e nevek kerülését. Ez a feltételezés azonban tüstént elesik, ha azt észleljük, hogy szolgákra és jobbágyokra ilyen tilalom nem hatott, ezek ui. viselheték Árpád-fiak nevét, így pl. a bakonybéli össze-

tum' jelentése van, és ez a helynév szóval összekapcsolva fokozottan képzavarhoz vezet. Ennek elkerülése végett helyesebbnek tartanám a *pusztá* szónak a mai nyelvben elterjedt, igen kifejező *sima* szóval való felecserélését, pl. *sima személynéves helynév*.

⁵¹ SRH I. 172—173, 206, 311 és passim. A származ-

tatáshoz vö. Váczy P., Levéltári Közl. 18—19 (1940—41) 334.

⁵² SRH I. 313. Vö. Györffy Gy., Somogy megye levéltárának évkönyve. I. (Sajtó alatt.)

⁵³ Bárczi G., A magyar szókinés eredete.² (Bp. 1958) 158—160; Kálmán B.: A nevek világa. (Bp. 1967) 170—175. Nyelvészeink *Knieza István* alapvető munkássága óta használják a *pusztá személynéves helynév ~ pusztá személynévből képzett falunév ~ pusztá személynév helynévként* kifejezéseket. Az ilyenféle megnevezés azonban megértésvető, mert a *pusztá* szónak elsősorban 'deser-

⁵⁴ SRH I. 344.

⁵⁵ Uo. 63.

⁵⁶ A XI. század második felében élt, ismeretlen származású Domoszló hercegre I. Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. I. 4 (Bp. 1885—91) [továbbiakban: Mon. Vat.] 579.

írásban (1086 és után) *Jutus* lovász és *Wazil* szolgálja szerepel, 1075-ben *Deucha* centuriót és 1262-ben *Geisa* várjobbágyot említene oklevelekben.⁵⁷

E jelenség gazdasági okokra vezethető vissza. A korai Árpád-korban birtokügyben általában nem oklevéllel, hanem tanúkkal igazoltak, a tanúk pedig tudták, hogy a birtokos nevéről nevezik a birtokot, tehát a birtoknév alapján következtetni lehet a birtokosra. Ebből pedig az is következik, hogy ha egy birtokos fiát egy Árpád-házi herceg vagy idegen nemzetségtag nevére keresztelte, kitétte fiát és utódait annak a veszélynek, hogy róla elnevezett birtokára, a rajta levő szolgálókkal és állatokkal együtt, igényt formál a név eredetibb viselőjének jogutóda. Hogy ilyen eshetőséggel számoltak még a XIV. század elején is, arra Becsei Töttös esetét hozhatom fel, aki 1308-ban sógor-ságban volt a Becse-Gergely nembeliekkel, de miután megszerezte a Becse-Gergely nembeli Bot ispán alapította Botmonostort (a mai Bátmonostort) és 100 márká lefizetésével elismertette magát a Becse Gergely nemből származónak, mint Bot jogutóda Alföld-szerte kezdte összevásárolni a Bot névvel kezdődő birtokokat pl. *Bot-anya* (a mai Battonya), *Bodgorzsája*, *Botalja* vagy *Patala* stb. Nyilván annak tudatában tette, hogy nemcsak az oklevél bizonyít, hanem a személyről elnevezett helynév is.⁵⁸

Ezek a szempontok megerősítik azt a történelmi szemlést, amelyet eddig is vallott nézetet, hogy a fejedelmek és hercegek neveiből képzett helynevek udvaruk helyét jelölik. Ezek sorát újabban Heckenast Gusztáv állította össze idézett munkájában. Ebben rámutat, hogy a foglalkozásnévből képzett falunévek, amelyek udvari szolgálónépek falvait jelölik, javarészt a X. századi fejedelmi és hercegi udvarhelyek körül csoportosulnak, s így eredetileg nyilván ezek ellátását szolgálták.⁵⁹ A szolgálónépek falvai azonban az udvartartásoknak csak egy fajta szükségletét és egyféle módon elégítették ki. Telepített kézművesek város helyeken, romos régi városokban is dolgoztak a fejedelmek számára, külföldi luxuscikkeket pedig a fő révhelyek és útcsomópontok kézbentartásával és folyamatos vámolásával szereztek. Ezek meglátogatása, valamint a fejedelmet és kíséretét ellátó hatalmas jó-

szágállomány téli-nyári levegőváltása az udvart mozgásra, szabályozott helyváltoztatásra kényszerítette.

Az alábbiakban azt mutatom be, hogy az uralkodók és főemberek, valamint önálló családtagjaik országszerte rendelkeztek téli és nyári udvarhely-lyel, amelyek megválasztásában pontosan azok a szempontok érvényesülnek, ami a mongoloknál is megfigyelhető, s a téli és nyári udvarhely közötti rendszeres ingamozgás lehetőleg egy folyóparton zajlott le.

Az udvarok helyét általában a főemberek nevéből képzett helynevek árulják el, s ilyenén funkciójukat valószínűsíti sajátos földrajzi helyzetük és bizonyos települési környezet (régai városok, várak szomszédsága, fő révhely és mohamedán-böszörmény település közelsége, szolgálónépek falvainak környezete).

A vizsgálódásnál Budapest honfoglalás kori történetéből indulok ki. Ennek a tárgynak Anonymus regényes gestájában két fejezetet szentelt. Az Árpád-kori Magyarországnak két vidéke van, amelyet Anonymus otthonosan ismer: a Felső-Tisza vidék és Pest-Buda környéke. Főként ez vezetett arra, hogy Anonymust a Felső-Tisza vidékről származónak tartsam, és egyházi hivatalát a budai prépostságban keressem, amelyet III. Béla idejében volt notáriusok nyertek el.⁶⁰ Anonymus kitűnően ismerte a pest-budai helyi hagyományokat, s ezeket feltehetően budai káptalani feljegyzésekkel is módjában állt kiegészíteni. Szerinte a honfoglaláskor a mai Budapest területén két vezér választott szálláshelyet magának: Csepel-sziget Árpád nyári szálláshelye lett, míg „Kündü fia” Kurszán vára Óbudán emelkedett.

Ez a településrend régebbi elképzelések szerint érthetetlen volt. A magyar krónika vezérnévsorának összeállítója úgy próbálta a hét vezért elhelyezni, hogy az ország különböző pontjain jelölje meg azt a helyet, ahol sátrukat felütötték: Árpádot pl. a királyi székhely, Székesfehérvár mellé, Künd vezért pedig távolabb, a Nyírség tájára helyezte.⁶¹ Részben ez a krónikás kombináció vált alapjává Hóman elképzelésének, aki a krónikák és Anonymus eltérő vezérnévsorainak és vezéri szálláshelyeinek egyeztetésével próbálta a vezéri szállás-

⁵⁷ PRT VIII. 269, 271; Monumenta ecclesiae Strigoniensis. Szerk.: Knauz F., (Strigonii 1874–1882) [továbbiakban: Knauz] I. 56; Árpád-kori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. (Pest, Bp. 1860–1874) [továbbiakban: Wenzel] III. 28.

⁵⁸ Karácsonyi J., A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. I. (Bp. 1900) 226; Györffy Gy., Az Árpád-

kori Magyarország történeti földrajza. Geographia historica Hungariae tempore stirpis Arpadianae. I. (Bp. 1963) [továbbiakban: Geogr. hist.] 702, 842.

⁵⁹ L. 26. j.

⁶⁰ Györffy Gy., Irodalomtörténeti Közl. 74 (1970) 11–13.

⁶¹ SRH I. 166–167, 290–292.

területeket kikombinálni.⁶² A kétféle vezérnévsor forráskritikai vizsgálata azonban megingatta ennek az elképzelésnek alapjait,⁶³ a vezéri szállásterületekről vallott elképzelés pedig nem felel meg annak, amit egykorú feljegyzések alapján a nomád szállásvizonyokról tudunk, s így az amúgy is ellentmondásos kép revízióra szorul.

A nomád udvarhelyek vizsgálatából leszűrt kép viszont összhangban van azzal, amit Anonymus a Buda környéki vezéri szálláshelyekről ír.

Anonymus műve 44. fejezetében elmondja, hogy Árpád a Vajas melletti, Bodrogvár közelében levő táborhelyéről a Duna mentén a Nagy szigetig, azaz a Csepel-szigetig jött fel, s a sziget mellett ütött tábor, majd bevonulva a szigetre, ezt kijelölte vezéri szigetnek, ahol ménesét helyezte el, s itt áprilistól októberig tartózkodott.⁶⁴

A sziget egyik bejárájánál csakugyan találunk Árpád-házi udvarhelyet, melyet Taksonyról neveztek, s ez a sziget X. századi fejedelmi használatát bizonyítja. Emellett már István király az *insula Schepel* csikótizedét a zalavári apátságnak adta,⁶⁵ ami bizonyítja, hogy az uralkodó egyik ménesét itt tartották. Az egyébként hamis zalavári összeírás e része XI. századi forrásra vezethető vissza,⁶⁶ s mivel csak ebben és Anonymus művében jön elő az *insula Sepel* név, — a szigetet ui. a XII. századtól kizárólag Nagy szigetnek hívták, — feltehető, hogy Anonymus a Buda vidéki hagyományokat e helyütt írásos feljegyzéssel egészítette ki. A fentiek alapján elfogadható, hogy a honfoglalás után a Csepel-sziget Árpád nyári szálláshelye és ménesének őrzőhelye lett.

Bár Anonymus szerint Árpád korábbi táborhelye a Vajas mellett, a bodrogi részekén volt, és itt, Aranyánban, a XI. században csakugyan volt egy hercegi udvarhely, Árpád Duna menti szállásváltó útját nem a balparton, hanem a jobbparton kell keresnünk. A besenyő veszély miatt ui. a magyar törzsfők és nemzetségfők országszerte a fő folyók nyugati oldalán választották meg szálláshelyeiket és építették ki földváraikat.⁶⁷ Összhangban van ezzel, hogy Árpád udvarhelyének hely-

névben a dunántúli oldalon maradt emléke: Pécs alatt van Árpád falu, ma Pécs külvárosa. Ez lehetett végleges téli szálláshelye, ahová a Csepel-szigetről a Lórén átkelve a jobb parton jutott el. S amint Batu útjának téli végpontját egy régi kézműves város közelébe helyezte, ugyanilyen megfontolás vezethette Árpádot téli udvarhelye megválasztásánál. Az antik Sopianae romjait a IX. században a salzburgi püspök kapta meg, s keze alatt *Quinque basilicae* forgalmas vámhelyé, szőlőművelők telephelyévé vált.⁶⁸ A honfoglaláskor bizonyára nem aludt ki benne az élet; a nomád fejedelmek a szeszes italokat eléggé kedvelték, a kézműveseket pedig igen megbecsülték, és munkájukat nagy értékekkel jutalmazták.⁶⁹

A csepeli nyári szállás és a Pécs melletti téli udvarhely közötti útvonalon két fontos révhely került Árpád ellenőrzése alá, a szekesői rév, ahonnan Szeged felé a böszörményekről nevezett „Káliz út” vezetett és a szigetfői (rácalmási) rév, az egyik fő Árpád-kori átkelőhely.⁷⁰

Árpád Duna-jobbparti partvonala felett azonos módon ismétlődik meg Árpád vezértársának, Kurszának szállásrendje (2. kép).

Anonymus műve 46. fejezetében a megyeri révről szólván elmondja, hogy Árpád Attila városát, azaz Aquincumot várával és a környékkel együtt Kündü fiának, Kurszának engedte át, s e várat róla Kurszán várának nevezik.⁷¹ XIV. századi oklevelekből megállapítható, hogy Kurszán vára a mai óbudai nagyméretű katonai amphiteatrummal azonos. Kurszán itteni megtelepedését igazolja, hogy az Árpád-korban Pest és Pilis megyében feküdtek a Kurszántól leszármazó Kartal nemzetség maradvány birtokai.⁷²

Kurszán vára egy nagyobb települési együttes része volt, melynek magjában Aquincum, a római Pannónia romos fővárosa helyezkedett el. IX. századi újjáéledésére nincs adatunk, de ha ez nem is következett volna be, mint romváros is magában hordta a kifejlesztés lehetőségét, mert az idegenből elhurcolt kézműveseknek, akiket nem lehetett a pusztába kirakni, félig kész telephelyet kínált.

⁶² A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése. (Bp. 1923) 41—42; Magyar történet. I⁶ 144/145 térképmelléklet. Ezt vette alapul László Gy. is: Kérdések és feltevések a magyar honfoglalásról. Valóság 13 (1970) 62. *Hóman Bálint* utóbb némelyest módosított e képen: Szent István (Bp. 1938) 57.

⁶³ Györffy Gy., *Kronikáink* ... 96—124.

⁶⁴ SRH I. 88—89.

⁶⁵ PRT VII. 494.

⁶⁶ Erre mutat pl. a XI. századi szóhasználatot tükröző *civitas Colon* kifejezés.

⁶⁷ Vö. Györffy Gy., *Cahiers de civilisation médiévale*. Poitiers. 12 (1969) 140.

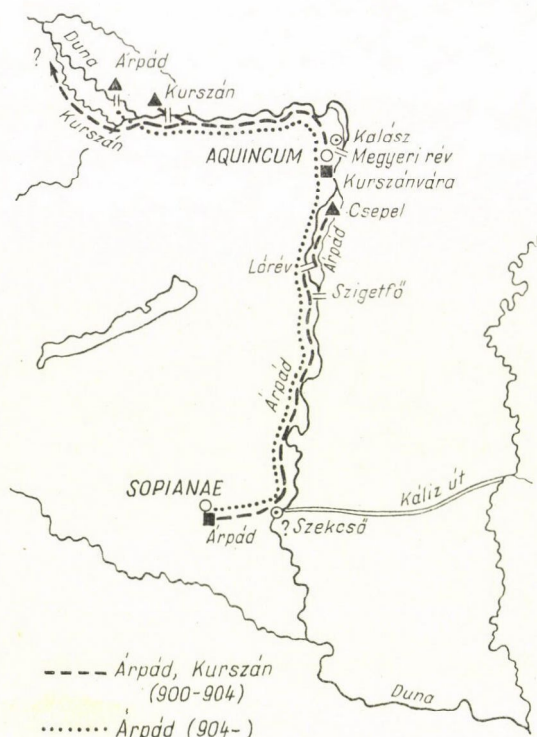
⁶⁸ Györffy Gy., *Geogr. hist.* I. 356, 359.

⁶⁹ Priscos rhétor Attiláról, Zemarchos a türk Istemi jabguról, de kivált Plano Carpini és Rubruk a mongol kánonokról ezt eléggé tanúsítják.

⁷⁰ Györffy Gy., *Geogr. hist.* I. 383, 703; Csánki D., Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I—V. (1880—1913) [továbbiakban: *Csánki*] III. 351.

⁷¹ SRH I. 95.

⁷² L. 35. j.

2. kép. Kurszán és Árpád fejedelmek partvonalai.
Jelmagyarázatot l. az 1. kép alatt.

Рис. 2. Береговые линии князей Курсана и Арпада.
Пояснение условных знаков на рис. 1.
Fig. 2. Les lignes de rivage des princes Kurszán et Árpád
Voir l'explication des signes sous la fig. 1.

A fejedelmi udvarhelyet Fehéregyházánál sejthetjük, ahol utóbb Árpádot eltemették. A megyeri rév volt fő révhelye, amit két, a steppei révekre is jellemző etnikum ottlakása valószínűsít: a rév budai oldalán egy szláv kerámiás falu maradványai szlávok jelenlétét igazolják, s a fölötte levő Kalász falu oklevelesen igazolhatóan böszörmény kálizok lakhelye volt.⁷³

Kurszán vára, ill. Óbuda biztosan téli szálláshely volt, mert alatta, a Csepel-szigettől Árpád partvonala kezdődött. Ez azt jelenti, hogy Kurszán tavasszal, a Duna jobbpartján felfelé haladva nomadizált. Nyári szálláshelyét szintén egy helynév árulja el, egy még nagyobb szigeten, mint a Csepel-sziget: a Csallóközben. A Tany melletti Korzan víznév, melyet egy 1268-i oklevél említ, bizonyára azt a helyet jelöli, ahol Kurszán ménését tartotta. A közeli Szakállas faluban még 1285-ben is laktak királyi lovászok.⁷⁴

Mivel a bajorok 900-ban az Enns folyóig húzódtak vissza, feltehető, hogy Kurszán a Duna

mentén feljebb is hatolt, elérve a Bécsi-medence szélét. Valószínűleg nyaralóhelyén következett be, hogy 904-ben a bajorok egy lakomán orvul megölték.⁷⁵

Kurszán halálával Árpád az egyeduralmat magához ragadta, és kiterjesztette fennhatóságát a kende területére: Kurszán vára és Duna-menti partvonala Árpád birtokába került. Árpád új nyári szálláshelyét szintén a Csallóközben jelölte ki. Ennek emlékét őrizte a törzsi helynevektől körülvett Árpád, más néven Árpádsoka falu, mely Győr megye csallóközi részén feküdt.⁷⁶ Téli szálláshelye továbbra is nyilván a kedvező éghajlatú Pécs maradt, Óbudát pedig őszi és nyári vonulásakor, tehát évente kétszer ejthette útba, mint a kánok Karakorumot (2. kép).

Árpád fiai, unokái és dédunokái öröklött családi szálláshelyeit vizsgálva kiderül, hogy ezek egy-egy kisebb folyóvíz mellett helyezkednek el, és egy-két szerencsés esetben megmaradt mind a felső, nyári, mind az alsó, téli udvarhely emléke helynévben. Mindkét udvarhely nevének fennmaradása azért nem várható minden esetben, mert az elhalt fejedelmek és hercegek átörökölték udvarhelyeiket első feleségükre, ill. fiukra, s ha az utódok nem választottak új udvarhelyet maguknak és továbbra is a felmenő nevét viselő udvarhelyen laktak, mint pl. Levente Taksonyban, akkor az előd nevével jelölték az utód szállását, de esetleg az utód neve ki is szoríthatta az előd nevét. Ha hozzávesszük, hogy a helynévanyag 1000 év óta folytonosan cserélődik, és bizonyos esetekben nem személynévvel, hanem földrajzi köznévvvel (pl. Aranyán, Várad, Fehérvár) jelöltek udvarhelyeket, tisztán állnak a rekonstrukció korlátai.

Mint az alábbiakból kiderül, a téli udvarhely többnyire egy földvárnál, révhelynél vagy fontos útvonal metszésénél található, míg a nyári egy folyó forrásvidékén, a verőfényes oldalon, ahol a völgy valamelyest kiszélesedik. Az ilyen módon elhelyezkedő helynév udvarhely voltát az bizonyítja, ha az apáé, fiúé vagy unokáé ugyanazon a folyóvidéken, egyazon vármegye területén helyezkedik el.

Amíg az Árpád-házi hercegek udvarhelyeinek első csoportját a Duna észak–déli szakaszának mellékvizeinél, tehát Árpád eredetibb vonulóhelyének környékén találjuk, addig másik csoport-

⁷³ Bővebben kifejtve: Budapest története I. (Sajtó alatt).

⁷⁴ Knauz I. 557, II. 206.

⁷⁵ L. 36. j.

⁷⁶ Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius. (Győr—Bp. 1865—91) [továbbiakban: Hazai okmt.] I. 48—50, 54—55.

ja részben olyan területeken tűnik fel, amelyek a XI. században a dukátushoz tartoztak, részben utólag birtokba vett területeken.

Először az Árpád-fiak Duna melléki szálláshelyeit vesszük szemügyre.

Árpád problematikus, honfoglalás előtti fiának, Leventének kétségtelen helynévi emlékét nem ismerjük.

A megbízható családfa szerinti legidősebb fiú, Tarhos nevét az Árpád baranyai szállásterületével északra szomszédos Tolna megye területén két helynévben találjuk meg: a Duna partján Fadd határában volt *Tarhacsia* (1436: *Tarhachya*) pusztá.⁷⁷ Tarhos itteni téli udvarhelye Tolna vár szomszédságában létesült. Közeliében délre torkollik a több megye vizeit összegyűjtő Sárvíz. Ha e víz mellett a jobbparton a középkori Tolna megyében eredő mellékvizéhez, a Kaposba folyó Baranya csatornához felvándorlunk, ott találjuk Tarrós falut (1475: *Tarros*).⁷⁸ Bár ennek neve magyarázható a *tarlós* szóból is,⁷⁹ több szempontból szól a falunév személynévi eredete mellett: 1. A Torontál megyei Tarras falu neve Anonymusnál *Torhus* alakban jelentkezik.⁸⁰ 2. Más Tarras és Tarros falu e kettőn kívül az egész országban nem található, holott tarlóval tele volt egész Magyarország. 3. A tarló általános volta miatt a *tarlós* szó nem alkalmas falunévnek, mert nem jellemző egy falura sem, ami minden falura érvényes. 4. A völgy e helyütt való kiszélesedésével kiválóan alkalmassá teszi nyári szálláshelynek, ahonnan a jobbparton haladva Tolna város határáig lehet eljutni, és a szekszárdi réven átkelve el lehet érni a téli szálláshelyet.

Tarhos tolnai szállásterületét igazolja az a régóta ismert tény, hogy e megyében fiának, Tevelnek és unokájának, Tormásnak is fennmaradt emléke helynévben. *Tevel* falu (1397: *Tewel*)⁸¹ Szekszárdtól nyugatra, a Sárvíz baloldali mellékvölgyében fekszik. Földrajzi fekvését tekintve inkább lehetett nyári szállás, míg a téli a Duna mellett kereshető. Az már az Árpádok uralomkiterjesztésével lehet kapcsolatos, hogy Fejér, Veszprém és

Vas megyében is feltűnnek *Tevel* falvak. A Sárvíz középső szakaszánál feküdt a középkorban *Tevel* (1193: *Tevel*, *Tewel*), 1193 előtt királynéi birtok. A felsorolásban a Siófok közelében levő Nyun és Székesfehérvár alatti Pötöle között említik, s a XV. században Fejér megyéhez számítják.⁸² Hogy ez összetartozott-e az alsó Tolna megyeivel, avagy későbbi szerzemény, mint a Veszprém megyei *Tevel* (1086: *Tuel*) Pápa mellett és a Vas megyei *Tevel*~*Tevely* helynevek Sárvár közelében,⁸³ nem világos.

Világosabban rajzolódnak ki Tevel fiának, a Bizáncban járt Tormás hercegnek a szálláshelyei. A két tolnai *Tormás* falu földrajzilag megfelel Tarhos nyári és téli szállásának; az egyik Tarrós fölött egy kiszélesedő mellékvölgy verőfényes oldalán található,⁸⁴ s a szomszédos *Jenő* törzsi helynév valószínűsíti személynévi értelmezését, a másik a Kapos–Sárvíz kölesdi réve mellett fekszik (1474: *Thormas*)⁸⁵ és bizonyára téli szállás volt. Fajsz fejedelemsége idejére tehető, hogy Tormás herceg Baranyában, a Báni hegyek napsütéses déli lejtőjén is szálláshelyet szerzett magának (1330: *Tormas*)⁸⁶ s ez idő tájt uralmi területe Tolna és Baranya területére terjedhetett. (L. 3. kép.)

Már Hóman észrevette, hogy a Tevel és Tormás helynevek közelében tűnik fel két dunántúli *Koppány* falu, s ennek alapján feltette, hogy Tormás öccse volt Zerind, Koppány apja.⁸⁷ Való igaz, hogy a tolnai *Koppány* (1138: *Cuppan*) és a baranyai *Koppány* (1274: *Koppán*)⁸⁸ vízrajzilag úgy helyezkedik el, mint a két Tormás nevű téli szálláshoz tartozó nyári szállás, és a veszprémi *Koppány* (1086: *Cupan*)⁸⁹ éppen a Tevellel párhuzamos völgyben található. Ez az örökség látszatát keltő egybevágás azonban nem jelent szükségszerűen leszármazást. Zerind nevének hiánya Tolna, Baranya és Veszprém területén⁹⁰ azt jelenti, hogy hiányzik a láncszem a Tarhos-ág és Koppány között, és az is lehet, hogy Tormás magtalan halála után Koppány részesült ági birtokaiból. Itt hívom fel a figyelmet arra, amit már Karácsonyi János észrevett,⁹¹ hogy Tolna megye uradalmi a XI. században is a trón-

⁷⁷ L. 44. j.

⁷⁸ Csánki III. 453.

⁷⁹ Pais Dezső I. 40. j.

⁸⁰ SRH I. 92.

⁸¹ Csánki III. 454.

⁸² Uo. 354, vö. Mikos J., MNy 31 (1935) 296.

⁸³ PRT VIII. 269 (az 1086-i oklevél nem hamis, csupán a hozzáírások utólagosak); vö. Csánki III. 256; Pesty Frigyes kéziratok helynévgyűjteménye. Orsz. Széchényi Könyvtár [továbbiakban: Pesty gyűjt.] Vas megye, Csénye falu.

⁸⁴ Káldy-Nagy Gy., Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. (Bp. 1960) 41: 1554: Tormás

⁸⁵ Csánki III. 455.

⁸⁶ Györffy Gy., Geogr. hist. I. 395.

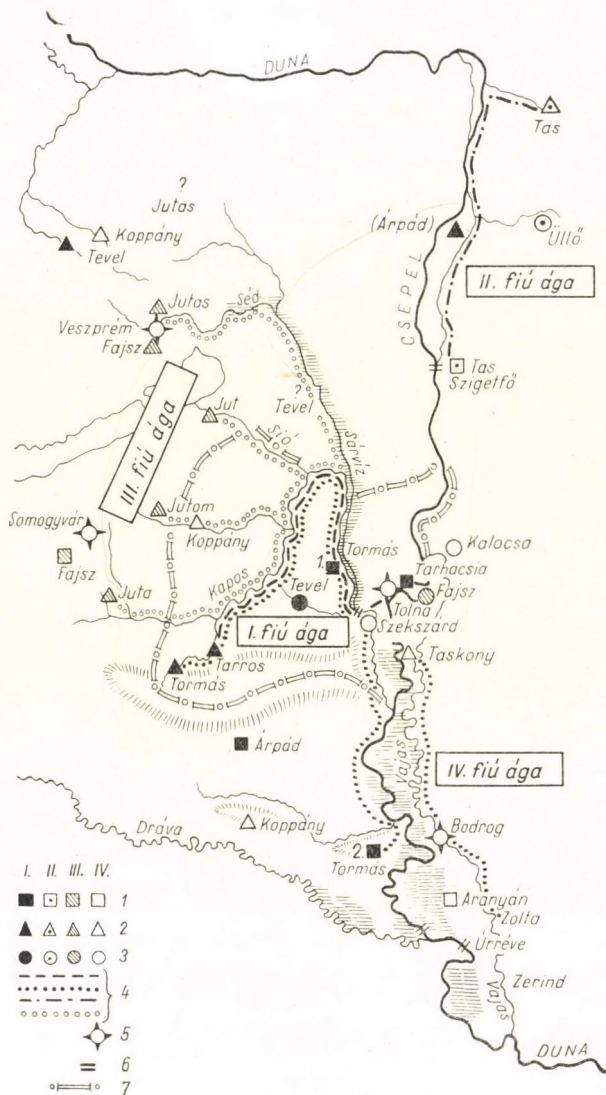
⁸⁷ Hóman B., Szent István. (Bp. 1938) 62.

⁸⁸ Csánki III. 498; Györffy Gy., Geogr. hist. I. 329.

⁸⁹ Csánki III. 239.

⁹⁰ A somogyi Zeuren (1396: uo. II. 649.) és veszprémi Zewrem [1258/XVI: MúE 4 (1956) 281] helynevet nem azonosítjuk a Zerind névvel.

⁹¹ Árpád és az Árpádok. Szerk.: Csánki D. (Bp. 1907) 143–144.

3. kép. Az Árpád-fiak szálláshelyei. Jelmagyarázatot l. az 1. kép alatt.

Рис. 3. Места стоянок арпадских сыновей. Пояснение условных знаков на рис. 1

Fig. 3. Les résidences des fils d'Árpád. Voir l'explication des signes sous la fig. 1.

7: -.- Megyehatár — Граница комитата — Limite de département

A négyféle szállásjel és útjel a négy Árpádfi ágának szállásviszonyait jelzi.

Четыре разные обозначения стоянок и путей обозначают отношения стоянок четырех ветвей сыновей Арпада
Les quatre sortes de signes de résidence et de route marquent l'ordre de l'établissement des familles des quatre fils d'Árpád

örökös herceget illették. A Tolna melletti *Vajka* puszta, melyet 1436-ban Tarhaciával együtt említenek, *Vajk* nevét viseli. I. Endre öccse, *Béla* herceg Szekszárdon alapított apátságot⁹² és rész-

ben Szekszárd környéki birtokokat adott neki; ugyanitt nyert uradalmakat a Szent László öccse, Lambert herceg által alapított titeli prépostság,⁹³ az akkor Tolna megyéhez tartozó koppányi uradalmat pedig, mely a Kapos folyótól nyugatra, Somogy megyéig terjedt, Álmos herceg adta a dömösi prépostságnak,⁹⁴ végül 1130 körül II. István Tolnában jelölte ki a trónörökösnek designált Vak Béla tartózkodási helyét.⁹⁵

Tolna megyéről tehát Tarhos hercegtől Vak Bélaig több mint kétszáz éven át kimutatható, hogy uradalmi a trónörökös herceget illették.

Amíg az Árpád első fiától származó Tarhos-ág szállásviszonyai eléggé tisztázhatók, addig a következő ágak megtelepedését illetően néhány részlet homályban marad.

Az nyilvánvaló, hogy a kisebb fiak apai jussa részben a Duna balpartján volt. Hogy a későbbi birtoklási rendből induljunk ki, a XI. század első felében a harmadrangú Levente herceg egyik (valószínűleg nyári) szállása a Csepel-sziget melletti Taksonyban volt, míg a negyedrangú hercegnek tekinthető *Bonuzlo* nevét *Bogyiszló* (1272: *Buguzlou*) falu tartotta fenn a hajdani Bodrog megye felső végén,⁹⁶ s ez, mint a Vajas-közi szigeten levő rétségi szálláshely, ugyancsak nyárinak tekinthető. A XI. század második felében viszont a Géza, László és Lambert után soroló negyedrangú Dávid herceg udvarhelye és *cellarium*-a Aranyánban, a mai Apatinban, Bodrog megye alsó végén⁹⁷ volt, amely inkább tekinthető téli szállásnak. Ilyenformán Bodrog megye dunai partvidéke tűnik a negyedik herceg jussának, míg a Solt-szék egy megelőző hercegének. Mivel pedig Taksony falu a Fehér megyéhez tartozó Solt-szék legfelső faluja volt, Solt-szék alsó végén, Kalocsánál kereshetjük Levente téli udvarhelyét.

Solt-széken felül, Pest megyében is van nyoma hercegi udvarhelynek; a cinkotai *allodium*-ban 1074-ben Géza és László herceg szállt meg.⁹⁸ Amíg azonban az első két esetben bizonyíthatóan a megszállás kori elrendezés továbbéléséről van szó, a cinkotai *allodium* inkább tekinthető államalapítás kori létesítménynek.

Csábító volna egy olyan rendet feltételezni, amely szerint a Duna-balpart három megyéjében három soron következő herceg szállásterülete so-

⁹² 44. j.; *Fraknoi V.*, A szekszárdi apátság története. (Bp. 1879).

⁹³ *Csánki III.* 478.

⁹⁴ *Szabó D.*, A dömösi adománylevél hely- és vízrajza. (Bp. 1954) térkép.

⁹⁵ SRH I. 443.

⁹⁶ *Györffy Gy.*, Geogr. hist. I. 713.

⁹⁷ Uo. 706.

⁹⁸ SRH I. 388.

rákozott, ez az elrendezés azonban csak részben igazolható. Az még kisebb nehézség, hogy a Duna balpartján az Árpád-fiakat megelőző főemberek szállásterületeivel is kell számolnunk, hiszen 904 után a hatalmi viszonyokban eltolódás következett be és az ifjú hercegek részben csak ezt követően nyerhették el területeiket. Nagyobb nehézséget okoz, hogy hatalmi küzdelmekkel az egész X. század folyamán kell számolnunk és helynevekben nem mindig maradt nyoma a hercegi udvarhelyeknek.

Árpád második fia szálláshelyét, *Üllő* falut (1452: *Illew*)⁹⁹ biztosan nem első foglalású földön, hanem hódított területen találjuk: a Pest megyei síkon, amely 904-ig Kurszánt uralta. Nehezebb kérdés, hogy *Üllő* téli, avagy nyári szálláshelynek tekintendő-e. A földrajzi viszonyok — a Duna mellékvíze, a Soroksár eredetéhez közel, erdők és rétségek között — megengedi a nyári szálláshelyként való értelmezést és ez esetben Kalocsa irányában kell keresnünk a téli szálláshelyet, ahol *Ölle* pusztában helynévi nyomára akadunk.¹⁰⁰

Üllő falu nevének hercegnévi eredetétetését teljes mértékben alátámasztja fia, Tas nevének kétszeres előfordulása a környéken. Nyári szállása a Kunszentmiklós melletti *Tass* faluval (1391: *Taas*) azonosítható, amely a Duna szigetfői révjének szomszédságában feküdt, míg téli szállásának emléként *Tas* királynéi föld (1284: *Thos*) tartotta fenn a Galga-völgyi Zsidó falu táján¹⁰¹ (3. kép).

Nagyobb probléma annak megállapítása, hogy Árpád harmadik fiának melyik volt eredeti harmadhercegi jussa.

Solt-szék területén neve helynévben nem fordul elő, csupán fiáé, Fajszé (1414: *Fayz*). Ez úgy is magyarázható, mint a nagyfejedelemmé lett Fajsz Duna menti létesítménye, de Duna-parti révhely esetében, ahol kétparti településsel, s a mederváltozások miatt faluáthelyezéssel is számolnunk kell, nyitva kell tartani a falu túlparti eredetének a lehetőségét is. Mindenesetre Fajsz a középkorban a szekszárdi apátság nemes jobbágynak a központja volt.¹⁰²

Jutas és Fajsz neve együttesen Veszprém megye területén található. Veszprém felett, a Séd völgyének északi oldalán van *Jutas* pusztája (1274:

Jutos), ezen kívül a megye északi részén, a Cuha vízvidékén is volt a középkorban egy *Jutas* falu (1488: *Jwthas*), melynek helye ismeretlen.¹⁰³ A kettő azonban látszólag túl közel van egymáshoz, és közvetlen vízmenti összeköttetése aligha volt, így téli és nyári szállásként való felfogása vitatható. Maga a veszprémi Jutas földrajzi fekvése is kétféleképpen magyarázható; a vár szomszédsága — ha már állt ez időben — inkább téli szállásra mutat, míg a Séd forrásvidéke, erdők közepette, megfelel a honfoglalás kori nyári szállásnak, amelyhez tartozó téliszállás a Sédet felvevő Sárvíz mellett, talán éppen a torkolatnál, Fajsz közelében kereshető.

Az utóbbi feltevés egy sajátos és egyedülálló névismétlődéssel támogatható. A Sárvízbe folyó többi vizek, a Kapos, Koppány és Sió eredeténél szintén téli szállás módjára fekszenek a *Jut* személynévből kicsinyített nevű faluk: a Sió mellett *Jut* (1302: *Jwth*, 1374: *Juthun*), a Koppány mellett *Jutom* (1397: *Juton*, 1450: *Juthey*, 1531: *Jutha*) és a Kapos mellett *Juta* (1284: *Juta*),¹⁰⁴ s ezek az azonos többlől képzett és az egész országban páratlan nevek úgy ülnek a folyóágak forrásvidékén, mint kézujjakon a körmök. Ha itt egyazon *Jut* személynév (1086-ban *Jutus*-on kívül *Jut* nevű bakonybéli lovászt is említene) kicsinyített alakjaival állunk szemben, akkor felmerül a kérdés, hogy az a *Jutocsa* névalak, amelyet Konstantin császár évtizedekkel a herceg halála után magyar elbeszélés nyomán feljegyzett, nem kicsinyített változat-e, mely párhuzamosan élt a *Jut* névvel és más kicsinyített formákkal együtt. Amennyiben a fenti nevek összetartoznak, akár úgy, hogy „*Jut*” herceg nevének kicsinyített változatairól van szó, akár úgy, hogy Jutas korán elhalt fiáról, a Kapos felső vízvidéke, mely Somogy megyéhez tartozik, eredetileg is Jutas szállásterülete lehetett. Veszprém megye, hol a két *Jutas* helynév feltűnik, későbbi szerzemény lehet, mert az Anonymus feljegyezte nemzetségi hagyomány szerint, melyet a birtokviszonyok is támogatni látszanak, Veszprém megye eredetileg Ösbő szállásterülete volt, akitől a Szalók nemzetség származik. De ugyancsak másodlagos szerzemény lehet a Balaton és Dráva vízvidékéhez tartozó Somogy, ahol a Bő nemzetség

⁹⁹ Csánki I. 36.

¹⁰⁰ A Harta melletti *Ölle* pusztája neve (1289, 1409: *Vlle*, 1465: *Ewlltye*. Uo. III. 340) A török korban *Ölleh*, *Öllé* volt (vö. Szarka Gy., A váci egyházmegye... [Vác 1940] 94); Hartával szemben, a madocsai parton *Hüllő*

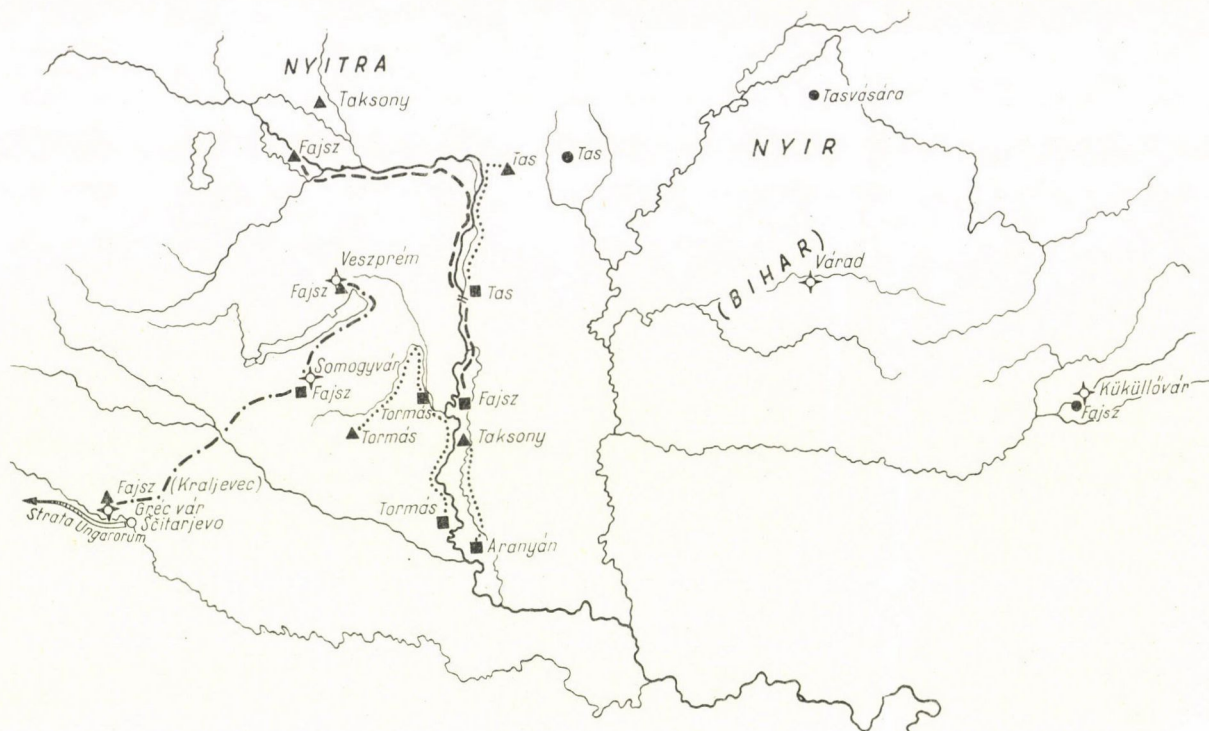
pusztája található.

¹⁰¹ Uo. 353; Wenzel IV. 265.

¹⁰² Csánki III. 327.

¹⁰³ Uo. 236.

¹⁰⁴ Uo. II. 615.

4. kép. Fajsz fejedelem és unokaöccseinek szállásrendje 948 körül. Jelmagyarázatot l. az 1. kép alatt.
 Рис. 4. Система стоянок князя Файса и его племянников около 948 года. Пояснение условных знаков на рис. 1.
 Fig. 4. L'ordre des résidences du prince Fajsz et de ses neveux vers 948. Voir l'explication des signes sous la fig. 1.

tekinthető ősfoglalónak. A mindkét helyen jelentkező *Bő* név, amely végső fokon a török eredetű magyar *băy* 'nemzetségszó' szóból ered, mindenestre nem hercegi birtokosokra mutat¹⁰⁵ (3. kép).

Jutas pusztája Veszprém közelében fontos utak kereszteződésénél fekszik. Veszprém vár ura Anonymus szerint a honfoglaláskor Ösbő lett, de a X. század elején a felügyeletet felette már Jutas gyakorolta. A vártól délre 5 km-re Jutas fia, Fajsz állította fel udvarhelyét *Fajsz* pusztán (1233: *Fayz*),¹⁰⁶ s minthogy Fajsz szállásainak várakhoz kapcsolódása országszerte megfigyelhető, arra lehet következtetnünk, hogy szerepe volt a magyarországi földvárak kiépítésében. Fajsz emellett birtokba vette az egész Somogyot, mely az Árpád-korban a Száváig nyúlt, és Somogyvár közelében, *Fajsz*-on (1215: *Faiz*),¹⁰⁷ valamint a zágrábi Grécvár felett, az itáliai hadiút kiindulópontjánál, *Fajsz*, más néven Kraljevec faluban (1275: *terram*

castri Zagrabienensis, Fayz vocatam silam sub castro . . . episcopi, 1340 után: *Craleuch alio nomine Fayz*, 1342: *villa Faiz olim, nunc Craleuch vulgariter nuncupata*)¹⁰⁸ épített udvarhelyet magának. Úgy ezeknél, mint negyedik, erdélyi udvarhelyénél, a Küküllővártól délnyugatra 5 km-re eső *Fajsz* falunál (1344: *Fayz*)^{108a} megfigyelhető a vár szomszédsága.

Fajsz váralji udvarhelyei közül csak a vespérmiről tudjuk biztosan, hogy öröklött földön épült, a többiről az sem világos, hogy Fajsz herceg, vagy nagyfejedelem korában rendezte-e be őket, de mivel neve a bihari és nyitrai dukátus területén nem maradt fenn, számolnunk kell vele, hogy hercegsége idején a somogyi dukátust bírta, mint utóbb Koppány.

Fajsz Árpád után az első, akinek fejedelemsége biztos. Ezzel összhangban van, hogy a Duna fejedelmi partvonalát is kézben tartotta. Téli udvará-

¹⁰⁵ Györffy Gy., Tanulmányok . . . 20, 23, 25–26.

¹⁰⁶ Csánki III. 212.

¹⁰⁷ PRT I. 634; vö. Csánki II. 604.

¹⁰⁸ *Tkalčić, I. K.*, Monumenta historica episcopatus Zagrabienensis. (Zagreb 1873–1874) I. 176, II. 47, 117. A magyar *Fajsz* név párhuzamos szláv elnevezése: *Kraljevec* 'király' támogatja a névnek az uralkodóról való megnevezését, mert mint a Metód életrajz *Korol*

megjelöléséből látható, a szomszédnépek a honfoglaló magyar fejedelmeket királynak mondták. Ugyanerre mutat, hogy a falu az államalapítás után nem királyi, hanem várbirtok lett. E terület X–XI. századi politikai viszonyaira l. Szlavónia kialakulásáról szóló tanulmányom: Levéltári Közl. 41 (1970) (Sajtó alatt.)

^{108a} Csánki V. 876.

nak helyét a Tolna várral és Tarhacsival szemközt levő, Duna-parti *Fajsz* falu máig őrzi, míg nyári szállását és ménését ugyanúgy egy kisalföldi nagy szigeten tartotta, mint Kurszán és Árpád. A Szigetközben, Hédervár mellett állt a középkorban *Fajsz* falu (1443: *Fayz*),¹⁰⁹ csaknem szemben a csallóközi *Árpád*-dal. Árpád szállásváltó útjához képest *Fajsz* még annyiban módosult, hogy a Tolnától Baranyaig eső dunai partvonalat Tormás hercegnek engedte át, s ha *Fajsz* akkor is Duna-balparti helység volt, akkor a Csepel-sziget alatt Szigetfőnél kelt át a balpartra.

Egyébként a Konstantin császár idejében szereplő főemberek partszakaszai kiegészítik egymást, mert Tas partszakasza éppen Szigetfőnél kezdődött (4. kép).

Árpád negyedik és legkisebb fia Zolta volt. Bár a régi *Gesta* nem szerepeltette a fejedelmek között, a leszármazást fejedelemlévsornak beállító Anonymus megtette őt Árpád utódának. Ezt azonban a szálláshelyeit őrző helynevek a legcsekélyebb mértékben sem igazolják. Zolta falu (1404: *Zoltha*) Bács megyében volt, a Dunát hosszan kísérő Vajas víz mellett, valahol a bodrogi határszélen.¹¹⁰ Árpád eredeti törzsi területéhez képest, melyet a Tarján törzshöz kapcsolhatunk, ez szintén idegen terület kellett legyen, tekintve, hogy Bács megye meglehetősen valószínűséggel a Jenő törzs szállásterületéhez tartozott. A magyar törzsnevek közül ui. *Jenő* az egyetlen, amely Bács megyében nem fordul elő.¹¹¹ Zolta szállásváltó útja valószínűleg a Vajas folyó partja volt. Ennek a Kalocsánál a Dunából kiágazó 150 km hosszú víznek bodrogi részét már Anonymus Árpád táborhelyének tüntette fel; Zolta fiának, Taksonynak is itt maradt helynévben emléke. A Sárköz rétségeiben fekvő *Taskony*,¹¹² amely a Duna mederváltozása előtt, a középkorban Bodrog megye területére esett, tekinthető eredetibb nyári szállásának. (L. 3. kép.)

Taksony herceg minden bizonnyal az augsburgi csatavesztés (955) után került fejedelemségre. Tekintve, hogy ekkor félni lehetett egy nyugati támadástól, az új fejedelem a Duna keleti partvonalán rendezkedett be.

Nyári szállását a Csepel-sziget keleti bejáratánál, a mai *Taksony* faluban választotta meg. E kétszeresen védett szálláshely gazdasági függvénye volt Pest vára, amelyet a fejedelem böszörmény kereskedőknek engedett át, a mellette levő révhez pedig szláv hajósokat rendelt; szláv voltukra az 1046-ban itt szereplő Mutimir csónakos szláv nevéből következtethetünk.¹¹³

Ez a nomád szabályok szerinti berendezés ismétlődik meg délen a mai Apatin körül. Apatin középkori Apáti nevét onnan kapta, hogy Dávid herceg 1090 táján a tihanyi apátságnak adta. Az itt levő hercegi udvarhely nem személynevet viselt, hanem *Aranyán*, latinul *Aureus locus* volt a neve,¹¹⁴ ami keleti analógiák alapján fejedelmi udvarhelyre mutat. A vele határos Apos falu a tatárjárás előtt káliz-böszörmény telep volt,¹¹⁵ s ez a Tölrév mellett feküdt,¹¹⁶ amely a Drávának a Dunába ömlése felett vitt át a Dunán. Taksony partvonalát ezek szerint a Csepel-szigeti nyári és aranyáni téli udvarhely között határozhatjuk meg (5. kép).

Taksony fia, Géza nagyfejedelmé választása után, 973-ban elküldte követeit Quedlinburgba, Ottó császárhoz.¹¹⁷ Ezzel a külpolitikai fordulattal függ össze, hogy *Géza* állandó székhelyét Esztergomban választotta meg.¹¹⁸ Esztergom immár nem téli vagy nyári szállás volt, hanem székváros, melyet a fejedelem bizonyára évente kétszer keresett fel.

Géza uralkodásával új korszak kezdődött a fejedelmi udvarhelyek tekintetében. Géza sorra verte le az ellenálló törzsfőket és nemzetségfőket, és uralmának kiterjesztése nyilván egy sor törzsfői vár és udvarhely kisajátítását jelentette. Koppány területének katonai segédnemekkel és várakkal való körülzárása pl. biztosan arra mutat, hogy Fehérvár, melynek védelmére Úrhida várat és Zalavár, melynek védelmére Kolon várat építette, Géza kezén volt, a Koppány által ostromolt Veszprémben pedig Sarolt fejedelmné székelt.¹¹⁹ A fegyverrel szerzett udvarhelyeken kívül országszerte kezében tartotta a legfőbb gazdasági forrásokat: a nemesfém- és sóbányákat. A selmeci

¹⁰⁹ Uo. III. 548.

¹¹⁰ Uo. II. 168. Vö. *Iványi I.*, Bács-Bodrog vármegye... helynévtára V. (Szabadka 1907) 134.

¹¹¹ *Györffy Gy.*, Geogr. hist. I. 202.

¹¹² 1 : 75 000 térk. 20—XIX, vö. *Györffy Gy.*, Besenyők és magyarok. Bp. 1940. 79. A *Taksony* névre *I. Rásonyi Nagy L.*, MNy 23 (1927) 274—275.

¹¹³ SRH I. 115, 342. Bővebben kifejtve Budapest története. I. (Sajtó alatt).

¹¹⁴ *Györffy Gy.*, Geogr. hist. I. 706.

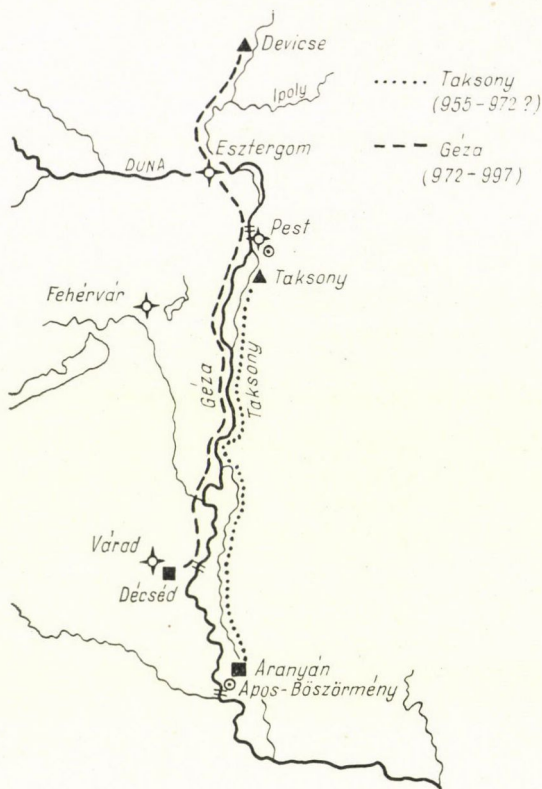
¹¹⁵ Uo. 705.

¹¹⁶ Uo. 237.

¹¹⁷ *Gombos, A. F.*, Catalogus... I. 91, 92.

¹¹⁸ Vö. SRH II. 394; vö. *Lepold A.*, SzIEml II. 487—524.

¹¹⁹ *Györffy Gy.*, Somogy megye levéltárának évkönyve. I. (Sajtó alatt.)

5. kép. Taksony és Géza fejedelmek partvonalai. Jelmagyarázatot l. az 1. kép alatt.

Рис. 5. Береговые линии князей Таксона и Гезы. Пояснение условных знаков на рис. 1.

Fig. 5. Les lignes de rivage des ducs Taksony et Géza. Voir l'explication des signes sous la fig. 1.

hegyvidék délkeleti lábánál fekvő *Devicse* (1256: *Dyuche*) (később királyi uradalmi központ)¹²⁰ az ezüstmányászat, a dési és tordai sóbánya közelében levő két *Décse* falu (Belső-Szolnokban 1267: *Dyche* és Tordában 1355: *Deyche*)¹²¹ pedig a só fejedelmi monopóliumát biztosította.

Ami Géza kiépített udvarhelyeit illeti, ezeket egy más felismerés segítségével közelíthetjük meg. Egyházszervezésünk kezdeteire jellemző, hogy a legkorábbi királyi alapítványok királyi udvarhelyeken, ill. királyi udvarhelyek átengedésével létesültek. István király uralkodása elején az egyik legjelentősebb udvarhely, melyben a király monostort alapított, Pécsvárad volt.¹²² Udvarhelyként való működése biztosan visszavezethető Géza korára; a vár szomszédságában egy XIII. századi oklevél fenntartotta Géza nevét *Geycheyd* alak-

ban,¹²³ ami bár -d kicsinyítőképzővel van ellátva, valószínűleg a nagyfejedelem nevét viseli.

Az esztergomi székhelyhez viszonyítva az említett Hont megyei *Devicse* mutatkozik a legkedvezőbb nyaralóhelynek; itt vezetett át az út a zólyomi medencébe, amely az Árpád-házi királyok legfőbb nyári tartózkodóhelye lett (5. kép).

A fentiekben végigkísértük Kurszán és az Árpád-házi fejedelmek, hercegek Duna melléki szállásviszonyait, és ha a hercegek esetében maradtak is homályos részletek, megállapíthattuk, hogy a magyar fejedelmek szállásviszonyaira ugyanaz áll, ami a nomád uralkodók szállásviszonyait jellemzi: egy folyó partvonalán ősszel és tavasszal ingamozgásszerűen vándorolnak a nyári és téli szálláshely között, s mozgásuk közben útba ejtik a fő jövedelmi forrásokat, vámhelyeket és kereskedő-kézműves központokat.

Ennek a rendszernek az érvényessége mindazokra megállapítható, akik a X. század folyamán Magyarországon fejedelemséget viseltek, s az is többé-kevésbé kitapintható, hogy a hercegek a Duna észak–déli vonalának egyik mellékvízénél, vagy rövidebb folyamszakaszán rendelkeztek szálláshelyekkel (nem véve számításba itt a dukátusokban levő hercegi udvarhelyeket).

Ha pedig ennek a rendszernek az érvényessége megállapítható, mind a fejedelmekre, mind leszűkített mértékben az Árpád-fiakra nézve, akkor ebből az is következik, hogy a biztosan ismert fejedelmek és az Árpád-fiak nomadizálásának módja eltért egymástól: Kurszán, Árpád, Fajsz és Taksony úgy nomadizált, mint fejedeleme, Tarhos, Üllő, Jutas és Zolta úgy nomadizált, mint herceg. Ha ugyanis a kalandozások idején bármelyik Árpád-fi nagyfejedelemmé lett volna, birtokba vette volna a Duna fejedelmi partvonalát, és fényes udvarhelyeinek emlékét a nép megőrizte volna nevében.

Miért van az, hogy az Árpád-fiak csak a Duna középső szakaszának mellékvízénél, a törzsi szállásterületen és a külső dukátusi részeken létesítettek udvarhelyet, és Fajsz az első, aki a 40-es években maradandó váraljai udvarhelyeket hozott létre? Miért van az, hogy Árpádnak téli szállásra csábító napos baranyai szállásterülete kihaszná-

¹²⁰ Knauz I. 424; vö. Mályusz E., Turóc megye kialakulása. (Bp. 1922) 14.

¹²¹ Kádár J.—Réthy L.—Tagányi K., Szolnok—

Dobokavármegye monográfiája. II. (Deés 1900) [továbbiakban: Kádár] 546; Csánki V. 698.

¹²² Györffy Gy., MTAK (II.) 18 (1969) 214—215.

¹²³ Györffy Gy., Geogr. hist. I. 257.

latlan maradt mindaddig, amíg Tormás herceg a 40-es években birtokba nem vette?

Vajon Árpád matuzsálemi kort ért meg, és közte és Fajsz között nem volt más fejedelem? Vagy talán az utód szerényen meghúzódott apja udvarhelyén s maga nem épített elnevezésre méltó újat? Az utóbbi eshetőség ellen szól, hogy a nomádoknál a nagyfejedelem szállását a főfeleség örökölte, s ő ugyan igyekezett valamelyik fiát trónra segíteni, hogy befolyását megtartsa s ne legyen egy sógor mellőzésének kitéve, de éppen azzal, hogy ura szállását megtartotta, készítette idősebb fiait arra, hogy új udvarhelyet építsenek maguknak. A legifjabb pedig, ha az apai udvarhelyen kívárta anyja halálát, nem ülhetett az apai trónba, mert a nomád jogszokás szerint bátyjai megelőzték ebben.

Anonymus szerint Árpádot Zolta követte a trónon. Zolta azonban, Konstantin császár szerint, Árpád legifjabb fia volt, s előtte legalább három uralomra jogosult volt, akik őt meg kellett volna előzzék. Zolta uralkodásának nemcsak Konstantin császár mond ellent, aki Taksony előtt Fajszot mondja fejedelemnek, hanem az a körülmény is, hogy a Dunántúlon neve egyáltalán nem maradt fenn helynévben. Mint fentebb említettem, az Árpád-házi fejedelemnév sor nem egyéb leszármazási lajstromnál, s így Zolta fejedelemsége a dinasztikus hagyomány téves értelmezésekképpen jött létre.

Az irodalomban felmerült Tarhos és Jutas fejedelemségének a lehetősége is.¹²⁴ Tarhos és Jutas udvarának emléke azonban a Dunántúlon csak azon a szűkebb területen maradt fenn, ahol utódaik is laktak, tehát az örökletes ági szálláshelyen, ez pedig fölöttébb kétséges teszi, hogy birtokba vették a Duna partvonalát és réveit Baranyától Győrig, azaz éltek azokkal a gazdasági előnyökkel, amelyet a folyampart, valamint a „régí városok” kézműveseinek s a távolsági kereskedőknek a kéz-bentartása nyújt.

¹²⁴ Vö. Nagy G., Turul 32 (1914) 19 kk.; Györffy Gy., Tanulmányok . . . 84; Heckenast G., Fejedelmi (királyi) szolgáló népek a korai Árpád-korban . . . 42-43; Vajay, Sz., Der Eintritt des ungarischen Stämmebundes in die europäische Geschichte (862–933). (Mainz 1968) 45, 54, 64—.

¹²⁵ Pais, D., SRH I. 74; vö. Bárczi G., Régi magyar nyelvjárások. (Bp. 1947) 11.

¹²⁶ Györffy Gy., Krónikáink . . . 31–34; Ua., Tanulmányok . . . 62–63, 89.

¹²⁷ A Zovárd (Zuard) és vele egy eredetűnek látszó Sártvány—Vecse nemzetség Árpád-házi származtatása nem világos. Lehet, hogy igaz, és a krónikások

Árpád és Fajsz között a fejedelmek névsorában tehát van egy úr, amely Árpád fiaival be nem tölthető.

A magyarokra is érvényes nomád utódlási rend szerint az uralkodót a család legidősebb férfi-tagja követte. Ez pedig azt jelenti, hogy Árpád fiait az utódlásban megelőzték Árpád öccsei, ill. unokaöccsei.

A nagy kérdés tehát az, volt-e Árpádnak rangidős öccse vagy unokaöccse.

Anonymus szerint a honfoglalásban komoly szerep jutott Árpád nagybátyja, Hülek (*Hulec*) két fiának, Zuardnak és Cadusanak; alább úgy szerepelteti őket, mint Nyitra vár kiostromlóit. A *Hülek* név azonban a török *ilik* 'fejedelem' szó változatának tekinthető,¹²⁵ tehát lényegében ugyanaz a név, mint az *Üllő* és *Jelő*. Ebből következik, hogy Hülek nem Álmos öccse volt, hanem Árpád fia. Ami Zovárdot illeti, ő sem Árpád kortársa volt; Anonymus két eltérő hagyomány egyesítésével gyúrta össze alakját: Zuard, a Kaukázustól délre szakadt szavárd magyarok mondai megszemélyesítője és Zuard, a hasonló nevű nemzetség Szent István kori őse.¹²⁶ Mindamellet az utóbbi Zovárd Üllőtől való származtatása nem lehet teljesen alaptalan. Minthogy Üllő fia Tas volt, és Anonymus egy másik hagyomány alapján azt mondja, hogy Tas fia Lél volt, a krónikák pedig Léltől származtatják a Zovárd nemzetséget, végső fokon a Hülek—Zovárd származtatás lehet helyes. Ahogy azonban Hülek vagy Üllő nem jöhet számításba Árpád utódként a fent említett okok miatt, ugyanúgy Zovárdot és Kadocsát ki kell iktatnunk a lehetőségek közül.¹²⁷

Mutatkozik krónikáinkban még egy családi összeköttetés. A krónikák szerint Előd fia volt Álmos,¹²⁸ Anonymus pedig olyan családi hagyományt közöl, hogy Előd fiától Szabolcstól származott a Csák nemzetség.¹²⁹ Eszerint az Árpád-ház és a Csák-nem közös őstől ered, Szabolcs vezér pedig Árpád nagybátyja volt. Az alábbiakban azt fejtem

azért tették meg Zuardot hol Álmos nagybátyjává, hol „egy vezér”, Lél utódljává, hogy az Árpád-kori Zovárd-nemzetség trónigényét alaptalanná tegyék, de az sem lehetetlen, hogy Zovárdok vagy Sártvány—Vecsek leányági leszármazottak voltak, és ennek hagyományát nagyították az utódok fel.

¹²⁸ Kézai: *Arpad filius Almi filii Elad* (SRH I. 165); bővebb krónikák: *Almus qui fuit Eleud* (Uo. 284); *Arpad filius Almus filii Eleud ~ Eleu* (Uo. 287).

¹²⁹ *Eleud, pater Zobolsu a quo genus Saac descendit* (Uo. 41); *Zobolsu filius Eleud* (Uo. 61); *Zobolsu filium Eleud* (Uo. 112).

ki, hogy Árpád és Szabolcs rokoni összetartozása igazolható és Árpádot az uralomban a dinasztia senior-ja, Szabolcs vezér követte.

Mindenekelőtt az Árpád-ház kezdetei körül mutatkozó ellentmondásokat kell szemügyre vennünk.

A XIII. századi magyar krónikaszerkesztés Árpádot Ügek fia Előd fia Álmos fiának mondja, Anonymus gestájában viszont Ügek fia Álmos fia Árpád származtatást olvasunk.¹³⁰ Ezt az ellentmondást 1948-ban megjelent krónikatanulmányomban a következő módon oldottam fel: A XI. század második felében készült magyar ősgestából származhat az a hagyomány, hogy Előd fia volt Álmos, az első magyar fejedelem, amivel szemben az önálló hagyományanyagot feldolgozó Anonymus 1200 körül Ügek fiának mondta Álmost. A kettőt a XIII. századi krónikaszerkesztő egyeztetette, oly módon, hogy Ügek fia Előd fia Álmos leszármazást vezetett be.¹³¹ Amíg ezt a megoldást ma is kézenfekvőnek tartom, addig Előd szerepét másként értelmezem, mint elterjedt nézet nyomán korábban tettem.

Amióta Konstantin császár munkája a XVIII. században a magyar történészek előtt ismeretes lett, s ebből kiviláglott, hogy Árpádot az uralomban Levedi vajda előzte meg, történészeink zöme azonosította Levédet Előddel.¹³² Magam is elfogadva ezt, úgy foglaltam állást a kérdésben, hogy az Előd—Álmos—Árpád származtatás uralkodói névsor lehetett, szemben az Anonymusnál megőrzött genealogikus származtatással. Ennek a meg lehetőségen elterjedt nézetnek azonban nagy nehézségei vannak.

Először is a *Levedi* és *Eleüd* név nyelvészetileg össze nem egyeztethető. A *Levedi* név általánosan elfogadott magyarázata szerint a *lenni* ige *lev*-tővének származéka,¹³³ míg az *Előd* név az *elő* névszóból *-d* kicsinyítő képzővel keletkezett.¹³⁴ Azt a tényt, hogy itt két különböző névről van szó, az a körülmény is igazolja, hogy az Árpád-kori személynévanyagban mindkét név megtalálható; a dömösi birtokösszeírásban (1138) előfordul *Levedi*,¹³⁵ a

XIII. század első felében pedig két *Eleud* nevű személy szerepel és az *Előd* személynév egy Csanád megyei helynévben is élt.¹³⁶

Mivel az Előd — Álmos származtatás az ősgestából vezethető le, elsőbbséget kell adnunk neki a később feljegyzett anonymusi hagyománnyal szemben, ahol Ügek — Álmos származtatás olvasható. Ügek neve a totemisztikus turul mondával kapcsolatban került feljegyzésre, s így mitikus ősek is tekinthetők.

Anonymus genealogikus hagyományanyagának értékét az adja meg, hogy a szerző többnyire a XII. század végén szereplő országnagyok szájából — esetünkben valószínűleg Csák Ugron püspöktől — hallotta, hogy családi hagyomány szerint ki volt honfoglaló őjük. Ha az ősként szerepeltetett személyek többnyire valóban felmenői is voltak a családnak, a 300 éves időtávlat időbeli elcsúszásokat és téves kapcsolásokat is eredményezett. A Csákokra vonatkozó hagyományt úgy értékelhetjük, hogy Előd volt a legrégebbi ismertős, Szabolcs volt a nagynevű honfoglalás koriős és Csák volt a Szent István kori birtokszerzőős. Az anonymusi Előd fia Szabolcs származtatás szó szerint véve Szabolcs Árpádnál idősebb generációba tartozott. Ez nem lehetetlen, mert egy későszülött gyermek, mint pl. Utószülött István generációs eltolódást okozhat, de túl ritka ahhoz, hogy számolni lehessen vele. Ismerve Anonymus apa—fiú kapcsolatainak értékét, valószínűbbnek tartom, hogy Szabolcs Árpád unokaöccse volt, s így ő is Előd unokája lehetett.

Mi bizonyítja ezen kívül Szabolcs, ill. a Csák-nem Árpád-házi származását?

Mindenekelőtt feltűnik, hogy Szabolcs és a tőle származó Csák-nemzetség szállásterülete, Fejér megye, Árpád-házi hercegek szállásterületével van körülveve. Mint fentebb láttuk, Baranya a nagyfejedelem, Tolna a trónörökös, Veszprém és a Dunabalt a hercegek szállásterülete volt, és Kurszán halála után Buda környéke is Árpád birtokába került. Szabolcs szállásterülete olyan szervesen illeszkedik az Árpád-házi családi birtokok közé,

¹³⁰ Uo. 35—41, 165, 284, 287.

¹³¹ Györffy Gy., Krónikáink... 45, 108.

¹³² Szabó K., A magyar vezérek kora Árpádtól Szent Istvánig. (Pest 1869) 30; Kun, G., Relationum Hungarorum... historia antiquissima. I. (Claudiopoli 1892) 119, 208; Thury J., Irodalomtörténeti Közl. 7 (1897) 421; Fehér G., Keleti Szemle 19 (1920—22) 92—94; Pais D., Magyar Anonymus. (Bp. 1926) 113; Hóman B., Magyar történet I^o 70; Ua., Szent István. (Bp. 1938) 53; Macartney, C. A., The Magyars in the IX. Century. (Cambridge 1930) 93. — Ellene szólt Gombocz Z.—Melich

J., Magyar etymologiai szótár. (Bp. 1914 —). [továbbiakban: EtSz.] I. 1532.

¹³³ Németh Gy., HMK 281; Losonczy Z., SzIEml. II. 343; Gyóni M., A magyar nyelv görög feljegyzéses szörványemlékei. (Bp. 1943) 78; Pais D., Névtudományi vizsgálatok... (1960) 94. Vö. Moravcsik Gy., Byzantinoturcica I. (Bp. 1943) 157.

¹³⁴ EtSz. I. 1532.

¹³⁵ Jakubovich E., MNy 14 (1918) 230; Szabó D., MNy 32 (1936) 131.

¹³⁶ Wenzel VII. 174; PRT X. 511; Csánki I. 696.

hogy már Hóman így nyilatkozott róla: „Szállás-birtokából ítélve Szabolcs is a fejedelmi család rokona.”¹³⁷

Ebből egyben az is következik, hogy Szabolcs nem volt különálló törzs feje. Nem is képzelhető, hogy a Duna rövid észak–déli szakasza a megtelepedéskor Árpádon és Kurszánon kívül egy harmadik törzsfőnek is szállásterületet adott volna.

Hogyan került Szabolcs fejedeleme a hét vezér közé, éspedig mind a krónikabeli vezérnévsorban, mind Anonymus Gesta-jában egyformán második helyre? Nézetem szerint az Árpád-kori hagyomány őrizte annak emlékét, hogy Árpád volt az első vezér és Szabolcs volt a második vezér; ez a sorrend azonban nem a hét vezér névsora volt, hanem a fejedelmek egymásutánja. Amikor tehát a XI. század végén kísérlet történt a hetes számra nézve is kérdéses *septem duces* „hét úr” nevének összeállítására, a második *dux* nevének helyére az időben második nevét írták be. Ugyanakkor a vezérnévsorból kiesett Szabolcs és Fajsz nevét nem pótolták más névvel, s ezért következett az ősgestában Árpád után Taksony.

Felmerül itt a kérdés, hogy ha a vezérnévsor első két szereplője fejedelmnévsorból került át, vajon a vezérnévsor folytatása nem őrzi-e további fejedelmek nevét? Bár ez a feltevés csábító kombinációs lehetőségeket rejt magában, azt hiszem, hogy egy ilyenféle általánosítás több ellentmondáshoz vezet, mint amennyi szilárd következtetés levonható belőle.

A krónikák vezérnévsora (Árpád — Szabolcs — Gyula — Künd — Lél — Vérbulcsu — Örs), amelyen Kézai csak sorrendi módosítást hajtott végre (Árpád — Szabolcs — Gyula — Örs — Künd Lél — Vérbulcsu), elsősorban úgy magyarázható, mint a honfoglalás és kalandozás kori mondákból történt utólagos szerkesztés: Gyula és Künd a két honfoglaló fejedeleme méltóságneve, egyben honfoglalás kori mondák szereplői; Lél és Bulcsu pedig a Lehel-kürt monda főszereplői. Még kevésbé van okunk fejedelmnévsort keresni Anonymus vezérnévsorában (Álmos fia Árpád, Előd fia Szabolcs, Kündü fia Kurszán, Ónd fia Ete, Tas fia Lél, Tétény fia Horka fia Gyula), amely a régi Gesta névsorának ismeretében, annak a családi hagyományok alapján történt módosításával keletkezett.¹³⁸

Az a felismerés, hogy Árpád után unokaöccse, Szabolcs lett a fejedeleme, kifejezésre jut mind a vezéri, mind a dukátusi udvarok elhelyezkedésében.

Elsőként azt a hiányérzetet keltő jelenséget említtem, hogy Árpád téli udvarhelyének környékén, Baranyában Árpád fiainak szállásaira semmi nyom nincs, és Tormás az első leszármazott, aki Fajsz idejében e terület uraként kimutatható. Nos, Baranyában Szabolcs téli és nyári szállásának klasszikus módon maradt emléke: a Pécsi-víz forrásánál található *Mecsekszabolcs* (1290 körül: *Zobolch*), ma Pécs külvárosa,¹³⁹ a Pécsi-víz torkolatánál pedig *Drávaszabolcs* (1216/1550: *Zobolsu*, 1395: *Zabolch*)¹⁴⁰ (6. kép). Ez az egy vármegyén belül maradó rövid távú vízparti kettős szálláshely önmagában nem fejedelmi sétálóra mutat, s lehet, hogy Szabolcs még herceg korában jogot kapott a nagyfejedelemtől téli udvarhelye közelében való nomadizálásra. Hogy ez a nomadizálás időben hogyan viszonylik a dukátus birtoklásához, azt nehéz volna megmondani, annyi azonban tény, hogy a bihari dukátus területén olyan klasszikus emléke maradt a trónörökös Szabolcsnak, mint talán egyik utódjának sem.

Elsőként Szabolcs várára gondolok, amely méretét tekintve a legnagyobb X. századi földváraink között. Az a körülmény, hogy Árpád trónörökösének nevét viseli, arra mutat, hogy Szabolcs volt a vár kiépítője s egyben a bihari dukátus megszerzője. Anonymus, aki erről a vidékről származott, úgy látszik, hallott valamilyen hagyományt a vár eredetéről. Honfoglalástörténetében arról beszél, hogy Szabolcs, Tas és Tétény volt a bihari hercegség elfoglalója, s ennek kapcsán Szabolcs várról ezt írja: „Akkor Szabolcs, ez a fölötte böles férfiú, megtekintett egy helyet a Tisza mellett, s midőn látta, milyen is az, kiokoskodta, hogy erőségénél fogva várépítésre való. Tehát — társainak közös tanácsa szerint is — összegyűjtve ott a köznépet, nagy árkot ásatott, és igen erős várat épített földből. Ezt most Szabolcs várának hívják.”¹⁴¹

A vereckei út közelében épített vár méretei feltételezni engedik, hogy építője számolt az akkor legerősebben fenyegető besenyő veszéllyel. Felépítése bizonyára hosszabb időt igényelt, amiből nemcsak az következtethető, hogy Szabolcs hosszabb időn keresztül állt a bihari dukátus élén,

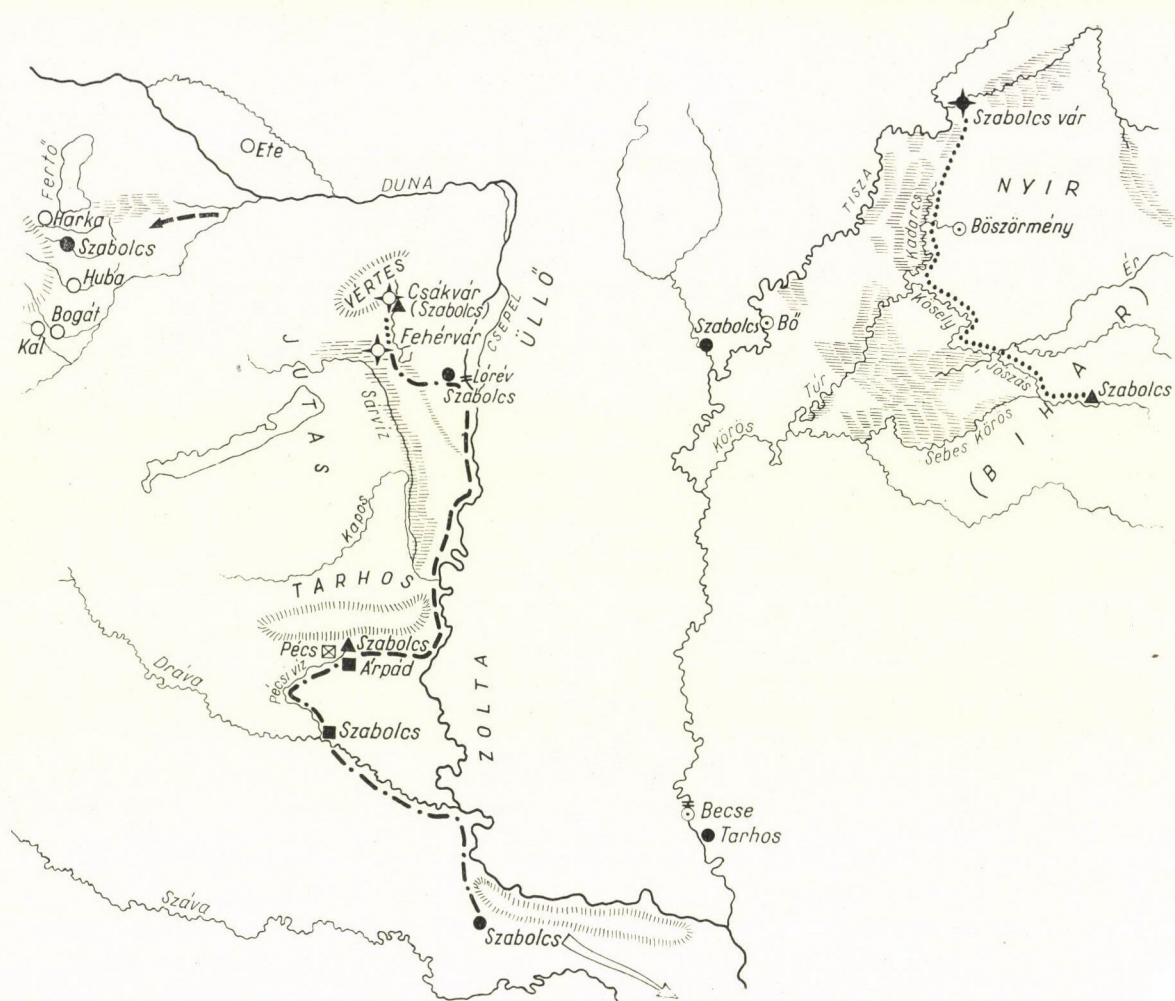
¹³⁷ Hóman B., Szent István. (Bp. 1938) 60.

¹³⁸ Györffy Gy., Krónikáink . . . 97–124.

¹³⁹ Györffy Gy., Geogr. hist. I. 380.

¹⁴⁰ Karácsonyi J.—Borovszky S., Regestrum Varadiense. (Bp. 1903) [továbbiakban: Reg. Var.] 211; Csánki II. 523.

¹⁴¹ Pais D., MEH 113.

6. kép. Szabolcs „második vezér” szálláshelyei Jelmagyarázatot l. az 1. kép alatt

Рис. 6. Места стоянок «второго военачальника» Саболяча. Пояснение условных знаков на рис. 1.

Fig. 6. Les résidences du «second duc» Szabolcs. Voir l'explication des signes sous la fig. 1.

- ... Szabolcs hercegi útja — Путь Саболяча во время его герцогства — Le trajet princier de Szabolcs
 - - - Szabolcs herceg- és fejedelemkori útja — Путь Саболяча во время его герцогства и княжения — Le trajet princier et «royal» de Szabolcs
 — — — Szabolcs fejedelmi útja — Княжеский путь Саболяча — Le trajet de Szabolcs pendant son règne

hanem az is, hogy Árpád legalább olyan hosszú időn át volt nagyfejedelem.

Szabolcs vára a Tisza mellett biztosan téli udvarhely volt; a nyári szállás emlékét a Sebes-Körös völgyében, Nagyvárad felett levő *Mezőszabolcs* (1256: *Zabolch*)¹⁴² tartotta fenn. Mellette a *Jenő* törzsi helynév és az egyebütt törzsnevek csoportjában feltűnő *Battyán* falu neve¹⁴³ mutat korai katonai telepítésre (6. kép).

Ez a kettős szálláshely nem egyazon folyó partján épült. Eltekintve attól, hogy a Tisza bal partja a hatalmas kiöntések miatt nem is volt követhető, a dukátusi terület kijelölése nem folyók hosszában történt, s így a dukátus hercegi

szálláshelyei ritka esetben mutatják az ország más vidékein észlelhető szálláskettősséget.

Szabolcs esetében bizonyára azért maradt meg mindkét szállás neve, mert a megtelepedéskor elsőként alapította szálláshelyeit. Rendszeres szállásváltó útját a Nyírség peremén a Sebes-Körös és a Tisza vizét összekötő Józás, Kösely és Kadarcs erek jelzik. Ez érintette a fő szárazföldi utak metszéspontjában levő *Hajduböszörmény* (1332: *Bezermen* stb.)¹⁴⁵ mohamedán telepet, amellyel a herceg a keleti távolsági kereskedelmet vámolhatta.

Volt még egy szálláshelye Szabolcsnak, amely a keleti kereskedelemmel is magyarázható. Szolnok felett Besenyszög határában feküdt egy *Szabolcs*

¹⁴² Györffy Gy., Geogr. hist. I. 663.

¹⁴³ Uo. 628; Csánki I. 603; Jakó Zs., Bihar megye a török pusztítás előtt. (Bp. 1940) 204.

¹⁴⁴ Györffy Gy., Geogr. hist. I. 606.

¹⁴⁵ Csánki I. 506.

falu (1393: *Zabolch*),¹⁴⁶ nem messze Tiszabóttól, amely a tatárjárás előtt mohamedán telep volt.¹⁴⁷ A közeli, ma már megszűnt tiszai révhely magyarázza mind Szabolcs, mind a következő hercegek (Üllő, Taksony, Décse) itt csoportosuló szálláshelyeit.

Szabolcs fejedelemségét igazolja, hogy dunántúli udvarhelyeiből a fejedelmi partvonal birtoklása is valószínűsíthető.

Mint a krónikákból és a Csák-nemzetség birtokviszonyaiból nyilvánvaló, Szabolcs a megtelepedéskor Fejér megye területén szállott meg. Anonymus a Szabolcstól származó Csák-nem 1200 körüli birtoklásának megfelelően a Vértes hegyet és az alatta levő Csákvárat mondja első szerzeménynek, a krónikák szerint pedig a Csákvár körüli mező lett birtokuk, hol Szabolcs várat épített, melyet később Csák a maga nevére nevezett, holott korábban Szabolcsnak nevezték (*primo... Zoboley dicebatur*).¹⁴⁸ Mivel e passzusban a *Zobolei* ~ *Zoboley* névalak az archaikus, kb. 1200-ig élt *Zobolci* alakból romlott, bizonyosan nem XIII. századi hozzáfűzés. Ennek alapján jogunk van feltenni, hogy Csákvár Szabolcsnak Fejér megyei nyári szállása lehetett, míg a téli a mai *Pusztaszabolcs* (1302: *Zabouch*)¹⁴⁹ helyén, a Csepel-sziget lórévi bejárója közelében. Ha arra a kérdésre kellene választ adni, hogy ezt fejedelem korában létesítette nyári szálláshelynek, avagy herceg kori téli szálláshelye volt, amit fejedelem korában is fenntartott, az utóbbi látszik valószínűbbnek.

Szabolcs Fejér megyei szálláshelyei tekintetében számolnunk kell egy másik lehetőséggel is. Szabolcs területén épült fel Fehérvár, melynek helyét a krónikák Árpád szálláshelyének mondják.¹⁵⁰ Fehérvár azonban bizonyíthatóan nem Árpád, hanem Szabolcs szállásterületén feküdt.¹⁵¹ Ha a jövő régészeti feltárásai nem mondanak

ellent, méltán gondolhatunk arra, hogy Fehérvár első építését és elnevezését annak a fejedelemnek tulajdonítsuk, akinek családi osztályrészén terült el: Szabolcsnak. Ha Szabolcs herceg korában is egy jelentékeny vár építésével örököltette meg nevét, elvárható, hogy mint fejedelem is méltó várat emelt téli udvarhelyén. Fehérvár megközelíthetetlen sziget jellege emellett tükrözi azt a védelemre való felkészülést, amely a trónigénylőktől körülvett Szabolcs helyzetében szükségszerűen előállt. Szabolcsnak tartania kellett Árpád fiaitól, akik Fejér megyei szállásterületét Tolna, Veszprém, Pest és a többi Dunán inneni részek felől körülvették. Egyetlen elődjének és utódjának nem állt annyira érdekében, hogy e helyen egy bevehetetlen fejedelmi mocsárvárat építsen, mint neki.

Mindez nem zárja ki, hogy Gézát tekintsük a vár államalapítás kori kiépítőjének,¹⁵² mint ahogy Szent István volt az, aki 1018 táján székhelyét ide áttette, és európai értelemben vett várossá fejlesztette.¹⁵³

Szabolcs kétségtelenül birtokolta a Duna partvonalát Pécs és a Csepel-szigetre vezető Lórév között, mely Árpád eredeti partvonala volt. Emellett mutatkozik jele, hogy partvonalát időszakosan vagy rendszeresen meghosszabbította nyugat és délkelet irányába. A Sopron megye hegyeiből előfolyó Sió (Nikics) patak völgyében volt egy *Szabolcs* (1326: *Zabolch*) falu.¹⁵⁴ Érdekes, hogy e patakkal párhuzamos vizek mindegyike mellett egy-egy X. század eleji vezér szállásának neve tűnik fel, utódjának nevével együtt. Így a Perint patak mellett *Kál* karchas, a Gyöngyös mellett *Bogát*, a Répce mellett *Huba*, az Ikva mellett *Harka* szállása található, s alighanem ennek északi folytatása a Csallóközben Ónd fia *Ete* szállása.¹⁵⁵ E sajátos elrendezés magyarázni látszik Konstantin császár azon közlését (40/, 45), mely szerint

¹⁴⁶ Uo. 69.

¹⁴⁷ *Fejér G.*, Codex diplomaticus Hungariae... (Budae 1826—) [továbbiakban: *Fejér*] IV/2. 425.

¹⁴⁸ SRH I. 90, 290; vö. *Karácsonyi J.*, A magyar nemzetségek... I. 291—; *Glázer L.*, Kelet Dunántúl a honfoglalás és a vezérek korában. Fejér vármegye kialakulása. (Cegléd 1937) 25—; *Györffy Gy.*, Krónikáink... I. 102—103, 109—110 (a *stagnum Ferteu* helyére, az *Eleud* motívum eredetére és Szabolcs vár keletkezésére vonatkozó korábbi nézetemet módosítom); *Ua.*, Tanulmányok. 20.

¹⁴⁹ Anjou-kori okmánytár. — Codex dip. Andegavensis I. (Bp. 1878.) [továbbiakban: Anjou] 25; Csánki III. 345.

¹⁵⁰ SRH I. 166, 290.

¹⁵¹ Vö. *Györffy Gy.*, Krónikáink... 102.

¹⁵² *Kralovánszky Alán*, Székesfehérvár kialakulásának neves kutatója egy sor tanulmányban valószínűsítette, hogy a város Géza fejedelem alatt épült ki első templomaival, ld. legutóbb Székesfehérvár évszázadai

I (1967) 7—18, 35—47, melyhez vö. *Györffy Gy.* (uo. 19—25) és *Fügedi E.* (uo. 27—34). A Székesfehérvár körüli temetők datálásában 1—2 nemzedékkal korábbi kezdetekre következtet *Bakay K.*, Történelmi szemle 12 (1969) 121.

¹⁵³ *Györffy Gy.*, Székesfehérvár évszázadai II. (sajtó alatt)

¹⁵⁴ Csánki III. 629.

¹⁵⁵ E helyütt csak azon vezérek nevét említem, akiknek jogutóda ugyanabban a patak völgyben szállást birtokolt (Kál felett *Bulcsú*, Bogát alatt *Tevel*, Huba alatt *Szemere*, Harkáé felett *Gyula*, Etée mellett *Bár*, vö. még az Ónd szállásterületén előforduló *Karcsa* és *Abony* neveket); ezeken kívül más patak völgyekben is előfordul egy-egy név, amely Anonymus vezérneveivel kapcsolatba hozható, pl. *Acsád*, *Edve* (1264: *Edw*, I. Csánki III. 606), *Und* (1225: *Vnd*, 1408: *Ond*, Uo. 633); ezek beható nyelvészeti és településtörténeti vizsgálat nélkül nem vonhatók ide.

a magyar törzseknek megegyezésük van arra, hogy ha háború üt ki, a folyóknál együtt harcoljanak. Valószínű, hogy a törzsek felvonulása egy nyugati támadás esetén a vezérek szállásaival jelölt folyók mellett történt volna. Hogy Szabolcs itteni szállását olykor nyaranta is felkereste, az feltehető, de nem bizonyítható.

Szabolcs fejedelmi sétalójának délkeleti meghosszabbítását láthatjuk a Valkó megyei Szabolcs faluban (1395: *Sabouch*, 1477: *Szabolcsi*),¹⁵⁶ mely a Fruskagora délnyugati oldalán feküdt, és párhuzamba állítva Fajszt Száva-menti szálláshelyével a Bolgárország és Bizánc felé vivő hadi és kereskedelmi utat ellenőrizte (6. kép).

Áttekintve a Szabolcsról nevezett szálláshelyeket, nézetem szerint ezek teljes mértékben támogatják azokat az adatokat, amely szerint Szabolcs Árpád legidősebb férfirokona volt, aki követte őt az uralomban mint második fejedelem. Szálláshelyei azt is bizonyítják, hogy herceg korában a dukátust birtokolta, majd a Duna partvonalát kezében tartva uralkodott, s alkotásaiból ítélve a kalandozások korának nagyformátumú uralkodója volt, akinek hírét-nevét még a Taksony-ágbeli krónikás propaganda sem tudta elhallgatni.

Hogy miért iktatták ki az Árpád-ház krónikásai Szabolcsot a fejedelmek névsorából, és miért került át neve a hét vezér közé, azt kellően magyarázza, hogy utódai, a Csákok mindig elég hatalommal rendelkeztek ahhoz, hogy trónkövetelőként lépjenek fel.

A bővebb krónikákban halovány utalás van rá, hogy ilyesmire Szent István halála után sor került. Ahol ui. arról van szó, hogy Csák saját nevére nevezte Szabolcs várát Csákvárnak, a Vazul-ág krónikása hozzáfűzi, hogy ezt a várat a magyarok Endre, Béla és Levente idejében „közös tanáccsal” lerombolták.¹⁵⁷ Nyilván azért, mert a Csákok ellene fordultak a hazatérő három hercegnek, s az is méltán feltehető, hogy Orseolo Péter elkergetése után maguk formáltak jogot az uralomra. Az Árpád-ház kihalása után Csák Máté trónigénnyel nem léphetett fel, mert a krónikás torzítás megfosztotta a lehetőségtől, hogy bizonyítsa, hogy ő is „Szent István nemzetségének arany

ágacskájából” származik. De családi hagyományból bizonyára tudta, hogy örökjogon megilletné a trón.¹⁵⁸

A Taksony-ágbeli uralkodóknak többszörösen is érdekükben állott, hogy az Árpád és Taksony között levő fejedelmeket elfeledtessék, és származásrendjüket állítsák be uralkodói névsornak.

Amíg Szabolcs származása és történeti szerepe elég egyértelműen tisztázható, addig homályban van, hogy mi következett halála után. Volt-e más herceg, aki korban és rátermettségben megelőzte az Árpád-fiakat? Megtartották-e a seniorátusi sorrendet, avagy csorbát ütött rajta az elsőszülöttség, vagy a rátermettség szempontja?

Az utóbbival azért kell számolnunk, mert ahol közelebből módunk van megismerni a nomád uralmi viszonyokat, a két utóbbi, a primogenitúra és idoneitás szempontjai újból és újból áttörnek a seniorátus rendjét.

A nomád seniorátus intézményének gazdasági-társadalmi gyökere abban rejlik, hogy a mozgásban levő nomád társadalom mozgó vagyonával együtt mindig érett és tapasztalt vezetőt igényel, aki népét, vagyonát, legelőit megvédeni képes. Ebből azonban nem csupán az következik, hogy mindig a legidősebb családtag jogosult uralomra, hanem az is, hogy az uralomra alkalmatlan félreállni kényszerül, és átadja helyét az alkalmasnak. Azt, hogy ki alkalmas, többnyire maga az uralkodó dönti el közös tanács nyomán. Világosan példázza ezt a Mongolok Titkos Történetének közel egykorú feljegyzése Dzsingisz kán utódlásáról.

Eszerint a khorezmi hadjárat előtt (1219) Dzsingisz kán egyik felesége figyelmeztette férjét, hogy jelölje ki utódját. A kán maga elé hívatta fiait, akik közül a két idősebb, Dzsocsi és Csagatáj szópárbajra kelt egymással, de miután szétválasztották őket, lemondtak a harmadik javára, s Csagatáj így szólt: „Ögödej... nyugodt ember. Ögödej választjuk. Helyes volna, ha a kán atya mellett maradna, s te megtanítanád őt a külső magatartás meg a nagy süveg ismeretére”. Ebbe a negyedik fiú, Toluj is beleegyezett. Bár a kán kétszer is felhívja figyelmüket, hogy Dzsocsi a legidősebb, elfogadta a javaslatukat, mely nyilván az ő véleményével is egyezett és maga ugyanúgy

¹⁵⁶ Uo. II. 350.

¹⁵⁷ SRH I. 290. Bár a bővebb krónikákban e helyen Szár László szerepel Endre, Béla és Levente apjaként, nem gondolom, hogy az egész mondat késői beszúrás lenne, legfeljebb a Vazul nevet írták át Szár Lászlóra, mint ez a krónikában másutt is megtörtént.

¹⁵⁸ Nem mond ellent a Csák-nem Árpád neméből

való származtatásának nemzetségi címe, az oroszlan sem (*Csoma J.*, I. *Karácsonyi J.*, A magyar nemzetségek... III/2. 61–63). Bár ez általában a törzsfői eredetű családok címerét díszítette, de oroszlan volt az Árpádok hatalmi jelvénye is, pl. a királyi jogar kristálygömbjén, vö. *László Gy.*, *SzIEml.* III. 550–; *Györffy Gy.*, *Tanulmányok*... 5–6.

rendelkezett. Kiegészíti ezt Rasídu-'d Din leírása Ögödej trónraemeléséről, ahol a megjelent hercegek egyhangúan — Dzsingisz kán parancsára hivatkozva — felszólították, hogy vegye át a hatalmat. Ögödej szabadkozott, s Tolujt próbálta maga helyett ajánlani, aki mint legfiatalabb, az atyai tűzhelynek az őre, de újabb rábeszélésre vállalta a káni méltóságot.¹⁵⁹

A másik szempont, ami közrejátszik, a kán első feleségének, a katunnak beleszólása az utódlásba. Ahol a katun energikusabb uránál, vagy ahol az utódlás kérdése nincs egyértelműen eldöntve, ott a katun befolyása is érvényesül. Annál is inkább, mert a kán halálával előállt interregnum idején az uralmat átmenetileg a katun gyakorolja. A katun pedig befolyása megtartása érdekében mindig valamelyik fiát igyekszik trónra juttatni. Jó példa erre Töregene, Ögödej özvegye, akinek 1246-ban sikerült fiát, Gүjүköt több idősebb herceg mellőzésével megválasztatnia kánná.¹⁶⁰

Hogy ez nem csupán a mongol társadalomban volt így, bizonyítják az orchoni türkök történetére vonatkozó kínai forráshelyek. A belső-ázsiai türkök utódlásában váltakozóan érvényesült a seniorátus és a primogenitúra, s a belső konfliktusok rendszerint ebből fakadtak.¹⁶¹

A magyar történelemben a seniorátus és primogenitúra küzdelme Koppány lázadásától kezdve Imre és II. Endre harcaiig írott forrásokból nyomon kísérhető. Nyilvánvalóan a X. században is hatott e kétféle törekvés, de erre írott források híján csak a dukátus területén birtokolt udvarhelyek helynévi nyomaiból vagy hiányából tudunk következtetni.

A fentiek ismeretében mindenesetre számolnunk kell azzal, hogy az utódlás nem mindig a seniorátus elvét követte, s az uralkodó által utódl jelölt herceg fivéreit megelőzve a trónörökösöt illető területet, a dukátust nyerte el.

A következő probléma a magyarországi dukátus területi megosztásában rejlik.

Konstantin 948-ban azt írja, hogy a hét magyar törzshöz csatlakozott három kabar törzs egy fő uralma alatt áll, szemben a magyar törzsekkel, amelyek mindegyikének saját feje van. Már önmagában ez is mutatja, hogy a kabarok feletti uralom nem organikus fejlődés eredménye, hanem a fejedelmi hatalom beavatkozásával kialakított

intézmény. A három kabar törzs feletti uralom a X. században a nagyfejedelem örökösét illette, s ebből fejlődött a dukátus intézménye.¹⁶² A dukátusban azonban nem csupán a trónörökös, hanem az utána következő herceg s egy-két főember is részesült, s ez látszólag ellentétben áll azzal, hogy a kabarok egy fő alatt állottak.

Meg kell néznünk hát, hogy mi volt a nomád gyakorlat a trónörökös területének egysége, ill. megosztása tekintetében.

A nomád uralmi rendszerben ismeretes az az intézmény, hogy az uralkodó a hódolt népek, ill. a hódított területek feletti uralmat a trónörökösnek és öccseinek adja át jövedelemszerzés és az uralkodói tapasztalatok elnyerése végett. Egy-egy hódolt nép vagy tartomány rendszerint egészében jutott a trónörökös vagy egy-egy herceg kezére, míg az ellenálló népeket, törzseket „elrendezték”, azaz szétosztották az uralkodó család tagjai között.¹⁶³

A hódolt népek vagy hódított területek területi megosztásának módjába a türk és kazár adatok nem engednek közelebbi bepillantást. Ugyanakkor ismerjük a mongolok által meghódított Kipcsaknak, a kunok országának a folyók szerinti megosztását.

Kipcsak a tatárjárás után teljhatalommal Batu kán kezére került, aki Dzsingisz legidősebb fiának, Dzsocsinak második fia volt. (Az első fiú, Batu bátyja: Ordu, a hamarább elfoglalt Nyugat-Szibéria felett uralkodott.)

Batu így osztotta meg Kipcsakot: Magának tartotta meg a Volga mindkét partját, bár csak a védettebb keleti parton nomadizált. Öccsének, Berkének engedte át a Káspi-tó nyugati partvidékét le Derbendig, a Kaukázus szorosáig, de miután Berke ajándékokat szedett a Perzsia felől Batuhoz jövő mohamedánoktól, áthelyezte őt a Volgától keletre. Plano Carpini szerint 1246-ban a Don mellett Karbon, Batu nővérenek a férje nomadizált, míg Rubruk szerint 1256-ban Batu fia, Szartach járt ott, és udvarában, a Don keleti partján vele volt legidősebb fia. Elképzelhető, hogy ez a kétféle híradás időbeli egymásutánt jelent, s a káni vő helyét tíz év múlva az uralkodó herceg fia foglalta el, bár az is lehetséges, hogy a Don nyugati, jobb partján a káni vő, védettebb bal partján pedig Szartach nomadizált fiával. A Dnye-

¹⁵⁹ MTT 119—123, 186.

¹⁶⁰ Uo. 167.

¹⁶¹ Györffy Gy., Tanulmányok ... 137.

¹⁶² Mályusz E., Melich Emlékkönyv. (Bp. 1942)

254—262.

¹⁶³ Györffy Gy., Tanulmányok ... 77—79, 137—138. A népek megszervezésére ill. szétosztására l. MEH 33, 42; MTT 75—76, 111.

per keleti, védettebb partján és síkságán 1246-ban Csagatáj elsőszülött fiát, Mocsit találjuk, míg a nyugati partján a határvédelemmel megbízott Korenza nomadizált, akit Mocsinál alacsonyabb rangúnak mondanak. Az Ural folyó jobb és balpartján egy-egy ezredes sétált fel s alá¹⁶⁴ (1. kép).

A fentiek szerint egy tartomány feletti uralom nem ellentétes azzal, hogy a részuralkodó tartományában családtagjait (öccsét, fiát, sógorát, unokaöccsét), sőt alárendeljeit is részelteti. Így kell felfognunk, hogy a magyar dukátust jog szerint birtokló trónörökös egy távolabb eső területrészt átengedett öccsének, s ez ismétlődő gyakorlattá vált, de mások is részesülhettek benne. A megosztásban a fő szempont az volt, hogy a részuralkodó a legtöbb jövedelmet hajtó részt birtokolja. Ebből magyarázható, hogy a magyar trónörökös a keleti kereskedelem virágzása idején a bihari részt, a Duna-delta 969 körüli forgalmakor a krassói részt, a nyugati forgalom megerősödése után a nyitrai részt választotta magának (17. kép).

A magyar dukátus területi megosztását ismerető adatok közül kiindulásul az Anonymus által megőrzött udvari hagyományt vehetjük, amely szerint Árpád trónutódja a bihari dukátust kapta, egy fiági rokon, Hülek pedig Nyitrát foglalta el. A dukátus serege vármegyei csapatokból állt; 1074-ben Géza herceg törzscsapata nyitrai, László hercege pedig bihari volt. Ezen kívül csak a Nyírség (Szabolcs megye) csapatát nevezik meg, de a krónika eseménytörténeti részéből arra lehet következtetni, hogy Szabolcs és Nyitra megye között néhány megye szintén a dukátushoz sorolandó.¹⁶⁵ E tekintetben figyelmet érdemel még, hogy a Bihar megye és a Nyírség területén előforduló hercegi szálláshely-nevek többnyire megismétlődnek Heves megyében (Szabolcs, Tarhos, Üllő, Tas, Décse), s így ez esetleg szintén a bihari dukátushoz számítható. Ugyanakkor hercegnevek feltűnése Pozsony megye területén (Tevel, Taksony) ennek a nyitrai dukátushoz való tartozását valószínűsíti.

Géza herceg Al-Duna melléki szereplése, valamint Kálmán herceg mint bihari püspök Krassó megyei intézkedése a bihari dukátusnak délvidéki kiterjedését bizonyítja, ami összhangban áll azzal, hogy Krassó és Zaránd megyében maradt fenn a dukátus-viselt Zerind herceg neve helynévben¹⁶⁶

Árpád-házi szállásterület kibővítéséből alakul-

hatott a somogyi dukátus, mely bizonyos esetekben (Fajsz, Koppány) harmadik dukátusként szerepelt.

Hogy alkalmasint Erdély esetében is kell számolnunk dukátusi uralommal, azt az István király által oda kinevezett Erdőelvi Zoltán esete mutatja.

Ha a fentiek ismeretében akarunk a dukátusi udvarhelyekből történeti következtetést levonni, aminek lehetőségét Heckenast Gusztáv mutatta meg, egy további, eddig figyelembe nem vett tényezővel is kell számolnunk.

Árpád fiai mellett élhettek olyan firokonok, akiknek nevét Konstantin császár nem jegyezte fel. Gondolhatunk itt Álmos további unokaöccseire, de főként Szabolcs fiaira, akik a primogenitúra esetén megelőzhatték Árpád fiait, de a seniorátus fenntartása esetén is besorolhattak Árpád fiai közé vagy utánuk, s végül gondolnunk kell arra is, hogy a Konstantin által adott családfa nem teljes. Ha a fiúk felsorolása Tarhostól kezdve teljesnek is mondható, az unokák sorozata biztosan hiányos, dédunokákról nem is beszélve.

Ami Álmos további rokonságát illeti, itt egy igen lényeges kérdés vetődik fel. Mennyiben érvényesült a IX. században, de még inkább a honfoglalást követő uralmi átrendeződés alkalmával a dzsingiszida nomád gyakorlat, hogy az uralkodó egyes törzsek élére, ill. vezető méltóságokba saját rokonait helyezte? Ilyen lehetőséggel Hóman is számolt, amikor bővebb bizonyítás nélkül a Gyulákat, a *karchas* tisztet viselő Bulcsu családját és az Abákat Árpád nemzetségével hozta rokoni kapcsolatba.¹⁶⁷ Ha indokolt is bizonyos esetekben erre gondolni, általánosítani és a vezéreket mind egy nemzetségből származtatni nem lehet. Ellentmond ennek mindenekelőtt a kettős fejedelemség kétféle eredetű nemzetségével, de ellentmond az is, hogy a X. századi vezérek leszármazottai nem mindig azonos totemisztikus címerképet viseltek. Bár az oroszlan mint hatalmi jelvény többeknél ismétlődik, és a kiterjesztett szárnyú sas ismétlődő motívuma mögött nem tudjuk a különféle ragadozómadár fajtákat megkülönböztetni, van teljesen eltérő címerkép is. A Tétény (*Tuhutum*) vezértől leszármazó Tétény nemzetség két Duna–Tisza közti nemzetséggel (Becsegergely és Dorozsma) együtt kígyót viselt címerén.¹⁶⁸

A rokonságot a nomádoknál azonban nem kizárólag fiágon veszik számba, és a hatalomban való

¹⁶⁴ Györffy Gy., Napkelet . . . 96, 138, 140, 145, 146.

¹⁶⁵ Györffy Gy., Tanulmányok . . . 38–40.

¹⁶⁶ Heckenast G., i. m. 32–51.

¹⁶⁷ Hóman B., Szent István. (Bp. 1938). 60.

¹⁶⁸ Györffy Gy., Tanulmányok . . . 4–5.

részesedéskor a hercegnő férje is a hercegekkel egyenrangúnak számít. A mongoloknál a káni vő, a „gürigen” olykor megelőzte a hercegeket is, így pl. 1246-ban amikor Batu a Volga partját járta, a Don partvonalát Karbon „gürigen” birtokolta.

A rokonság alapján való hatalomrészesedést Magyarországon leginkább a *gyula* méltósággal kapcsolatban indokolt felvetni. A honfoglalás korában a tényleges hatalmat gyakorló *gyula* tisztségét Árpád viselte, 948-i adat szerint viszont a *gyula* örökletes főbírói tisztség volt, melyet nem Árpád négy fiának a leszármazotta töltött be. Mivel pedig a nomád gyakorlat ismeretében nem valószínű, hogy a *gyula* méltóságot, akár csökkentett hatalomkörrel is, egy idegen törzsfőnek engedték át,¹⁶⁹ legvalószínűbb, hogy Árpád után a *gyula* tisztség egy rokon birtokába került, s ha azt nem az egyik fiú nyerte el, egy fejedelmi vőt kell birtokosában sejtenuünk. Hogy ezzel a hatalommegosztással a magyar régiségben is számolnunk kell, Aba Sámuel esete bizonyítja, aki mint fejedelmi vő fia, István király korában a nádori méltóságot birtokolta.

Árpád halála után a *gyula* tisztséget valószínűleg Tétény kapta meg. Tétény vezér ui., mint alább kitérek rá, a korábban Kurszán által bírt fejedelmi partvonalat nyerte el, azt, amelyre 907-ben Árpád kiterjesztette uralmát. Tétény *gyula* volta megmagyarázza azt a kétes anonymusi hagyományt, hogy Tétény a Gyulák „őse” volt. A Pest környéki Tétény és Maglód nemzetség hagyománya a honfoglaló Tétényt nyilván mint *gyulát* tartotta számon, s az vezette Anonymust arra, hogy a Gyulákat tőle eredeztesse.

A következő X. század eleji vezér (*rex*), akit nem egészen indokolatlanul kapcsolatba hoztak mind a *gyula*,¹⁷⁰ mind a *karchas* tisztséggel,¹⁷¹ de

szállásainak fekvése leginkább az Árpádok Duna-jobbparti, senior leszármazottaihoz kapcsolja: *Bogát*.

Liudprand 921-i eseményekről szólva írja, hogy a magyarok Veronába érkezett két „királya”, *Dursac* és *Bugat* jó barátságban volt Berengár királlyal, akinek kérésére megtámadták itáliai ellenségeit.¹⁷²

Dursac nevében Nagy Géza Tarhos (Tarkacsu) nevének romott alakját ismerte fel,¹⁷³ Vajay Szabolcs pedig továbbmenve azt tette fel Aventinus ide vonatkozó szövegének figyelembevételével hogy itt Tarhos nagyfejedelemről és Bogát *gyuláról* van szó.¹⁷⁴ Ha Aventinus szövege nem is nyújt kellő alapot a következtetésre, Bogátról valószínűsíthető, hogy utóbb Erdély ura lett.

Bogátról Anonymus is megemlékezik, bizonyára valamilyen hősi ének alapján. Azt írja, hogy a honfoglalás harcaiban, majd a kalandozásokban a kürtöt fúvó Lél mellett nagy szerepe volt Bogát fiának, Bulcsúnak.¹⁷⁵ Bizonyos, hogy itt a 955-ben szereplő Lél és Bulcsú anakronisztikus szerepeltetéséről van szó, amellet Bogát összekapcsolása Bulcsúval hibás. Bogát nem lehetett Bulcsú apja, mert Konstantin császár közli, hogy a nála járt Bulcsú apja Kál volt, emellet Kál nagyjából kortársa is volt Bogátnak.

A magyarországi Bogát helynevek elhelyezkedése figyelmet érdemel. Ezek áttekintésénél nem elhanyagolható, hogy Magyarországon az Árpád-korban volt Bogát-Radvány nevű úri nemzetség, amelynek 1200 körül élt Bogát nevű tagja is,¹⁷⁶ nevét pedig egy, a X/XI. században élt Bogátról vette. Kézai ugyan erről a nemzetségről 1283 körül azt állítja, hogy Csehországból vándorolt be,¹⁷⁷ ez az állítás azonban ugyanúgy nem érdemel hitelt, mint a krónikák advena-névsorának legtöbb állítása, pl. a Becsegergely-nem francia vagy a Ják-nem német eredetéről.¹⁷⁸ Kézai valószínűleg

¹⁶⁹ Korábban erre a lehetőségre gondoltam: Uo. 84.

¹⁷⁰ Vajay Sz., i. m. 45, 54—.

¹⁷¹ L. 167. j.

¹⁷² Gombos, A. F., Catalogus . . . II. 1473.

¹⁷³ Turul 32 (1914). 23. A két névben nagy eltérések mutatkoznak. Az első szótag azonosítását megkönnyíti, hogy Tormoes neve a francia helyesírású zabori oklevélben 1113: *Durmuz* ~ *Durmusc* (l. 207. jegyz.), viszont a *-kacsu* szóvégnék *-sac* írása csak szövegromlással vagy hangátvétéssel magyarázható.

A név leginkább az anonymusi *Tursoc* erdő nevével (SRH I. 76, 80) egyezik, de ezt utóbb *Törzsök*nek ejtették, s így lehet természeti elnevezés [Györffy Gy., MNy 47 (1951) 47—48]. Van hasonló kun személynév is: 1277: *Torzok* (Monumenta diplomatica civitatis Budapest. Szerk.: Gárdonyi A. (Bp. 1936) [továbbiakban: *Gárdonyi*] I. 166), amihez közel áll az 1366-ban említett *Torzák* hegy Nagyvárad határában (*Fejér* IX/3. 606).

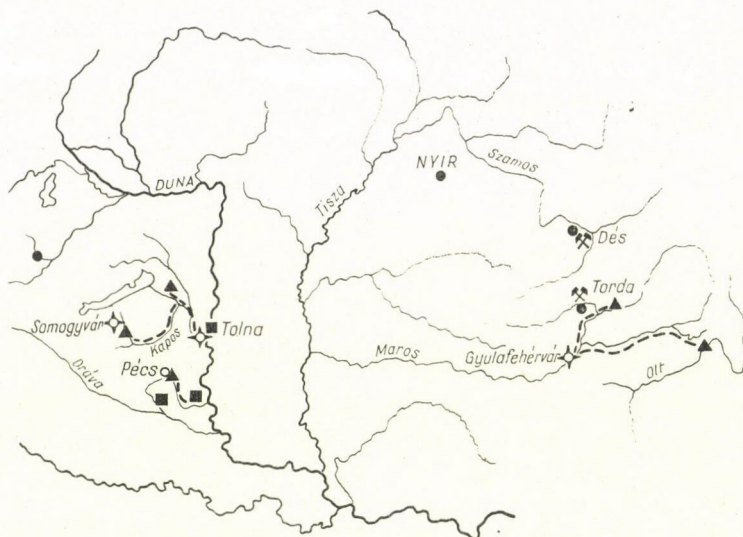
¹⁷⁴ L. 170. j.

¹⁷⁵ SRH I. 82, 86, 107.

¹⁷⁶ Karácsonyi J., A magyar nemzetségek . . . I. 249, 253.

¹⁷⁷ SRH I. 190. Itt egyenesen Kézai betoldásáról van szó; az Ákos mester készítette advena névsorban Bogát-Radvány nem is szerepel a bevándoroltak között.

¹⁷⁸ Györffy Gy., Tanulmányok . . . 5, 13; Somogy m. lt. évk. I. (Sajtó alatt), . . . hol a Ják-nem Vecelintől való származtatását cáfolom. A Ják nemzetséget a pogány magyar személynévek (pl. Ebed, Csuna, Baksa, Tapasz, Szabolcs, Úz) kedvelése és a német nevek tökéletes hiánya magyarnak mutatja, s így oroszlanos címerük sem nyugatról eredeztetendő. A nemzetség nevét olykor *Ghak*, *Tyak*, *Thyak*, *Chak* alakban is írják (Karácsonyi J., A magyar nemzetségek . . . II. 244), s ha figyelembe vesszük, hogy az e tájon lakó Türje (Jürle, Tyürle, Csürle) nem nevének írásánál ugyanezeket a változatokat találjuk (uo. III. 119), a Ják a Csák név változatá-

7. kép. Bogát vezér szálláshelyei. Jelmagyarázatot ld. az 1. kép alatt
 Рис. 7. Места стоянок военачальника Богата. Пояснение условных знаков на рис. 1.
 Fig. 7. Les résidences du chef Bogát. Voir l'explication des signes sous la fig. 1.
 ✕ Sóbánya — Соляные копи — Saline

etimologizálás alapján mondta a nemzetséget csehnek, a szlávban ugyanis van *bogato* 'gazdag' szó¹⁷⁹ és közismerten szláv a *Radován* személynév is.¹⁸⁰ Mindamellet a nemzetséget jellegzetes sasos címere¹⁸¹ ugyanúgy magyarnak mutatja, mint ahogy a fenti Bogát vezér magyar volta kétségtelen, de nincs okunk az 1067 körül szereplő *Rodowan* nádort sem idegennek tartani a szláv személynév miatt, ami ekkor divatos volt Magyarországon (pl. László, Bonuszló, Prokuj stb.). Ha a Bogát-Radványok otthonát, Zemplén megyét és Észak-Zalát óvatosságból ki is iktatjuk a Bogát nevek elterjedésének vizsgálatából,¹⁸² a X. század eleji hadvezér szállásai jellegzetes elhelyezkedésűek.

Mindenekelőtt figyelmet érdemel az 1055-ben említett *Bagath mezee*, mely Tolna vár és Fadd közé lokalizálható,¹⁸³ éppen Tarhacsia szomszédságába. Az itt torkoló Sárvíz—Kapos partján a főág forrásvidékéig felsétálva, Somogyvár közelében *Bogát* pusztához (1229: *Bagat*; 1336: *Bugat*; 1458: *Bogad*)¹⁸⁴ jutunk, mely a tolnai téli szállásnak megfelelő nyári szálláshely lehetett. Ugyanakkor a Sárvíz másik mellékvízén, a Sión felmenve Ozora felett elérünk a hajdan Veszprém megyéhez tartozó *Bogárd* pusztához, melynek régi neve *Bogát*—

(*vára*) volt (1482: *Bogath*, 1491: *Bogathvara*).¹⁸⁵ E Bogát szállások elhelyezkedése a Jut~Juta~Jutom szállásokéra emlékeztet, és Bogátot határozottan Árpád neméhez kapcsolja. A Bogát névvel kapcsolatba hozható baranyai helynevek ugyanezt megerősítik. Pécs mellett keletre, a Hódos patak felső völgyében található *Püspökbogád* falu (1295: *Bogad*~*Bogach*), a pécsi víz mellett, a síkon pedig *Bogádmindszent* (1276: *Bugad*, 1290: *Bagad*), s a Hódost felvevő Karacsica torkolata előtt is volt egy Bogádtelke (1330: *Bogadteluke*),¹⁸⁶ talán pusztá faluhely. Ha az utóbbit el is hanyagoljuk, az előbbi kettő fekvése Szabolcs baranyai hercegi szálláshelyeire emlékeztet. Hozzávéve, hogy *Nyírbogát* falu (XIV. század eleje: *Bogath*)¹⁸⁷ a bihari dukátusban azon ér mellett fekszik, amely Üllő irányából Tas és Zolta felé folyik, úgy tűnik, hogy Bogát egyidőben a dukátust is birtokolta. Ha a Fejér megyei *Sárbogárd* nevében is *Bogát* neve rejlik, lehet hogy Szabolcs fia volt.

Bogát kiemelkedő pályafutása 920 utánra, Szabolcs fejedelemsége idejére tehető. Nem bizonyítható, hogy birtokolta a Duna partvonalát és fejedelemségig emelkedett volna. Egyetlen nyugatmagyarországi helynévi előfordulása Vas megyé-

nek vagy hasonló névpárjának is felfogható. Ha e kérdés további vizsgálatot is igényel, azt a fentiek eléggé valószínűvé teszik, hogy a Jákók esetében egy törzs-fői nemzetséggel van dolgunk.

¹⁷⁹ EtSz I. 443; *Bárczi G.*, A tihanyi alapítólevél Bp. 1951. 46; *Nagy Géza és Pais Dezső* joggal kétségbe vonta Bogát nevének szláv eredetét (Uo.)

¹⁸⁰ *Miklosich, F.*, Die Bildung der Ortsnamen aus Personennamen im Slavischen. (Wien 1864) 53.

¹⁸¹ *Csoma J.*, i. m. 45—47.

¹⁸² A Hernád-völgyi Bogátra ld. *Györffy Gy.*, Geogr. hist. I. 70.

¹⁸³ *Erdélyi L.*, PRT X. 420, 492.

¹⁸⁴ *Csánki II.* 594.

¹⁸⁵ *Vö. Ila B.*—*Kovácsics J.*, Veszprém megye helytörténeti lexikona. (Bp. 1964) 145, 206 azonosítás nélkül.

¹⁸⁶ *Györffy Gy.*, Geogr. hist. I. 287.

¹⁸⁷ *Csánki I.* 512.

ben, a Gyöngyös patak partján fekvő *Bogát* falu (1281: *Bogad*, 1339: *Bagathy*),¹⁸⁸ nem messze Tevel herceg Gyöngyös-parti szálláshelyétől, inkább magyarázható Árpád-házi herceg, mint fejedelem szálláshelyének.

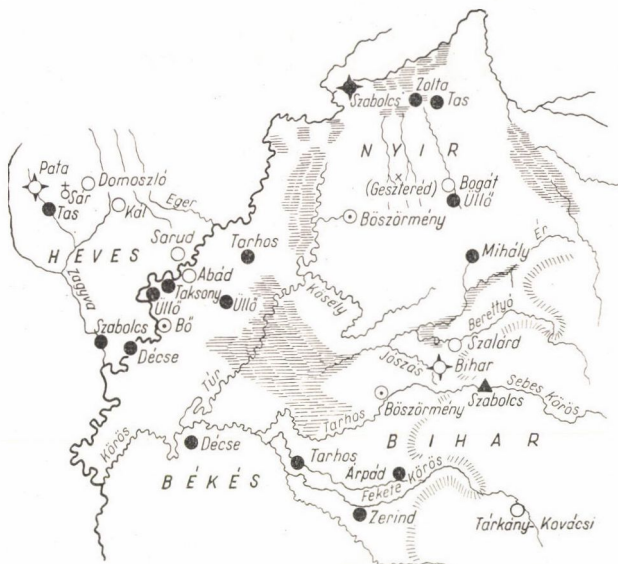
Bogát működésének Erdélyben maradt határozott helynévi nyoma. Belső-Szolnok megyében *Alsó-Bogát*, utóbb *Bogáta* (1315: *Bogath*, 1325: *Bagath*) a dési sóbánya közelében fekszik,¹⁸⁹ *Bogát* pusztá faluhely (1291: *Bagath*) pedig a tordai sóbánya mellett, Aranyos-székben.¹⁹⁰ Ezek fekvése erősen emlékeztet Géza két erdélyi *Décse* szálláshelyének fekvésére, de hogy itt nem csupán a sóbányák Árpád-házi kézbe vételéről van szó, mutatja két további Bogát falu: *Marosbogát* Torda megyében (1295: *Bagach*, 1332: *Bogath*) és *Oltbogát* (1406: *Bogath*) Felső-Fehér, ill. Nagy-Küküllő megyében,¹⁹¹ mindkettő nyári legeltetésre alkalmas folyóparton, melyhez képest Gyulafehérvár téli udvarhelynek tekinthető (17. kép). Ez támogatja azt a feltevést, hogy Bogát Erdély uraként fejezte be életét.

A Bogátra vonatkozó történeti és helynévi adatok újólag arra figyelmeztetnek, hogy az az Árpád-házi családfa, amit Konstantin művéből megismerhetünk, nem tekinthető teljesnek. Mindenesetre e reánk hagyományozott származási rend önmagában is elégséges ahhoz, hogy a dukátus birtoklásának rendjét nyomon kövessük.

Mint láttuk, Árpád nagyfejedelemsége idején a trónörököszt megillető dukátust Szabolcs birtokolta, és szállása volt a tiszabői böszörmények közelében levő révnél, a Zagyva torkolatánál. A révhez tartozó későbbi hercegi szállások a bal parton, a kemeji részeken helyezkednek el.

A Tisza alsó szakaszának böszörményekkel kapcsolatos révhelyét Becse mellett,¹⁹² Tarras szomszédságából következtethetően Tarhos birtokolta, feltehetően már akkor is, amikor Szabolcs a dukátusban ült (6. kép).

Látszólag megoldható az utódlás problémája azzal a feltételezéssel is, hogy Szabolcs nagyfejedelem Árpád fiait jelölte utódnak. *Tarhos* a Fekete

8. kép. Hercegi szállások a dukátus bihari területén. Jel-magyarázatot l. az 1. kép alatt.

Рис. 8. Стоянки герцогов на бихарской территории дуката. Пояснение условных знаков на рис. 1

Fig. 8. Résidences princières sur le territoire de Bihar du duché. Voir l'explication des signes sous la fig. 1.

● Árpád-fiak szálláshelyei — Места стоянок сыновей Арпада — Résidences des fils d'Árpád
○ Rokonok szálláshelyei — Места стоянок родственников — Résidences des membres de la parenté

Körös egyik ágánál található, mely *Árpád* falu mellett elvezet a nomád szakrális kovács nevét viselő *Tárkány* faluhoz és *Kovácsi* dülőhöz, emellett a Sebes Körös egyik ágának neve, de egy *Tarhos fertő* található Tiszafüred Zám felé eső határán is¹⁹⁴ (8. kép).

A második fiú, *Jelech* (Hülek, Üllő) neve két Nyitra megyei helynévben él: A Vág vecsei révje közelében, Tormocs (utóbb Tornóc) határában 1211-ben *Jelec* helynevet említenek, míg Nyitra mellett Tormos szomszédságában 1156-ban *Jelev* falu tűnik fel, a mai Előd pusztá¹⁹⁵ (9. kép).

Tarhos halálával Üllő került a bihari dukátusba. A Nyírségből az Érmellékre vezető érnél Encsencs mellett feküdt Üllő falu (1321: *Illeu*),¹⁹⁶ Heves megye Tisza-balparti részén pedig két *Üllő* helynevet találunk, az egyik *Kis-* és *Nagy-Üllő* (lapos) Kunmadaras mellett, a másik pedig *Üllő tó* (1349: piscina *Illev*) Tiszabura határában.¹⁹⁷

¹⁸⁸ Uo. II. 737.

¹⁸⁹ Oklevéltár a... Bánffy család történetéhez. Szerk.: Varju E. (Bp. 1908) [továbbiakban: Bánffy okl.] I. 42, 50.

¹⁹⁰ Székely oklevéltár. Szerk.: Szabó K. (Kolozsvár 1872) [továbbiakban: Székely okl.] I. 27; Orbán B., A Székelyföld leírása. V. (Pest 1871) 124—.

¹⁹¹ Wenzel V. 31; Csánki V. 694; Hazai okmt. 336. Oláhbogát nem vonható e vizsgálatba, mert a középkorban Kerék vagy Kerecsnuk volt a neve, l. *Iczkovits E.*, Az erdélyi Fehér megye a középkorban. (Bp. 1939) 59.

¹⁹² Györfly Gy., Geogr. hist. I. 217.

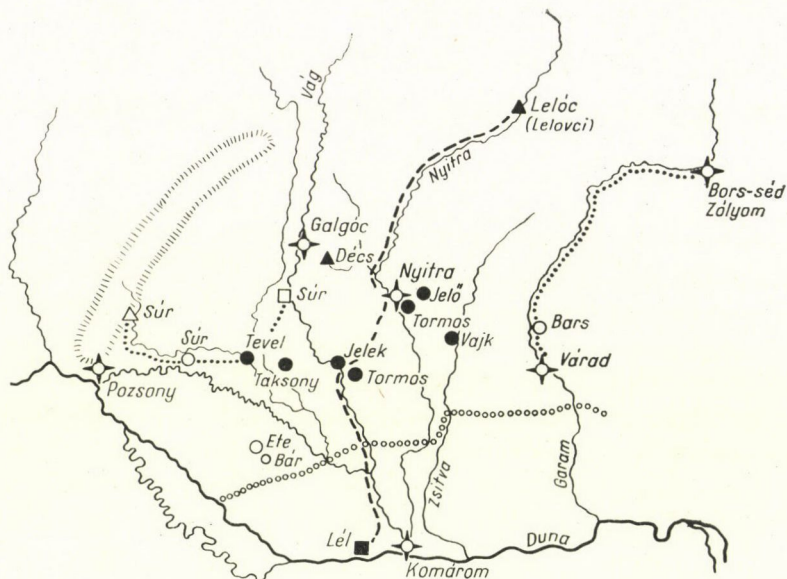
¹⁹³ Uo. 572. Vö. Dienes I., Árpád fia Tarhos ijá-szainak nyomában. ÉT 1969. 13. sz. 610—615.

¹⁹⁴ 1830 évi térkép. Országos Levéltár (továbbiakban: OL) Helytartótanácsi térképek. 11, 61. sz. és Pesty gyűjt.

¹⁹⁵ PRT I. 622, 629; *Knieszsa I.*, Sz 73 (1939) 175.

¹⁹⁶ OL. D1. 1045.

¹⁹⁷ 1830. évi térk. (l. 194. jegyz.) Bánffy okl. I. 164. és Pesty gyűjt.

9. kép. Hercegek és főemberek szállásai a dukátus nyitrai területén. Jelmagyarázatot l. az 1. kép alatt
Рис. 9. Стоянки герцогов и племенной верхушки на нитрской территории дуката. Пояснение условных знаков на рис. 1.

Fig. 9. Résidences des princes et des notabilités sur le territoire de Nyitra du duché. Voir l'explication des signes sous la fig. 1.

- ▲ ■ ● Árpád-házi hercegek szállásai — Стоянки герцогов династии Арпада — Résidences des princes de la maison des Árpád
- △ □ ○ Magyar nemzetségtők szállásai — Стоянки венгерских родовых старейшин — Résidences des chefs de clan hongrois
- A dukátus határai — Граница дуката — Les limites du duché.

A harmadik fiú, *Jutas*, akinek a családi szálláshely közelében levő veszprémi és feltételezhető somogyi udvarhelyeiről fentebb szoltunk, a két dukátus területén helynévi nyomot nem hagyott.¹⁹⁸

Árpád negyedik fia, Zolta anélkül jelent meg a bihari dukátusban, hogy Nyitrában biztos helynévi nyoma maradt volna.¹⁹⁹ Nyírségi szállásának emlékét a *Zolta* víznév tartotta fenn (1325, 1333: *piscina Zultha*)²⁰⁰ Demecser határában, Tas szomszédságában, bihari dukátusának hagyományát pedig Anonymus őrizte meg (8. kép).

Mindez alighanem még Szabolcs fejedelemsége idején zajlott, feltéve, hogy túlélte idős unokaöccseit.

Árpád fiainak korára leszármazottaik szereplése idejéből következtethetünk vissza. A legidősebb: Tarhos és a legfiatalabb: Zolta között majdnem egy generációs eltérés mutatkozik, ha unokáik férfikori szereplését vesszük kiindulásul. Tormas 948-ban járt Bizáncban, Géza pedig 973-ban küldte el követeit Quedlinburgba mint ifjú fejedelm. Szem előtt tartva az e korban megfigyelt

28 éves generációs periódust, Tarhos 892 táján, Zolta pedig 917 körül volt fiatal férfikorban.

Mint említettem, Zolta fejedelemségének nemcsak az ősgesta és Konstantinos eltérő adata mond ellent, hanem udvarhelyeinek fekvése is cáfolja, amihez hozzávehetjük udvarhelyeinek csekély számát is. A biztosan fejedelemséget viselt Szabolcs 8, Fajsz pedig 6 udvarhellyel rendelkezett, míg Zolta emléke csak 2 helynévben maradt fenn.

Zolta bihari hercegsége idején kerülhetett Tevel a nyitrai dukátusba. Szálláshelye a Dudvág mellett Pusztafödémestől keletre fekvő Tevel (1223: *Tewel*) pozsonyi várföld helyén feküdt²⁰¹ (9. kép).

Feltéve, hogy Szabolcs és Fajsz között más nagyfejedeleme nem volt, Fajsz megelőzte az uralomban nagybátyját, Zoltát és unokabátyját, Tevelt. Fajsz, úgy látszik, a somogyi dukátusból került fejedelemségre, aminek a kalandozások idején nagyobb jelentősége volt, mint a biharinak vagy a nyitrainak.

Zolta halála után Tas került a bihari dukátusba, erről tanúskodik a nyírségi *Tas*, melynek Anony-

¹⁹⁸ 1396-ban Ipolyságon, Hont megyében elkövetett hatalmaskodás kapcsán, környékbeli nemesek közt említi *Jutas*-i Pált (Zichy okmt. V. 7), itt azonban Jutast nem találunk.

¹⁹⁹ Zolta esetleges szálláshelyeinek fel nem ismerésé-

hez az is hozzájárulhat, hogy nevét szláv vidékeken bizonyára *Zlato*-nak értelmezték, de egy *Zlatovce*-féle továbbképzésben már nincs jogunk személynevet keresni.

²⁰⁰ Anjou II. 230; Zichy okmt. I. 412.

²⁰¹ Wenzel XI. 172.

mus szerint eredetileg Tasvára (*Forum Thosu*) volt a neve,²⁰² de Tasnak volt szálláshelye Hevesben, a Mátraalján is, a mai Tas pusztánál (1406: *Thas*).²⁰³ Vele egyidőben a nyitrai dukátust Taksony nyerte el, amint erről a Pozsony megyei *Taksony* falu (1214: *Tohsun*)²⁰⁴ tanúskodik, mely Tevel közelében, a Dudvág mellett fekszik. Tas 948 után bekövetkezett halála után Taksony került a bihari dukátusba; emlékét a Heves megyei, Tisza-balparti *Taskony* pusztája (1371: *Taxon*) tartotta fenn Tiszabura mellett²⁰⁵ (8. kép).

Taksonyt utóbb a nyitrai dukátusban Tormás követte. Mint említettem, Tormás neve két helyen maradt meg Nyitrában; Nyitra vár mellett *Tormos* falu és víz (1075/1217: *aqua Tarmas*, 1264: *Turmas*),²⁰⁶ és Vágvecse mellett *Tormocs*, utóbb *Tornóc* (1113: *Durmuz*, *Durmusc*, 1248: *Tormoch*, 1317: *Turmuch*, 1323: *Tormuch*).²⁰⁷ E két hely nem az ingamozgás alsó és felső végpontja volt, hanem egy vár melletti és egy rév melletti szálláshely (9. kép).

Tormást megelőzően, valószínűleg még 955 előtt a nyitrai dukátusba Tas fia Lél került. Lél szálláshelyét a krónikák Nyitrában jelölik meg,²⁰⁸ de az ő esetében klasszikus helynévi emlék maradt ingamozgása alsó és felső végpontjáról. Téli szállása a Komárom mellett nyugatra fekvő *Lél* falu (1075/1217: *Lelu*)²⁰⁹ lehetett, míg vándorlásának felső végpontja kétségtelenül *Lelóc*, más néven *Le-lóc* falu (1232: *Lelevch*)²¹⁰ jelzi a privilegyei medence bejáratánál. A *Lelóc* (szlov. *Lelovce*) név ui. a *Lél* (<*Lelü*) névnek a szláv *-ovce* birtokosképzővel²¹¹ ellátott alakja. Lél nomadizáló útja felülről a Nyitra nyugati partján haladt Nyitra várig, s mivel a folyótorkolat a mocsarak miatt a parton megközelíthető nem volt, Vágvecsenél (ahol korábban Jelek és Tormocs szállásai is állottak!) átkelt a Vág nyugati partjára, s így ereszkedett le a Csallóközbe.

Lél herceg arról vált nevezetessé, hogy ő volt a 955-ben elpusztult magyar sereg egyik vezére.

Az *Annales Sangallenses maiores* szerint *Lele rex*-et nem Bulcsúval együtt fogták el, hanem egy másik csatában, melyet egyidejűleg Lél a csehekkel vívott.²¹² A részleteket közlő *Chronicon Eberspergense* szerint az Ebersberg várnál együtt elfogott *Leli dux*-ot és *Sur rex*-et a vár ura, Eberhard herceg katonái kísérték Regesburgba a vesztőhelyre.²¹³ (*Sur* nevét későbbi források az antik *Assur* névre torzították.)²¹⁴

Lél és Súr közös hadi vállalkozásával összhangban van, hogy a Nyitrával szomszédos Pozsony megye területén ekkor a helynevekből ki-vehetően Súr vezér nomadizált. Nyári szállása Szentgyörgy város helyén lehetett, ahol a nagy *Súr-erdő* és *Súr-rét* őrzi nevét.²¹⁵ Ha az itt eredő patak mellett lefelé haladunk, elérünk *Hegysúr* és *Pénteksúr* (1253: *Sur*) falukhoz²¹⁶, melyhez a *Súr sziget* tartozik; tovább menve a főúton a Vág irányába a szeredi rév mellett a négy faluból álló *Súr* falucsoporthoz jutunk: *Nagysúr*, *Nemessúr*, *Valtasúr*, *Varrasúr* (1291: *quinque terre Sur*)²¹⁷ (9. kép).

Ebből világosan kiderül, hogy a dukátus nyitrai része közvetlenül 955 előtt meg volt osztva Lél herceg és Súr vezér között, és az a seregtest, amelyet ők vezettek, a nyitrai dukátus serege volt.

A magyar hierarchiában járatlan nyugati krónikás talán korkülönbséget akart kifejezni, mikor az ifjú Lél *dux*-nak, Súr *dux*-nak pedig *rex*-nek írta. Súr esetleges Árpád-házi származása mellett viszont felhozható, hogy szálláshelyének emléke Veszprém megye keleti szélén, a Sárvízbe futó Gaja forrásvidékén található (1436: *Sur*), *Surd* falu (1268: *Surd*) pedig Somogy megye délnyugati részén fekszik,²¹⁸ s e két megye korán az Árpádok kezére került, 955-ben épenséggel Fajsz fejedelem öröklött szállásterülete volt. Súr emlékének eltűnése a hagyományból párhuzamba állítható Fajsz emlékének eltörlésével, s ez esetben még arra is lehet gondolni, hogy Fajsz hozzátartozója volt. Súr vezér hagyománya az Osl nemzetség személynévadásában is élt,²¹⁹ ami alapján a Sopron me-

²⁰² SRH I. 63; vö. *Csánki* I. 527.

²⁰³ Uo. 73.

²⁰⁴ PRT I. 629.

²⁰⁵ *Csánki* I. 72.

²⁰⁶ I. 54, 514–515. A mellette levő falu neve más nyelvi közvetítést tükröz, pl. 1274: *Thermus* (Dl. 40116); 1270–77: *Teremech* (uo. 30356).

²⁰⁷ *Knieszsa* I., A zabori apátság... (Bp. 1949) 11; A Pécz nemzetség Apponyi ágának... oklevelei. (Bp. 1906) I. 3, 50, 57–.

²⁰⁸ SRH I. 166, 291.

²⁰⁹ *Knauz* I. 59.

²¹⁰ Hazai okmt. VII. 21.

²¹¹ E képzőre l. *Knieszsa* I., Névtudományi vizsg. ... 1960. 21.

²¹² *Gombos*, A. F., Catalogus ... I. 199.

²¹³ Uo. 552–53.

²¹⁴ Uo. 266; III. 2205, 2439.

²¹⁵ MVV Szerk.: *Borovszky* S. Pozsony vármegye. (Bp. é.n.) 6.

²¹⁶ *Wenzel* II. 243.

²¹⁷ Uo. XII. 516.

²¹⁸ *Csánki* III. 251.

²¹⁹ *Karácsonyi* J., A magyar nemzetségek ... II. 416.

gyében honos Osl nemzetséget tőle származtattam.²²⁰ E származtatásnak azonban nem kedvez, hogy Sopron megyében *Súr* helynevet nem találunk.

Az augsburgi csatavesztés után Taksony lett a nagyfejedelem, Koppány apja Zerind került a bihari dukátusba, ahol a Fekete Körös-völgyi *Zerind* falu (1326: *Zerend*) és a Krassó megyei *Szörénd* (1363: *Zeurend*, 1414: *Zerend*)²²² tartotta fenn szállásainak emlékét, míg Tormás után Géza herceg került a nyitrai dukátusba. Nyitrai szállása neve *Décs* puszta (1276, 1319: *Gyuche*)²²³ annak a pataknak a fejénél fekszik, amely Nyitra vár fölért ömlik a Nyitrába.

Zerind halála után Géza nyerte el a bihari dukátust. Egyik szállása a Körös parti *Décs* vagy *Décsi* puszta (1138: *Geyca~Geysce~Geiche*) Békés megyében; ez 1110 táján is hercegi birtok volt, s mint ilyet adta Álmos herceg a dömösi prépostságnak.²²⁴ Másik szállása a Krassó megyei *Gyécse* falu (1458: *Gewche*)²²⁵ volt, amelynek neve valószínűleg az Al-Duna melletti *Divics* falu nevében őrződött meg. Harmadik, Tisza-balparti szállásának a „kemeji részekén”, Tiszapüspöki mellett *Décse* határ-név tartotta fenn nevét²²⁶ (8. kép).

Itt jegyzem meg, hogy a kemeji részekén bizonyára azért kapott szállásbirtokot a Taksony idejében beköltözött besenyő Tonuzoba vezér,²²⁷ mert házassági kapcsolat fűzte Taksonyhoz. Anonymus szerint Taksony felesége kun volt, márpedig a kipszak kunok csak 1055-ben jöttek Európába, és a kun névvel eleink kezdetben mindenféle nomádot jelöltek, közte besenyőt is.²²⁸

Mivel Heves megye őrzi a legtöbb Árpád-házi herceg nevét, és a hercegek birtoklása itt Szabolcs-tól Gézáig kimutatható, sőt a XI. század második felében Domoszló herceg is itt birtokolt,²²⁹ valószínűnek látszik, hogy Aba Sámuel, ill. apja is házasság révén vált itt birtokossá. Anonymus ugyan az Abák birtoklását Árpád adományára vezeti vissza és Ed és Edemen szerzeményének mondja,²³⁰ de e két állítólagos ős nevének semmi nyoma nincs a megyében.

A fentiekben áttekintettük az Árpádok eredeti családi szállásterületén, a hozzá foglalt területe-

ken és a dukátusokban létrejött udvarhelyeken, külön figyelmet fordítva arra, hogy mennyiben lehet szó folyóparti ingamozgás alsó téli és felső nyári végpontjairól, mennyiben közbeeső, rév melletti szálláshelyekről stb.

Mivel legjobban a korai fejedelmi szállások elhelyezkedésében figyelhető meg a nomád mozgó udvarok rendje, meg kell néznünk, hogy mennyiben érvényesül ez a törzsfői udvarok elhelyezkedésében. E tekintetben az okoz nagy nehézséget, hogy a kétféle vezérnévsor, amely reánk maradt, 200, ill. 300 évvel a honfoglalás után került feljegyzésre, ill. összeszerkesztésre, és hitelesnek csak annyiban tekinthető, amennyiben egyes főúri családok helyesen őrizték meg honfoglaló őseik emlékét. Ha az esetek legnagyobb részében a családi hagyomány tényleg élt honfoglalás kori vagy X. századi ősök nevét és szálláshelyét tartotta fenn, az ősök törzsfői mivolta, szereplésük ideje és a megadott családi kapcsolat (pl. apa—fiú viszony) megbízhatatlan. Ez annál sajnálatosabb, mert csak a családi kapcsolatok ismeretében tudtuk az Árpádok szállásrendjét nagyjából rekonstruálni. Ha csupán a krónikák és Anonymus adta származásrend volna ismeretes (*Árpád — Zolta — Taksony — Géza és Mihály*), semmit sem tudnánk Tarhos, Jutas és Üllő ágáról, valamint szállásrendjéről, és bár a Duna menti ingamozgás és dukátus feltehető volna, az egymás után következő nemzedékeknek egy-egy vármegyényi területen való elhelyezkedése nem tűnne szembe.

A törzsfők családjában csupán két esetben ismerünk megbízható családi kapcsolatokat, ezek a családfatörések azonban elégségesek arra, hogy a fenti szállásrend szélesebb elterjedtsége igazolható legyen.]

Mint fentebb említettem, Konstantin császár közli, hogy Kál *karchas* fia volt Bulcsú *karchas*, aki Bizáncban vendége volt.²³¹ A krónikák Vérbulcsút a hét vezér között sorolják fel, és megmondják, hogy szálláshelye a Balaton mellett volt.²³² Anonymus, aki a Vérbulcs-nem hagyományait nem ismerte, és Bulcsút tévesen Bogát fiának mondta, egyikőjüket sem sorolta a hét vezér közé, és szálláshelyüket sem jelölte meg.

²²⁰ Tanulmányok 20.

²²² *Csánki* I. 748, II. 107.

²²³ OL. DL. 896, 95607. Figyelemre méltó, hogy fentebb, Patvarócnál, a Vág mellett volt *Kisdécs* föld (1263: *Kusdeuch* PRT II. 324).

²²⁴ MNy 32 (1936) 133, 204.

²²⁵ *Csánki* II. 99.

²²⁶ 1830. évi térkép I. 194. j.

²²⁷ SRH I. 116.

²²⁸ *Györffy Gy.*, Anth 2 (1948) 154—176.

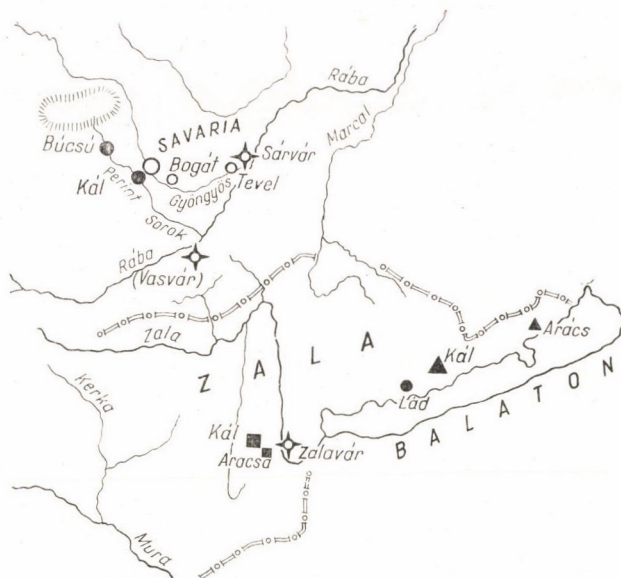
²²⁹ Mon. Vat. I/4. 579.

²³⁰ SRH I. 73.

²³¹ Ed.: *Moravcsik Gy.*, 178—179.

²³² SRH I. 167, 292.

A balatoni szálláshellyel pedig összhangban van, hogy a Vérbulcs, más néven Lád nemzetség a XIII. században a Zala megyei Lád faluban, a mai Badacsonylábdin volt birtokos.²³³ Világos ebből, hogy a 920–927 között érett férfikorban levő Kálnak és a 948–955-ben főméltóságként szereplő Bulcsúnak harmad-negyedizigleni leszármazotta volt Lád, a nemzetség Szent István-kori őse. Bár Kál apját, aki a honfoglalás idején volt férfikorban, nem ismerjük, és azt sem tudjuk, hogy viselte-e a görög feljegyzésben szereplő *karchas* méltóságot, melynek mind olvasata, mind a magyar helynevekkel való azonosítása vitatott, Kál nomadizálásának útvonala rekonstruálható. Nyári szállása valószínűleg a Balaton zalai partjáról nyíló *Kál* völgyben volt, ahol neve ma is él *Köveskál* és *Mindszentkál* falvak nevében (1171: *Kal*).²³⁴ A völgytől nem messze, a Badacsony nyugati oldalán levő, kies fekvésű *Lábd*i (1340: *Laad~Lad*)²³⁵ melyet az elszegényedett utódok sokáig őriztek, feltehetően a nemzetségi kultushely közelében volt. Kál, nagyjából a Balaton partvonalát követve, amennyiben ez a mocsaraktól lehetséges volt, Zalavárhoz, a IX. századi Mosaburghoz érkezett, melynek közelében *Dióskál* (1256: *Kaal*)²³⁶ őrzi nevét. Bár e délies fekvésű hely tekinthető Kál téli szállásának is, és kezdetben talán az is volt, Kál legkésőbb a *karchas* méltóság elnyerésével egy antik romváros mellett állította fel téli udvarhelyét, úgy, mint Árpád és Kurszán. Savaria, a mai Szombathely városnak a Perint patak felé eső oldalán feküdt *Kál* (1264: *Kaal existens inter villam hospitum de Zombothel et . . . villam Perin*)²³⁷; Kál Zalavártól a Zala folyó mentén, majd a zalabéri hajtúkanyar után az egyik mellékvíz mellett viszonylag egyenes úton mehetett át a Rába vízrendszeréhez tartozó Sorok-Perint folyásához. Ugyanitt, Szombathely felett, a Perint melletti

10. kép. Kál és Bulcsú szállásterülete. Jelmagyarázatot l. az 1. kép alatt

Рис. 10. Территории, занятые Калом и Булчу. Пояснение условных знаков на рис. 1.

Fig. 10. Le territoire des résidences de Kál et de Bulcsu. Voir l'explication des signes sous la fig. 1.

Búcsú falu (1433: *Bulchu*)²³⁸ őrzi nevében Kál fia Bulcsú szállásának emlékét (10. kép).

Ami a Kál és Bulcsú helynevek országos elterjedését illeti,²³⁹ ezek Zalat kivéve többhelyütt ott fordulnak elő, ahol Bogát szállásai is fellelhetők. *Bulcsó* falu (1327: *Bulchu*) Baranyában Bogáttalke közelében feküdt,²⁴⁰ s ha hozzávesszük, hogy Tolnában, Várong mellett is volt egy *Bulcsú* (1250: *Bulsuch*)²⁴¹ az elhelyezkedés a fejedelemmel való kapcsolatra mutat. E kapcsolat többféleképpen magyarázható; lehet a jobbágyúr függősége az uralkodótól, amennyiben a *karchas* a fejedelem udvara közelében rendelkezhetett szálláshellyel; Anonymus pl. kifejezetten állítja, hogy Árpád csepeli nyári szálláshelyén minden vezérnek volt

²³³ Karácsonyi J., A magyar nemzetségek . . . II. 343–345.

²³⁴ Jakubovich E.—Pais D., Ómagyar olvasókönyv. (Pécs 1929) 42; Csánki III. 66; Pais D.—Rásonyi Nagy L., MNy 25 (1929) 121.

²³⁵ Csánki III. 76.

²³⁶ Uo. 66; MNy 25 (1929) 121. Bulcsú leszármazotta vagy jogutóda lehet az Aracs nemzetség is, melynek egy tagja Bulcsú nevet viselt (Karácsonyi J., A magyar nemzetségek I. 132), s Aracs falujukhoz képest Arács nyári szálláspár lehet (vö. Csánki II. 587, III. 29).

²³⁷ Csánki II. 760.

²³⁸ Uo. 739.

²³⁹ E neveket Pais Dezső állította össze [Kálra I. MNy 25 (1929) 121–122; Bulcsúra I. uo. 51 (1955) 442–444] és Szántó Imre térképezte fel [Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve 7 (1961) 487]. A Sopron megyi Kál (1234: *Cal*, Csánki III. 591) idevonását némileg kétségesse teszi, hogy egy 1212-i kétes hitelű oklevél

szerint e tájon Szent Istvántól egy *Kaal* nevű német hospes kapott földet, a későbbi *Kyal*-t [Urkundenbuch des Burgenlandes. Szerk.: Wagner, H., (Graz–Köln. 1955) — (továbbiakban: Bgl.) I. 62–63]. A Fejér megye Solt székében fekvő mai Kál pusztá (1464: *Kall*, Csánki III. 333), mely 1163 körül *Coll* alakban szerepel (Hazai okmt. VI. 3), aligha tartozik ide, még kevésbé a Belső Szolnok megyei Kálna (1325: *Kalna* Bánffy oklt. I. 50). Ide sorolandó viszont a Temes megyei Kál (1211: *Kaal* Bgl. I. 61). A *Bulcsú* helynevek Bulcsúval való összekapcsolása tekintetében óvatosságra int, hogy divatos Árpád-kori személynév volt [I. Pais D., MNy 51 (1955) 434–443]. Az állítólagos Fejér megyei *Bulcsú* adatot (Csánki III. 321) már Pais Dezső helyesen az Esztergom megyei Búcs-ra vonatkoztatta.

²⁴⁰ Györffy Gy., Geogr. hist. I. 476; Csánki II. 476. Reuter Camillo figyelemztetett, hogy a baranyai Kál adat (uo. 493) nem megbízható.

²⁴¹ Hazai okmt. 18.

curia-ja és *villa*-ja.²⁴² Lehet családi, ahol nem szükséges fiági összetartozást feltételezni, hanem lehet beházasodásról szó. A Heves megyei *Kál* (1352: *Haromkaal*), az Abák debrői uradalmának része²⁴³ éppenséggel olyan területen fordul elő, ahol más fejedelmi vő és sógor is nyert szállásterületet. Torda megyében a Tordától nyugatra kereshető *Bu(l)cs(telke)* (1358: *Buch*, *Buchtelku*, 1440: *Bulchthelke*)²⁴⁴ önmagában nem sokat mondana, ha Maros székben, melynek területe eredetileg Tordához tartozott, nem találánánk egy *Kál* falut (1332: *Kaal*)²⁴⁵, nem beszélve a két itteni Bogátról. Kál és Bulcsu itteni jelentkezése felfogható úgy, mint az első ideiglenes erdélyi szálláshely maradványa, de mindenképpen kapcsolatba hozható azzal, hogy a *karchas* sószerűségletének fedezésére Torda megyében szállásokat tartott fenn. A XI. századtól a magyarországi főegyházak rendelkeztek Torda körül sószállítók falvaival, a határvárispánok (pl. a vasvári ispán) pedig maguk gondoskodtak a szállításról, s ezt a fő utak mellett levő várnépi falvak bonyolították le, melyek olykor a vár (pl. Bodrog, Bolgyán, Vasvár) nevét viselték.²⁴⁶

Bizonyára erre vezethető vissza, hogy a Torda és a Balaton közti fő útvonalon Bulcsú nevét viselő szállások sorakoznak: a Maros völgyében Arad mellett *Bulcs* (1225: *Bulch*), a Tisza parti Zenta mellett *Bulcsú* föld (1224: *terra Bulsu*), a Duna parti Bodrogvár közelében *Bulcsúszeke* (1416: *Bwchw Zeke*)²⁴⁷ s ez elvezet a baranyai Bulcsóhoz.

Ha ismernénk Kál apjának, testvéreinek és fiainak nevét, világosabban látnánk a tekintetben, hogy a nemzetség megmaradt-e Zala megye határai között, ha pedig a *karchas* méltóságnév magyar és szláv kiejtése ismeretes volna, talán távolabbi szállásait is megfoghatnánk. Sajnos, a névnek nincs elfogadható etimológiája, és így a helynevekben való jelentkezése sem kísérhető nyomon.²⁴⁸

A gyulák udvarhelyeinek megállapítása tekintetében kedvezőtlen helyzetben vagyunk, mert a források általában nem személynevükön, hanem méltóságnévükön emlegetik őket. Konstantin császár a nagyfejedelem után következő főbírói méltóságot *jilász* (γυλάς) néven említi, Skylitzes pedig közli, hogy a gyula (γυλάς), követve Bulcsu vezér példáját, elment Bizáncba és megkeresztelkedett,²⁴⁹ személynevét azonban nem adja meg. Bővebb krónikáink XI. század végi feljegyzésű része tartalmaz néhány figyelemre méltó szájhagyományt Erdély korai történetéből. A hét vezér között felsorolt *Gyula* vezérről azt mondja, hogy Erdélyben vadászat alkalmával egy nagy várost talált, amelyet valaha a rómaiak építettek.²⁵⁰ E mondatban sajátosan keveredik a realitás és a legenda. Amint Árpád *Sopianae*, Kurszán *Aquincum* és Kál *Savaria* romjai mellett választotta meg téli udvarhelyét, úgy a gyula is egy római város, *Apulum* romjai alatt ütötte fel állandó szállását. A vadászat közben való új otthon találása viszont ősi euráziai mondamotívum, amely a szarvasüldözés mondájához kapcsolódik. Gyula és Kál utódai bizonyára ugyanúgy mesélték a szarvasüldözés közben való római városra bukkanást, amint Anonymus elbeszéli a vadászó Bors vezérről vára fel-találását.²⁵¹ A beköltöző Gyulát mondja továbbá a krónika Sarolt apjának, már pedig Anonymus helyesen a honfoglalás utáni harmadik generációba teszi Sarolt apját, s ilyen módon a Tisza-vidéki Zombor fivére, „Gyula” lehet a beköltöző. Az erdélyi Fehérvár kiépítése azonban már megtörténhetett Bogát alatt, amikor is építése nagyjából egybeesnék Székesfehérvár első építésével.

A beköltözött „Gyula” leánya volt Sarolt, Szent István anyja.²⁵² A kortárs német Thietmar ugyan lengyel forrásból szláv néven említi István anyját, *Beleknegini*-t ami végső fokon a török *Sar-aldy* 'fehér hölgy' név fordítása, valamint apját, *Procui*-t, aki az utolsó Gyulával azonosítható,²⁵³

²⁴² SRH I. 88.

²⁴³ Csánki I. 64; Karácsonyi J., A magyar nemzetségek... I. 53.

²⁴⁴ Csánki V. 696.

²⁴⁵ Ortvojt T., Magyarország egyházi földleírása... II. (Bp. 1892) 657.

²⁴⁶ Csánki I. 767; Györffy Gy., Geogr. hist. I. 876, 892.

²⁴⁷ Uo. 174, 714; Csánki II. 195.

²⁴⁸ A *karchas* név irodalmát I. Moravcsik Gy., Byzantinoturcica II² 155. Többnyire az anonymusi Tuhutum fia *Horca* vezérnévvel azonosítják, mely *Harka* helynevekben jelentkezik, ez azonban ugyanúgy nem bizonyított, mint az a *Hóman Bálint* által másodszor felvetett ötlet, hogy a *karhán* név a *tarhán* méltóságnév változata [Szent István (Bp. 1938) 60]. Viszont ha a

tarzan méltóságnév egyik magyar megfelelője *Tarján*, akkor a *karhās*, mely lehet egy *karchan* név görögös nominativusa, *karján* alakban is jelentkezhet. Ilyen helynevet tényleg találunk Bodrog megyében (1211: *Karian*, I. Györffy Gy., Geogr. hist. I. 722) éppen Bulcsú föld tőszomszédságában. A kérdés véglegesen csak biztos etimológia ismeretében oldható meg.

²⁴⁹ L. Moravcsik Gy., SzIEMl. I. 392 — Ua., Byzantinoturcica II² 115.

²⁵⁰ SRH I. 290.

²⁵¹ Vö. Györffy Gy., Krónikáink... 35–38; Ua., Tanulmányok... 113–114.

²⁵² SRH I. 69, 291, 312.

²⁵³ Gombos, A. F., Catalogus... III. 2203, vö. Melich J., A honfoglaláskori Magyarország. Bp. 1923 — 247–257.

de hogy e szláv közvetítéssel feljegyzett név mögött milyen magyar személynevet kell keresnünk, arra biztos választ nem tudunk adni.²⁵⁴

Anonymus műve 24. fejezetében említi az István királynak ellenszegülő kisebbik Gyulát (*Gyla*) két fiával, s ezeket meg is nevezi *Biua*, helyesebben *Bua* (gen.: *Bue*) és *Bucna* (gen.: *Bucne*).²⁵⁵ Ugyanezt a két személyt *Bua* és *Buhna* néven az ősgesta írója abba a szerepben jelenítette meg, amelyben az Altaichi évkönyvek Péter király alatt *Stoizlo* és *Pezili* főembereket.²⁵⁶

Bua, *Buhna* és *Sarolt* neve sajátos módon bukan fel a középkori Küküllő megye helyneveiben. Két réves falu viselt *Bua* nevet, az egyik a Nyárádnak a Marosba ömlése alatt, küküllői területen Nyárádtőbua (1435: *Nyaradteubua*), a másik *Bényebua* (1431: *Benyebua*, 1664: *Bényebuva*, 1681: Szpin alias *Bénye Buja*)²⁵⁷ a Kisakna felől jövő Sós-patak torkolatánál, hol egyik oldalon *Bénye* (román *Biia*), másik oldalon Szpin, egykor *Buja* (Kistövis, ma Lunca Tîrnavei) fekszik. Úgy látszik, hogy az idősebb Gyula-fi Buja e két hely között vándorolt, útvonala nagy részét a Kis-Küküllő északi partján téve meg, és évente kétszer elhaladva a régi Küküllővár mellett, mely a jobbparton feküdt.

Az ifjabb *Buhna* nevét a mai *Bonyha* falu (1291: *Bahna*)²⁵⁸ tartotta fenn a Kis-Küküllő déli partján, s így bizonyosra vehető, hogy a bal parton sétált fel s alá. A Nagy-Küküllő északi partján, a Székelyföld határán megtaláljuk a harmadik biztosan ismert családtag, Sarolt nevét az 1301-i *Sarold* falu nevében;²⁵⁹ folyóparti szállásváltó útja ugyanúgy a két Küküllő torkolatához vezetett, mint Bujáé és Bonyháé, s e helyen feküdt Böszörményszancsal (1350: *Bezermen Zanchal*) izmaelita telep.²⁶⁰ Eszerint Küküllő megye vizei a gyula közvetlen családtagjainak jutottak osztályrészül. Összhangban van ezzel, hogy amikor István király az utolsó gyula 1003-ban történt legyőzése után rokonát, Erdőelvi Zoltánt ültette be a gyula helyére, ez a Nagy-Küküllő déli partját kapta meg. *Zoltán* falu

(1341: *Zoltan*)²⁶¹ ui. a Nagy-Küküllő egyik déli mellékpatakja mellett, a Székelyföld határán, jellegzetes nyári szálláshelyen található. Zoltán ingamozgásának téli végpontja Gyulafehérvár, ill. a szemben fekvő Váradja (földvár) lehetett (11. kép).

Amint Bogátnak az Olt mellett is volt nyári szállása, ugyanúgy Zoltán is rendelkezett Olt menti szállásokkal. A barcasági Olt-kanyarban két helynév tartotta fenn emlékét: Zoltángyepü (1349: *Zoltangypew*) Hidvég és Bölön között és *Zoltán* falu (1366: *Zoltam*, 1439: *Soltan*),²⁶² Sepsiszentgyörgy közelében északon. Hogy itt nem későbbi elnevezésről van szó, hanem a gyulák legelőinek birtokbavételéről, azt a Zsombor és Doboka nevek itteni megismétlődése mutatja.

Anonymus Sarolt apjának, Gyulának öccsét *Zumbor*-nak nevezi, és szállásterületét Esküllő körül, Doboka megyében jelöli meg, ahol az Árpád-korban a *Zsombor* nemzetség (*genus Sumbur*) birtokolt. Ha a 950 körül élt magyarországi *Zombor* és az 1000 körül élt *Zsombor* személy szerint nem is azonosítható, és az a genealógiai levezetés sem fogadható el, hogy Buja és Bonyha Zombor unokái voltak,²⁶³ az István király korában élt Zsombornak a gyulákkal, ill. Zomborral való rokonsága igaz lehet.

Zsombor 1002 előtt egy észak-erdélyi nemzetség (törzsi alcsoport) ura volt, ahol három *Zsombor* falu őrzi szállásainak emlékét. Mint másutt kifejtettem, Zsombor uralmi területének kétharmad részét és várát István király sajátította ki, ide ültette be ispánját, Dobokát, és erről kapta nevét Doboka vár és vármegye.²⁶⁴

A nomád folyóparti szállásrend ismeretében feltehető, hogy Zsombor a Szamos és a bele folyó Almás és Mélyes patakok mentén váltotta szállásait, bár arra, hogy a dési sóbányát és környékét uralta volna, nincs nyom. Szamos-parti útjának elzárásaként is fogható fel a Szamos mellett fekvő *Kisdoboka* (1553: *Doboka*),²⁶⁵ mely egyben Doboka itteni nyári szállásának tekinthető.

²⁵⁴ Miklosich nyomán Melich János a névben a szláv *prokō* 'maradék' szónak az -*uj* képzővel ellátott alakját látja (uo. 253–255). Az -*uj* nagybácsinév képzőre l. MNy 66 (1970) 327. Bár fel lehet tenni egy *Prok* nevet magyar -*d* kicsinyítéssel és ebből (*Prokd* > *Prohd* > *Projd*) szabályosan *Parajd* ~ *Parád* vezethető le, de mivel ezekre középkori adatunk nincs és Erdélyben csak egy helyen fordul elő, idetartozása nem bizonyítható. A Nagy-Küküllő menti *Paratěj* (1359: *Prothia*, 1369: *Paratee* l. Zimmermann, F.—Werner, C. Urkundenbuch der Deutschen in Siebenbürgen. (Hermannstadt 1892) — [továbbiakban: Zimmermann—Werner] II. 157, 326) idevonásának hangtani nehézsége is van.

²⁵⁵ SRH I. 67, 69.

²⁵⁶ Uo. 336. Stoizla és Pezili szerepére l. Jakubovich

E., MNy 23 (1927) 228–240.

²⁵⁷ Csánki V. 869, 888; Tagányi K., Emlék Szily Kálmánnak. (Bp. 1918) 84.

²⁵⁸ Bánffy okmt. I. 27.

²⁵⁹ Zimmermann—Werner II. 6.

²⁶⁰ Anjou V. 411.

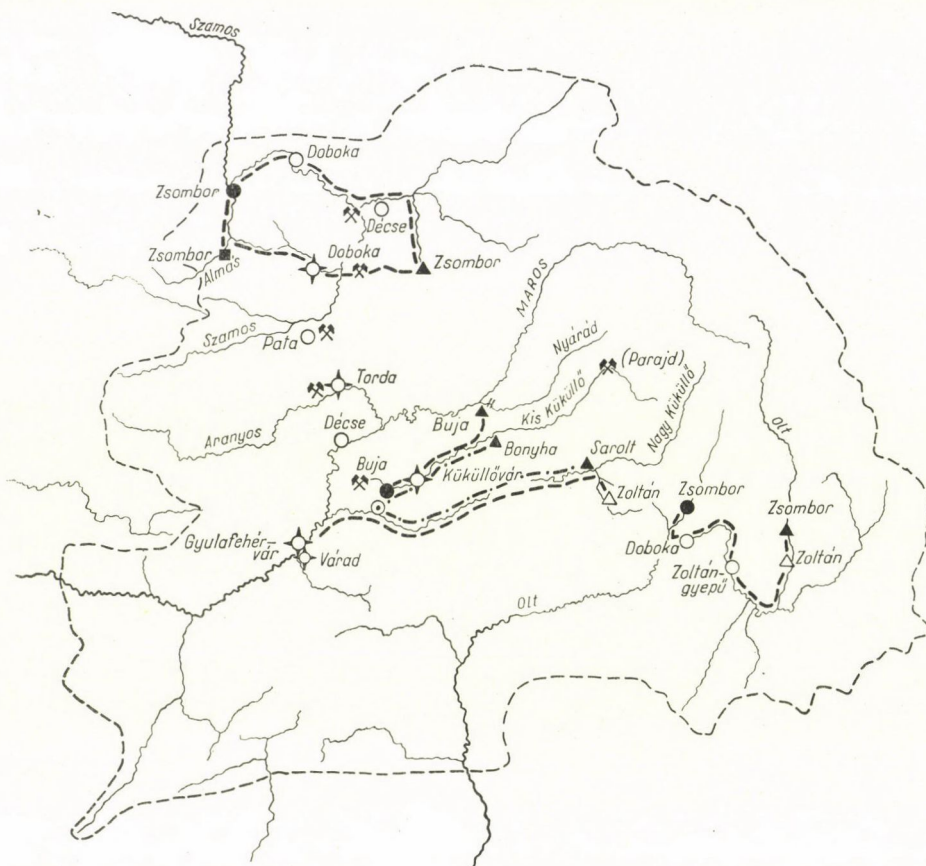
²⁶¹ RI 1929. 148.

²⁶² Székely okl. I. 57, 66, 139.

²⁶³ Amennyiben Boja és Bonyha „Zsombor” unokái lettek volna, szállásaik főleg Doboka megyében jelentkeznének. Itt jegyzem meg, hogy a Bolyai családnak nevet adó *Bolya* falu, melynek nevét 1296-ban *Bulla*-nak írják (Zimmermann—Werner I. 202), nem vonható ide.

²⁶⁴ Györffy Gy., Tanulmányok ... 32–33.

²⁶⁵ Kádár III. 341.

11. kép. Az erdélyi gyulák szállásrendje 1000 körül. Jelmagyarázatot l. az 1. kép²⁶⁶ alatt
 Рис. 11. Система стоянок трансильванских князей рода Дюлы около 1000 года. Пояснение условных знаков на рис. 1.
 Fig. 11. L'ordre des résidences des membres de la famille Gyula de Transylvanie vers 1000. Voir l'explication des signes sous la fig. 1.
 ▲ ■ ● Gyula családbeliek szállásai — Стоянки членов семьи Дюлы — Résidences des membres de la famille Gyula
 △ □ ○ Árpád-háziak és más rokonok szállásai — Стоянки членов династии Арпадов и других родственников — Résidences des membres de la maison des Árpáds et d'autres parents
 ✕ Sóbánya — Соляные копи — Saline

A Doboka és Zsombor szállásnevek azonban megismétlődnek az Olt-kanyarnál is. A Homoródszenti Székelyzsombort (1481: *Sombor*) és a Sepsiszentgyörgy feletti Zsombor pusztát (1342: *Sumbur*)²⁶⁶ összekötő Olt-szakaszon találjuk *Datk*, hajdan *Doboka* (1235: *Dubucha*)²⁶⁷ falut, valamint a két említett Zoltánt (11. kép). Ez valószínűvé teszi, hogy Zsombor a legyőzött Gyula fivére volt és 1003-i meghódolásuk után a családi birtokaikhoz tartozó Olt-parti legelőszakaszt egyrészt Csanád apja Doboka, másrészt Erdőelvi Zoltán nyerte el.

A *karchas* és a gyulák családjából fennmaradt megbízható családfatörédek ugyanolyan alkalmasnak bizonyultak a nomád főúri szállásrend vizsgálatára, mint az Árpádoké, és hasonló eredményre vezettek. A gazdasági szükségletek által

meghatározott szállásváltó útvonal apáról fiúra öröklődik, akkor is, ha a fiú apjától-anyjától megválva új udvarhelyet épít magának, a felnőtt testvérek pedig más-más folyóparton nomadizálnak és építik ki udvarhelyeiket. Hogy ezeknek nem maradt meg a neve minden esetben, az természetes. Az apa szálláshelyén maradt legkisebb fiú örökölhette a szálláshelyet apja nevével együtt, de voltak már a X. században kialakult földrajzi köznevek, (pl. *Fehérvár*, *Várad*) amelyek neve a birtokos változásával nem változott. Ha ehhez hozzávesszük, hogy egy évezred óta a helynévanyag milyen változáson ment át, csodálnunk kell a X. századi szállásnevek fennmaradását, s ezt elsősorban annak kell betudnunk, hogy a honfoglalással — eltekintve egy-két régi város nevé-

²⁶⁶ Székely okl. I. 237, VIII. 18. Ez lehetett Zsombor nyári legelője, honnan Szamos-vidéki téli szállásaira Csi-

kon át vezetett út.

²⁶⁷ Zimmermann — Werner I. 63.

től — a települések nevei kicserélődtek, és az új névadás az új szállásbirtokosok és intézményeik megjelölésével történt.

Befejezésül áttekintem, hogy a fenti települési rendszer ismerete mennyiben segít hozzá a krónikákban megadott „hét magyar” törzsfők hitelességének megállapításához.

*

Anonymus Álmos fia Árpád és Előd fia Szabolcs után Ónd (*Ound~Oundu*) fia Ete vezért szerepelteti harmadik helyen, és tőle származtatja a Kalán és *Colsoy* nemzetséget. A továbbiakban a Tisza mellett, Csongrád megyében jelöli meg azt a helyet, ahol Ónd birtokokat kapott; 1200 körül ugyanis itt volt birtokos a Kalán nemzetség.²⁶⁸

Anonymus hagyományainak forrása itt kettős. Egyrészt Kalán nembeli Kalán püspök III. Béla kancelláriájának vezetője volt, ahol Anonymus is működött, másrészt a szerző otthonának tekinthető Takta-melléken máig megtalálható Ónd (1247: *Ound*)²⁶⁹ falu, melynek névadójáról legendák keringhettek.

Ha középkori helynévanyagunkban Ónd szálláshelyei után keresgélünk, arra az eredményre kell jutnunk, hogy Ónd az Árpádokkal vetélkedő távolságú folyami partvonallal rendelkezett, nagyjából azon a területen, ahol Anonymus szerint a honfoglalás előtt *Salan dux* országa terült el.

Az Ónd és leszármazottai nevét fenntartó helynevek két szakaszt tüntetnek fel, az első Zemplén megyére korlátozódik, a második a Tisza-jobbpartra terjed, kb. Alpártól Titelig.

Zemplén megye déli végén található az említett Ónd falu, mely a Hegyalja védett öblében téli szállásnak tekinthető. A Bodrog jobb partján felfelé haladva elérkezünk a Bodrogra torkolló *Ondava* folyóhoz, melynek nevéből már Melich megállapította, hogy a magyar Ónd személynévnek a szláv *-ava~-ova* birtokosképzővel ellátott alakja.²⁷⁰ Nem lehet kétséges, hogy az Ondava folyót a helyi szláv lakosság onnan nevezte el, hogy nya-

ranta mellette táborozott Ónd. Emellett az Ondavával párhuzamos *Laborc* folyó mellékága, az *Udva* (1451: *Wdwa*)²⁷¹ falunál torkolló *Udava* folyó nevében ugyanezen szláv név nazális nélküli, szláv ajkon megőrzött változatával állunk szemben, mint erre már Melich rámutatott.

A hosszú, keskeny Zemplén megye kiválóan alkalmas volt a nemzetségfők nomadizálására, és itt egész sora maradt meg magyar–szláv kettős szállásneveknek. A Sajó zempléni torkolatánál levő *Csécs* falu (1316: *Chech*)²⁷² Ondava-parti szláv párja: *Csicsva* (1350: *Chychwa*).²⁷³ Meg kell jegyezni, hogy a Sajó borsodi torkolatánál levő *Csécs* (1281: *Chech*) falunak is van egy hegyvidéki párja: a Sajóba ömlő Bódva mellékvizénél fekvő *Csécs* (1317: *Cech*),²⁷⁴ és felvethető, hogy ugyanezen Csécs neve rejlik a Tisza partján, Zenta mellett fekvő *Csecstó* (1224/1389: *Chechtow*, ma *Csésztő~Csesztó*) halastó nevében,²⁷⁵ e tájon ui. Ónd vezér utódai birtokoltak. Külön figyelmet érdemel az a rövidebb folyómenti helynévpár, amely a Bodrog mellékvizénél, a Ronyvánál található. Torkolatánál fekszik *Borsi*, Rákóczi szülőfaluja, míg a Ronyván felfelé haladva elérünk a *Bózsva* patak melletti *Bózsva* faluhoz, melyek Árpád-kori neve *Borsova* (+1264/1324: *fluvius Borsoa*, *possessio Borsua*)²⁷⁶ (12. kép). Amennyiben ennek névadója az a nagyhírű *Bors* vezér volt, akitől Anonymus a Miskolc nemzetséget származtatja, és akinek neve a Felvidéken másutt is megmaradt *Bors* és *Borsova* helynevekben,²⁷⁷ akkor *Bors* elnyerte Ónd szállásterületének egyik oldalvölgyét. Mivel idegen nemzetséghez tartozott, ez elsősorban beházasodás révén volt lehetséges.

Zemplén megye X. századi szállásviszonyaihoz megjegyzendő, hogy területén sem Árpád-házi hercegnevek, sem Ába ősök nevei, így Ed és Edemen, nem kerültek elő, ami kapcsolatban állhat azzal, hogy az Abák legősibbnek mondott Takta vidéki birtokai az Árpád-korban nem is Zemplén, hanem Szabolcs megyéhez tartoztak. Ilyen módon a zempléni honfoglalás-kori magyar sír inkább kapcsolható Ónd családjához, semmint az Árpádokhoz vagy

²⁶⁸ SRH I. 41, 83–84; Györffy Gy., I. 882–883. A *Colsoy* nemzetségnevet többnyire a *Kölcs* személynévvél vetik egybe, de a két név vokalizmusa eltér, és *Kölcs* nemzetséget nem ismerünk. A név elsősorban egy *Kalsa*, másodsorban *Kalcsa*-féle személy és helynévnek felel meg, ilyen nemzetségnév azonban mindeddig nem került elő, ha csak a Doboka megyei *Kalocsa* nemzetséget nem vonjuk ide (vö. Karácsonyi J., A magyar nemzetségek... III. 71).

²⁶⁹ Wenzel VII. 223; Csánki I. 358.

²⁷⁰ Honf. Mg. 128–129. A mai Ondava a középkor-

ban nagyrészt Bodrog nevet viselt; az Ondava név a Tavarna felől beömlő Ondavkáról terjedhetett át.

²⁷¹ Csánki I. 364.

²⁷² Uo. 344–45.

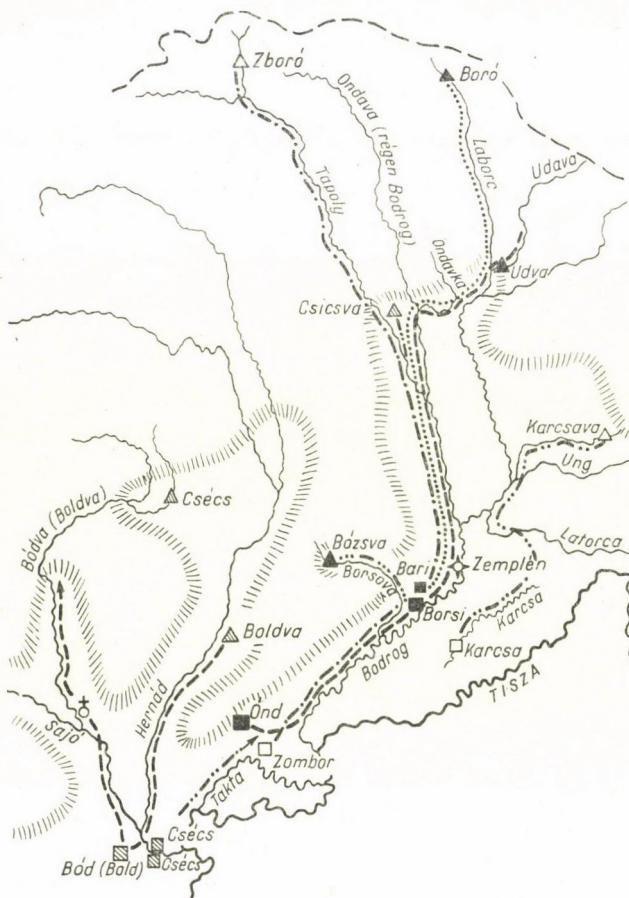
²⁷³ Uo. 344–45.

²⁷⁴ Györffy Gy., I. 76, 766.

²⁷⁵ Uo. 715.

²⁷⁶ Uo. 71.

²⁷⁷ Uo. 414, 431, 520, vö. Melich J., Honf. Mg. 208, 361–362.

12. kép. Felső-Tisza-vidéki szálláspárok. Jelmagyarázatot 1. az 1. kép alatt

Рис. 12. Парные стоянки на Верхней Тиссе. Пояснение условных знаков на рис 1.

Fig. 12. Résidences d'hiver et d'été de la région de la Haute Tisza. Voir l'explication des signes sous la fig. 1.

..... Szállásváltó utak — Пути кочевий —
— Routes entre les résidences

Abákhoz.²⁷⁸ Mindenesetre Zemplén vára olyan nemzetségfői vár volt, amely mellett Ónd és utóda évente kétszer elhaladt.

Ami a megye XI. század eleji birtokviszonyait illeti, látszólag Szent István kori főember is rendelkezett benne kettős szálláshellyel.

Az István korában élt főemberek neve maradt fenn a legtöbb úri nemzetség nevében.²⁷⁹

Az Óndtól leszármazó Kalán, más néven Bor vagy Bár nemzetség nevében Kalán (Colan) a Géza kori, Bor vagy Bár (Bor, Boor) pedig fel-

tehetően az István kori ős nevét őrzi.²⁸⁰ Zemplén megyében, a Sátoraljaújhely melletti Bari falu (1332: *Bary*)²⁸¹ tarthatta fenn nevét. Valószínűleg az ő hegyvidéki szállása volt Boró vagy Borró (szlov. *Borowé*),²⁸² mely Udva falu felett, a Labore forrásánál található.

A Gyula—Zombor nem korábban élt ősének, Zombornak a nevét tartotta fenn a Zemplén megyei Zombor falu (1316: *Zumbur*), melyet akkor említene, amikor a nemzetség utolsó férfitagja, Sebret fia Erdő elhalt.²⁸³ Nyári szállása az Ondava mellékfolyójának, Toplának a forrásvidékénél fekvő Zboró-nál lehetett; ez ugyanis az eredetibb szláv *Zomborov nazális nélkül megőrzött alakja.

A korai szálláshelyek kettős magyar—szláv elnevezései nem csupán Zemplén megyére korlátozódnak. Ilyen lehet pl. a bodrogközi Karcsa (1443: *Karacha*) falunak megfelelő Ung megyei *Karcsava* (1405: *Korchwa*),²⁸⁴ és ilyen Borsod megyében a Muhi mellett elpusztult Bód (1269: *Bold*)²⁸⁵ falu két szláv névpárja: a Bódva folyó (1200 k: *Buldua*), ill. a mellette fekvő Boldva falu (1293: *Buldoa*) és az Abaúj vármegyében, a Hernád bal partján Boldva falu és vár (1295 körül: *possessio et castrum Boldua*), melynek neve Boldókő~Bodókő alakokon keresztül vezetett el a mai népetimológias Boldogkő-höz²⁸⁶ (12. kép).

A névadó szláv lakosság esetében számolni kell azzal, hogy itt, a Felső-Tisza vízterületén az a bolgár—szláv lakosság élt, amelyről Anonymus azt állítja, hogy a honfoglalás előtt a bolgár kagán telepítette ide (*Keanus magnus, dux Bulgarie... usque ad confinium Ruthenorum et Polonorum fecisset ibi habitare Sclauos et Bulgaros*).²⁸⁷ A megfogalmazás Anonymus korát tükrözi, de a szerző mint idevaló birtokos és a szláv nyelv ismerője tudhatott valamit az itt lakó szlávság hovatartozásáról.

Arra, hogy a felvidéki folyóvölgyek sík- és hegyvidéki szakaszán téli és nyári szálláspárokkal kell számolnunk, a Bars vármegye megszállásával kapcsolatos nevek is mutatnak. Anonymus szerint Bors vezér volt a megye elfoglalója, s ő volt a Garam melletti Bars vár építője, de ugyanőt mondja a Garam felső völgyében levő Bors-séd Zólyom (*Borssed Zouolvn*) vár építőjének is²⁸⁸ (9. kép).

(Bp. 1938) 33; Csánki I. 367.

²⁸⁴ Csánki I. 351, 393.

²⁸⁵ Györffy Gy., Geogr. hist. I. 759.

²⁸⁶ Uo. 70, 760.

²⁸⁷ SRH I. 48.

²⁸⁸ Uo. 76. A *Borssed* névnek Borsod-ból való romlása nem kielégítő feltevés; *séd* patakot jelent és a Zólyomnál torkolló patak egyik ága 1881-i térképen: *Burzovo*. Györffy Gy., Geogr. hist. I. 414—415, 737.

²⁷⁸ A zempléni sírral kapcsolatos vitát l. Arch. Ért. 93 (1966) 278—283, 96 (1969) 109—125.

²⁷⁹ Györffy Gy., Tanulmányok. 14.

²⁸⁰ Karácsonyi J., A magyar nemzetségek... I. 139—Györffy Gy., Geogr. hist. I. 882—883; Etn 76 (1965) 421.

²⁸¹ Csánki I. 342: *Bári*; Lipszky J., Repertorium... (Budae 1808) nevét *Bari* alakban adja.

²⁸² Taksony.

²⁸³ Bártfai Szabó L., Pest megye okleveles emlékei.

Hogy a folyók felső szakaszán létesített nyári szállások mennyiben nőttek át a X–XI. században állandó településsé, és mennyiben tartotta fenn nevüket a völgy erdeit és vizeit élő, de lentebb állandóan megtelepült lakosság, arra csak beható településtörténeti vizsgálat adhat választ.

A hegyvidéki folyómenti nomadizálás, amelynek legklasszikusabb helynévi emlékét az Ónd vezérhez kapcsolható Zemplén megyei Ónd – Ondava, ill. Udva névpár szolgáltatja, látszólag megismétlődik a Tisza középső és alsó vízvidékén, ahol Anonymus Ónd és fia, Ete szállásterületét megjelöli. Csongrád megye felső végén, valahol az Alpár és Nagykőrös közötti homokon feküdt Ete falu (1266: *Etey*, 1276: *Ete*),²⁹⁰ míg a Tisza jobb partján lefelé vándorolva Bács megyébe érünk, ahol Ond várföldet említenek (1267: *duas terras Ond*).²⁹¹ Pontos helye ismeretlen, de 1267-ben az az Iván fia András ajtónállómester nyerte el, aki ezzel egyidőben kapta az aranylábúbácsi uradalmat,²⁹² mely Pétervárad–Újvidék vidékén terült el, s így Bács megye délkeleti szögletében, a Tisza-torkolat táján kereshető.

Ha felmerül a kérdés, hogy Ónd felső és alsó szállásterülete hogyan viszonylik egymáshoz, legvalószínűbbnek látszik, hogy más-más fiai örökölték. A pontos leszármazás ismeretének híján azonban nem tudjuk a szállásterületek öröklődését nyomon követni. Kalán nevét zempléni helynév nem tartotta fenn, viszont a Bár–Kalán nemzetség birtokos volt Hunyad megyében,²⁹³ ahol a Sztrigy völgyében mind Bár-nak (1453: *Baar*), mind Kalán-nak (1387: *Kalanteluk~Chalanteluch*) fennmaradt neve falunévben,²⁹⁴ ami arra mutat, hogy 1000 körül ez volt nyári legelőterületük. Valószínűleg erre magyarázandó a krónikában említett Kulan földje, melyet ő a Gyulák érdekeiben eljáró Beldnek (*Belind*) ígért, ha öccse, Kaján (*Kean*) ellen harcol.²⁹⁵ A Kaján helynevek Hunyadban, a Fehér-Körös forrásvidékén és Csongrádban, a Körösök torkolata alatt²⁹⁶ jelzik a fivérek kettős szállásterületét és azt a folyópartot, amelyen nyári legelőjüket megközelítették (13. kép).

A fentiek alkalmasak annak bizonyítására, hogy a Kalán nemzetség Anonymus megőrizte hagyományai hitelt érdemelnék: Ónd vezér a megtelepedéskor törzsfői hatalommal rendelkezett.

13. kép. Ónd vezér és leszármazottai a Tisza mellékén. Jelmagyarázatot l. az 1. kép alatt

Рис. 13. Военачальник Онд и его потомки в Потисавье. Пояснение условных знаков на рис. 1.

Fig. 13. Le chef Ónd et ses descendants dans la région de la Tisza. Voir l'explication des signes sous la fig. 1.

||| A Bor (Bár)–Kalán nem XIII. századi birtokai
Владения рода Бор (Бар)–Калана в XIII веке
Les domaines de la famille Bor(Bár) – Kalán au XIIIe siècle

Ugyanakkor Ónd uralmi területének a Tisza-jobbpartban való felismerése alátámasztja azt a nézetet, hogy Anonymus a X. századi törzsfők országából konstruálta honfoglalás előtti országait, esetünkben Csalán (*Salan*) vezér Tisza-jobbparti országát, mely állítólagos ispánja, Labore (*Loborcy*) révén kiterjedt volna a Bodrog vízvidékére is.²⁹⁷

²⁹⁰ Uo. 895.

²⁹¹ Uo. 228.

²⁹² Uo. 230.

²⁹³ Vö. pl. Gárdonyi I. 90.

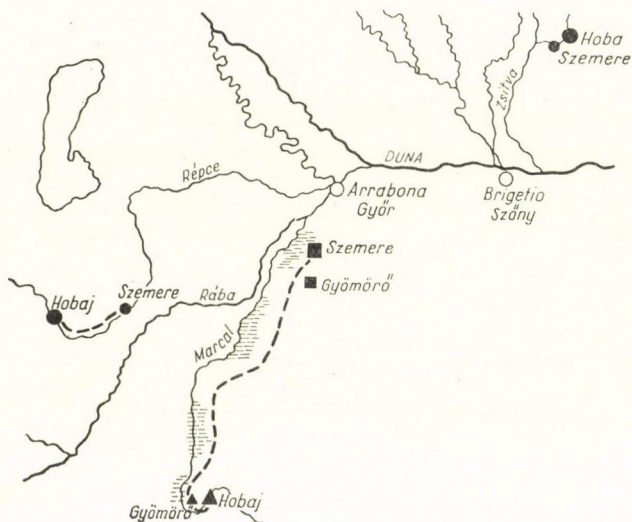
²⁹⁴ Csánki V. 72, 99.

²⁹⁵ SRH I. 291. Bővebben kifejtem a Történeti Földrajz II. kötetében, Hunyad megye bevezetésében.

²⁹⁶ Csánki V. 99, I. 736; OL. 1830. térk. (193. j.).

²⁹⁷ Györffy Gy., Etn 76 (1965) 421–422.

Anonymus az általa jól ismert, 1177 körül élt Szemere semptei ispán hagyományai alapján azt állítja, hogy őse, *Huba*, a hét vezér egyike volt, aki Árpádtól a Zsitva folyó és a Törzsök (*Tursok*) erdő között kapott földet, s tőle származik a Szemere nemzetség — nyilván az 1000 körül élt Szemere utódai. Való igaz, hogy a Szemere nem-

14. kép. Huba vezér szállásai a Kisalföldön. Jelmagyarázatot l. az 1. kép alatt

Рис. 14. Стоянки военачальника Хубы на Малой Венгерской Низменности. Пояснение условных знаков на рис. 1.

Fig. 14. Les résidences du chef Huba au Kisalföld. Voir l'explication des signes sous la fig. 1.

zetség XIII. századi birtokai a megjelölt helyen, Komárom megye északkeleti sarkában területnek el, hol *Hoba* és *Szemere* falu is létezett.²⁹⁸

Bár e két név igen szerény fogódzópontot ad a vizsgálódásra, a fenti hagyomány látszólag igazolható. A Kisalföld három folyóvize mellett bukannak fel e helynevek. A Marcal forrásvidékén, Sümeg felett állott *Hobaj* (1382: *Hobay*, 1495: *Hwba*) falu, fekvése szerint jellegzetes nyári szálláshely, míg a Marcal torkolata közelében *Szemere* falu (1430: *Zemere*)²⁹⁹ mutat Huba utódjának téli szálláshelyére. Mindkettő szomszédságában található egy *Gyömörő* falu; Sümeg felett *Zalagyömörő* (1427: *Gemerew*), és Győr alatt *Gyömöre* (1411: *Gemerew*),³⁰⁰ ezek bizonyára egy rokon vagy jogutód Marcal-jobbparti téli és nyári szálláspárjának emlékét őrzik. A harmadik *Hobaj* falu (1250: *Ho-*

boy, 1265: *Hubay*) a Répce melletti Bó és Csepreg táján feküdt, és alatta mintegy 20 km-re található *Répceszemere* (1265: *Zemere*),³⁰¹ a kettő egymástól való rövid távolsága azonban aligha mutat szálláskettősségre. Ha felmerül a kérdés, hogy hol volt a Huba nevét fenntartó nyári szállásokhoz tartozó téli szállás, a Marcal és Répce folyása Gyórhöz és a nagyfejedelmek Duna-jobbparti partvonalán Szőny, a római Brigetio alá vezet. Ugyanide torkollik a Zsitva, melynek mellékvölgyében *Hoba* és *Szemere* birtokközpont található (14. kép). Elsősorban Szőny alatt volna téli szállása kereshető, de itt, a fejedelmi partvonalon nem akadunk nyomára, s így lehet, hogy a hagyománnyal egyezően a Zsitva mellékén volt állandóbb téli udvarhelyük. A nagy távolságú nyári szálláshelyek megengedik a feltevést, hogy Hubát törzsfőnek tekintsük; erre mutat az is, hogy a nyugati végeken törzsfők sorában bírt egy patakvölgyet, de az itt szereplő Kál, Bogát, Szabolcs, Harka és Ete nevek nem honfoglaló, hanem a rákövetkező nemzedékbeli törzsfők nevét őrzik. Úgy tűnik, hogy Huba a X. század elején a Kisalföldön lakó nemzetségek ura volt — nem számítva alá a nyitrai dukátus népeit.

Találkozunk a Sajó és Hernád vízvidékén is hasonló nevekkal: Gömörben *Hubó* (1330: *Hobou*), Abaújban és Borsodban *Szemere* fordul elő; ezeknek a Szemere-nemhez való tartozása nem igazolható.³⁰²

*

Anonymus szerint a hetedik vezér volt Tétény (*Tuhutum*), akinek fia, Harka (*Horca*) nemzette Gyulát (*Geula*) és Zombort (*Zumbur*); „pannóniai” fejezeteiben tőlük származtatja a Maglód (*Moglout*) nemzetséget, erdélyi fejezeteiben pedig az erdélyi Gyula és Zsombor családját, akiknek lakhelyét Doboka megye táján jelöli meg.³⁰³

E történetben Anonymus két úri nemzetség hagyományait kapcsolta össze részben családi kapcsolat, részben hasonló nevek alapján, az északalföldi Maglód (utóbb Gyula—Zombor) és az erdélyi Zsombor nemzetségét.³⁰⁴

Tétény falu két helyen volt Magyarországon: Buda alatt *NagyTétény* (1270–72: *Thetum*) és

²⁹⁸ SRH I. 41, 75; Karácsonyi J., A magyar nemzetségek... III. 57; Szilágyi L., MNy 43 (1947) 247; Györffy Gy., Krónikáink... 112–113; Ua., MNy 47 (1951) 47–48.

²⁹⁹ Csánki III. 62, 513.

³⁰⁰ Uo. 57, 549.

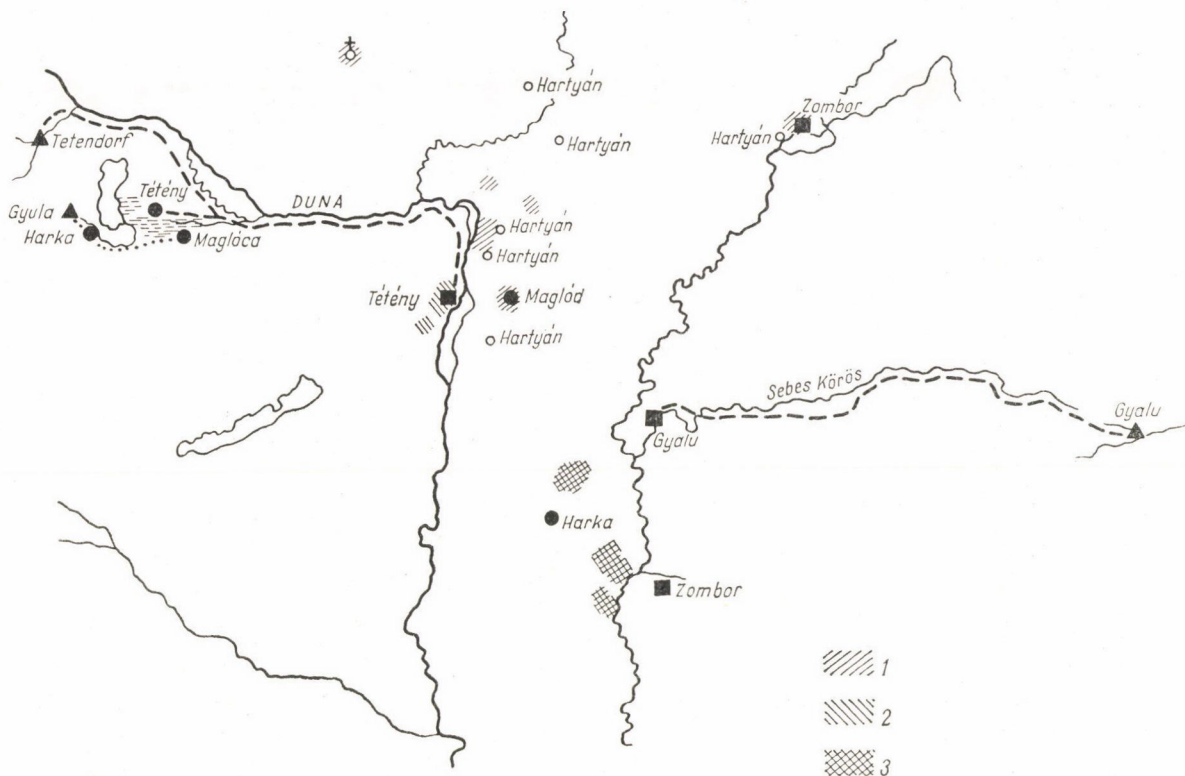
³⁰¹ Uo. 611, 631.

³⁰² Károlyi család okmánytára. Szerk.: Géresi K.

(Bp. 1882) I. 76; Ila B., Gömör megye. (Bp. 1944) III. 416 eltérő etimológiával; Györffy Gy., Geogr. hist. I. 144, 805.

³⁰³ SRH I. 41, 61, 65, 69.

³⁰⁴ Vö. Tóth Z. 79–80 (1945–46) 26–29; Györffy Gy., Krónikáink... 113–115; Ua., Tanulmányok... 32; Ua., Etn 76 (1965) 427. A két nemzetség közös eredetét ma már elfogadhatónak tartom.

15. kép. Tétény vezér és nemzetsége, valamint Gyalu nemzetségfő szállásai. Jelmagyarozatot 1. az 1. kép alatt
 1. Gyula—Zombor (Maglód) nem birtokai 2. Tétény nem birtokai 3. Bécsegergely és Dorozsma nem birtokai
 Рис. 15. Стоянки военачальника Тетены и его рода и стоянки родового старейшины Дялу. Пояснение условных знаков на рис. 1.

1. Владения рода Дюла—Зомбор (Маглод) 2. Владения рода Тетень 3. Владения рода Бечерепрей и Дорожма
 Fig. 15. Les résidences du chef Tétény et de sa famille, ainsi que de Gyalu chef de tribu. Voir l'explication des signes sous la fig. 1.

1. Les domaines de la famille Gyula—Zombor (Maglód) 2. Les domaines de la famille Tétény 3. Les domaines des familles Bécsegergely et Dorozsma

Moson megyében *Tettény* vagy *Tétény*, ma *Tadten* (1357: *Tetun*), amihez hozzávehető a Bécsi medencében *Tattendorf* (1312: *Tetendorf*),³⁰⁵ mely ott fekszik, ahol a Triesting patak a hegyek közül a síkságra ér (15. kép). Ez egy Duna-jobbparti nomadizáló útra mutat, melynek nyári szállása a Bécsi medencében, egy másik a Fertő tó mellett, a téli pedig Buda alatt feküdt. Mivel ez a partvonal egyrészt fejedelmi sétáló út volt, másrészt kisalföldi szakasza Huba útjával esett egybe, nem könnyű Tétény szerepét meghatározni.

A *Tétény* (<*Tühütüm*) név a török *tegin* 'herceg' méltóságnév mongolos *tegit* alakjából ered,³⁰⁶ valószínűleg az -*m* birtokos raggal, mely mind a török, mind a magyar méltóságnevek mellett olykor megragad (pl. török *kanym*, régi magyar *urum*).

Tétényről annyit biztosan mondhatunk, hogy nem volt sem Kurszán, sem Árpád nemzetségének tagja. A tőle leszármazó Tétény nemzetség totem-

címere kígyót ábrázolt, míg a Kartal—Kurszán nemé anglyalt, az Árpádoké turult, és másodlagosan méltóságjelölőként oroszlánt.³⁰⁷ Ha Tétény mégis egy fejedelmi partvonal birtokába jutott, ez nomád analógiák alapján azzal magyarázható, hogy Tétény „fejedelmi vő” vagy sógor volt. A nyugatra vezető fő útvonalra részben azért kerülhetett, mert nemzetsége Mosonban és a Bécsi medencében szállt meg, részben azért, mert gyula méltóságot töltött be. Ilyenféle szerepben tünteti fel Anonymus is.

Ami Tétény idejekorát illeti, szállásrendje és családi kapcsolatai alapján ma elfogadhatónak tartom, hogy a X. század elején élt.³⁰⁸

Anonymus szerint fia volt *Horca*. Az ő neve *Harka* helyneveinkben maradt fenn, és feltehető, hogy *Hartyán* helynevünk, melynek régi alakja *Harkian*, e név továbbképzése lehet egy idegen nyelvi -*ian* képzővel (pl. *As-ian*). Ezek ugyanis

³⁰⁵ Zichy okmt. I. 72; Csánki I. 36., III. 687; Weiskern, Fr. W., Topographie von Niederösterreich. (Wien 1770) III. 223.

³⁰⁶ Melich J., MNY 21 (1925) 126—127; Németh

Gy., HMK 295.

³⁰⁷ Györffy Gy., Tanulmányok... 5—6.

³⁰⁸ Korábban a X. század végére tettem, 1. Etn 76 (1965) 427.

következéskor ott fordulnak elő, ahol a Gyula —Zsombor-nem birtokai fekszenek.

Harka eredetibb szállásvidékén, a Fertő tó mellett délnyugatra, az Ikva patak völgyében találjuk *Harka* (1245: *Harka*) falut; az Ikva forrásvidékén fekvő Lépesfalva — Lepusbach régi neve *Gyula* (1265: *Gyula*) volt, s látszólag igazolja az anonymsi hagyományt, mely szerint tőlük származik Maglód (*Moglout*), hogy e névből levezethető a Hanság melletti *Maglóca* (1220: *Magluca*) falu neve³⁰⁹ a szláv *-ica* képzővel.

Tétény vezér Kurszán partvonalát Szabolcs uralma alatt nyerhette el, majd utódai megjelenetek mind a dunántúli oldalon (Tétény-nem), mind a pesti partvidéken, Maglód falu (1461: *Maglod*) vonalában, ahol az utódok a XIII. században — alighanem Anonymus hatására — Gyulazombor nemzetségnek nevezték magukat. E nemzetség bírta Sződöt, Gödöt, Dunakeszit és a Zemplén megyei Zombort. Birtoklásukkal összefügg, hogy Sződ mellett *Váchartyán*-t (1227: *Harkyan*), Dunakeszi mellett *Hartyán* (1325: *Harkyan*), másnéven Sikátor pusztát, Maglódtól délre *Hartyánt* (1368: *Harkyan*), a Zemplén megyei Zombor alatt pedig a régen *Hartyán*-nak nevezett Harkányt (1405: *Harkyan*~*Harchyan*) találjuk³¹⁰ (15. kép).

A zempléni szállások Ónd területébe ékelődnek be, ugyanúgy, mint a csongrádiak, ahol *Harka* puszta környékén az ugyancsak kígyó totemet viselő Dorozsma és Becsegergely nemzetség birtokolt. Tétény partvonalának Fajsz által történt elfoglalásakor kerülhetett fia, Harka és unokája Zombor, ill. „Gyula” a Tisza vidékre, ez magyarázza a görög hitre tért gyulával kapcsolatos bizánci emléanyag, pénzek itteni előkerülését.

³⁰⁹ Csánki III. 609, 617, 618.

³¹⁰ Bátfai Szabó L., Pest megye 5, 38; Dl. 69 723 (idézi: Magyar E., Dabas és környéke a középkorban. Sajtó alatt.); Csánki I. 28—29, 31, 349. Vö. Nógrádban is, uo. 99.

³¹¹ Tóth Z., Sz 79—80 (1945—46) 21—84, vö. Györffy Gy., Tanulmányok... 97—100; Ua., Etn 76 (1965) 419.

³¹² Bátfai Szabó L., i. m. 510; Csánki I. 668.

³¹³ Zimmermann—Werner I. 72; Csánki V. 304.

³¹⁴ Karácsonyi J., A magyar nemzetségek... I. 380.

³¹⁵ A dobokai várban folytatott legújabb ásatások ismertetői [*Pascu Șt., Rusu M.*, Acta Musei Napocensis 5 (1946) 153—404] a várat Gyalu állítólagos román vezérnek tulajdonítják. Eltekintve attól, hogy Anonymus Gyalu várát nem Dobokán jelölte meg, és Gyalu alakját az erdélyi Gyalu helynévből elevenítette meg, az etnikai azonosítást kizárja Gyalu török—magyar neve és az a körülmény, hogy a románok betelepülése e vidékre a XIV. század elején kezdődött. A *Doboka* név nem szláv eredetű, mint állítják; a szerb *duboka* „profundus” szóból való származtatást kizárja, hogy ez az eredetibb *dluboka* szó a régi szláv *glamboka* fejleménye [vö. Miklosich F., Die slavischen Ortsnamen aus Appellativen. Wien 1874. II. 21; Melich J., MNy 23 (1927) 240 és fen-

Ami az Anonymus erdélyi fejezetében előzmény nélkül felmerülő Gyalu (*Gelou*) blak vezért illeti, I. Tóth Zoltán eredményei nyomán ma már nem kétséges, hogy Anonymus *Gelou* országát a legyőzött Gyula (*Geula*) országa mintájára konstruálta, s ennek ugyanúgy magyar „uruszágok” voltak az előképei, mint Ménmarót bihari, *Glad* Temes vidéki, *Salan* Tisza-jobbparti és *Zobor* nyitrai országának.³¹¹

A Gyalu helynevek elhelyezkedése emellett világosabbá is teszi, hogy mi áll az Anonymusnak forrásul szolgáló helynév háttérében.

Szolnok megyében, a Körös torkolata előtt, a jobb parton található *Gyalu* puszta, hajdan falu (1333: *Galo*),³¹² amely egy itt lakott magyar nemzetségfőnek lehetett téli szállása. A Kolozs megyei *Gyalu* (1246: *Golou*),³¹³ hová a síksági Gyaluból a Sebes-Körös és Kapus patak vezet el, ugyanezen nemzetségfő hegyvidéki nyári szállása lehetett (15. kép). Gyalu téli és nyári szállásterülete nem érintkezett egymással, sőt a kettőt a dukátus bihari területe szakította meg. Ez a jelenség nem áll egyedül. A Békés megyei Csolt nemzetség, amelyből Vata származik, Kraszna megyében rendelkezett nyári szállásterülettel, hová a Berettyó folyó partján haladva, a dukátust átszelve érkezett el. A Csongrád megyei Bor—Kálán nemzetség pedig, mint fentebb említettem, Hunyad megyében rendelkezett nyári legelőterülettel, melyet a Fehér-Körös mentén vándorolva közelített meg.

A X. századi Gyalu nemzetségfőről Anonymus már alig hallott valamit, fantáziáját a Kapus és Szamos összefogásánál állott *Gyalu* vár neve ihlette meg, mely hasonlított az erdélyi Gyula nevéhez, s így született a minden történeti realitást nélkülöző erdélyi Gyalu „blak” vezér legendája.³¹⁵

tebb 264 j.], ennek pedig Erdély középkori helynévanyagában a *Glimboka* helynevek felelnek meg [I. Suciu C., Dictionar istoric... [București 1967] I. 266].

A Doboka (Dăbica) várában végzett ásatások publikálói (*Șt. Pascu, M. Rusu, P. Iambor, N. Endroiu* és társaik) a földszíne I—II. rétegének határán talált harang alakú ezüst csüngőkkel kapcsolatban revízió alá vették a darufalvai (náluk: Drassburg) kincs eredetének, értelmezésének és keltezésének kérdését. Mindenekelőtt ismét felvetik azt a lehetőséget, hogy nem kincsről, hanem gazdag sírletről van szó. Úgy gondolják, hogy a lelet kincs vagy sírlelet voltát csak az ezüst ékszerekkel együtt talált edény közlése dönthetné el. A darufalvi lelet „Darufalva—Jurkovei” típusú ezüst gyöngyeit „Veligrad típusnak” (értsd: Staré Město) nevezik; IX. századi morva vagy morva hatású készítménynek vélik. A Darufalva—Doboka típusú harang alakú csüngőket a Keszthely-kultúra kosaras függőinek kosárkaival igyekeznék kapcsolatba hozni; IX. századi pannóniai vagy „bizánci” eredetűnek sejtik. Elismerik ugyan, hogy a harang alakú csüngők egyetlen jól keltezhető párhuzama

Hiányos volna áttekintésünk, ha nem emlékeznénk meg néhány törzsi terület problémáiról, amelynek fejeit Anonymus a „hét magyar” között nem sorolja fel, de más forrásokban törzsfőként szerepelnek.

Mindenekelőtt megjegyzendő, hogy Botond

a lengyelországi maszenicei kincsben került elő (—nem említik viszont, hogy ezt a kincset 1039 után rejtették el! —), de a kincsnek, mint leletegyüttesnek, a keltező értékét a benne előforduló dirhemek alapján kétségbe vonják; a maszenicei csüngőket a dirhemek alapján ismét a IX. századra datálják. E látszólag egybehangzó érvelés kitűnően alátámasztja a szerzők történeti-régészeti hipotézisét: a dobokai vár a IX. században épült, tehát az I. és II. réteg közti leletek a IX—X. század fordulójára, a magyar honfoglalás korára keltezhetők [Acta Musei Napocensis 5 (1968), 175—177; 3. kép].

A szerintünk megnyugatóan tisztázott darufalvi probléma fenti új értelmezése hosszabb választ igényelne. Itt Györffy György kérésére csak a legfontosabb érveket foglalom össze.

A dobokai publikáció érvelésének valamennyi pontja elfogadhatatlan:

1. A lelőkörmények világosak és egyértelműek; hasonló kincsek és ékszeregyüttesek százai kerültek elő azonos körülmények között, „pogány sírról” szó sem lehet [Bóna, I. Der Silberschatz von Darufalva. Acta Arch. Hung. 16 (1964) 154]. A kincset tartalmazó edény — s ezt a bírálók is jól tudják — soha nem lesz közölhető, mivel — mint azt valamennyi publikáció sajnálkozva hangsúlyozta — nem került múzeumba. Ha meglenne, akkor sem bizonyítana temetkezés mellett. A Fettiich Nándor képeztében megszületett VI. századi „késői hun” hercegnő sír költött „temetkezési rítusát” azért veszik át a bírálók, mivel ezáltal vélik valószínűsíthetőnek, hogy a magyar honfoglalás előtti gazdag szláv női temetkezésről van szó, másrészt ugyanez által a darufalvi kincs szilárd XI. századi régészeti és történeti keltezését a tetszetős „hipotézisek” világába utalhatják.

2. Publikációnk hangsúlyozta (Bóna I., i. m. 156, 158), s mindmáig nem kerültek elő olyan leletek, amelyek miatt ezen bármint változtatni kellene, hogy a darufalvi lelet egyetlen ezüstjének sincs pontos IX—XI. századi párhuzama cseh és morva területen; a jellegzetes ékszerek a keleti és nyugati szlávok határterületeiről származnak. — Attól tehát, hogy az ezüst gyöngyöket „Veligrad típusúnak” nevezik, sem morvák, sem morva hatásuk nem lesznek, még kevésbé IX. századiak.

3. A XI. század első felében még biztosan használt (lásd: maszenicei kincs 1039 után) Darufalva—Doboka típusú harang alakú csüngőknek nincs s nyilván nem is lehet köze a VIII. század végén záródó Keszthely környéki későantik szigetkultúrához. Ha valóban ott keletkeztek volna, akkor a Keszthely környéki és általában a dél-dunántúli IX—X. századi temetőkben kellene előfordulniuk s nem Nagy-Lengyelországban, Közép-Lengyelországban, Erdélyben és Bulgáriában. — Az elhibázott eredetelméletből tehát ismét nem következhet IX. századi keltezés.

4. Ezzel szemben tény — s ez volt keltezésünk egyik alapja — hogy a Darufalva—Doboka típusú harang alakú csüngők párhuzamai az 1039 után elrejtett maszenicei kincsben előfordulnak (Bóna I., i. m. 158, 164). A maszenicei kincs „átkeltezése” metodikailag egyenesen megkökcentő. Az ékszerek 483 darab egykorú, jól keltezhető bizánci, angol, itáliai, német, lengyel, cseh és magyar pénzzel együtt kerültek elő. A legkorábbi veret 962 után a legkésőbbi 1059 előtti, zömük a X—XI. század fordulójára esik. Ezzel a sziklaszilárd időrendi bázissal szemben a bírálók néhány töredékes (ezüst töredékként szereplő) meghatározhatatlan korú

„törzsfő” létét a helynevek nem igazolják; a Botond-monda szerint is csak egy jeles vitéz volt Apor vezér seregében. Mint másutt kifejttem, Apor Taksony hadvezére volt, aki a tolnai Apartól a szentendrei „Apor-ügyig” bírta a fejedelmi partvonalat.

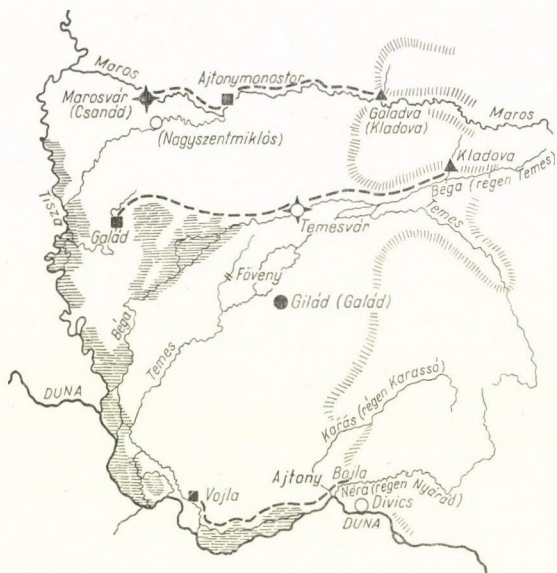
(— esetleg X. század közepi —) dirhemre építenek, amelyekről úgy vélik, hogy IX. századiak.

5. A maszenicei kincs azonban korántsem játszik valamiféle döntő szerepet a darufalvi lelet keltezésében, mivel a kincset éremmel keltezett 22 lengyel, orosz, cseh, dán, svéd leletegyüttessel megállapítható összefüggése egybehangzóan a X. század utolsó — a XI. század első harmadára keltezte. (Bóna I., i. m. 163—165). — Az ellenérvként említett prerowi karperecekkel nem lehet a harang alakú csüngőket keltezni, mivel Prerowban nem fordultak elő sem harang alakú csüngők sem Darufalva—Jurkovei típusú gyöngyök. Azt pedig, hogy a darufalvi típusú (skandináv) karperecek igen hosszú életűek, már magunk is hangsúlyoztuk (Bóna I., i. m. 164).

6. A darufalvi leletben előforduló ezüst gyöngyökről, különböző csüngőkről és a nyakperekéről tehát már eddig 22 éremmel keltezett lelet tanúsította, hogy a X. század második és a XI. század első fele közötti időben készültek és voltak használatban. Ugyanezt erősítik meg a legújabb leletek és párhuzamok. „Darufalva—Jurkovei” típusú gyöngyöt közöltek a közép-lengyelországi Sejkowiceről. A X. századi haithabui denárokkal, lengyel és cseh pénzekkel keltezett kincset 1012 után rejtették el, érmei 966 és 1034 közé keltezhetők [Gupieniec A.—Kiersnowscy, R., Wczesnośredniowieczne skarby srebrne z Polski Srodkowej, Mazowsza i Podlasia. (Warszawa—Wrocław—Kraków 1965) 50—51., XIX. t. 1.]. „Darufalva—Doboka” típusú harang alakú csüngő Preszláv „Szelistén” házában került elő; a ház több helyiségét Johannes Cimiszkesz (969—976) érmei keltezték (Čanogova, A., Bulletin de l'Institut d'Arch. XXXI, 1969, 212—230, 21. kép). Ugyanennek változata került elő a közép-lengyelországi Olesnicán. Az 1034 után elrejtett kincset 378 meghatározható angol, német, lengyel, cseh pénz 978 utánra keltezi. (Gupieniec, A.—Kiersnowscy, R. i. m. 40—41., XI. t.). Időközben sikerült a sok vitára és tévedésre (Fettiich N.) okot adó darufalvi nyakperek kitűnő párhuzamát is fellelni az 1868. évi gnyezdovói kincsben (Гущин, А. С. Памятники художественного ремесла древней Руси X—XIII вв. Москва—Ленинград 1936, 53—57; I. t. 1.), ahol t. között „Darufalva—Jurkovei” típusú gyöngyökkel együtt került elő (Гущин, А. С., i. m. II. t. 1.). A kincset 953/54 évi dirhemjei alapján, ezen időpont után rejtették el. Ez lehet egyébként nyakperek típusunk legkorábbi fellépése, mivel változata még a XI. századi hajcsai kincsben is előfordul (Bóna, I. i. m. 162). — A kör tehát tovább bővült: a darufalvi kincset immáron 26 lelet keltezi egybehangzóan!

Az elmondottakat összefoglalva: a Dobokán talált harang-alakú csüngőket minden ponton elfogadhatatlan érveléssel egy teljes évszázaddal korábbra keltezték a publikálók. Tényleges koruk a X/XI. század fordulója. Ugyanezt erősítik meg a rétegből bemutatott többi leletek is. A rombusz, illetve babérlevél alakú, lapos pengéjű honfoglaló magyar nyílhegyek nem képzeltetők el a X. század előtt, jellegzetesen honfoglaló magyar típusú a zabla, esiholó és sodort nyakperek, de jól illeszkedik a X. századba a négyzet átmetszetű nyakperek is. A félhold alakú csüngők dobokai típusát megbízhatóan a X. századra keltezte a kutatás [Kralovánszky A. Arch. Ért. 86 (1959) 78; — legjobb párhuzama a Szolnok—Répültéren és Szob—Koliban talált. Uo. XIII. t. 4—5]. A csupán rajzban közölt keramikáról nehéz véleményt mondani, de szerintem minden nehézség nélkül beilleszthető a Kárpát-medence X. századi edényművéségébe.

Bóna István

16. kép. Szálláspárok Ajtony törzsterületén. Jelmagyarázatot l. az 1. kép alatt.

Рис. 16. Парные стоянки на основной территории Айтоня.

Пояснение условных знаков на рис. 1.

Fig. 16. Paires de résidences sur le territoire de la tribu d'Ajtony. Voir l'explication des signes sous la fig. 1.

A Gellért-legenda szerint Ajtony (*Achtum*) vezér Marosvár, a későbbi Csanádvár ura volt és országa a Köröstől az Aldunáig és Erdélyig terjedt. Amikor Szent István ellen fordult és megvámolta a királynak a Maroson leszállított sóját, a király ellene küldte Csanád vezért, — korábban Ajtony vezérét — és Gyulát, akik [1003 után] leverték. Marosvár ispánságát Csanád nyerte el.³¹⁶

Anonymus a lázadó Ajtonyról (*Ohtum*) azt állítja, hogy Csanád, István unokaöccse győzte le. Szerinte Ajtony őse *Glad* vezér volt, kinek országa a Maros és az Al-Duna között terült el már a honfoglalás előtt, és Árpád vezérei a Fövény-révnél győzték le.³¹⁷ Kiderül ebből, hogy Glad országának mintaképe itt is egy X. századi magyar törzsi terület volt.³¹⁸

Mivel Temes megyében két Galád falu volt (1382: *Galod*, *Galad*; 1462: *Galad-Monostora*, *Rewgalad*)³¹⁹, s az egyik a Fövényrév nevét fenntartó Fénynél feküdt, Anonymus bizonyára a helynévhez igazodva halatta meg Gládot ezen a helyen. Bár ez a körülmény magának Gladnak a létét is kétségesse tette előttem, helynévi összefüggés megengedi a feltevést, hogy Ajtonynak tényleg lehetett egy ilyen nevű X. századi elődje. Ajtony nevét *Ajtonymonostora* őrizte a középkorban, ez Csanád felett, a Maros jobb partján feküdt. E parton felfelé haladva azon a ponton, ahol a folyó a hegyek közül kilép, *Kalodva* vagy *Kladova*, hajdan *Galadva* faluhoz (1333: *Galadua*, 1333/1520: *Kalodwa*) érünk, amely a *Galad* névnek a szláv *-ova* birtokos képzővel ellátott alakja.

Az említett két *Galád* falu a középkori Temes megye sík vidéki részén feküdt; az egyik nevét a Béga mocsaraitól északra fekvő *Galaczka Bara*, a másikat a Temes bal partjánál levő *Gilád* tartotta fenn. A Béga (hajdan Temes) felső völgyében, a jobb parton, Lugostól északra szintén találunk *Klad(o)va* (1454: *Cladwa*) falut, mely nyári szálláshelynek tekinthető.³²⁰ A Bánát déli részén már ilyen nevű falut nem ismerünk, de az utóbbi vidéken a dukátushoz számítható Krassó megyében volt egy *Ajtony* falu (1458: *Aithon*), Décse és Szörénd közelében,³²¹ ami vagy azzal magyarázható, hogy Ajtony uralmát kiterjesztette e vidékre, vagy azzal, hogy innen származott (16. kép).

Fennmaradt Ajtony szállásának emléke Erdélyben is: *Ajton* falu (1320: *Ohtunth*, *Ohtun*)³²² Kolozs megyében, de a Torda felé eső lejtőn terül el, félúton a tordai és kolozsi sóbányák között. Részben ez vezette Hómant arra a gondolatra, hogy Ajtony és Gyula azonosságát, vagy legalábbis közeli összetartozását feltételezze.³²³ Ennek a feltevésnek azonban ellentmond egyrészt az, hogy a források Ajtonyt elég világosan megkülönböztetik Gyulától, másrészt az, hogy Kolozs megye és a Temes vidék között kimutatható a Gyulák családjának szállásterülete, végül pedig az, hogy Gyula részt vett az Ajtony elleni harcban.³²⁴ Az viszont valószínű, hogy Ajtony egy erdélyi sóbánya vidékén az országával össze nem függő szállásterülettel rendelkezett. Amennyiben ez Torda megyében volt, kapcsolatba hozható vele az itt fekvő *Erdőcsinád* (hajdan *Csanád*, 1332: *Chonad* stb.),³²⁵ mint Csanád vezér szállása, akár Ajtony életében, amikor a legenda szerint Csanád Ajtonynak szolgált, akár Ajtony legyőzése után, amikor megkapta birtokait.

Ajtony országában egyedül *Csanádvár*, a régi Marosvár őrzi Csanád nevét, ami kétségesse teszi,

³¹⁶ SRH I. 489—490. Vö. Váczy P., Szentpétery emlékkönyv. (Bp. 1938) 502.

³¹⁷ SRH I. 50, 89.

³¹⁸ Györffy Gy., Etn 76 (1965) 423—424.

³¹⁹ Csánki II. 38.

³²⁰ Györffy Gy., I. 179; Csánki II. 46.

³²⁰ Györffy Gy., Geogr. hist. I. 179; Csánki II. 46.

³²¹ Csánki II. 99.

³²² Uo. V. 326.

³²³ Magyar történet I⁶ 178—179.

³²⁴ Váczy P., I. 316. j.

³²⁵ Csánki V. 697.

hogy Csanád csakugyan főembere volt-e Ajtony-nak. Ugyanakkor a magyarországi Csanád helynevek támogatják Anonymus azon állítását, hogy Csanád a király unokaöccse és hadvezére volt. Dunavecse mellett Csanád psz. (1629: Csanád) és Kalocsa alatt Érsekcsanád (1391: Chanad)³²⁶ nem csupán a Duna-balparti hercegi partvonalának birtoklására mutat, hanem távolsága a hercegekével vetekszik. Az a körülmény, hogy Csanád a Szigetközben, kb. Fajsztomszedságában is rendelkezett szálláshellyel (1443: Chanad),³²⁷ csak megerősíti ezt, de tovább is kétségekben hagy afelől, hogy Doboka fia Csanád milyen réven volt rokona István királynak.

Ajtony kérdéséhez két nagy jelentőségű történeti probléma kapcsolódik, melynek részletes kifejtésétől itt el kell tekintenünk. Egyik a fekete magyarok, másik a nagyszentmihályi kincs eredetének kérdése.

Az a körülmény, hogy Querfurti Brunó, szerzetesi nevén Bonifác, saját leírása szerint Németországból jöve hajón ereszkedett le a fekete magyarokhoz (*Nigris Ungris*) téríteni, a nagyobbik Szent István legenda szerint pedig „Bonifác mártír” Magyarország alsó részeire (*in inferiores Ungarie partes*) ment téríteni, nagy valószínűséggel szól amellett, hogy Ajtony területén fekete magyarok laktak,³²⁸ ami egyben nem jelenti azt, hogy másutt nem lakhattak, és azt sem jelenti, hogy csak ők laktak itt.

A másik probléma, ami esetleg nem független a fekete magyarok itt lakásától, a nagyszentmihályi kincs hovátartozása. A kincs Ajtony területén került elő; felirata türk, melynek írása a székely rovásíráshoz közel áll. Két görög tájának biztosan elolvasható személyneve: *BOYHAA Buila*, azaz *Bojla* és *BOYTAOYA Butaul*, azaz 'Bota fia'.³²⁹

Ha e két személynév magyarországi elterjedését keressük, gondolnunk kell arra, hogy a *B* betűnek *V* hang is megfelelhet, egyrészt, mert a közép-görög β ejtése *v*, másrészt mert Magyarországon élhetett egy bolgár-török (szuvar?) nyelvjárás, amely a köztörök *b* hangot *v*-nek ejtette, harmadrészt az Árpád-kori Magyarország tulajdonnevei-

ben megfigyelhető a *B* > *V*-hangváltozás (pl. *Bezprem* > *Veszprém*, *Boyta* > *Vajta* stb.)³³⁰

Mint az idézett helyen felhívtam rá a figyelmet, Krassó megyében, a Néra vízvidékén, ahol Ajtony falu is feküdt, volt *Bojla* falu (1355: *Baiola*, 1362: *Boila*), az Al-Duna mellett pedig *Vojla*, ma *Vojlovica* pusztája Pancsova mellett (1230, 1231, 1247: *Woyla*) krassói várföld,³³¹ ez nyári és téli szálláspárnak fogható fel (16. kép).

A Kelet-Magyarországon egybeült feltűnő *Bata* ~ *Vata* és *Vaj(o)la* nevek bonyolult és kellően nem magyarázott kérdésére e helyen nem térek ki.³³²

Két további vidék van a középkori Magyarországon, ahová a krónikák vezérnévsora egy-egy honfoglaló vezér szállásterületét jelöli ki: *Künd* (*Cund*) és *Örs* (*Urs*).

Kündről azt állítja, hogy fiai *Kusyd* (*Cusid*) és *Cupan* (Kézainál: *Cupian*) a Nyír mellett ütöték fel táborukat, ahol a keresztség felvétele után monostort alapítottak.³³³ Minthogy *Cund* fia *Cusid* a fehér-ló-monda egyik főszereplője, a vezérnévsor szerkesztője e sajátos névpárt bizonyosan a mondból merítette, ugyanúgy, mint Lél és Bulesu vezérek nevét.³³⁴

Az adat hitele ellen több oldalról kifogások emelhetők: 1. Anonymus a névpárt a külföldi forrásokból igazolható *Cundu* fia *Curzan* néven tartotta fenn, szálláshelyüket a mai Budapest táján jelöli meg, s ezt a településtörténeti vizsgálatok teljes mértékben igazolják. 2. A Nyírségtől keletre levő vidéken, Szatmárban az Árpád-korban megtalálható a határvédő kék-kend népelem egy csoportja, e gyepekre kihelyezett kendei településhelye azonban másodlagos.³³⁵ 3. A *Cusid* név elsősorban *Kusid*-nek olvasható; helynévben a Szamos vízvidékén nem fordul elő, csupán Bácsban, Újvidék és Titel között *Kisdi*, ma *Kusdin* pusztája (1332–40: *Cussidi* ~ *Cusidi*).³³⁶ 4. A *Cupan* ~ *Cupian* név elsősorban a török *qapyan* méltóságnévből levezetett *Koppány* névnek felel meg. A szatmári *Koppánytelke* pusztája Hodász mellett pl. a XV. században *Koppan teleke* ~ *Kopyantheleke* néven szerepel.³³⁷ A török *qaplan* 'párduc' szóból levezetett *Kaplony* nemzetség- és helységnevet pedig 1213/1550: *Cu-*

³²⁶ Szarka, i. m. 61.; Csánki II. 195.; Uo. III. 546.

³²⁸ Gombos, A. F., Catalogus... III. 2569; SRH II. 382; vö. Györffy Gy., MTAK (II) 18 (1969) 215.

³²⁹ Németh, Gy., Die Inschriften des Schatzes von Nagyszentmihály (Bp.—Leipzig 1932) 9—12, 34. A kincs fenti értelmezéséhez vö. Fehér G., Arch. Ért. 77 (1950) 34—49; László Gy., FA 9 (1957) 141—151; Csallány D., JAMÉ 10 (1967) 31—74.

³³⁰ Vö. Györffy Gy., Tanulmányok... 62—63, 109.

³³¹ Csánki II. 98, 143.

³³² Az Arad, Békés és Kolozs megyei névelőfordulások mellé Borsod is oda sorolható a szomszédos *Vatta* és *Vajta* falvakkal.

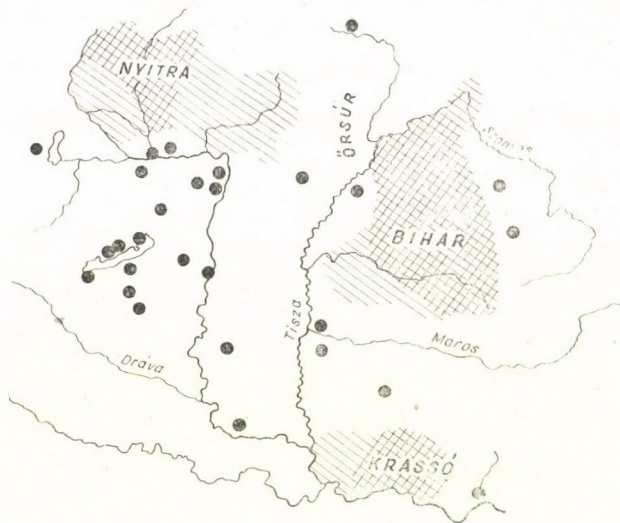
³³³ SRH I. 166, 291.

³³⁴ Györffy Gy., Krónikáink... 104—105.

³³⁵ Uo. és Györffy Gy., Tanulmányok... 145—.

³³⁶ Györffy Gy., Geogr. hist. I. 225.

³³⁷ Németh Gy., MNy 24 (1928) 149; Maksay F., A középkori Szatmár megye. (Bp. 1940) 162.

17. kép. Az Őrs törzsi helynév és a dukátus elterjedése
 Рис. 17. Племенное название местности Ёрш и его распространение на территории дуката
 Fig. 17. La diffusion du nom de lieu de la tribu Őrs et du duché

pulon, 1231/1297: *Cuplon*, 1234: *Caplon*, 1236/1239: *Caplyon*, 1300/1360: *Koplan* alakban írják.³³⁸ Ennek ellenére alig kétséges, hogy a vezérnévsor összeállítója Kaplonymonostorára gondolva helyezte *Cupan*~*Cupian* szállását a Nyírségbe. 5. A Kaplony-nem Kurszántól vagy egy törzsfőtől való származtatását nem támogatja sаст ábrázoló totem-címerük, amely eltér mind a Kurszán—Kartal-nemnek az égi származás tudatát őrző, lebegő angyal címermotívumától, mind a törzsfők oroszlán jelképétől.

Az István király korában élt Kaplony nemzet-ségős szállása az Ecsedi láp mellett fekvő *Kaplony* volt. Valószínűleg őrola nevezték a Dés melletti *Kaplyon* falut, mely Dés 1300 körül készült 1261-i határleírásában mint a *Coplon*-nem földje szerepel,³³⁹ és fekvését tekintve nyári szálláshelyre mutat. Hasonló távolságú téli—nyári szállaspár a Kaplonyok birtokába tartozó Szatmár megyei Szamos-parti *Nagy-* és *Kis Kolcs* (1312: *Kulch*, 1366: *Koch*), ill. az ugyanezek birtokában e tájon

említett *Kolcsva* (1300/1360: *Kulchua*), melynek megfelelhet a Szamos és Sajó összefolyásánál fekvő erdélyi *Kócs* (1329: *Koch*).³⁴⁰

Bár a fenti nagy távolságú szállaspárok alapján sem merjük a Kaplony-nemet egy itt lakott törzsfő, kivált pedig a kündü leszármazottjának tekinteni, továbbra is egy Szatmárban honos nemzetségfő leszármazottjának tarthatjuk, aki egy név szerint nem ismert vezér alá tartozott.³⁴¹

*

Nem mentes a problémáktól a krónikák Őrs (*Urs*) vezérének történeti léte sem, kinek szálláshelyét a Sajó körül jelölték meg. Bár Anonymus szintén e tájon, közelebbről a Bükk déli lejtőjén írja le azt a helyet, ahol *Ousad* vezér, Őrsúr (*Ursuur*~*Ursuuru*) apja megszállott, és a XIII—XIV. században valóban itt birtokolt az Őrs, más néven Őrsúr nemzetség, de Anonymus Őrsurat nem magyar, hanem „kun” vezérnek mondja.³⁴² A kérdést komplikálja, hogy Magyarországon kb. 25 Őrs helynév fordul elő törzsnévi szétszórtságban,³⁴³ s mivel ezek éppen a dukátus területén hiányoznak (l. 17. kép), komoly alappal tehetjük fel, hogy az egyik kabar törzset Őrsnek nevezték.³⁴⁴ Bár törzsnévnek személynévként való viselése szokatlan a korai magyar vezetőrétegben, erre török példák felhozhatók. ³⁴⁵ A törzsnév+méltóságnévből képzett személynévek, mint pl. *Türkşad*, *Jaglakar kan ata* esetében a megnevezett annak a törzsnek főembere volt, amely nevében szerepel, így *Őrsúr* az Őrs törzs ura, feje lehetett. Itt pedig nem egyéni névről, hanem olyan hagyományban megőrzött tisztségnévről van szó, mint a *Gyula*, amely X. századi személynéveket takar el, s így ugyanolyan meddő volna azon vitatkozni, hogy Őrsúr mikor élt, mint azon, hogy „Gyula” mikor élt. A név tisztségnév jellegével állhat kapcsolatban, hogy a Sajó-vidéken Őrs vagy Őrsúr nevű hely nem ismeretes; a vele kapcsolatba hozott Sajó-parti Őrös (1319: *Ewres*)³⁴⁶ ugyanis az Őrs

³³⁸ Gombocz Z., Árpádkori török személynéveink. (Bp. 1915) 17—18; Reg. Var. 158. 1.; Hazai okmt. VI. 29, 30; Sztáray okl. (Bp. 1887—) I. 37; Karácsonyi J., A magyar nemzetségek ... II. 289; Maksay F., i. m. 155.

³³⁹ Csánki I. 477; Zimmermann—Werner I. 85; Kádár IV. 198.

³⁴⁰ Anjou I. 249; Sztáray okl. I. 37, 346; Teleki család oklevéltára (Bp. 1895) I. 42.

³⁴¹ Meglehet, hogy Kurszán kündü közvetlenül a honfoglalás után egy ideig (896—900) itt szállott meg, ez esetben a *Kuszán* név idegen nyelvi (kabar?) *Kusal* változata sejthető a dési sóbánya melletti *Kosály* és a szilágyi *Kusaly* falunévben. Az erdélyi püspökség kiterjedése e vidék-

re, valamint az *Erked* helynevek nyári szállás-szerű ismétlődése a Küküllő, Szamos és Kraszna felső vízvidékén azt a gondolatot is ébresztheti, hogy a X. század végén ez is a gyula (Erked?) alá tartozott.

³⁴² SRH I. 166, 292; uo. 43, 46, 72—73; vö. Györffy Gy., Krónikáink ... 107, 116. Megjegyzendő, hogy az Ortilo de Lilienfeld neve alatt kiadott forrás, amely Géza fejedelem előtt *Ursus dux*-ot említ (Gombos, A. F., Catalogus ... II. 1754) XVIII. századi hamisítvány.

³⁴³ Gombocz Z., MNy 22 (1926) 6—8.

³⁴⁴ Györffy Gy., Tanulmányok ... 59; Ua. I. 52. j.; másként Pais D., MNy. 58 (1962) 133,

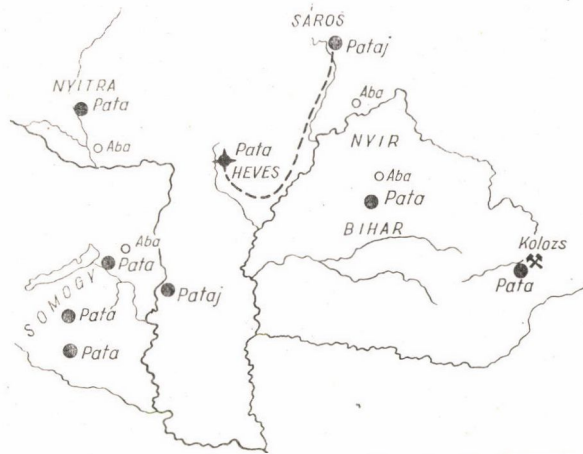
³⁴⁵ Németh Gy., HMK 83—84.

³⁴⁶ Györffy Gy., Geogr. hist. I. 794; Csánki I. 177.

(*Urs~Urus*) névvel etimológiailag nem egyeztethető. Az anonymusi hagyománynak nem kedvez, hogy az ősfoglaló *Ousad* vezér nevéből levezethető helynevet nem találunk, sem itt, sem másutt, sőt az is vitatott, hogy a név minek olvasandó.³⁴⁷ A megoldás talán az, hogy az Álmossal egy generációban szerepeltetett *Ousad* etelközi kabar vezér, az őrsők ura volt, utódait pedig név szerint nem ismerjük. Ha a krónikás hagyomány helyesen őrizte meg szállásterületük emlékét Borsodban, akkor esetleg valamelyik „őrsúr” személyneve egy-egy környékbéli téli-nyári szálláspárt feltüntető helynévben mutatkozik. A Sajó–Hernád vízvidékének helynévanyaga nem csupán rövidebb, vármegyei távú szálláspárokat mutat, mint Borsodban *Sajólád* és *Szendrőlád*, Abaújban *Búd* és *Bód*,³⁴⁸ hanem több megyére terjedő párokat, mint az említett *Csécs*-ek, a Heves megyei *Han* és gömöri *Hanva*,³⁴⁹ valamint a szláv folyónévadás miatt Ónddal és Borssal együtt a legkorábbi rétegbe sorolható *Bód* (*Bold*–*Boldva*) névpárt, mely talán egy, a Sajó körül megszállt vezér nevét őrzi.

A Felső-Tisza vidékről szólván vissza kell térnem az Abákra, az Aba Sámuel királytól leszármazó nemzetségre.

Anonymus *Edu* és *Edumen* „kun” vezérektől eredezteteti Patát és leszármazottját, Abát, s legősibb birtokukat a Takta-közben jelöli meg, de Árpád adományának mondja a felette levő erdőket és a Mátra-alját is,³⁵⁰ Ed és Edemen neve azonban itt nem lelhető fel helynévben; egyedül a Sopron megyei *Edve* (1264: *Edw*)³⁵¹ kapcsolható hozzá. Ugyanakkor a *Pata* név elterjedése Árpád-házi családtagra mutat. A Duna menti *Pataj* a somogyi, veszprémi, nyitrai, bihari és a kolozsi sóbánya melletti 6 *Pata* elhelyezkedése ugyanolyan jellegzetes, mint az egy patak mellett található *Tas* és *Pata* vára. Az Abákat uraló Újvár (Heves–Abaújvár–Sáros) megyében mutatkozik ugyan egy *Pata* – *Pataj* kettős szállás, de nem egy folyó partján³⁵² (l. 18. kép). Az Árpád-házi birtokokból való részesülés ez esetben nem leszármazást, hanem beházasodást jelenthet, s az, hogy *Pata* vára egy esperesi kerület központját őrízte, 1000 körül élt főemberre enged követke-

18. kép. Aba Sámuel király elődje, Pata szállásai.
Рис. 18. Стоянки Паты, предка короля Шамуэля Абы
Fig. 18. Les résidences de Pata, prédécesseur du roi
Aba Sámuel

tetni, somogyi falvai pedig a levert Koppány birtokaiból való részesedésként is magyarázhatók. *Pata* leginkább államalapítás kori hadvezérnek tekinthető, aki Géza leányát vette feleségül. Istvánnak Sámuel *sororius*-a volt, ami ifjabb nemzedék esetén a nővér fiát jelenti (DuCange, Páriz Pápai).

*

Befejezésül felmerül a kérdés, hogy miféle településeket jelöltek ezek a korai szállások, udvarhelyek. Nomád jelenségről lévén szó, elsősorban nomád analógiákat kell keresnünk.

A korai fejedelmi udvarhely nagy területet elfoglaló laza településeggyüttes lehetett, amilyen Bolgari 922 táján volt, fejedelmi sátrakkal, távol a vásártér mellett várral és árut őrző épületekkel; ehhez a szolganép lakótelepe járult kunyhókkal, sátrakkal. Hasonló lehetett a mongol orda vagy szeráj kezdeti szakaszában.³⁵³

A kisebb rangú főemberek téli szálláshelyei hasonlatosak lehettek azokhoz a félnomád téli szállásokhoz, amelyeket Szabó István ismertetett.³⁵⁴ A fejedelmi szigetek és fővölgyekben levő nyári udvarhelyek szintén állandó jellegű települések lehettek, kevés szilárd épülettel, míg a nemzetségek nyári szálláshelyei hegyi patakok fejeinél bizonyára csak időszakosan voltak lakottak.

Mindenfajta nomád udvarhoz és szálláshelyhez tartozott szolgáló lakosság, melynek jogi helyzete

³⁴⁷ Karácsonyi János (A magyar nemzetségek... II. 419) *Acsád*-nak, *País Dezső* (SRH I. 72) *Ócsád*-nak olvasta. Ha hagyományban élő kazár névről van szó, gondolhatunk itt a kazár alkirály méltóságnévére, melyet Gardizi *abšad* alakban jegyzett fel. (vö. *Zeki Validi Togan*, A., Ibn Fadhlan... 257).

³⁴⁸ Györffy Gy., Geogr. hist. I. 784. Ládháza névadója a XIII. században élt. (Uo. 759). Vö. uo. 72, 74.

³⁴⁹ Csánki I. 62, 136., vö. *Ila B.*: Gömör megye.

(Bp. 1944) II. 364.

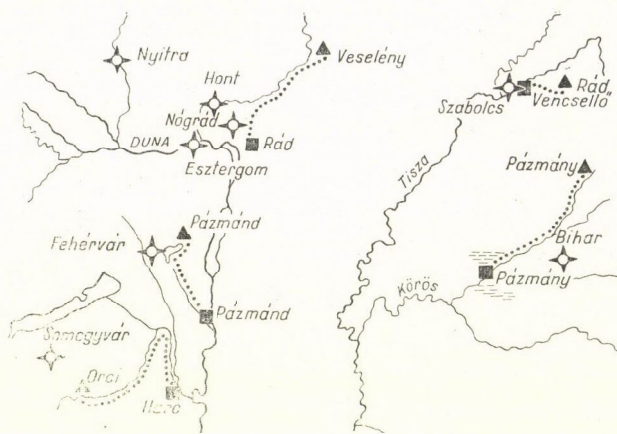
³⁵⁰ SRH I. 58, 73; vö. Györffy Gy., Krónikáink... 115.

³⁵¹ Csánki III. 606.

³⁵² Uo. I. 53, 306, 619., II. 580, 636., III. 246, 315., V. 393 és *Lipszky J.*, Repertorium... (Budae 1808).

³⁵³ A nomád városról ld. Györffy Gy., Cahiers de civilisation médiévale 12 (1969) 255–256.

³⁵⁴ Ld. 5. j.

19. kép. A X. század végén beköltözött német lovagok kettős udvarhelyei. Jelmagyarázatot l. az 1. kép alatt.
Рис. 19. Двойные усадьбы немецких рыцарей, переселившихся в Венгрию в конце X-го века. Пояснение условных знаков на рис. 1.

Fig. 19. Les doubles cours des chevaliers allemands installés en Hongrie vers la fin du Xe siècle. Voir l'explication des signes sous la fig. 1.

eltért a köznépétől. A mongol társadalomban a rabszolgákat, akik urukat el nem hagyhatták, és uruk családjának nemzedékeken keresztül teljesítették szolgálatot, *bool*-nak nevezték.³⁵⁵

A korai magyar társadalomban számolnunk kell házi rabszolgákkal,³⁵⁶ akik követték az urat télen és nyáron, de számolnunk kell helyben maradó szolgálónépekkel is, akik állandóan egy-egy udvarhely körül laktak, annak mintegy tartozékai voltak.

Ez eredményezte, hogy amikor az államszervezéssel egy sor udvarhely a hozzá tartozó gazdasági szervezettel gazdát cserélt, nyugatról beköltözött lovagok is téli és nyári szállások birtokába kerültek, sőt ezeket az új birtokosról nevezték: ilyen pl. Fejér megyében a Pázmány lovag nevét felidéző falupár: a Meleg-hegy völgyében levő Pázmánd falu (1459: *Paznan*), melyből a régi vizeket követve a Duna-parti Pázmánd pusztához jutunk és a bihari dukátus területén fekvő két Pázmány; egyik a Sárrét szélén (1299: *Paznan*), másik a nyíri homokon (1349: *Pozman*),³⁵⁷ ilyenek az Orci lovag és a Vencelin és fia Rád nevét fenntartó szállaspárok (l. 19. kép), de ilyenféle udvarhelyek gazdasági szervezetükkel, hegyi és síksági telepeikkel az egyházak birtokába is jutottak, sőt ezek adományozása volt a kora Árpád-korban a királyi egyházalapítás egyik elterjedt módja.³⁵⁸

Ezek az új birtokos kezén többnyire új nevet is nyertek, de a kettős szállásrend átvételével, valamint sok téli udvarhely nemzeti birtokká alakulásával azt bizonyítják, hogy a magyarországi feudalizmus szervesen nőtt ki a korábbi nomád feudális intézményekből, — nomád feudalizmuson értve azokat a legelő- és szállástulajdonon alapuló termelési viszonyokat, amelyekben a legelőket és szállásokat birtokló uralkodó osztály, a „bőség”, katonai kíséretével, a „jobbágysággal” a függésben levő félszabadokat és a szolgáló „ínséget” rendszeres terményadózásra és természetbeni szolgálatra kényszeríti.³⁵⁹

Györffy György

О СИСТЕМЕ РАССЕЛЕНИЯ ВЕНГРОВ-ЗАВОЕВАТЕЛЕЙ РОДИНЫ

Резюме

Автор доказывает, что смена зимних и летних стоянок, расположенных по берегам рек, присущая верхушке пастухов-кочевников, характеризует и поселения венгерской верхушки X века. Венгерский народ вел полукочевой образ жизни; его зимние стоянки группировались по берегам рек. Рядом с ними венгры сеяли зерно и затем уходили в степь пасти скот и возвращались на зимнюю стоянку к жатве. Это означает номадизацию небольшой дистанции, перпендикулярной к реке. В противоположность этому, венгерская верхушка сменяла свои летние и зимние стоянки параллельно реке и на крупной дистанции. Эта смена поселений была похожа на ту, которую описали Пл. Карпини и Рубрук, говоря о номадизации монгольской верхушки на территории от Днепра до р. Урала. Свои зимние и летние стоянки ханы устраивали недалеко от переправ, куда поселяли русских перевозчиков и магометанских сборщиков налогов. Один из конеч-

ных пунктов находился у старого ремесленного города; в Венгрии они заселяли развалины римских городов.

Автор считает, что сначала венгерские князья сменяли свои стоянки на правом берегу Дуная, а после поражения, понесенного от немцев в 955 году, на левом. Невдалеке от своих зимних стоянок у переправы через реку, они поселяли магометан; их летние стоянки находились на островах. Это имело место, как можно определить, при князьях Арпаде и Курсане около 900 года, при князе Файсе около 948 года, а также при Такшоне (955—972 гг.) до тех пор, пока Геза (972—997 гг.) не перешел обратно на правый берег реки и не построил в Эстергоме резиденцию более постоянного характера. У Файсы было много дворовых хозяйств, находящихся недалеко от земляных крепостей, а у Гезы они располагались в соседстве с крепостями и копиями. В распоряжении герцогов династии Арпада находились зимние и летние

³⁵⁵ Ligeti L., MTT 72, 75, de legkivált 163.

³⁵⁶ Ezt régészetiileg mutatta ki Dienes István (MFME 1964—1965. 98—99).

³⁵⁷ Csánki III. 342; Lipszky J., Repertorium...; Györffy Gy., Geogr. hist. I. 511; Csánki I. 523; Györffy

Gy., 52 jegyz.

³⁵⁸ Györffy, MTAk (II) 18 (1969) 214—.

³⁵⁹ A nomád tulajdonviszonyokra l. Bartha A., A IX—X. századi magyar társadalom. (Bp. 1968) 13—.

парные стоянки, располагающиеся на небольшой дистанции по северному и южному течению Дуная.

Автор считает, что после Арпада на престол взошли не его сыновья, а согласно сениоратскому престолонаследствованию, племянник Саболя, о котором венгерские хроники пишут, что среди 7 вождей после Арпада он был вторым. В начале X века Саболя владел парными стоянками, расположенными вокруг стоянки Арпада у г. Печ, около Секешфехервара и, как наследнику престола, в его распоряжение входили районы престолонаследней части страны, называемой дукатом, к востоку от Тиссы. Здесь (на дукате) он построил на берегу Тиссы грандиозную земляную крепость. Во время своего княжения он владел правым берегом Дуная и построил Секешфехервар. Вождь Богат (около 921 года) также был герцогом династии Арпадов; судя по его стоянкам, после овладения дукатом, он попал в Трансильванию как Дюла.

Дукат XI века образовался из области поселения трех кабарских племен, присоединившихся к семи венгерским племенам. Стоянки кабарских племен были расположены тремя массивами; к востоку от Тиссы с центром Бихар, к северу от Дуная с центром в Нитре и по нижнему течению Дуная с центром в Крашио. В X веке наследник престола имел резиденцию около Бихара, а его младшие братья владели территорией дуката у Нитры. Так, зимняя стоянка убитого в 955 г. герцога *Лела* была *Лел*, а его летняя стоянка носила славянское название *Леловце*.

Венгерские племенные вожди сходным образом владели своими зимними и летними стоянками, расположенными у крупных водоемов: Кал и его сын Бульчу — к северу от Балатона, Дюлы — в Трансильвании, где можно проследить различие членов семьи по рекам.

У Онда стоянки находились по р. Бодрог и на правом берегу Тиссы. В районе Бодрога пункты зимних дворовых хозяйств имели венгерские названия, а летние — славянские (например, *Онд* — *Ондава*, *Борш* — *Боршова*, *Чеч* — *Чичва*, *Болд* — *Болдва* и т. д.). Преемники Онда до 1000 года владели летними стоянками в южной Трансильвании, на территории комитата Хуняд. Хуба в начале X века был племенным вождем на Малой Венгерской Низменности, в то время как Тетень попал не в Трансильванию, как пишет Аноним, а владел верхним правобережьем Дуная от Будапешта до Венского бассейна, вероятно, как зять или шурина князя. Дялу, имя которого Аноним производит от названия местности и делает вождем «блака», судя по его имени и по его парной стоянке, был родовым старейшиной, проводящим номадизацию от истоков р. Быстрый Кёреш до ее устья. Около 1003 года парные стоянки *Галад* — *Галадва* (Калодва) сохранились за предшественником родового старейшины Айтоня — *Гладой*; имя *Бойла*, фигурирующее в кладе из Надьсентмиклоша, сохранилось в названии парной стоянки *Бойла* — *Войла* на Нижнем Дунае. Можно считать доказанным, что здесь жили также и черные венгры.

Расположение стоянки *Кунда* у Нира, фигурирующего в хрониках в списке венгерских племенных вождей, нельзя считать обоснованным; проблематичным является и *Уриш*, якобы поселившийся у Шайо.

Когда в конце X века немецкие рыцари переселились в Венгрию, они получили вместе со слугами конфискованные кочевнические парные стоянки. Их они называли по их именам (например, *Пазмань*). Это свидетельствует о том, что венгерский феодализм вырос из более ранних кочевых феодальных устройств.

Дь. Дёрффи

ÜBER DAS SIEDLUNGSSYSTEM DER LANDNEHMENDEN UNGARN

Auszug

Das Ziel der vorliegenden Arbeit ist, die archäologische Erforschung der ungarischen Zentren im 10. Jh. durch siedlungsgeschichtliche Angaben zu unterstützen. Die aus dem 10. Jh. stammenden ungarischen Erdburgen gehörten nämlich meist zum Sitz der ungarischen Häuptlinge, die an ihrem Ausbau eine wichtige Rolle hatten.

Die ungarische Stammesaristokratie hatte nach Nomadenart Winter- und Sommerquartiere. Das rührt daher, daß die Nomaden und Halbnomaden im Sommer mit ihren Tieren auf der Weide waren, im Winter aber ein separates Quartier bezogen.

Der Ethnograph István Györfi beobachtete, daß zahlreiche Ortschaftsnamen aus der Theißegend ihr Gegenstück in der nahen Berglandschaft haben, woraus er folgerte, daß man es mit Sommerquartieren, bzw. Winterquartieren der Arpadenzeit zu tun habe. Bezüglich der Lebensweise der landnehmenden Ungarn wurde seither klar, daß sie nicht nomadisch, sondern halbnomadisch war. Mohammedanische Beschreibungen aus dem 9. Jh. sagen aus, die in den südrussischen Steppen behimateten Ungarn haben den Winter an den Flüssen verbracht, wo sie auch viel Ackerland besaßen, im Sommer jedoch ihr Vieh in die Steppe zur Weide trieben. Gemäß den ethnographischen Analogien, die István Szabó anführt, bedeutete das soviel, daß sie in der Umgebung ihres Winterquartiers im Frühling aussäten und zur Erntezeit zurückkehrten. Diese Wirtschaftsform entspricht einer Bewegung senkrecht zu den Flüssen; dagegen pendelten die nomadischen Häuptlinge parallel zum Fluß zwischen ihrem Winter- bzw. Sommerquartier.

Plano Carpini (1246) und Rubruk (1253) beobachteten in den südrussischen Steppen, daß Batu Khan und seine Familienmitglieder sowie die Oberbefehlshaber entlang des rechten bzw. linken Ufers je eines Flusses nomadisierten. Der unterste und oberste Punkt war je eine Furt mit russischen Fährleuten. Sein unteres Quartier, wo auch sein Hof (*Sarai*) stand, wählte Batu in der Nähe einer alten Handwerkerstadt; das obere Quar-

tier war, wie sein türkischer Name *ükek* besagt, ein befestigter Ort. An die obere wie an die untere Furt wurden mohammedanische Kaufleute und Zöllner angesiedelt (s. Abb. 1).

Das Volk selbst wechselte in Innerasien sein Sommer- und Winterquartier je nach Sippen entlang von je einem Fluß, und dasselbe ist auch am Sommer- bzw. Winterquartierwechsel der Häuptlinge zu beobachten. Allerdings konnten Khans mit mehreren Quartieren von dieser Regel auch abweichen. Die Höfe der Khan-Familie wurden nach Tod des Besitzers von dessen Frau oder jüngstem Sohn geerbt.

Die Auswahl des nomadischen Hofs (*Orda*) erfolgte nach folgenden ökonomischen Gesichtspunkten: 1. Der Fürst und sein Gefolge wanderten mit vielen Reitpferden und melkbaren Stuten, Zugochsen und Schlachtvieh (Schafe); diese benötigten im Sommer wie im Winterquartier eine Weide, und während der Pendelbewegung Trinkwasser. Daher das Wandern entlang der Flüsse. 2. Mit Handwerkprodukten wurde der Hof teils von den Handwerkern angereicherten alten Städten, teils von den Dienstsiedlungen versehen. 3. Luxusartikel wurden meist durch die Dezimierung des Fernhandels beschafft; deshalb wurden die Flußübergänge besetzt und dort Mohammedaner angesiedelt, die den Zoll abnahmen. Die Märkte befriedigten eher den Bedarf des Gemeinvolkes.

*

Keine einzige zeitgenössische Quelle berichtet von der Lebensweise der Ungarn im 10. Jh. Kenntnisse haben wir dank mohammedanischer, byzantinischer und westlicher Quellen nur über die fürstlichen Verhältnisse. Mohammedanische Quellen berichten, die Ungarn haben vor der Landnahme (896) zwei Fürsten gehabt, einen nominellen, den *kende* (*k. n. d. h.*) und einen effektiven, den *gyula* (*dž. l. h.*). Der Fortsetzer von Georgios Monachos berichtet zu derselben Zeit, daß die Byzantiner 895

mit zwei ungarischen Fürsten verhandelten, mit *Árpád* und mit *Kusan*. Welcher von diesen der *kende* war, verrät die um 1200 verfaßte *Gesta Hungarorum* des Anonymus, wo es heißt, Fürst *Kurzan* sei der Sohn des *kündü* (*Cundu*) gewesen. Ebenso, wie *Kurzan* eine regelmäßige sprachliche Ableitung des Namen *Kusan* ist, sind *kende* und *kündü* ungarische Mundart-Varianten. Mit *Kusan* identifizierbar ist jener *Kusal* benannte ungarische Fürst, der laut der *Annales Alamannici* 904 von den Bayern bei einem Festmahl hinterlistig ermordet wurde.

Die von Liudprand (960) für das Jahr 921 erwähnten *reges Dursac et Bugat*, sowie in den Angaben von *Salardo preduce* (924) und *Taxis Hungarorum rex* sind die Titel ungewiß. Auch die historischen Informationen, die *Konstatinos Porphyrogenetos* (953) von *Árpáds* Urenkel bezüglich der ungarischen Verhältnisse vor 900 erhielt, sind nicht vertrauenswürdig (z. B. Existenz des Fürsten *Liüntika*) und sind tendenziös (etwa die Darstellung des *Árpád*, Sohn von *Almus*, als Alleinherrscher), um so genauer ist die Genealogie der 948 lebenden Prinzen aus dem Hause *Árpád* angegeben (abgesehen von dem auf Mißverständnis beruhenden Namen des *Ezelech*). Die Genealogie ist die folgende (unter den Namen steht die in den Ortschaftsnamen bewahrte Form des Namens):

Árpád			
Árpád			
<i>Tarkaču</i>	<i>Jelech</i>	<i>Jutoča</i>	<i>Zalta</i>
Tarhos	Jelek	Jutas	Zolta
Tarhacsi	Üllő		
<i>Tevel</i>	<i>Taş</i>		<i>Taxin</i>
<i>Termäcu</i>	Tas		Taksony
Tormás			Taskony

Von diesen kennt Anonymus nur die Namen *Hulec*, *Tosu*, *Zulta* und *Toxun*. Zwar wäre laut Anonymus *Zolta*, *Árpáds* Sohn, der zweite Fürst gewesen, doch kennen die auf der Urchronik fußenden Texte keinen Fürsten zwischen *Árpád* und *Taksony*. Auf *Taksony* (955–971) folgte Großfürst *Geyza* (971–997) — in Ortschaftsnamen als *Déce*, *Devicse* erhalten. (Die weitere Abstammung s. in der Tabelle im Text.)

Die ungarischen Chroniken deuten in zwei Fällen an, daß die Fürsten *Tas* und *Taksony* in den Dörfern *Tas* bzw. *Taksony* Hof hielten. Ein eigenartiger Umstand läßt darauf schließen, daß die geographischen Bezeichnungen tatsächlich die Namen der Fürsten, und nicht späterer Besitzer bewahren, nämlich, daß keiner der mehreren tausend Angehörigen der im 13. Jahrhundert bekannten 200 ungarischen Adelsgeschlechter die Namen der *Arpadensöhne* führte. Das ist auf eigentumsrechtliche Ursachen zurückzuführen. Hätte ein Grundbesitzer seinem Sohn den Namen eines *Arpaden-Abkömmlings* gegeben, hätte er ihn der Möglichkeit ausgesetzt, daß die *Arpaden* Anspruch auf den ihren Namen führenden Besitz erheben. Spuren dieser Auffassung sind bis ins frühe 14. Jahrhundert nachzuweisen. *Gusztáv* Heckenast wies nach, daß um die Dörfer, deren Namen aus den Namen der *Arpadensöhne* abzuleiten sind, solche Dienst-siedlungen liegen, die mit der Beschäftigung der Bewohner genannt sind.

In der vorliegenden Studie weist der Verfasser aufgrund der geographischen Benennungen nach, daß hinsichtlich des Platzes der ungarischen Fürstenhöfe dieselbe Gesetzmäßigkeit nachweisbar ist, wie bei den Nomaden. Wo es die Naturgegebenheiten erlaubten, diente ein Fluß als Achse der herbstlichen und frühjährlichen Pendelbewegung. Am oberen Lauf, im fürs Weiden geeigneten Gelände war das Sommerquartier, am unteren Lauf, nahe zur Mündung, das Winterquartier. Die Sitze an den Flüssen lagen in der Nähe von Übergängen. An den fürstlichen Furten hausten Mohammedaner (ungarisch *böszörmény* [*< büzüremen < muzulman*] oder *káiz* [*< Chvalis 'khwarizmier'*], lateinisch *ismaelita*, *sarrace-*

nus). Die Pendel-Route der Fürsten und Häuptlinge war verhältnismäßig lang; das Winterquartier lag nach Möglichkeit in der Nähe der Ruinen einer Römerstadt, die leicht zur Burg umzubauen war und in der Handwerker untergebracht werden konnten.

Während die in den ungarischen Chroniken auffindbare Zusammenstellung bezüglich der Sitze der sieben ungarischen Häuptlinge nicht früher als 1100 entstanden ist und zum Teil auf Kombination beruht, bewahrten die romantischen *Gesta Hungarorum* des Anonymus in zahlreichen Fällen, gestützt auf die Überlieferungen der im Hof lebenden ungarischen Hochadeln, die Namen ihrer landnehmenden Ahnen, und der Verfasser als Propst von Buda konnte in bezug auf die Niederlassung in der Umgebung von Budapest auch andere Quellen gehabt haben.

Laut Anonymus wäre *Árpáds* Sommerquartier (von April bis Oktober) auf der Insel *Csepel* gewesen (südlich von Budapest). Den Platz des Winterquartiers gibt das Dorf *Árpád* neben dem römischen *Sopianae* (die heutige Stadt *Pécs* d. i. Fünfkirchen) an. Das bedeutet, daß *Árpád* entlang des rechten Donauufers auf- und abwanderte, zwischen Budapest und *Pécs*; vom Ufer wich er bei der von Mohammedanern besuchten Furt von *Szekeső* ab.

Árpáds Koregent, der den *kündü*-Titel führende *Kusan* (*Curzan*) besaß laut Anonymus in *Óbuda*, in der antiken Stadt *Aquincum* eine Burg, dort, wo heute das große militärische Amphitheater steht. Auch er hatte seinen Sommersitz auf einer Donauinsel: seinen Namen bewahrt in der Schüttinsel der Ortsname *Korzan* (1268). Es ist wohl anzunehmen, daß er am rechten Donauufer pendelartig wanderte, zwischen Budapest und *Győr*. *Kurzans* Ermordung durch die Bayern im Jahr 904 erfolgte wahrscheinlich in einem noch höher, am Rande des Wiener Beckens liegenden Sommerquartier.

Nach *Kurzans* Tod besetzte *Árpád* das ganze Donauufer bis *Győr*; das Andenken seines Sommerquartiers bewahrt das — ebenfalls auf der Schüttinsel gelegene — Dorf *Árpád* (1270) (s. Abb. 2).

Die Namen der Sitze der Prinzen blieben nicht immer erhalten; teils erbten sie den Sitz des Vaters, teils verschwand der Ortschaftsname. Dennoch läßt sich feststellen, daß sie entlang der ersten Donauroute *Árpáds* auf die oben beschriebene Weise nomadisierten. Der älteste Sohn wanderte entlang der *Kapos* und *Sárviz* auf und ab; seinen Namen findet man im Dorf (*Tarras < Tarhos*) im Gebirge, wo der Sommersitz war, Winterquartier bezog er in der Öde *Tarhachya* (1436) an der Donau, die neben der Burg von *Tolna* lag. Das Andenken seines Sohnes bewahren zwei Ortschaftsnamen *Tevel* am unteren und mittleren Lauf der *Sárviz*. Das Enkel, *Tormás*, bezog Sommerquartier oberhalb des Sitzes seines Großvaters, das entsprechende Winterquartier lag nahe zur Mündung von *Kapos-Sárviz* (heute zwei Dörfer namens *Tormás*). Die Orte liegen im Gebiet des Komitats *Tolna*, wo bis Anfang des 12. Jahrhunderts die Seniorprinzen Güter hatten; im Besitz des 997 sich empörten *Cupan dux* war jenes *Koppány* Gut, das Prinz *Almus* 1109 an die Propstei von *Dömös* verschenkte. Hier hatten Prinz *Béla I.* 1060, Prinz *Lambert* 1090 und Prinz *Béla II.* um 1130 Güter. Die Prinzen zweiten, dritten und vierten Ranges besaßen im 11. Jahrhundert Güter am linken Ufer der Donau.

Der zweitälteste *Arpadensohn*, *Üllő* und sein Sohn *Tas* wanderten zwischen *Pest* und *Csepel* auf und ab, wo ein Dorf namens *Üllő* und zwei Dörfer namens *Tas* die beiden Endpunkte des Nomadisierens angeben. An *Árpáds* dritten Sohn deuten zwei *Jutas* genannte Dörfer bei den Quellen der Nebengewässer von *Kapos-Sárviz* (eines von ihnen neben *Veszprém*), sowie die aus den Varianten *Jut ~ Juta ~ Jutom* gebildeten Ortschaftsnamen. Sein Sohn *Fajsz*, Großfürst im Jahre 948, hatte ebenda, neben *Veszprémvár* und *Somogyvár* Quartiere. Ferner gehörte das fürstliche Donauufer ebenfalls ihm, von *Fajsz*, gegenüber *Tolna*, bis zum Sommersitz *Fajsz* auf der *Szigetköz* genannten großen Insel gegenüber *Győr*. *Fajz* neben Burg *Grech* bei *Zagreb*, slawisch *Kralje-*

vec genannt, was »königlichen Besitz« bedeutet, konnte sein sommerlicher Sitz gewesen sein, dort, wo die *Strata Ungarorum* — die römische Straße, die die Ungarn zu ihren Streifzügen nach Italien benützten — bei Ščitarjevo abzweigt. In Siebenbürgen hatte er seinen Hof ebenfalls in der Nähe einer Erdburg, Küküllővár: *Fajsz* (s. Abb. 3 und 4).

Árpáds vierter Sohn, *Zolta*, hielt Hof am langen Nebenfluß der Donau, an der *Vajas*, die bei *Kalocsa* abzweigt; das Dorf *Zolta* lag irgendwo östlich von *Apatin*. Höher, in den Wiesengeländen an der *Vajas*, bewahrt der Ortsname *Taskony* den Namen seines Sohnes. Das deutet auf eine Pendelbewegung entlang der *Vajas* hin (s. Abb. 3).

Nach der Niederlage an der *Lech* (955) wurde *Taksony* Großfürst. Da er einen Angriff aus Westen befürchtete, verlegte er die Linie der Nomadisierung auf das östliche Donauufer. Sein Winterquartier war *Apatin*, mit altungarischem Namen *Aranyán*, lateinisch *Aureus locus* (prinzlicher Sitz im 11. Jahrhundert!); der Name erlaubt Parallelen mit den mongolischen und türkischen fürstlichen *orda*'s: *Altan orda* (goldener Hof), *Altyn taš* (goldener Stein). Bei der Furt der Donau lag neben *Aranyán* ein kaliz-mohammedanisches Dorf (*Apos-Böszörény*). *Taksony*'s Sommerquartier ist das Dorf *Taksony* am östlichen Eingang der fürstlichen *Csepel*-Insel; die dazugehörige Furt war das römische Castrum in *Pest*, das der Fürst, wie *Anonymus* in seiner *Gesta* berichtet, *Ismaeliten* übergab und wo im 11. Jahrhundert slawische Fährleute nachzuweisen sind.

Großfürst *Geysa*, der einen Ausgleich mit dem Westen traf, verlegte seinen ständigen Sitz weiter nach Westen, nach *Esztergom*. Das war nicht mehr der Endpunkt einer Nomadisierungsrouten, sondern eine *Karakorum* ähnliche Hauptstadt, die er zweimal im Jahr aufsuchte. Sein Winterquartier war das Dorf *Décséd* bei *Pécsvárad* (*várad* = kleine Burg; nach 1000 erhielten es die *Benediktinermönche*), sein Sommerquartier dürfte *Devicse*, nördlich von *Esztergom* in den Bergen, gewesen sein. Die Dörfer *Décse*, die in Siebenbürgen in der Nähe der wichtigsten Salzbergwerke *Dés* und *Torda* liegen, zeigen, daß er auch die Salzgewinnung kontrollierte (s. Abb. 5).

Während es bezüglich der Großfürsten *Árpád*, *Fajsz*, *Taksony* und *Géza* nachweisbar ist, daß sie lange Strecken des Donaufuers besaßen, kann man die Besitze der Söhne *Árpáds* nur entlang kürzerer Flußabschnitte nachweisen. Über keinen ist es beweisbar, daß er nach *Árpáds* Tod Großfürst gewesen wäre. Die *Ur-Gesta* gibt für das halbe Jahrhundert zwischen *Árpáds* Tod (907) und *Taksony*'s Machtübernahme (955) keinen Großfürstennamen an; es ist lediglich aus dem Werk des *Konstantinos* bekannt, daß diese Würde 948 *Fajsz* zuteil war.

Wer war der Großfürst nach *Árpáds* Tod? Gemäß dem Senioritäts-Erbrecht der Ungarn hatten *Árpáds* Brüder oder Neffen seinen Söhnen gegenüber den Vorrang. Aus den Chroniken geht hervor, daß *Árpád* erwachsene männliche Verwandte hatte. Der auf die *Ur-Gesta* zurückzuführende Chronik-Text berichtet, *Árpáds* Großvater sei *Előd* (*Eleud*) gewesen, und bei *Anonymus* heißt es, *Előds* Sohn — eher: Enkel — sei der Häuptling *Szabolcs* (*Zobolsu*) gewesen, den jede ungarische Chronikvariante in der Reihe der sieben landnehmenden Häuptlinge als den »zweiten« nach *Árpád* einstellt. Offensichtlich steht man hier einer Verzerrung der Überlieferung gegenüber: der chronologisch zweite Häuptling-Fürst wurde in der Häuptlingsliste der Chronisten an zweiter Stelle erwähnt.

Daß *Szabolcs* aus dem Geschlecht *Árpáds* stammt, beweist auch die Tatsache, daß sein Besitz, das spätere Komitat *Fejér*, zwischen die Besitze der *Árpádensöhne* eingeteilt ist. Nachweisbar ist ferner, daß er, bereits als Fürst, bei *Árpáds* Winterresidenz nomadisierte; bei der Quelle der *Pécsi víz* (Fünfkirchner Bach) und ihrer Mündung in die *Drau* liegt je ein *Szabolcs* genanntes Dorf; das zusammengehörende Sommer- und Winterquartier-Paar. Den *ducatus* von *Bihar*, der im 10.—11. Jahrhundert dem Thronfolger zustand, hat wahrscheinlich er eingerichtet, da die mächtige Erdburg an der

Theiß — *Szabolcs* — seinen Namen führt; seine Sommerresidenz war *Szabolcs* bei Großwardein. Auch in seinem Familienbesitz, im Komitat *Fejér*, hatte er zwei Sitze. Als Großfürst hielt er das Donauufer von *Pécs* bis zur *Csepel*-Insel in seinen Händen, und ihm ist die Gründung von *Székesfehérvár* im Sumpfland des Komitats *Fejér* zuzuschreiben. Bei den Ausfalltoren seiner Streifzüge nach West und Süd ist sein Name ebenfalls in zwei Ortschaftsnamen festgehalten (s. Abb. 6). Von *Szabolcs* stammt die Sippe der *Csák* ab, deren Mitglieder zur *Arpadenzeit* öfter mit den Herrschern rivalisierten.

In Ungarn schlossen sich den sieben ungarischen Stämmen drei kasarisch-kabarische Stämme an, die aus türkischen und iranischen ethnischen Elementen bestanden. Diese standen unter der Herrschaft eines Fürsten; diese Funktion bekleidete der Thronfolger aus dem Hause *Árpád*. Aus dem Siedlungsgebiet der *Kabaren* entstand im 11. Jahrhundert der *ducatus*, der aus drei Teilen bestand. Der eine Teil lag östlich der Theiß, in den Komitaten *Bihar* und *Szabolcs*, der zweite im Nordwesten um das Komitat *Nyitra*, der dritte im Süden, am unteren Donaulauf, um das Komitat *Krassó*. Weitere Komitate sind nur mit Vorbehalt dem *ducatus* zuzurechnen (s. Abb. 17). Obwohl der *ducatus* dem Kronprinzen gebührte, hatten auch seine jüngeren Brüder Anteil daran. Im 10. Jahrhundert besaß der Thronfolger *Bihar*, der nach ihm folgende Sohn *Nyitra*; nach 1050 wurde die Lage umgekehrt. Die Namen der älteren Prinzen aus dem 10. Jahrhundert sind — mit wenigen Ausnahmen — in den zwei *Ducatus* erhalten geblieben. Wie aus seinen Besitztümern zu schließen ist, war auch *Bogát* ein Prinz aus dem Hause *Árpád*, der 921 in Italien ein Bündnis schloß. Nachdem er Dux von *Bihar* war, wurde er nicht Fürst, sondern Dux von Siebenbürgen. Seine Residenzen hatte er dort neben den zwei großen Salzbergwerken bzw. an den drei wichtigsten Flüssen (s. Abb. 7).

Im *Ducatus* hielten die Prinzen nur selten Sommer- und Winterresidenzen, das Andenken ihres Hofes ist vielmehr bei den Flußübergängen bewahrt.

In den *Ducatus* von *Bihar* und *Nyitra* ist folgende Abfolge rekonstruierbar: In *Bihar* wurde *Árpáds* ältester Sohn *Tarhos*, in *Nyitra* der zweitgeborene *Jelek* (*Jelev*) Dux, der dann mit Namen *Üllő* (*Illev*) nach *Bihar* überging. Nach ihm ist der vierte Sohn, *Zolta* in *Bihar* nachweisbar, während in *Nyitra* *Tevel* erschien. Nach *Zoltas* Tod gelangte *Tas* nach *Bihar* und *Taksony* nach *Nyitra*.

Vor 955 war der *Ducatus* von *Nyitra* in Händen von *Lél*, Sohn des *Tas*; seine Winterresidenz war *Lél* an der Donau, die Sommerresidenz *Lelóc* (slawisch *Lelocze*) in den Bergen. Die Plätze des *Sur* sind im Komitat *Pozsony* an drei Stellen auffindbar. Die Häuptlinge *Lél* und *Súr* fielen gemeinsam in Gefangenschaft im Jahre 955, bei *Ebersberg*.

Als *Taksony* der Großfürst war, waren *Zerind* Dux von *Bihar* und früher *Tormás*, dann *Geysa* (*Décse*) Dux von *Nyitra* (s. Abb. 8—9).

Untersucht man die Ortsnamen, die die Namen der sieben Häuptlinge bewahren, kann man feststellen, daß die von *Anonymus* aufgezeichneten Familienüberlieferungen die Namen der landnehmenden Häuptlinge meist richtig angeben.

Kál, der das Amt des *Karchas* bekleidete und sein Sohn *Bulcsú* hausten im Sommer am nördlichen *Balaton*-Ufer, der Wintersitz ist neben *Zalavár* (*Mosaburg*) und (später?) bei den Ruinen von *Savaria* zu finden. Ein verarmter Nachfahr des Heerführers *Bulcsú*, der 948 in *Byzanz* weilte und 955 in *Regensburg* hingerichtet wurde, *Lád* (um das Jahr 1000) hatte ebenfalls am *Balaton*-Ufer Güter (s. Abb. 10).

Der Häuptling, der das Amt des *gyula* (γυλάς) bekleidete, lebte im 10. Jahrhundert erst in Ungarn, später in Siebenbürgen.

Von *Tétény* (*Tuhutum*) und dessen Sohn *Harka* (*Horca*) stammen *Gyula*, *Zombor* und einerseits das Geschlecht *Maglód* andererseits die siebenbürgischen *Gyulas* und das Geschlecht *Zsombor* ab. *Tétény* besaß, wie aus der Lage von *Tétény* bei *Buda*, *Tétény* (*Tadten*) am

Neusiedlersee und *Tetendorf* bei Triesting hervorgeht, ein fürstliches Ufer, obwohl er nachweislich kein Mitglied der Dynastie war. Nomadenanalogien lassen darauf schließen, daß er ein Schwiegersohn des Fürsten war. Harka und seine Söhne, Gyula und Zombor gelangten um 950 nach der Theissgegend, wo sie das byzantinische Christentum angenommen haben. Die beiden Söhne des siebenbürgischen Gyula hießen *Bua* und *Bucna* (*Buhna*), seine Schwester, Mutter des ersten Ungarnkönigs Hl. Stefan, hieß *Sarolt*.

Aus der Lage der zwei mittelalterlichen Dörfer *Bua* und des Dorfes *Bohna* (*Bonyha*) geht hervor, daß *Bua* am Nordufer, *Buhna* am Südufer der Kisküküllő (Klein-Kockel), *Sarolt* entlang des Nordufers der Nagyöküllő (Groß-Kockel) nomadisierte. Die Routen leiten zum Zusammenfluß der beiden Flüsse, wo es eine mohammedanische Siedlung, *Böszörményszancsal* gab. Anstelle des letzten Gyula wurde 1003 *Zoltán* dux ernannt wie aus; seinem Sitz hervorgeht, wanderte er entlang des Nagyöküllő-Südufers.

Ein Bruder des älteren Gyula, Zsombor (*Sumbur*), hatte seine Sitze an der Szamos und an der Olt. König Stephan, der Gyula besiegte, setzte seine Verwandten *Doboka* und *Zoltán* an mehreren Stellen von Zsombors Nomadisierungsroute ein. *Doboka* wurde Gespan (*comes*) von Zsombors Burg; nach ihm wurden die Burg aus dem 10. Jahrhundert und das dazugehörige Komitat benannt; *Zoltán* wurde der erste Wojwode von Siebenbürgen (s. Abb. 11).

Häuptling *Ónd* (*Ound* ~ *Ond*) hatte am rechten Theißufer an zwei Stellen Besitze. *Ond* bei Tokaj war das Winterquartier, diesem entsprechen das slawische *Ondava* und *Udva* im Bergland, was eine Wanderung entlang der Bodrog andeutet. Ähnliche, zusammengehörige ungarische Sitze sind im 10. Jahrhundert in dieser Gegend die folgenden: *Csécs* ~ *Csicsva*, *Borsi* ~ *Bózsza* (1264: *Borsoa*), *Karcsa* ~ *Karcsva*, *Bold* ~ *Boldva*; vom Anfang des 11. Jahrhunderts stammend dürften die folgenden sein: *Zombor* ~ *Zboró* und *Bari* ~ *Boró* (s. Abb. 12). Landnehmerhäuptling *Ónd* und dessen Sohn *Ete* hatten Quartiere am linken Theißufer, seine Nachfahren *Bár* (*Bor*), *Kalán* (*Kolan*, *Kulan*) und *Kaján* (*Kean*) hielten um 1000 bei der Burg von Csongrád Winterhof, im Sommer trieben sie das Vieh ins siebenbürgische Komitat Hunyad zur Weide (s. Abb. 13).

Die Sitze von *Huba* und seines Abkömmlings *Szemere* sind am oberen Lauf dreier bei Szöny (Brigetio) zusammenfließenden Gewässer zu finden, was beweist, daß *Huba* ein Häuptling war (s. Abb. 14).

Der von Anonymus erwähnte »Blak«-Häuptling Gyalu (*Gelou*) in Siebenbürgen ist eine historische Romanfigur, die auf folgende zwei Motive zurückzuführen ist:

auf den ungarischen Häuptling Gyula (*Geula*) in Siebenbürgen und auf den befestigten Ort *Gyalu*, wo Gyalu laut Regeln der Volksetymologie ermordet wurde. Der Ortschaftsnamen *Gyalu*, dem Ursprung nach ein türkisch-ungarischer Personennamen, hat sein Flachland-Gegenstück bei der Körös-Mündung, das ein Winterhof gewesen sein dürfte (im Gegensatz zum Sommersitz im siebenbürgischen *Gyalu*), was ein Auf- und Abwandern entlang der Sebes-Körös belegt (s. Abb. 15).

Den Namen eines Vorfahrs des im Banat gelebten ungarischen Häuptlings Ajtony, *Glad*, haben ungarisch-slawische Siedlungspaare erhalten. Gegenüber den Benennungen *Galad* in der Ebene erscheinen in den Bergen *Kalodva*, *Kladova* (< 1332: *Galadva*), die Sommersitze angeben. In diesem Landstrich stößt man auch auf zwei Stellen auf den Namen BOYHAA, bekannt aus dem Schatzfund von Nagyszentmiklós: *Bojla* im Hochland ist die Mundart-Variante von *Vojla* (1230: *Woyla*) am unteren Donaulauf. In Ajtonys Gebiet ist die Präsenz der schwarzen Ungarn (*Nigri Ungri*) durch Quellen nachweisbar (s. Abb. 16).

Nicht nachweisbar ist bezüglich der Häuptlingslisten der Chroniken, daß *Cusid*, Sohn von *Cund*, Häuptling in der Umgebung von Szatmár gewesen wäre, und schwierige Probleme stellen sich auch bezüglich des Sitzes von *Örs* (*Urs*) am Sajó-Ufer, da *Örs* höchstwahrscheinlich der Name eines kabarischen Stammes war (s. Abb. 17).

Laut Anonymus soll König *AbaSámuel* (1041—1044), ein Neffe des Hl. Königs Stefan, einen Vorfahr namens *Pata* gehabt haben, dessen Sitze andeuten, daß es um einen Verwandten des Hauses Árpád geht, etwa um das Jahr 1000. (s. Abb. 18.).

Die Winterquartiere, wo Hof gehalten wurde, waren stabile Siedlungen, die Sommerquartiere meist nur provisorisch. Zu jedem Häuptlingshof gehörten Hausklaven, die mit ihren Herren zogen, in den stabilen Höfen lebte seßhaftes Dienstvolk. Daraus folgt es, daß die deutschen Ritter, die zur Zeit von Geysa am Ende des 10. Jahrhunderts nach Ungarn kamen, und hier die Sitze der geschlagenen ungarischen Häuptlinge erhielten, ebenfalls in Doppelsitzen nomadischen Charakters hausten (in den Komitaten Bihar und Fejér gibt es je zwei *Pázmány*, in den Komitaten Szaboles und Nógrád sind Ortschaftspaare, die die Namen von *Ve(n)-celin* und dessen Sohn *Rad* bewahren, in Somogy-Tolna erscheinen *Orch-Harc*). (s. Abb. 19.).

All das beweist, daß der ungarische Feudalismus organisch aus den früheren nomad-feudalen Institutionen hervorgegangen war.

Gy. Györffy

AVAR LOVASSÍR IVÁNCSÁRÓL

1969. május 28-án Ivánca község belterületén, özv. Nagy Ferencné Szabadság u. 20. sz. házának udvarán, földmunkák során sírleletre bukkantak. Salamon Konrád, Visy Zsolt és V. Gémes Katalin a helyszínen a következőket állapították meg: A kis udvar hátsó részében ház építéséhez földet termeltek ki. Ennek során egy avar lovassír nagyobb felét, Ny-i kétharmadát szétrombolták. Az emberi csontvázból már semmi nem volt a helyén, a lócsontváz fejét és mellő részét is kidobták. A kidobált földből mintegy 30 db vékony aranylemezzel bevont rozettát és más lószerszám dísz, vas kengyel és zablafüldőket, vas hevedercsatokat és íj egyik végének csontlemez töredékeit sikerült összegyűjteni. A szablyát bemondás szerint az ember és lócsontváz között, közepén találták, az edény az emberi csontváz lábánál került elő.

Június 3-án B. Vágó Eszter és Visy Zsolt átkutatták a világos löszből jól kirajzolódó sírgödör altalaját, ahol in situ sikerült feltárni — a sír helyzete alapján nagy valószínűséggel a koponya helyétől balra —, egy aranyfülbevalót s mellette egy arany pénzutánzatot. Nagyjából az eredeti helynek megfelelően került még elő egy ezüst lyukvédő lemez és egy ezüst szíjvég. A sír szét nem rombolt részére rábontottak.¹ Június 4-én az ásatáson részt vett e sorok írója is. Sikerült feltárni a derék tájától kezdve épségben maradt, gazdagon felszerszámozott lócsontvázat, a sír K—DK-i oldalát és végét. Ehhez viszonyítva, valamint a véletlenül benn maradt és utólag talált leletek alapján, nagy vonalakban sikerült tisztázni a sír körülbelüli egykori helyzetét (1—4. kép).

A sírgödör enyhén lekerekített sarkú volt, mérete: 235 × 150 cm. Mélysége: 203 cm. Iránya pontosan ÉNY—DK (41,5°). A jobb oldalán feldúlt emberváz hossza nem állapítható meg, a balján nyugvó ló egy in situ maradt fog alapján, mintegy 2 m hosszú lehetett. (1. kép)

Leletek a sírrajz számsorrendjében. *Emberi csontváz környéke:* a) 0,1 m vékony aranylemezből kivágott kerek pénzutánzat. Átm: 1,1 cm, súlya: 0,20 g (5. kép 2; 8. kép 2), b) Ovalis karikájú aranyfülbevaló, alján 4 kis gömböcskéből (granulából) álló díszítéssel. Szára korábban megsorbul. Súlya: 0,70 g (5. kép 1; 8. kép 4), c) Vastörmarkolat és pengetöredék (8. kép) másodlagos helyen. d) Bronzcsat (5. kép 11; 8. kép 6). e) Ezüst lyukvédő lemez, további két töredék korábban került elő (5. kép 8—10; 8. kép 7). f) Kis bronzcsat (5. kép 5; 8. kép 12). g) Kisszíjvég sima ezüst hátlapja (5. kép 12; 8. kép 10). h) Szablya, bemondás szerinti helyen. Jelenleg rekonstruálható hossza: 82 cm; valószínűleg hosszabb lehetett (8. kép 5). A penge összefüggő maradványa 71 cm hosszú, legnagyobb szélessége: 3,2 cm. A markolat-töredék 9,5 cm hosszú, csőszzerű bronz dísz van részegecselve (8. kép 5a). Palakú függesztői a kidobott földből kerültek elő, az egyik csupán szétesett (8. kép 13), a másik töredékes (8. kép 14). Előlapja ezüst, hátlapja bronz (5. kép 18—22). i) Bögre, szabad

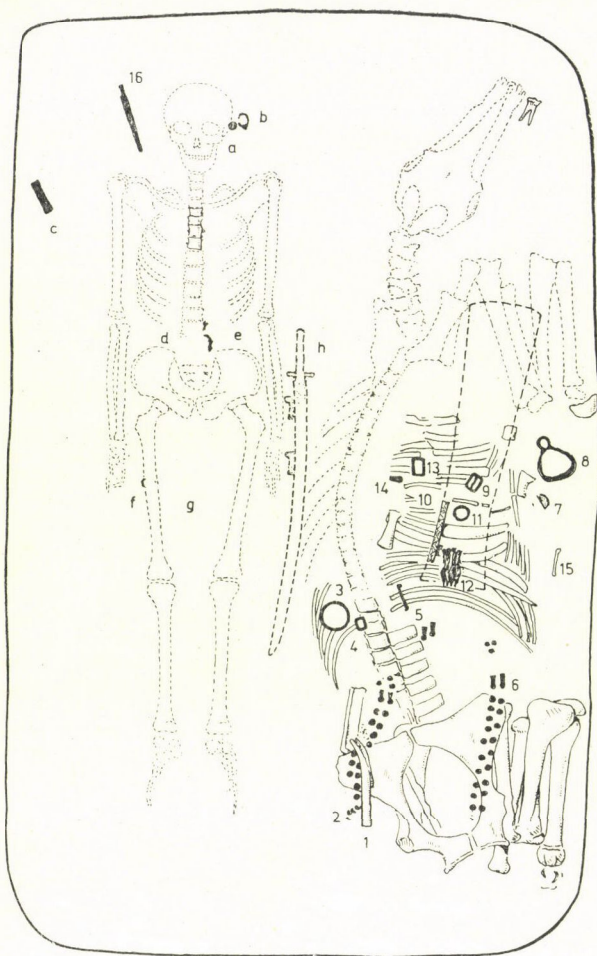
kézzel formált, vastag falú, vörösesbarna színű. M: 12,4 cm (8. kép 21; 11. kép) — Nyilván a szablya hüvelyéhez tartoztak az ívelt ovális ezüst lemez töredékek (5. kép 15—17). Értelem szerint az emberi csontvázhhoz tartozott még: ovális bronzkarika-pár, vékony ezüst lemezzel bevonva, 4—4 bordázott arany mandzsettával díszítve (5. kép 3—4; 8. kép 3—4), préselt indadíszes ezüst szíjvég (5. kép 13) és sima hátlapjának töredékei (8. kép 11), ezüst övforgó (5. kép 7; 8. kép 8), bronz szíjbújtató, karika-csüngővel (5. kép 6; 8. kép 9), végül emberi csontváz részekkel került még elő a kidobott földből egy kis vascsat (8. kép 18) és egy vaskarika.

Az öv helyreállítása (8. kép 7—9) hozzávetőleges. Nagy bronz csatja a derék táján másodlagos helyzetben került elő, az öv nyitásának iránya nem állapítható meg. Mivel a gyakoribb jobbra záródó övek mellett szép számmal ismerünk éppen a közép avar korból balra záródót is, a kérdés alig lényeges.

Lócsontváz: 1. Visszacsapó íjcsontlemezei. Az íj felső végének lekerekített végű, in situ talált lemezei, 25 cm hosszúak, a közeli lószerszámtól felületük nagy részét egységes zöld patina színezi (6 és 9. kép 1). Közvetlenül az előzők mellett, illetve alatt kerültek elő a markolat 26 cm hosszú lemezei (2. kép, 9. kép 3), míg az íj alsó végének töredékes lemezei a feldúlt részből származnak. Jól rekonstruálható hosszuk: 27 cm (9. kép 2). 2. A farhám baloldalának veretei, az íjesontok alatt, részletrajz szerint (2. kép). A ló farán lefelé is folytatódó darabokkal együtt (4. kép 3) 22 db nagyobb méretű rozetta (7. kép 1—30). Alapjuk préselt bronz. Felületükre vékony aranylemezzel préselték, a lemezek alját visszahajtva a rozetták belső szegélyén rögzítették (10. kép 13). Belsejükben, elmállott barna anyag között, hurkos bronz kapesok voltak (7. kép 33) — a restaurálás-kor valamenyi kihullt. A farhámot mindkét végén „nyeles” veretek díszítették (7. kép 34), a hátsók, fordított helyzetben, az íjmarkolat-lemezek alatt 15 cm mélyen kerültek elő. A háton fekvő nyeles veretek végében, háromszög alakban rendezett, kisebb méretű, aranylemezzel bevont rozetták kerültek elő (7. kép 31—32). 3. Nagy vaskarika. Átm: 7 cm (10. kép 4). 4. Kisebb vaskarika (10. kép 8) — párja a feldúlt részből került elő (10. kép 9). 5. Ívelt vasrúd darab (10. kép 10). 6. A farhám jobb oldala, rajz szerint (2. kép). Szerkezete, a veretek száma megegyezik a bal oldallal (10. kép 12). 7. Faragott díszű ovális csontlemez (9. kép 9) — feltehetőleg másodlagos helyzetben (4. kép 1). 8. Kengyel, meglepően kicsi. Belső méretei: Sz: 10 cm, M: 8,5 cm (10. kép 3) — párjának töredékei a feldúlt földből származnak (10. kép 2). 9. Négyszögletes vascsat (10. kép 11) — helyzete alapján valószínűleg a tegezhez tartozott. 10. Átluggatott vékony csontlemezek (9. kép 8) — a tegez(?) díszítményei. Ugyanazon a számon szerepel a kétségtelenül a tegez nyílását jobb oldalról szegélyező faragott díszű csontlemez

¹ Megköszönöm Visy Zsoltnak és B. Vágó Eszternek, hogy a leletet feldolgozásra átengedték, valamint V. Gémes Katalinnak a művészi restaurátor munkát, amellyel a reménytelen állapotban levő lószerszámokat megmentette. A rajzokat előrajzaim nyomán Balatoni

János, a fényképeket Kárász Judit készítette. A külső felvételek Visy Zsolt fotói.

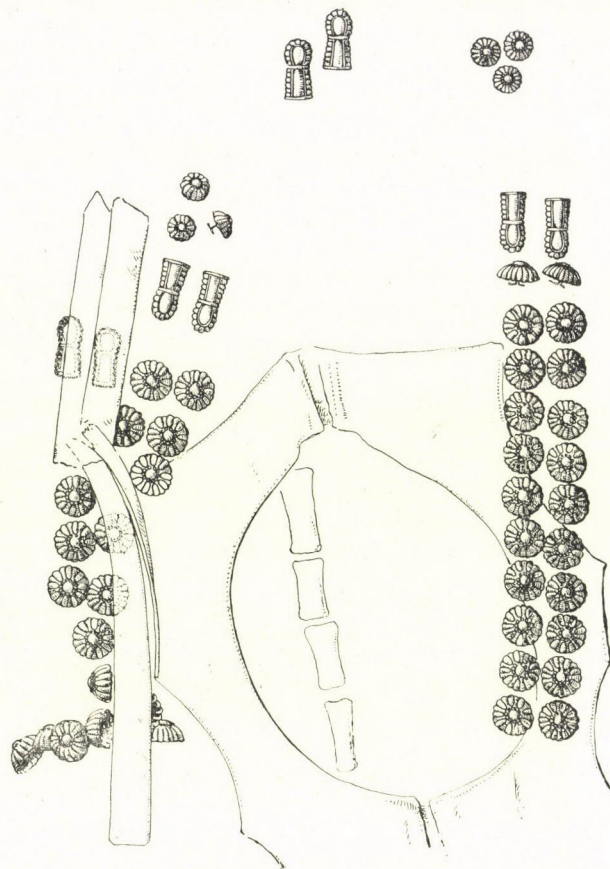
1. kép. Iváncsa. A sír maradványai és rekonstrukciója.
Рис. 1. Иванча. Остатки могилы и ее реконструкция.
Fig. 1. Iváncsa. Les restes de la tombe et sa reconstruction.

(9. kép 9). 11. Vaskarika (9. kép 11) valószínűleg a tegezhez tartozott. 12. Háromélű nyílhegyek összeroszódva a tegezben 3 db. A legnagyobb 12,5 cm hosszú, egy kisebb 9,5 cm hosszú, a harmadik részben szétmállott (9. kép 4–6). 13. Négyzetes vascsat (9. kép 12). 14. Vas szög vagy kapocs, kis bronzmaradvánnyal (10. kép 6). 15. Nyereg(?) csontverete (9. kép 8). 16. Hosszú vastör, másodlagos helyen. Jelenlegi hossza 23 cm (8. kép 17).

Nyilván a ló szájából származnak az oldalpálcás típusú vaszabla töredékek (10. kép 1), míg ismeretlen helyről került elő egy kis vascsat (10. kép 7) és egy nagyobb vascsat töredéke (10. kép 5). A múzeumba jutott vastöredékekből sikerült összeállítani a láncza nagyobb részét. Hossza nem állapítható meg, mintegy 30 cm körüli lehetett. Köpűje külső átm: 3,4 cm, belső átm: 2,4 cm (8. kép 20).

A lószerszám mellő részére, a sügyelőre és kantárra mintegy 30 db-ra becsülhető rozetta töredék és 5 nyeles

² A Tótipusztá—Igar csoportot részletesen összefoglalom a „Féjér megye története” I. kötetében. (Sajtó alatt.)

2. kép. Iváncsa. A lószerszámok és az íj merevítő lemezek elhelyezkedése.
Рис. 2. Иванча. Расположение предметов конской упряжи и налучных пластинок
Fig. 2. Iváncsa. La disposition des harnais et des plaques de l'arc.

veret töredék utal (10. kép 16). Tényleges számuk jóval nagyobb lehetett, szerkezetüket a farhámhoz hasonlóan képzeljük.

A leírásból kitűnik, hogy a tegez és a nyereg csont szegélydíszei nem feküdtek rendben, nemcsak helyzetüket nehéz értelmezni, de egyes darabok rendeltetését is. A bizonytalanságot kétféle közlésmóddal érzékeltetem. A fényképes táblán a sírban talált helyzethez ragasztottam (6. kép), míg a rajzotáblán kísérletet teszek az egyik lehetséges rekonstrukcióra (9. kép 7–8).

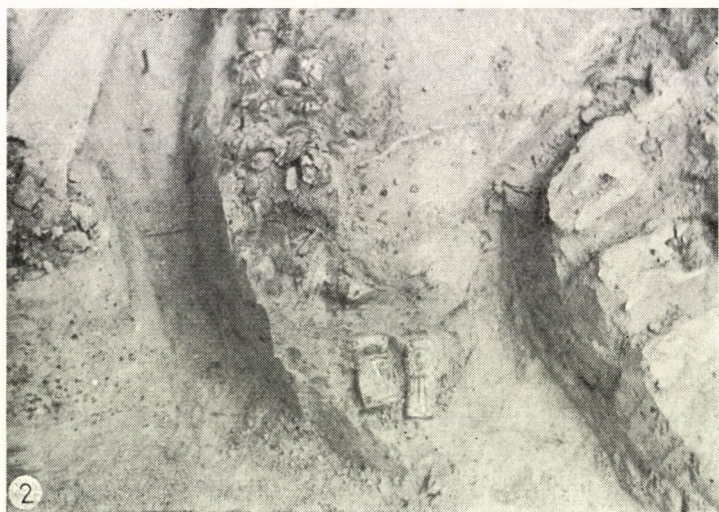
Rítus, viselet

Az iváncsai lovassír korban és területileg, valamint rítusára, viseletére, felszerelésére, vagyis szellemi és tárgyi hagyatékára nézve a Tótipusztá—Igar csoporthoz² kapcsolódik. Nem a közös sírba vagy egymás mellé temetkező „fejedelmi” család tagja volt, hanem ahhoz a fejedelmi kísérezhez tartozhatott, amelyet eddig csak a dunaújvárosi (Dunapentele) sírok képviseltek.

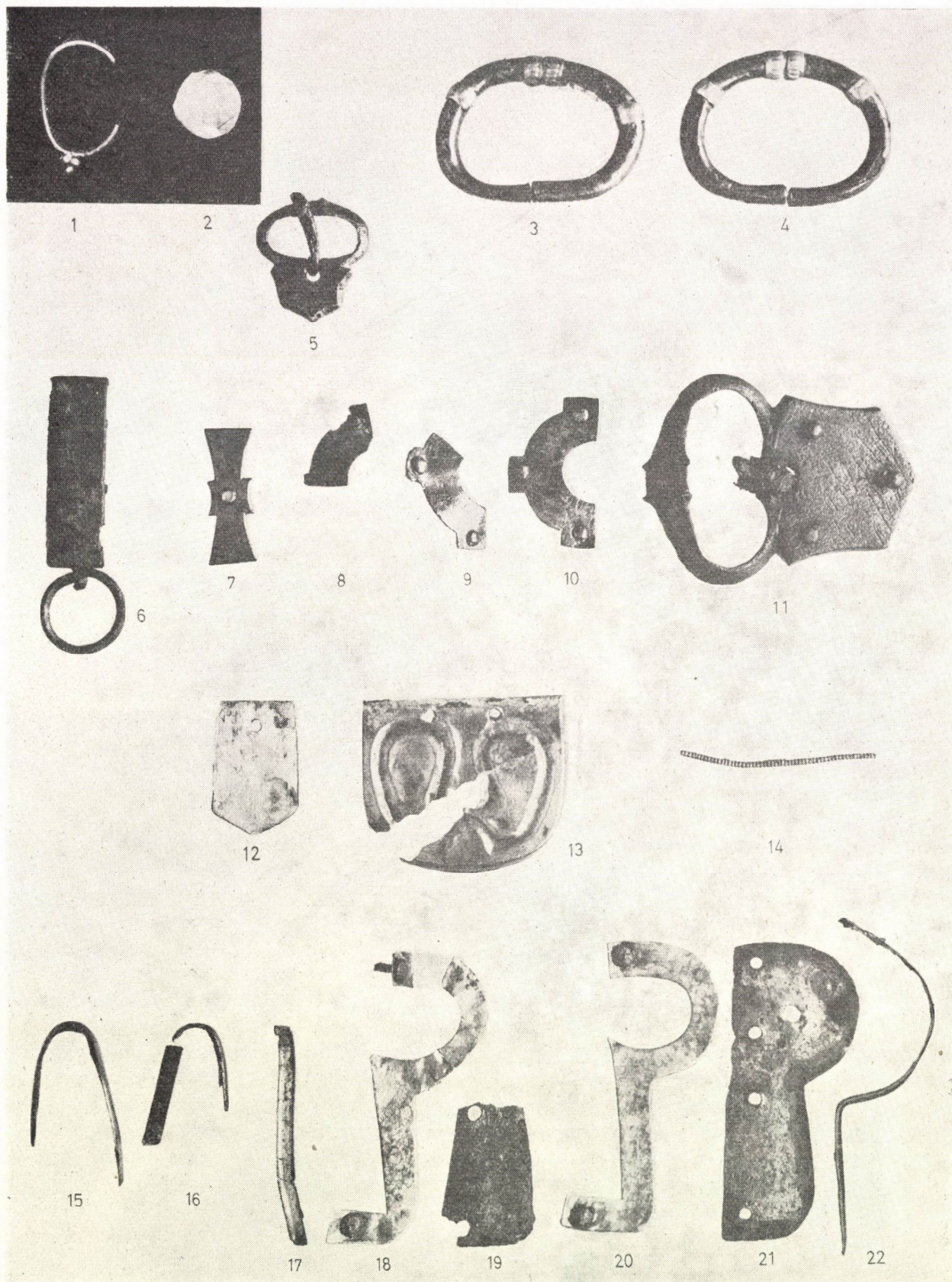
A pentelei Öreghegyen 1908-ban Hekler Antal négy hasonló sírt talált egymás mellett, ennek alapján feltételezhető, hogy Iváncsán is több temetkezéssel számolhatunk. Alkalmas időben, a lehetőségekhez képest, meg-

3. kép. Iváncsa. 1. A lószír. — 2. A farhám és az íjmerevítő csontlemezek. — 3. A jobboldali farhám díszei.
Рис. 3. Иванча. 1. Конское погребение. — 2. Шлея и костяные принадлежности для натягивания лука. —
орнаменты правой шлеи
Fig. 3. Iváncsa. 1. La tombe de cheval. — 2. La croupière et les os servant à raidir l'arc. — 3. Les ornements de la croupière de droite.

4. kép. Ivánca. 1. Kengyel és díszített csontlemez. — 2. A „nyeles” veretek helyzete. — 3. A farhám végződése. — 4–5. A tegez maradványai
 Рис. 4. Иванча. 1. Стремя и орнаментированная костяная пластинка. — 2. Расположение „черешковых” бляшек. — 3. Окончание шлеи. — 4–5. Остатки колчана
 Fig. 4. Ivánca. 1. Étrier et plaque d'os décorée. — 2. La disposition des plaques «à manche». — 3. L'extrémité de la croupière. — 4–5. Les restes du carquois

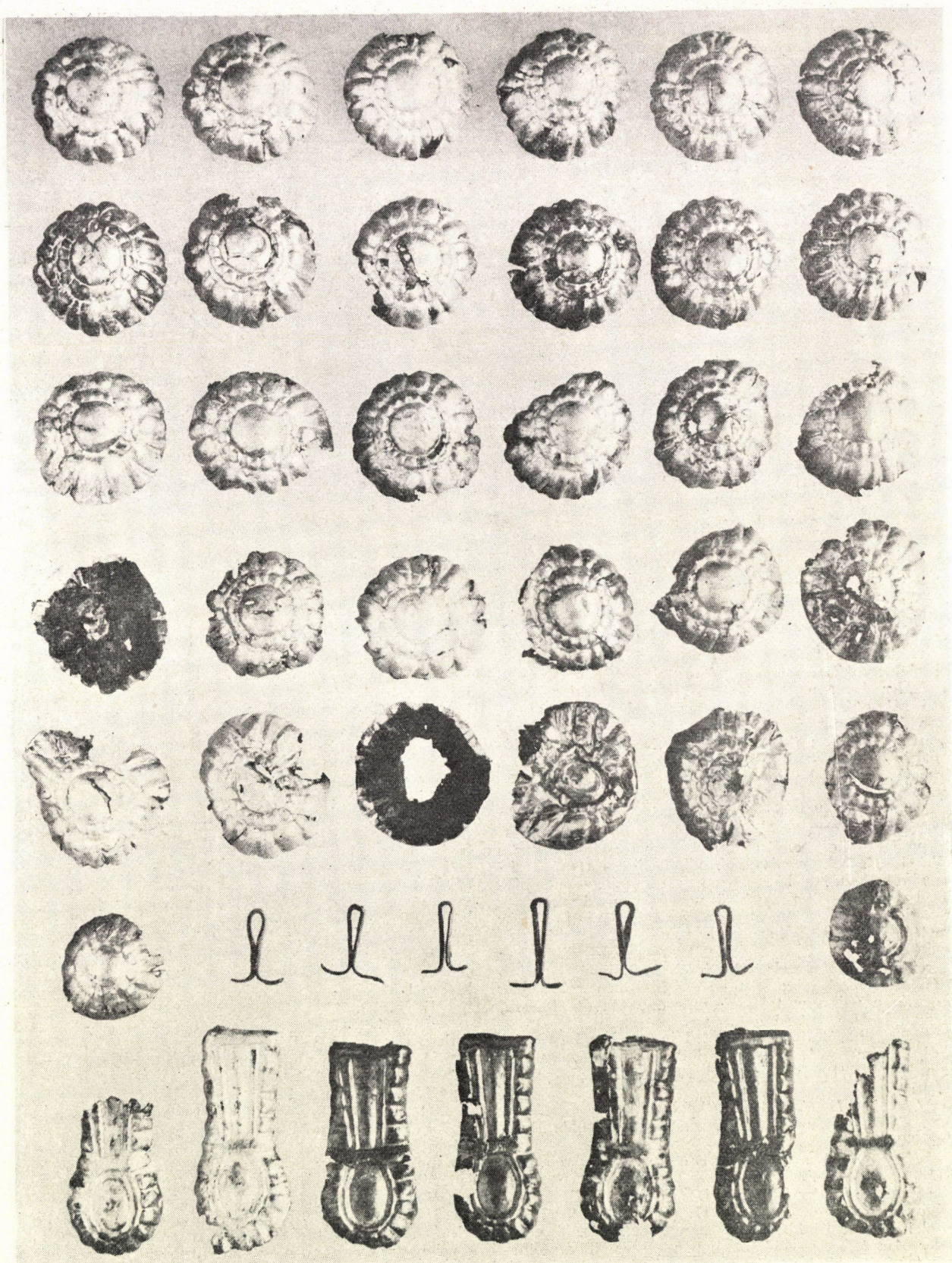
5. kép. Iváncsa. 1. Arany fülbevaló. — 2. Arany pénzutárat. — 3—4. Varkoesszorítók. — 5—14. Az öv részei. — 15—22. A szablya tartófülei

Рис. 5. Иванча. 1. Золотые серьги. — 2. Золотая имитация монеты. — 3—4. Застежки для кос. — 5—14. Пояс и его детали. — 15—22. Ушки от ножен сабли

Fig. 5. Iváncsa. 1. Boucle d'oreille en or. — 2. Imitation d'une monnaie d'or. — 3—4. Les barettes de nattes. — 5—14. La ceinture et ses parties. — 15—22. Les douilles de suspension du sabre

6. kép. Iváncsa. Az íj, a tegez és a nyereg csontmaradványai
 Рис. 6. Иванча. Костяные остатки от лука, колчана и седла
 Fig. 6. Iváncsa. Les restes d'os de l'arc, du carquois et de la selle

7. kép. Ivánca. 1—30. Nagyobb rozetták. — 31—32. Kisebb rozetták. — 33. Kapesok. — 34. „Nyeles”
veretek
Рис. 7. Иванча. 1—30. Крупные розетки. — 31—32. Мелкие розетки. — 33. Пряжки. — 34. „Черешковые” бляшки
Fig. 7. Ivánca. 1—30. Rosaces plus grandes. — 31—32. Rosaces mineures. — 33. Agrafes. — 34. Plaques «à
manche»

kíséreljük megvizsgálni a sírt tartalmazó szűk kis udvart és a hozzá csatlakozó veteményeskerteket.³ A dunajvárosi négyes temetkezési csoporttól 500 m-re É—ÉNy-ra, az Öreghegy lejtőjén már 1910-ben előkerült a rangos emberek alá tartozó köznép temetője, eddig legalább hat lovassírral.⁴ Iváncsán tehát hasonló gazdag köznépi temetővel lehet számolni.⁵

Az iváncsai sírmaradvány több lényeges ponton megerősíti Hekler leírását,⁶ a további kutatásokban tehát ezentúl a pentelei sírok eredeti publikációja is figyelembe veendő.⁷ Az iváncsai sír jellegzetes közép- és késő-avar tájolású volt, ÉNy—DK-i irányítású, mint a dunajvárosi sírok. Mélysége viszont a tótipusztai fejedelmi sír másfél—kétméteres gödréhez s nem a feltűnően mély dunajvárosi sírokhoz állt közel.

Ritusa pontosan megegyezik a dunajvárosi sírokéval. A sírgödörök DNY-i oldalán hanyatt feküdtek a férfiak, bal oldalukon a sír ÉK-i felében, velük megegyező irányban a nem oldalra döntött, hanem térdre roskasztott lovai;⁸ ez a fajta lovastemetkezés a csoportra különösen jellemzőnek látszik.⁹ A kis kerek arany pénz-utánzatot — az obulust — a halottak fejétől balra helyezték el.¹⁰ A felszerszámozva, csontveretes nyereg-gel együtt eltemetett lovak hátára máhálták a tegezt¹¹ és az íjat¹² — Iváncsán feltehetőleg ide került a lándzsa is.¹³ Az ital mellékletet tartalmazó edényeket a halottak lábaihoz tették.¹⁴

Az iváncsai férfi fémszorítókkal díszített két hosszú farkocot viselt a hátán, éppen úgy mint az igari III. és a dunajvárosi 7. és 11. sírban eltemetett férfiak¹⁵

— a szokás a Tótipusztá—Igar csoport fellépésével terjed el az egész avar birodalomban. Nem meglepő az Iváncsán a férfi bal füle táján előkerült arany fülbevaló sem, bal vagy jobb fülben viselt egy-egy arany fülbevaló volt a dunajvárosi 7. és 10. férfi sírban, míg az igari III. és a dunajvárosi 11. sír férfiai páros arany fülbevalókat viseltek. Öveik nem mindig voltak díszesek. Az iváncsaihoz hasonlóan 2—3 szíjvég volt a dunajvárosi 7. és 10. sírban, az öveket hasonló bronz csat fogta össze a tótipusztai sírokban, az igari I. és II. sírban és a dunajvárosi 7. sírban. Megegyezik az igari I. sír és az iváncsai öv karikacsüngős bűjtatója is.¹⁶

A lószerszám részleteit — sajnos — nem lehet összehasonlítani. A dunajvárosi sírokban — úgy tűnik — csak a kantár volt díszítve. Ugyanott a köznépi temető lovassírjaiból származó, az iváncsaiakkal szerkezetileg közeli rokon lószerszám-maradványok — sajnos — szórványok. Ugyanez mondható az iváncsai rokon tótipusztai fejedelmi lószerszámról és az igari II. lelet szerszámdíszítéséről is.

Leletek

Az iváncsai leletek legközelebbi formai párhuzamait a dunajvárosi sírokból, azokon belül együttesére nézve a 7. sírből ismerjük. Ezeket keresztlül egyrészt a Tótipusztá—Igar fejedelmi csoporthoz, másrészt a középvár „lemezes” csoporthoz kapcsolódnak. Vezérlelete:

Hekler Antal helyes megfigyeléseit „igazítja helyre” (pl. a lovakra felmáházott tegzek és íjak esetében), nem fogadható el szuperkritikája — mint erre László Gyula már korábban rámutatott — [AH XXVII. (Bp. 1943) 71—72]. — *Hekler Antal* publikációja a maga korában igen részletesnek számító avar sírleírás volt, kritikája azokból a 30-as évekből származik, amikor a bíráló irányításával százával ásták fel az avar sírokat, anélkül, hogy megfigyeléseiket rajzban vagy fényképen rögzítették volna. — Kritikai észrevételekkel közli újra a pentelei sírok leírását *László Gyula* [Études archéologiques sur l'histoire de la société des avars. AH XXXIV (Bp. 1955) 270—272].

⁸ *Hekler A.*, i. m. 97., 7., 10 és 11. sírok. — Az a körülmény, hogy a 10. és 11. lovassírok szerkezetét Hekler nem ismétli, szerintem arra utal, hogy ugyanúgy feküdtek, mint a 7. sír.

⁹ Sajnos ez *Kiss Attila* hasznos összeállításából (JPMÉ 1962, 153—III. típus) nem derül ki. A középvár sírokat részben a korai, részben a késői avar sírok közé osztotta; helyenként a két korszak sírjai fel is cserélődnek.

¹⁰ *Hekler A.*, i. m. 103., (10. sír) míg a 7. és 12. sírban szereplő egy(?) vagy két(?) példány helyzete ismeretlen.

¹¹ Uo. 99., (7. sír).

¹² Uo. 99., (7. sír) és 103., (10. sír) — az utóbbinak csak a markolata volt csontmerevítő.

¹³ A nyereg máházott böleskei íjról és íjtegezről valamint a szokás keleti párhuzamairól: *László Gy.*, A koroncoi lelet és a honfoglaló magyarok nyerge. AH XXVII (Bp. 1943) 70—78. — Legutóbb Tiszafüred—Majoros 186. sz. máházott lótemetkezése alapján összefoglalta a kérdést: *Garam É.*, Arch. Ért. 96 (1969) 87. — A ló váz mellé helyezték az íjat az alább tárgyalandó aradaci és csókai (Čoka) (45.) ló sírban is.

¹⁴ *Hekler A.*, i. m. 98. (7. sír) és 104., (11. sír).

¹⁵ *Hekler Antal* ezeket még valóban nem ismerhette fel. A 7. sírban állítólag csak egy példány volt a lófej közelében; ez esetben a hosszú farkocot oldalt a halott feje és válla mellé fektették. A 11. sírban a „deréktájon” találták őket, ezek elől vagy hátul lefüggesztett igen hosszú farkocsokra utalnak. E hosszú farkocsok kitűnő avar ábrázolását közli Noszárol (Nosa) *Szekeres L.*, RVM 6 (1957) 231—, 2. és 4. kép.

¹⁶ A részleteket l. alább a leletek elemzésénél.

³ E feladat nem látszik egyszerűnek. 45 évvel az ásását után, 1953 őszén az ún. DX víztárolóhoz húzott 1,5 m széles és közel 5 m mély csatorna árkában előkerültek a Hekler-féle sírok maradványai. A „lépcsőszerűleg ferde” elrendezésű sírokat derékba kapta a szögben rájuk húzott árok. 3—5 m-re követték egymást, mélységük valóban elérte a 2,5 m-t. Irányításuk, amelyről *Hekler Antal* nem írt, ÉNy—DK-i volt. Sajnos hitelesítő rábontásra a betonozott árokkal mellett akkor nem volt módunk. Annyit mégis megállapítottunk, hogy három lovassírban összedobálva benne maradtak a lócsontváz részek, valamennyiben az emberi csontváz. Mindenben megfelelt a valószínűség *Hekler Antal* állítása, hogy „mindössze négy sír volt egymás mellett a felásott területen” — az ún. fejedelmi temető környékén sem 1953-ban, sem később nem találtunk római sírokat. Nem volt indokolt tehát a Mahler—Hekler-féle számozás (7,10—12), amely a távolabb fekvő római temető sírszámaival keveri a kis temető sorszámain. — Egyébként 1969-ig az Öreghegy más pontjain sem keveredtek a római és avar leletek, mind az avar telep, mind az avar temetők gondosan elkerülik a római településeket és temetőket. — A Mahler-féle térképen [újraközölve: *Intercisa I.* AH XXXIII. (Bp. 1954) 5., 3. kép] a „régibb középkori sírok” helye tévesen szerepel az úttól Ny-ra. Pontosan ott és úgy találtuk meg őket az úttól K-re, ahogyan *Hekler Antal* leírta.

⁴ Közelebbről Sóti Márton, Kincses István, Szabó Mihály, Nagy István és Hauser Pál földjén, illetve szőlőjében: MNM 27/1910; 47/1910; 48/1910; 50/1910; 105/1910; 136/1910.

⁵ *Csallány D.*, Archäologische Denkmäler der Avarzeit in Mitteleuropa. (Bp. 1956) 131., 402/a. lelt. hely. MNM Lelt. szám: II/1949.

⁶ *Hekler A.*, Avarkori sírok Dunapentelén. Arch. Ért. 29 (1909) 97—105.

⁷ *Fettich Nándor* [*Marosi A.*—*Fettich N.*, Dunapentelei avar sírleletek. AH XVIII. (Bp. 1936) 9—19] a pentelei leletek újabb kiadásában „revízió” alá vette *Hekler Antal* — egyébként helyenként valóban elnagyolt leírását. Ahol a szükséges publikációval és a feltelezhető keveredésekkel az egykorú leltári adatokra és a közben eltelt korszak sokszáz új megfigyelésére támaszkodva vitázik (pl. a hajfonatszorítók értelmezésében, avagy abban, hogy a 12. sír lovát a 11. sírhoz sorolja), helyt kell adnunk értelmezésének. Ahol azonban

A szablya (8. kép 5). A csoport jellemző, új fegyvere.¹⁷ Az 1 m körüli, igen hosszú, keskeny pengéjű szablyák közül az iváncsai töredékek a dunai városi 7. és az igari III. sír szablyáihoz¹⁸ állnak legközelebb, a markolatukra szerelt bordázott henger alakú, szíj vagy bojt tartó csöveik megegyeznek. Sajnos az iváncsai szablyának éppen legfontosabb része, keresztvása veszett el, csak a találók emlékezete alapján tudjuk elképzelni. — Egykorú, hasonló szablyákat szép számmal ismerünk a lemezes csoport rangos sírjaiból.¹⁹

A szablya hüvelyére szerelt P alakú függesztők is általánosak a lemezes csoportban,²⁰ de elvétve előfordulnak már korai avar kardtokon is.²¹ A hullámosan ívelt erős bronz szalagot (5. kép 15–17) a P alakú fűlek felerősítésénél használhatták, méretük alapján máshol egyelőre nem helyezhetők el, noha párhuzamukat nem találhatunk.

Az öv. A töredékesen, hiányosan ránk maradt iváncsai övet csak hozzávetőlegesen lehetett helyreállítani (vö. 243. lap). Nagy bronz csatja (5. kép 11) meglehetősen általános a középkorban, előfordul a tótipusztai fejedelmi sírban,²² az igari II. sírban²³ (fogazott szalagfonattal díszítve az igari III. sírban²⁴ is), a dunai városi 7. sírban,²⁵ a csengődi 7. sírban,²⁶ a Budapest–Tihanyi téri 6. sírban²⁷ és az abonyi 33. sírban.²⁸ Az utóbbi sírban iváncsai típusú (de díszített) lyukvédőkkel²⁹ együtt került elő. Az iváncsaiakhoz hasonló díszítetlen lyukvédők elég gyakoriak a lemezes övkészleteken.³⁰ Karika-csüngős bűjtató az igari I. sírban³¹ és a Szeged-átokházi sírban³² található, míg „piskóta” alakú, sima lemezforgót az alattyáni³³ 185. és a párkányi (Sturovo) 55. sírből³⁴ említhetünk közép avar készletből. A kis bronzcsat (5. kép 5) valószínűleg a szablya övre csatolására szolgált; hasonló volt a tótipusztai fejedelmi sírban,³⁵ az igari I. és III. sírban,³⁶ az egyik zsámboki sírban,³⁷ párosával a dunai városi 7., magányosan ugyanott a 12. sírban.³⁸

A széles, rövid iváncsai ezüst szíjvég típus formailag gyakori a lemezes csoportban,³⁹ díszítése eddig egyedül-

álló. Az eredetileg kettős lemezű ezüst kisszíjvég hátlapjához jó párhuzamok vannak a dunai városi 7. sírban⁴⁰ vagy a Budapest–Tihanyi téri 6. sírban.⁴¹ Az övről függhetett le a hosszú vastör (8. kép 17). Hasonló volt a dunai városi 7. és 11. sírban.⁴²

Mint említettük, a Tótipusztai–Igar csoport férfi viseletére általánosan jellemző a páros farkocs szorító — akár a rudas akár a lemezes típus. Az iváncsai sírban, sajnos ismeretlen helyen talált, arannyal díszített, ezüst lemezzel bevont bronz félkarikák (5. kép 3–4) aligha szolgálhattak más célra — bár párhuzamukat eddig sehonnan nem ismerjük.

A négy kis granulával díszített arany fülbevaló (5. kép 1) ismét általános a csoport férfi temetkezéseiben. Egyes darabot találunk a dunai városi 7. sírban,⁴³ párosával fordult elő az igari III.⁴⁴ és a dunai városi 11. sírban,⁴⁵ valamint a lemezes csoportba tartozó mártélyi sírokban.⁴⁶ Feltehetőleg bizánci eredetűek, amire az utal, hogy a kaukázusi ogur kamuntai sírokban⁴⁷ is előfordulnak.

Lánczút (8. kép 20) eddig nem ismertünk a Tótipusztai–Igar csoportból. Az iváncsaihoz hasonló hosszú pengéjű típusok a Duna-főltői „peremvidék” temetőiben gyakoriak, pl. a dévényújfalusi (Devinska Nová Ves) temető 124, 416, 568 és 781. lovassírjában.⁴⁸ Ezek felé a területi és időbeli átmenetet a zsitvatői (Žitavska Ton) 26. lovassír lánczútja⁴⁹ biztosítja, amely négygömböskés, sodrott karikájú arany fülbevaló párral és rudas farkocs szorítókkal együtt került elő.⁵⁰

Az új keskenykarú ún. korai avar típusú (9. kép 1–3). Az ilyen íjakat a Tótipusztai–Igar csoportban még általánosan használták; ilyen volt a dunai városi 7.⁵¹ és valószínűleg 10. sírban,⁵² a sírletünkkel egykorú csókai (Čoka) 45. sz. lovassírban,⁵³ az aradaci lovassírban,⁵⁴ avagy a csengődi 4. sírban.⁵⁵ — Az iváncsai íj az in situ ránk maradt felső vége és markolata helyzete alapján feltehetőleg szándékosan összetörve került sírba. Emiatt méretére nem lehet következtetni.

A tegez rekonstrukciója (9. kép 7–8), mint fentebb

¹⁷ László Gy., LA II DissPann II. 11 (Bp. 1941) 112.

¹⁸ Marosi A.—Fettich N., i. m. I. t.; Fettich N., Arch.Ért. 43 (1929) 68—, X. t. 1.

¹⁹ Pl. Székesfehérvár [Hampel, J., Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. II. (Braunschweig 1905) 368—369], Kiskassa (Hampel, J., i. m. III. 276. t. 18), Kecskemét-Miklóstelep (Uo. 277. t. 1.), Rékás (Uo. 278. t. 11.).

²⁰ Pl. Kecskemét-Ballószög [Szabó K., FA 1–2 (1939) 185., I. t. 1. és 1/a], Zsámbok [Fettich, N., Garnitures de fourreaux des sabres du temps des avars en Hongrie. Arethuse (Paris 1926) 4., VI. t. 1.], Győri 755. sír [Uo. IX. t. 7 — ugyanaz jobban kivehető Fettich N.—Nemeskéri J., Győr története a népvándorlásokban (Győr 1943) XIV. t. 3 alatt].

²¹ Egyik legszebb példája a törökbalinti 1. sír kardja a VI–VII. sz. fordulójáról. Kovrig I., FA 9 (1957) 119., 17. t. 1–2.

²² Hampel, J., i. m. III. 268. t. 4.

²³ Fettich N., Arch.Ért. 43 (1929) VII. t. 2.

²⁴ Uo. IX. t. 2.

²⁵ Marosi A.—Fettich N., i. m. II. t. 10.

²⁶ Kovrig I., Arch.Ért. 1946–1948, 339., 73. t. 1.

²⁷ László Gy., LA II., 107., XII. t. 7.

²⁸ Hampel, J., i. m. III. 466. t. 1.

²⁹ Uo. 466. t. 3.

³⁰ Abony 36. sír (Hampel J., i. m. III. 406. t. 5–6), Alattyán 413. sír [Kovrig I., Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán. AH. XL. (Bp. 1963) 23. t.] és 700. sírban (uo. 44. t., — vö. még mindkettőhöz 53. t. 17–19 és 57. t. 23–25 fényképeket), Átokháza (Csallány D., Arch.Ért. 1946–1948, 350—, 75. t. 8.).

³¹ Fettich N., Arch.Ért. 43 (1929) VI. t. 15.

³² Csallány D., i. m. 75. t. 13.

³³ Kovrig I., Das awarenzeitliche ... XV. t. és 51. t. 13.

³⁴ Točík, A., Slawisch-awarisches Gräberfeld in

Sturovo. (Bratislava 1968) XXI. t. 20.

³⁵ Hampel, J., i. m. III. 266. t. 9.

³⁶ Fettich N., Arch.Ért. 43 (1929) VI. t. 5 és X. t. 21.

³⁷ Fettich, N., Garnitures ... VI. t. 3.

³⁸ Marosi A.—Fettich N., i. m. II. t. 7–9; VI. t. 34.

³⁹ Pl.: Igar III. [Fettich N., Arch.Ért. 43 (1929) X. t. 26], Csengőd 3. sír [Kovrig I., Arch.Ért. 1946–48, 70. t. 7–8.).

⁴⁰ Marosi A.—Fettich N., i. m. II. t. 3–4.

⁴¹ László Gy., LA II. X. t. 30–31.

⁴² Hekler A., i. m. 11. kép 1 és 18. kép 1 — utóbbit Fettich Nándor két külön kis késként közölte újra (Marosi A.—Fettich N., i. m. VI. t. 22–23.) — A közép avarkori hosszú „vadászkésekről” legutóbb Szabó J. Gy., EgriME 6 (1958) 52.

⁴³ Marosi A.—Fettich N., i. m. II. t. 6.

⁴⁴ Fettich N., Arch.Ért. 43 (1929) X. t. 18–19.

⁴⁵ Marosi A.—Fettich N., i. m. VI. t. 3–4.

⁴⁶ Hampel, J., i. m. III. 89. t. 11, 13.

⁴⁷ Mavrodinov, N., AH XXIX (Bp. 1943) 189., 124. kép. — Ennek alapján feltehető, hogy a forma bizánci eredetű, sőt eredeti bizánci készítmények lehetnek köztük.

⁴⁸ Eisner, J., Devinska Nová Ves (Bratislava 1952) 18. t. 4; 47. t. 6; 73. t. 5; 110. t. 5.

⁴⁹ Budinský-Křička, V., SA 4 (1956) 5—, 24. t. 11.

⁵⁰ Uo. 24. t. 13–16.

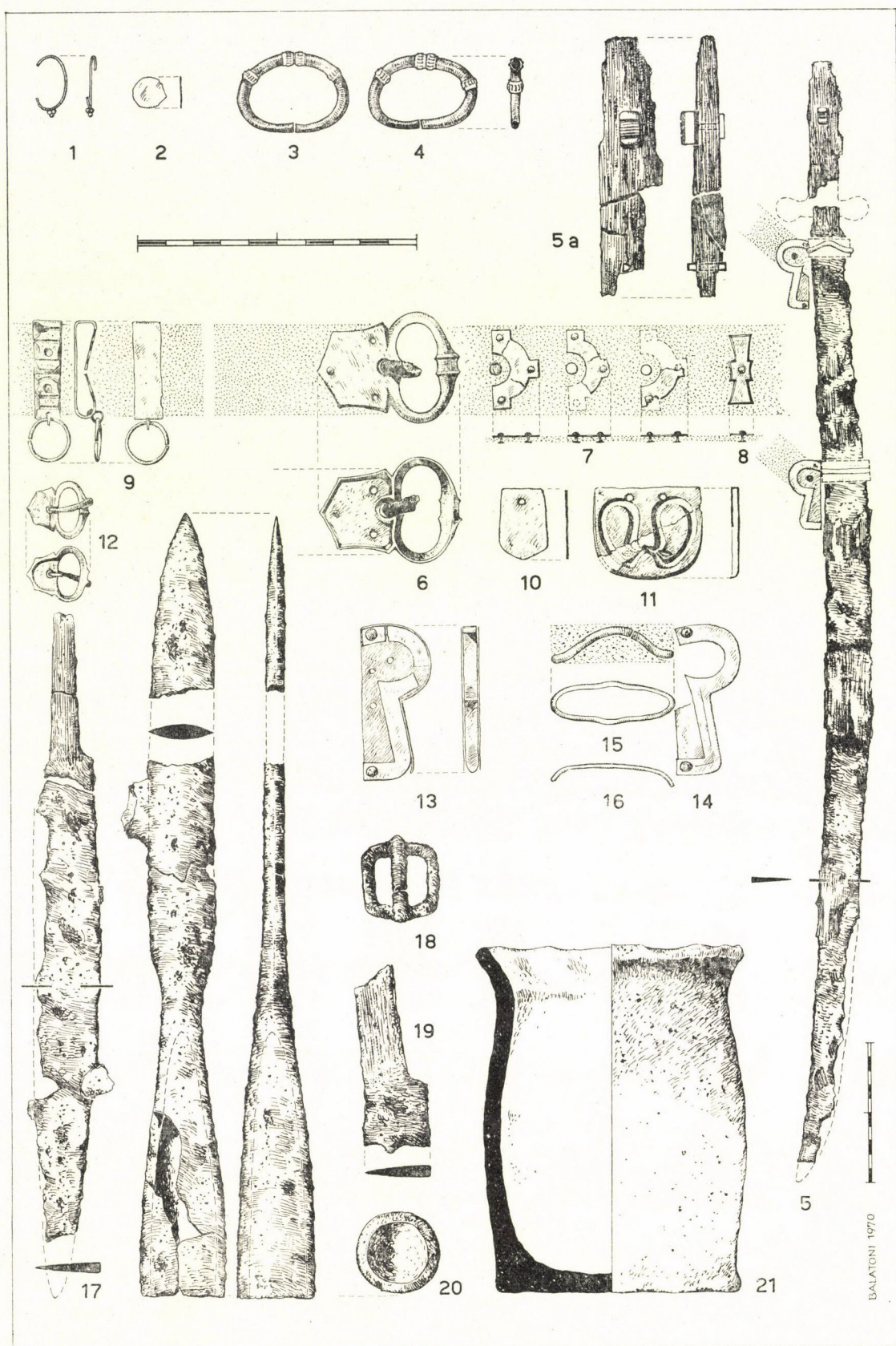
⁵¹ Marosi A.—Fettich N., i. m. III. t. 3–12.

⁵² Uo. V. t. 9.

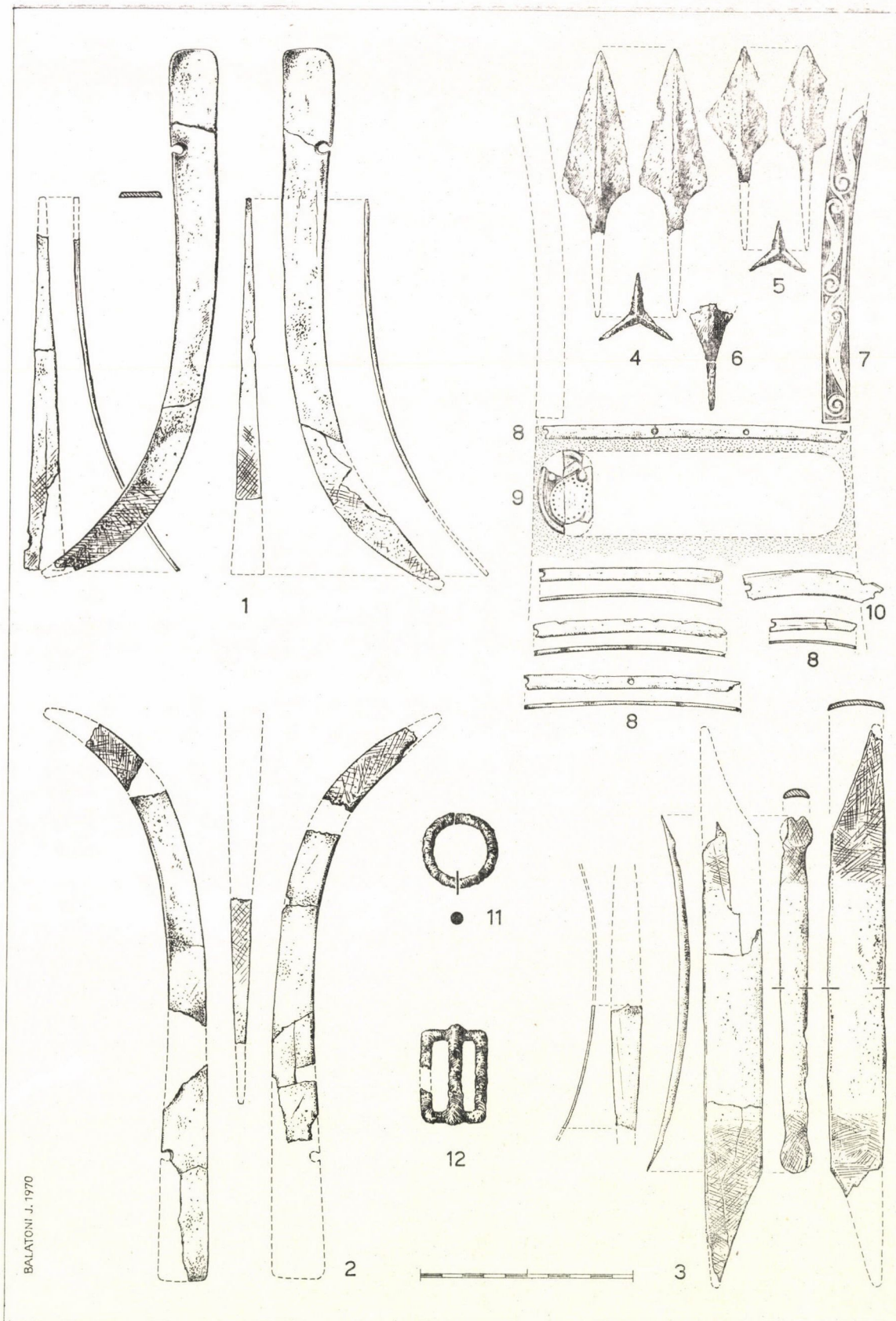
⁵³ Kovrig, I.—Korek, J., Acta Arch.Hung. 12 (1960) 263., 101. t. 3., 6., 8–11.

⁵⁴ Nagy, S., RVM 8 (1959) 63—, XIV. t. 1–10. — Ezekkel egyidőben azonban már fellép a széles végű lemezekkel borított íj is.

⁵⁵ Kovrig I., Arch.Ért. 1946–1948, 343., 4. kép. — A közép avarkori íjmerevítő csontlemezek jellegzetességeiről legutóbb részletesen: Szabó J. Gy., i. m. 51–52.

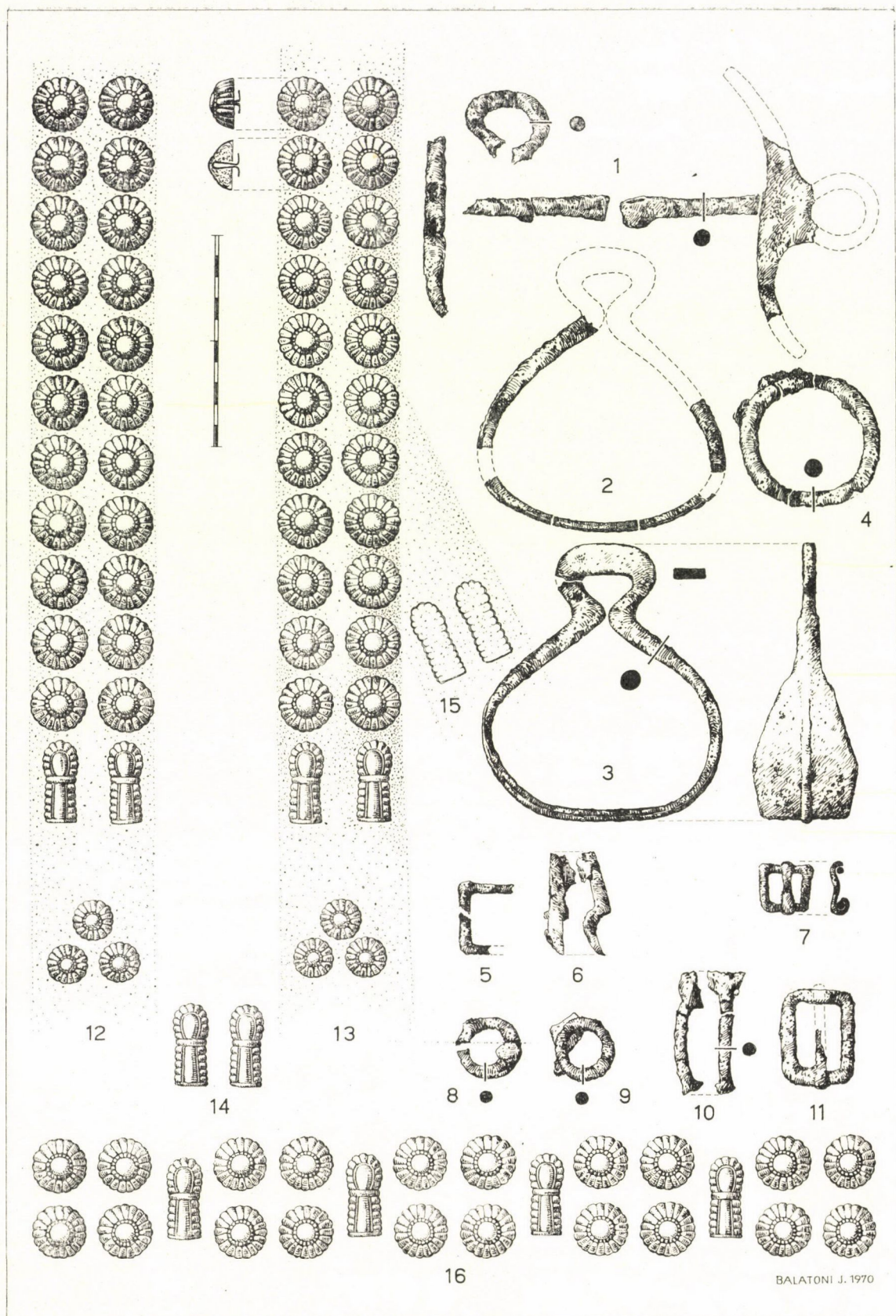

8. kép. Iváncsa
Рис. 8. Иванча
Fig. 8. Iváncsa

BALATONI J. 1970

9. kép. Ivánca
Рис. 9. Иванча
Fig. 9. Ivánca

10. kép. Ivánca
Рис. 10. Иванча
Fig. 10. Ivánca

rámutatam (244. lap), sajnos nem egyértelmű. Csont díszei hiányosan maradtak ránk, ami korántsem egyedülálló jelenség; egyetlen díszített, hosszú csont szegélylemez volt a dunaújvárosi 11. sírban,⁵⁵ a csókai (Čoka) 47. sírban,⁵⁶ a kiskőrösi 35. sírban,⁵⁷ avagy a csengődi 3. sírban,⁵⁸ — hogy csak néhány egykorú példát említsünk. Ennek alig lehet más magyarázata, mint az, hogy tulajdonosa még életében elvesztette őket. Gyakoribb természetesen, hogy helyzetüknek megfelelően párosan kerülnek napvilágra. A megmaradt, enyhén ívelt lemez fekvése Kovrig Ilona sejtését,⁵⁹ Török Gyula móri megfigyelését és rekonstrukcióját⁶⁰ igazolja: a megfelelő helyen megtaláltuk a nyílcsúcsokat is. Csontlemezünk díszítésével rokon a dunaújvárosi 11.,⁶¹ a csengődi 3.,⁶² a bogoyevoi 6.,⁶³ és a kiskőrösi A.⁶⁴ sír faragványára, távolabbról a dunaújvárosi 7. sír tegezszegélyének⁶⁵ faragása is — valamennyi a középvár-avar időből.

Az eddigi együttesektől és Török rekonstrukciójától annyiban tér el az iváncsai, hogy a tegez-száj alsó szélét díszítő széles csontlemez nem került elő, illetve az ezzel kapcsolatba hozható egyetlen díszített csontlemez töredék (9. kép 9) olyan helyen feküdt (4. kép 1), hogy ennek alapján nem kapcsolható biztosan a tegezhez. Ezzel szemben a tegez-száj alsó szegélyén Iváncsán azok a keskeny, hajlott, átlukasztott díszítetlen csontlemezek foglaltak helyet, amelyeket eddig automatikusan a nyeregkapa csontdíszei közé szoktak sorozni. Iváncsán sem alakjuk, sem helyzetük nem erősítette meg a nyereg-szegély elképzelést, a keskeny csontlemezek itt nagy valószínűséggel valóban a tegezhez tartoztak.

A nyereg, számos hevedercsaton túl, mindössze egyetlen szélesebb, ívelt csontlemez töredék utalt (9. kép 10). Megegyezik a dunaújvárosi 7. sírban⁶⁶ és a csókai (Čoka) 45. lovas sírban⁶⁷ talált nyereg-szegély csontokkal.

Az iváncsai tegezben 3 db összerozsdásodott háromlélű nyílcsúcs volt. 3 nyílcsúcs volt pl. a dunaújvárosi 7.,⁶⁸ az igari II. sírban,⁶⁹ a kiskassai szablyás lovassírban,⁷⁰ valamint a szeged-átokházi és fehérői sírokban,⁷¹ ahol ezt a törvényszerűséget Csallány Dezső le is szögezte.⁷² A nyílcsúcsok száma⁷³ a felsorolt férfiak nagyjából azonos rangjára⁷⁴ utalhat — ha egyáltalán erről van szó. A tegezhez nagyobb vasesat tartozott még.

Lószerszám

Az iváncsai vastöredékekből rekonstruálható vas oldalpálcás zablá (10. kép 1) először a Tótipusztá—Igar

csoporttal jelenik meg az avar birodalomban. Egyenes vagy S alakban ívelt változatát megtaláljuk Tótipusztán,⁷⁵ az igari II. sírban,⁷⁶ a dunaújvárosi 7. és 10. sírban,⁷⁷ valamint a dunaújvárosi Öreghegy ÉNY-i lejtőjén talált lovassírokban,⁷⁸ a kiskassai,⁷⁹ a csókai (Čoka)⁸⁰, és az aradai lovassírban⁸¹ — Az avarok második felének ez a vezető zablá típusa.⁸²

A kengyelek a korai avar típus változatai (10. kép 2–3), ezeket azonban még általánosan használták a Tótipusztá—Igar csoportban és korábban. Ilyen a dunaújvárosi 7. és 11. sír kengyele,⁸³ a kiskassai kengyelek,⁸⁴ a csókai 45. és 59. sír kengyelei,⁸⁵ a székesfehérvári szablyás lovassír kengyele⁸⁶ stb. A regölyi 18.⁸⁷ és a csókai (Čoka) 42. sírban⁸⁸ a kerekalpu kengyelek párban kerültek elő a csoportra valójában jellemző lapostalpu kengyelekkel (Igar III. sír, Dunaújváros 10. sír stb.).⁸⁹

Hevedercsatok, karikák nagy számban kerültek elő valamennyi rokon sírleletből, elég legyen itt csak a dunaújvárosi 7, 10, 11, az igari II. a csókai és kiskassai sírokat említenem.

Még csonka mivoltában is nagy jelentőségűek az iváncsai lovassír szerszámdíszei. Szomorú, de a VI–VII. századi rozetta-díszes avar lószerszámok tekintetében mindössze három megfigyelésre vagyunk utalva. Az iváncsai farhám kettős sorba rendezett rozettás díszéhez hasonló bontott ki Móra Ferenc a csókai (Čoka) (45. sz.) lovassírban⁹⁰ — ez farhámunk legközelebbi párhuzama. A dokumentációkban és ténylegesen megmaradt csókai (Čoka) rozetták azonban jóval kisebb számúak, mint az iváncsaiak (7–7 pár, szemben az iváncsai 11–11 párral). A csókai (Čoka) „rozettákból álló rozetta” nincs meg Iváncsán, mindkét helyen megtalálhatók viszont a nyereg és farhám közötti szakaszon a szíjvégek, illetve a „nyeles” veretek. Ezeket a rekonstrukció Csókán — nyilván helyesen — a nyereg-szíjzattal hozta összefüggésbe, erről Iváncsán aligha lehet szó. Az aradai lovassírban⁹¹ a farhámot csak 1–1 sor sima, félgömb alakú bronz díszítette, kettős szíjvégei pedig ugyanúgy háromszög alakban elhelyezett rozettákhoz kapcsolódnak, mint az iváncsaiak. Az iváncsai lószerszám abban tér el mindkettőtől, hogy igazi szíjvégei nincsenek, csupán „nyeles” veretei. Ezek szemmel láthatólag a farhámhoz és nem a nyereg szíjzattához tartoztak. Ha a megfigyelés helyes, akkor szíjvég nélküli, a farhámot egészen a szügyelők húzódo díszített lószerszámmal számolhatunk a szobi 90. sírban,⁹² elvileg ez is távoli rokona az iváncsai lószerszámnak.

A „nyeles” veretekkel záródó farhám az iváncsai

⁵⁵ Marosi A.—Fettich N., i. m. VI. t. 24.

⁵⁶ Kovrig I.—Korek J., i. m. 108. t. 15.

⁵⁷ Kovrig I., Arch.Ért. 1946—1948, 342., 3. kép 7.

⁵⁸ Uo. 79. t. 11.

⁵⁹ Uo. 343.

⁶⁰ Török Gy., Arch.Ért. 81 (1954) 54—59., 5. kép. — A rekonstrukció természetesen azt is igazolja, hogy ezek a díszített csontlemezek eredetileg mindig párosan fordultak elő. Vö. Dunaújváros 7. sír, Mór 21. sír, Csengőd 7. sír, Győr 705. sír stb.

⁶¹ Marosi A.—Fettich N., i. m. VI. t. 24.

⁶² Kovrig I., Arch.Ért. 1946—1948 69. t. 11.

⁶³ Seoba Naroda (Zemun 1962) 38., 11. kép.

⁶⁴ Kovrig I., uo. 2. kép. 1.

⁶⁵ Marosi A.—Fettich N., i. m. III. t. 14.

⁶⁶ Uo. II. t. 24—29.

⁶⁷ Kovrig I.—Korek J., i. m. 99. t. 1—10 stb.

⁶⁸ Marosi A.—Fettich N., i. m. II. t. 18.

⁶⁹ Fettich N., Arch.Ért. 43 (1929) VIII. t. 5—8. — Sajnos nem dönthető el pontosan, hogy 4 db, avagy 3 db 4 töredéke.

⁷⁰ Hampel, J., i. m. III. t. 275. t. 7—9.

⁷¹ Csallány D., Arch.Ért. 1946—1948, 75. t. 14—16; 77. t.

⁷² Uo. 354.

⁷³ Szám szerinti előfordulásukat először Kalmár János rendszerezte (Arch.Ért. 1944—1945, 291—292), számos példát sorolva fel a 3 nyílcsúcsra.

⁷⁴ László Gy., Études... 144—149.

⁷⁵ Hampel, J., i. m. III. t. 266. t. 16.

⁷⁶ Fettich N., Arch.Ért. 43 (1929) VIII. t. 1.

⁷⁷ Marosi A.—Fettich N., i. m. II. t. 30; V. t. 6.

⁷⁸ MNM 47 (1910, 16 és 17, valamint a 18—19. töredékek; MNM 136/1910, 22.

⁷⁹ Hampel, J., i. m. III. t. 275. t. 3.

⁸⁰ Kovrig I.—Korek J., i. m. 105. t. 5; 106. t. 6.

⁸¹ Nagy S., i. m. XIII. t. 1. — az íveltékhez átvázolt típus.

⁸² Pl. Eisner J., i. m. 68. t. 3; 71. t. 2. — íveltszerű típusok.

⁸³ Marosi A.—Fettich N., i. m. II. t. 31; V. t. 11—12.

⁸⁴ Hampel, J., i. m. III. t. 275. t. 1—2.

⁸⁵ Kovrig I.—Korek J., i. m. 104. t. 1—2; 105. t. 1.

⁸⁶ Hampel, J., i. m. III. t. 369.

⁸⁷ Hampel, J., i. m. III. t. 188. t. 2—3.

⁸⁸ Kovrig I.—Korek J., i. m. 104. t. 3—4.

⁸⁹ Fettich N., Arch.Ért. 43 (1929) VIII. t. 2—3; Marosi A.—Fettich N., i. m. V. t. 5 stb.

⁹⁰ László Gy., A koroneói lelet... 66—71., 45—46. kép, IX—X. t. Kovrig I.—Korek J., i. m. 262—, 4—5. kép; Vinski, Z., Opuscula Arch. 3 (1958) II. t.

⁹¹ Nagy S., i. m. XVI. t.

⁹² László Gy., Kolozsvári Márton és György Szent-György szobrának lószerszáma. (Kolozsvár 1942) 58—59., 7. kép.

megfigyelések alapján egyértelműen nem rekonstruálható, ezért meglegszünk annival, hogy az előkerülés pontos körülményeit dokumentáljuk és ennek megfelelően közöljük a vereteket. A teljes lószerszámot mégis alighanem pontosan elképzelhetjük. Az iváncsai farhámhoz meglepően jó, egykorú (VII. sz.) ábrázolásunk van. A kaukázusi Albániában talált lovas szobor alakú füstölő⁹³ lószerszámján kettős sorban pontosan ugyanúgy sorakoznak a félgömb alakú díszek, mint az iváncsai sír-

11. kép. Iváncsa
Рис. 11. Иванча
Fig. 11. Iváncsa

ban — a teljes lószerszámot is a szobor mintájára képzelhetjük el.

A korábbi irodalmunkban eddig nem tárgyalt „nyeles” lószerszámdíszek főleg Dunaiúvárosban gyakoriak. Ilyen volt a 10. sír lószerszáma,⁹⁴ ilyenek kerültek elő az Öreghegy ÉNy-i lejtőjén a Tiszuczky-féle,⁹⁵ a Szabó-féle⁹⁶ és a közöletlen Nagy-féle⁹⁷ lovassírokból. E jó

elvi párhuzamokon túl azonban pontos formai megfelelőjét eddig nem ismerjük.

A tótipusztai farhám nem sokban különbözhetett az Iváncsaitól. A „nyeles” veretek⁹⁸ ott is megtalálhatók. László Gyula ezeket, a kunágotai korai avar lószerszám mintájára, a ló oldalán szabadon lecsüngő szíjak végére rekonstruálta.⁹⁹ A tótipusztai „nyeles” veretek azonban nyilván az iváncsaiakhoz hasonlóan a farhám szerves részeként a ló hátán helyezkedtek el.

Nagy kár, hogy a mintegy 30 rozettának és 5—6 nyeles veretnek, amelyek a sügyelőt és a kantárt díszítették, nem lehetett a helyzetét megfigyelni. A ránk maradt feltűnően nagy számú veret alapján ezek okvetlenül hasonlítottak a farhámra, tehát másként helyezkedtek el, mint pl. a csókai (Čoka) vagy aradaci veretek.

Iváncsai rozetta típusunkat az avarok egész ideje alatt készítették és használták — önmagában tehát nincs kronológiai jelentősége. A mienkkel megegyező nagyobb és kisebb méretben előfordulnak már a főnlaki (Felnac)¹⁰⁰ és kunszentmártoni¹⁰¹ ötvös készletekben, de ugyanilyen rozettát préseltek a szentesi¹⁰² préselőmintán is. Noha a két ötvössír lelet a VII. század első felében-harmadában került földbe, egykorú, megegyező típusú, korai avar rozettás lószerszámot nem sokat ismerünk.¹⁰³ Az aranylemezzel bevont csókai (Čoka) készlet¹⁰⁴ egykorú az iváncsai sírral, míg Dévényújfalun (Devinska Nova Ves) a 805., 842. és 878. lovassírokból a hasonló bronzból préselt rozetták már öntött indás övkészletekkel, késői kengyelekkel, falerákkal, hullámvonal díszes VIII. századi edényekkel együtt szerepelnek.¹⁰⁵

Végigelemmezve a rokon leleteket, megállapíthatjuk, hogy az iváncsai lovassír egy szűkebb és egy bővebb körhöz kapcsolódik. A szűkebb kör a tótipusztai fejedelm és családja (Igar) alá tartozó kíséret sírjai (Dunapentele). Az iváncsai halott is e kíséret tagja lehetett.

A bővebb kör a „lemezes” csoport szabályos vagy fegyvertelen lovassírai: Kiskassa, Kecskemét-Miklóstelep és -Ballószög, Székesfehérvár, Csóka (Čoka), Aradac, Rékás, Csengőd, Wien-Liesing, avagy ló nélküli gazdag temetkezései: Szeged-Átokháza és -Fehértó. Még távolabbról az egész ún. lemezes kör, amelyből szintén idéztünk példákat: Alattyán, Regöly, Budapest-Tihanyi tér, Mártély, Győr, Ábony stb. megfelelő korú sírjai.

A keltezés kérdései

Az iváncsai rozetták korához és eredetéhez a főnlaki préselőminta lelet nyújt tájékoztatást, ebben találjuk meg pontos párhuzamait. A főnlaki együttes kora már csak azért sem lehet közömbös számunkra, mivel a mintakincs egyik különlegessége: a három félgömb alakú bemélyedéssel és — mintával díszített szíjvég éppúgy megtalálható a dunaiúvárosi Öreghegy leletei között,¹⁰⁶ mint a főnlaki (Felnac) típusú rojtos-végű lószerszám veret.¹⁰⁷ A környei 90. korai avar lovassír főnlaki típusú rozettáit legutóbb Salamon Ágnes az egész

⁹³ A sok helyen közölt szoborról az egész lószerszámot oldalról feltüntető képet közöl Артамонов, М. И., История Хазар (Ленинград 1962) 257., — Hasonló, de valamivel díszesebb farhámot ismerünk egy VII. századi varakshai terrakotta lovasszobor töredékéről is Шишкин, В. А., Варахша (Москва 1963) 183., 103. kép.

⁹⁴ Hekler A., i. m. 10. kép 2.; Marosi A.—Fettich N., i. m. IV. t. 38—40 már külön-külön közli a rozettákat és az időközben lejtört nyeleket.

⁹⁵ MNM 27/1910, 42—44. Marosi A.—Fettich N., i. m. VIII. t. 1—4.

⁹⁶ MNM 50/1910, 11. Marosi A.—Fettich N., i. m. VIII. t. 13—14.

⁹⁷ MNM 49/1910, 13.

⁹⁸ Hampel, J., i. m. III. 267. t. 16—17.

⁹⁹ László Gy., Kolozsvári Márton... 55—56., 6. kép, IX. t.; Ua., Études... 257—258., 61. t. — részben más — javított — rekonstrukcióval.

¹⁰⁰ Fettich N., Az avarok műipar Magyarországon. AH I (Bp. 1926) V. t. 26, 27, 29.

¹⁰¹ Csallány D., A kunszentmártoni avarokori ötvössír. (Szentes 1933) II. t. 14. (préselőminta) IV. t. 4. (préselt dísz).

¹⁰² Csallány D., i. m. VII. t. 8.

¹⁰³ Mezőbánd 44. lovassír [Kovács I., Dolg. 4 (1913) 321., 39. kép 2—5], Törökbálint 1. sír [Kovrig I., FA 9 (1957) 119., 17. t. 3—8], Gátér 193. sír [Kada E., ArchÉrt. 26 (1906) 208—210., 193. c. kép], Szigetszentmiklós—Háros 5. sír [Cs. Sós A., Arch.Ért. 88 (1961) 32., 4. kép 6.], Környe 90. sír [Salamon Á., Acta Arch. Hung. 21 (1969) 283., 8. kép. 1.].

¹⁰⁴ Kovrig, I.—Körk J., i. m. 293., 95. t. 3—5; 96. t.; 97. t. 1—29 — a többség a mienkkel egyező nagyobb típus; 97. t. 30—91. kapcsol. Aranylemez borította a zavaros együttes és korú gátéri 193. sír rozettáit is. Kada E., i. m., i. h.

¹⁰⁵ Eisner J., i. m. 181—182., 189—190., 84. t. 4., 7., 9; 88. t. 2., 4., 9; 90. t. 9—15.

¹⁰⁶ Marosi A.—Fettich N., i. m. VIII. t. 43.

¹⁰⁷ Uo. VIII. t. 44.

környei temető történeti értelmezésén keresztül 527—568 közé keltezte, legfeljebb azt engedve meg, hogy a temető használata a VII. század elejéig folytatódott.¹⁰⁸ Hasonló korai kelteztést figyelhetünk meg a keszthely-fenekpusztai („horreum-temető”) 15. sírjánál,¹⁰⁹ amelynek remek főnlaki típusú ezüst övkészletét a publikáló Barkóczi László — a főnlaki, kunszentmártoni és gátéri préselőminta készletre is hivatkozva —, ugyancsak történeti megfontolások alapján, 546—582 közé keltezte.

Bár elméletileg elképzelhető, sőt valószínű, hogy a szobán forgó övkészlet és lószerszám rozetta típusú már a VI. század utolsó harmadában is használták, erre egyelőre nincs bizonyíték, még kevésbé arra, hogy már az avarok kezdete előtt elterjedtek volna hazánkban.

A főnlaki (Felnac) avar lovassír több préselőminta megegyezik vagy közeli rokon a kunszentmártoni készlet mintáival. A kunszentmártoni préselőminta készletet Csallány Dezső a sírletben szereplő bizánci bronz és üveg exagiumok alapján megbízhatóan a VII. század elejére keltezte.¹¹⁰ Pontosabban: eddig az ideig gyűlt össze az ötvösmester szerszám készlete, amely tehát csak *az után* kerülhetett sírba.

Az európai Törökországban Çatal-tepe (Akalan) mellett talált kincslet 4 arany szíjvégéből 3 megegyezik a főnlakiakkal.¹¹¹ A kincsben 420 bizánci érmet került elő, a legutolsók Heraklius és Heraklius Konstantinus közös veretei voltak (613—631).¹¹² Ez nyilván mérvadó a főnlaki lelet keltezésére is.

A fenékpusztai 15. sír s vele együtt a főnlaki mintakészlet keltezéséhez még fontosabb a Főnlaktól (Felnac) mindössze 5 km-re, Németszentpéteren (Sinpetru German) feltárt gazdag korai avar lovassír. A Főnlak—Fenekpuszta 15. típusú préselt ezüst övkészlet itt Heraklius és Heraklius Konstantinus 620 körül vert, átlukasztott, nyakban viselt arany solidusával került elő.¹¹³

Nem kevésbé lényeges a Linz-zizslai bajor temető 97. sírjának Főnlak-Fenekpuszta 15. típusú ezüst övkészlete.¹¹⁴ A temetőben 630 körül vert bizánci pénz

is előkerült, a közvetlen keltezéshez azonban fontosabb a szobán forgó 97. sírban talált díszítetlen langobard aranykereszt. A langobard aranykeresztek megjelenését magában Itáliában sem lehetett eddig a VI. század utolsó évtizedénél, a VI—VII. század fordulójánál korábbra keltezni.¹¹⁵ Az Alpoktól északra jutott legkorábbi langobard aranykeresztek keltezését két lelet teszi lehetővé, az egyiket Maurikiosz Tiberiosz (586—602) a másikat Fokasz (602—610) pénzlenyomatai keltezik, illetve megadják azt a terminus post quem-et, ami *után* a kereszték készültek.¹¹⁶ A linzihez hasonló díszítetlen kereszték az Alpoktól délre és északra egyaránt a legkésőbbiek közé tartoznak, koruk belenyúl a VII. század második felébe. Mindez jól összevág a temetőre kialakított egységes keltezéssel.¹¹⁷ Kezdeté: 620/630 tájára tehető.

Az aradaci korai avar temető 85. sírjában is került elő Főnlak—Fenekpuszta 15. típusú ezüst övkészlet.¹¹⁸ Ahhoz, hogy a temető 567 után keletkezett, a legkisebb kétség sem férhet; a II. sírban egyébként Tiberiosz Konsztantinosz (578—582) agyonkopott, kilyukasztott bronzérme került elő.¹¹⁹ Egyetérthetünk tehát a temetőre javasolt keltezéssel: VI. század vége—VII. század első fele.¹²⁰

Mindezek az adatok meglehetősen jól összevágának.¹²¹ A régészeti leletek keltezésének régi szigorú és száraz módszertanát tehát egyelőre a legesábitóbb történeti feltevések kedvéért sem mellőzhetjük. Aminthogy bajosan lehet figyelmen kívül hagyni azt a lassan 500 hiteles *pannoniai* langobard sírleletet sem, amelyet valóban 526/27—568 közé keltezhetünk, s amelyben eddig a környei vagy fenékpusztai típusú emlékanyagnak a legcsekélyebb hatása sincs és viszont.

A régészeti és történeti adatokat összegezve, megállapíthatjuk, hogy eddig nem merült fel olyan konkrét adat, amelynek alapján a főnlaki, kunszentmártoni, gátéri préselőminták korát és a velük összefüggő emlékeket tényleges koruknál egy évszázaddal korábbra lehetne keltezni.¹²²

¹⁰⁸ Salamon, A. i. m. 291—292.

¹⁰⁹ Barkóczi, L., Acta Arch. Hung. 20 (1968) 283., 63. t. 1—17; 70. t. 3. Keltezése 310.

¹¹⁰ Csallány D., A kunszentmártoni... 47.

¹¹¹ Ezt az összefüggést először László Gyula gyümölcsöztette [Adatok az avarok műipar ó-keresztény kapcsolataihoz (Bp. 1935) 12., II. t. 4—5.].

¹¹² Филов, Б., Находка при Акалан. Bull. Soc. Arch. Bulg. III. (1912—1913) 324., — a párhuzamokhoz vö. Feltich N., Az avarok műipar... IV. t. 2—4.

¹¹³ Dörner, E., SCIV 11 (1960) 423—433., 4. kép 2., az érme 4. kép 5.

¹¹⁴ Ladenbauer-Orel, H., Linz-Zizlau (Wien—München 1960) 69., 9. t.; 26. t.; 46. t.

¹¹⁵ Fuchs, S., Die langobardische Goldblattkreuze aus der Zone südwärts der Alpen (Berlin 1938). A legkorábbi, erősen vitatott darab Cleph (572—574) állítólagos monogramját viseli (42). Első biztos fellépése Agilulf (590—605) alatt igazolható (46). Ugyanerre a korszakra utalnak azok a darabok, amelyekbe díszítésként bizánci érmekeket préseltek: Maurikiosz Tiberiosz (582—602), Fokasz (602—610), Heraklius (610—641) (uo. 48—55).

¹¹⁶ Hessen, O. von, Die Goldblattkreuze aus der Zone nordwärts der Alpen; in: Problemi della civiltà e dell'economia longobarda (Milano 1964), 199—. A szerző szerint a VII. század előttre sem Itáliában sem az Alpoktól É-ra nem keltezhetők (215—216). Az itáliai eredetű díszítetlen példányok általában későbbiek (203).

¹¹⁷ Ladenbauer-Orel, H., i. m. 85.; H. Mitscha-Märheim, Goldene Spuren, Dunkler Jahrhunderte, Die Völkerwanderungszeit in Österreich (Wien 1963), 171—172. (A temetőt 630—680 közé keltezi) Az avar-meroving kapcsolatok részletes kronológiai elemzésében Fr. Stein [Stz 16 (1968) 235—] a temető kezdetét 620/630 körül állapítja meg.

¹¹⁸ Nagy S., i. m. 62—63., 22. t. 17—19; 23. t. 2—14.

¹¹⁹ Uo. 62., 24. t. 6.

¹²⁰ Seoba Naroda (Zemum 1962) 12.

¹²¹ A csókai rozettákat Kovrig Ilona a VII. sz. 2. felére keltezte [Kovrig J.—Körök I., i. m. 293], a sziget-szentmiklósiakat Cs. Sós Ágnes 670 előttre [Arch.Ért. 88 (1961) 49]. A perescepinói leletre támaszkodó keltezése az adott esetben jó, de mint a dévényújfalusi példák mutatják, a rozetták használatával a VIII. században is számolnunk kell.

¹²² Anélkül, hogy a környei és fenékpusztai temetők egymással összefüggést mutató meglepő keltezésének részleteibe itt belemennénk, szabad legyen mégis néhány észrevételt tennem. Barkóczi László keltezésében nagy szerepet játszik a fenékpusztai 8. sír bizánci éremutánzata [Acta Arch. Hung. 20 (1968) 292., 58. t. 3 és 69. t. 10]. Szerinte ez a hátlap típus I. Anastasius és I. Justinianus koráig fordul elő — ezt először terminus post quem-ként, majd alább abszolút kronológiai alapként gyümölcsözteti (306). Sajnos, ez az érvelés elnézésen alapul. Ugyanez a hátlap típus és felirat változatlan együttesében Fokasz (602—610) általános, sőt Fokasz és Maurikiosz Tiberiosz (582—602) érmein kifejezetten gyakori. A kérdés további elmélyült numizmatikai vizsgálatot igényel. A fenékpusztai éremutánzat rajzos stílusa mindenesetre közelebb áll a VI—VII. század fordulójához, mint az egy évszázaddal korábbi időhöz. — Salamon Ágnes korábbi jó keltezését [véleményét idézi Cs. Sós Á., FA 10 (1958) 123., 39. j.] Simonyi Dezső történetileg figyelmeztető, de régészeti alaptalan elképzelései másították meg [Simonyi, D., Acta Arch. Hung. 10 (1959) 248; Salamon Á., i. m. 289., 72—73. j.] illetve Barkóczi László fenékpusztai eredményei befolyásolták (uo. 288.). — Mivel a justinianusi korszak igen bőséges történeti forrásanyaga alapján nem jöhet szóba olyan megoldás, hogy Fenékpuszta bizánci uralom alá került

Az iváncsai sírlelet közelebbi korához az aranylemezről kivágott kis pénzutánzatot keresztül juthatunk el. Ez a pénzutánzat ismét összefügg a Tótipusztá—Igar csoporttal. Magát a vezérleletet, Tótipusztát, Konsztantinosz Pogonatosz 669. évi verete keltezi. Kiséretének, népének temetőiben azonban már nem található igazi bizánci pénz, csak utánzatok. Az iváncsaiakkal megegyező sima kerek aranylemezek voltak a duna-újvárosi 10, és 12. (?) sírban, míg bizánci érem préselt utánzata a 7. sírban.

A pénzutánzatok és pótlékok megjelenése szorosan összefügg a bizánci pénzgazdálkodás IV. Konsztantinosz után kezdődő válságával. Az avar területre jutott bizánci pénzek feldolgozásakor Csallány Dezső észrevette a pénz beáramlásának egyre csökkenő folyamatát, és megállapította, hogy IV. Konsztantinosz korától kezdve lényegében megszűnik Avarországban a bizánci pénzforgalom. A késő avar régészetünket annyira ellentmondásossá tevő „pénztelenségre” Csallány politikai magyarázatot¹²³ keresett: a dunai bulgárok 679. évi beköltözése „elvágtá” volna az avarokat Bizánctól.¹²⁴ Ezt az elméletet Fehér Géza világos és cáfolhatatlan történeti okfejtéssel igyekezett helyreigazítani. Kimutatta, hogy a Konstantinápoly—Philippopolis—Serdica—Singidunum főútvonal az avar állam fennállása alatt végig szilárdan bizánci kézben volt. Sajnos, ezek után maga is politikai magyarázatot keresett a pénzek rejtélyes eltűnésére: úgy gondolta, hogy a VII. században Bizánc már csak árukat küldött az avarok országába, és nem adott arany adót, mivel nem félt többé tőlük.¹²⁵

Csallány elméletének igazi kritikája, egy kiváló bizantinológus gazdaságtörténész tollából, egyetlen mondatban¹²⁶ már 1954-ben elhangzott; ez azonban — sajnos — ismeretlen maradt szakköreink előtt. Az avarság „elszigetelődésének” tétele a hazai és külföldi régészetben lassan dogmává merevedett;¹²⁷ figyelmen kívül maradtak a Kazsdanra támaszkodó hazai kritika elszórt megjegyzései¹²⁸ is.

Annak érdekében, hogy ezt a gazdaságtörténeti jelenséget nem gazdaságtörténetiszemzőből elemző tézist kikapcsoljuk az avar régészetből, szeretném itt az adatokat¹²⁹ részletesebben ismertetni.

A British Museum bizánci pénzgyűjteményének megoszlása: a 602—685 közötti 83 éves időszakból 1134 pénz van a gyűjteményben, ez 13,7%-os forgalomnak felel meg. Ugyanakkor a 685—829 közötti 144 évből mindössze 423 pénz került be, ez már csak 2,9%-os forgalom. A továbbiakat ennek megfelelően tételesen vázolom:

Az Ermitázs gyűjteményéből (I. I. Tolsztoj katalógusa) ugyanezt nyerjük:

volna, a régészetileg felvetődött „rejtélyhez” szabad legyen — jövőd megvitatás céljából — néhány történeti adatot idéznem. Johannes Ephes. hist. eccl. VI. c. 31 (ed. E. U. Brooks, 256) szerint Baján Sirmium kapituliációja után (582) az antik nagyváros maradvány lakosait kitelepítette s országában máshol telepítette le. Ugyan ezt teszi kétével később Singidunum lakosaival. Paulus Diac. hist. lang. IV. 37 (SRG 161—166) szerint az avarok Forum Iulii hadjáratuk során a lakosokat rabszíjra fűzték s azzal az ígérettel hurcolták magukkal, hogy a langobardok egykori hazájában, Pannóniában telepítik le őket. A történet folytatása szerint a férfi foglyokat — állítólag — egy lábig lemészárolják, s csak az asszonyokat és gyermekeket viszik magukkal, akik az avarok közt éltek, illetve nőttek fel. Végül Kuvrat fia Kuberről azt írja a Miracula Sancti Demetrii II. c. 5 [Szádeczky-Kardoss S., AT 15 (1968) 84], hogy Pannóniában 668 után bolgárok, szlávok és „több mint hatvan esztendeje elhurcolt bizánci hadifoglyok leszármazottai” felett uralkodott. Az utóbbiak tehát olyan jelentős elemet képviseltek, akiket a VII. század második felében Thessalonikében is számon tartottak! — A három adat szinte meglepően megvilágítja a fenékpusztai „rejtélyt”: későantik-bizánci lakosság és langobard elemek (mindig itáliai női ékszerek!) az avarok uralma alatt. Mindez pontosan akkor és abban az idő-

602—685	83 év	1129 db	13,6%
685—829	144 év	532 db	3,7%

Még meglepőbb az egyes nagyvárosok ásatásánál előkerült pénzek megoszlása:

Korinthos:	578—668	90 év	256 db
	668—811	143 év	19 db
Pergamon:	491—668	177 év	199 db
	668—886	218 év	9 db!
Priene:	491—668	177 év	80 db
	668—886	218 év	2 db
Athen-Agora:	602—685	83 év	1127 db
	685—811	126 év	71 db!
Chersonesos: VI—VII. sz.			421 db
VIII. sz.			0 db!!
IX. sz.			318 db.
Kis-Ázsia általában:	491—668		673 db
	668—800		0 db!

A Szovjetunió teljes európai és kaukázusi területének megoszlása P. P. Kropotkin adatai¹³⁰ alapján:

	AV	AR	AE	Összesen
VI. sz.	106	2	344	452
VII. sz.	125	658	6	789
VIII. sz.	29	1	2	30!!

Az általános pénzeszközök tehát mind a birodalmon belül, mind kívül egyformán katasztrofális. A legjobb eset, ha a pénzforgalom a korábbinak csak 25—10%-ára esik, általános az 5%-ra csökkenés, s korántsem ritka a 0%.

A VI—VIII. századi kárpátmedencei bizánci pénzforgalom¹³¹ pontosan követi a krízist:

VI. sz.	527—602	29 db
VII. sz.	602—669	51 db
VIII. sz.	669—800	1 db!

A bizánci pénz rejtélyes „eltűnése” tehát belső gazdasági folyamat következménye. Az arab hódítások és támadások következtében elvesznek a birodalom korábbi gazdasági bázisai; a megmaradt területeken a későantik városi gazdálkodás katasztrofálisan lehangollik, lényegében falusi szintre esik vissza a 670-es évektől. A krízisből csak a IX. században a frig és makedon dinasztia alatt emelkedik ki az új közép-bizánci birodalom.

A VII. század végétől kezdve azért tűnnek el tehát a bizánci aranyak az avar sírokból, mert magában a birodalomban is csaknem kimernek a forgalomból.

A bizánci pénzek elmaradása önmagában is keltezi a Tótipusztá—Igar csoportot, de nem kissé tágan a

ben, ahová a fenékpusztai leletek, jelen régészeti ismereteink szerint, keltezhetők!

¹²³ Csallány Dezső előtt már hasonlóan: László Gy., Dolg 16 (1940) 152.; Ua. Bp. Tört. I (Bp. 1942) 794.

¹²⁴ Csallány, D., Acta Arch. Hung. 2 (1952) 235—250.

¹²⁵ Fehér, G., Acta Arch. Hung. 5 (1954) 55—59.; Ua., Arch.Ért. 82 (1955) 45—47.

¹²⁶ Каждан, А. П., Византийские город в VII—XI. вв. CA XXI. (1954) 169., 2 j.

¹²⁷ Miközben Csallány Dezső munkáiban nem szerepelt többé, rá való hivatkozással átvesszik pl. Svoboda B., PA 44 (1953) 87—89; Radoměrký P., PA 44 (1953) 112—113; Mitscha-Märheim, H., Goldene Spuren... (1963) 141.; Kovrig I., Das awarenzeitliche... (1963) 229. stb.

¹²⁸ Bóna I., AT 10 (1963) 88; Ua., Arch.Ért. 91 (1964) 131—132.

¹²⁹ Каждан, А. П. i. m. 164—172. után. Az atheni Agorára vonatkozó újabb adatokat Каждан, А. П.—Литаврин, Г. Г., Очерки истории Византии (Москва 1958) III. fejezete alapján idézem.

¹³⁰ Кротокин, В. В., Клады византийских монет на территории СССР (Москва 1962) 13., 3. táblázat.

¹³¹ Kazsdan magyarországi összeállítását Csallány Dezső [Archäologische Denkmäler... 230—241] után egészítettem ki.

„VII. század közepe tájára”, ahogyan mostanában a közleményekben¹³² szerepel. A Heraklius-dinasztia középső tagjainak pénzei (II. Konsztansz, IV. Konsztantinosz) még bőven, sőt éppenséggel bőven áradtak az avar birodalomba [9 db sírból, 18 db a nemesvarbóki (Zemianský Vrbovok) kincsből — összesen 27 db]. Ugyanezt tapasztaljuk az ukrainai bolgárok és a kaukázusi ogurok egykorú sírleleteiben (Szukko 16 db, Maloje Perescsepino pénzei közt 18 db, Kelegejszkije hutora pénzei közt 1 db, Zacepilovkán 2 db, Kamuntán szintén 2 db — összesen 39 db!).¹³³ Már Jónás Elemér megállapította, hogy a kiskőrösi avar pénzek a Heraklius-dinasztia középső tagjainak pénzeit utánozzák (a későbbi IV. Konsztantinosz érme!) az avar pénzutánzást tágabban a VII. század második felére, azon belül a század utolsó harmadára keltezte.¹³⁴ Ez a kora a dunaiújvárosi síroknak és az iváncsai sírnak is, a leletcsoport terminus post quem-e pedig a tótipusztai sír érme (669).

Az avar pénzutánzatok nem értelmezhetők a „belső avar pénzforgalom” jeleinek. A Tótipusztá—Igar-csoport vezetői és előkelői körében korábbi hazájukban elterjedt a másvilági obulus sírhatételének szokása (Maloje Perescsepino, Kelegejszkije hutora, Zacepilovka, Kamuntá).¹³⁵ Csupán a sírobulusokat helyettesítik aranyból kivágott sima vagy préselt, aranylemezzel bevont bronz, aranyból öntött stb. primitív pénzutánzatokkal.¹³⁶

Összefoglalás

A Tótipusztá—Igar csoportról először László Gyula állapította meg, hogy az avarok második felét megnyitó, újonnan beköltözött népesség vezérleletei.¹³⁷ A kutatók többsége a csoporttal együtt fellépő új temetkezési rítus, fegyverzet, lőszerszám és viselet alapján elfogadta a megfigyelést, amelynek régészeti értelemben vett helyességéhez ma már nem sok kétely férhet. Annál vitatottabb és homályosabb e csoport eredete¹³⁸ és történeti háttere. Tisztultabb képet csak legutóbb teremtettek Szádeczky-Kardoss Samu kutatásai,¹³⁹ aki sikeres forráskritikával újból valószínűsítette a Nagy Géza-féle tételt: a Kuvrát negyedik fiának Pannóniába költözéséről szóló adatok megbízhatóságát.¹⁴⁰ Eszerint röviddel a 668 előtt elhunyt Kuvrát bolgár kán negyedik fia, Kuber, valóban Pannóniába költözött volna népével, ahonnan maga és kísérete a VII. század vége felé Thessaloniké

vidékére menekült; 705-ben unokaöccse Tervel bolgár kán még említi ott lakó nagybátyját.¹⁴¹

Kuvrát pontusi bolgár birodalma felettébb jó kapcsolatot tartott fenn Bizánccal, maga a kán azután, hogy 634/35 táján lerázta az avar fennhatóságot, Heraklius császártól megkapta a patricius címet, és élete végéig szoros barátságban élt a bizánciakkal. A pontusi bolgár—bizánci idillnek Kuvrát halála után a kazárok támadása vetett véget; Asparuch dunai bolgár honfoglalása egyik láncszeme a kazár támadások nyomán széthulló bolgárság szétköltözési folyamatának. Testvére, Kuber, avar földre, Pannóniába menekült néprészével, és az avar kagán alattvalója, pontosabban pannóniai helytartója (alkirálya) lett, míg össze nem vezett a kagánnal és Thessaloniké környékére nem költözött.

Mit mondanak mindezzel kapcsolatban a régészeti leletek? Ukrajnából három pénzsekkel keltezett hatalmas leletet ismerünk az események korából. A hazai kutatás ezek közül kettőt a keleti avar hatalommal szokott összefüggésbe hozni,¹⁴² holott ez nem lehetséges: mindhárom egész emberöltővel későbbi annál a 634/35 körüli időnél,¹⁴³ amikor Kuvrát bolgárjai lerázták magukról az avar fennhatóságot, és önálló bolgár hatalmat létesítettek. Mindhárom lelete bizánci ékszerek és pénzek tömege jellemző, ez teljes mértékben összevág Kuvrát bolgárjainak életfogytiglan tartó bizánci szövetségével. Ugyanakkor mindhárom szöges ellentétben áll a 626. évi vereség után a bizánci politikából gyakorlatilag kikapcsolt dunavölgyi avarok bizánci ékszerekben való közismert szegénységével.

Mindhárom „kincset” — a legújabb szovjet irodalom kétségbe vonja, hogy kincsek lennének, s gazdag sírleletekként írja le őket — ugyanarra a korszakra lehet keltezni. Maloje Perescsepino gazdag bizánci éremanyagában az utolsók II. Konsztansz (641—668) veretei;¹⁴⁴ Kelegejszkije hutorán is II. Konsztansz érmei voltak az utolsók;¹⁴⁵ valamint ugyanígy Zacepilovkán — a nálunk nem ismert gazdag lovassírban — a bőséges bizánci éremanyag szintén II. Konsztansz érmeivel¹⁴⁶ záródott. Mindhárom sír Kuvrát pontusi bolgár kánságának kiemelkedő lelete, fejedelmek és családjaik temetkezőhelye. A negyedik hasonló leletet a dagesztáni Kamuntán ugyanezek az érmei kelteznek;¹⁴⁷ nyilván annak a kubáni ogur (onogur—bolgár) törzsszövetségnek kiemelkedő lelete, amely 600 után több mint félszázadig sikeresen megőrizte önállóságát a kazárokkal szemben.¹⁴⁸

¹³² Pl. *Kovrig I.*, Das awarenzeitliche... 228—230. — Az érvként felhozott Szeged-Makkoserdő 24. fülkesír egyetlen adat, amely nehezen szólhat sok adat ellen. A pontusi bolgárok pannóniai beköltözése nem függvénye a dunai bolgár honfoglalásnak, különösen ha tekintetbe vesszük, hogy Asparuch bolgárjai a 60-as évek legvégén, a 70-es évek elején már az Aldunánál tanyáztak [*Nagy Géza*, A magyar nemzet története. Szerk. *Szilágyi Sándor* (Bp. 1895) CCCXLVIII—IX].

¹³³ *Kponomukun*, B. B. i. m. 26, 138, 139, 250, 268. számok.

¹³⁴ *Jónás, E.*, Démarateion I (1935) 130—136.; *László Gy.*, Adatok... 28—30.

¹³⁵ Vö. 133. j.

¹³⁶ A lelőhely nélküli darabokon túl: Kiskőrös [*László Gy.*, Adatok... X. t. 4—5; *Ua.*, *Dolg.* 16 (1940) XXII. t. — a későbbi Konsztantinosz Pogonatosz pénzének utánzata!], Dunapentele (Dunaújváros) 7, 10 és 12 (?) sír [*Hekler A.*, i. m. 12. kép és 21. kép 3; *Marosi A.*, *Fettich N.*, i. m. I. t. 3; II. t. 11; IV. t. 6. — a zavart nem oszlatja el a Fettichre támaszkodó *Huszár Lajos* sem (*Acta Arch. Hung.* 5 (1955) 74.)], az utóbbiakhoz kapcsolódik most Iváncsa. Valószínűleg még primitívebb pénzutánzatok vannak a Bp.-Tihanyi téri 4. sírban — az előzőkhöz hasonló méretű kerek bronzlemez arannyal bevonva — és a 6. sírban — kis aranyozott bronzkorong [*László Gy.*, *LA II.* 107., IX. t. 29 és XII. t. 8.] — egykorú, a VII. század utolsó harmadából származó sírokból. A bolyi 3. lovassírban talált különös arany-réz ötvözet is ebbe a csoportba tartozhat, bár ez

esetben a nem bizánci eredet gyanúja is felmerülhet (*Papp L.*, *JPMÉ* 1962, 171., 8. kép, VI. t. 10.).

¹³⁷ Először: *László Gy.*, *Dolg.* 16 (1940) 147, 152—153.; *Ua.*, *LA II* (1941) 110—112.; *Ua.*, *Études*... 256—258, 270—272, 283—293. — Sajnos az újabb hazai történeti irodalom nem tud a prioritást bizonyító korai dolgozatokról. — A közép avar korszak köznépi leleteinek sajtásait legutóbb részletesen tárgyalta *Szabó J. Gy.*, *EgriME* 6 (1958), (Eger 1959) 29—54. Dolgozata — sajnos — már kéziratomból lezárása után látott napvilágot.

¹³⁸ A kérdést összefoglalom: Fejér megye története I. (s. a.) A második „avar” hullám c. fejezetében.

¹³⁹ *Szádeczky-Kardoss S.*, Kuvrát fiának, Kubernek története és az avarokori régészeti leletanyag AT 15 (1968) 84—87.

¹⁴⁰ *Nagy G.*, i. h.

¹⁴¹ *Szádeczky-Kardoss S.*, i. m. passim.

¹⁴² Az ún. keleti avar „poltavai” kaganátus elmélete. Legutóbb: *László Gy.*, *Études*... 278—284, 288—.

¹⁴³ *Nagy G.*, i. h.; *Mitscha-Märheim, H.*, i. m. 138.; *Артамонов, М. И.*, i. m. 112. 160—167.; *Szádeczky-Kardoss S.*, i. m. 85.

¹⁴⁴ *Кроноткин, В. В.*, i. m. 36.

¹⁴⁵ *Uo.* 37.

¹⁴⁶ *Uo.* 36.

¹⁴⁷ *Кроноткин, В. В.*, i. m. 30.

¹⁴⁸ *Артамонов, М. И.*, i. m. 181—; *Ozeglédý K.*, Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig. (Bp. 1969) 107—108.

E kaukázusi—pontusi kultúra röviddel 668 után hirtelen megszakadt. Hogy a veszedelem keletről jött, arra az Azovi-tenger közelében, Szukkón talált pénzkincs utal. A többségében II. Konsztansz (641—668) solidusaiból álló lelethez 1 arany és 1 ezüst IV. Konsztantinosz (668—685) veret társul, pontosan jelezve az időt, amikor a pénzt kénytelen volt tulajdonosa eladni.¹⁴⁹ Ugyanebben az időben ásta el gazdája a Kárpát-medencében a nemesvarbóki (Zemianský Vrbovok) kincset, amelynek utolsó érme, egy sereg II. Konsztansz pénzéhez csatlakozó egyetlen IV. Konsztantinosz érme: 668—669. évi veret.¹⁵⁰ És ugyanezzel az éremmel tűnik fel a Tótipusztai—Igar csoport első és egyetlen fejedelmi lelete; a tótipusztai sírt IV. Konsztantinosz 668—669. évi verete keltezi.¹⁵¹ Ettől kezdve keleten és nyugaton egyaránt megszűnik az érme használata.

A tótipusztai fejedelem sírja tele van bizánci ékszerekkel, többek között két ugyanolyan bizánci aranykereszt volt benne, mint Kelegejszkije hutorán, bizánciak a sír övveretei, fülbevalói is. A fejedelem rokonai mindhárom igari sírban bizánci csüngőket, fülbevalókat viseltek, de kíséretük tagjainak éppúgy kijutott a bizánci ékszerekből a dunapentelei 10. és 12. sírban, mint népük egyes tagjainak pl. a kiskassai sírban.

Honnan ez a hirtelen — az avarságnál már régen nélkülözött — bizánci ékszerbőség? És éppen abban a csoportban, amely kutatásunk ma már szilárdnak látszó véleménye szerint éppen 670 táján kívülről érkezett az avar birodalomba. Az adatok szinte felkínálják, hogy egyeztessék őket. Kuvrát évtizedeken át bizánci szövetségben élt bolgárjai azok, akikre ilyen szoros bizánci kapcsolatok jellemzők lehetnek.¹⁵² A leletcsoport bizonyos fokú rokonsága a korábbi, a VII. század első harmadáig terjedő avar kultúrával nagyon is érthető, hiszen 634/35-ig maguk is az avarok alattvalói voltak. Az eltérések is érthetőek. A 620—30-as évek súlyos veresei után a Kárpát-medencébe szorult avarság nem követhette többé spontán a steppéken zajló általános fejlődést.¹⁵³

Az új bevándorlók nyomai nemcsak a — mindenkor vitatható — sírleleteken keresztül foghatók meg.

¹⁴⁹ Uo. 22.

¹⁵⁰ Radomérský, P., i. m. 113. A kincsleletet a korai és közép avarok történeti és időrendi határvonalaként értékelí már Kovrig I., Das awarenzeitliche... 230.

¹⁵¹ Csallány, D., Acta Arch. Hung. 2 (1952) 239.—Ha már a bizánci pénzekkel való egzakt keltezésnél tartunk, szabad legyen felhívnom a figyelmet az első bizánci pénzzel keltezett későavar típusú leletekre. Az ukrainai Sztolbicán egy rendkívül gazdag kurgán-sírból sisakkal, pajzzsal és karddal együtt olyan övdíszek kerültek elő, amelyekhez az öntött griffes-indás anyagból jó párhuzamok egész sorát lehet összeállítani: pl. Hampel J., III. 75. t. 1—4; 112. t. 14; 151. t. 4—5; különösen 157. t. 10; 156. t. 13; 160. t. 10; 207. t. 10; 256. t. C. 3; 467. t. 81, 4—5 stb. — Csupa olyan avar övdíszek, amelyeket újabban a IX. vagy éppen a X. századból szokásos keltezni. Sztolbicán a rokon övdíszek III. Theodosius (716—717) és III. Isauriai Leo (717—741) nem átlukasztott, nem kopott arany solidusaival együtt sírból kerültek elő (Kponomkyn, B. B., i. m. 24., 48. sz. 18. t. 1. felül). — Mindezek a hasonló típusú avar övdíszek klasszikus VIII. századi keltezését bizonyítják. — Az ún. laposindák és a vrapí (albán) kincs díszítő stílusát a Romanovszkaja sztanyicán feltárt kurgán egyik aranylemeze keltezi — amely szintén III. Isauriai Leo aransolidusával került elő (Kponomkyn, B. B., i. m. 27., 84. sz. 18. t. 3).

¹⁵² Klasszikus tömörséggel fejtí ki mindezt László Gyula [Dolg. 16 (1940) 152—], aki akkoriban maga is „újabb bolgár—török hullámra” gondolt.

¹⁵³ Ahogyan Szádeczky-Kardoss Samu nem osztja Kovrig Ilona történeti szkepszisét (i. m. 85., 12. j.), magam régészeti kétségeit tartom túl óvatosnak (Das awarenzeitliche... 229—230). — A novi pazari temetővel ebben az összefüggésben valóban keveset lehet

A dunaújvárosi Öreghegyen a VII. század középső harmadában virágzó korai avar telepnek¹⁵⁴ váratlanul véget vet valami. Az esemény hirtelen következett be: azokba a házakba, amelyekbe a nyári legelőkre vonult lakók vissza szándékoztak költözni, és emiatt a szétszedett házak üres cölöplyukait gondosan nagy kőlapokkal fedték be, soha többé nem térhettek vissza. A fennsíkon az új nomád urak ütötték fel jurtáikat. „Titkos” temetőjük alig 50—100 m-re fekszik a korábbi avar falutól.¹⁵⁵

Ezzel egyidőben átalakul az avar birodalom politikai és területi szervezete, különösen feltűnő ez a Kárpát-medence nyugati és északnyugati felében s a hozzá csatlakozó osztrák és morva területeken.¹⁵⁶

662-ben még nincs nyoma az átalakulásnak. Ez évben a megbuktatott langobard király Peretarit, még a „régí” avar kaganatusba menekül.¹⁵⁷ Egy évvel később 663-ban Grimoald langobard király szövetségében és megbízásából az avar kagán leveri Lupust, Forum Iulii lázadó herceget.¹⁵⁸ Ettől kezdve a VIII. század második feléig megszakadnak az avar — langobard kapcsolatok.

Nem így nyugat felé, Szent Emmerám legendája szerint az „avarok” 680 előtt váratlanul megjelennek nyugaton, és feldőlnek az Enns melletti Lauriacumot.¹⁵⁹ Határuk ettől kezdve 791-ig szilárdan az Enns mellett húzódik, mögötte vagy 100 km-nyi lakatlan gyeppel.¹⁶⁰ A gyeptől mögött, a korábban elhagyott bécsi medencében, feltűnnek a „lemezes” csoport lovassírbjai, az első szablyákkal, íjjal, nyíllal, tegezzel felfegyverzett, lemezes övvereteket, varkocsszorítókat és 4 gömböcskés arany—ezüst fülbevalókat viselő, oldalpálcaes zablás, lapos talpú kengyeles lovakkal temetkező csoport éppen Bécs területén.¹⁶¹ Az új „avar” hatalom nyugati politikája tehát alapjaiban megváltozott. Kiterjedt arra a Dunától északra eső területre is, amelyet a korai avarok soha nem szálltak meg. Szent Démétriosz legendája szerint Kuvrát negyedik fia szlávok felett is uralkodott.

Bizánccal éppen 50 esztendeje megszakadtak a korai avar kaganatus kapcsolatai. Most valami meglepőről értesülünk. Amikor IV. Konsztantinosz 674—678 közti nagy arab támadást sikeresen visszaverte, a követségek között, amelyek ajándékokkal és szerencsekívánatokkal

kezdeni. A korábbi, VII. századi pontusi—bulgáriai—magyarországi összefüggésekre azonban már Fehér Géza figyelemreméltó bizonyítékokat idézett [A bolgár—törökök szerepe és műveltsége. (Bp. 1940) 40—47, 67]. Hogy a mádarai III. falem 5. sírjának övkészlete [legutóbb: Станчев, Ст.—Иванов, Ст., Некрополът до Нови Пазар (Sofia 1958) 20., 2. kép] szorosan kapcsolódik egyrészt a pontusi leletekhez, egészen Kamuntáig, másrészt bizonyos magyarországi leletekhez (Hajdúszoboszló és közöletlen granulált övveret a sárospataki ref. kollégium gyűjteményében), alig vonható kétségbe. Azt hiszem, a mádarai-szadoveci típusú korai bolgár leletek szaporodása még összefüggések sorozatát fogja eredményezni.

¹⁵⁴ Előkéskészletben a Fontes Arch. II. kötetében.

¹⁵⁵ Nagy kár, hogy a Hekler-féle dunapentelei (dunaújvárosi) sírok kézzel formált edényei nem maradtak ránk. Az iváncsai edény mindenestre anyagára, színére és formájára nagyon különbözik a dunaújvárosi telep korai, kézzel formált edényeitől. — A korai és közép-avar, kézzel formált keramika közti bizonyos különbségekre vö. Bóna I., Arch.Ért. 84 (1957) 161.

¹⁵⁶ Bóna I., AR 20 (1969) 611—614. II. t. (térkép).

¹⁵⁷ Paulus Diac. hist. long. IV. 51 (SRG 176).

¹⁵⁸ Uo. V. 19. (SRG 193).

¹⁵⁹ MGH. SS. rer. Mer. IV. 476 Z. 28—477. — Az esemény új keltezése: 680 vagy közvetlen előtte: Klebel, E., Zur Geschichte des Herzogs Theodo. Zur Geschichte der Bayern (Darmstadt 1965) kiadványban 180—193.

¹⁶⁰ A határkérdésről részletesen: Deér, J., Karl der Grosse und der Untergang des Awarenreiches. Karl der Grosse I. (Düsseldorf 1965) 743—753.

¹⁶¹ Mossler, G., Ein frühgeschichtliches Gräberfeld in Wien-Liesing. JÖAI 37 (1948) 216—238.

kal megjelentek Konstantinápolyban (678), ott találjuk az „avar” kagán gratuláló követeit is.¹⁶² Ezek csak a Bizánc-barát új kagán követei lehetnek.

Az általános átalakulást mellőzve, térjünk vissza arra, hogy Kuvrát bolgár népének egy része Pannóniába költözött. Egyik központjuk az elmondottak alapján Fejér-megye területén lehetett. Tótipusztza — Igar, Dunaújváros, Iváncsa egymással egykorú temetkezései kerekén 670 táján kezdődnek, de egyik helyen sem folytatód-

nak egy emberöltőn túl. Utánuk az egész területen öntött griffes-indás öves népcsoportok szegényes temetői tűnnek fel, a régi fénynek és gazdagságnak halvány nyomai nélkül.

Mi történt ezekkel az előkelő emberekkel. Elmentek Kuber-rel,¹⁶³ másbóvá költöztek, beolvadtak a III. avarkori hullám mindent magába olvasztó tömegébe — csak további kutatások és szerencsés leletek világíthatják meg.

Bóna István

АВАРСКОЕ ПОГРЕБЕНИЕ С КОНЕМ ИЗ ИВАНЧИ

Резюме

Автор публикует находки, обнаруженные в с. Иванча (ком. Фейер) в богатом погребении с конем аварской эпохи, наполовину разрушенном во время земельных работ. Среди находок выделяются сабля, золотая серьга, пара серебряных с золотым орнаментом зажимок для кос, рефлексивный лук с костяными пластинками, первоначально положенный на спину коня, а также колчан, украшенный костяными пластинками. Особенно интересна деталь сбруи, которую хорошо удалось зафиксировать, и сохранившаяся в редкой целостности.

Данный комплекс находок примыкает к более узкому и более широкому кругу памятников. В узкий круг входят захоронения племенных вождей в Тотипусте и Игаре, а также могилы членов знатных семейств, входящих, предположительно, в состав вождей, в Дунауйвароше (Дунапентеле). Все они находятся на территории комитата Фейер. В свиту тотипустского племенного вождя, возможно, входил и аварский воин из Иванчи; погребальный обряд его захоронения, костюм и вооружение даже в деталях совпадают с погребениями в Дунауйвароше, в первую очередь, с погребением с конем № 7. Более широкий круг, к которому примыкают находки, образован крупной археологической группой, появившейся в последней трети VII века на всей территории аварской империи без каких-либо предшествующих тому событий. Эту группу характеризуют обычно пластинчатые поясные бляшки.

Найденная в погребении из Иванчи (а также в могилах из Дунауйвароша) золотая имитация монеты указывает на эпоху быстро наступившего упадка, наступившего после 670 года в финансовом хозяйстве Византии. В могилах они замещали более ранние византийские золотые обулы.

Тотипуста и Игар дают памятники племенных вождей, отличающихся по своему костюму, вооружению, снаряжению и погребальному ритуалу от авар более раннего времени. Они приходят с востока в аварскую империю и открывают вторую половину аварской эпохи. Их приход датируется византийским солидом 679 года чеканки из могилы в Тотипусте. Для погребений вождей характерны художественные византийские золотые украшения. На этом основании автор рискует выдвинуть предположение, что группа находок из комитата Фейер, отличающаяся поразительным богатством, может быть связана с болгарскими, которые, как сообщают письменные источники, бежали к паннонским аварам из находящейся в состоянии распада оногуро-болгарской империи Куврата вместе с Кубером и его свитой. Носители этой группы находок жили на территории Паннонии самое большее одно-два десятилетия. В конце VII века они, поссорившись с аварами, как сообщают письменные источники, переселяются в Византийскую империю.

И. Бона

GRAVE OF AN AVAR HORSEMAN AT IVÁNCSA

Summary

In 1969, inside the village of Iváncsa in County Fejér (Hungary), an Avar double burial of a man with his horse was discovered and disturbed during earthwork; only part of the horse's skeleton could be professionally unearthed. The majority of the finds could be saved, and with the help of close observation of the grave, the funeral rites could be more or less reconstructed (Fig. 1.). The 235 cm long, 150 cm wide and 203 cm deep pit was oriented to NW — SE. On the right there was a male skeleton in disturbed condition and, on its left, alongside with it, the skeleton of a horse.

The Iváncsa burial of a man with his horse belongs, as far as period, place, funerary rites, clothing and equipment are concerned, to the Tótipusztza—Igar group. Its nearest parallels are the so-called “princely” graves with horse burials, excavated in 1908 at Dunaújváros (Dunapentele), among them mainly Grave No. 7. Funerary rites seem to correspond to the smallest detail, there is, for example, the small round gold-coin counterfeits — the *obulus* — placed in both instances on the left of the man's head, and at the feet were placed hand-made vessels. On the backs of the fully harnessed horses were placed the bone-mounted quivers and the bows. At Iváncsa, there was a spearhead, too. The men in

this group wore their hair in two long plaits, adorned with metal clasps — wearing hairplaits adorned with metal ornaments had become fashionable in the Avar Empire at the time of the emergence of the Tótipusztza—Igar group. Men wore in one ear — as for example at Iváncsa — or in both ears, small-size golden earrings (Fig. 5. 1.).

The new, characteristic weapon of the group was the sabre (Fig. 8. 5.), At Iváncsa it survived in a mutilated shape, nevertheless, it can be seen that it agreed with the sabres of Dunaújváros and Igar. Also the P-shaped suspension-lugs of its sheath (Fig. 5. 15—22.) are general in contemporary finds. The belt-set found at Iváncsa is incomplete (Fig. 8.); the over-decorated nomadic belt is not characteristic of the group. The ornaments for hairplaits of Iváncsa (Fig. 5. 3—4.), on the other hand, are unique among the finds of the Avar period. The narrow “reflex” bow covered with bone-plates (Figs. 6. and 8.), the so-called early Avar type, had been generally used in the group, side by side with the new-type bows with broad bone-plates. At Iváncsa it must have been deliberately placed broken into the grave. The bone-mounted quiver (Fig. 6.) could not be unambiguously reconstructed, since a part of the bones

¹⁶² Theophanes (ed. C. de Boor) 356.

¹⁶³ Szádeczky-Kardoss S., i. m. 86.

got mixed up with those adorning the saddle-edges (Fig. 9. 10.). In the quiver were found three rusty heavy arrow-heads; 3 or 4 arrow-heads are usual in related finds. In the Tótipusztá—Igar group the iron bridle with cheek-pieces (Fig. 10. 1.) and the stirrup with flat foot-rest appear for the first time in the Avar Empire. Side by side with the latter, the early Avar stirrups with round foot-rests had still been frequent.

The breeching of the Ivánca harness had survived exceptionally intact (Figs. 2 and 4.). It was adorned by rosettes of gold-plated bronze. Arranged in dual rows (Fig. 7. 1—30), the straps of the breeching were decorated with mounts of the "shafted" type, of gilt bronze, with pressed designs (Fig. 7. 34.). A similar harness was found in the horse burial of Csóka (Čoka). We know of other harnesses adorned with "shafted" mounting, uncovered from the horse burials of Dunapentele in 1910 and from the so-called "princely" grave No. 7. The golden harness of Tótipusztá, so far differently reconstructed, must have been of the same structure. A surprisingly good parallel to the harness of Ivánca is granted by the bronze equestrian statue of the 7th century, found in Albania in the Caucasus. The rosettes of Ivánca are types used throughout the whole Avar period, but examples of gold-plated bronze are only known, as mentioned above, in the horse-burials of Gátér and Čoka.

The grave of Ivánca can be associated with a narrower and wider circle. The narrower one refers to the prince of Tótipusztá, his family (Igar) and members of his retinue (Dunapentele, 1908). The burial of Ivánca must also have belonged to the same retinue. The wider circle refers to the graves of horsemen with sabres or without any arms of the group characterized by plate-mounted belts: Kiskassa, Kecske-mét-Miklóstelep and Ballószög; Székesfehérvár, Čoka, Aradac, Rékás, Csengőd, Wien-Liesing or other richly furnished graves without horses: Szeged-Átokháza and -Fehértó. From a farther distance, the whole Middle-Avar "plated-belt ornaments group", with the quoted examples in Alattyán, Regöly, Budapest—Tihanyi place, Mártély, Győr and the contemporary graves of Abony, belong to the circle.

The rosettes of the Ivánca harness agree with the rosette-patterns found in the stamp-mould collection of Főnlak (Felnac) and Kunszentmárton. Not so long ago, historical research, founded on not duly supported considerations, disregarding the traditional methods concerning the emergence of archaeological finds, tried to attribute several burial places, such as that of Főnlak (Felnac), the "Horreum" cemetery of Fenékpusztá containing a belt-set of the Főnlak-type and that of Környe with the Főnlak-Felnac type of harness rosettes, to the middle of the 6th century. However, the find of Főnlak is very well dated through its archaeological connections. There were Főnlak-type stamping moulds with Byzantine glass and bronze exagias in the goldsmith-grave of Kunszentmárton, attributed to the first half of the 7th century. There were also gold belt-ornaments related with the Főnlak patterns in the treasure of Akalan, concealed there between 613—631. The belt-ornaments of Főnlak-Fenékpusztá Type 15. can be well dated by a pierced Byzantine coin, worn in the neck and minted around 620, found in a horseman's grave at Sinpetru German near Főnlak, and by the Lombard golden cross found in Grave No. 97 at Linz-Zizlau.

Summarizing the available archaeological and historical facts, one can confirm that no direct archaeological data have emerged either at Környe or Fenékpusztá to enable one to date the circle of the stamp-moulds and related finds of Főnlak, Kunszentmárton, Gátér, etc., (including the cemeteries of Környe and Fenékpusztá) one century earlier than their actual period.

Further data are connected with the coin-imitation of Ivánca (Fig. 5. 2.), which make it quite clear that after 670 it was not due to political circumstances (the Avars had been "cut off" from Byzantium, they no longer received tribute, etc.) that Byzantine coins dis-

appeared from Avar graves, but to the constant economic troubles of Byzantium. After 670, the coin-currency had decreased in the big cities of the Empire by 25, 10 and 5 per cent, or even stopped altogether. The counterfeited coins made for the graves imitated the coins of the middle members of the Heraclius dynasty (Constans II, Constantinus IV) or, as the gold-plated disc of Ivánca, nothing at all. With the gold, or gilt counterfeits, the distinguished and wealthy members of the Tótipusztá—Igar group had wanted to imitate or supplement the earlier well-known Byzantine gold grave-oboli. The only emerging real gold coin, the Tótipusztá gold *solidus*, dated 669, as well as the imitations of Dunapentele and Ivánca, establish the date of the grave as belonging to the last third of the 7th century.

It was Gyula László, who for the first time stated of the Tótipusztá—Igar group, that they were the fundamental index-finds of the newly settled population opening the second period of the Avar Empire.¹³⁷ The great majority of researchers, on the ground of funerary rites, armour, dressing and harness characteristics of the group, approved of this observation, and as far as archaeology is concerned, there can be no doubt that it is correct. As regards the origin and background of the group, however, we know little with any certainty.¹³⁸ Recent researches of Samu Szádeczky-Kardoss,¹³⁹ on the other hand, have thrown some light on the question. On the ground of authoritative information, Szádeczky-Kardoss has made Géza Nagy's thesis probable: it can be accepted as a fact that the fourth son of Kuvrat had actually moved to Pannonia.¹⁴⁰ Accordingly Kuber, the fourth son of Kuvrat, Khan of the Bulgarians, who died in 668 A. D., had settled with his people in Pannonia, and from there he removed himself to Thessalonike towards the end of the 7th century. In 705 his nephew Tervel, khan of the Bulgarians still referred to his uncle living there.¹⁴¹

The Pontic Bulgarian Empire of Kuvrat had maintained extremely good relations with Byzantium. The khan himself, having thrown over the overlordship of the Avars around 634—35, obtained the title of a patrician from Emperor Heraclius, and retained good contacts with the Byzantine Empire to the end of his life. The Bulgarian—Byzantine friendship was ended after the death of Kuvrat, as a result of the Khazar incursions. The "Landnahme" of the Bulgarians (south of the Danube) under the leadership of Asparuch was the result of those Khazar raids which started the dispersion of the Bulgarians. Asparuch's brother, Kuber, fled with his people to Pannonia, and became the vassal of the Avar khagan — more precisely the governor (viceroy) of Pannonia —, until a quarrel with the khagan forced him to leave the country and settle near Thessalonike.

Let us see now the evidence of the archaeological records. From the time of these events, three finds have emerged in the Ukraine, dated by coins. Hungarian scholarship has identified two of these with the Eastern Avar Empire,¹⁴² although this cannot be correct. The three finds date a whole generation later, than 634—35,¹⁴³ when the Bulgarians of Kuvrat had overthrown the Avar yoke and established an independent Bulgarian rule. Each of the three "treasures" is characterized by a great amount of Byzantine jewelry and coins which seems to agree with the lifelong contact the Bulgarians of Kuvrat had entertained with their Byzantine ally. At the same time there is a sharp contradiction considering the poverty of Avar Byzantine jewelry emerging from the Danube basin after the defeat of 626, which practically isolated the Avars from the Byzantine affairs.

The three treasures — recent Soviet scholarship simply considers them as rich finds recovered from burials — can be dated to the same period. In the rich Byzantine coin-collection of Maloye Pereshtchepino, the last ones date from the time of Constans II (641—668),¹⁴⁴ in Kelegeyskiye Hutora, the last ones similarly date from the time of Constans II,¹⁴⁵ at Zatchepilovka — in a rich horseman's burial — a rich collection of By-

zantine coins also end with those of Constans II.¹⁴⁶ The three graves are outstanding finds from the time of Kuvrat's Pontic Bulgarian khaganate, — the burials of princes and their families. A fourth find with similar coins was found in Kamunta in Dagestan,¹⁴⁷ this being evidently an outstanding find of the Kuban Ogur (Onogur-Bulgarian) tribe, which after 600, for about fifty years, had successfully preserved its independence against the Khazars.¹⁴⁸

This Caucasian-Pontic culture came to an end shortly after 668. That the disaster came from the East, is confirmed by the treasure discovered at Succo, near the Azov sea. The majority of the coins found there consisted of the *solidi* of Constans II (641—668), to which can be added one gold and one silver coin of Constantinus IV (668—685), pointing exactly to the time when their owner was compelled to hide the coins.¹⁴⁹ It was at the same time that the find of Nemesvarbók (Zemianský Vrbovok) was hidden in the Carpathian basin: it also consisted of many coins of Constans II, the last one being a single Constantinus IV one, from the year 668—69.¹⁵⁰ The same coin can be found in the Tótipusztá—Igar group, as the single princely coin. The grave of Tótipusztá is therefore dated by means of the 668—69 mint of Constantinus IV.¹⁵¹ After that time, both in the East and in the West, the coins had gone into disuse.

The grave of the prince of Tótipusztá contains a great number of Byzantine jewelry, among others there were Byzantine gold crosses, similar to the Keleveyskiye Hutor, belt-ornaments, also the earrings in the graves show Byzantine workmanship. In the three other graves of Igar, containing the relatives of the prince, these wore Byzantine pendants and earrings, but the members of their attendance, as can be seen in graves No. 10 and 12 at Dunapentele, and even simple members of the people also possessed Byzantine jewels, as confirmed by the grave of e. g. Kiskassa.

Where does this sudden opulence in Byzantine jewelry come from? (The Avars seemed to have done without it for some time.) Especially in a group which, as our researchers feel certain today, had come from without to the Avar Empire, just around 670. These data simply offer themselves for corroboration. These Byzantine connections are especially characteristic of the Bulgarians of Kuvrat, who for long decades had lived in alliance with Byzantium.¹⁵² A certain kind of relationship with Avar culture until the first third of the 7th century is evident, since, until 634—35, the Bulgarians themselves had been under Avar rule. Divergences, on the other hand, can be understood as well. As the result of the severe defeats of the period between 620 and 630, the Avars having retired into the Carpathian basin, could not spontaneously follow the general development of the distant steppes any more.¹⁵³

Traces of the new settlers cannot merely be found in the burial finds (contestable anyway). So for example, the early Avar settlement, flourishing in the middle third of the 7th century at Öreghegy in Dunapentele,¹⁵⁴ had come to a sudden end. It must have happened all of a sudden: the settlers could never return to their houses which they left for the summer pastures, and which they pulled down, carefully covering up the holes where the piles of the houses had been standing with

large flat stones. On the plateau, the new nomadic masters had set up their yurtas. Their "secret" burial place lies hardly more than 50—100 m. removed from the one-time Avar village.

Coinciding with these events, the political and organizational structure of the Avar Empire had changed as well, this being especially remarkable in the western and north-western section of the Carpathian basin and in the adjoining Austrian and Moravian territories.

In 662 the transformation was not noticeable yet. In that year, Peretarit, king of the Lombards, had removed himself into the "old" Avar khaganate.¹⁵⁷ One year later, in 663, the Avar khagan, as an ally of Grimoald, king of the Lombards, defeated Lupus, the rebelling prince of Forum Iulii.¹⁵⁸ From that time on, until the second half of the 8th century, the Avar—Lombard connections had come to an end.

However, not so in the West. As can be read in the legend of St. Emmeram, the "Avars" had unexpectedly turned up in the West before 680, and devastated Lauriacum on the Enns.¹⁵⁹ From then onwards, until 791, their frontier went firmly along the river Enns, behind which there was a 100 km wide uninhabited marchland.¹⁶⁰ Behind this, in the Vienna basin formerly inhabited by the Avars, the horse burials of the "plate belt-ornaments group" have come to light: the first armed burials with sabres, bows and quivers, with belt ornaments of plated metal, ornaments for hairplaits and earrings with 4 silver or gold globule pendants. The group was buried, with horses trapped with bridles consisting of mouth- and cheekpieces, with stirrups with flat foot-rests, exactly where Vienna stands today.¹⁶¹ The western policy of the new "Avar" power underwent considerable changes. It was extended to even those parts north of the Danube which had never been conquered by the early Avars. According to the testimony of the legend of St. Demetrius, Kuvrat's fourth son had even ruled over the Slavs.

For at least fifty years the relations of the early Avar khaganate with Byzantium had been at a standstill. Then something very remarkable had occurred. When between 674 and 678, Constantinus IV had successfully repulsed the great Arab assault, among the delegates who arrived in Constantinople (678) to hand over messages and presents, there were also the ambassadors of the "Avar" khagan.¹⁶² They could only be the messengers of the new khagan, on friendly terms with Byzantium.

Without dwelling on the issues of the great transformation, we simply wish to repeat that one portion of Kuvrat's Bulgarians settled down in Pannonia. One of their centres, as seems evident from what has been said above, must have been the County Fejér, the burials in the villages Tótipusztá — Igar, Dunapentele, Iváncsa were opened about 670, and had continued for a whole generation. After that period we can only find the miserable graves of the griffon-tendrill group, with even the vestiges of the old splendour gone.

What became the fate of those men of distinction? Had they gone with Kuber,¹⁶³ did they settle elsewhere, did they weld with the all-embracing mass of the third Avar wave? — only further research or chance discoveries may answer these questions.

I. Bóna

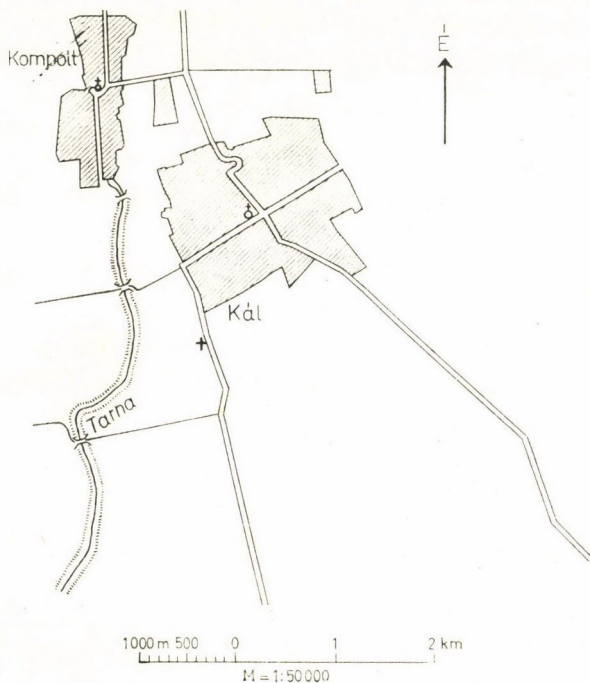
A HONFOGLALÁSKORI TEMETŐÁRKOK KÉRDÉSÉHEZ

Jelentés a káli (Heves megye) ásatásokról

Heves megyei honfoglaláskori kutatásaink során jelentősebb eredményekre a káli feltárások vezettek. E folyóirat szerkesztőjének a felkérésére összefoglaljuk a megengedett terjedelemben mindazt, amit lényegesnek ítéltünk az ásatás körülményeiről, a temetkezési rítusról és a leletanyagról. Ismertetjük az embertani feldolgozás fontosabb eredményeit is. Részletesebben a temető fekvéséről és árkairól szólunk, mivel mondanivalónk új irányba ösztönözhet.

Az ásatás helye és körülményei

Kál község délnyugati peremén, a hevesi út és a Tarna patak között legelő területen. Itt az útnál a cementüzemmel szemben, régi kavicsbánya még érintetlen szakaszán a Tarnamente Tsz 1966-ban új gödröt nyitott (1. kép). A Földgép V. tervei szerint először 100 × 40 m-es szelvényben kezdték el a munkát. Június 10-én az úthoz közelebbi szélesebb mezőnyben már a kavicsrétegig jutottak, a külső sávban a homokig. A tsz vezetősége

1. kép. Kál. A lelőhely térképe
Рис. 1. Кал. План местонахождения
Fig. 1. Kál. La carte du site

ellenőrző úton ekkor figyelt fel a belső sáv É-i végénél a rézsűben előbukkant csontvázra, amelyet Kasza Tibor nyílhegyekkel együtt megmentett és beszállított.

Gyors intézkedésre június 11–16 napokon a szerző 39 sírt tárt fel a kérdéses szelvény külső sávjában, a nyugati falnál másfélméteres padkát hagyva. A földkotró mesterekkel együttműködve egy honfoglaláskori temető megmentésére törekedtünk, és elértük annak déli szegélyét. Ásatásaink alkalmával szarmatakorai település és temető gödrei is napvilágra kerültek. De ezek a II–III. századi objektumok sokkal kiterjedtebb felületen jelentkezték, teljes feltárásukról eleve le kellett mondanunk.

Még ugyanazon év nyarán, augusztus 1–19 között a bányaszelvény északi partján megelőző ásatásba kezdtünk. 25 sírt tártunk fel, és elértük a X. századi temető északi szélét. Megfelelő garanciákkal ezután 1967 tavaszáig várhattunk a temető még érintetlen nyugati szakaszának a megkutatására. Április 17–24 között a honfoglaláskori temetőből itt egy sírsort, 17 temetkezést találtunk, néhány szarmatakorai sírt tártunk fel, és sajátos árokrendszert figyelhetünk meg, amely láthatólag a X. századi temetőt határolta le.

Április 25-től május 31-ig Kovács Béla vezette az ásatást a szerző és Kralovánszky Éry Kinga időleges részvétele mellett. Az árokrendszer kiterjedése, jellege után kutatva 15 szarmatakorai sírt, 3 őskori csontvázas temetkezést és e két korból való települési nyomokat találtunk. Végeredményben csaknem teljes egészében megmenthettük tehát a honfoglaláskori síranyagot, 68 temetkezést. Az eddig feltárt szarmatakorai sírok száma 31 (ebből 10 halomsír). A leletmentő ásatást folytatjuk.

A honfoglaláskori sírok jellemzése

A 68 honfoglaláskori temetkezés szokásanyaga egyöntetű képet nyújt. A sírok tájolása nyugat–keleti, ettől délre és északra az eltérések szöge nem haladja meg a 35°-ot. A sírgödrök hosszúság téglalap alakú foltokként jelentkeztek, olykor mind a négy oldaluk ívelt volt (enyhén halj kifli és S alakban). A keleti végük csaknem mindig kikerekített, néha öblösen kitágított. Padmalyos kiképzést egy sírban figyeltünk meg, a déli oldalon. A sírok mélysége 90–130 cm közötti, kisgyermekké valamivel sekélyebb.

A halottakat háton, nyújtott lábakkal helyezték a gödörbe, mindig fejjel nyugatnak. Kuporított helyzetben a jobboldalán, egyetlen kivétellel, fiúgyermeket temettek el. Hat esetben találtuk behajlítva a jobb kart (8,9%), 18 esetben mindkettőt (33,9%). Kettős sír vagy rátemetkezés nem fordult elő.

Állatesontokat nem találtunk; sem agyagedényre, sem fémpántos favödörre nem akadunk. Tojást egy kisfiú sírjába tettek, növényi magvakat (gyógyító gyomnövény?)¹ egy szépen felékszerezett nő sírjában találtunk. Koporsóra két fegyveres sír vaspántjai vallhatnak.

¹ Füzes F. Miklós meghatározása szerint apró szulák (*Convulvus arvensis* L.). Vö. P. Hartyányi B.—Nováki Gy.—Patay Á., Növényi mag- és termésleletek

Magyarországon az újkőkortól a XVIII. századig. (Bp. 1968) 55.

35 sírban régészeti lelet nem volt, a melléklet nélküli sírok tehát 51,4%-os többségben voltak. A leggyakrabban bronz fülkarikák, hajkarikák (fülbevalók) jelentkeztek: 10 nő és leánygyermek viseletéhez tartoztak és háromnak jutott a másik nemből (köztük egy fiúgyermek volt). Vaskést 8 esetben, s egyenlő arányban mindkét nem temetkezéseinel találtunk, a nőknél többnyire a baloldalukon, a férfiaknál jobboldalon. Füles bronz ruhagomb három női és két férfisírban került napvilágra. A többi tárgyforma a nemekre jellemző egyoldalú elosztásban mutatkozott.

A női nem ékszereinek számítottak a karperecek (10, 20, 35). A karpereces sírokban mindig másféle ékeség is előfordult. Nyaklánc üvegyöngyeit is 3 nő [ill. leány] sírjában találtuk. Gyűrű egy női csontváz mellbordi között került napvilágra, feje levéldíszes. Szokatosan ékszerformákkal is találkozunk. Egy csontváz mellközepén átfúrt tavi kagylót tártunk fel, két sírban négy-szögű és kerek aranyozott bronzlemezek (átfúrással) talán pártadiszkek lehettek, helyzetük szétszórta, másodlagos volt. Egy árszerű eszköz talán nő jobbkezénél tártunk fel.

Tűzszerzám (csiholóvas, kovakő) a férfisírok jellemzőjeként mutatkozott a temetőnkben, de az 5 esetből egy gyermeksírrban került napvilágra, amelyben valószínűleg kislány feküdt. Két felismerhető formában maradt vaseset két férfi sírjában fordult elő (74, 58). Szabályát két sírban találtunk, hüvelyével együtt; az eltemetett bal karjához tették úgy, hogy a szablya markolata a sírban a felkarcsontokhoz simul. (A 2. sírban az élén állt, az 58.-ban élével jobbra feküdt.) Az egyetlen csontborítású fíjat (9. sír) összetörve helyezték a sírgödörbe. Vas nyílhegyeket mellékletként három sírban találtunk. Feltehető, hogy az ásatások megindulása előtt talált A) temetkezés nyílhegyei is a sírban *elhelyezett* tárgyak voltak, és nem lötték fíjjal a 4 nyílvest a halott köré. A 26. sírban 3, a 30. sírban 7 nyílhegyet találtunk egy csomóban, tegezben, az eltemetett jobb combja mellett, ill. a jobb karján, tehát nem az övön viselt oldalon. A 41. sírban a koponya alatt és körülötte került felszínre a 4 nyílhegy fekvő helyzetben, bizonyosan nem tegezben.

Néhány sírban csak — egy-egy nyílhegyet találtunk. Három esetben a nyílhegy formája és helyzete alig hagyhat kétséget afelől, hogy ezeket a sírgödörbe belelőtték. A 9. és 55. sírokban a csontváz balján csúccsal a sírfénkébe fúródva rézsútos helyzetben kerültek napvilágra. Az 58. sírban arasznyival a csontok szintje felett találtuk. Tehát elhantolás közben került oda és nyilvánvalóan nem pusztá kézzel dobták a gödörbe, amikor volt mivel odajuttatni. Jelenlegi ismereteink szerint a sírbányázás szokása férfiaknak kijáró végtisztesség volt.² Nem hallgatható el azonban a káli női sírokban megfigyelhető ezzel párhuzamos jelenség. A 10. sírban eltemetett nő bal karja mellett egyenlőszárú háromszög alakú vaspenge (középvonalában kis szárral) csúcsával a sírfénkébe fúródva függőleges helyzetben került felszínre. A 7. és 20. sírok női csontvázának bal lapockájánál talált kis vastárgy nyílhegy (?) szárának töredékéhez volt hasonlatos, de lehetséges, hogy a kerek átmetszetű vaspálca-darab ár töredéke volt. Megjegyezhetjük, hogy rangos férfiak sírgödörbe lőttek nyílat, és az előbbi női temetkezések közül a 10. és 20. számú a három legnagyobb közé tartozott. A harmadik viszonylag gazdagon felékszerezett nő sírjában (35. sz.) egy kést találtunk a jobb mellkasban rézsútos helyzetben.³

Lószerszám, nyereg (kengyelek) két felnőtt férfi sírjában fordult elő, a lábak végéhez helyezték (30., 55. sírok). Pénzérme, Berengarius rex (888—924) ezüst verete⁴ két átfúrással a 81. sírban eltemetett kislíj

koponyacsontjai között került napvilágra, valószínűleg temetések a szájába helyezték.

A sírok embertani anyagát K. Éry Kinga feldolgozta.⁵ Jelentős segítséget nyújtottak Lengyel Imre kémiai, szerológiai és histológiai vizsgálata, amelyek régészeti szempontból elsősorban a gyermeksírok nem-meghatározásánál adtak használható támpontokat.⁶ K. Éry publikációjából most csupán a számunkra legfontosabbnak látszó eredményeket emeljük ki.

Az embertani anyag morfológiai jellemzői honfoglaláskori társadalmunk ún. középrétegéhez állnak legközelebb. A viszonylag egységes etnikai kép ellenére a temető déli és északi része között bizonyos különbségek ismerhetők fel, amelyek a déli területen eltemetettek rosszabb szociális körülményeire utalhatnak, s felvethető az a gondolat, hogy közvetlen leszármazásuk az északi csoport népességével nem azonos. A déli népesség átlagos életkora rosszabb. Kóros csontelváltozások a déli terület embertani leleteiben voltak megfigyelhetők. A kémiai-analitikai vizsgálatok szerint is a déli csoport csontanyagában sokkal több patológiás eset fordult elő.

A két temetőrész közötti különbségre vallhat az a körülmény, hogy mind az 5 koponyatrepanáció a temető déli szárnyán feltárt sírokban volt megfigyelhető (egy jelképes, egy valószínű és három foramen magnum trepanációs eset). Bár a koponyaműtétek ténye (akár vitá-lisan, akár postmortálsan) a rosszabb szociális helyzet-tel, alacsonyabb ranggal nem indokolható, de összhang-ban állhat egy időrendi megállapítással. A csontszövetek kémiai vizsgálata alapján a viszonylag legrégebb sírokat kizárólag a déli területre csoportosíthatjuk, a legfiatalabbakat pedig az északra. Lengyel szerint a temető használata nem egész 100 esztendeig tartott, s K. Éry a fentiek alapján felveti annak lehetőségét, hogy a káli temető délről népesült be, az északi területen a későbbi betelepülők temetkeztek; a harmadik generáció idején pedig a déli részre temetkező népesoport elköl-tözték.

A káli honfoglaláskori temető leközlése, részletes feldolgozása alkalmából nem kevés gondot okoz majd az embertani végeredmények egyeztetése a régészeti-ekkel. Hiszen alább látni fogjuk, hogy megfigyeléseink az egész temető egyidőben való kialakítása mellett szólnak.

A honfoglaláskori temető fekvése és árkai

Az az ÉÉNY—DDK-i irányú dombvonulat, amely X. századi őseink temetkező helyül választottak, alig 3 m-re emelkedik ki a Tarna bal partján a legelő-rétből. A rét valamikor áradásos terület lehetett, a víz nyugat és északnyugat felől elért idáig. A dombhajlat a Tarna irányában, nyugatnak meredek, észak és kelet felé a legenyhébb lejtésű. A dombtető délnyugati részén és ebben a dombhajlatban alakították ki a temetőt, szabadon hagyva az északi és a keleti oldalt (2. kép).

A sírok által elfoglalt terület leginkább nyújtott D alakra emlékeztet, a szélső sírok vonala nyugat felé lapos ívben rajzolódik ki a térképen. Ennek a terület-sávnak a szélessége átlagosan 17 m, hossza 58—60 m. Mivel a bányaműveléstől mentes északi temetőszélen ugyanakkora szélességet mértünk, mint délen, a pusztulás még borulató számítások szerint sem terjedhetett ki a keleti oldalon egy önálló sírsorra, hanem csak az első-ként megtemetett A) sír környékén semmisülhetett meg néhány. Ehhez a veszteséghez számolhatjuk nagyon fel-tételezen azokat a szolgálókat, amelyeket csekély mély-ségük következtében leletmentésünk megindulása előtt a termőréteggel együtt a földgépek letarolhattak. A puszt-

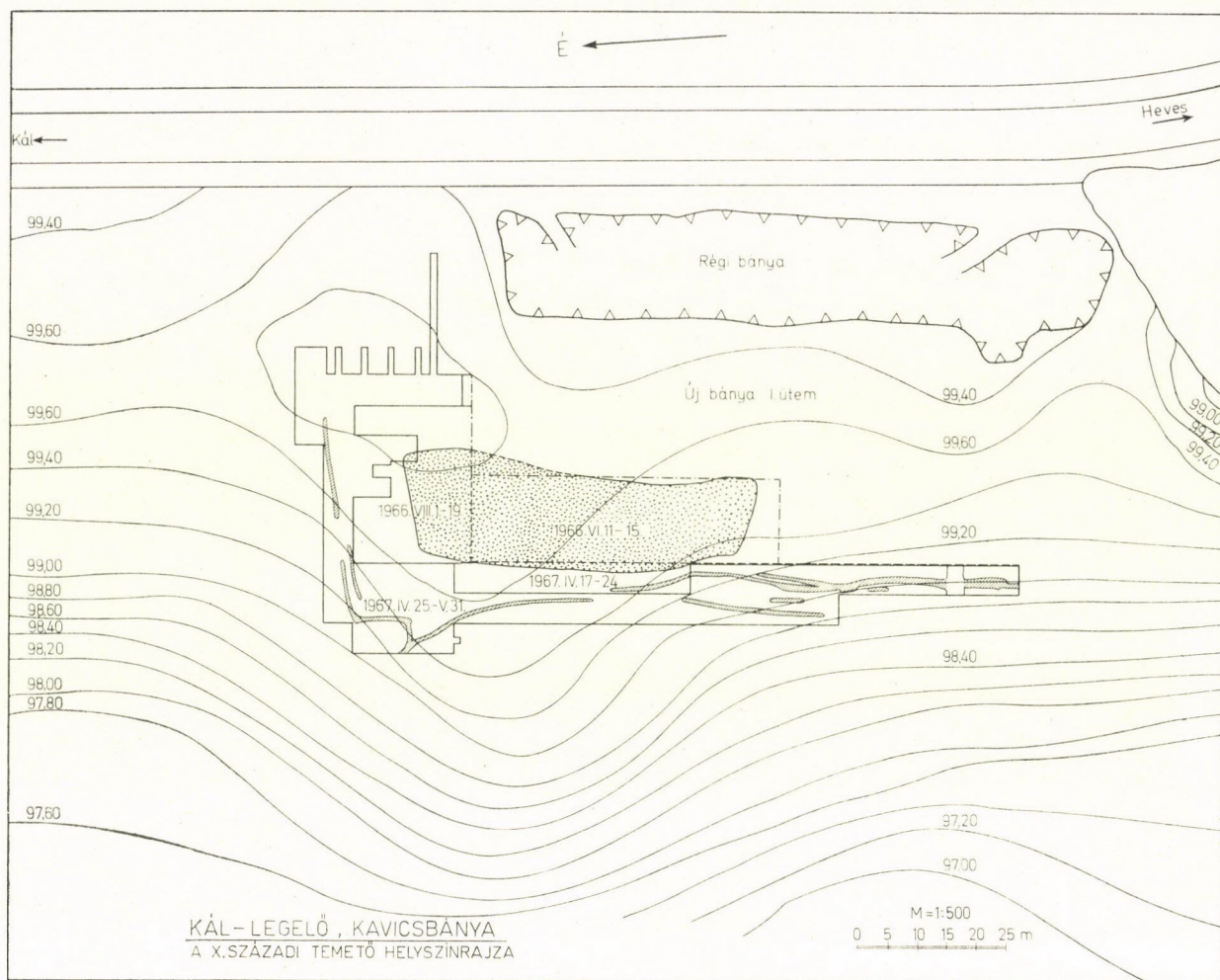
² E szokás értelmezéséről legutóbb: Nagy Á., EgriME VI (Eger 1969) 79.

³ Előkelő X. századi férfi holttemetének szívenszű-rásáról: Szabó J. Gy., EgriME II (Eger 1964) 119—129.

⁴ Huszár Lajos meghatározása. Fáradozását ezúton is megköszönöm.

⁵ K. Éry K., Anthropological Studies on a Tenth Century Population at Kál, Hungary (Sajtó alatt).

⁶ Lengyel Imre vizsgálati eredményeit K. Éry Kinga tanulmányában olvashatjuk. Lengyel Imre odaadó munkáját a szerző ezúton is megköszöni.

2. kép. Kál. Az ásatások helyszínrajza
Рис. 2. Кал. План раскопок
Fig. 2. Kál. Levé de plan des fouilles

tulás valószínű mértékét 5—15% közöttinek becsüljük.⁷

Ásatási területünk szegélyén a homokban keskeny barna sávként mutatkozó árkokat találtunk. Szélességük 50—80 cm volt a humusz alján, mélységük a felszíntől számítva a humusz vastagságától függően 80—120 cm a homokban ezért sajnos csak mintegy 25 cm-re hatoltak le, az árkok belső kiképzéséről tehát nem lehetnek világos fogalmaink. Az árkok metszetét így csak a fenéküknél ismerhettük meg: U alakú, szimmetrikus. Az árkokat több helyen átvágtuk, de másutt nem ástunk a fenékig. A metszetekben leletanyagot nem találtunk.

Árkaink a szarmatakorai telep vagy temetőt nem határolták le, hiszen mindkét partjuk mentén sorakoztak sírok, gödrök. Átfutottak néhány sírhalmon is, keresztezve a halmok alján körülfutó árkot. Megbolygatták a 43. sz. szarmatakorai sír északi végét és néhány gödröt, amelyeket honfoglaláskori temetőterképünkön feltüntettünk (3. kép).

Ezek az egyenesen futó árkok a X. századi temető alakjához igazodnak, azt keretelik északról és nyugatról. A nyugati oldalon még nem sikerült kideríteni, hogy meddig terjednek; mindenesetre jóval tovább, mint amenny-

nyire a sírok legdélibb vonalából várni lehetett. Így azt sem tudjuk, hogy dél felől megtalálhatók lesznek-e? Az már bizonyos, hogy a temető északkeleti szélén árkokat nem készítettek.

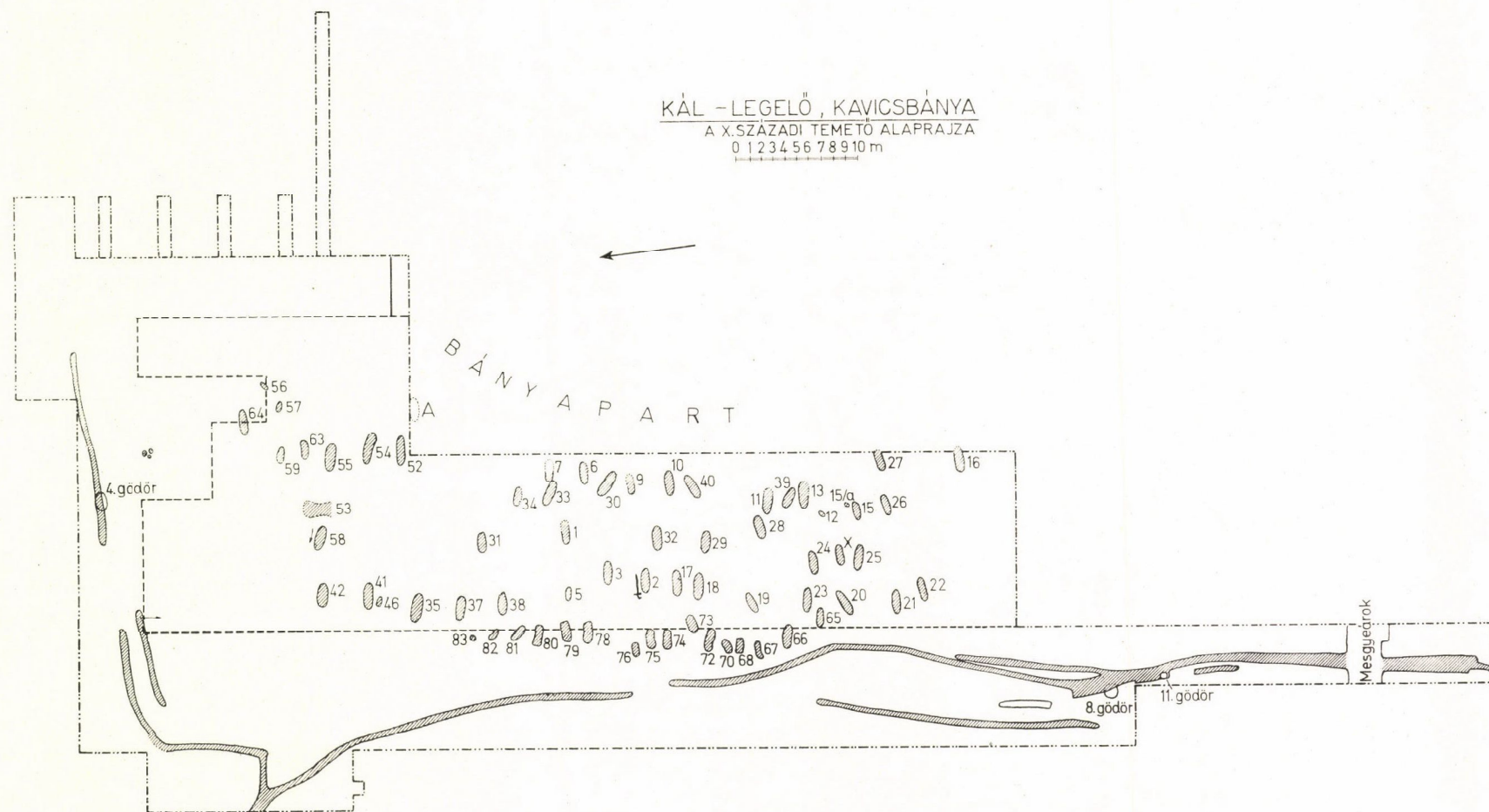
Az árkokat jelentő barna sávok nem voltak folyamatosak: az északi és a nyugati oldalon is egy-egy helyen megszakadtak, nyílást, „kaput” jelezve. Az északi nyílás szélessége 3,6 m, azaz több mint kétszer akkora, mint a nyugati (1,5 m). Mind a két kapunyílás jobb oldalán — befelé nézve — az árok egy szakaszon megduplázódott; északon a belső területen, nyugaton pedig a főárkon kívül és belül egyaránt. A temetőterület ÉNY-i sarkánál kétszeresére tágitott ároknyúlványt figyelhettünk meg, amely a rét irányába tartott, és feltehetőleg a vízlevezetés célját szolgálta.

Az alaprajzon is jól látszik, hogy az árkok végei ívelten zárultak, amilyen mértékben oldalaik és fenékük is ívelt volt. Alig lehetséges, hogy a ránk maradt nyomok ebben a vonatkozásban beomlás következményei lennének. Nyilvánvalóan sarkításra sehol sem törekedtek.

Az árkok mentén cölöplyukaknak sem találtuk a nyomát. De az északi temetőároktól befelé mintegy 4

⁷ Mivel a káli temetőben a melléklet nélküli sírok tömegét a homokban beleásva találtuk, a humuszban elpusztult szolgálási feltételezésének alig van alapja.

Csupán óvatosságra ösztönöztünk, amikor az embertani feldolgozás számára 25%-os veszteségről adtunk tájékoztatást.

3. kép. Kál. A honfoglaláskori temető alaprajza
Рис. 3. Кал. План могильника эпохи завоевания венграми родины
Fig. 3. Kál. Plan du cimetière de l'époque de la conquête hongroise

méterre három kör alakú barna elszíneződést figyelhetünk meg háromszögű elrendeződésben. Átmérőjük 42—40—37 cm (a Ny-ra eső a legszűkebb). Mindhármát a felszíntől számítva kb. 120 cm mélységig követhettük nyomon. Igen valószínű, hogy három fatörzsből álló oszlop gödrét találtuk. A honfoglaláskori temetőhöz való tartozásukat csak feltételezhetjük. Sajnos a helyszínen eredeti rendeltetésükre semmiféle lelet vagy megfigyelés nem nyújtott támpontot. Az oszlop felidézheti távoli népszokások emlékeit: keleti népek temetőiben a póznára húzott lőbőröket,⁸ — de szívesebben hivatkozunk hazai anyagra. *Méri István* elgondolkozott a tanulmányában rávilágított arra, hogy Árpád-kori falvainkban a lókoponyák kiaggatása szokásban volt.⁹ Ha a régi magyar falvakat, házakat kitűzött lókoponyákkal védtek a gonosz szellemektől, legalább ennyire fontos lehetett az ősök nyugvóhelyét védelmezni az ártalmaktól a pogányhitű temetőkben. S itt fel kell arra figyelni, hogy az oszlopköteg a káli X. század-i temető északi végénél állott. Bizonyosra vehetjük, erről még alább szólunk, hogy a régiek a gonosz szellem lakhelyét északon képzelték el.

Az oszlop körül viszonylag nagyobb szabad térséget találtunk. 12—13 méterre temetkeztek az északi temetőárokától, nyugaton viszont helyenként csak 1—2 méteres szabad térség maradt az árokig. Ebben az összefüggésben természetesnek tűnik, hogy a szélesebb kapu, a „főbejárat” az északi oldalon volt. A nyugati kapun kilépve meredeken kellett leereszkedni, majd vízenyős területre értek. Az északi bejáratot elhagyva széles dombhát tekint elének, igen enyhe lejtéssel észak és ÉK felé. Az út a falu és a temető között itt vezethetett el.

Árkaink honfoglaláskori jellegét meggyőzően a temetkezési rend elemzésénél, tehát furcsa módon a legközvetettebb érveléssel tudjuk kimutatni. A legfontosabb felismerés itt a kapuk és a sírok viszonylatában történt. Egy pillantás a temetőterképre elég annak a megállapítására, hogy a nyugati kapunyílás tengelye a temetőt hosszában felezi (egy déli és északi részre osztja); az északi kapunyílás meghosszabbított középvonala pedig szelvében osztja nyugati és keleti részekre a sírok által elfoglalt területet.

A káli temetőben soros rendben temetkeztek. Ezekben az észak—déli irányú sorokban szakaszosan tömörültek a sírok, feltűnően széles közköket kialakítva. Leghosszabbnak a legkeletibb sírsort tekinthetjük (16—64 sírok közötti sáv); ez a legnagyobb sírszámú (27) és a legrangosabb. Ebben találtuk a két kengyeles-lószerszámos temetkezést (30., 55.), a három tegezes sírunkat (26., 30., A.), az egyetlen csontborítású íjas temetkezést (9.), az egyetlen fülbevalós nő sírját (10.), az egyetlen valóságos koponyatrepanációt (11.), s az egyik foramen magnum trepanációt (15.). A 7 nyílveszős tegez, azaz a legrangosabb férfi jelképe¹⁰ a 30. sírban jutott felszínre, amely e sorsos keleti sor közepén feküdt. Temetőnk két europo-mongoloid (turánid) jellegű férfiember közül az egyik éppen a 30. sírban nyugodott, a másik a jobbán a 9. sírban, aki még juvenilis korában elhunyt, talán a fia lehetett.¹¹ Mindkettőjük sírgödrét lényegében a nyugati kapuval szemben ásták meg. De itt a nyugati kapu előterében nyugodott a keleti sírsoron kívüli összes agyműtétes (trepanált) ember (17., 18., 75.), turánid típus (3), csak hogy a kapuhoz közelebb egyre kevésbé előkelőnek számított a terület. A második sor középső sírja (2. sír) egyetlen leletet tartalmazott: egy bronz-ellenzős remekbe kovácsolt szablyát. Az első sor (65—83) közepén a 74. sír férfiemberre már sem nyílveszőt, sem fegyvert nem kapott, csak a tűzszerszámai

vihette magával a tarsolyában. Ebben a sorban a 16 sír közül csak 6 volt felnőttes; itt a nyugati szélén volt tehát a gyermekek oldala, s ez számított a legalacsonyabb rangúnak.

Nincs itt alkalmunk arra, hogy a temetkezési rend átfogó elemzését nyújtsuk. Csak utalhatunk a jobb és bal szárny, a déli és északi rész rangos különbségére. A nem nagy sírszámú soros honfoglaláskori temetőknek az a temetkezési rendje, amelyet *László Gyula* ismert fel,¹² 25 év kutatásai után is számos példával igazolható, de nekünk ez sajnos most nem lehet a célunk. A fenti hosszabb fejtegetéssel is inkább a vérségi kapcsolatokon és a rangsoroláson túlmutató jelenségekre kívántuk volna a figyelmet felhívni.

Szerintünk az utóbbi évtizedekben feltárt temetőszervezetek „rendellenességeinek”, alig magyarázható szabálytalanságoknak az okát világosabban látnánk, ha a honfoglalók temetkezési rendjét nemcsak belülről elindulva vizsgálánánk meg. Nézzük a láthatólag később kialakított laza 25—32—58. sírok sávját. 7 tagja mellett nélküli temetkezésnek bizonyult; a legészakibb sírban szablys, felékszerezett férfiembert találtunk; sírját temetősor nyíllovással tisztelték meg. Ennek az 58. sírnak a helye, ha nagycsaládi szervezetben gondolkodunk, sehová se illik. De ha a temetőárokhoz és az északi kapunyíláshoz viszonyítjuk, a fekvése mindjárt érthetőbbé válik. Az északi kapu előtt, pontosan annak a tengelyében fekszik, a kapuval való összefüggése kézenfekvő. Különösen akkor, ha arra gondolunk, hogy a másik szablys sír (2. sír) is, noha egyúttal egy sírsor középső (legelőkelőbb) helyét foglalta el, a nyugati kapuval szemben került napvilágra. Az északi kaput vigyázhatta a 41. sír 4 nyíllal rangjelzett férfiember is, a temető ÉNY-i sarkán. Nem egy honfoglaláskori temetőben íjas, tegezes sírt (olykor az egyetlen) félreeső szélén, vagy éppen a temető ÉNY-i sarkánál tártak fel, s előfordulási helyének összefüggéseit nem lehetett felismerni.¹³

A külső tényezők szerepe a sírok kijelölésénél arra int, hogy magának a jobb és baloldálnak, az oldalak rangsorolásának a törvényszerűségeit is más alapállásból vizsgáljuk meg. Próbáljunk elszakadni könyveinktől és képzeletben rátérni arra a X. századi útra, amely a káli temetőhöz vezetett. Az északi főkapun lépünk a holtak birodalmába, ahol az oldalak felcserélődnek: balkezre esik a rangosabb terület és jobbra a kevésbé előkelő. Nos, balra magasabb fekvésű a terep, s itt állt az oszlop, mögötte pedig a legrangosabbak sírjai sorakoztak. Jobbra a legszélén, a legalacsonyabb szinten volt a gyermekek temetője.

A káli temető területét-kerületét eleve meghatározhatták. A fentiek alapján nyilvánvaló, hogy a kapukat is előre kijelölték és csakhamar meg is építhették. A sírhelyek kijelölésénél a temető berendezését figyelembe vették. A megfelelő temetőhely kiválasztása komoly, nehéz feladat volt, a feltételek közül egyet-mást megsejtettünk, s dolgozatunk végén már kifejtettük. Ami nyilvánvalóbb, azt most leszögezhetjük: az egész domb, ahová temetkeztek, szent bereknek számított, semmilyen részét profán célra (pl. legelőnek) nem használhatták.

Mindnyájunkban kicsit valahogy meggyökeresedett az a szemlélet, amely a temetőn a sírok által elfoglalt területet érti. Holott nekünk egy honfoglaláskori temetőlelőhely vizsgálatakor a domb egészében kellene gondolkodni. Hogy ez mennyire nincs így, mutatja az a szomorú körülmény, hogy a szakirodalomban mindössze két publikációval találkoztunk, ahol a domb egészéhez a honfoglaláskori temető fekvését, égtáji helyzetét dokumentálták, de csak egy volt szintvonalas rajzban bemu-

⁸ Krohn Gy., A finn-ugor népek pogány istentisztelete. (Bp. 1908) 231—232.

⁹ Méri I., Arch.Ért. 91 (1964) 111—114.

¹⁰ A nyílak honfoglaláskori rangjelző szerepéről: László Gy., A honfoglaló magyar nép élete. (Bp. 1944) 134., 222.

¹¹ Ezt a lehetőséget K. Éry Kinga vetette fel.

¹² László Gy., i. m. 125—166.

¹³ Kralovánszky Alán a sárbogárdi X. századi temető ÉNY-i szélén tárta fel a temető egyetlen fegyveres sírját (7 nyíllal, csontborítású íjjal). A leleteket leközölő K. Éry Kinga a sárbogárdi közösség második nemzedékének a vezetőjét látja benne. [K. Éry K., Alba Regia 8—9 (1967—68) 107—108.]. — A temető ÉNY-i oldalán való eltemetéssel szerintünk a népet védő-őrző szándék gondolata is felvethető.

tatva. Még a pontosabb leírások is ebben a tekintetben nagy ritkaságszámba mennek. Ez a hiányosság már azért is sajnálatos, mivel a temetők fekvéseinek az adataiból remélhetnénk a káli ásatásunkhoz párhuzamokat, — ha már a temetőárkok feltárásával oly mostohán bánt a sors.

Az Árpád-kori falvak kutatásának eddigi eredményei alapján *Méri István* nyomtatékosan felhívhatta a figyelmet arra, hogy az árkoknak a régiek mindennapi életében milyen nagy szerepük volt, s az árkok készítésének nagy elterjedtséget tulajdoníthatunk. Szerinte ez a gyakorlat a X. századig nyomon követhető,¹⁴ a legelső példákat *László Gyula* felgyői ásatásai nyújtották.¹⁵ A telepkutatások eredményeit látva azok, akik nem ismerik a temetőfeltárások dokumentumait, joggal feltételezhetik, hogy az „ősök szálláshelyein”, a temetőkben árok szakaszokra úton-útfélen ráakad a régészeti ásatás.

Közép-Európa IX—X. századi temetőiben itt-ott már megfigyeltek palánk és kőkerítés-részeket. Igaz, még az intenzív csehszlovákiai kutatás is csak gyér és nem egyértelmű példákra hivatkozhat, ahogy a kérdést alaposan áttekintő *Z. Krumphanzlová* megállapíthatta.¹⁶ Ami hegyes vidéken kő és palánk, az nálunk az Alföldön elsősorban pusztai földmű, és nehezebben megfogható talán a kutató számára. De a magyarországi negatívumok magyarázata nem ilyen egyszerű.

Honfoglaláskori temetőink nagy többsége homokdombon, jó része futóhomokon létesült. A Szentés-borbászföldi lelőhelyen, ahol negatív szelvénytörzssel teljes feltárást végezhetünk, az agyagmentes homokban, amelyben a sírgödörök alakját és méretét megfigyelni nem lehetett, ha egykor készítették volna is árkokat, nyomuk elveszett volna a kutatás számára.¹⁷ Másutt a nagy felszíni lepusztulás következtében az egyébként is viszonylag csekély mélységű X. századi sírok a termőrétegben jelentkeztek. S mivel az árkok (a káli adatok tanúsága szerint) a sírgödöröknél aligha lehettek mélyebbek, megfigyelésükre nem nyíltak lehetőségek. (pl. Heves megyében Visonta-Felsőrétén).¹⁸ Szerencsésébb talajviszonyok persze nemcsak Kálban, hanem sok más lelőhelyen megadattak egy eredményesebb munka számára. De a mai napig még mindig igen kevésnek mondható a csaknem teljesen megmentett X. századi temető. Arra meg pénzügyi nehézségek miatt talán még sohasem került sor, hogy 10 m-es vagy ennél nagyobb sír nélküli szelvénytörzssel állás körül.

Ha vannak is mentségek — magyarázatok, de érezzük, hogy nem kielégítőek, s távolról sincs szándékunkban arra következtetni: minden X. századi temető körül árkokat létesítettek. Talán ott volt erre leginkább szükség, ahol a természetes környezet megfelelő valóságos és jelképes védelmet nem nyújthatott. Nem lehettek ritkák a sövény-kerítések, amilyenekkel még a múlt század végén a déli csuvasok védtek szent dombjaikat.¹⁹ Alföldünkön a vízzel körülvett halmokon, kiemelkedéseken legfeljebb ott volt szükség kerítésre, árokra, ahol a bitangoló jószág könnyen utat találhatott. Helyénvalónak látszik, hogy e probléma kutatásának a jelenlegi még kezdeti szakaszában magára a temetődombra és a temető fekvésére összpontosítsuk a figyelmünket. Sajnos olyan kevés idevágó adatot ismerünk, hogy mindet felemlíthetjük.

A magyar szakirodalomban leközölt egyetlen árkos korai Árpád-kori temetővel kezdjük a sort. *Fiad-Kérpusz-*

tán a temető keleti oldalán, szorosan a szélső sírok vonalában a kálhoz hasonló szélességű árkot jelez a térkép²⁰ mintegy 22—23 méter hosszúságban, majd észak felé nyoma vész, délnek keresztirányban futó szélesebb leásásba csatlakozik. Keskeny leásások (2—4 m-es) szakaszait a temető ÉK-i, ÉNY-i és DNY-i szélén is megfigyelték. A régészeti anyagot feldolgozó *Szölke Béla* az árkokat nem méltatta a szöveges részben. De bemutatta példamutatóan a temető fekvését szintvonalas térképen.²¹ A temető egy kiemelkedés DDNY-i hajlatában létesült, a dombtető északi és keleti részébe nem temetkeztek. A térképből kiolvasható, hogy ÉÉK-felé volt a legenyhébb a domb lejtése, a temetőhöz sejtetőleg ebből az irányból vezetett az út.

A *Tiszaeszlár-bashalmi* X. századi temető fekvését az anyagot leközlő *Dienes István* elliptikus É—D-i irányú dombvonulaton mutatta be: jelzése szerint a kiemelkedés déli felén sorakoztak a sírok, s az északi harmad szabadon maradt. A domb lejtéséről nincsenek adataink.²²

A közöletlen, de számunkra hozzáférhető ásatási dokumentumokból két teljesen feltárt honfoglaláskori temető fekvéséről adhatunk számot. A Csongrád megyei *Szentés-Borbászföldön* egykor mocsárból kiemelkedő domb tetejének a szélesebben elterülő északi felére nem temetkeztek, viszont DDNY-i irányban mélyen a hajlatban is ástak még sírokat. A domb északi oldala volt a legenyhébb lejtésű, s mi is innen közelítettük meg ásatásunk során. Megjegyezzük, mivel csupán látszólag jelentéktelen adalék, hogy az ásatás megindulása előtt az egyik kubikos a temető északi szélénél megkezdett homokgödörben egy helyen szórványos jellegű löcsontokat talált.²³ — A Heves megyei *Visonta-Felsőrétén Kovács Béla* egy erősen lekopott kerek domb déli-DK-i oldalán bukkant rá honfoglaláskori sírokra. Bár a temető teljes feltárása megtörtént, a legmagasabban fekvő terület és a domb északi oldala a szintvonalas térkép tanúsága szerint a síroktól mentes maradt. Viszont az ÉK-i temetőszéleken négyszögű, kövekkel szorosan beágyazott felületeket talált.²⁴

Kéziratomban lezárása előtt két új lelőhelyről szereztem tudomást, ahol árkok rövid szakaszait is megfigyelhetők; e X—XI. századi temetők publikációi nyomdakészek. Megkaptam betekintés céljából a Békés megyei *Szabadkigyós-Pál ligeti* teljesen feltárt kis honfoglaláskori temető szintvonalas térképre vitt alaprajzát.²⁵ *Bálint Csanád* mintaszerű ásatási térképéről könnyen leolvasható, hogy a domb DDNY-i hajlatában temetkeztek, s a dombtető északi, ÉNY-i részét szabadon hagyták. A kiemelkedés legenyhébb hajlata ÉK-felé mutatkozik, következőképpen a dombtető és a temető megközelítése valószínűleg innen történhetett. A *Juhász Irén*nel együtt végzett ásatás idején árkok sávja mutatkozott a temető északi és déli (DK-i) szélén, a sírok szoros közelségében. Lehetséges, hogy a keleti szélén az árok nyoma tovább lett volna követhető, de anyagiak hiányában erre a kutatásra már nem kerülhetett sor. *Bálint* tájékoztatása szerint az északi árokban állatesontok jutottak napvilágra az árokfenéktől jóval magasabban. — *Csátalja-Vágott-hegyen* az ÉNY—DK-i dombvonulat egyik kiemelkedésének szinte az egész területén X—XI. századi sírokat tárt fel *Cs. Sós Ágnes*. (A déli részeken a korábbi temetkezéseket). ÉÉK-felé volt a legenyhébb a lejtő, amely egy magasabb kiemelkedés felé vezetett, s ennek keleti olda-

¹⁴ *Méri I.*, Arch.Ért. 89 (1962) 211—218.

¹⁵ Felgyői ásatásairól a nyilvánosságot először az 1964 évi szegedi régészeti symposion alkalmával tájékoztatta.

¹⁶ *Krumphanzlová, Z.*, PA 57 (1966) 312—314., 323.

¹⁷ MNM Adattára 262 Sz. IV., 284 Sz. IV., 194 Sz. III.

¹⁸ MNM Adattára XIX 364 és *Kovács Béla* szóbeli közlése.

¹⁹ *Mészáros Gy.*, A csuvas ősvallás emlékei. (Bp. 1909) 37.

²⁰ *Nemeskéri, J.*, — *Lipták, P.* — *Szölke, B.*, Acta Arch.

Hung. 3 (1953) 279. 1. utáni térképmelléklet. A kérpusztai temetőárkokra *Méri István* hívta fel a figyelmemet. Szíves segítségét e helyt is megköszönöm.

²¹ I. m. 208.

²² *Dienes I.*, Acta Arch.Hung. 7. (1956) 246.

²³ MNM Adattára 284 Sz. IV. és a szerző kéziratossal jeljegyzései.

²⁴ Az ásatási dokumentáció készítésénél *Kovács Béla* a köves felületekre külön felhívta a figyelmemet. Részletes tájékoztatását ezúton is megköszönöm.

²⁵ *Bálint Csanád* 1970. február 23-án kelt levelében. Baráti segítségét e helyt is megköszönöm.

lán Árpád-kori falu maradványait találták. A temető északi szélén kb. 14 m hosszan árkot figyeltek meg.²⁶

A csaknem teljesen megmentett X. századi temetőnek leírásokból rekonstruálható vagy szóbeli közlésekből ismert fekvése az előbbiekhöz hasonló. A példák szaporításától el kell tekintenünk és csak két értékes új feltárássra hivatkozunk. *Gábor Judit* a Nógrád megyei Sós-hartyán-Zudotetőn szegényes mellékletű csoportos rendben temetkező kis honfoglaláskori temetőt talált a hegyszőlő déli hajlatában; a magasabb északi részekben már sírt nem ástak. A síroktól ÉNY-ra nagy hulladékgyűjtő (áldozati hely maradványa?) tárt fel.²⁷

A Sárbogárd-Tringer tanya mellett feltárt X. századi temető *Kralovánszky Alán* és *K. Éry Kinga* dolgozatai alapján kitűnő összehasonlítási alapot nyújt. A temető alakját és kiterjedését nézve szinte hasonmása a kálinak. Egy ÉÉNY-DDK-i dombvonulat gerincén létesült. A temető területe ÉÉNY-felé enyhén emelkedett. A temető ÉNY-i szélén feltárt tinó-temetkezés a domb legmagasabb pontján található. Más szóval a domb az É-i, ÉNY-i és ÉK-i hajlatban síroktól mentes maradt; lejtéséről sajnos nincsenek közelebbi adataink.²⁸

Példáink lelőhelyei az ország különböző tájairól valók. Szegényes kis-sírszámú és nagy lélekszámú csoportos („köznept”) temetőkre, kisebb és nagyobb soros („a vezető és a középréteg”) temetkező helyeire történt hivatkozás. Ha mégis a temetőhely kiválasztásában közös jelek fedezhetők fel, akkor ezek általános szokásra vallanak, amely mögött az egész társadalomban meggyökeresedett hitvilági képek rejlenek. Mik is ezek az eddig kitapintható közös vonások? 1. A temetődomb déli, elsősorban DDNY-i hajlatában ássák meg a sírokat. A dombtető északi felét és az északi oldalt szabadon hagyják. 2. Olyan kiemelkedést választanak ki temetkezés céljára, hogy az előbb körvonalazott szabályok betartásával a temetőt legkönnyebben északról, ill. ÉK-ről közelíthessék meg.²⁹ — Még nincs annyi adatunk, hogy harmadik közös sajátosságként a temetők északi (ÉNY-i, ÉK-i) részén lefolytatott áldozati cselekményekre rámutathassunk. De lehetséges, hogy a kutatás későbbi éveiben magától érthetődő lesz két olyan teljesen különböző jellegű régészeti objektum párhuzamosítása is, mint a sárbogárdi tinó-temetkezés és a káli oszlop. Talán mindkettő létesítésének alapja közös gondolat, indíték volt: megvédeni a mögöttük, lejjebb, délnek—délkeletnek eltemetetteket a gonosz szellem által-

maitól,³⁰ mert a gonosz szellem északon tanyázik és észak felől érkezik.

Az égtájak jelképi tartalmát és rangsorolását, amelyben honfoglaló magyar elődeink éltek és hittek, nem nehéz kideríteni. Az a temetkezési rend, amelyet *László Gyula* a honfoglaláskori temetőkben felismert és a régi török apajogú családi szerkezettel párhuzamosított, végső soron a török égtáji szemléletén alapul. Az orhoni feliratok, amelyek idevonatkozó megbízható ismereteket alkotják, világosan az alábbi égtáji sorrendről beszélnek: kelet, dél, nyugat, észak.³¹

A jobb- és baloldalnak égtájhoz kapcsolódó vonatkozásában, ahogy azt *Rasid Rahmeti Arat* megállapíthatta, a türk feliratokat nézve nincs egyértelműség; egy arccal keleti és déli irányú beállítás egyaránt kimutatható.³² Így az északról is egyszer úgy írnak, hogy balra találhatók, máskor hátul. Sőt, egy feliratos szöveg az északi irányt „jobbra” értelmezte, de különös módon ekkor is, mint mindig a felsorolást kelettel kezdik, amely „elől” van. *Rahmeti Arat* szerint ez a többértelműség, az oldalak felcserélődése különböző kultúrákkal való érintkezés eredménye. Könnyen lehetséges, hogy a késői türk kaganátus idején, amikor a feliratok többsége megszövegeződött, már csírájában jelentkezett az ujjur korszakban uralomra jutó, — *Omellan Pritsak* szerint 840 után kialakult,³³ — déli (arccal dél felé beálló) orientáció. Bármiként is áll ez a kérdés, a rangsorban utolsó égtáj, az észak jelképi tartalma az összes türk szövegekben³⁴ azonos: a sötétség, az éjszaka, a fekete kigyó, a gonosz szellem tanyája.

Hasonló elképzelések uralkodtak északról az ujjur népek körében is. A vogulok magát a halál birodalmát is az Északi-tenger egy szigetén képzeltek el.³⁵ Ősi képzetek ezek, amelyeknek a türk korszak csak új keretet adott. S a kazár fennhatóság idején, majd az új hazában a zsidó és keresztény vallás hatása új színekkel csak még jobban megszilárdíthatta népünkben az égtájak régi gondolati tartalmát.

Hiszen a zsidó és keresztény vallás szerint is kelet mindig „elől” van. Keletről várja Sion a világ megváltóját és az Úr angyalai is keletről jönnek.³⁶ Az őskeresztények kelet felé fordulva imádkoztak.³⁷ Keletre terül el az Éden kertje.³⁸ Az észak a hó, a köd, a sötétség, a szélviharok, démonok és ártó szellemek tanyája. Itt van a Gyeheenna, ahová a gonoszok kerülnek.³⁹

Szabó János Győző

ZUR FRAGE DER LANDNAHMEZEITLICHEN GRÄBERFELDGRAßEN

Bericht über die Ausgrabung in Kál (Kom. Heves)

Auszug

Von den Forschungen bezüglich der Landnahmezeit, durchgeführt im Komitat Heves, war die Freilegung des Gräberfeldes von Kál die erfolgreichste, da dort nicht

²⁶ *Parádi Nándor*, a csátaljai Árpád-kori telep feldolgozásának szíves tájékoztatása. Ezúton is köszönetet mondok Cs. Sós Ágnesnek, hogy a temető térképébe bepillantást nyerhettem.

²⁷ *Gábor Judit* baráti tájékoztatása. Szívessége révén a temető dokumentációját a balassagyarmati múzeumban átnézhettem.

²⁸ *Kralovánszky A.*, Alba Regia 67 (1965—66) 89—96; *K. Éry K.*, i. m. 93—147.

²⁹ Itt hangsúlyozni szeretnénk a terep által nyújtott lehetőségek korlátait. *Dienes István* és *Kralovánszky Alán* figyelmeztettek, hogy a Mezőföldön jobbra NY—K-irányú keskeny dombvonulatok találhatók, ahol várható ellenpéldák a temetők fekvésére vonatkozólag az égtájak fent körvonalazott szerepét kétségbe vonhatják. — Nem lepne meg bennünket, ha itt az északi oldal szerepét a nyugati venné át. 15 év honfoglaláskori kutatása a sémákban gondolkodás veszélyeire megtanított.

³⁰ A tinó-temetkezésnek a temető közösségét meg-

védő szerepére *Kralovánszky Alán* mint egyik lehetséges alternatívára utalt (i. m. 92.).

³¹ *Kakuk Zsuzsa* magyar fordításában Kül Tegin és Tonjukuk felirata. [A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Szerk. Györffy György. (Bp. 1958) 27—44.].

³² *Rahmeti Arat, R.*, Über die Orientationsbezeichnungen im Türkischen. Aspects of Altaic Civilization. Indiana University Publications. Uralic and Altaic Series. 23. K. (1963).

³³ *Pritsak, O.*, Saeculum 5 (1954) 381—382.

³⁴ Az orhoni feliratok kívül a Turfan-szövegeket is idézi *R. Rahmeti Arat*.

³⁵ *Munkácsi B.*, Etn. 4 (1893) 43.

³⁶ Jelenések könyve 7., 2.

³⁷ Tertullianus, Stromatum 7, 7. [Lexikon für Theologie und Kirche. 7 (Freiburg 1962) 1293.].

³⁸ Genesis 2, 8.

³⁹ Mid. Kónen 27—31. [Graves, R.—Patai, R., Héber mítoszok. (Bp. 1969) 26.].

einheitliches Gesamtbild. Die Toten wurden auf dem Rücken ausgestreckt liegend, den Kopf nach West, in schmalen und verhältnismäßig seichten Grabschächten bestattet. Es gab weder Tierknochen, noch Keramik; mit Pferdegeschirr bzw. Steigbügeln wurden zwei Männer bestattet. Die typischen Beigaben der Männergräber sind Pfeile, Säbel, Eisenschnallen und Feuerzeuge; die Frauengräber lieferten Armreifen aus Bronze, Ringe und Glasperlen. Ohringe aus Bronze, Ösenknöpfe und Eisenmesser waren bei den Bestattungen beiderlei Geschlechts vorhanden. 51% der Gräber waren ohne Beigaben. Die einzige Münze, eine Silbermünze des Berengarius rex (888—924), kam zwischen den Schädelknochen eines Knaben zum Vorschein. Das anthropologische Material hat Kinga K. Éry aufgearbeitet.

Die 68 Bestattungen aus dem 10. Jh., die in der Schottergrube gerettet wurden, machen 85—95% der ursprünglichen Gesamtgräberzahl aus. Am Ostrand, in der Umgebung des mit A bezeichneten ersten aufgefundenen Grabes, sind einige vernichtet worden. Das von den Gräbern eingenommene Gelände ist ca. 17 m breit und 60 m lang. Die Grabschächte wurden in der SSW-Mulde des Hügels, der sich kaum 3 m aus dem linken Ufer der Tarna erhebt, gegraben. Nach W, in Richtung der Tarna, ist der Hügel steil, nach N und O sind die Hänge sanft (Abb. 2).

Im Gebiet des landnahmezeitlichen Gräberfeldes und auch außerhalb dessen Grenzen, d. h. auf bedeutend größerer Fläche kamen Gräber und Gruben (Siedlungsspuren) aus dem 2.—3. Jh. zutage. Am Rand des Ausgrabungsgeländes beobachteten wir am Boden der Humusschicht die braunen Streifen schmaler, gerader Gräben, die das landnahmezeitliche Gräberfeld nach N und W abgrenzen und auch stratigraphisch zum 10. Jh. gehören. Auf der Karte sind von den sarmatenzeitlichen Objekten nur jene verzeichnet, die wir mit den Gräben zusammen gefunden haben (Abb. 3).

Die Gräben reichen im Sand bis zu 25 cm Tiefe, ihr Querschnitt ist U-förmig und symmetrisch. Offensichtlich wurden nirgends eckige Wände angestrebt. Im Sand sind die Gräben 50—80 cm breit, die Seitenwände sind nach oben auswärts schräg. Das südliche Ende des westlichen Grabens haben wir nicht gefunden. Auf der Nordseite beobachteten wir eine 3,6 m breite Toröffnung, die auf der Westseite ist bedeutend kleiner (1,5 m). Bei der rechten Seite beider Eingänge waren die Gräben eine Strecke lang vervielfacht; im Norden auf dem Innengebiet, im Westen entlang der Innen- sowie der Außenseite des Hauptgrabens. Entlang der Gräben gab es nirgends Pfostenlöcher, doch beobachteten wir 4 m südlich vom Nordgraben, in Dreieckform angeordnet, drei runde Eingrabungen mit je 40 cm Durchmesser: die Gruben gerader Pfosten. Wozu die drei Säulen gedient haben mochten, konnte aus den Spuren nicht erkannt werden. Aufgrund ethnographischer Parallelen und arpadenzeitlicher Siedlungsfunde kann man daran denken, daß hier Pferdehäute oder Pferdeschädel ausgesteckt wurden.

Die Bedeutung der Eingänge in den Gräberfeldern aus dem 10.—11. Jh. ist klar. Die Achse des westlichen Eingangs halbiert das von den Gräbern eingenommene Gelände, während die Mittellinie des nördlichen Eingangs das Gräberfeld der Länge nach zu einer westlichen und östlichen Hälfte teilt. Die zwei Gräber mit Säbeln lagen im Vorraum der Tore, in ihrer Achse (Nr. 2 und 58). In der Mitte der östlichen langen Gräberreihe (Nr. 16—64), in Grab Nr. 30 ist ein Mann mit Köcher und sieben Pfeilen — zweifellos der Vornehmste in dieser Reihe — genau gegenüber dem westlichen Eingang bestattet. Mehrere Pfeilspitzen fanden wir in drei Gräbern der östlichen Zeile (Nr. 30, 26, A), ferner im rechts vom Nordtor freigelegten Grab Nr. 41, dort allerdings nicht im Köcher. Auch der Tote dieses Grabes mochte das Nordtor bewacht haben, wie der mit Säbel bestattete Mann in Nr. 58.

Die innere Struktur der nach Reihen geordneten landnahmezeitlichen Gräberfelder hat Gyula László aufgrund der ethnographischen und schriftlichen Quellen der osttürkischen Völker untersucht und nachdrücklich auf den Rangunterschied zwischen dem rechten und dem linken Flügel hingewiesen; im Jenseits tauschen jedoch die Seiten spiegelbildmäßig ihren Rang auf, dort wird die linke Seite die vornehmere sein. Auch im landnahmezeitlichen Gräberfeld von Kál ist der vornehmere Charakter des nördlichen (linken) Flügels nachweisbar. Doch gemahnt der Zusammenhang zwischen den Tor-eingängen und den Gräbern daran, das Rechts- und Link-Problem nicht nur von innen her, d. h. vom Mittelpunkt aus zu betrachten, sondern auch von der Position des »Haupteingangs«, vom nördlichen Tor aus.

Tritt man beim nördlichen Tor ein, ist das Gelände links, in Ost, erhabener; außerdem erscheinen hier, hinter der Säule mit drei Pfosten, sämtliche Männergräber mit Pferdegeschirr und Köcher, das einzige Frauengrab mit Ohring sowie das Grab der Frau mit vital trepaniertem Schädel; hier war auch der einzige Mann mit Bogenverstärker-Knochenplatten bestattet. Rechts, ganz westlich, waren 10 von 16 Gräber Kindergräber; die Kinder erhielten also den am niedrigsten gelegenen Platz. Auch findet man mit Hilfe des nördlichen Tores eine Erklärung für die Randlage der Gräber Nr 58 und 41 (mit Säbel bzw. Pfeilen). Der Verfasser nimmt an, daß man in zahlreichen landnahmezeitlichen Gräberfeldern die »Irregularitäten« leichter verstehen könnte, wenn man die Anordnung des Gräberfeldes kennen würde. Die Forschungen sollten sich eigentlich auf den ganzen Gräberfeldhügel erstrecken: der Hügel galt ja nicht nur bis zu den Gräbern als sakrales Gebiet, das nicht für profane Zwecke benützt werden durfte.

Aufgrund der Erforschung arpadenzeitlicher Dörfer wies István Méri überzeugend auf die wichtige Rolle der Gräben hin. Die Tatsache, daß außer dem Gräberfeld von Kál nur noch drei andere ungarische Gräberfelder aus dem 10.—11. Jh. bekannt sind, in denen kurze Graben-Teile freigelegt wurden, kann mit den schlechten Bodenverhältnissen nicht befriedigenderweise erklärt werden; dasselbe gilt auch für die geringe Intensität der Forschungen. Gräben waren notwendig, wo mit Rutengeflecht, mit naturgegebenen Grenzen der Schutz der Gräberfelder (etwa gegenüber den freigekommenen Rindern) nicht gewährleistet werden konnte. In der Tiefebene, in den von Gewässern gegliederten Geländen, waren Gräben nur auf kurzen Strecken notwendig.

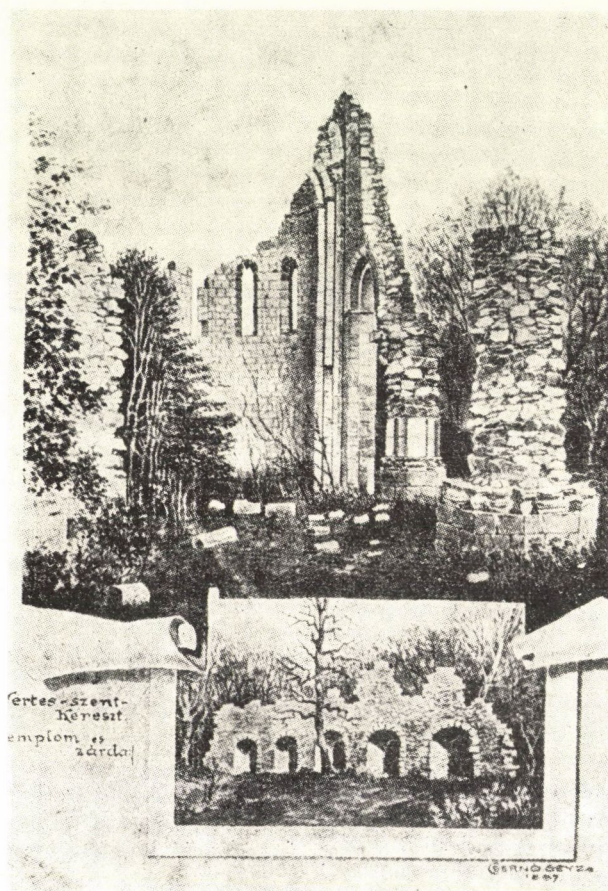
Beim vorhandenen Stand der Forschung konzentriert der Verfasser auf die Lage der Gräberfelder. Nur sehr wenig Publikationen sagen etwas über die Gesamtlage der Gräberfelder aus dem 10.—11. Jh. — den ganzen Hügel mit inbegriffen — aus. Dank seiner eigenen Freilegungen, der Dokumentationen im Archiv des Museums von Eger und den freundlichen Mitteilungen einiger Kollegen gewann er jedoch einen Überblick und konnte sogar gewisse Gesetzmäßigkeiten feststellen: 1. Die Gräber wurden an der Südseite einer Erhebung, womöglich in der SSW-Mulde des Hanges vertieft, derart, daß an die Nordseite keine Gräber gelangten. 2. Für Bestattungszwecke wurden Hügel ausgesucht, an die man von N bzw. NO leicht herankommen konnte. Viele Angaben sprechen dafür, daß die Opferhandlungen am Nordende der Gräberfelder stattfanden.

In den Gräberfeldern ist die hohe Bedeutung der Nordseite verständlich. Die Glaubenswelt der Ugrier, die Himmelsrichtung-Rangordnung der Türken weisen das Reich der Nacht, des bösen Geists und des Todes nach Nord. Die alte Auffassung der Ungarn-Vorläufer bezüglich der Himmelsrichtungen wurde auch von den späteren religiösen Einflüssen (Judentum, Ostchristentum) nicht geschwächt, lediglich mit neuen Nuancen gefestigt.

J. Gy. Szabó

A VÉRTESSZENTKERESZTI ROMÁNKORI TEMPLOM FELTÁRÁSA

Románkori építészetünk egyik legjelentősebb és bizonyos szempontból egyedülálló műemléke a Vértes hegységben romjaiban megmaradt vértesszentkereszti bencés apátság. Igazgatásilag Oroszlány városhoz tartozik. Területileg három település, Pustavám, Bokod és Oroszlány város által közrefogott területen, kiemelkedő domb-

1. kép. A templom szentélyének és a kolostor keleti kerengőfalának 1897. évi állapota
Рис. 1. Состояние святилища церкви и стены восточного монастырского коридора в 1897 году
Fig. 1. L'état, en 1897, du chœur de l'église et du mur de la galerie orientale du couvent

¹ Az okleveles és publikált anyagra támaszkodva ismerteti a történeti adatokat. Itt találjuk az első felmérési alaprajzot a templomról. Részletes építészeti leírást ad a romról és számos faragott részletéről. A faragványokról rajzot közöl. Elsősorban a tatari anyag kerül bemutatásra. Nác J., AK 22 (1899) 188–203.

² Gerevich T., Magyarország románkori emlékei. (Bp. 1938) 31–33, 70–71, 137, 140, 146–148, 168, 189, 192.

tetön, a 21. és 22. számú akna között működő kötélpálya mellett fekszik, erdős területen.

A hazai irodalomban számos publikáció jelent meg a romról, amelyek felhasználásával és az újabb régészeti kutatások eredményeivel sok eddig felmerülő problémát megoldottunk. Az első jelentősebb munka Nác Józsefé.¹ Munkájában a templomról készült nézetrajzaiból jól leírható a romok pusztulása a századforduló óta (1. kép).

Gerevich Tibor a magyar románkorról írt összefoglaló munkájában — többi románkori anyaggal összevetve — e jelentős anyagnak helyét határozza meg a magyar anyagban, és rámutat kapcsolataira.² A műegyetem Építészeti Tanszéke 1940-ben újabb felméréseket készített.³ A templomfalak mentén kisebb ásatásokat és bozótirtásokat végeztek. A bejáratok helye és még sok egyéb kérdés tisztázatlan maradt.

Számunkra legfontosabb tanulmány Dr. Révhelyi Eleméré,⁴ aki az eddig ismert történeti adatok mellett, a tatari Esterházy család levéltárban a templom pusztulására vonatkozólag sok jól használható anyagot gyűjtött össze. Ismerteti a rom helyzetét a magyar anyagban, és analógiák sorával utal külföldi kapcsolataira. A tatari kőtárban elhelyezett anyaggal és a műrom néhány darabjával foglalkozik részletesebben. Egyes megállapításai nem elfogadhatóak, de ezek kétségtelenül a rendszeres régészeti kutatások hiányából fakadnak.

A régészeti feltárásokat az Országos Műemléki Felügyelőség megbízásából 1964 nyarán kezdtük el.

A rom, mint említettük, magaslaton fekszik, tájilag romantikus környezetben. A templomhoz bevezető út a délkeleti oldalon, a templom déli bejáratának irányában vezet. Véleményünk szerint eredetileg is itt volt a bejárat út a középkorban. Ezt alátámasztják a terepalakulatok. Különösen kora tavasszal, vagy késő ősszel, mikor a buja növényzet nem zavarja az áttekintést, jól megfigyelhető, hogy az egész együttest kívülről árok veszi körül. Rétegvonalas alaprajzunkon vonala jól követhető (2. kép). A legmeredekebb volt a terep a nyugati oldalon. A többi részen lankásabb, különösen a keleti oldalon. Az objektumot körbevevő árok és esetleges kerítőfal létezésének megállapítása az 1970-ben folyó ásatások feladata lesz.

A romot a feltárás kezdetén másfél, helyenként három méteres laza feltöltés vette körül. A bejáratok teljesen eltömődtek, a templom belsejében az északi oldalon hatalmas, köves törmelék domb emelkedett. A szentélykaréjokban a kincskeresők bolygatásai miatt az alapozás előbukkant. A szentély falai 5–14 m magasban állnak, a déli oldalon a szentély apszisának és négyzeti szakaszának boltozatindításával. A keresztház és a hosszahajó erősen lepusztultak, különösen a templom déli fala, amelyet a környező telepések a legkönnyebben megközelíthettek. A nyugati zárófal 7–9 m magasban

³ Megfigyelései alapján a romról leírást ad. Egyes részletekre analógiát hoz a magyar anyagból. Felmérései használhatók. Lutz G., Technika 9 (1940) 268–273.

⁴ Révhelyi E., A vértesszentkereszti templom újszerű megjelenése Árpád-kori építészetünkben. Az Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem tudományos ülészakánának előadásai. 1955 november 11–12. (Bp. 1957) 447–481.; Révhelyi E., Acta Hist. Art. Hung. 5 (1958) 41–70.

maradt meg. A templomhoz észak felől nagyméretű gótikus kolostor csatlakozik, melyből a keleti árkádoskerengő-fal emelkedik ki. A kolostor többi falai átlagban 1—1 1/2 m magasan maradtak meg. Számíthatunk a kolostor teljes alaprajzának tisztázására, mert a feltáratlan területen is a domborulatok érzékeltetik, hogy milyen volt a kolostor elrendezése.

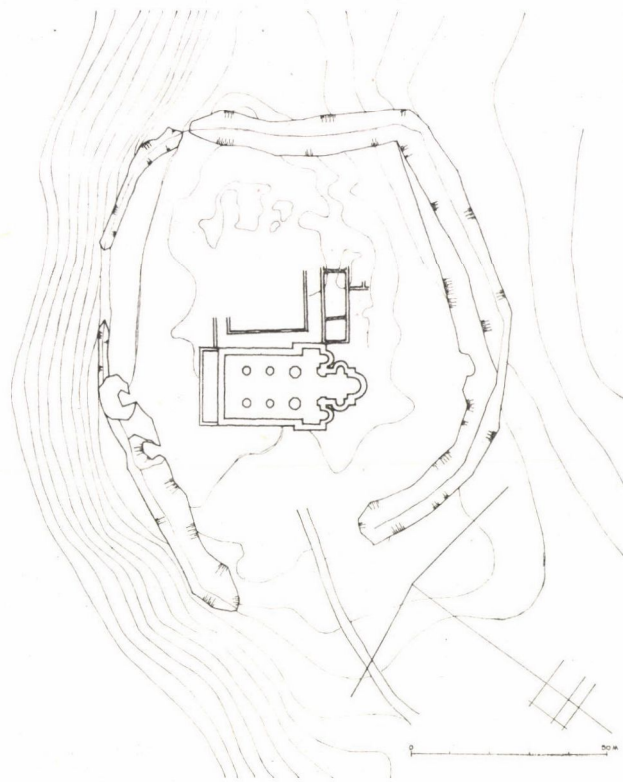
Az ásatás a templom teljes, szelvények szerinti feltárására irányult (3. kép). A terepen az ásatási munkát szelvényhálózatos beosztás alapján végeztük. Erre elsősorban azért volt szükség, hogy a faragványokat pontosan rögzíteni tudjuk helyileg, és így megfelelő támpontot kapjunk az anasztylósos helyreállításához. A régészeti kutatások további fontos feladatai voltak: az épület belső — és külső — szint- és rétegviszonyainak megállapítása, az alapozási mélységek tisztázása, a templom alaprajzának pontos rekonstrukciója, a temetkezések feltárása.

A templom műemlékileg, mint említettük fontos helyet foglal el románkori építészeti emlékeink között így ez indokoltá teszi helyreállítását. Az északról hozzá csatlakozó későgótikus kolostor tőle elmaradt minőségben. Viszont feltárása a templom vonatkozásában is fontos, mert erre a területre számos faragott részlet zuhant le a templomból. A történeti adataink román kolostorra utalnak, és ezen a részen véljük megtalálni, miután a templom körüli ásatások során eddig még nem nyertünk erre adatot.

A templom

A templombelsőben kutatóárkaink metszetalairól jól olvashattuk, hogy számos helyen alkalmi beásások történtek, erősen bolygatott volt a talaj. Szintek csak a diadalív pillérei és a hajó első pár pillére közötti szakaszon maradtak fenn (4. kép). Alul sárga tömör talajt találtunk, felette szürkésbarna tömör talajt. Legfelül a pillérek között húzódott 20 cm magas, 80 cm széles köves, téglás falmaradvány, mely rányúlt a diadalív alapozására. A diadalív déli pillérének, a falmaradvány tetején a templom gótikus XIV. századi vörösmárvány padozatának két részlete in situ megmaradt. A falmaradvány csekély volta arra utal, hogy ennek önálló szerepe nem volt, a padozat alapozását képezte. A templomhajókban végzett kutatások során az első pár pillér, északi tagjának nyugati részén is kis felületen megmaradt a gótikus vörösmárvány padozat alapozásának kis részlete. A padozat számos töredékét a törmelékben megtaláltuk. A románkori nívó, melyet a XII. század végi építkezések idején, tehát az első építési periódus időszakában képeztek ki, nagyjából a gótikus építési periódus padlószintjével egyezett. A XIII. század elején, mikor is a templom teljes egészében felépült, a padlónívó jóval magasabban volt. Ezt a nívóváltozást a legjobban az északi bejáratnál figyelhetjük meg. A bejárat belső oldalán két quadorsort utólag helyeztek be, a bejárat szélességében. A quadarkitöltés arra utal, hogy a kapu kialakítása a XII. század végén még nem történt meg. A berakott quaderekre a kapuzat elemei később kerültek rá. A szint a most kialakított gótikus nívónál kb. 40 cm-rel magasabban volt. A bemutatásra kerülő végleges szintalakítás a XII. és XIV. századi egybeeső nívónak megfelelően történt meg.

Az alapozási viszonyok pontos vizsgálata számunkra elsősorban a toronykérdés szempontjából volt fontos. A súlyelosztás nem volt egyenletes, mint ez az adatokból kiderült. Ennek két oka volt. Egyrészt, ahol nagyobb

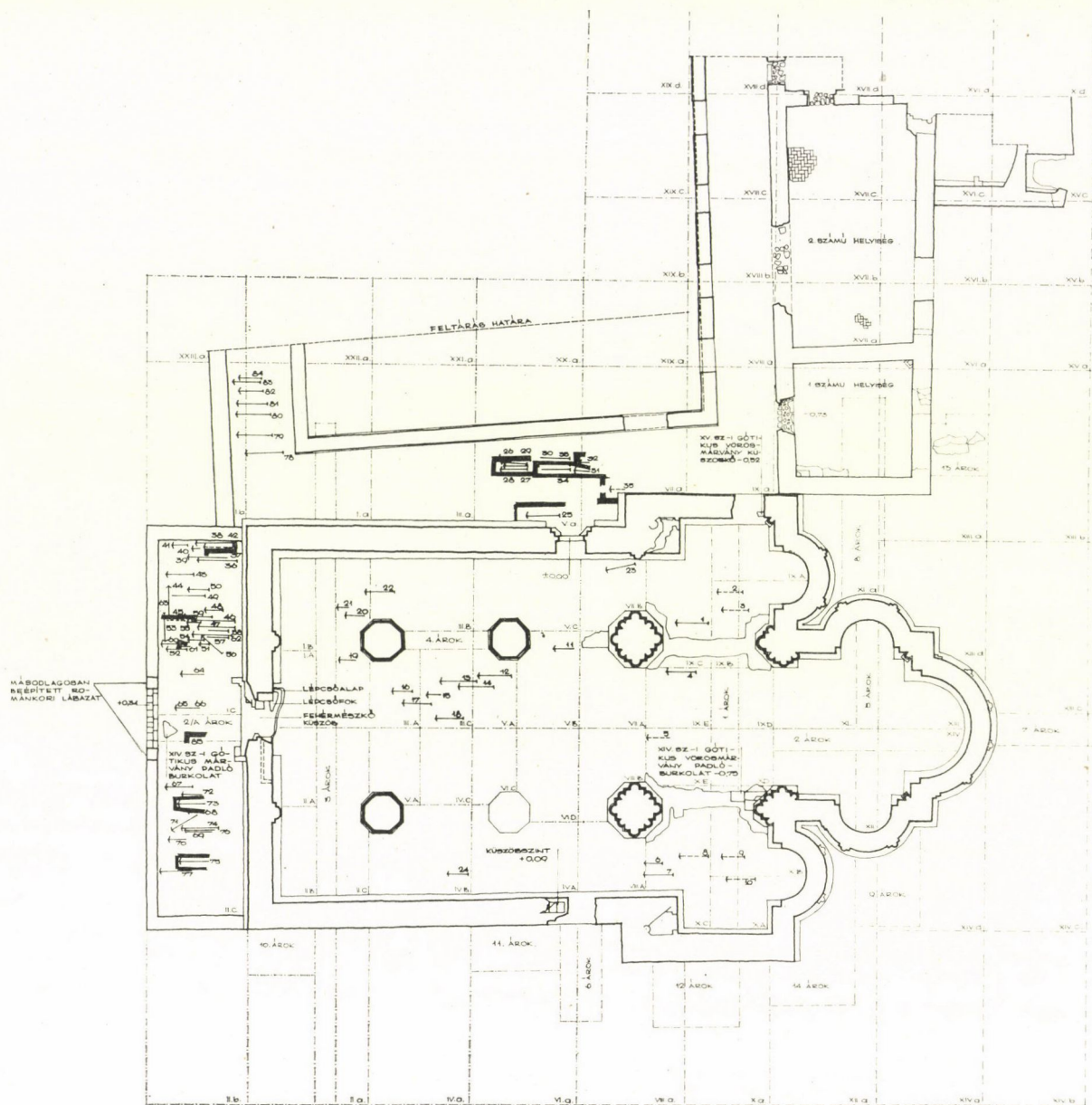
2. kép. Helyszínrajz
Рис. 2. План местонахождения
Fig. 2. Levé de plan

megterhelést kapott az épület, ott erőteljesebb alapozásra volt szükség. Másrészt a terep nyugatról kelet felé lejtett, ez is közrejátszott kis mértékben. Az alapozások mélységét a templom több pontján megmértük. A kereszthajó déli falának alapozási mélysége 165 cm. A fal árkat sárgás tömör talajba ásták. Ennek vonalát a fal külső oldalánál ástott szelvényünkben jól megfigyelhetjük (12. számú szelvény). A diadalív déli pillérének alapozása a síkból 70 cm szélességben ugrik ki, és mélysége 190 cm. A szentély főkaréjának alapozása 220 cm, az alapozás itt a legerőteljesebb. A templomhajók kutatása során megmértük az alapozásokat a pillérekkel és a nyugati zárófalnál, a következő adatokat kaptuk: az első pár pillér déli tagjánál 175 cm, a második pár pillérnél 160 cm, a harmadik pár pillérnél már csak 50 cm és a nyugati zárófalnál 150 cm az alapozás mélysége. Az ásatás folyamán a nyugati homlokzaton semmiféle támfalmegerősítést nem találtunk. A hazai bencés templomoknál szokásos nyugati homlokzati toronypár kialakításáról nem lehet szó.⁵ Az alapozások mélysége a súlyelosztást határozottan nyugatról a keleti irányba tolja. A diadalív és a hajó első pár pillére erőteljesebb kiképzést kapott. A történeti adataink közül 1794. március 12-én történt feljegyzésből tudjuk, hogy a bokodi tő gátépítési munkálataihoz is szállítottak Vértesszentkeresztről követ. Ez az egyedüli adat, mely a tornyokra utal.⁶

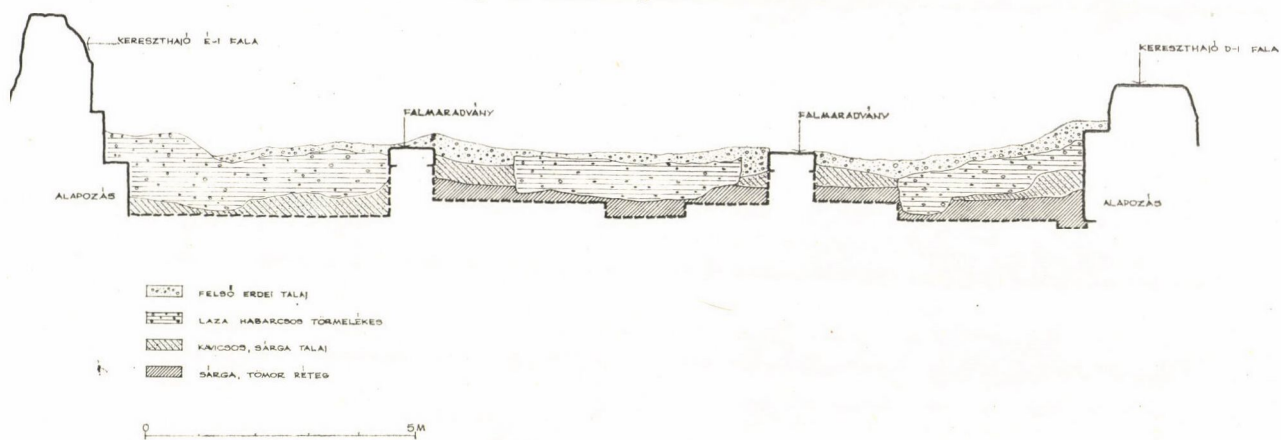
a nyugati oldalon a falak. Így szerinte a bizánci és szíriai alacsonyabb tornyú templomhomlokzatok megoldásához hasonlítható.

⁶ „Által küldöm a véget Christian Pallért, hogy tudósítsa az Urat minémű állás Fákra, és eszközökre léssen szüksége, hogy a Szent Kereszth Toronyokból a köveket le fejthessék ... A midőn elválasztják a két Toronyot, puszkaporral láthatunk hozzájuk ...” Rév helyi Elemér az általa talált adat alapján — mely teljesen két tornyot említ — homlokzati toronypárt és négyzetű tornyot tételez fel. Utal arra, hogy gyengébbek

⁵ A megjelent irodalomban különböző vélemények alakultak ki a toronykérdésről. *Rómer Flóris* utal arra, hogy semmi nyomát nem találja tornyoknak, így nem nyilatkozik. Ezen a véleményen van *Nácz József* is. *Lux Géza* négyzetű torony létezését a kereszthajó vizsgálataival támasztja alá. *Henszlmann Imre* a szokásos homlokzati toronypár elhagyását kétségbe vonta. *Rév helyi Elemér* az általa talált adat alapján — mely teljesen két tornyot említ — homlokzati toronypárt és négyzetű tornyot tételez fel. Utal arra, hogy gyengébbek

3. kép. Ásatási alaprajz
Рис. 3. План раскопок
Fig. 3. Levé de plan des fouilles

4. kép. Az 1. számú kutatóárok keleti oldalának metszetrajza
Рис. 4. Профиль восточной стороны шурфа № 1
Fig. 4. La coupe du côté oriental du chantier n° 1

A toronykérdés mindenképpen problematikus. Lehetett volna olyan megoldás is, hogy a kereszthajó két oldalán állt. Viszont alaprajzi elrendezésében franciás jellegű templomunk. A hazai franciás vonatkozású XIII. századi templomainknál (Kalocsa II. székesegyház, Gyulafehérvár) és a franciaországi XII–XIII. századi templomoknál (Cluny III, Paray le Monial, Clermont-Ferrand, Notre Dame du Port, Issiöre, S. Paul, Toulouse, S. Sernin stb.) az általános a négyezeti toronykialakítás. Így minden valószínűség szerint Vértesszentkereszt esetében is ezt a megoldást alkalmazták. A tornyok említése abból adódhat, hogy a kereszthajó két oldalán egy-egy lépcsőtorony volt. Közvetlen adat hiánya miatt ez is csak feltételezés.

A kutatások során megfigyelhettük a templom több pontján terepszintkiegénylítésre szolgáló építészeti megoldásokat. Ez jelentkezik — mint említettük — az alapozásoknál, de megfigyelhetjük a lábazatoknál is. A kutatások során három helyen figyelhetünk meg kiugrást a quadorsorban. A kereszthajó déli oldalánál a 12. számú szelvényben a quadorsor megszakad, és 25 cm-rel lejjebb folytatódik. Az északi oldalon a kereszthajó északnyugati belső szögletében a lábazatban jelentkezik a terepkiegyenlítés. Az adatokból világosan kiderül, hogy a terep nyugatról kelet felé lejtett, és ennek kiegyenlítését technikai-lag jól megoldották.

A kereszthajó délnyugati és északnyugati sarkában egy-egy csigalépcső maradványát tártuk fel. A délnyugati sarokban levőnek éppen megmaradt egy foka a lépcsőorsó részletével. Az északnyugati sarokban levőnek lépcső-fokai tönkrementek. A lépcsőorsó egy részlete itt is megmaradt. A csigalépcső mellett délre a hajó belső homlokzati falán fallizéna lábazata került elő, ellentétben a déli oldal megfelelő szakaszával, ahonnan e lizéna hiányzik. A két csigalépcső a déli, illetve az északi karzatra biztosította a feljárást. Hasonló megoldást találhatunk a kalocsai II. székesegyháznál is, amellyel templomunk több vonatkozásban mutat rokonságot.⁷

A kereszthajó félköríves szentélyeiben és a főszentélyben a nagyméretű bolygatások miatt az oltáralapozásoknak nyoma sem maradt meg.

A hajó belső terét három pár pillér osztja három hajóra. Az első pár pillér szembetűnően erőteljesebb, gazdagabb kiképzésű, méretben nagyobb, mint a második és harmadik pár (5–6. kép). Az első pár pillérhez hasonló tagozásúak a diadalív pillérei is. A pillérek talapzatai magasak, díszítés nélküliek, az oszlopkötegek lábazata a hazai román lábazatokra jellemző attikai szerkezetűk.

Az első pár pillér mindkét tagjának nyugati oldalán a pillérkötegek lábazati részét lefaragták. Az északi pillérnél a talapzat északi oldalán, a déli pillérnél, a déli oldalon bevették egy függőleges vajat. Minden valószínűség szerint itt valami berendezési alkalmatosságot helyeztek el utólag.

A két első pár pillér és a diadalív lábazatánál igen érdekes megfigyelést tehetünk. A talapzat és az oszlopköteg lábazat közötti mezők megmunkálatlanok. Először arra gondoltunk, hogy talán csak hiányoznak ezek a borítólapok, melyek az említett közőket kitöltötték, de akkor lenyomatát látnánk az oszlopköteg lábazatának alsó lemezén és a borítólapok némi maradványát is. A diadalív pillérénél ezt még jobban megfigyelhetjük. A talapzat felett a kötegpillér lábazat alsó lemeze

beljebb kezdődik, mint a talapzat síkja. Itt még nagyobb a megmunkálatlan felület. Felvetődik a kérdés, hogy mi volt az oka ennek a megoldásnak? Még egy tényezőt figyelhetünk meg, ami ennek a kérdésnek megoldásával összefügg. A templom belső lábazata végig 30 cm-rel a falsíkból kiugrik, ami szokatlan. Az előbbieken ismertetett tényezők alapján arra a megoldásra gondolunk, hogy szélesebb falakkal tervezték a templomot.

Az első pár nyolcszögletes pillér, mint már ezt az eddigi irodalmi anyagból tudjuk, magyar sajátosság. A kalocsai, ócsai, aracsi bencés templomokban hasonlókat találunk. Az oszlopkötegek lábazata XIII. század eleji kiképzést mutat. A sarkokon stilizált állatfejek vagy saroklevelek láthatók. Legnagyobb részben ezek letörttek, csak nyomaik figyelhetők meg.

A templomhajó négy további nyolcszögletes pillér-maradványa egyszerűbb kiképzésű. A sima talapzat felül párnatag, lemez, horony, lemez, párnatag kiképzést mutat. Kivéve a harmadik pár pillér déli tagját, ahol a talapzat felső kialakítása egyszerűbb, párnatag és horony. A talapzat feletti felső részből a második pár pillér északi tagjánál és a harmadik pár pillér déli tagjánál maradt meg kis részlet. A második pár pillér déli tagját ma a helyszínen csak egy lefosztott falmaradvány jelzi. E mellett ennek részleteit ismerjük leginkább. Talapzatának profilos kövei és a pillér állatalakos frízei megmaradtak.⁸ A hajó nyolcszögletű pilléreinek frízei nem mind voltak állatalakosak. A rom körüli erdőben a szerteheverő kövek között találtunk egy húsos akantusz levelekből kialakított frízrészletet.⁹

A templom lábazatának kiképzésében eltéréseket tapasztalhatunk. A szentély, mely egyébként is a leggazdagabb, legdinamikusabb kiképzésű a templomon, ezt a mozgalmasságot mutatja lábazati kiképzésében is. A déli mellékszentélyről ezt leszedték, a négyzet déli külső sarkán pedig robbantás nyoma figyelhető meg, úgyhogy itt is hiányos.¹⁰ A lábazat a falsíkból 20 cm-rel ugrik ki, horony, egyenes lemez, pálcá, majd ismét kissé kiemelkedő lemez a tagolódása. A teljes magassága 110 cm (7. kép). A kereszthajó és a hajó déli oldalán egy részlet sem maradt. A templom északi és nyugati falán több helyen eredeti helyén megmaradtak lábazati részletek. Egyszerű hornyolt kiképzést mutatnak, a nyugati homlokzat lábazata kissé erőteljesebben kiugrik, mint az északi oldalon levő.

A főszentély dinamikáját nagyban fokozzák a hosszanti falpillérek. A két mellékszentélyt két-két, a főszentélykaréjt négy és a két oldalconchát két-két falpillér tagolta kívülről. Az északi mellékszentélyben levő falpillér lábazati része a sima talapzat után lemez, horony, lemez, párnatag tagozódást mutat. Az egyik lábazat két sarkán sima, díszíttetlen saroklevél látható, megmaradt itt a sima háromnegyed oszlop indítása és két oldalán a hasábos rész indítása is. A másik lábazat kiképzése az előzőével azonos, de töredékes és saroklevél kiképzést nem láthatunk a sarkokon (8. kép). Az északi oldalconcha két falpillére közül csak a keletrebbre esőnek maradt meg a lábazati része, a középső tagján a lábazatnak két saroklevél éppen látható. Egyformán tagolt gerezdekből állnak. A déli oldalconcha két falpillére közül csak a nyugatabbra eső maradt, a lábazati rész, az oszlopdob és a közrefogó nyugatabbra eső hasábos részlet. A saroklevelek tulipánformájúak, csak kis részük nyúlik a lábazon túl, az alsó lemezre. A főszentélykaréjon a

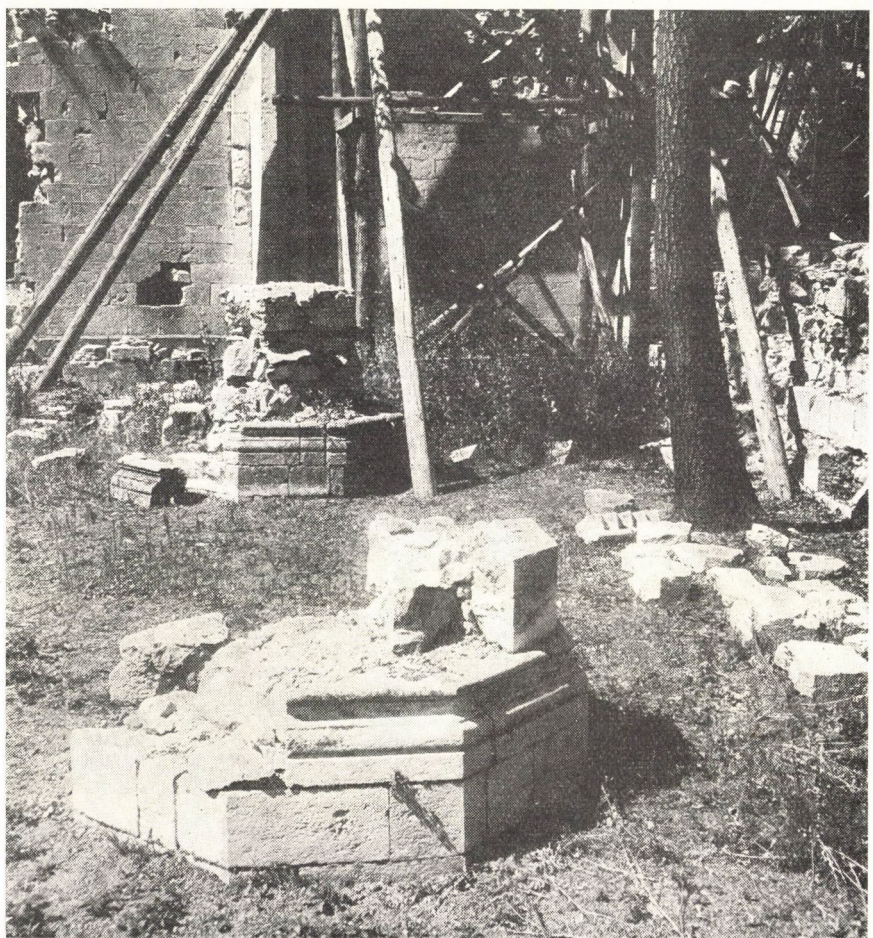
⁷ Entz G., BMHB 28 (Bp. 1966) 144.

⁸ Az 1795. szeptember 8-án kelt feljegyzés szerint Pálffy Mária grófnő a díszesebb faragott köveket Csákvárra szállíttatta. A templom nyolcszögletes pillérét állították fel fejezetével együtt, alacsonyabb törzssel. Főléje összevissza helyezték el a faragott részleteket. A grófnő az emléket Esterházy János grófnak, férjének emelte. — Rómer F., A Bakony (Győr 1860) 53–54. — Az emlékmű anyaga 1952-ben került a többi vértesszentkeresztinyaggal együtt a Kuny Domonkos Múze-

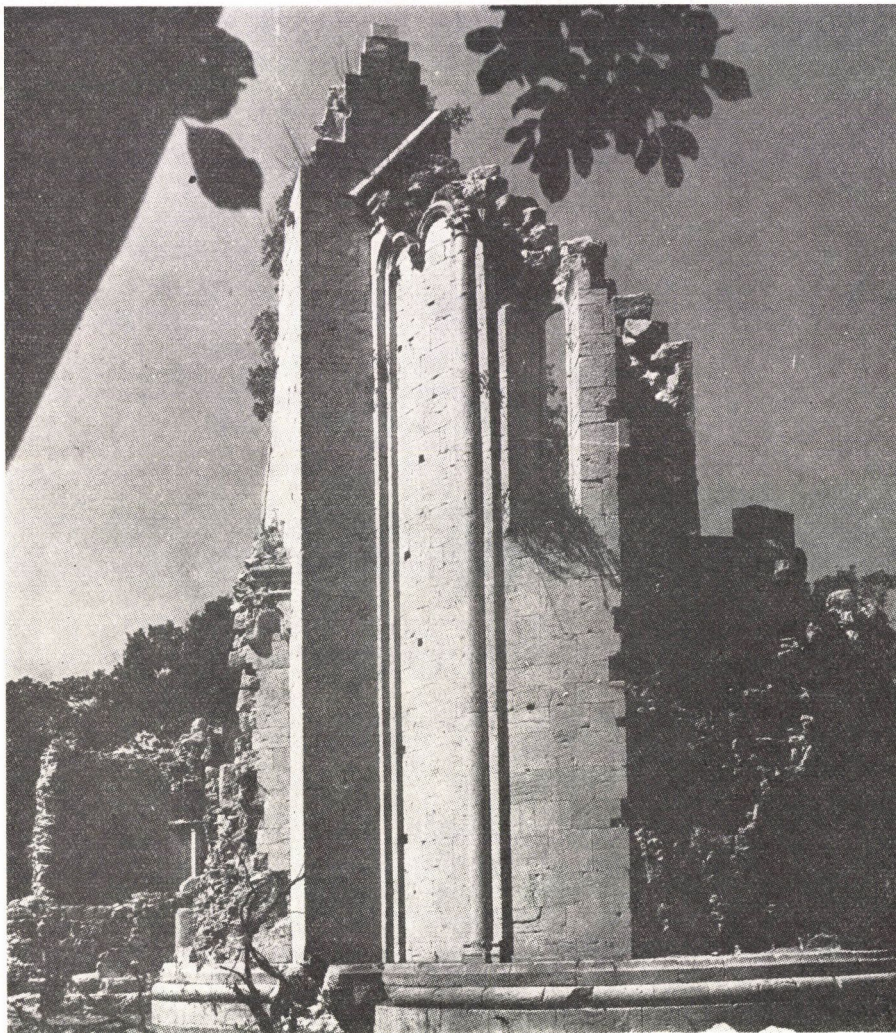
umba. A frízrészletek a XII. század végén készültek, tehát az első építési periódusban.

⁹ A talált leveles frízrészlet kora gótikus ízü. Inkább a ciszterci építkezésekben jelent meg ez az egyszerűbb, puritánabb kiképzés. Ez a faragvány is utal arra, hogy a vértesszentkeresztii pillérek kialakítása nem egyidőben készült.

¹⁰ A tornyokról szóló feljegyzésünkben olvastunk róla, hogy puskaporral is robbantották a templomot. Lehetséges, hogy a XVIII. századi robbantás nyoma.

5—6. kép. A hajó pilléreinek
maradványai
Рис. 5—6. Остатки пиллеров
нефа
Fig. 5—6. Les restes des
piliers de la nef

7. kép. A templom szentélye délkeletről
Рис. 7. Святылище церкви с юго-востока
Fig. 7. Le chœur de l'église vu du sud-est

négy falpillér közül egy teljesen épen megmaradt, a másik három elpusztult. A lábazat kiképzése azonos az előbbiekkal.¹¹ A saroklevél itt is megtalálható. Az oszlop-törzs magassága 810 cm, az oszlopfő korinthusi jellegű, nagy kihajló levelekkel és ion volutával. A falpilléren két helyen találunk bekötőkövet, nyilvánvalóan a nagyméretű pillér beillesztésénél volt fontos szerepe.

A főszentélykaréj még egy falpillérének oszlopfőjét ismerjük. A szentély körüli feltöltés letermelése során faragott részével a földbe fúródva találtuk meg. Tehát ott feküdt a faragvány, ahol a pusztulás során leesett¹² (9. kép). A kanelurázott oszlopfő kihajló levelekből épül fel. Felül két kihajló levélre két ion voluta hajlik. Igen érdekes, hogy a két oldalon levő voluták szalagjait középen egy-egy négyszög fogja össze. A négyszögben dobókockához hasonló elrendezésben öt kifúrt lyuk lát-

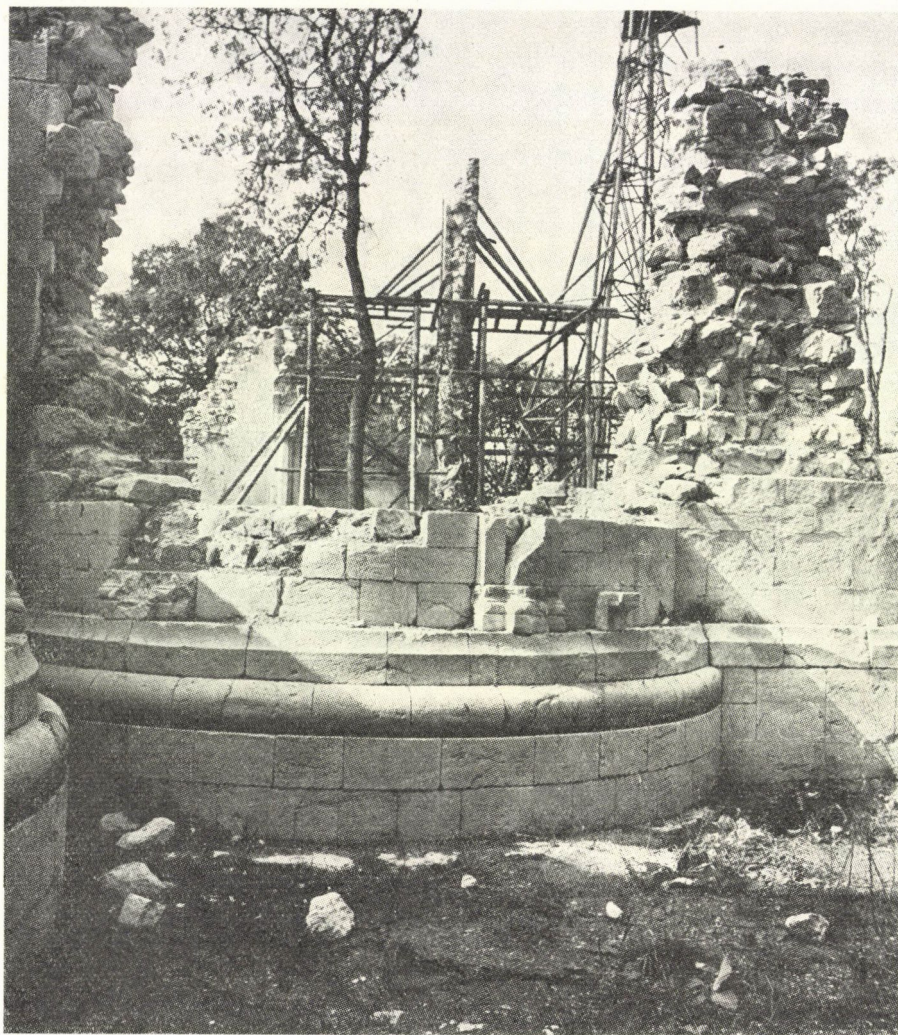
ható. A mesterien megmunkált oszlopfő kvalitását emeli, hogy a levelek és az ion voluták közötti mezőben egy „térdeplő” férfialakot láthatunk. Az érdekes és szokatlan, hogy nem kifejezetten térdelő póz, tudniillik felemelt lábát, mindkét oldalon kezével fogja. Fejét kétoldalt három-három levéldísz keretezi. Az arc hosszúkás, a testéhez képest nagy. Szeme, orra, szája plasztikusan jelezve. Fején sima sisakforma található. Ruházatának felső része sima, alul redőzött. Kétoldalt felemelt lábainak hatására a ruha fodrozódik. A faragvány finoman megmunkált, az ábrázolásmód analógiáját a magyar anyagban nem találjuk, de Olaszországban, Franciaországban és Németországban több helyen hasonló megoldást láthatunk.

A vértesszentkereszti oszlopfőnk figurája minden valószínűség szerint egy jongleurt ábrázol. A román kori plasztikaanyagban ez a téma nem ismeretlen.

¹¹ A szentély falpilléréinek lábazati részei eltérnek a hajóban található pillérek oszlopkötegeinek, $\frac{3}{4}$ faloszlopainak lábazatától. Az előbbieket sokkal meredekebbek, korábbi típust képviselnek. A középkorban az építést rendszerint a szentélynél kezdték. A templom első építési periódusában már ezek a részletek elkészülhettek.

¹² Az oszlopfő az 1967. október 11 és 1968. január

14 közötti időben Londonban, a Victoria and Albert Múzeumban, a magyar anyagból rendezett kiállításon szerepelt, még két vértesszentkereszti faragvánnyal együtt. Anyaga: mészkő. Méretei: $32,6 \times 45 \times 28$ cm. Leleghelye: a templom szentélyéhez csatlakozó XIV/c szelvény felső feltöltéséből. A faragvány beépítésre kerül.

8. kép. Az északi mellékszentély feltárás után
Рис. 8. Северное побочное святилище после вскрытия
Fig. 8. Le chœur latéral nord après le dégagement

Rita Lejeune tanulmányában¹³ a bayeux-i szőnyeg egy részletével a Turol és jongleurje jelenettel foglalkozik. A jongleur figura analógiájaként a modenai dóm (1130–40) egy reliefjét hozza. A szakállas, bajúszos férfialak jobb kezével jobb lábát felemeli, mutatványt végez. Olaszországban Arezzo körzetében, a gropinai, Pieve di San Pietro (1152) háromhajós bazilika főhajójában levő szószék oldalán ruhátlan férfialakot láthatunk, két oldalt lábát tartja. Mellette csavaródó víziszörnyek, melyek fejükkel az alak feje felé harapnak.¹⁴ Tartalmi megfogalmazásában nem hozható kapcsolatba a vértesszentkeresztű figurával, de formai megoldásában hasonlatos hozzá. A piacenzai dóm nyugati homlokzatának bal oldali oldalportálóján, a bejárati kapubéllet oszlopfőjének tartó figurája, ruhátlan férfialak, mely sarokon áll, kétoldalt lábát emeli, hasonló mozdulatban, mint oszlopfőnkön.¹⁵ Németországban, bajor területen, a

regensburgi Szt. Jakab bencés templom északi (1180) kapubélletében, a pillérsarkokon nyolc darab figurát találunk. A piacenzai példához hasonlóan ruhátlan férfialakok. Az ábrázolásmódjuk hasonló az eddigi példákhoz.¹⁶ Szintén bajor területen, Moosburgban, a münster nyugati kapujának külső oldalán, a trapézformájú oszlopfő két oldalán egy-egy tartófigura látható.¹⁷ Mindkettő kétoldalt felemelve tartja lábát, de az egyik két kezével emeli, mint oszlopfőnkön. Ezen az alakon is ruházatot találtunk, fején sisakforma, mely teljesen sima. Az alak arányai, a jellegzetes mozdulat szoros hasonlatosságot mutatnak magyar példánkkal (XII. század).

A francia anyagban a XI. századi La Chaise le Vicomte templom egyik oszlopfőjén egy akrobatát látunk, a bayeux-i XII. századi katedrális egyik részlete egy jongleurt ábrázol.¹⁸ Oszlopfőnk kidolgozása gyakorlott

¹³ Lejeune, R., *Mélanges offerts à René Crozet*. (Poitiers 1966) 425., 7. kép.

¹⁴ Decker, H., *Italia Romanica*. (Wien—München 1958) 304., 69. kép.

¹⁵ Hamann, R., *Deutsche und französische Kunst in Mittelalter*. I (Marburg 1923) 52–53., 96. kép.

¹⁶ Hamann, R., *Die Abteikirche von St. Gilles und ihre künstlerische Nachfolge*. (Berlin 1955) 407–408. 519., 520. kép.

¹⁷ Hamann, R., *Deutsche ... II* 72–73., 137–138. kép.

¹⁸ Deboudour, V. H., *Le bestiaire sculpté en France*. (Arthaud 1961) 380., 368, 370. kép.

mesterre vall, magas színvonalú, finom, gondos munka. A felhozott példák a XII. század első feléből vagy közepe tájáról valók. Az ábrázolásmód hozzánk később jutott el, tudniillik oszlopfőnket a stílusjegyek alapján a XIII. század legelejére tehetjük.

Bejárat, kapu, boltozás, párkányzat

Az alaprajz rekonstrukciójának igen fontos állomása volt a bejáratok kérdésének tisztázása. Az eddigi tanulmányokban ezekről nagyon kevés szó esett. Az ásatást megelőzően a nyugati és a kereszthajó északi falán levő bejáratra csak következtethettünk a hatalmas behullott törmelék miatt. A bejáratok kiképzéséről keveset tudunk, ide tartozó faragvány kevés maradt meg. Ezért különös gondot fordítottunk a bejáratok — és azok közvetlen környékének — megkutatására. Mint az a régészeti feltárások során kiderült, három bejárata volt a templomnak a románkorban. Minden valószínűség szerint a déli bejáratnak volt a legfontosabb szerepe. A mai romhoz vezető útra merőlegesen helyezkedett el, és mint már említettük, ez az út volt a középkorban is forgalomban. A fal letisztítása után a bejárat két küszöbkövét, egyiken a kapubélet lenyomatával in situ megtaláltuk. A templomtérbe két lépcsőfokon át lehetett bemenni. A kapu előtti törmelékben egy nagyméretű kapuoroszlánt találtunk (10. kép).¹⁹ Az állat embermagasságon felül a déli bejárat jobb oldalán, a kapubélet oszlopfőinek magasságában helyezkedett el. Jobb oldalán hatalmas lemez található, mellyel a templom falába épült. Teste nemes tartású, arányos. Feje kissé jobbra néz. Sajnos, pófájának alsó része hiányzik, de egy hengeres nyílás maradványa megfigyelhető. Valószínűleg karikát helyeztek el benne. Különösen érdekes a fején és nyakrészén megmaradt sörénye. Csigavonalban záruló növényi kacsához hasonlatos a kialakítása. Két szemét kifúrt lyuk jelzi és a szemgödör vonala. Orrának csak indítása maradt meg. Farka a test tömegébe jól belesimul. Két hátsó lába között átvezették, és a külső oldalán áthaladva hátán levélalakban zárul. Lábai közül egy hiányzik, kettő csak töredékben maradt meg. Hiányzó mellső lábánál egy palmettás lemez található, kifúrt lyukdíszítéssel.

A feltárás előtt a kapu két töredékét ismertük, egy palmettás keretkővet és kapu bélletoszlopának lábazati kővét.²⁰ A kapu körüli szelvényekben a bejárat számos részletét megtaláltuk, melyek segítségével lehetővé vált rekonstrukciója. A kapu bélletében palmettás keretben, sarkokrán álló alakok helyezkedtek el. Ennek egy darabját majdnem épen és egynek palmettás töredékét találtuk meg. A kapu magasságának megfelelően a két oldalon, egymás felett két alak fért el. Előkerült a kapu béllet egy jó állapotban levő oszlopfője és egynek töredéke, a tympanont keretező íves bélletek részletei. A tympanont palmettás motívumú ív keretezte, melynek ornamentikája egyezik a kapubelső keretkővének díszítésével. Ezt követte a félnyolcszögletes kialakítású márványív, legkívül húsos levelekből és indákkal kombinált növényi díszítményű ív zárta le a gazdag díszítésű kaput.²¹

Hasonló jellegű és építészeti díszítésekben gazdag kiképzésű volt a nyugati bejárat is. Előkerült a bejárat egy küszöbköve in situ és egy a törmelékben. A bal oldalon a kapu bélletének lenyomata is megmaradt, valamint két oldalt a kiülésének maradványa (11. kép). A bejárat mindkét oldalát árokkal átvágtuk, ennek során a belső templomtérbe vezető lépcsőfokok alapozását megtaláltuk. A legfelső lépcső kis töredéke megmaradt. A belsőbe három lépcső vezetett. A homlokzat jobboldalán, a falban téglából kirakva a kapu L alakú zárserkezetének maradványa megmaradt. A kapu fontos részleteinek anyagát zömében a bejárat előtt egy

9—10. kép. A szentély falpillérének alakos oszlopfője. (XIII. század eleje) — A déli bejáratához tartozó kapuoroszlán (XIII. század eleje)

Рис. 9—10. Фигуральная капитель стеного пиляра святилища (начало XIII века) — Лев, украшающий двери южного входа (начало XIII века)

Fig. 9—10. Le chapiteau à figures du pilier du choeur (début du XIIIe siècle) — Le lion garde-porte appartenant à l'entrée méridionale (début du XIIIe siècle)

gödörben találtuk. Minden valószínűség szerint vagy a további pusztítás elől rejtették ide, vagy továbbszállítás céljából. Az ásatás során a déli oldalon, a szentélytől délkeletre is találtunk hasonló kódépeket, mindig szép faragott kőveket összeválogatva. A nyugati kapu külső keretezésében a kapubéletben, a két oldalon egymás fölött két-két alakos kő helyezkedett el. Ezekből három megmaradt. Kettőt az említett gödörben a bejárat előtt találtunk, egy a székesfehérvári István király Múzeum romkertjében található.²² A bejárat tympanonköve a templom nyugati oldalánál feküdt a bozótban. Teljesen síma, a keretező kapubéletek vörösmárvány és fehérmészkö váltakozva. Ismerjük a kaputympanon keretezésének több darabját, a felső zárókővet is.

Az északi román kori kapu a déli bejáratval szemben épült meg. Egyszerűbb kiképzésű, mint az eddig tárgyaltak. A középkorban befalazták, ebben három kolostorbordát (az egyik zárókő) és egy lábazati követ találtunk. A bejárat alaprajzilag megmaradt. A küszöbön a használat nyoma, a sarkokon kopás látszik. A kapu

hatók. OMF fotótár 52.888., 52.885.

²¹ A faragványok jelenleg a rom mellett épült felvonulási épület kőtarában találhatók.

²² Ez úton szeretném megköszönni az István király Múzeumnak, hogy a követ átengedte az anasztylósiszhoz.

¹⁹ Anyaga: kemény mészkő. Mérete: hosszúsága 70 cm, magassága 50 cm. Lelőhelye: a déli bejárat előtti felső törmelék. A faragvány beépülésre kerül.

²⁰ Révhegyi E., Vértesszentkereszti... 472., 33. kép. — A kővek a tatabányai Kuny Domonkos Múzeumban talál-

11. kép. A nyugati bejárat feltárás után
Рис. 11. Западный вход после вскрытия
Fig. 11. L'entrée occidentale après le dégagement

béltetének lábazata majdnem épségben mindkét oldalon eredeti kialakításában látható. A béltoszlop saroklevele hiányzik, de a másik oldalon bordázatos kialakításban megmaradt. A déli kerengőfolyosó és a kolostor udvarán végzett kutatások során a bejárat több keretköve, így vályatos külső ívének két darabja és a kapubéltetben elhelyezkedő oszlopfeje előkerült. Az oszlopfeje a jobb oldalon helyezkedett el. Bimbókból, volutákból épül fel. A bimbók itt még a maghoz tapadnak. Tehát korábbi típust képvisel, a XIII. század elejére tehető a faragvány. A tympanonkő nagysága a meglevő adatokból kiszerezhető. A tympanont keretező fehérmésző keretkövek közül négy darabot találtunk. A kapu arányaiban és kiképzésében hasonlít az esztergomi trónterem belső díszajtájához és a gyulafehérvári székesegyház déli kapujához (12. kép).²³

A negyedik bejáratot a XV. század második felében

alakították ki — a gótikus kolostor építése idején — a kereszthajó északi falán. A bejáratnak vörösmárvány küszöbéből egy kis részlet maradt meg in situ. A kapu kiképzése összefügg az északi bejárat befalazásával. Az északi kapu befalazásában talált kolostorbordák a román kolostorhoz tartoztak, a lábazati kő nyilván a gótikus kapu megépítésekor került kiemelésre. A habarcsanyagot vizsgálva láthatjuk, hogy az északi bejárat befalazásában használt kötőanyag egyezik a gótikus északi bejárat kialakításánál és a gótikus kolostor építésénél használt habarccsal. A román bejáratnak a románkori kolostorral volt kapcsolata. Mikor a XV. század második felében megépült az új kolostor, az épülethez számos adatot nyertünk a feltárási munkálatok során. Ez a kolostor keleti kerengőfolyosójába vezetett. A gótikus kapu környékén kisebb vörösmárvány íves féloszlopecska töredékeket találtunk. A kapu rekonstrukciójához kevés még az adatunk.

A templom boltozati bordáira biztos adataink vannak. Egyrészt in situ maradtak meg részletek, másrészt számos adatot nyertünk a feltárási munkálatok során. A szentély és a mellékhajók bordái félnyolcszögletesek,

²³ Gerevich T., i. m. 25. t.; Entz G., A gyulafehérvári székesegyház (Bp. 1958) 17., 7. kép.

12. kép. Az északi kapu bélletének lábazati maradványa
Рис. 12. Остатки подпорочного цоколя северных ворот
Fig. 12. Les restes de la base du panneau de la porte occidentale

ez ekkor általános típus.²⁴ A szentélyben, a szentélynégyezet délkeleti sarkában levő faloszlopon a borda-indítás egy részlete helyén megmaradt; így szintén az északi mellékhajó északnyugati sarkában is. A főhajó bordái az előzőktől eltérő „ciszter jellegűek”. Egy indítását találtuk meg a tatái múzeum vértesszentkereszti anyagában. Az ásatási anyagban kolostorbordatípusok is nagy számban szerepelnek, ezek a román kolostorhoz tartoztak. Hasonló típusokat találunk Pannonhalmán, Oros apát XIII. század elején folyó építkezéseiből (13. kép).

A templom párkányzatára sok adatot nyertünk a kutatás során. A szentély főkaréján és a déli oldalconhán in situ megmaradtak részletek. A főkaréjon ívsoros párkánykonzol, fogsor és egyszer hornyolt párkány alkotja a párkányzatot (14. kép). Hasonló kiképzésű a déli oldalconha párkányzata is. A hajók főpárkányára vonatkozó értékes adatokat nyertünk a déli kerengőfolyosóban végzett kutatások során. A folyósóban hatalmas bezuhant falmaradványt szabadítottunk ki a törmelék-ből. Úgy helyezkedtek el itt a részletek, hogy a főpárkány rekonstrukciójához jó adatul szolgáltak. A legalsó sor ívsoros konzolpárkányokból állt, felette fogrovatos, majd hármas hornyolású, és felül egyszer hornyolt kihajló zárórész zárta le. A hajók és a nyugati homlokzat párkánykiképzése nagyjából azonos volt. A nyugati homlokzat előtti törmelékben azonban találtunk két olyan párkánykonzolt, melyek a többi típustól eltértek. Az egyikken egy emberfejet, a másikon stilizált állatokat alakítottak ki.

Az emberfejes konzolt az előcsarnok déli felében a felső törmelékben találtuk.²⁵ A faragvány felső tartólemezeének kiképzése azonos a többi egyszerű kialakítású konzolpárkánnyal. A fej portrészzerűen ábrázolt hosszúka alakú. A fejen a haj nincs jelezve, a szemet bevésített keretben kifűrt lyuk jelzi. Orra kissé töredékes. Az áll kicsit élből kiemelkedik, a fülét éppen csak, hogy jelezték. A nyak kis részletét is ábrázolták (15. kép).

A másik konzol, mely szintén az előcsarnok törmelékéből származik, állatalakos. Felső tartólemeze töredékes. Két stilizált állatalakot ábrázolt készítője. Két egymásnak háttal álló figura, kicsit vonagló pózban.

²⁴ A faragvány a tatái Kuny Domonkos Múzeumban található. OMF fotótár 52.886.

²⁵ Anyaga: kemény mészkő. Mérete: 18×14,4×13,2 cm. Leőhelye: az előcsarnok II/c szelvényének felső törmeléke. Londonban 1967-ben kiállították.

²⁶ Anyaga: kemény mészkő. Mérete: 13,8×17,4×

13. kép. A hajó északnyugati szöglete
Рис. 13. Угловой сектор северо-западного нефа
Fig. 13. L'angle nord-ouest de la nef.

A testük felső harmadában kis lábaik vannak. Az állatok behajlított csigavonalban végződnek²⁶ (16. kép).

A magyarországi románkori anyagban XI–XII. századi emberfejes konzolokat ismerünk Pécsről, Esztergomból. Ismerünk olyan példákat, hogy az ívsoros párkányok közeiben emberfejet vagy stilizált állatokat helyeznek el. Nagybörzsönyben a rk. plebániatemplom szentélyapszisének párkányán maszkyszerű emberfejeket találhatunk (XIII. század eleje). A Szt. György tiszteletére szentelt jáki templom (XIII. század eleje) északi apszisán, a párkányon az ívsoros párkányok közeiben stilizált állatfejeket és emberfejeket láthatunk.²⁷ Az alakos párkánykonzolok tömeges alkalmazásával a francia románkori építészetben találkozunk. Ez a párkánymegoldás eljutott más területekre is. Németországban a regensburgi Szt. Jakab templomon emberfejes konzolokat láthatunk.²⁸ Olaszországban ritkább ez a megoldás, de találunk rá példát (Maderna, Sant Andrea, Tuscania. Santa Maria Maggiore).²⁹

Tető

A templom tetőlefedésére utalnak az ásatás során tömegesen előkerülő mázas és mázatlan tetőfedőcserepek. A mázas tetőfedők között két szín szerepel; bordós-barna és zöld színűek. A későgótikus kolostor építése idején az apátság már nem rendelkezett nagyobb java-

14,2 cm. Leőhelye: az előcsarnok II/c szelvényének felső törmelékére.

²⁷ Gerevich T., i. m. 67. t.

²⁸ Aufleger, O., Mittelalterliche Bauten Regensburgs. II (München 1896) 2. t.

²⁹ Heinrich, D., i. m. 298, 310.

14. kép. A szentély párkányrészlete
Рис. 14. Деталь карниза святилища
Fig. 14. Détail de la corniche du chœur

dalmakkal. Az építkezésnél másodlagosan felhasználták a templom színes mázas tetőfedőcserepeit is. Tömegesen beépítették a kolostor falzatába, de felhasználták padozat kialakításához is (1. számú helyiség, sekrestye). Az ásatási leletanyagban ép darab nem került elő, de a falzatban felhasznált darabok ezt pótolják. Így méretük megállapítható: $24 \times 19,5 \times 2,2$ cm. A behullott törmelékben találtunk tetőgerincet fedő kúpcserepet. Ezen feltűnt, hogy középen egy kör alakú mélyedést képeztek ki. A kolostor déli kerengőfolyosójában egy gótikus, sárga mázas, kúpos, hagymaformájú díszítményt találtunk. Ez a díszítmény a kúpcserép nyílásába beillt. Ezekből az adatainkból is kitűnt, hogy a templom a gótikus kolostort megelőző időszakban volt mázas cserepekkel fedve.

A XIV. század elején történtek a templomon építkezések. A nyugati homlokzat elé gótikus előcsarnokot építettek. Az előcsarnok törmelékében is számos mázas

cseréptöredék került elő. Minden valószínűség szerint a színes mázas lefedése a templomnak a XIV. század elején történt. A mázas tetőfedők tömeges beépítése a gótikus kolostorba, a nagy számban előkerülő mázatlan tetőfedőcserepek és egy in situ, a szentély főkaréjának délkeleti szögletében megmaradt mázatlan tetőfedő arra utal, hogy a gótikus kolostor építése idején, a XV. század végén újra fedték a templomot.

Előcsarnok

Az 1964-ben folyó munkálatok során a templom nyugati homlokzata előtti törmelékdombot átvágtuk egy K–Ny-i irányú árokkal. Vörösmárvány padlómaradványt és mészkőből kirakott küszöbszintrészletet találtunk.³⁰ Az árkunk metszetsfalán behullott téglalboltozat maradványát figyelhettük meg. Ezekből következtet-

³⁰ A templom külső déli oldalánál a románkori nível és az előcsarnok bejáratának küszöbszintje között 40

cm-es szintkülönbség mutatkozott. Ennek kiegyenlítésére a déli oldalon a terepet rézsűsen alakítottuk ki.

15. kép. A nyugati homlokzat párkánykonzolja
Рис. 15. Консоль карниза западного фронтона
Fig. 15. Le modillon de la corniche de la façade occidentale

hettünk, hogy előcsarnoka is volt a templomnak (17. kép).

A templom nyugati zárófalának megfelelő hosszúságban, 440 cm szélességben építették hozzá a templom falához. Falazata gyenge minőségű, a sarkokon finomabb kidolgozású sarokarmirozás látható, az északnyugati szögleten jobb állapotban maradt meg. A fal szélessége 70 cm. Megtaláltuk az előcsarnok két gótikus bejárati pillérét in situ a közöttük épségben megmaradt kemény mészkő quaderekből kirakott küszöbvel, mely a templom küszöbalapozásával egy vonalban van. A templom küszöbe 25 cm-rel magasabban jelentkezik. Az előcsarnok törmelékeiben a román és gótikus faragott részletek vegyesen kerültek elő. Rossz minőségű puha mészkőből készültek a gótikus részletek. A XIV. századi előcsarnok minőségben annyira elmarad a templom magas szintű építkezésétől, hogy inkább rontotta a nyugati homlokzat összképét.

Kolostor

Az ásás kezdetén a gótikus kolostor keleti kerengőjének fala emelkedett csak ki a földfelszín felett. A templom feltárása kapcsán indult el a kolostor területén a munka, mert a templom északi falát a földtömegből mindenképpen ki kellett szabadítani. A kereszthajó gótikus bejáratának kitisztítása folyamán a keleti tractus-falat megtaláltuk, és ezen egy elfalazott bejáratot. Majd a továbbiakban a kolostor déli kerengőfolyosójában, az udvar déli szakaszán és a keleti tractuson folytattuk a munkát.

A kolostorban végzett kutatások során, ahol dolgoztunk, csak a felső törmelékreteget termeltük le. A jelenlegi járószintek alatt mindenhol laza még a talaj. A keleti tractus 1. számú helyiségében kiásott szelvényünk gazdag faragott kőanyaga mutatja, hogy nem tekinthetjük az eddig feltárt területeken sem befejezettnek a munkát. A feltárt részletek alaprajzát figyelembe véve, szembeötlő, hogy míg a templomot a szabályos mértani elv szerint építették fel, a kolostornál már ez az igény nem merült fel. A déli kerengőfolyosó fala ferdén épült fel, nem párhuzamos a templom északi falával a nyugati oldalon ennél fogva a folyosó kicsit összeszűkül. A keleti tractus 1. számú helyisége szabálytalan, 565 × 560 × 560 × 530 cm. A kolostor építéséhez római tetőfedőket, a templom színes, mázas gótikus tetőcserepeit, román faragványokat és márványdarabokat használtak fel másodlagosan. Nem tudjuk, hogy a római tetőfedők honnan kerülhettek ide. Az bizonyos, hogy a rom terü-

16. kép. A nyugati homlokzat állatalakos párkánykonzolja
Рис. 16. Фигуральная консоль карниза западного фронтона
Fig. 16. Le modillon à figures animales de la corniche de la façade occidentale

letén római településre utaló nyomot nem találtunk.

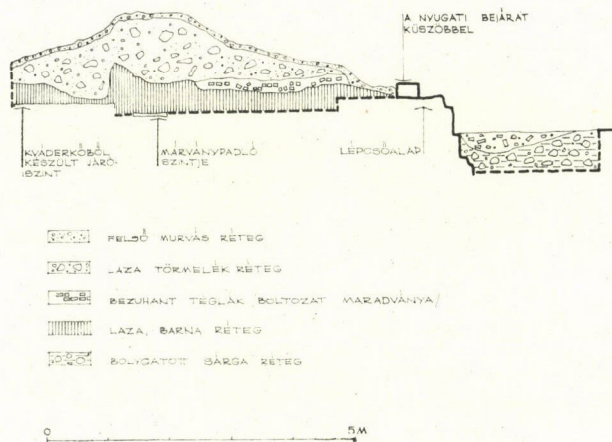
A rom környékén Körmenen, Csákváron ismerünk római lelőhelyeket. Román faragványokat nemcsak a falazatban, de az új építészeti részletek kialakításánál is felhasználáltak. Ezek a faragványok a templommal egyidőben működő román kolostorból származnak.

A szintviszonyokat a déli és keleti kerengőfolyosóban a templom gótikus bejáratának küszöbszintjéhez viszonyítva alakítottuk ki. A külső járószint a gótikus építkezések idején 40 cm-rel magasabban volt, mint a románkorban. Ezt már a templom déli oldalánál is megfigyelhettük.

A keleti tractus 1. számú helyiségének XV. századi járószintjét, a helyiség délnyugati szögletében színes mázas tetőcserepekből kialakított padló jelzi. Efelett a XVI. századi téglapadló lenyomatait figyelhetők meg habarcsos rétegben. A bejárata nyugati oldalon volt, küszöbe és az ajtószárak indítása megmaradt. A bejárat közének kialakításához félköríves párkánydarabokat és színes tetőcserepeket használtak. A bejárat több faragott részletét a törmelékben megtaláltuk. A délnyugati és északnyugati sarokban a boltozatot tartó gyámkövek megmaradtak. Az előbbi román gyámkő, az utóbbi román lábazati kő koragótikus átfaragásban. Borda-profilját még nem ismerjük. A keleti falon egy román

ablak könyöklőjét használták fel kis ablak kialakításához, téglapótlásokkal. A feltárt helyiség talán sekrestye volt (18. kép).

A helyiséghez észak felől csatlakozó 2. számú helyiség XVI. századi padlószintjét a déli oldalon és az északnyugati szögletben találtuk meg. A bejárat az északi oldalon volt, küszöbének kis csomkja is megmaradt. A bejáratától jobbra, az északi falon nagyméretű falifülkét alakítottak ki. Az északkeleti sarokban XVI. század elejére tehető kemencét tártunk fel. Környékén XVI. szá-

17. kép. Az előcsarnok 2/A árkanak északi metszetrajza
Рис. 17. Северный профиль предхрамного шурфа № 2/А
Fig. 17. Coupe du côté nord du fossé 2/A du narthex

zadi tál alakú kályhaszem töredéket találtunk. A keleti falon szellőzőnyílás maradványai kerültek elő. Készítéséhez vörösmárvány faragványt és téglát használtak. Ezen a falon helyezkedett el az a nagyméretű, XV. század végére tehető gótikus kétszűrésű ablak, melynek számos töredékét a feltöltésben megtaláltuk.

A keleti kerengőfolyosó feltárasakor az alsó rétegben erősen átégett talajban XV. századi kerámiát találtunk. Ez a réteg jelzi a XV. századi járószintet. Az égett réteg felett homokos talaj, majd habarcsos csík mutatkozott, ez utalt a XVI. század elején folyó kisebb átalakító építkezésekre. A folyosók és az udvar feltöltésében több átégett vörösmárvány padozatmaradványt találtunk. Ezek vékonyabbak, rosszabb minőségűek voltak, mint a templom XIV. századi vörösmárvány padozatának darabjai. A folyosókat és az udvart is ezekkel a márványlapokkal burkolták. A folyosók feltöltésében több helyen megfigyelhettük a behullott boltozat maradványát (téglaméret: $27 \times 16 \times 6$ cm). A keleti kerengőfal maradt meg a legjobban. Öt nyílást láthatunk rajta, ebből négy ablak, a középső bejárat. Lekopott küszöbszintje egy darab kőből készült. A nyílások kiképzése szokatlan, számárhátívesek. Az ívek kialakításához vörös színű lapos, nagyméretű téglákat használtak.³¹ Az ablakok fesztávolsága különböző. A falkoronán látható, hogy kétszintes volt a kolostorépület (19. kép). A fal udvar felőli oldalán alul egységesen bevéssé látható, ez a rész quaderekkel lehetett kirakva, de nyilván a környező telepések kivették és elszállították.

A déli kerengőfolyosó fala rendkívül rossz állapotban maradt meg. A keleti oldalánál egy kiromlás látható,

valószínűleg az udvar felé nyíló bejárat volt. A kolostor nyugati tractusfala az előcsarnok csatlakozó falától elválik. Ez is mutatja, hogy a kolostor és az előcsarnok nem egyidőben épült. A nyugati folyosóból csak öt-méteres szakaszt tártunk fel, ugyanannyit az udvarból is. Az udvar szintviszonyait nem tudjuk egyelőre megállapítani.

A kolostor területén végzett munkálatok során több helyen találtunk eredeti vakolatmaradványt: az 1. számú helyiség nyugati szögletében, a 2. számú helyiség délkeleti- és északnyugati sarokrészén, valamint a keleti tractusfalán. A kolostort sárgás vakolat fedte. Színes festés nyomait nem találjuk.

Temetkezések

A Csák nemzetség az apátságot temetkezési helyül használta. Temetkeztek a templombelsőben, a gótikus előcsarnokban és a kolostor kerengőfolyosóiban. A kolostor udvarán még csak a felső törmelék rétegben végeztünk kutatást, így itt egyelőre nincs adatunk. Az előcsarnok és a templombelső teljes feltárasát elvégeztük. A déli kerengőfolyosóban csak az északi román kori bejárat előtt, a nyugati folyosóban pedig a déli részen a legfelső rétegben levő temetkezéseket tártuk fel. A templombelsőben az előcsarnokban a korábban már említett bolygatások és hosszabb időn keresztül történt egymásra temetkezések a sírok javarésztét megbolygatták.

Az eddigi munkálatok során 85 sírt tártunk fel, férfi, női és gyermeksírokat vegyesen. Tájolásuk kelet-nyugati általában, tehát arcukkal a középkori temetkezési rítus szerint kelet felé néztek. Találtunk azonban néhány kivételt, így az előcsarnokban az 56. számú női sír észak-nyugat-délkeleti tájolású, a 71. számú női sír délkelet-északnyugati tájolású. A 44. számú női sír fejjel dél felé, az 53. számú férfi sír fejjel észak felé nézett. Ezek a sírok a felső temetkezési rétegből származnak.

A halottakat koporsóban temették el, erre utalnak a csontvázak mellett előkerülő koporsószegek és több helyen a tetem mellett megmaradt famaradványok.

A kereszthajó északi részén előkerülő csontvázon mésznyomokat figyelhettünk meg. Ezeket járvány idején temették el egy helyre, és mésszel leöntötték őket. A kaszaperi középkori temetőben a 359. számú síron hasonló megfigyelést tettek.³²

A sírokat 20 cm-től 200 cm mélységig terjedő rétegben találjuk, általában sárgás kavicsos talajban. A déli kerengőfolyosóban és az előcsarnokban több téglasírt tártunk fel. Ezeket általában három sor téglából építették fel. A téglák mérete $26 \times 13 \times 6$ cm. A sírok alja és teteje nem volt téglával kirakva. Az előcsarnokban összesen hat téglasírt tártunk fel, ezek a legalsó temetkezési rétegből kerültek elő, mind bolygatottak voltak (42., 61., 63., 73., 75., 85. számú sírok). A sírokra sehol nem épült rá az előcsarnok fala, így bizonyos, hogy az előcsarnok megépülése után kezdtek ide temetkezni. A kolostor déli folyosójában az északi bejárat előtt a téglasírok nem önállóan kerültek elő, hanem egyiket a másikhoz építették. Itt egy téglasíron belül több temetkezést is találtunk (26, 27, 28. számú sírok együtt). A téglasírok a kolostor déli kerengőfala alatt tovább folytatódnak, ez arra utal, hogy korábbiak a későgótikus kolostornál. Mind az előcsarnokban, mind a kolostor-folyosóban feltárt téglasírok melléklet nélküliek. A két helyen a téglaméret azonos. Az építkezésekből következően, ezek a XIV. század közepétől, a XV. század közepe tájáról származnak.

Románkorból származó temetkezésre mutató leletes sírt nem találtunk.³³ A leletes sírok és a szórvány sír-

³¹ Rómer Flóris jegyzőkönyvében említi, hogy a Veszprém megyei távoli kolostorban is hasonló jellegű és méretű pirosra égetett téglákat alkalmaztak. OMF könyvtár VIII. 55.

³² Banner J., Dolg. 14 (1938) 140.

³³ A gótikus kolostor 2. számú helyiségében végzett feltárasok során a feltöltésben egy román sírkövet találtunk. Kívül rajta habarcsnyomokat figyelhettünk meg. A kolostor falazatába másodlagosan beépítették.

18. kép. Az 1. számú gótikus helyiség nyugati bejárata, feltárás után
 Рис. 18. Западный вход в готическое помещение № 1 после вскрытия
 Fig. 18. L'entrée occidentale de la salle gothique n° 1, après le dégagement

nanyag arra utal, hogy a temetkezések zöme a XV—XVI. századból való. Ezt támasztják alá az analógiák és az a kevés számú pénzlelet is, melyeket a sírok körüli törmelékben találtunk (II. Ulászló 1471—1516 weissphennig, II. Lajos denár CNH 3081 L—K 1522.).³⁴

A temetkezésekből származó leleteink ruházkodási cikkek, ékszerek, valamint koporsószegek. A női viselet fontos kelléke volt a párta és az öv. A pártát a hajadonok viselték fejükön. Vásznonra, szalagra gyöngyöket, vékony lemezből készült flittereket, fémspirálból formált díszítéseket varrtak. Az öveket derékon viselték lányok, asszonyok egyaránt, de férfiak viseletében is megtalálható. Általában bőrből készültek, és fém- vagy csontdíszítményekkel látták el őket.

Pártamaradványokat találtunk a 37., 41., 43., 44. számú sírokban. A 37. számú sír pártadíszítését rézspirálisokból alakították ki. A díszítményben egy gyékénydarab is megmaradt. Ez arra utal, hogy a gyékényből font koszorút feltehetően textillel bevonták, erre került a spiráldísz. Két spirálból fonott díszítményt alakítottak ki, ebből maradt meg egy részlet. A párta díszítéséhez zöld színű gyöngyöket is felhasználtak, de ezek nem a helyükön feküdtek. Összesen 12 db különböző méretű gyöngy maradt meg. Egyik tagolt, a többi sima. Ehhez

hasonló jellegű spiráldíszes pártadíszeket ismerünk többek között a kaszaperi temetőből és a fülöpszállási Kerekegyházán feltárt XVI. századi sírből.³⁵

Az előcsarnokban feltárt sírok közül a 43. számú sír halottjának fején egyenes szalagon elhelyezett kis kerek préselt bronzlemezekből álló díszítmény részlete maradt meg. A kis boglárokat négyzetalakban varrták fel, 20 boglárából állt a minta. A 44. számú sírban bolygatott állapotban találtunk pártamaradványokat. Megmaradt négy spiráldarab, 10 gyöngy, 5 darab 1 cm átmérőjű préselt bronzlemez. A közepén elhelyezkedő kifúrt lyukat kiemelkedő pontsor díszítette. Ismerünk még innen egy levélformájú veretet is, melynek felső elkeskenyedő végén kis drótkarika látható, ezzel erősítették fel (20. kép 1). A makó-mezőkopáncsi temetőben találtak kis lógóval ellátott veretet, de a formája kicsit más.³⁶

Övhöz tartozó préselt bronzdíszítményeink szórványanyagból származnak. Háromféle típust találtunk a feltárások során:

1. Préselt bronzlemezéből készült, magasztott közepű hatszirmú rozetta díszítményt négy darabot találtunk. Ebből kettő ép, egyik kissé töredékes és a negyedik csak kis töredék. A virágdíszítmény átmérője: 2,1 cm.

³⁴ Ez úton szeretném megköszönni Huszár Lajosnak a pénzletek meghatározását.

³⁵ Banner J., i. m. 144—145., 2—5. kép; Szabó K.,

Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. (Bp. 1938) 60., 330. kép.

³⁶ Bálint A., Nógrádinegyei Könyvtár 32 (1932) 18., LXXIII. t. 22.

19. kép. A gótikus kolostor keleti kerengőfala
 Рис. 19. Стена восточного коридора готического монастыря
 Fig. 19. Le mur oriental de la galerie du cloître gothique

A kiemelkedő csúcs közepén át aklasszeggel erősítették fel (20. kép 2). Ugyanilyen darabot ismerünk a zagyvapálfalvi temetőből.³⁷

2. A préseléssel bronzlemezéből készült négy darab, négyszögletes áttört díszítményből kettő ép, kettő kissé töredékes, mérete $1,5 \times 1,5$ cm. Középe köralakúan bemélyül, itt átfúrták és aklasszeggel erősítették fel. Az aklasszegnél a bőralap kis darabja még ma is megfigyelhető (26. kép 3). Négyszögletes övdíszítményeket találhatunk a zagyvapálfalvi anyagban, de ezek nem áttörtek.³⁸ A kaszaperi temetőből egy töredékes darab hasonlít hozzá és egy ép áttört díszítmény.³⁹ A tiszaujfalvi temetőből ismerünk négyszögletes áttört darabokat.⁴⁰

3. A harmadik típust — mely az előzőknél nagyobb méretű, 2,4 cm — csak egy töredékes darab képviseli. Négyzetes formájú, középe bemélyül, és ezt körben pontsoros díszítés övezi. Körül a négy sarkot egy-egy levéldísz alkotja, melyekben egy-egy aklasszeg található, mellyel felerősítették. Hasonló darabokat találtunk a zagyvapálfalvi, valamint a Makó-mezőkopáncsi anyag-

ban, ez utóbbit a bemélyülő kör körül hat levéldísz ágazik ki (20. kép 4).⁴¹

Az előcsarnokban nagyméretű férficsontváz derekán bronzcsatot találtunk. Kissé kiszélesedő, sima trapézformájú, pártavégéről való. Méretei: hossza 3 cm, szélessége 1,9 cm. A csattüskéje hiányzik (20. kép 5). Az öv más darabja nem volt a halotton. Valószínű, hogy ez egy egyszerűbb kiképzésű darab volt. Ez a csattípus a XIV–XV. században elterjedt forma volt. A Kecskemét körül feltárt középkori temetőkben, a zagyvapálfalvi és a Makó-mezőkopáncsi anyagban találunk ilyen darabokat.⁴²

Az öveket csont díszítményekkel is díszítették és csont csattal kapcsolták össze. Anyagunkban erre csak egy csontesat utal, melyet a kereszthajó törmelékében találtunk. A csontkarika ovális, csatlemeze trapéz alakú. A csatlemez végén erősítették az övre. A csat felőli oldalán két bemélyülő vonaldísz fut, ellenkező végén két három szögformájú bevágással díszítették. A két szélén két aklasszeg figyelhető meg, mellyel az övszíjra erősítették. A csatkarika tüskéje hiányzik.

³⁷ Bárányné Oberschall M., Műv. Tört. Fü. 1 (1942) 3. III. t. 16.; ifj. Fehér G., Arch. Ért. 82 (1955) 226. A szerző a 34. jegyzetben utal arra, hogy Bárányné közlése téves, a lelet nem Salgótarjánból, hanem Zagyvapálfalváról származik.

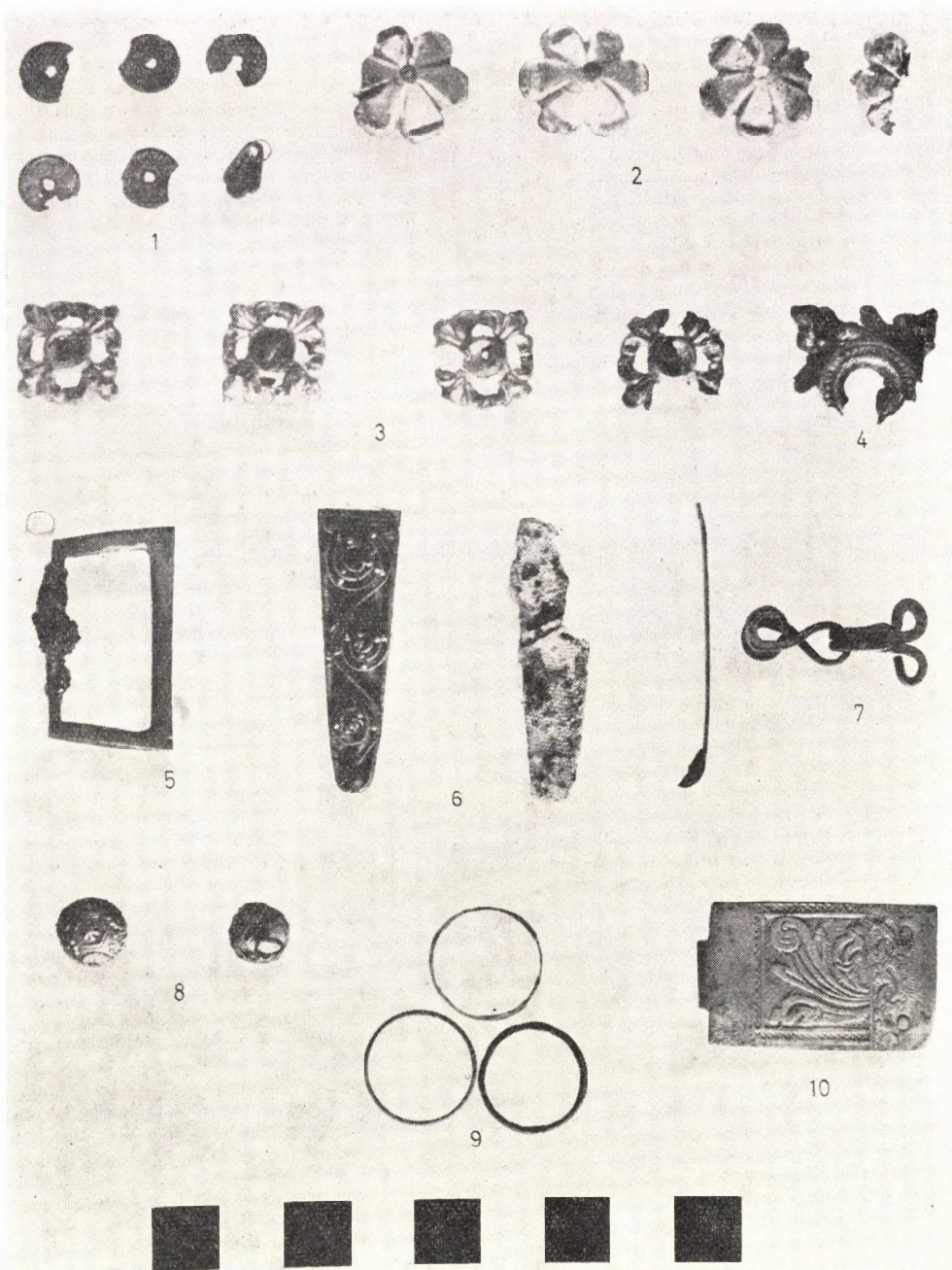
³⁸ Bárányné Oberschall M., i. m. 4., II. t. 3–4.

³⁹ Banner J., i. m. XVII. t. 2. XIX. t. 15.

⁴⁰ Szabó K., i. m. 66., 351. kép.

⁴¹ Bárányné Oberschall M., i. m. III. t. 1/a; Bálint A., i. m. 9., LXXIII. t. 23–25.

⁴² Bárányné Oberschall M., i. m. 6., V. t.; Szabó K., i. m. 47., 214. kép; Bálint A., i. m. 8., LXXIV. t.

20. kép. XV—XVI. századi leletek
Рис. 20. Находки XV—XVI века
Fig. 20. Trouvailles des XVe et XVIe siècles

A karikán háromszög alakú vájatot alakítottak ki a tűske támasztására. Hasonló darabokat tártak fel a kaszaperi, az orgondaszentmiklósi ásatásnál és Budán a főgimnázium építésénél (21. kép).⁴³

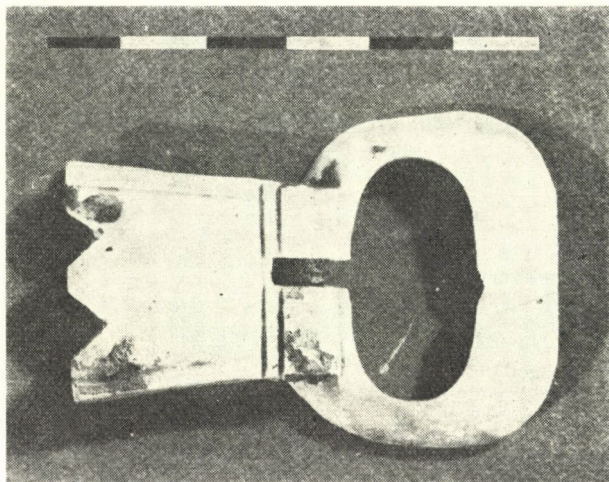
A déli oldalhajó északnyugati részén egy bronz kis szíjvég három töredékét találtuk. Az előlap épen maradt, mérete: 1,3 × 4,5 cm. Bronz lapon finom sodronyból kialakított réz rátét díszítmény látható. A csigavonalban kialakított rátétet három részből állították

össze. A mintázat a szíjvég keskenyedő vége felé kisebbedik a formához alkalmazkodva. A díszítményben kis gömböcskéket is megfigyelhetünk. A szíjvég külső pereme mentén a belső mintázatot szélesebb sodronydísz keretezi. A szíjvég felső szélesebb végén kettő, alul egy aklaszeg szolgált a felerősítésre. A felső két aklaszeg fejét sodronydísz övezi. A hátlapon, a két felső aklaszegnél, vastagabb szálú vászondarab maradványa figyelhető meg. A szíjvég alsó töredékes lapján finom fehér vászon viszonylag jó állapotban megőrződött. A szíjvég alsó és felső lapját 2 cm-es abronccsal fogták össze, ennek egyik oldala szintén előkerült. A szíjvég finoman megmunkált darab (20. kép 6).

⁴³ Banner J., i. m. 154., XIII. t. 22., XIV. t. 15.; Bárányiné Oberschall M., i. m. 8—9. IX. t. 1., X. t. 2.

A 12., 24., 29., 52., 57. számú sírokban a csontvázak nyakcsigolyájánál horgos ruhakapcsot találtunk. Ezeket lapos bronzpántból hajlították. A Makó-kopáncsi, a zagyvapálfalvi és a kaszaperi középkori temetőkben ugyanilyen darabot találtak a kutatók (20. kép 7).⁴⁴

Az előcsarnok keleti felében egy gyermeksírból (48. sír) a csontváz mellén egy szépművű fülesgomb feküdt. Ez a gombfajta igen általános típus a középkori anyagban. Két részben találtuk, eredetileg is két részből állították össze. A gomb átmérője 1,2 cm. Felső része gazdagon díszített. Középen a hatágú csilla-

21. kép. XV. századi övcsat
Рис. 21. Пряжка девичьего пояса XV века
Fig. 21. Boucle de ceinture du larmier, datant du XVe siècle

got hatszögű bordaszerűen kiemelkedő keret övezi. A félgömb szélén kiemelkedő, apró pontokból és rovátkolásokkal alakították ki a díszítést. A díszítetlen alsó gömbön volt a felerősítésre szolgáló fül. Azonos darabot ismerünk a kaszaperi temetőből és hasonló a Makó-mezőkopáncsi temetőből (20. kép 8).⁴⁵

A templom főhajójában, az V/A szelvényben egy fiatal női csontvázon (18. sír) három darab sima bronz karikagyűrűt találtunk. Az egyik a jobb kezén, kettő a bal kezén volt. Hasonlót figyelhettünk meg a Tisza-ugon talált fiatal nő sírjában. Itt a jobb kézen három, a bal kézen két egyszerű kialakítású karikagyűrű került elő.⁴⁶ A vértesszentkereszti 37. és 38. számú sír bal kezén szintén egyszerű karikagyűrűt találtunk (20. kép 9). Ugyanilyen egyszerű, sima karikagyűrűt tártak fel a kaszaperi, Makó-mezőkopáncsi, salgótarjáni és pakonyi középkori temetőkben.⁴⁷

Leletismertetésünket egy nem sírleletből származó, a kolostor déli kerengőfolyosójának feltöltéséből előkerült könyvkapoccsal záránk. Bronzlemezből vágták ki és hajlították egymásra. Négyzetes formájú, 3,5 × 2,2 cm nagyságú. Felső díszített lapja 4 mm-el hosszabb, mint az alsó. Díszítése akantuszlevelekből kialakított. Bal oldalán két aklaszeget helyeztek el, mellyel a könyvborítóhoz erősítették. A másik oldalán egyszerű kampót alakítottak ki, mely a könyv összekapcsolására szolgált.

⁴⁴ Bálint A., i. m. 17., LXXIII. t. 4.; Bárányiné Oberschall M., i. m. 6., III. t. 3/a.; Banner J., i. m. XIX. t. 7, 9, 14.

⁴⁵ Banner J., i. m. 160., XIX. t. 21–22.; Bálint A., i. m. 17., LXXIII. 11–13.

⁴⁶ Szabó K., i. m. 54–55.

A díszítmény jellege alapján a XVI. század elejére tehetjük (20. kép 10).

A vértesszentkereszti sírok datálását⁴⁸ elsősorban az analógi-anyag segítette elő. A különböző helyről előkerült, sokszor teljesen azonos viseleti darabok arra utalnak, hogy a XV–XVI. századra jellemző viselet országosan elterjedt, inkább a módosabb rétegek körében. A díszítmények kialakítása ötletes, ízléses, viszont fenntartásuk problémát jelent, mert rossz minőségű anyagból készültek.

Összefoglalás

Vértesszentkereszt régi okmányainkban „Santa Crux” vagy Santa Crux de Wirthis néven szerepel. Az első okleveles adatunk alapján 1146-ban már egy kisebb jellegű monostor állott Vértesszentkereszten. A II. Géza uralkodását követő időkben hosszas párharcok dúltak az országban. A királyi hatalom csak III. Béla idején erősödött meg. Egyes politikájával a központi hatalmat megerősítette, és a pápa politikáját szolgáló külpolitikáját előtérbe helyezte. Mindkét felesége francia származású volt. Második felesége Capet Margit (1186-tól), II. Fülöp Agost francia király testvére. Párizsból nagy kísérettel érkezett. A királyi udvarban meghonosodott a francia műveltség. III. Béla művészetpártoló uralkodó volt, és uralkodásának idején az építészetben is nagy lendület következett be. Az ő idején indultak el az építkezések Vértesszentkereszten. Ebben az időben a Csák nemzetség Kisfaludy ágából származó II. Ugrin magas egyházi méltóságokat töltött be. Zágrábi püspök volt 1185-ben, 1188–1203 között győri püspök és halála előtt pár hónappal elérte a legmagasabb egyházi méltóságot, az esztergomi érsekséget.⁴⁹ Minden bizonnyal az ő személye kapcsolatba hozható a vértesszentkereszti építkezésekkel. A munka azonban egy időre megszakadt. Két ok játszódhatott közre egyrészt lehetséges az anyagi tényező, de még inkább fennállhat stílusváltozás kérdése. A román kori épületre jellemző zömökebb, tömörebb kiképzési módot kezdi felváltani a gótikára jellemző felfelé nő, magasságok felé törő új építészeti mód. Templomunk esetében ez főleg a faragott kőanyagban jelentkezik. A feltárás során találtunk gótikus ízü bimbós oszlopfejeket, de ezek a templom felső régiójából származnak. A templom alapozásától lábazatának felső síkjáig, beleértve a pillérek lábazatát is, a XII. század utolsó negyedében épült meg. A többi része a XIII. század első évtizedeiben nyert teljes befejezést. II. Honorius pápa 1226-ban egy dézsmaperben közvetítő megbízást adott a kolostor apátjának. Ekkor a templom már állhatott. Az első, a templomra közvetlenül vonatkozó adatunk 1231-ből származó végrendeletből ismert, Szent Kereszt egyháza melletti földterületet említi. A XIII. század elején számos helyen folyt építkezés az országban. Ekkor építik a II. kalocsai székesegyházat Pannónhalmán Oros apát építkezései folynak Karcán egy lombard és francia hatásokat mutató műhely dolgozik.⁵⁰ Ócsán is építkeznek. Ezekre az építkezésekre az esztergomi műhely hatással volt. Vértesszentkereszten azonban gondolnunk kell a XII. századi munkára, amelyek az alaprajzi elrendezésben érvényesülnek. A II. kalocsai székesegyház alaprajzában szerepe volt Vértesszentkeresztnak.

Templomunk szentélymegoldása kivételt képez a hazai-bencés templomaink között. A négyzetes belső térből egy főkaréj, a déli–északi oldalán egy-egy oldal-karéj nyílik, a két utóbbi a főkaréjjal nem egyenrangú. Heves megyében a tarnaszentmáriai XII. századi falusi

⁴⁷ Banner J., i. m. 162., XII. t. 11.; Bálint A., i. m. 18., LXXIII. t. 10.; Bárányiné Oberschall M., i. m. 6., III. t. 2/b., 10. X. 5.

⁴⁸ Az összes sírok feltárása nem történt meg. A kolostor területén még számos temetkezésre számíthatunk.

⁴⁹ Karácsonyi J., i. m. 295.

⁵⁰ Valter I., HOMÉ 8 (1969) 116.

templom szentélymegoldása hasonló elrendezést mutat. Itt is egy főkaréj és két kisebb oldalconcha található. A két oldalconcha azonban kívülről négyzetes kialakítású.⁵¹ A megjelent irodalomban általában mint legközelebbi analógiája a II. kalocsai székesegyház szerepel. Több részletképzésben, történeti összefüggéseiben és alaprajzi vonatkozásaiban is közel áll templomunkhoz. Szentélymegoldása azonban kápolnakoszorús.

Franciaországban, Aquitania területén, a périgord-i iskola építkezései közé tartozó angoulême-i Saint Pierre (1101–1128) — a cahors-i Saint Étienne (1119) katedrális, valamint a solignac-i (1143) templom szentélyéhez hasonló elrendezést mutat szentélyünk.⁵² Az e csoportba tartozó templomokat elsősorban a sajátos bizánci jellegű kupolás térlefedés jellemzi. A mi számunkra nem ebből a szempontból fontosak, hanem egy másik vonásuk, hogy a szentélykörüljáró ezeknél nem található meg. Az angoulême-i katedrális kereszthajós, szentélyéből négy, kereszthajójából pedig egy-egy apszis nyílik. A solignac-i templom szentélyéből három apszis, a kereszthajójából egy-egy apszis nyílik. A cahors-i katedrális kereszthajó nélküli, a szentélyén három apszist képeztek ki. Az apszisok minden esetben egyenrangúak, és ebben eltérnek a vértesszentkereszt szentélykialakítástól.

Az említett analógiák a XII. századból származnak. Jól példázják, hogy a Franciaországban elterjedt szentélykörüljárós szentélytípus mellett egy másik csoport is kialakult, ahol ez nincs meg. Ehhez a csoporthoz kapcsolódik a mi templomunk szentélymegoldása is.

A templom nemcsak a szentélyképzésben, de más alaprajzi vonásokban is eltér a hazai bencés építészeti gyakorlattól. A háromhajós megoldás keleten egy kissé kiugró kereszthajóval bővül, amelynek két félköríves apszisa nem esik a mellékhajók tengelyébe. A kereszthajó és főhajó találkozásánál négyezeti torony emelkedik. A kereszthajó nyugati szögleteiben egy-egy csigalépcső található, melyek az oldalkarzatokra vezettek. A nyugati oldalon elmaradt a homlokzati tornypár és az urasági karzat is. Ha ezeket az építészeti jellegzetességeket figyelembe vesszük, ténylegesen a II. kalocsai székesegyház (kereszthajó, sarkában nyugaton csigalépcsők, négyezeti torony, nyugati tornypár hiánya) és a gyulafehérvári II. székesegyház (négyezeti torony, kereszthajó) alaprajza

áll legközelebb hozzá. Kereszthajós kialakítást találunk az ócsai és kisbényi templomoknál. Oldalkarzatokat kevés helyen találunk Kisbényben, Harinán.

Az apátság anyagi helyzete a XV. században erősen megromlott, ez mind a történeti adatokban, mind az építkezés minőségében jól tükröződik. Miklós apát 1419-ben a Győr és Komárom megyei nemesség Tatán tartott nádori gyűlésén tiltakozott a monostor birtokrészeinek eltulajdonítása miatt. A helyzete még súlyosbodott a XV. század vége felé. Ekkor már az épület erősen pusztulásnak indult. Újlaki Miklós, a boszniai király a pápa beleegyezését kéri, hogy a pálos szerzetesek vehessék át (1475). A pálosok nem vették át, mert 1478-ban Mátyás király újabb folyamodványt írt a pápához. Ebben leírta, hogy alapításakor költséges építkezésekkel emelték, és épületekkel, javadalmakkal ellátták, de az idők folyamán annyira elpusztult, hogy szinte földszintig rom. Jövedelmei nagyon megfogytak. Évek óta nincs benne szerzetes, sem mise, semmiféle istentisztelet. Kéri, hogy a fehérvári város falain kívül levő Szent Margit tiszteletére szentelt dominikánus kolostorba bekebelezze.⁵³ Tehát ebből az adatból kiderül, hogy a kolostor 1478-ban romos állapotban volt, ez a román kolostorra vonatkozik. Ezt az ásatás eddigi eredményei is igazolták. Mátyás király kérelmét a pápa teljesítette, és ezzel az apátság a bencések számára elveszett. A gótikus kolostor építkezéseit már az új rend végezte, a XV. század utolsó évtizedeiben. A XVI. század elején kisebb átalakításokat végeztek a kolostoron. Ezt jelzik a befalazott bejáratok, új bejáratok kialakítása, padozatok kiképzése és a keleti oldalon egy toldaléképület, valamint a XVI. századi faragott részletek. A kolostorban az élet a török időben szűnt meg.

A templom újszerű alaprajzi megoldása és a részletek sok esetben egyéni, gazdag, változatos kialakítása esetleg egy önálló műhelyt is feltételezhetne. Egyelőre azonban még a régészeti feltárások nem fejeződtek be. A nagyszámú faragottkőanyag feldolgozása folyamatban van. Azt megállapíthatjuk, hogy szobrászati részleteiben a francia, a lombard, a német hatás egyaránt megtalálható, és ez ötvöződik a magyar faragó művészet jellegzetességeivel. A templom egyesíti magában a XII–XIII. századi építészeti megoldásokat és díszítő jelleget.⁵⁴

A. Kozák Éva

LE DÉGAGEMENT DE L'ÉGLISE ROMANE DE VÉRTESSZENTKERESZT

Résumé

L'abbaye des Bénédictins en ruines dans le massif du Vértes est un monument historique unique de l'architecture romane hongroise. Par l'ordonnance de son plan et sa sculpture décorative très variée et richement travaillée, l'église occupe une place importante parmi les monuments de Hongrie.

Chargés par l'Intendance Nationale des Monuments Historiques, nous avons effectué, en 1964, 1965, 1967 et 1969, des fouilles archéologiques précédant la réfection de l'église, au cours desquelles nous avons dégagé le corps entier de l'église, et nous avons entrepris les travaux dans le couvent gothique adossé au mur nord de l'église.

Une disposition testamentaire datant de 1146 mentionne un monastère plus modeste dont le patron était Ugrin Ier, issu de la famille Csák. C'est au temps de son successeur Ugrin II — en 1185 évêque de Zagreb, entre 1168 et 1203 évêque de Győr et en 1203 archevêque

d'Esztergom — que fut commencée la construction de l'église. La construction fut pour un certain temps interrompue, ce qui devait être dû à des considérations économiques, mais plus encore à un changement de style. A la fin du XIIe siècle l'église ne fut élevée que jusqu'à la hauteur de la base. C'est ce qu'indiquent la forme de la base de la nef, emplantée d'une manière inhabituelle, et les surfaces non travaillées de la première paire de piliers de la nef et des piliers de l'arc triomphal entre les faisceaux de piliers.

La partie la plus intéressante de l'église est le chœur d'une forme riche et dynamique, caractéristique des chœurs romans français. On retrouve ses analogies en Aquitaine parmi les constructions de l'école de Périgord (églises Saint Pierre d'Angoulême [1101–1128], Saint Étienne de Cahors [1119] et de Solignac [1143]). Leurs traits communs sont qu'elles n'ont pas de déambatoire. Dans les églises correspondantes françaises les

⁵¹ Gerevich T., i. m. 32–33.

⁵² Baum, I., Romanische Baukunst in Frankreich. (Stuttgart 1928) 281., 5. kép, 283., 4. kép, 293. kép.

⁵³ Sörös P., Pannonhalmi Rendtörténet 12.b. (1912) 266–267.

⁵⁴ Az ásatások 1964–65, 1967 és 1969-ben folytak. A kolostor területén 1970-ben tovább folytatjuk a munkát. 1964-ben a konzultáns Kozák Károly régész volt, ez úton szeretném megköszönni támogatását.

Ugyanebben az évben munkatársként dolgozott az ásatáson Bíró Szatmáry Sarolta régész. A munkában részt vett több régész, művészettörténész és építész hallgató. A dolgozatban megjelenő rajzokat Koppányné Pócsi Katalin készítette, a fotófelvételeket Király György, Mihalik Tamás és a szerző. Sedlmayr János tervező segített az építészeti részletek meghatározásánál és a rekonstrukciós problémákban.

choeurs sont de rang égal, alors que du chœur de l'église de Vértesszentkereszt s'ouvre un lobe principal plus grand, et aux côtés nord et sud une conque plus petite. Malgré cela ce sont les exemples mentionnés qui sont les plus proches du chœur de Vértesszentkereszt.

L'église possède, non seulement dans la forme du chœur, mais aussi dans d'autres traits du plan, un caractère individuel. La nef s'amplifie à l'est d'un transept dont les deux absides ne se trouvent pas dans l'axe des collatéraux. Au point de jonction de la nef centrale et des collatéraux dut s'élever une tour-lanterne. Sur le côté occidental des collatéraux, des escaliers en colimaçon ont conduit aux tribunes d'orgues latérales. Sur le côté occidental les deux tours de la façade et la tribune d'orgue seigneuriale font défaut. Considérant ces traits, ce sont les plans de la IIe cathédrale de Kalocsa et de la IIe cathédrale de Gyulafehérvár qui lui sont les plus proches.

Notre première donnée documentaire relative à l'église date de 1231. C'est une disposition testamentaire dans laquelle il est fait mention du terrain près de l'église de a Sainte Croix. Donc l'église dut déjà exister alors. Dans ces temps-là de grandes constructions étaient en cours dans tout le pays, pour la plupart relative à l'influence du chantier d'Esztergom. C'est alors que fut terminée la IIe cathédrale de Kalocsa avec laquelle notre église accuse nombreux traits identiques, non seulement par son plan, mais aussi dans ses détails sculpturaux, et c'est alors qu'eurent lieu les constructions du supérieur Oros à Pannonhalma. A Kalocsa fonctionnait un chantier accusant des influences lombardes et françaises, et des constructions étaient en cours à Ócsa également.

Les fouilles archéologiques ont permis d'établir les niveaux extérieurs et intérieurs de l'église. Dans le matériel immense des pierres sculptées mises à découverte figurent nombreux détails architecturaux de l'église. Particulièrement riches en résultats étaient les fouilles exécutées aux environs des trois portes romanes. Les détails permettaient de reconstituer les portails. Dans le pavement, dans le seuil et dans les portes on a employé du marbre rouge également. Les tuiles y trouvées ont indiqué que le toit de l'église fut plusieurs fois refait. Sont particulièrement intéressantes les tuiles émaillées polychromes qui avaient formé la toiture au

début du XIVe siècle. L'immense matériel des pierres sculptées est en train d'être classé, mais nous pouvons constater dès maintenant que dans les détails sculpturaux on rencontre tant l'influence française et lombarde que celle de l'Allemagne du sud, et qu'elles s'amalgamaient avec les caractéristiques de la sculpture de pierre hongroise.

Devant l'église un narthex gothique fut élevé au XIVe siècle, et dans la seconde moitié du XVe siècle un nouveau couvent fut construit au côté nord de l'église. Du couvent gothique nous avons dégagé jusqu'à présent les galeries méridionales et orientales du cloître et deux salles de l'aile orientale. L'abbaye était alors déjà appauvrie ce que reflète bien le caractère de la construction. L'église fut élevée dans un ordre géométrique régulier, par contre dans la construction du couvent cette exigence ne s'imposait plus si catégoriquement, et ce furent les points de vue d'une utilisation rapide et de la nécessité qui dominaient. Nous avons trouvé dans les murs des tuiles, des morceaux de marbre, des tuiles romaines et plusieurs pierres sculptées romanes. Les pierres sculptées proviennent selon toute vraisemblance du couvent roman. Pour le moment nous ne possédons pas d'autres données relatives au monastère roman. Au début du XIVe siècle des transformations mineures furent effectuées dans le couvent. C'est ce qui est indiqué par les entrées condamnées, le percement de nouvelles entrées, les pavements, et une annexe sur le côté oriental. Nous avons mis à découverte quelques détails sculptés du XVIe siècle également.

Les membres de la famille Csák ont utilisé l'abbaye comme lieu de sépulture. Nous avons dégagé plusieurs tombeaux dans l'intérieur de l'église, dans le narthex gothique et dans la galerie orientale du cloître. A ces deux derniers endroits nous avons trouvé aussi des tombeaux de brique qui datent des temps précédant la construction du couvent gothique. Les tombeaux renfermant des trouvailles et les analogies permettent de situer la majorité des sépultures aux XVe XVIe siècles.

Les travaux de dégagement ne sont pas encore terminés; nous les continuerons en 1970 sur le terrain du couvent, tout en commençant les travaux de réfection.

É. Ambrus-Kozák

A VÉRTESSZENTKERESZTI APÁTSÁGI TEMPLOM ÉPÍTÉSZETI KONCEPCIÓJA

I. A rom és kőfaragványok építészeti vizsgálata

A Kozák Éva által irányított régészeti feltárás után készült új felmérésünk, valamint a rom és kőfaragványok részletes vizsgálata után az emlék kialakulására, építészeti megoldására vonatkozó korábbi elképzelések is megváltoztak.

Mindenekelőtt bebizonyosodott, hogy a vértesszentkereszti templom nem egy, hanem két építési periódusban, ill. kétféle koncepció alapján épült. A templom első, XII. századi építési szakaszából származik a teljes alaprajz, alsó kősorai és feltételezésünk szerint a hajó nyolcszögű pillérei az állatalakos frízzel. A második, 1200 körüli fázisban a templom felmenő részeinek építése új terv szerint folytatódott, nevezetesen a vaskos pillérek helyett oldottabb pillérekötegeket alkalmaztak, a külső falak vastagságát csökkentették, és a homlokzatok egy részét falpillérekkel osztották meg. Ugyanakkor a szimbolikus jelentésű ábrázolások, de egyáltalán a figurális díszítés helyett nagyjából növényi vagy geometrikus részeket készült. A kétféle koncepció általában a lábazat magasságában válik el, úgyhogy az alsó vastagabb faltest padkaként ugrik elő, a belsőben és a külsőben egyaránt.

A templom keresztmetszetére vonatkozóan szintén új megállapítást tettünk. Bizonyos, hogy — jelen ismereteink szerint — hazánkban egyedüli példaként a templom oldalkarzatossága lehetett, és főhajójának keresztmetszete mégis bazilikális. E megoldással a templom hajójának tere rendkívül magas arányú volt, 7,0 méteres szélességéhez kb. 21,0 m magasság tartozik (1 : 3 arány).

A templom új alaprajzi felmérése világosan kimutatta, hogy a hajó és szentélynégyzet külső falai a szentély irányában kónikusan összetartanak, vagyis e terek nem szabályos négyszögek, hanem trapéz formájúak.

Hosszanti terek oldalfalainak összetartása elméletileg optikai csalódást idézhet elő, mégis kérdéses: a tér-elzáró falak alaprajzi kónikusága önmagában ad-e nagyobb térbeli mélységet? Jelen esetben ugyanis a többi építészeti elem (pillérek, faltagozatok stb.) nem a reneszánszban alkalmazott perspektíva szerkesztési módszere szerint kisebbedik. Sőt: a tér hosszirányú osztásai épp ellenkezőleg növekednek, mint azt az említett optikai hatáskeltés kívánná. A választott alaprajz magyarázatoként kétféle feltételezés merült fel:

a) törekedtek valamely mélységi hatás elérésére, de az antik építészet ilyen jellegű ismeretei és tapasztalatai közel egy évezred alatt feledésbe mentek, illetve már megváltozva éltek a románkori szerkesztésben. Hasonló „hibás” perspektíva jelentkezik a koraközépkori festészetben és a szobrászatban is;

b) másik magyarázat szerint perspektivikus, optikai hatásra nem törekedtek, hanem a kor szemlémének megfelelően valamely misztikumot „loptak be” az alaprajzba, jelen esetben például a korabeli keresztformát, tehát a hatás nem közvetlen optikai, hanem rejtett szimbolika.

Kétségtelen azonban, hogy bármely indokkal is készült az első koncepció szerinti alaprajz, az építész tudatosan vállalta a bonyolultabb kivitelezést, hiszen pl. minden egyes boltmező — az alaprajzi méretek különbözősége miatt — eltérő szerkesztést kívánt volna.

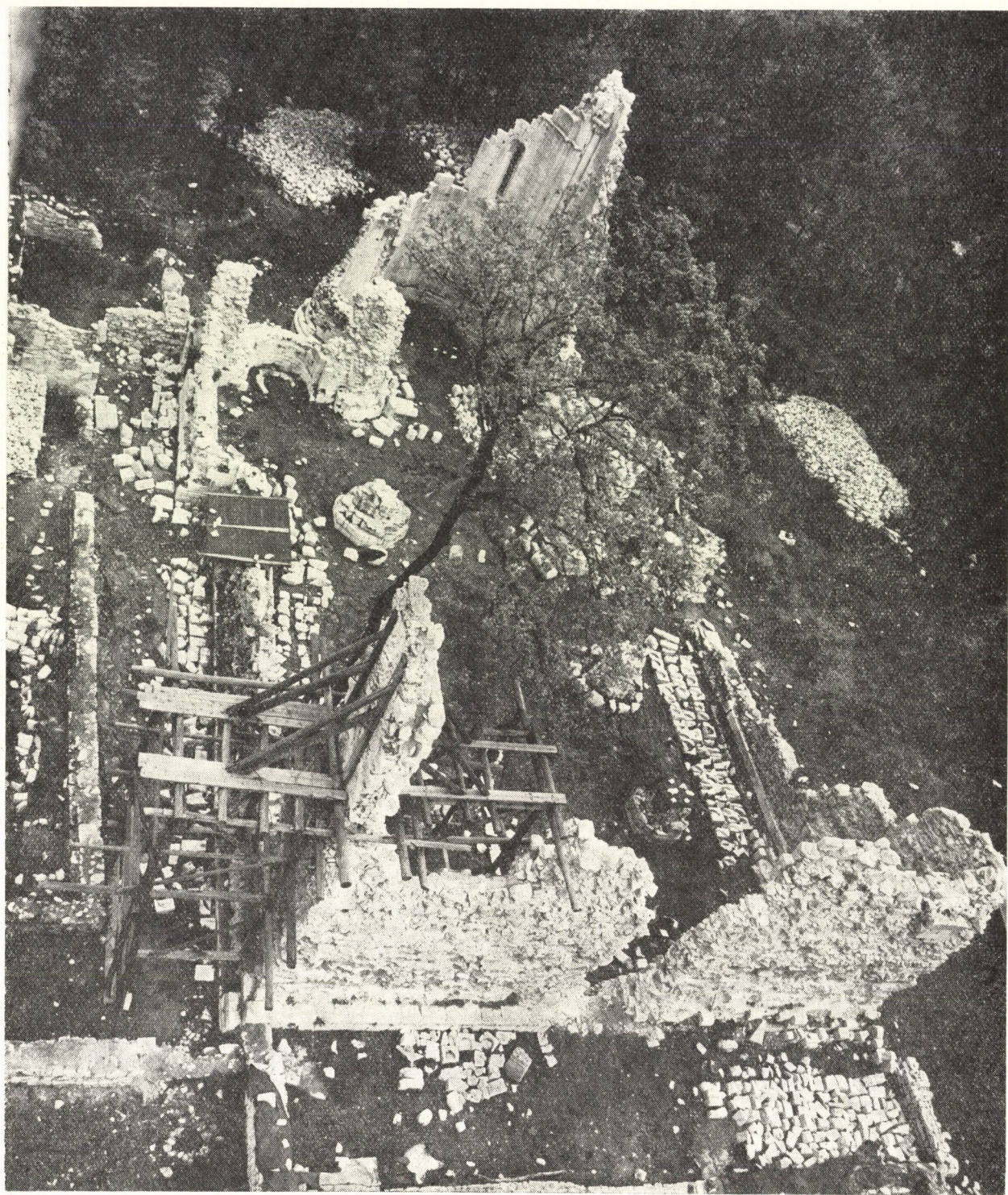
A román építészet azonban nem törekszik még olyan sablonokra, méretegyezésre és ezáltal munkamegtakarításra, amely már a gótikában, különösképpen a későgótikában az építész egyik fő törekvésevé, gyakorlattá válik.

A második építészeti koncepció — akár az első meg nem értéséből, akár újféle térhatás, ill. ideológiai célkitűzés miatt — nem veszi át maradéktalanul, illetve módosítja a felmenő részek eredeti tervét. A lábazatokig elkészült alaprajzot inkább csak mint alapot használja fel. (A kváderkövekből készült lábazati részt feltöltésben eltűntették!) A vaskos pillérek, tömör falat pillérekötegekkel, falpillér-kötegekkel feloldják, megváltozik a szobrászati díszítés is. Az emlék tüzetes vizsgálata után mindinkább felfedezhető a kétféle koncepció különbözősége, amelyhez nemcsak a felmenő szerkezetet tervezik át, hanem másféle jelentésű részeket is tartoznak.

Az építészeti faragványokat tekintve ma még bizonyossággal nem tudjuk elválasztani a XII. és XIII. századi részeket. Az attikai profilhoz hasonló lábazatok meredeksége önmagában a XII. századra utal, mégis gyanakszunk arra, hogy ezek közül több a második periódusban készült. A féloszlopok, pillérekötegek lábazatai a meglévő alapokra helyezve talán csak azért nem ugorhattak vissza a későromán profiloknak megfelelő mértékben, mert ez esetben a felmenő falak vastagsága túlságosan lecsökkent volna, és a statikai biztonságot veszélyeztetett volna. Különösen ott látszik ez a karcsúsítás megoldhatatlannak, ahol a fal vékonyítására is szükség lenne.

A szobrászati faragványoknak periódusok szerinti szétválasztása még ennél is nehezebb. A pontos elhatárolás nemcsak azért nehéz, mert több szobrász, ill. kőfaragó keze nyomát lehet felfedezni, hanem azért is, mert a részeket egy része feltételezhetően már az első koncepció kapcsán előregyártva elkészülhetett. E faragványokat csak a második periódusban helyezhették el (fejezetek, frízek, kapuk egyes részletei). E tekintetben elgondolkodtató az a megtalált boltozati borda, amelynek befalazott hátoldalán egy kapu lábazati profilja tisztán kivehető, vagyis újrafelhasználása valóban másodlagos. A figurális szobrászati részeket közül elsősorban a hajó nyolcszögű oszlopainak állatalakos fejezeit tartjuk korábbiaknak. A frízként körbe menő oszlopfők tematikája egyébként is a XII. századra utal — ahogy ezt a kutatók már régebben kimutatták.

Az emlék teljesebb megismeréséhez nemcsak a rom alapos vizsgálata, hanem a helyszínen heverő és feltárt, valamint az elhurcolt faragványok felmérése is éppúgy hozzájárult. Ismeretes volt, hogy Tatán a volt Esterházy-kastély parkjában álló Műromban sok vértesszentkereszti faragvány található, és ugyancsak ezekből készültek a csákvári parkban felállított emléképitmények is. (E veszélyeztetett objektumok anyagának egy részéből 1952-ben készült a tatai múzeum földszintjén a kőtár.) Ismeretes volt az is, hogy Szend és Dad templomaihoz is számos követ a vértesszentkereszti templomromból a XVIII. század második felében vittek el, szinte pusztán építőanyagként hasznosítva. Az ismert és ez ideig még ismeretlen lelőhelyek bejárása után az alábbi mennyiségben és helyeken található vértesszentkereszti faragvány.

1. kép. A templomrom madártávlati képe, feltárás után (Fotó: Király György)
Рис. 1. Руины церкви после вскрытия с птичьего полета (Фотография Дь. Кирая)
Fig. 1. La ruine de l'église à vol d'oiseau, après le dégagement (Photo: György Király)

2. kép. A templomrom délkelet felől, jelenlegi állapot
Рис. 2. Руины церкви с юго-востока, современное состояние
Fig. 2. La ruine de l'église vue du sud-est. État actuel

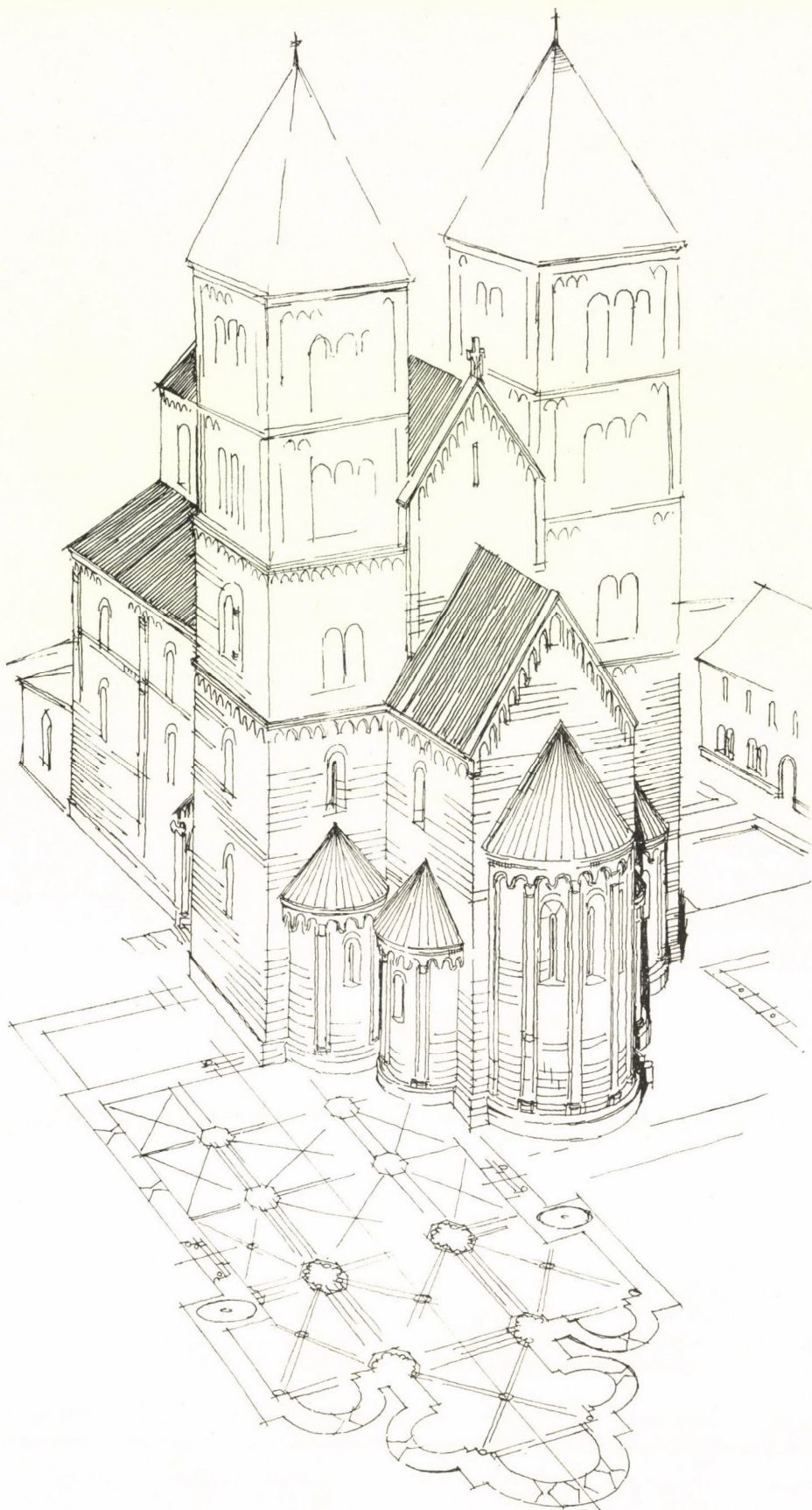
	Egyszerű kváderek kb.	Építészeti és szobrászati elemek
Vértesszentkereszt, beépítve, ill. hely- színen fekvő	2500	500
Tata, Vármúzeum kőtarában	—	71
Tata, Műromban	—	69
Szend, rk. templomban és támfalban	880	6
Dad, rk. templomban	660	3
Pusztavám, rk. templom	300	4
Pusztavám, malomban	40	1
Oroszlány, malom	20	—
Csákvárott	—	16
Székesfehérvár, Múzeum	—	1
Várgesztes, Vár kőtára	—	1
Környe, plébánia	—	1

II. Elméleti rekonstrukció

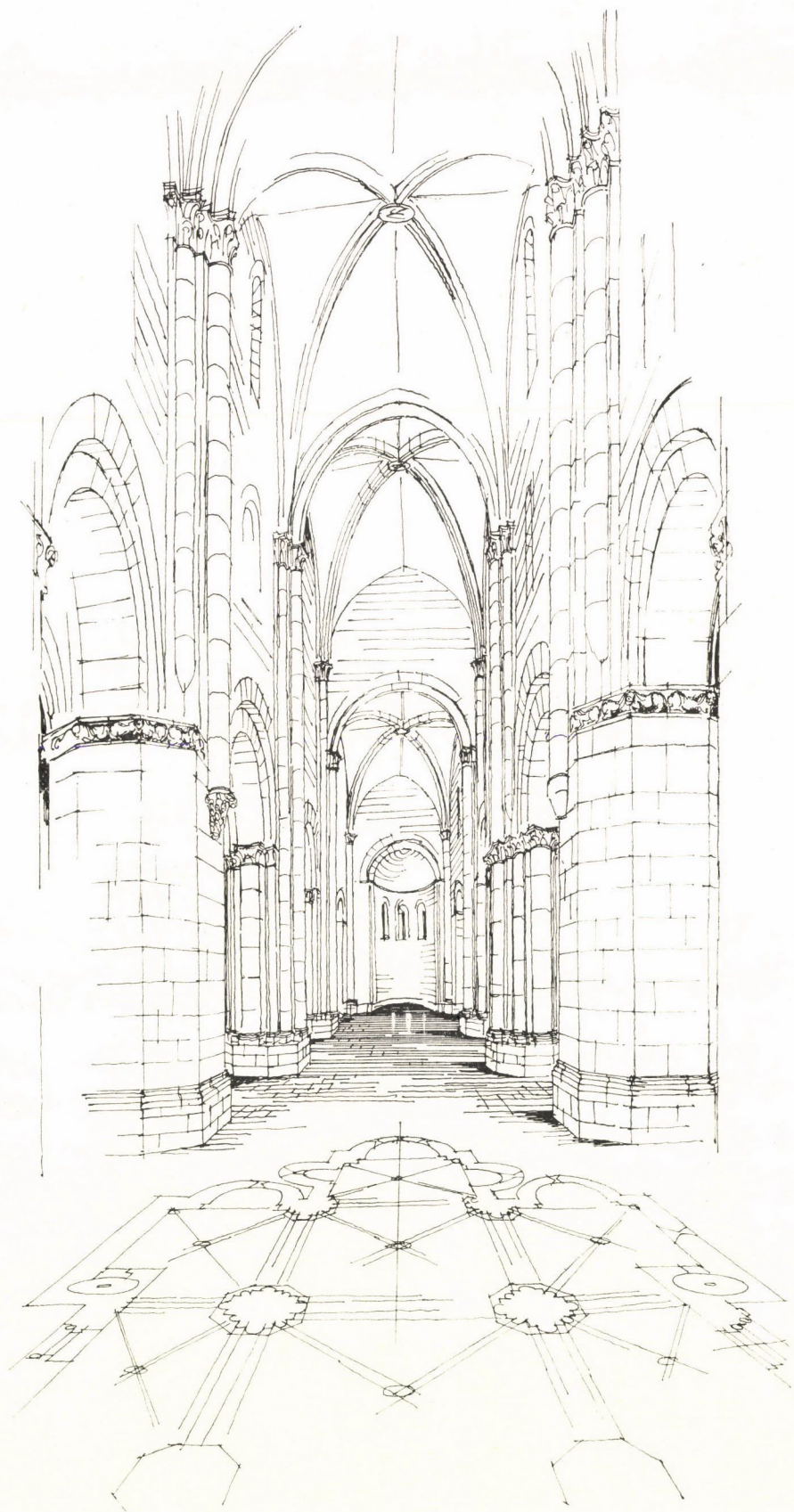
A helyszíni adatokra, kövek felmérésére és megfigyelésekre, analógiákra és következtetésekre alapozva, elkészítettük az emlék elméleti rekonstrukcióját. A templom alaprajzát tekintve „fehér folt” nincs, felépítésére, ill. keresztmetszetére vonatkozóan elegendő adattal rendelkezünk. A látszólag bizonytalan részek zömét is nagy biztonsággal ki tudjuk következtetni.

Alapvető feltételezésünk — miután nyugati torony-pár nem épült —, hogy a templom nyugati oldalán levő emeleti kváderfal az oldalkarzatok falának része. Ennek alapján csakis úgy tudjuk a templom keresztmetszetét elképzelni, hogy a főhajó bazilikális módon az emeletes oldalhajók fölé emelkedett. A főhajó világítása ugyanis egyedül a nyugati homlokzat három — szintén rekonstruálható — résablakán keresztül nem lehetett elegendő; ráadásul több nagyméretű ablakkönyöklő- és kávarabot ismerünk, amelyeket sem az alsó szinten, sem a karzat nivóján elhelyezni nem tudunk. Így tehát az oldalhajók feletti gádorfal ablakai világították a főhajót. A templom felépítésére vonatkozóan kérdésként merülhet fel, hogy a keresztházak apszisai milyen magasságúak voltak? Az alaprajz pontos egyezése, valamint a külső részletformák alapján (lábazat, falpillérek) ezek magassága azonban csakis a szentélynégyezet fülkéinek magasságával egyezhetett.

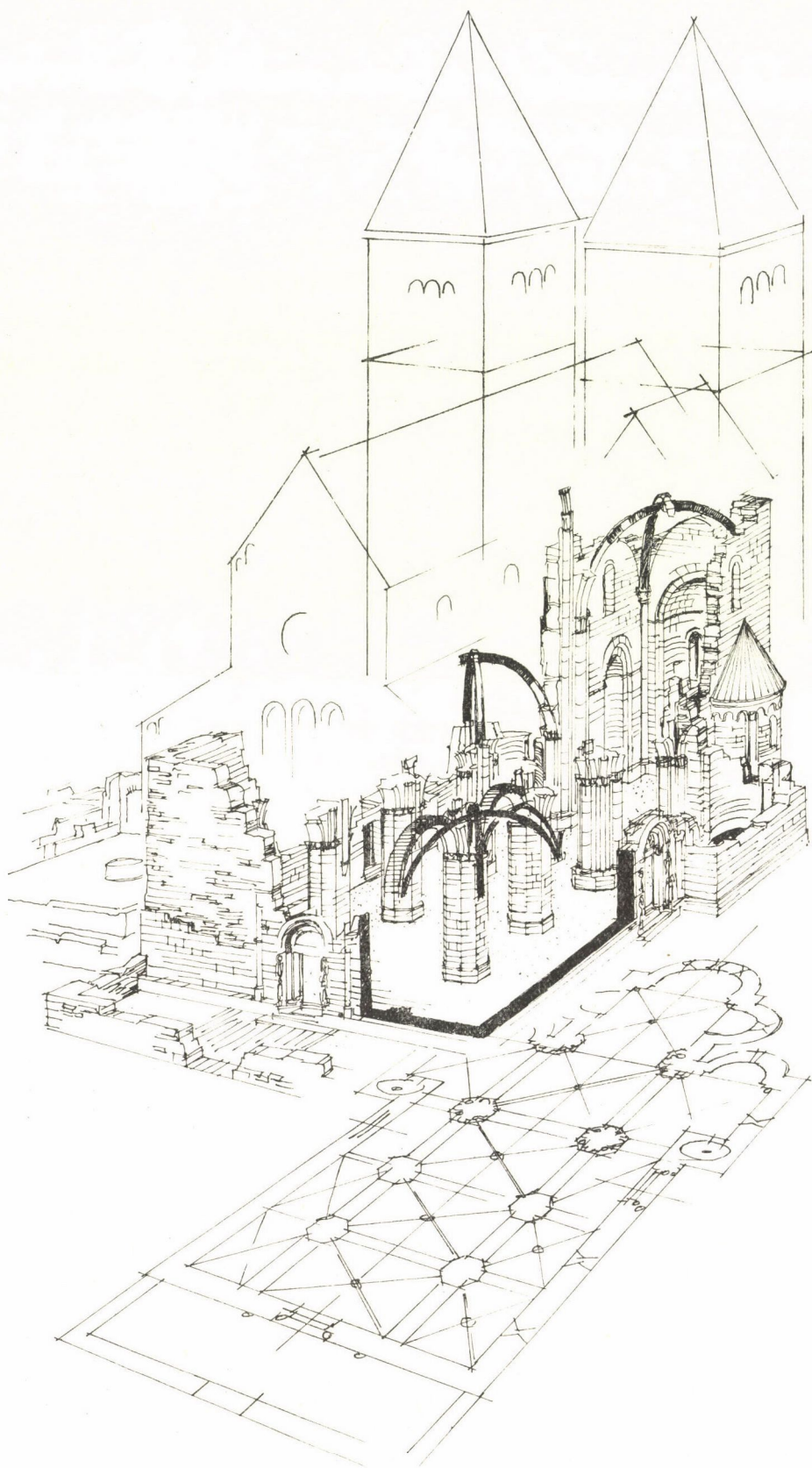
Az elméleti rekonstrukciót tekintve továbbra is bizonytalan az, hogy emléktünk egyetlen négyezeti toronnyal, avagy két keresztház fölött emelkedő toronnyal épült-e? Az alaprajz e tekintetben nem árul el semmit, hiszen mindkét megoldásban a pillérek alaprajza egyforma. Számunkra elsősorban azért látszik valószínűbbnek a keresztházak feletti toronypár, mert egyrészt alaprajzuk közelebb áll a négyzethez, mint az egyetlen

3. kép. A templomkülső elméleti rekonstrukciója
 Рис. 3. Теоретическая реконструкция внешнего вида церкви
 Fig. 3. La reconstitution théorique de l'extérieur de l'église.

4. kép. A templombelső elméleti rekonstrukciója
Рис. 4. Теоретическая реконструкция внутреннего вида церкви
Fig. 4. La reconstitution théorique de l'intérieur de l'église

5. kép. Helyreállítási javaslat
 Рис. 5. Предлагаемая реконструкция
 Fig. 5. Réfection proposée

négyszeti torony esetében, másrészt van egy XVIII. század közepéről származó adat, amely tornyok bontásáról beszél. Egyelőre természetesen nem zárható ki a négyszeti torony sem (ilyen volt Gyulafehérvárott), de ismerünk több bencés templomot, amelynél megtalálható a keresztházak feletti toronypár (Murbach, Como stb.).

III. A helyreállítási terv ismertetése

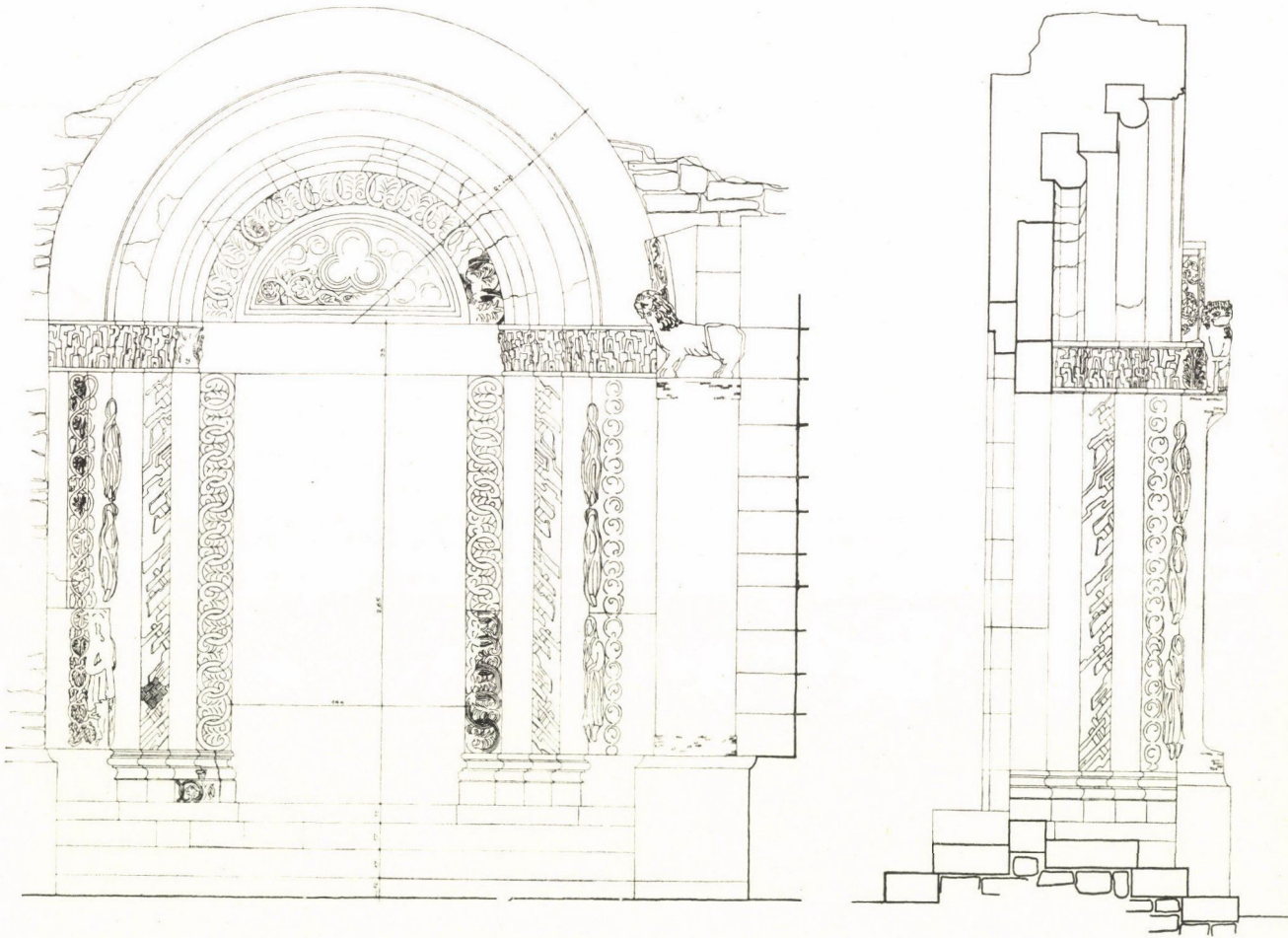
A terv lényege: részleges anastylosis megvalósítása. A tervekben javasolt kiegészítésekkel a műemlék mai

tömege hozzávetőlegesen a duplájára növekszik, amely végeredményben — gondolati kiegészíthetőségében, értelmezhetősége szempontjából — még ennél is többet jelent. Az anastylosis megvalósítása, tervezett mértékű helyreállítás azonban csakis az összes fellelhető és visszahelyezhető faragvány birtokában lehetséges. Eredeti darabok nélkül vagy nagyszámú másolattal a kiegészítés értelmét veszti, és helytelen lenne.

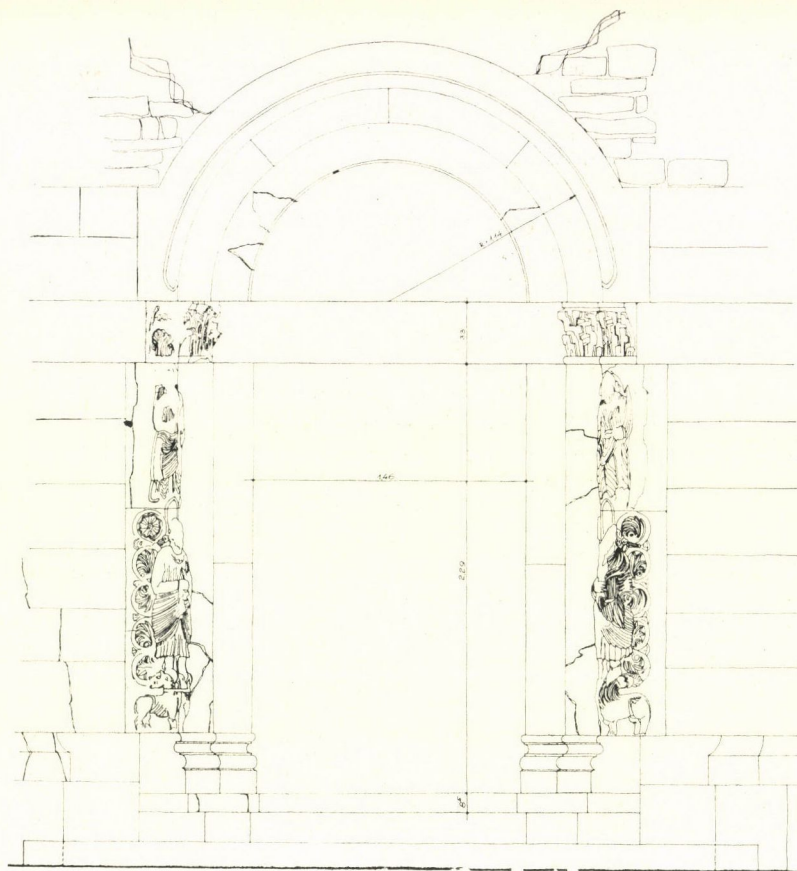
A kiegészítések nagyobbára csak statikai, ill. alátámasztási szükségességből és falkoronák védelme miatt készülnek. Helyenként azonban az összefüggő építészeti

Kimutatás a helyreállított romtemplom részleteiről és falfelületeiről

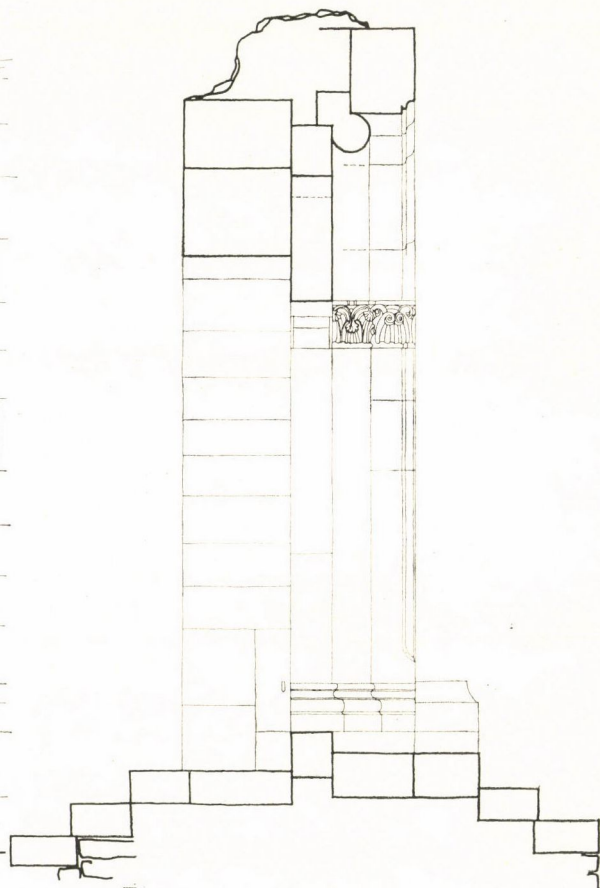
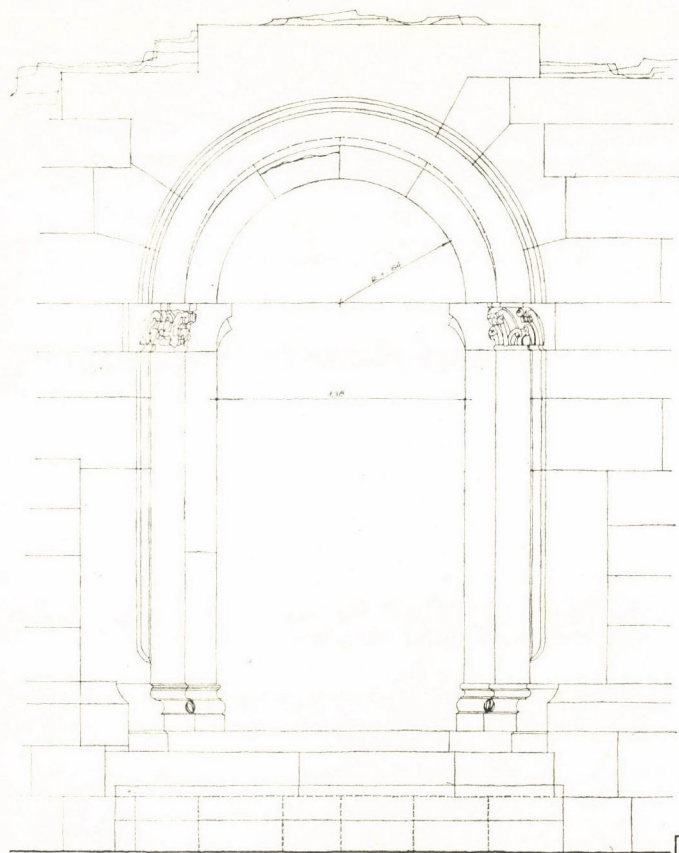
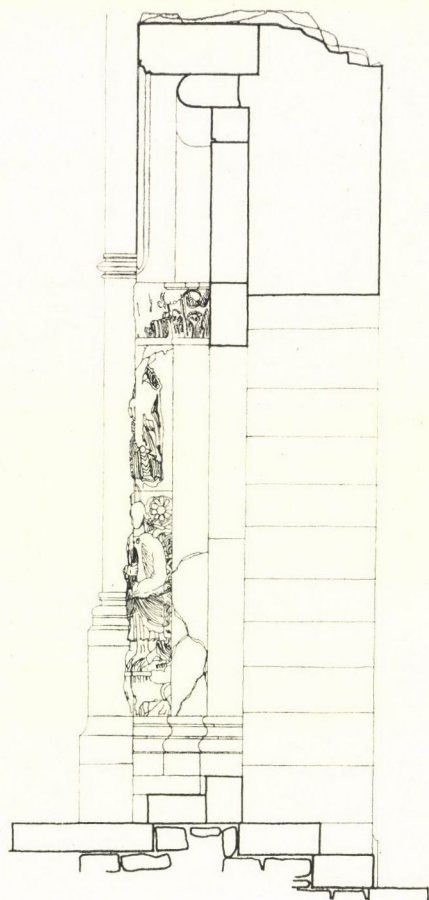
	Beépítve megvan		Visszahelyezendő		Beépíthető összesen		Tervezett összesen		Hiány		Eredeti aránya
	db	m²	db	m²	db	m²	db	m²	db	m²	%-ban
1. Építészeti és szobrászati tagozatok, ill. faragványok	180		282		462		700		238		66
2. Egyszer és kétszer ívelt felületek	1000	100	300	30	1300	130	2 800	280	1500	150	45,5
3. Sík kváderek és nyolcszögű pillér felülete	3100	310	2050	205	5150	515	9 100	910	3950	395	56,6
Összesen:	4280	410	2632	235	6912	645	12 600	1190	5688	545	55

6a) kép. — Рис. 6a). — Fig. 6a)

b)

c)

6. kép. A kapuk rekonstrukciós terve. a) Déli kapu. — b) Nyugati kapu — c) Északi kapu
 Рис. 6. План реконструкции ворот. a) Южные ворота — b) Западные ворота — c) Северные ворота
 Fig. 6. Plan de la reconstitution des portes. a) Porte méridionale — b) Porte occidentale — c) Porte septentrionale

és szobrászati tagolás miatt kívánatosnak tartottuk a hiányzó formák új felfogás szerinti kiegészítését, ill. pótlását, egyedi mintázás alapján. A külső térelzáró falak felmagasítását pedig legalább oly mértékben tervezzük, hogy a visszaállított részleteket egyrészt befoglaljuk, másrészt a templomtér gyakorlati és vizuális lehatárolását biztosítsuk (kb. min. 3,0 méteres magassággal).

Az anastylosis kapcsán a legjelentősebb kiegészítést a templom főapsziszán, a szentélynégyezetben és a szentélyfülkében tervezzük. A főapszisz és a főszentély félköríves fülkéit tetővel látnánk el, kupolákat visszaállítanánk, mivel tömegük és részleteik nagyobb hányada szintén rekonstruálható.

A szentélynégyezet boltozatát az ide azonosítható bordák és zárókő beépítésével érzékeltetjük, nevezetesen úgy, hogy az egykori keresztboltozat négy átlós íve közül csak három félfívet állítanánk fel, a szükséges kiegészítésekkel.

A diadalív pillérkötegei közül vállmagasságig kiegészítenénk az északit, amelynek hajó felőli oldalán — egy faragvánnyal — jeleznénk a főhajó pillérkötegeinek rekonstrukcióból adódó fejezetmagasságát.

Kisebb mértékű kiegészítést terveztünk a kereszt-házak lebontott tömegén, valamint a csigalépcsőkön. Ez utóbbiakat csak a lépcsőnek nem egészen egy fordulóját kitevő magasságig készítenénk el, amely helyek a templomtér alaprajzának jobb betekintésére is alkalmasak. Az északi keresztházban a szentélynégyezet boltozati jelzése szerinti megoldásban ugyancsak három félfívet helyeznénk el, amelybe eredeti bordákat és a másik meglevő zárókövet építenénk be.

A hajókat elválasztó nyolcszögű pilléreket és az ún. négyzeti pillérkötegeket a karzatíveknek nyugati falon leolvasható magasságban levő fejezetéig, illetve az azokra támaszkodó ívek indításával fejeznénk be. Különösen jelentős itt az állatalakos és növényi díszítésű pillérfők elhelyezése, amelyek pontos sorrendjének összeállítását csakis az összes darab kibontása után (hátoldalak ismeretében), valamint ikonográfiai ismeretekkel alátámasztva lehet a tervnél határozottabban rögzíteni. A déli mellékhajó nyugati fallal érintkező boltmezejében helyezzük el a mellékhajóhoz tartozó bordaelemeket, mindkét átlós ív teljes kiegészítésével.

Mindhárom bejáratú kapu elméleti rekonstrukciója megoldott, noha a faragványok jelentős hányada hiányzik. A csekély helyszíni maradvány, főként lenyomatok alapján azonban e kapuk alaprajzi mérete és helye kötött, visszaállításuk az összes részlet beépítésével, valamint semleges és új felfogású formai kiegészítésekkel lehetséges.

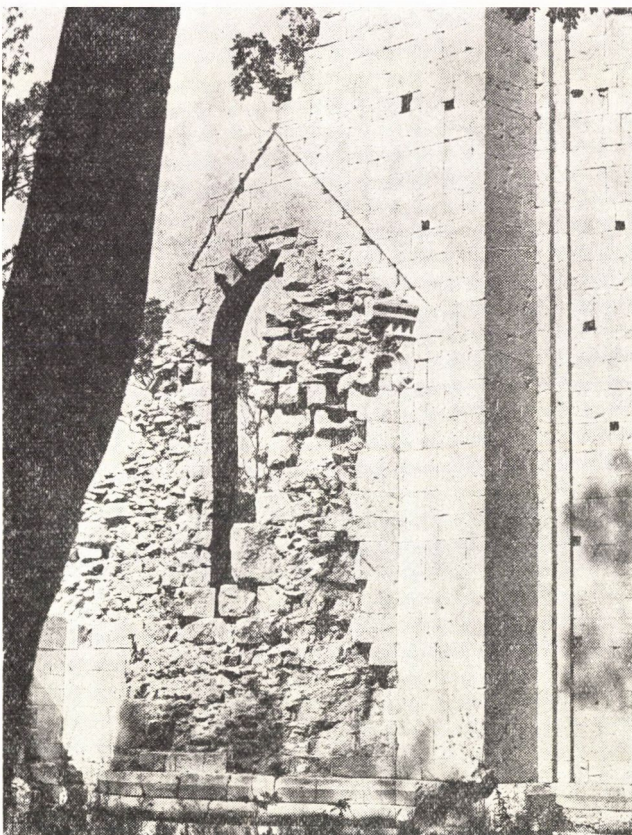
A nyugati külső, falmaggal jelentkező homlokzatot csak kismértékben burkoljuk kváderekkel. Alsó részén erre statikai szempontból szükség van, felül azonban a burkolás felesleges, ráadásul sok, más helyen vizuális szempontból szükséges eredeti darabot emésztene fel.

A tervezett helyreállítás megvalósítása után a részletek és falfelületek növekedését a mellékelt táblázat számszerűen is mutatja.

A kőfaragványok egy része a rom kiegészítése kapcsán nem építhető vissza, elsősorban a templom magasabb rétegeiben levő részletek (párkányok, ívsorok, főhajó boltozatához tartozó oszlopfejek stb.), valamint több kisebb figurális és architektonikus tagozat. E fel nem használható anyagot — a Műromban maradó faragványok kivételével — a tatai és helyszíni kőtárban kívánjuk kiállítani.

A helyreállításához és kiegészítésekhez használt anyag: műkő. Az eredeti keménymész-kötővel való megkülönböztetés többféle módon is leolvasható:

a) anyagában (keménymész-kötő — műkő);

7. kép. Déli mellékapszisz, helyreállítás előtt
Рис. 7. Южная побочная апсида перед восстановлением
Fig. 7. Abside latérale méridionale, avant la réfection

b) felületi megoldozásában (vésővel faragott — durva és kefélt);

c) színében (eredeti világossárgától közepszürkéig — új sötétebb);

d) kváder-osztásban (eredeti darabok 30—60 cm hosszúak — új felület hossza 100—120 centiméterenként osztott);

e) szerkezetében (régi falak kőburkolattal és belső törtkő falmaggal készültek, új rész régi kővel és vékonyabb műkölemezekkel burkolt belső kőbeton kitöltéssel);

f) szobrászati formaképzésben (egyszerű és gazdag növényi, ill. figurális faragványok — kiegészítés új felfogásban mintázott részletek).

A templom helyreállítás után végeredményben megtartja rom jellegét. Hasonlóképpen romterület marad a gótikus kolostor területe is, amelynek tereit előreláthatóan még védőtetővel sem tervezzük lefedni. A lehetőséghez mérten a rom körüli erdő megtartására is törekszünk.

A tervezett anastylosis a magyar műemlékvédelem egyik legjelentősebb építészeti feladata: a visszaállítások révén az emlék egykori kialakítása, szépsége, részleteinek gazdagsága elképzelhetővé válik, és méltóképpen reprezentálhatja a magyar román építészeti magas színvonalát, valamint egyúttal helyesnek vélt helyreállítási elveinket is.

Sedlmayr János

Résumé

I. L'examen de la ruine et des pierres sculptées sous leur aspect architectural

L'église de Vértesszentkereszt figure dans la littérature comme un ouvrage homogène, édifié dans la même période de construction. Un examen récent du monument historique, cependant, a démontré que l'église, construite apparemment d'un trait, fut exécutée en deux étapes, ou plutôt selon deux conceptions. On peut démontrer que le plan, la base et les piliers octogonaux de la nef furent exécutés d'une autre manière, selon la conception d'un autre maître, que les structures montantes de l'église. On peut également démontrer, même dans les détails sculpturaux, que les travaux antérieurs diffèrent radicalement des détails puritains de plus tard et de la distribution architecturale moins rigoureuse. Dans la première conception c'est un principe architectural très compliqué qui se fit valoir: l'emploi de proportions diminuées et augmentées qui a déterminé la cohésion des murs latéraux et la disposition des piliers. La structure compliquée du plan s'explique par des motifs idéologiques et par la recherche d'effets optiques (l'augmentation de la profondeur de l'espace, l'effet perspectivique) ou par une signification symbolique. Dans la deuxième conception on s'efforçait d'assimiler les dimensions et de rendre l'exécution plus facile. On a changé aussi l'aménagement de l'espace — des piliers mieux répartis et un mur montant moins épais sont élevés — en modifiant par cela aussi la signification se manifestant clairement dans les détails sculpturaux. Toutes ces modifications se conforment en Hongrie aux solutions usuelles au début du XIIIe siècle. Nous avons réussi à séparer les sculptures d'architecture des pierres sculptées, bien que la datation des détails soit, dans le cas de plusieurs morceaux, aujourd'hui encore problématique. La réfection est d'autant plus difficile que nombreuses pierres sculptées furent, dès le XVIIIe siècle, emportées à plusieurs endroits, que le monument fut utilisé ailleurs comme matériau de construction et que les détails servirent de décors d'édifice. La réunion de la plupart des pierres sculptées demande un travail laborieux, étant donné qu'elles se trouvent dans les collections lapidaires des musées ou encastrées dans les murs des pavillons ou des églises de village.

II. Reconstitution théorique

Nous avons fait la reconstitution théorique du monument en nous fondant sur les données fournies par

les lieux, sur le métrage des pierres, sur des analogies et sur des conclusions. Nous sommes arrivés au résultat que l'église ne fut pas construite à deux tours occidentales, mais avec des tribunes latérales et une coupe basilicale. Les proportions de l'espace intérieur de la nef étaient extrêmement hautes (proportion 1 : 3). Quant à la reconstitution théorique, nous n'avons pas encore pu trancher la question de savoir si l'église était construite avec une seule tour-lanterne ou avec deux tours surmontant le transept.

III. Plan de réfection

Le grand nombre de l'excellent matériel de pierres et des détails découverts permet une réfection partielle (anastylose). La reconstruction complète authentique de l'abside principale et des niches du chœur peut être réalisée, mais dans la majeure partie de l'église la partie complétée est limitée au niveau inférieur. Nous estimons nécessaire de surélever les murs latéraux dans la mesure où ils font l'effet d'un espace fermé, et la mise en valeur de certains points serait importante pour l'interprétation de la ruine, bien entendu en observant les principes posés par l'authenticité. — Il est possible de restituer les portes d'entrée et les piliers séparant les nefs, et nous pourrions compléter leurs éléments manquants par des détails sculpturaux modernes. La réfection des murs, de leur revêtement et de leur répartition serait exécutée approximativement dans une proportion de 50 à 60 p. c. par des matériaux originaux. Nous désirons distinguer les parties complétées de plusieurs façons: elles seraient faites de pierre artificielle et la surface serait travaillée d'une autre façon. Les nouvelles parties se détacheraient donc des parties originales par leur matériau, leur couleur, les joints, et les nouveaux détails par leurs formes.

L'église conservera, même après sa réfection, son caractère de ruine, malgré que la masse des restes s'augmentera avec les parties complétées environ au double. La réfection permettra au visiteur de se représenter la forme, la beauté et la richesse des détails d'autrefois de l'église. Le monument pourra ainsi dignement représenter le haut niveau de l'architecture romane de Hongrie, de même que nos principes de réfection.

J. Sedlmayr

ERDÉLYI GIZELLA

1906—1970

Ismét érzékeny veszteség érte a magyar régészet-tudományt. Eltávozott körünkől 1970. január 22-én dr. Erdélyi Gizella régész-művészettörténész, a történet-tudományok kandidátusa, az ókori szobrászat, elsősorban a pannóniai kőemlékek kitűnő ismerője és jeles tudósa.

Távozásával egy olyan típusú tudóssal lett szegényebb a magyar régészet, aki visszavonultan, csendben dolgozva kizárólag csak szakmája szeretetének és tudományunk művelésének szentelte életét. Érett korban, az ismeretek zenitjén távozott akkor, amikor a gyűjtött tudás tárházából még hosszú-hosszú éveken át meríthetett volna saját örömeire és a nemzetközi régészeti kutatás hasznára.

Erdélyi Gizella a provinciális régészeti kutatásnak talán azt a területét választotta életcéljául és tudományos feladatául, mellyel hazánkban is, de külföldön is viszonylag kevesen foglalkoznak. A pannóniai kőemlékek,

kezdve a szerény bennszülött családok kevés díszű, puritán kőemlékein és a gazdagon díszített ornamentális és figurális dekorációjú kőeken, az elhunytakról sokat mondó sírtáblákon és sírépítményeken keresztül a márványba és kőbe faragott császárképmásokig, valamennyien érdeklődési és kutatási körébe tartoztak.

A pannóniai síremlékek ornamentikája c. disszertációjában új utakat keresett a sírkövek eredetkérdésének meghatározásához. Elért eredményei hosszú időre megjelölték azt a vonalat, melyen a stílustörténeti kutatásokat folytatni lehet anélkül, hogy kizárólag a díszítőelemek figyelembevételével elszakadjon a kutató a valóságtól.

A mitológiai kőemlékek megszólaltatása révén a Pannóniában meggyökeresedett klasszikus kultuszok meghonosodásához hoztak új adatokat Erdélyi Gizella kutatásai. A kőemlékek részletes elemzésével új etnikai összefüggésekre világított rá.

Tanulmányai, melyeket a pannóniai kisbronzok köréből készített, hézaggpótlóak. A polgári triposról készített tanulmánya mintaszerű feldolgozás.

Hosszú évekig a Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Osztályának római gyűjteményében dolgozott, így természetes, hogy munkásságának gerincét a Magyar Nemzeti Múzeum emlékenyaga képezte.

Külföldi tanulmányútjainak szakmai visszhangjait azok a tanulmányok képezték, melyekben egy-egy külföldi gyűjteményben levő kőemlékkel vagy császárportréval kapcsolatos meglátásait közölte, azokat kronológiailag és művészetiileg megfelelő környezetbe helyezte.

A korábbi kutatás a római portréművészet görög-földi emlékeit csaknem teljesen elhanyagolta. Erdélyi Gizella munkásságával belekapcsolódott ezeknek az emlékeknek a felkutatásába és értékelésébe. A Hekler Antal által megkezdett munkát, melyben kimutatja a görögországi római kori kőfaragó műhelyek nagy fontosságát, Erdélyi Gizella továbbfejlesztette.

A legutóbbi évtizedekben szakmai tevékenységének helyszíne az Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészeti Tanszéke volt, ahol a hallgatóknak mérhetetlen szakirodalmi tájékozottságából mindig kiapadhatatlanul ontotta az új és korszerű ismereteket.

Erdélyi Gizella halálával pótolhatatlan szakember távozott körünkől. Emlékét a magyar régészettudomány, a Magyar Nemzeti Múzeum és az Eötvös Loránd Tudományegyetemen mellette dolgozó kollégák híven megőrzik.

B. Thomas Edű

Erdélyi Gizella művei

A pannóniai síremlékek ornamentikája. (Eger 1929) 56 p. A polgári ezüst tripos. Függelék: Keresztpántos bronztripsok és tripostöredékek a Magyar Nemzeti Múzeumban. Arch. Ért. 45 (1931) 1—28.

Bacchikus jelenettel díszített bronzkorsó a Magyar Nemzeti Múzeumban. Arch. Ért. 46 (1932—33) 39—43.

Aeneas menekülése. Római dombormű a székesfehérvári múzeumban. Arch. Ért. 47 (1934) 49—55.

Római bronzszobrocák Óbudáról a Magyar Nemzeti Múzeumban. Arch. Ért. 48 (1935) 103—113.

Lucius Verus üvegportréja. Arch. Ért. 50 (1937) 81—84. Hadrianus portréja Athénben. Arch. Ért. 51 (1938) 113—116.

Magyarországi római síremlékek. Búvár 1939. 791—792. Hekler Antal irodalmi munkássága. Arch. Ért. 1940, 116—123.

Római istenszobrok a Nemzeti Múzeumban. Búvár 1940. 488—490.

Constans császár bronzmellképe. Búvár 1941. 418—420. A szónyi Dolichenum leletei és a kömlődi bronzlemezek. Búvár 1942. 269—271.

Jegyzetek a pannóniai mitológiai domborművekhez. MM 1947. 7—13.

Az antik arcképszobrászat emlékei Görögországból és a görög keletről. *AntH* 1 (1947) 25—38.
 Antik emlékek egy magyar gyűjteményből. *AntH* 2 (1948) 48—69.
 Médea-ábrázolás a Székesfehérvári Múzeum egyik kő-emlékén. *AntH* 3 (1949) 82—85.
 Pannoniai római sírtáblák mitológiai jelenetekkel. *Arch. Ért.* 77 (1950) 72—84.
 Kőemlékek. *Intercisa* I. AH XXXIII (1954) 143—149.
 Steindenkmäler. *Intercisa* I. AH XXXIII (1954) 169—231.
 (Fülep Ferencel) Kőemlékkatalógus. *Intercisa* I. AH XXXIII (1954) 233—276.
 (Fülep Ferencel) Katalog der Steindenkmäler. *Intercisa* I. AH XXXIII (1954) 277—332.
 Rómer Flóris jegyzeteiből. *RDolg* 1 (1958) 49—56.
 Adatok a pannoniai sír-aediculákhoz. *Arch. Ért.* 88 (1961) 184—191.
 Római kőemlékek Gyermelyről. *RDolg* 3 (1961) 27—35.
 Herakles és Alkestis. Római dombormű a győri múzeumban. *Arrabona* 3 (1961) 5—15.
 Herakles und Alkestis. Ein mythologisches Relief im Museum von Győr. *Acta Arch. Hung.* 13 (1961) 89—96.
 Római művészet a császárkorban. *RDolg* 6 (1964) 54—86.
 A Hippolytus relief from Szöny. *Acta Ant. Hung.* 14 (1966) 211—223.

Római művészet Pannoniában. *Művészeti Lexikon* IV (1968) 125—137.
 Über römische Grabmäler in Pannonien (Vortrag, gehalten im Celje am 26. Mai 1967) *RégDolg* 10 (1969) 40—54.
Fontosabb ismertetések
 Noll, R., Kunst der Römerzeit in Österreich. *Arch. Ért.* 80 (1953) 170—172.
 Matz, Fr., Ein römisches Meisterwerk. Der Jahreszeitensarkophag Badminton — New York. *Arch. Ért.* 86 (1959.) 235—236.
 Pallat, L., Richard Schöne, Generaldirektor der königlichen Museen zu Berlin. Ein Beitrag zur Geschichte der preussischen Kunstverwaltung 1872—1905. *Arch. Ért.* 87 (1960) 255—256.
 Jantzen, U., Griechische Griff-Phialen. *Arch. Ért.* 87 (1960) 255.
 Rumpf, A., Stilphasen der spätantiken Kunst. *AT* 8 (1961) 136—142.
 Fuchs, W., Die Vorbilder der neuattischen Reliefs. *Arch. Ért.* 89 (1962) 122—124.
 Továbbá a *DissPann* kötetek ismertetései az *Arch. Ért.*-ben.
 A. Neumann, Die Skulpturen des Stadtgebietes von Vindobona — M.-L. Krüger, Die Rundskulpturen des Stadtgebietes von Carnuntum. *Arch. Ért.* 97 (1970)

FRANZ HANČAR

1893—1968

Euráziát a steppe egységbe fűzi. A rajta élő kultúrák sokkal közelebb állnak egymáshoz, mintsem a sok háború gyűlölködése után sejthetnők. A nemzeti tudományok kialakulása idején gyakran megfélekeztek erről az egységről, s a részek értelmét önmagukban keresték. Csak kevés, nagy ember őrizte meg a kontinens hatalmas egységét, s közülük is külön megbecsülés jár idősebb kortársunknak, a nemrégien meghalt Franz Hančarnak. Élete példa és tanulság.

Példája annak, hogy Euráziában bárhová vet is a sors, otthonra találunk, magunkra ismerünk, még leg-távolabbi zugában is. Ez történt Hančarral is. Alsó-ausztriai parasztfiú volt, és még gyermekkorában szerette meg a földet, az állatot, a mindenben győzedelmeskedő kétkézi munkát. Ez a gyermekkor nyomta rá bélyegét egész későbbi munkásságára. Az első világháborúban mint fiatal tűzértiszt (élete végéig szálfaegyenesen járt!) került fogságba a távoli Uralba, s itt, hogy kibetűzhesse az újságoknak hazájáról szóló híreit, megtanulta az orosz nyelvet.

Fogsága után a bécsi egyetemen a legjobb mesterek nevelték gazdaságtörténetre, művészettörténetre és régészetre. W. Schmidt, J. Strzygowski és O. Menghin tanítványa volt. Menghin Euráziát átfogó munkássága vonzotta a fiatal embert, s mivel tudott oroszul, ő lett az összekötő a két világ között: a latinbetűs Nyugat és a cirillbetűs Kelet közt. Valóban egész életében — még a legnehezebb, szovjetellenes időkben is — ezt tekintette feladatának.

Ime az eurázsiai sors. Egy fiatal tűzértiszt, mit sem tudva a múlt nagy távlatáról, elsodródik az Uralba, s azzal, amit ott tanult, mindannyiunk tanítómesterévé válik. Ne vitázzunk a sorssal, ne tegyük fel a kérdést: „és ha a vak véletlen nem veti hazájától messzire?”, mert a kérdés így értelmetlen volna: odakerült s ott is megtalálta paraszti őseinek állatait, ott is megtalálta a földműves munkát, a kétkézi alkotással töltött minden napokat. Ezeken fellelkesülve még korábbi időkbe merész-kedett, s nagy képességgel élte bele magát a megelőző korokba, amikor még nem voltak állattenyésztők az emberek, csak vadászok, amikor még nem művelték a

földet, hanem csak bogyóit, gyökereit, gyümölcseit gyűjtögték. Síríg tartó barátság fűzte őt össze éppen tudományos munkásságuk közös törekvései miatt A. M. Tallgrennel, a finnel, az Eurasia Septentrionalis Antiqua megalapítójával.

Egykori tanítványai, a Mester életművének méltatói is úgy látták, hogy Hančar hatalmas tudományos munkásságával négy nagy területen alkotott nagyot (lásd: *MAGV. XCIX.* 69 : V—IX). Ime:

Minden munkájának alapja a régi gazdaságtörténet volt (az állattenyésztés kezdetéről írt munkái, a lórol írt monumentuma, a nomád élet különböző jelenségeit felölelő dolgozatai s végül a szkíta aranyekéről írott gyönyörű munkája, amely korokat és kultúrákat fog át és mitológiai távlatokba torkollik). — Gazdaságtörténeti érdeklődéséből szervesen következett társadalomtörténeti munkássága (pl. az őskorok utolsó szakaszainak Vénusz-szobraitól írt tanulmánya, az ősember építkezéseiről való értekezése, azután a szkíták és a sámánhit kapcsolatairól írt alapvető munkája stb.). Nem ragadt bele az anyagba (nem volt ásató régész sohasem), hanem élénken figyelte a kultúra vetületét a művészetben és a jelkép-világban (főként az eurázsiai állatstílus kérdései foglalkoztatták a Kaukázustól Belső-Ázsiáig), s végül mindezeknek rendkívül világos rendszerbe foglalását, a rendteremtést kísérte meg számos munkájában (pl. a szkíta kutatásprobléma stb.).

Munkásságának jegyzékét hálás tanítványai állították össze posztumusz munkájának mellékleteként (ezt az eurázsiai nomádok építkezésmódjának és szőnyegművészetének szentelte: Wien, 169. Mitt. d. öst. Arb. gesch. für Ur- und Frühgesch. Bd. XX. Heft 1—6). E kötet előszavában H. Mitscha-Märheim búcsúzik a Mestertől. Tanítványai szerte a világban megbecsült stallumokban folytatják munkáját. Mondják, hogy feledhetetlen professzor volt, előadásai majdnem baráti légkörben folytak, de óriási anyagot hoztak a hallgatóknak, s ezt meg is követelte tőlük: felelősnek érezte magát neveletésükért. Ő maga is ilyen kemény munkával érte el eredményeit: „sohasem írtam meg azt, ami a tények feletti álmódoszá-somban vonzón és csalogón szép szintézisnek tűnt,

hanem csak azt, mi lelkiismeretes, gyakran igen-igen fárasztó forráselemzéssel, lépésről lépésre való fegyelmézett munkával kibontakozott."

Halála után özvegye egy bélyegzőt készíttetett egyik kint élő kiváló honfitársunkkal, és Hančar könyvtári és kéziratosságot ezzel pecsételte le. A felirat: In memoriam Dr. Franz Hančar — s egy leroskadó ló képe

BESZÁMOLÓ

A MAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULAT 1969. ÉVI MŰKÖDÉSÉRŐL

Társulatunk történetében az elmúlt esztendő sokáig emlékezetes marad, két okból is. Először is azért, mert Budapesten tartotta ülését a XXII. Nemzetközi Művészettörténeti Kongresszus, és ebben — természetesen — Társulatunk tagságának jelentős része, közvetlenül vagy közvetve, érdekelt volt; másodszer pedig azért, mert az Éremtani Szakosztály vezetősége több tagját tisztességüktől fel kellett függeszteni, és helyükre egy Ideiglenes Intézőbizottságot kellett állítanunk. Az Éremtani Szakosztály helyiségei, rendőri vizsgálat következtében, több hónapra keresztül zárva maradtak.

Annak ellenére, hogy az Éremtani Szakosztály ügye a Társulat egészének a felelősségét is jelentette, mégis sikerült elkülöníteni, és ezzel a Társulat többi szakosztálya nyugodt működését biztosítani.

A Társulatot súlyos veszteségek érték az elmúlt esztendőben olyan kiváló és korábban vagy újabban is igen aktív szerepet betöltött tagtársak elhunytával, mint Mihalik Sándor, Genthon István és Mihályi Jenő Ernő. (Genthon István az egri vándorgyűlés második napján költözött el körünkől.) Emléküket kegyelettel megőriztük.

A január 29-én megtartott közgyűlésünkön Oroszlán Zoltán professzor elnöki megnyitó előadásában méltatta a százéves Archaeologiai Értesítőt. A közgyűlés elfogadta a főtitkári beszámolót, valamint a pénztáros és a Számvizsgáló Bizottság jelentését, és választás útján sor került a Számvizsgáló Bizottság és a lépelő választmányi tagok helyének betöltésére. Április hó 9-én, a Magyar Tanácsköztársaság idejének 50. évfordulója alkalmával megtartott ünnepi ülésünkön Oroszlán Zoltán mint aktív kortárs emlékezett meg a Tanácsköztársaság múzeum-politikájáról.

Az 1969. évi vándorgyűlésünket a Heves megyei Múzeumok Igazgatóságának meghívására május 29-én, 30-án és 31-én Egerben rendezhettük meg. Az ünnepélyes megnyitó ülésen, továbbá a két szekcióban, a régészeti és a művészettörténetiben megtartott 9 előadás mellett a város műemlékeinek, múzeumának és kiállításainak bemutatására, majd a harmadik nap a környék műemlékeinek bejárására nyílt nagyszerű lehetőség. Ez a vándorgyűlésünk is gazdag programjával és figyelemre méltó tudományos eredményeivel méltóképpen képviselte a Társulat célkitűzéseit és hagyományait. A szíves vendéglátásért, a vezetőség nevében, ezúttal is köszönetet fejezem ki dr. Lendvai Vilmosnak, Eger Város Tanácsa VB elnökének, valamint dr. Bakó Ferencnek, a megyei múzeumok igazgatójának.

A Társulat egyébként tavaly 10 felolvasó ülést tartott. A szakosztályok közül a régészeti 2, a művészettörténeti 4, az iparművészettörténeti 3, az éremtani pedig 5 ülést tartott. A régészeti szakosztály egyik ülésén 7 előadás szólt be az 1967—68. évben végzett ásatásokról. Az előadások szakmai megosztásban a következőképpen összegezhetők: régészeti 20, művészettörténeti 16, iparművészeti 4 és éremtani 5. E számok némi visszacsúszást mutatnak az előbbi évekhez képest. A tartalmat illetően volt olyan előadás is, amely inkább bizonyult ismeretterjesztőnek, mintsem önálló kutatáson alapuló tudományos jellegűnek. Külföldi vendégek által tartott előadások: Eduard Balaguri, A régészeti kutatások újabb eredményei Kárpát-Ukrajnában és Paul Arnold (Drezda),

van rajta, amelyben szerencsés módon egyesül a szkíta, az ázsiai és a kaukázusi állatstílus. Méltó pecsét ez művein.

Mi pedig magyar régészek, a steppevilág kutatói, mély megilletődéssel emlékezünk a Mesterre.

Emléke legyen áldott.

László Gyula

Das sächsische Reichsvikariat, die darauf geprägten Münzen und Medaillen.

A Társulat vezetősége az elmúlt évben 5 ülést tartott, és a vezetőségből kiküldött kisebb létszámú bizottság pedig 3 alkalommal ült össze. A választmányi ülések megtartására kétszer került sor.

Részletesebben kell szólnom az Éremtani Szakosztály helyzetéről, vizsgálatairól és a vezetésében beállt változásokról. Amint ez a közgyűlés tagjai előtt általában ismeretes, a korábban önálló Numizmatikai Társulat 1950-ben olvadt be Társulatunkba, amikor is sajátos célkitűzéseinél (a numizmatika tudományának művelése mellett éremcserek közvetítése), valamint adott helyzeténél fogva (azaz saját helyiség, gyűjtemény és könyvtár) indokoltnak látszott, hogy az új szakosztály a Társulat belső nagyobb önállósággal rendelkezzen. A gyűjtésnek a későbbi években tapasztalt széles méretű kiterjedése azonban nemcsak a taglétszámot duzzasztotta fel, hanem olyan visszasságokhoz is vezetett, melyek egy tudományos célkitűzésű, a Magyar Tudományos Akadémia fenntartása alá tartozó társadalmi egyesületnél már nem voltak megtűrhetők. Ezért már 1968-tól kezdve, a Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztálya Titkárságával egyetemben a Társulat vezetősége kereste a kiutat az adott nehéz helyzetből. Az Éremtani Szakosztály vezetősége is lépéseket tett a működés rendjének biztosítására, így pl. az új tagok felvételénél, az éremárveréseknél stb. Az adott kényszerhelyzetből, azaz abból, hogy a numizmatika tudománya ez esetben szorosan egybefonódott a gyűjtéssel (és ennek révén csereikkel és árverésekkel), kibontakozást jelentett az elmúlt év tavaszán a Budapesti Éremgyűjtők Egyesületének a megalakulása, melynek felügyeletét a Fővárosi Tanács Művelődésügyi Osztálya vállalta. Időközben a Magyar Tudományos Akadémia Számviteli és Ellenőrzési Osztálya által megtartott célvizsgálat és leltári revízió (május 15—28.) a gazdálkodásban és a vagyonkezelésben olyan súlyos szabálytalanságokat állapított meg, melyek szükségessé tették négy vezetőségi tag felfüggesztését. Ezzel egyidőben került sor a szakosztály ügyeinek vezetésére egy háromtagú Ideiglenes Intézőbizottság kiküldetésére. Ezen túlmenően az Éremtani Szakosztály gyűjteményében megállapított igen nagy összeget képviselő hiányokhoz kapcsolódó felelősség kérdése, valamint az ügyintézésben adódott áttételes vezetés nehézkes volta újból meggyőzték a vezetőséget arról, hogy a Numizmatikai Társulat önállóságának visszaállítása nemcsak a szakosztály ügyeinek rendezésében jelentene döntő fordulatot, hanem egyszersmind azt is előmozdítaná, hogy a Társulat vezetősége a további három szakosztály működésére összpontosíthassa figyelmét. E tárgyban a Magyar Tudományos Akadémia II. Osztálya Titkárságához intézett kérésünknek mind az Osztályvezetőség, mind az Akadémia Vezetősége legújában helyt adott. Ennek alapján kérhetem most a Közgyűléstől, a Társulatunk Választmányának határozati javaslata alapján, hogy szavazza meg az Éremtani Szakosztály kiválását Társulatunk keretéből és önálló Társulattá való átalakulását. Ezzel egyidőben azt is, hogy Társulatunk neve megváltoztassák, Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulatról, Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulatra. Kérem azt is, hogy a Közgyűlés

adjon meghatalmazást az újonnan megválasztott Vezetőségnek arra, hogy az egy bizottságot küldjön ki az Alapszabályok módosítására. Az Éremtani Szakosztály közgyűlését elő kell készíteni, megtartására egy vagy maximum két hónapon belül sort kell keríteni. Ez a közgyűlés hivatott dönteni a kérdésében, és a határozat megszületésével a Társulat Éremtani Szakosztálya megszűnik létezni.

Egyben tisztelettel javaslom a Közgyűlésnek, hogy az Éremtani Szakosztály Ideiglenes Intézőbizottsága tagjainak, dr. Csillag Ferencnek, dr. Varannay Gyulának és dr. Gedai Istvánnak szavazzon köszönetet azon érdemükért, melyet azzal szereztek, hogy a legnehezebb körülmények közepette vállalták el megbízatásukat, és ennek legjobb igyekezetükkel tettek eleget.

Javaslom, hogy beszámolóm után a két indítványt a Közgyűlés vitassa meg, és utána tartsa meg felette a szavazást. (A Közgyűlés mindkét javaslatot egyhangúan megszavazta.)

A Vezetőség megbízatása a mai nappal végéhez ért. Valamennyiünk nevében mondhatom, igyekeztünk a megítéltetést kiemelni, és feladatainknak, képességeink szerint, eleget tenni. Ebben támogatott bennünket a Választmány éppúgy, mint a tagság aktív része. Köszönettel tartozunk továbbá a Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztálya Vezetőségének és Titkárságának, akik Társulatunk történetének legsúlyosabb időszakában nagy körültekintéssel és messzemenő támogatással keresték meg a kivezető utat.

Most, amikor a beszámolóm elfogadását és ezzel egy időben felmentésünket kérem, tudom, hogy Társulatunk működésében akad még javítható is, fejleszthető is. Biztosra veszem, hogy az új Vezetőség felhasználja majd az elmúlt évek tapasztalatait, és mindent meg fog tenni annak érdekében, hogy a Társulat minél jobb eredményeket érhesen el.

Horváth Tibor

A MAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULAT RÉGÉSZETI TEVÉKENYSÉGE AZ 1969. ÉVBEN

A Régészeti Szakosztály változatos tematikájú előadásai nagyban hozzájárultak a Társulat sikeres múlt évi programjához. Az évi ásatási beszámolók a jelentősebb legújabb feltárásokról tájékoztatták a tudományos kutatóit, mellettük több, a felolvasó üléseken elhangzott előadás is az újabb ásatásokról, valamint az azokkal kapcsolatos feldolgozásokról adott számot.

A Társulat egri vándorgyűlésén a megye területén folyó régészeti kutatásokról számoltak be előadók, s Kozák Károly a helyszínen tartott szakmai vezetéssel ismertette a több éve folyó egri várfeltárási munkálatokat.

Az elmúlt év folyamán a Régészeti Szakosztály tagjai az alábbi előadásokat tartották:

Havi felolvasó ülések:

Február 3. Nagy Tibor, Újabb kutatások az aquincumi déli canabae területén.

Március 18. Szentlélek Tihamér, Jupiter Dolichenus szentély Savariában. Zolnay László, Gótikus zsinagógák a Budai Várban.

Április 9. Kiss Ákos, Pannónia művészeti kutatásának kérdései a díszítőművészetek tükrében. Gergelyffy András, XIV. századi palota feltárása a várpalotai várban.

Május 8. Wellner István, Az aquincumi helytartói palota építésének ideje.

Június 20. Nemeskéri János—K. Zoffmann Zsuzsa, Lepenski-Vir antropológiai jelentősége. Nagy Emese, Az esztergomi várásatások újabb eredményei.

Október 31. Eduard Balaguri (Ungvár), A régészeti kutatások újabb eredményei Kárpát-Ukrajnában. Váczy

Péter, Karoling művészet Pannóniában: A Cunpald-kehely.

November 20. B. Thomas Edit, Sisakok — pajzsok — török. Újabb eredmények a pannóniai fegyverek kutatásában. Entz Géza, A szerzetesrendek építő tevékenysége a középkori Magyarországon.

December 16. Hajnóczy Gyula—Sz. Póczy Klára, Az aquincumi polgárváros kutatása (1959—1969).

Szakosztályi ülés:

Április 14. Az 1967—1968. év jelentősebb régészeti ásatásai c. konferencia keretében:

Stanczik Ilona, Jászdózsa-Kápolnahalom, bronzkori telep.

Uzsoki András, Ménfőcsanak, kelta temető.

Gabler Dénes, Győr-Széchenyi tér, római kori canabae.

Kováts Valéria, Hird, avar temető.

Horváth Béla, Tiszaörvény, középkori telep és temető.

Kozák Éva, Nógrádsáp, középkori templom.

Sándor Mária, Pécs, Barbakán.

A Társulat egri vándorgyűlésén (május 30.) elhangzott előadások:

Kalicz Nándor, Heves megye őskori történetének kérdései.

Soproni Sándor, Római katonai őrállomás Hatvan-Gombospusztán.

Szabó János Győző, Heves megye népvándorlási kori története.

Soproni Sándor

ARCHÄOLOGISCHE FORSCHUNGEN IM JAHRE 1969

URZEIT

(Auf der Karte: Nr. 1—32)

1. *Aggtelek* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Edelény) (IV). Beim Ausbau des Terrains vor dem Höhleneingang kam eine Siedlung der Bükk-Kultur zutage, die wir mit einer Rettungsgrabung vollkommen freigelegt haben. Sie hatte zwei Schichten: die obere ist an die Alföld-Linienbandkeramik, die untere an die frühe und spätere Phase der Bükk-Kultur zu knüpfen. Aufgrund des freigelegten Hausfundaments kann man ein Gebäude mit Pfostenkonstruktion rekonstruieren. Zwei mit reichen Gefäßbeigaben ausgerüstete Gräber gehören zu Bükk I, das dritte Grab zur mittleren Bükk-Phase.

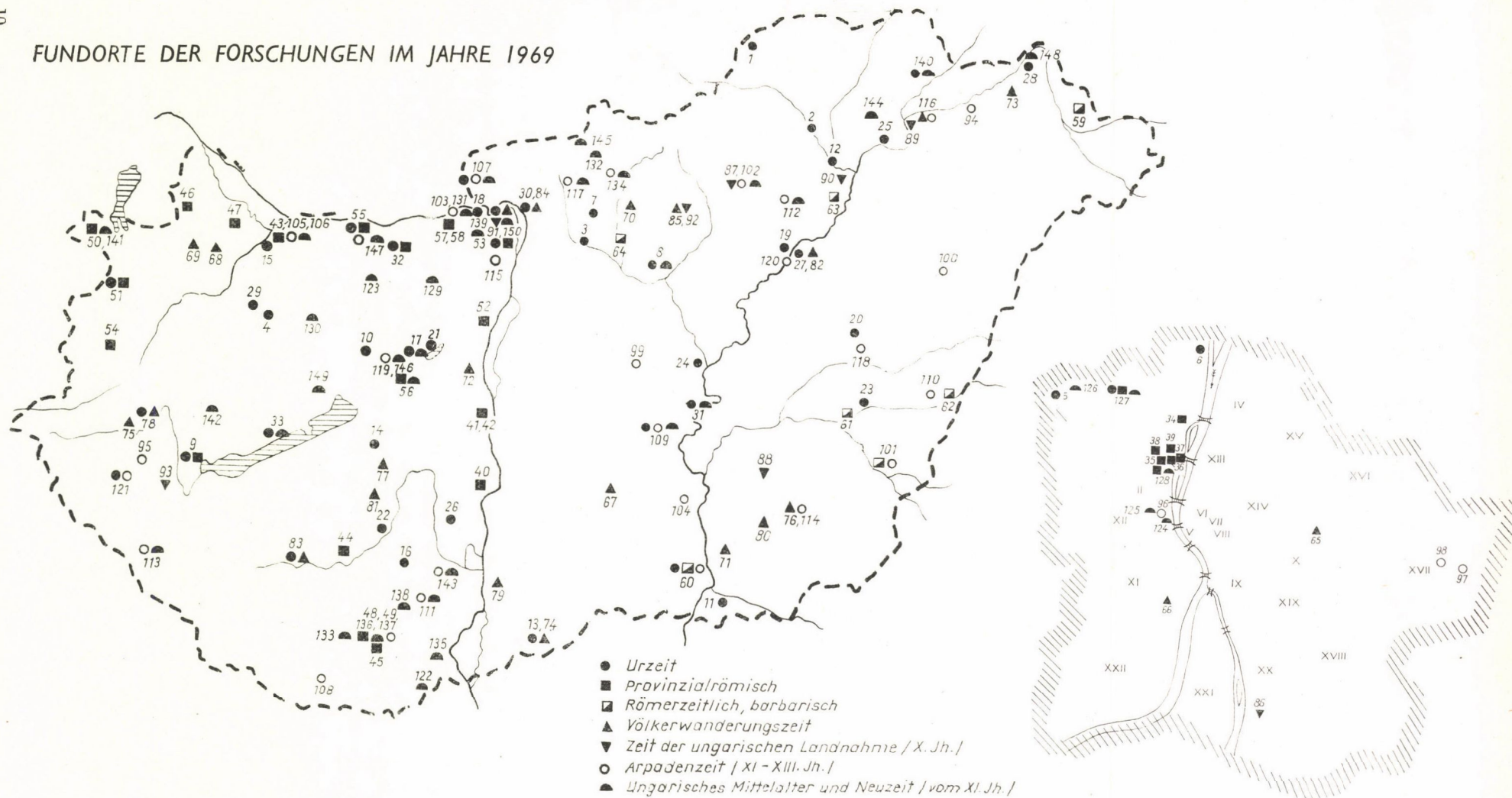
József Korek

2. *Arnót* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Miskolc) (XVII). In der O-Gemarkung der Ortschaft, auf dem kleinen Hügel neben dem Schafspferch der LPG, konnten wir die Funde von 5 keltischen Gräbern sammeln und weitere 5 Gräber retten. Es waren weit voneinander gelegene Brandbestattungen, die neben den Urnen Keramik und Eisenbeigaben enthielten (Schwert, Lanze, Kette, Messer, Trense, Fibel). In der Sandgrube legten wir ferner eine neolithische (Bükk-Kultur) Abfallgrube frei.

Katalin K. Végh

3. *Aszód-Papi földek* (Kom. Pest, Kr. Aszód) (LIII). In der Fortsetzung der früheren Forschung legten wir

FUNDORTE DER FORSCHUNGEN IM JAHRE 1969

Les sites des fouilles de 1969. Sites préhistoriques, marqués par un cercle. Sites romains, marqués par un carré. Sites de «l'époque des Romains en territoire barbare», marqués par un carré divisé en deux. Sites de l'époque de la Grande Migration, marqués par un triangle dressé. Sites de «l'époque de la conquête» (Xe siècle), marqués par un triangle renversé. Sites de l'époque arpadienne marqués par un cercle blanc. Sites du moyen âge hongrois marqués par un demi-cercle.

insgesamt 109 Gräber der Lengyel-Kultur frei. 75 waren Körper-, 2 symbolische und 3 Brandbestattungen. Diese Brandschüttungsgräber sind die ältesten ihrer Art in Ungarn. Die Skelette waren überwiegend nach NW—SO, zu geringerem Teil nach NNO—SSW orientiert. Es gab auffallend viele Kindergräber. Ein reiches Männergrab lieferte einen Streitkolbenkopf aus weißem Marmor, Eber-Unterkiefer, Hauerplatten, Steinäxte und bemalte Gefäße; das daneben gelegene Frauengrab enthielt Armreifen aus Seemuscheln, Perlen und bemalte Gefäße. In den symbolischen Gräbern war die Ockerfarbe auf die dem Skelett entsprechende Stelle gestreut.

Um die Gräber herum legten wir zahlreiche Gruben mit reichem Fundmaterial frei. Oft erschienen in ihnen Gefäße und Scherben der Theiß-Kultur.

Im Fundort waren spärliche skythenzeitliche Siedlungsercheinungen zu beobachten.

Nándor Kalicz

4. *Bakonyzücs-Százhalom* (Kom. Veszprém, Kr. Pápa) (XLVIII). Im Bereich wurde bereits im vergangenen Jahrhundert geforscht; die Ergebnisse sind in der Literatur fälschlich mit Fundort Bakonybél vermerkt. Die früher zutage gekommenen Funde und ihre Zusammenhänge lassen sich heute nicht mehr rekonstruieren. 1969 legten wir ein Hügelgrab (Durchmesser: 14 m) zu drei Vierteln frei. Im Unterteil lagen die kalzierten Knochen eines Brandgrabes, unmittelbar neben ihnen reiche Bronzebeigaben (Dolch, Lanzen spitze, Schermesser, Prunknadel). Die Keramik-Reste lagen in Scherben um diese herum. Das Grab des reich ausgestatteten Kriegers ist auf die ausgehende BD—Anfang HA zu datieren. Auf dem Grabboden lag eine dicke Schicht Holzkohle. Das Grab war in 1—2 Reihen mit großen Steinen überdeckt.

Erzsébet Patek

5. *Budapest II, Máriaremete, Obere Höhle* (V). In der sog. Oberen Höhle, welche im mittleren Höhlenniveau des schmalen Tales liegt, fanden wir unter dem Humus eine pleistozäne Schicht. Auf dem Höhlenboden lag eine aus eingestürzten Felsblöcken bestehende Schicht (Riß), auf welche (infolge Schichtenmangel) eine gelblichbraune Schicht folgte, die laut sedimentologischer Analysen vom ausgehenden R/W-Anfang W 1 stammt. Aus dem oberen Niveau dieser Schicht kamen mittelpaläolithische Artefakte, Absplisse, etwa auf die Mitte des W 1-Maximums anzusetzende Fauna (24 Arten), Holzkohle und Reste des *Homo neandertalensis* zum Vorschein. Unmittelbar darüber folgt eine umgelagerte Holozänschicht und sodann brauner Humus. Ganz oben ist die Schichtenfolge mit rezenter Rendzina abgeschlossen. In der Humusschicht beobachteten wir auch eine bronzezeitliche Grubeneingrabung, aus der ein zum Koszider-Horizont gehörender, auch in seiner Zusammensetzung reicher Hortfund zutage kam.

Vera G. Csánk

Budapest III, Csúcshegy Nr. 21273. S. Nr. 127.

6. *Budapest III, Vöröshadsereg útja Nr. 63 673* (V). Bei der S-Seite des in Bau begriffenen ABC-Warenhauses haben wir die Freilegung des frühbronzezeitlichen bzw. früheisenzeitlichen Gräberfeldes fortgesetzt. Auf weiteren 360 m² legten wir weitere 39 früheisenzeitliche Brandschüttungs- und Urnengräber frei. Mitarbeiter: László Nagy.

Rózsa K. Schreiber

7. *Egyházasdengeleg* (Kom. Nógrád, Kr. Pásztó) (IV). Nach dem herbstlichen Tiefpflügen kamen 62 Tetradrachmen in einem grauen, mit Punktreihen und Kreisen verzierten Gefäß zutage. Es sind Audoleon-Nachahmungen (Varianten der Typen Dessewffy 779—791 bzw. 380).

Katalin Bíró-Sey

Ipolytölgyes-Szentmárton dűlő (Kom. Pest, Kr. Szob). S. Nr. 107.

Jánosszállás-Katonapart (Kom. Csongrád, Kr. Szeged). S. Nr. 60.

8. *Jászdózsa-Kápolnahalom* (Kom. Szolnok, Kr. Jászberény) (XXXVIII). Die 1966 begonnenen Grabungs-

flächen wurden auf der NW-Seite des Hügels fortgesetzt. In der neuen Fläche von 6 × 7 m drangen wir bis zum XI. Niveau (320 cm Tiefe) vor. In der mittelbronzezeitliche Schicht wurden drei Fußbodenniveaus vollständig freigelegt: sie gehören zu kleinen Häusern mit Lehmstrichboden und Feuerherden. In der Füzesabony-Schicht kamen bereits in den früheren Jahren neben den Häusern mit NO—SW-Achse solche mit O—W-Achse zum Vorschein, gemäß der Gestaltung des Terrains. Wir fanden weitere drei Fußbodenniveaus.

Das Großfamilienhaus, das den Abschluß der Hatvan-Kultur bedeutet (N—S-Achse, zweiteilig) konnte wegen seiner Abmessungen auch dieses Jahr nicht ganz freigelegt werden. Nach Durchquerung der Wälle um den Hügel herum setzt das Fundmaterial die Befestigung auf die Hatvan-Kultur an.

Mitarbeiter: István Bóna. Teilnehmer: Katalin Hegedűs, Jolán Horváth, Márta Máthé (Studenten), József Tóth (Restaurator).

Ilona Stanczik

9. *Keszthely-Úszató* (Kom. Veszprém, Kr. Keszthely) (XV). Zwischen Keszthely und Alsópáhok, in der Úszató-Sandgrube, legten wir mit einer Rettungsgrabung ein in die Erde vertieftes spätkeltenzeitliches Wohnhaus (4,05 × 2,8 m) und zwei spätrömische Backöfen frei. Im Bereich wurden vom Erdhobel zur Pécel-Kultur gehörende und endbronzezeitliche Siedlungsobjekte vernichtet.

László Horváth

10. *Kincsesbánya* (Kom. Fejér, Kr. Mór) (XXXVI). In der Sandgrube von Bittó untersuchten wir eine Fläche von 100 m². Es kamen 8 Urnen- bzw. Brandschüttungsgräber mit reich verzierten Gefäßbeigaben zutage. Vor der Rettungsgrabung wurden etwa ebensoviele Gräber von Maschinen vernichtet; die Restfunde haben wir gesammelt. Das mittelbronzezeitliche Gräberfeld gehört den Trägern der inkrustierten Keramik.

Ágnes M. Soós

11. *Klárafalva-Hajdova* (Kom. Csongrád, Kr. Makó) (XXXII). Der bronzezeitliche Tell im Überschwemmungsgebiet des Maros-Flusses soll bald abgetragen werden. Bei der Rettungsgrabung legten wir drei dicke Kulturschichten mit 9 Wohnniveaus frei. Das Fundmaterial vertritt den Nachlaß des jüngsten Horizonts der Frühbronzezeit in der Maros-Gegend (Szőreg-Perjámos-Gruppe). Es läßt sich gut parallelisieren mit den jüngsten Gräbern des Gräberfeldes von Szőreg sowie mit dem jüngsten Abschnitt der Vátia-Kultur.

Ottó Trogmayer

12. *Köröm* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Miskolc) (XVII). Die Rettungsgrabung zeitigte entlang der Sandgrube auf dem sog. Rákóczi-Hügel 15 früheisenzeitliche Gruben, darunter zwei Grubenhäuser mit Feuerherd. Das Hallstatt A-Material gehört zum Kreis der Gáva-Kultur.

Tibor Kemenczei

Lászlófalva (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Keeskemét). S. Nr. 109.

13. *Madaras* (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Baja) (I). Wir legten die in der Ziegelei wieder erscheinenden Feuerherde frei. Infolge der mechanisierten Lehmgewinnung wurden sie zum Großteil vernichtet. Von zwei Herden war nur der Rand »in situ« vorhanden, in Begleitung von zwei Artefakten, Absplissen und Tierknochen. Mit den diesjährigen sind aus dem bereits publizierten jungpaläolithischen Fundort insgesamt 7 Feuerherde bekannt.

Viola T. Dobosi

14. *Mezőkomárom-Alsóhegy* (Kom. Fejér, Kr. Enying) (XXXVI). An mehreren Stellen der Siedlung erforschten wir die Schichtenverhältnisse; in den untersten Schichten legten wir Häuserniveaus der Nagyrév-Kultur frei. Der Nagyrév-Nachlaß stammt aus der früheren Phase der Kultur. Oberhalb dieser Periode, wahrscheinlich ohne Kontakt zu ihr, beobachteten wir kurzlebige Grubenerscheinungen der frühen Kultur der inkrustierten Keramik.

Gábor Bándi

15. *Ménfőcsanak* (Kom. Győr-Sopron, Kr. Győr) (XI). Bei Erdarbeiten des Konservenerbetriebes der LPG wurde ein keltisches Skelettgrab vernichtet; zwei Bronze-armreifen mit Stempelende (LT B—C) gelangten von hier ins Museum von Győr. Der Fundort entspricht dem früher freigelegten LT C-Gräberfeld; dieses ist das zehnte Grab.

András Uzsoki

16. *Nagyvejke-Urasági földek* (Kom. Tolna, Kr. Bonyhád) (XXXIII). Wir kauften 5 Bronzegegenstände (Äxte, Lanze, Nadelfragment), welche in der Gemarkung nach dem Pflügen von der Erdoberfläche gesammelt wurden. Bei der Authentisierung auf einer Fläche von 6 × 7 m kam aus 30—40 cm Tiefe ein aus 157 Gegenständen bestehender Bronzedeputatfund zutage, der unmittelbar in der Erde lag. Unter den Funden (HA—HB) gibt es verschiedenelei Äxte, Sägen, Sichel, Waffenbruchstücke (Schwert, Dolch, Lanze), Bronzeschmucksachen und Gußbronze.

Gyula Mészáros

17. *Pákozd, Straße M7, 52. km/Fläche 600* (Kom. Fejér, Kr. Székesfehérvár) (XXXVI). Anschließend an die vorjährige Ausgrabung (damals wurde der km fälschlich mit 20 angegeben) fanden wir auf 15 × 10 m ein Pfostensystem. An seiner NO-Seite legten wir einen aus drei Gruben bestehenden Komplex frei, darin der Schädel und das Femurfragment eines Kindes sowie das Bruchstück einer Knochenschale. In einer anderen Grube, die aus einem, in Richtung des 1958 freigelegten Grabensystems liegenden Graben ausging, befand sich eine Teilbestattung eines Erwachsenen (Schädel, obere Gliedmaßen); unterhalb eines Steines fanden wir im Graben eine weitere Teilbestattung. Die Funde sind — abgesehen von wenigen frühmittelalterlichen Scherben — Fragmente von LT C-Keramik und Tierknochen.

Teilnehmer: János Makkay, Éva Kocztur.

Éva F. Petres

18. *Pilismarót-Basaharc* (Kom. Komárom, Kr. Dorog) (XLVIII). Die 1967 begonnene Freilegung des zur Boleráz-Gruppe (Kupferzeit) gehörenden Gräberfeldes wurde fortgesetzt. 330 m² wurden durchforscht; 25 kupferzeitliche Gräber und 9 keltische Gruben kamen zum Vorschein. Wir fanden die Grenzen des Gräberfeldes, von dem bisher etwa zwei Drittel freigelegt sind. Auch fanden wir wenig Scherben mit Furchenstich als Streufunde.

Etwa 50 cm unterhalb der heutigen Oberfläche erscheinen die das keltische Niveau angehenden wenigen Scherben. Die Grube lieferte Keramik, Tierknochen, einen Eisennagel, ein Eisenmesser, eine Bronzefibel und das Bruchstück eines Mühlsteins.

Teilnehmer: Jolán Horváth (Student).

István Torma

Pókaszeptek-Avar utca (Kom. Zala, Kr. Zalaegerszeg) S. Nr. 78.

19. *Poroszló-Aponhát* (Kom. Heves, Kr. Füzesabony) (IV). 1965 hatte Tibor Kovács eine Sondierungsgrabung; nun wurde eine großzügige Freilegung vorgenommen. Die Siedlung wurde an vier verschiedenen Stellen auf rund 450 m² freigelegt. Im Gegensatz zu den Vermutungen nach der Sondierung erwies es sich, daß die Siedlung von keinem Wall umgeben, d. h. nicht befestigt war. Die etwa 100 cm starke Kulturschicht lieferte einheitlich die Funde der Gáva-Kultur. Im freigelegten Bereich fanden wir zahlreiche Gruben und Feuerherde, in den Gräben auf der N- und O-Seite auch Fußboden-Lehmstrich in zwei Schichten übereinander.

Teilnehmer: Éva Kocztur, Ilona Stanczik sowie die Studentinnen Magda Medgyes und Warwara Sakellaridis.

Pál Patay

20. *Püspökladány-Kincsesdomb* (Kom. Hajdú-Bihar) (VIII). Der 8 m hohe Hügel mit etwa 100 m Durchmesser wurde wahrscheinlich zur Mittleren Bronzezeit neuerdings erhöht. Er enthielt zwei Gräber, eines in Froschposition, nach W—O orientiert, mit Mattenresten; das andere war mit Holzverkleidung. Dieses ist vollkommen

vermodert, auch vom Skelett ist nichts übriggeblieben. In den Korridoren fanden wir eine Steinaxt sowie Gebrauchsgegenstände vom Anfang des 19. Jhs. (Löffel, Tabakpfeife, glasierte Scherben), woraus folgt, daß die Korridore zu jener Zeit in Gebrauch standen. Sie haben eine Gesamtlänge von etwa 100 m, die Hauptkorridore sind 2,0—2,5 m breit und 1,5—2,0 m hoch. Der Eingang war wahrscheinlich ein Schacht.

Ibolya M. Nepper

Sárospatak-Röm. kath. Kirche (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Sátoraljaújhely). S. Nr. 140.

Sárospatak-Burg, italienische Bastei (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Sátoraljaújhely). S. Nr. 140.

21. *Sukoró-Tóra dűlő* (Kom. Fejér, Kr. Székesfehérvár) (XXXVI). Die Siedlung am N-Ufer des Velence-Sees, in 30—50 cm Entfernung vom einstigen Wasserrand, dürfte 150 × 40—50 groß gewesen sein. 1968 wurde eine kleinere, 1969 eine größere Sondierungsgrabung ausgeführt; wir fanden eine Siedlung der mittleren Phase der Linearkeramik (Notenkopfkera-mik). Die typischen, langen Pfostenhäuser waren in zwei Reihen angeordnet, mehrerenorts war die Stratigraphie zu beobachten. Die Häuser standen auf der ca. 20 cm dicken Humusschicht, die den bröckligen Felsen-Untergrund bedeckt. Gewisse Teile der Häuser, in erster Linie die Umgebung der Backöfen oder Feuerherde, waren dick mit gelbweißem Lehm bestrichen.

Die Feuerstellen sind teils einfache lehmbe-strichene Platten; diese befanden sich im Freien zwischen den Häusern. Wir fanden aber auch einen Backofen mit Lehmwänden, ferner einen in die Erde vertieften, in der Mitte mit einem großen, flachen Stein bedeckten, mit mehreren Ausführungsöffnungen versehenen Komplex, wahrscheinlich einen Gruben-Backofen.

Das Fundmaterial besteht aus reiner Notenkopf-keramik. Die Siedlung war wahrscheinlich kurzlebig (80—100 Jahre). Von den Importstücken sind in erster Linie die typischen Vinca B1-Funde, vornehmlich die kompakten Gefäßfüße von Bedeutung, erwähnenswert ist auch eine typische Ausgußrose der Bükk-Kultur (Nordostungarn). Auf 9 kleinen Tongewichten sind einfach eingeritzte, schematische Menschendarstellungen erkenntlich. Wir fanden auch ein Menschen- und ein Tier-idol. Im Tierknochenmaterial überwiegend Rind und Schaf.

János Makkay

22. *Szakály-Meierei der LPG* (Kom. Tolna, Kr. Tamási) (XXXIII). Beim Bau der Schweinemastanlage (auf dem Lőbühgel NW-lich vom Dorf) legten wir mit einer Rettungsgrabung 6 Brandschüttungsgräber der transdanubischen Kultur der inkrustierten Keramik frei. Im Laufe der Erdarbeiten wurde das kleine Gräberfeld vernichtet, weitere Funde sind nicht zu erwarten.

Die Siedlung lag nach N und NO vom Gräberfeld. Im Téglavető dűlő, 200 m von den Gräbern, fanden wir in der freigelegten Abfallgrube mittelbronzezeitliche Scherben. Ebendort lieferten 4 kleine Gruben neolithische Linearkeramik, eine weitere Grube und ein Backofen Kisapostag-Scherben.

Teilnehmer: Marietta Csányi, Studentin.

István Torma

Szakony-Békástó (Kom. Győr-Sopron, Kr. Sopron). S. Nr. 51.

23. *Szeghalom-Kovácsfalom* (Kom. Békés, Kr. Szeghalom) (XLVIII). Zwecks Zusammenstellung der archäologischen Topographie des Komitats Békés führten wir im neolithischen Tell eine Authentisierungsgrabung. Im Gegensatz zum früheren Bericht von Gyula Szeghalmy fanden wir keine Spur eines Gräberfeldes der land-nehmenden Ungarn. Die Funde aus dem neolithischen Tell gehören zur Theiß-Herpály-Csőszhalom-Kultur, mit Tiszapolgár-Funden in der obersten Schicht. Im Bereich kamen auch 6 Hockergräber mit einfachen Beigaben zum Vorschein.

Teilnehmer: László Horváth und István Eesedy, Praktikanten.

Kornél Bakay

Szentendre-Örtorony (Kom. Pest). S. Nr. 53.

24. *Szolnok-Tűzköves* (Kom. Szolnok, Kr. Szolnok) (XXXVIII). Die 1968 begonnene Bergung der neolithischen Siedlung wurde fortgesetzt. Neben der alten Fläche eröffneten wir eine neue von 12 × 2 m. Der 1968 freigelegte Lehmfußboden ist in der N-Hälfte der Fläche unterschieden zu Ende, doch konnte das ganze Haus nicht freigelegt werden. Innerhalb des Hauses kamen zwei weitere Gruben und ein aufgestörter Feuerherd zutage. Das Fußbodenniveau des Hauses durchquerte ein drittes Grab: im tief eingegrabenen, schmalen Grabschacht fanden wir ein Frauenskelett in starker Hockerstellung mit langer Muschelperlenschnur unter dem Unterkiefer. Die Funde sind von Theiß- und Szakálhát-Lebő-Typus.

Mitarbeiter: Márta Máthé, Studentin.

Ilona Stanczik

Szőny-Nagymagtár (Kom. Komárom, Kr. Komárom). S. Nr. 55.

25. *Taktabáj* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Szerencs) (XVII). Im Erdőalja dűlő wurden zuerst 1929 einige HA-Urnengräber gefunden. Bei der Plangrabung kamen 17 Gräber ans Tageslicht. Die Urnen waren mit Schüsseln zugedeckt, in ihnen fanden wir die Aschen, Schalen und Schmuckfragmente aus Bronze. Neben die Urnen wurden auch kleine Gefäße gelegt. In Grab Nr. 12 befand sich neben der Urne eine Schildfibelfibel aus Bronze. Einige Gräber enthielten auch Tierknochen. Die Bestattungen waren in einer Gruppe, in verhältnismäßig großen Abständen voneinander. Die Funde sind der Gáva-Kultur zuzurechnen.

Tibor Kemenczei

26. *Tengelic-Felsőtengelic puszta* (Kom. Tolna, Kr. Szekszárd) (XXXIII). Beim Bau der Schweinemastanlage kam ein Skelettgrab zum Vorschein. Die Arbeiter berichteten, es sei etwas S—N-orientiert gewesen. Auf dem rechten Knöchel war ein getupfter Fußreifen, neben dem Schienbein stand eine große Urne mit engem Hals.

Die Authentisierungsgabung zeitigte W-lich des Grabes mehrere keltische Bestattungen ähnlicher Orientierung. In Grab Nr. 2 lag an der rechten Seite des Schädels eine umgekehrte Schüssel, darauf ein Messer; oberhalb S-lich des Schädels ein halber Eberschädel. In den freigelegten Flächen kamen in 80—100 cm Tiefe verstreut linearkeramische und bronzzeitliche Scherben zutage.

Éva Koczur

27. *Tiszafüred-Majoros* (Kom. Szolnok, Kr. Tiszafüred) (IV). Die 1965 begonnene Freilegung des bronzzeitlichen Gräberfeldes wurde auch dieses Jahr fortgesetzt. Bisher kamen 370 Gräber der Füzesabony-Kultur und 300 Bestattungen der Hügelgrabkultur zum Vorschein. Ein interessanter, 1969 geborgener Fund ist ein auf drei Menschenfüßen stehendes kleines Gefäß aus einem Grab der Hügelgrabkultur.

Tibor Kovács

Tófej-Friedhof (Kom. Zala, Kr. Zalaegerszeg) S. Nr. 121.

Toponár, Wachthaus Nr. 40 (Kom. Somogy, Kr. Kaposvár). S. Nr. 83.

28. *Tuzsér-Kálonya tanya* (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Kiskváda) (XXIV). In etwa 80 m Entfernung vom arpadenzeitlichen bzw. aus dem 14—15. Jh. stammenden Gräberfeld führten wir Forschungen in der Siedlung der Träger der Zók-Kultur. Bei der Freilegung eines Feuer-

herdes und einer Abfallgrube kamen Tierknochen zutage. Als interessanter Fund ist eine kultische, stilisierte Doppelaxt aus Ton anzusprechen.

Kálmán Magyar

29. *Vaszar-Pörös rét, Hármashalom* (Kom. Veszprém, Kr. Pápa) (LVIII). Den fünften Hügel durchquerend fanden wir neben einigen Scherben eine Eisenlanze mit Holzstiel, einen 160 cm langen, auf der einen Seite beschädigten Holzschild, Pferdegeschirr, zwei Schweinskelette und Häufchen kalzinierter Knochen. Im 10. Hügel waren neben dem aufgestöberten Grab Lanze und Gefäßfragmente sowie verstreute Aschen. Im Grab des 11. Hügels fanden wir neben einigen Bronzeklumpen aufgestöberte Scherben und wenig kalzinierter Menschenknochen; das Grab im 12. Hügel lieferte eine Trense, eine kleine Bronzeplatte und eine halbmondförmige Silberplatte sowie die Scherben von zwei Gefäßen; das im 13. Hügel viele kalzinierter Knochen und mehrere kleine Gefäße; der 14. Hügel enthielt zwei kleine Gräber mit eng nebeneinander gestellten feinen, kleinen Gefäßen. Die mit 15 und 16 bezeichneten Anhöhen waren unseren Forschungen zufolge keine Grabhügel. Somit sind die auf der Oberfläche erkenntlichen HC-Gräber zur Gänze freigelegt. Bei der Geländeinspektion fanden wir auch die zum Hügelgräberfeld gehörende Siedlung, in 1 km Luftlinie von den Hügeln.

Sándor Mithay

30. *Vác-Schottergrube* (Kom. Pest, Kr. Vác) (XLIV). Die keltischen Gräber führen die Nummern 1—14. Grab Nr. 1 entspricht dem Grab Nr. 76 der Rettungsgrabung 1959. Das Gräberfeld hat zwei Riten: Nr. 1, 3, 5, 6 sind Skelettgräber (SO—NW), die übrigen sind Brandbestattungen. Schädel und linker Arm von Nr. 5 waren separat ins Grab gelegt. Erwähnungswert in der Keramik ist eine gestreifte Urne mit engem Hals sowie eine graphitüberzogene Kammstrich-Tasse. In Grab Nr. 10 fanden wir in der großen Urne eine kleine Tasse mit über den Rand hochgezogenem Henkel. Im aufgestöberten 8. Grab war ein Fußreifen mit drei Blasen. Interessant sind der punzierte Bronzegürtel mit Tierkopf und die Bronzescheibe mit Tierkopf, die in aufgewühlten Brandgräbern gefunden wurden. Die Bestattungen sind auf die zweite Hälfte von LT C anzusetzen.

Teilnehmer: Sarolta Tettamanti, Judit Topál, István Setaits.

Magda Hellebrandt

31. *Vezseny-Kisdebrecen* (Kom. Szolnok, Kr. Szolnok) (XXXVIII). In der Kisdebrecen genannten Gemarkung kam beim Bau eines Stalles ein keltisches Grab zum Vorschein: SW—NO, ausgestrecktes Skelett. Beigaben: Bronzegürtel mit Emailinlagen, Bronzearmreifen, Bronzedrahtring, Spinnwirtel aus Ton und ein graphitüberzogenes Gefäß. Das keltische Grab ist auf die Wende des 2—1. Jhs. v. u. Z. anzusetzen.

Ilona Stanczik—Andrea Vaday

32. *Vértesszőlős* (Kom. Komárom, Kr. Tata) (XLI). Mit der kleinen Rettungsgrabung auf dem Likó-Grundstück legten wir drei bronzzeitliche Urnengräber (Tokod-Gruppe und nordwestungarische inkrustierte Keramik), sowie ein aufgewühltes keltisches Brandgrab frei. Auch drei bronze- bzw. römische Gruben kamen zutage.

Mitarbeiter: Gábor Vékony. Éva V. Vadász

Visegrád-Fő u. 27—29. (Kom. Pest, Kr. Szentendre). S. Nr. 150.

Visegrád-Széchenyi u. 19. (Kom. Pest, Kr. Szentendre). S. Nr. 91.

RÖMERZEIT

(Auf der Karte: Nr. 33—58)

33. *Balatonakali-Ságpusztá* (Kom. Veszprém, Kr. Veszprém) (XLV). Die im Vorjahr begonnene gemeinsame Freilegung der römischen und mittelalterlichen Siedlung wurde fortgesetzt. Die Arbeit war auf die Teile östlich und nordöstlich der Kirchhofmauer konzentriert.

Zwei, in verschiedenen Perioden gebaute Häuser wurden klargestellt: 1. Ein Wohnhaus mit zwei Räumen aus der Zeit vor dem Bau der Kirchhofmauer. 2. Ein neueres Wohnhaus, z. T. an die Kirchhofmauer angebaut mit drei Räumen, von der Keramik auf das 15—16. Jh.

angesetzt. Unter den mittelalterlichen Mauern, teilweise nördlich und westlich von ihnen, fanden wir die Räume einer römischen Villa mit Terrazzo-Fußboden und Heizröhren. Dieses Gebäude ist anders orientiert, als das unter der romanischen Kirche freigelegte Gebäude.

Sylvia Palágyi

34. Budapest III, Aquincum-Zivilstadt (V). Die Konservierung der Ruinen brachte die Notwendigkeit mit sich die Grundrisse des Gebäudeblocks östlich der Straße »F« aufzuheben. Die neuen Freilegungen zeigten, daß in diesem Gelände zum erstenmal im 2. Jh. gebaut wurde: damals standen hier eine Werkstatt mit Brunnen und eine Taberne. Bis Anfang des 4. Jhs. wurde öfters grundlegend umgebaut und angebaut. Im 3. Jh. wurde auch hier ein öffentliches Gebäude errichtet; das Gelände wurde erst damals mit Kommunalanlagen versehen. Der renovierte Fußboden von zwei Räumen des neuen Gebäudes war auf einer 50–60 cm dicken Verputzschicht einer früheren Mauer gelagert. Die O–V-Straße, die den Gebäudekomplex nach S- abschließt, haben wir in ca. 30 m Länge ganz freigelegt. Sie war mit Steinplatten ausgelegt, mit Kanälen an beiden Seiten, deren Deckelplatten das Gehsteig dienten. Die Radabweiser waren noch auf dem ursprünglichen Platz.

Klára Sz. Póczy–Gyula Hajnóczy

35. Budapest III, Bécsi út 124. (V). Um die Ausdehnung der in den früheren Jahren freigelegten Töpfersiedlung festzustellen, legten wir mehrere Sondierungsgräben an, wo aber die Töpferei und Ziegelei keine Fortsetzung hatten. Im Graben fanden wir in 150–180 cm breite Fragmente von Randziegeln, Holzkohle und ausgebrannte rote Tonklumpen. Dies dürfte der Abfallplatz der alten Ziegelei gewesen sein. Aus der Dicke der Schicht folgerten wir, daß es neben dem in den früheren Jahren freigelegten Ziegelofen noch einen anderen gegeben haben mußte.

Györgyi Parragi

Budapest III, Csúcshegy, Pz. 21 273. S. Nr. 127.

36. Budapest III, Dévai Bíró Mátyás tér (V). Beim Kanalisieren wurde ein das ganze Gebiet durchquerender, O–W-licher Graben eröffnet. In seinem Profil kam ein 8 m breiter, gepflasterter römischer Fahrdamm zum Vorschein, der nach N–S verlief. In der W-Seite des Grabens kam eine auf die Wende des 1–2. Jhs. ansetzbare Abfallgrube zutage, die Funde stammen wahrscheinlich aus der nahen Werkstatt in der Selmeczi-Straße. Bei der Ecke von Dévai Bíró Mátyás-Platz und Kenyeres-Straße fanden wir die Reste eines römischen Gebäudes, S-lich davon einen aus Steinplatten zusammengefügt, bereits ausgebauten Sarkophag.

Györgyi Parragi

37. Budapest III, Fényes Adolf u. 53. Pz. 17 871 (V). Bei der Orientierungszwecken dienenden Grabung in Zusammenhang mit der Sanierung des Stadtviertels kam in der W-Seite des Grundstückes in 1,6 m die Oberfläche einer steingepflasterten N–S-lichen römischen Straße zum Vorschein.

László Zolnay

38. Budapest III, Kiscelli u. 43–45. (V). Vor der S-Front der eingerissenen Wohnhäuser wurden im Frühjahr beim Legen von Gasröhren 3 NO–SW-lich laufende römische Steinmauern durchquert. Im Garten des eingerissenen Hauses fanden wir weitere Abschnitte dieser Mauern. Sie wurden in den spätrömischen Zeiten bis zum Boden der hochgehenden Mauern ausgehoben. Die Grundmauern sind 1,40 m dick, 1,45–1,50 m hoch. Die äußerst-W-lich verlaufende Steinmauer war mit hervorstehenden Wandpfeilern gegliedert. Aus der Schuttauuffüllung oberhalb des zugrunde gegangenen Fußbodenniveaus kamen als zeitbestimmende Funde Rheinzabern-Sigillaten (als praktisch einzige Vertreter der Zierkeramik) zutage. Zweifellos haben wir es mit einem Mitte des 2. Jhs. entstandenen öffentlichen Gebäude zu tun, das bisher in 40 m Länge verfolgt werden konnte. Aufgrund

des Grundrisses und der Mauernkonstruktion war es wahrscheinlich wirtschaftlicher Bestimmung.

Teilnehmer an der Rettungsgrabung: Krisztina Szirmai.

Tibor Nagy

Budapest III, Lajos u. 158. S. Nr. 128.

39. Budapest III, Vörösvári út 5–11 (V). Im Bereich des Shopping Centers, das im Zuge der Regulierung von Óbuda gebaut werden soll, forschten wir auf der freistehenden Fläche von 70×40 m. Unmittelbar unter den neuzeitlichen Gebäuderesten erscheinen bereits römische Niveaus. Im untersten legten wir die Reste einer O–W-Palisanderkonstruktion frei. Aus der Auffüllung eines Pfostenbündel-Loches konnten wir einen mit Ende des 1. Jhs. abschließenden Fundkomplex bergen. Älteres Material als die Flavien-Zeit kam weder hier, noch in anderen Teilen der Grabungsfläche zum Vorschein. O-lich von der Palisanderkonstruktion fanden wir die Ruinen eines Steingebäudes mit drei Perioden. Die älteste Periode datieren die Keramik aus den Werkstätten der Kiscelli út und eine Großbronze des Traianus mit Hochglanz. In den späteren Niveaus erschienen spätrömische glasierte Keramik und Stempelziegel (AP LVPII). Das Gelände war W-lich der Palisanderkonstruktion in 22 m Breite zur Römerzeit nicht bebaut. Die bisherigen Angaben scheinen anzuzeigen, daß die Befestigungen des Legionssteinlagers aus dem 2. Jh. auf der Retentura-Front eine unregelmäßige Linie verfolgen und in der Zone des großen öffentlichen Bades, der Thermae maiores, weiter westlich abschnitten wie im Abschnitt in der Kerék-Gasse.

Teilnehmer: Krisztina Szirmai und Andrea Vaday.

Tibor Nagy

40. Dunakömlőd-Sáncshegy (Kom. Tolna, Kr. Paks) (XXXIII). Am vermuteten Platz von Lussonium, auf der N-Terrainstufe des Hügels, kam beim Frühjahrspflügen ein Militärdiplom zutage. Bei der Authentisierungsgrabung kam ein weiteres, vollkommen intaktes Diplom zum Vorschein. Beide stammen aus der Zeit des Antoninus Pius, aus den 150er Jahren. Die Diplome waren auf ihrem ursprünglichen Platz, auf dem Lehmfußboden eines größeren Gebäudes wirtschaftlichen Charakters. Auch konnten wir den Platz des ersten Diploms feststellen: mehrere durchbrannte Fragmente lagen unter einem verkohlten Balken. Der Brand war so stark, daß die dünnere, zweite Platte fast unretastierbar ist.

Zsolt Visy

41. Dunaújváros-Martinovics utca (Kom. Fejér) (XL). Auf der W-Seite der Straße, beim Fundamentieren neuer Häuser, mußte ein weiterer Teil des römischen Gräberfeldes freigelegt werden; bei den Gebäuden R/1–R/3, R/4–R/7 und Z/7–Z/12 gruben wir 115 Gräber aus. Hier fanden wir Brand- und Körperbestattungen, beiden nach O–W, selten nach N–S orientiert. 10 Gräber enthielten Schmuckkassetten. Dieser Teil des Gräberfeldes stand vornehmlich im 3. Jh. im Gebrauch. Ein Teil der Gräber wurde bereits zur Römerzeit ausgeraubt. Wir fanden auch die Spuren des Raubgrabes.

Teilnehmer: Zsolt Visy und Judit Topál, sowie die Studenten György Goldmann und Julianna Szénánszky.

Eszter B. Vágó

42. Dunaújváros-Lagerbezirk (Kom. Fejér) (XL). Der neue Wasserturm wird im Denkmalschutzgebiet, in der canabae, in 100 m W-lich von SW-Castrumecke gebaut. Zu seinen Fundamenten legten wir eine Fläche von 40×40 m frei. Hier fanden wir an 5 Stellen Grundmauern ohne Bindemittel in durchschnittlich –50 cm Tiefe. Die Häuser wurden nach Aussage der Münzfunde im 4. Jh. gebaut. Die freigelegten Mauern zeigen das Insula-System der canabae. In der Fläche 3/3 fanden wir einen Brunnen mit Holzkranz. Unter den Feuerherden waren einige runde Backöfen, Herde mit Kamin und viele kleine, ovale Brandflächen. Die letzte Tätigkeit der Römer war hier, nach dem Untergang der Wohn-

siedlung, der Bau eines Grabensystems, der ebenfalls dem Insulasystem entsprach. Die längsviereckigen Grabensysteme (35 × 29 m) durchquerten manchenorts die Mauern der alten Häuser. Die Kulturschicht war oft mehr als 3 m dick.

Teilnehmer: Zsolt Visy und Judit Topál, sowie die Studenten György Goldmann, Béla Kürti, Borbála Morán, Julianna Szénánszky. Die Tierknochen wurden von M. Kretzoi bestimmt. *Eszter B. Vágó*

Győr-Posdomb (Kom. Győr-Sopron). S. Nr. 105.

43. *Győr-Széchenyi tér* (Kom. Győr-Sopron) (XI). In der Mitte der canabae von Arrabona haben wir mit fünf neuen Grabungsflächen das Gelände südlich der früheren Objekte freigelegt. Die Schichten, die älter als das 12. Jh. sind (die oberen 1,2–1,4 m), entstanden im Laufe der Auffüllung des Platzes in verschiedenen Perioden. Unterhalb des ältesten, mit Schotter ausgelegten Niveaus (13. Jh.), erschienen die Pfostenlöcher arpadenzeitlicher Häuser und 5 Backöfen bzw. Feuerherde. Als das Niveau des 13. Jhs. ausgebildet wurde, wurde die Oberfläche geköpft, daher kam die Schuttschicht der Häuser bzw. die Wölbungen der Backöfen nicht zutage; die Platzregulierung ließ sogar die spätrömischen Niveaus verschwinden. Wellenlinienkeramik deutete an, daß man auch mit ganz frühen arpadenzeitlichen Erscheinungen zu rechnen hat. In den Grabungsflächen 6–8 fanden wir die südliche Abschlußmauer bzw. die Räume des früher gefundenen römischen Gebäudes. Es wurde unter Hadrian gebaut, auf Steinfundamenten, mit hochgehenden Mauern aus Lehmstrichziegeln. Während der Markomannenkriege ging die Siedlung zugrunde: die bis zu 60–70 cm dicke Verwüstungsschicht war durch die in ihr gefundenen Faustina-Münzen, Lezoux-Sigillaten datiert. Nach der Verwüstung wurde das Gelände planiert, auf die früheren Fundamente wurden mit »opus spicatum« Technik neue Mauern gebaut.

Teilnehmer: Béla Szőke und Judit Bodó, Studenten.

Dénes Gabler—Péter Tomka—Mária Albeker

Győr-Dóm (Kom. Győr-Sopron). S. Nr. 106.

44. *Kapospula-Heténypuszta* (Kom. Somogy, Kr. Kaposvár) (IV). Die Forschungen in der spätrömischen befestigten Siedlung sollten die Ausdehnung der Festung und ihre Baugeschichte erhellen. Die Festung (Grundfläche ca. 450 × 450 m) war mit einer 2,5 m dicken Wand umgeben, die auf jeder Seite und bei den Ecken mit aus der Festungsmauer hervorspringenden, runden Türmen befestigt war. Aufgrund der Spuren auf der Oberfläche und der Ausgrabungsbeobachtungen kann man mit 48 runden Türmen rechnen. Die Seitentürme haben eine Innenwelt von 9 m². Auf der S-Seite der Festung haben wir in 14,2 m Entfernung von der Mauer einen 5 m breiten, 3,5 m tiefen Graben durchquert.

Bei einem an der Innenseite der O-Mauer gelegenen Gebäude beobachteten wir drei Bauperioden. In der Schicht unter dem Gebäude bzw. der Festungsmauer kamen aus dem 4. Jh. stammende Siedlungsspuren (Abfallgruben) zutage. In das Fußbodenniveau der 2. Periode des Gebäudes war ein aus 11 Stücken bestehender valentinianuszeitlicher Münzfund vergraben.

In SW schließen sich der befestigten Siedlung die Steingebäude einer großen Siedlung an. Auf der Oberfläche fanden wir Gefäßfragmente aus dem 4. Jh. und Münzen. Auch nach SO fanden wir spätrömische Siedlungsspuren.

Teilnehmer: Endre Tóth sowie die Studenten István Ecsedy und László Vándor. *Sándor Soproni*

Keszthely-Úszató (Kom. Veszprém, Kr. Keszthely). S. Nr. 9.

45. *Kozármisleny-Kossuth Lajos u. 37.* (Kom. Baranya, Kr. Pécs) (XXVI). Im Vorhof des Hauses kamen Bronze- und Eisengegenstände aus der Erde zutage. Die Rettungsgrabung zeitigte eine römische Wagenbestattung. Der Grabschacht enthielt die Eisen-

bestandteile und Bronzezierden eines römischen Wagens sowie die Skelette der zwei beschrifteten Pferde. Da das Grab kaum aufgewühlt und einzelne Bestandteile »in situ« sind, kann die Wagenkonstruktion und der Bestattungsvorgang rekonstruiert werden.

Mitarbeiter: Zsuzsanna K. Zoffmann und Kálmán Szijjártó. *Attila Kiss*

46. *Mosonszentjános II (Szentpéteri-Bezirk) Kecskédűlő* (Kom. Győr-Sopron, Kr. Mosonmagyaróvár). Im Kecskédűlő in der östlichen Gemarkung der Ortschaft trägt die Bevölkerung bereits seit langem die Steine und Ziegeln der Ruinen ab. Aus dem Schutt auf der Oberfläche erkennt man die Reste eines 20–25 m langen und vier kleineren Gebäude, die zu einer römerzeitlichen Villenwirtschaft gehörten. Mit der diesjährigen Ausgrabung wollten wir eines der kleinen Gebäude freilegen. An die Grundmauern des 7 m langen, 6 m breiten Gebäudes schloß sich bei der SO-Ecke ein Raum mit Apsis (Durchmesser: 3 m) an, ein organischer Bestandteil des die Hälfte des Objekts einnehmenden 5,5 × 2,5 m großen Raumes. Beide Räume sind mit auf Ziegelschutt gelegtem Terrazzo ausgelegt, auf dem in regulären Reihen und Abständen die Ziegel der Fußbodenheizung lagen. Die Räumlichkeiten wurden neben der westlichen, kürzeren Seite von außen geheizt; außerhalb der Mauer fanden wir den stark verkohlten Boden des Heizofens. Hinter dem Raum mit der Apsis, in der anderen Hälfte des Gebäudes, fanden wir zwei kleine, gleich große Räume (2,5 × 1,75 m). Die südliche längere Grundmauer war nach W in 185 cm Länge fortgesetzt, dasselbe beobachteten wir auch bei der Nordmauer. Die Rolle dieser Erscheinung (Stützmauer? Vorraum?) wird später erhellt werden.

Der Grundriß des Gebäudes läßt darauf schließen, daß wir das zur Villenwirtschaft gehörende Bad vor uns haben. Es stand im 4. Jh. in Gebrauch, doch könnte es bereits im 3. Jh. gebaut worden sein. *Rezső Pusztai*

47. *Mosonszentmiklós-Jánosházapuszta, Római domb* (Kom. Győr-Sopron, Kr. Mosonmagyaróvár) (XIX). Die 1957 begonnenen, seit 1963 systematisch geführten Freilegungen wurden fortgesetzt. In 4 Grabungsflächen fanden wir 6 weitere spätrömische Gräber. Sie waren nach W–O bzw. NW–SO orientiert. Zwei Gräber enthielten Kinderskelette. Die Beigaben: glasierte Krüge, Münzen, Glasperlen, Eisenmesser, Glasgefäße — weisen auf das 4. Jh. hin. Nach N haben wir wahrscheinlich den Gräberfeldrand erreicht. Insgesamt kennen wir hier 91 Gräber.

Teilnehmer: Mária Albeker.

Dénes Gabler

48. *Pécs, Boszorkány út, Höhere Berufsschule* (XXVI). Bei der Fundamentierung der Lehrwerkstätte kam ein aus rund 100, stark abgenutzten Münzen bestehender Schatz zutage. Er wurde verstreut, wir konnten nur 25 St. erwerben. Im Graben westlich des Internats kam eine türkenzeitliche Wasserleitung zum Vorschein.

Attila Kiss

49. *Pécs, István tér 12.—Geisler Eta u. 14.* (XXVI). Wegen der Bauarbeiten an der Champagnerfabrik haben wir die im Vorjahr begonnene Freilegung des spätrömischen altchristlichen Gräberfeldes fortgesetzt. Die im Vorjahr angegrabene Kapelle (N–S) mit Apsis haben wir vollständig freigelegt. Im Gebäude fanden wir die Ziegelgräber von 3 Erwachsenen und einem Säugling. In den Erwachsenenengräbern waren Mehrfachbestattungen zu beobachten.

In der Umgebung der Grabkapelle und im Hof sind bisher 100 Gräber freigelegt, Orientierung W–O (Schädel nach W). Unter den Beigaben gibt es besonders viele und schöne Glaswaren, sehr häufig erscheinen Krug und Becher zusammen, wir fanden viele spindelförmige Ölbehälter. Aus den oberen Lagen der Grabungsfläche haben wir arpadenzeitliche und mittelalterliche Funde geborgen.

Mitarbeiter: Alice Sz. Burger. Teilnehmer: Valéria Kovács, Endre Tóth und Magdolna Medgyes, Studentin.

Ferenc Fülepi

50. Sopron, Városház u. (Kino) (Kom. Győr-Sopron) (XXIX). Die zum Wohnhaus mit Lehm-, Stein- und Holzkonstruktion gehörenden äußeren Schichten sind im wesentlichen abgetragen. Die frühestens auf das letzte Viertel des 4. Jhs. ansetzbare Lage (Valentinianus-Münze) ist älter als sämtliche spätrömischen und völkerwanderungszeitlichen Objekte. Das Gebäude ging im großen und ganzen zugleich mit der ersten starken Ruinierung der römischen Stadtmauer zugrunde; die diesbezügliche Schuttschicht konnte in der Umgebung des naheliegenden Turmes überall eindeutig festgestellt werden. Beim Abtragen der Schichten konnten wir auch feststellen, daß man unmittelbar nach dem Verfall des Wohnhauses und der Stadtmauer mit einer neuen bedeutenden Siedlungsperiode zu rechnen hat, deren Fundament sich noch eng an die vorangehende Kultur anschließt.

Verhältnismäßig weniger Erfolg zeitigte die Untersuchung der mittelalterlichen Schichten (vornehmlich im SW-Teil des Geländes).

Die starke und komplizierte völkerwanderungszeitliche Schichtung innerhalb des römischen Gebäudes läßt darauf schließen, daß wir die ersten Nachlässe der frühmittelalterlichen Siedlungsphase vor uns haben. Das bedeutet, daß wir die frühmittelalterliche Schicht vor dem Bau der Roten Schanze zu mindestens zwei Phasen zerlegen müßten, was auch mit anderen Beobachtungen belegt zu sein scheint.

Anhand der Untersuchungen in der Umgebung des römischen Gebäudes haben wir die Freilegung des neuzeitlichen Brunnens beendet, welcher die N-Wand durchstößt. Münzfunde und eine Karte datieren den Brunnen auf die Jahre 1800–1801.

Sándor Tóth

51. Szakony-Békástó (Kom. Győr-Sopron, Kr. Sopron) (XI). Die 1962 auf der Erhebung neben dem Békástó begonnene Sondierungsgrabung wurde fortgesetzt. Das aufgrund der Grabsteine von Gyalóka vermutete Lager war aber nicht an dieser Stelle; unser Fundort lieferte die Gruben und die Lehmwände einer früheisenzeitlichen Siedlung.

Im W-Teil des Hügels legten wir eine N–S-orientierte römische Villa (37×27 m) frei. Die Sandstein-Grundmauern wurden ausgehoben, die 60 cm dicken Wände fanden wir nur an einigen Punkten. Das Gebäude wurde beim Pflügen vernichtet; nur an fünf Stellen fanden wir Fußbodenniveaus, mit Brandspuren, glasierter Keramik und Valentinianus-Münzen auf einem: die Villa wurde also im 4. Jh. gebaut. Ältere römische Keramik kam nicht einmal als Streufund zutage. Im N-Teil stießen wir auf die zerpflegten Überreste eines Hypocaustums, außerhalb des Gebäudes kam eine aus tegulae und Mörtel ausgebildete Badewanne sowie ein Eisenschmelzofen zutage.

Dénes Gabler

52. Százhalombatta-Dolina (Kom. Pest, Kr. Buda) (IV). Im Fundplatz der 1967 zutage gekommenen Meilensteine hat das Wasser einen weiteren Meilenstein freigespült. Er wurde von Elagabal (218) errichtet und stand von Aquineum in XXIII MP Entfernung.

Sándor Soproni

53. Szentendre-Örtorony, Nagy Lajos-, Aradi- und Dimitrov-utca (Kom. Pest) (XXXIV). Im Bereich der im 3. Jh. zugrundegegangenen Lagerstadt und des römischen Gräberfeldes aus dem 4. Jh., in der Örtorony-utca durchquerte der Kanalisationsgraben Mauerreste, welche zu den Gebäuden der canabae gehörten. Ein weiterer Graben vernichtete in der Nagy Lajos-utca ein urzeitliches Urnengrab. Derselbe Graben durchquerte auch ein spätrömisches Grab (Nr. 36). Beigaben: Tongefäß, Lampe, Tierknochen.

Sarolta Tettamanti

54. Szombathely, Thököly Imre u. 20. Rákóczi Ferenc u. 8–10. (Kom. Vas) (XXXIX). Ein weiterer Abschnitt

(20 m) der 8 m breiten, mit Basaltsteinen gepflasterten römischen N–S-Straße kam zum Vorschein im Hof des Grundstückes Thököly Imre u. 20. Die Chronologie der anrainenden Gebäude zeigt, daß das Gebiet bereits vor dem Straßenbau, seit Ende des 1. Jhs. bewohnt war. Aus den Frühschichten kamen die Fundamente von Pfostenhäusern, Häusern mit Lehm- bzw. Lehmstrichziegelwänden zutage. Im 2. Jh. wurden die Gebäude renoviert. Ende des 2. Jhs. wurde hier ein bedeutendes Steingebäude errichtet, vor dessen O-Front eine Straße mit minderwertigem Unterbau verlief. Im 3. Jh. wurde der O-Rand der Straße um etwa 2 m weiter nach O verlegt, gleichzeitig auch die tiefgründigere, basaltgepflasterte Straße gebaut. Im Hof von Rákóczi Ferenc utca 8–10 setzt sich diese Straße nach S fort. Die Fundamente blieben bestehen, die Basaltpflasterung ist nur in Spuren aufzufinden. Östlich von dieser Straße liegt das Temenos des Jupiter-Dolichenus-Tempels. Die westliche Abschlußmauer des Heiligenbezirks kam auf ca. 25 m zum Vorschein, der N- und der S-Rand waren noch nicht zu finden.

Mitarbeiter: Endre Tóth. Teilnehmer: Studentin Zsuzsanna Sinka.

Tihamér Szentlélek

55. Szöny-Nagymagtár (Kom. Komárom, Kr. Komárom) (XLI). Mit einer Rettungsgrabung legten wir 111 prähistorische und römische Gräber frei. Die 12 prähistorischen sind Urnenbestattungen, sie vertreten den ältesten Abschnitt der nordtransdanubischen inkrustierten Keramik (BC1).

Die größtenteils aus dem 2., z. T. vom Anfang des 3. Jhs. stammenden römischen Gräber sind Urnen-, Brandschüttungs- und Körperbestattungen; mehrerenorts waren stratigraphische Beobachtungen möglich. Neben der reichen Keramik und den Bronzebeigaben sind einige Mittelbronzen aus dem 2. Jh. der Erwähnung wert. In der oberen Schicht des Ausgrabungsgeländes legten wir einen arpadenzeitlichen Backofen frei.

Mitarbeiterin: Éva V. Vadász.

Endre Biró—Gábor Vékony

56. Tác (Kom. Fejér, Kr. Székesfehérvár) (XXXVI). Im 12. Ausgrabungsjahr wurde die Freilegung des Zentrums der römischen Siedlung fortgesetzt. Die im Laufe des Jahres angefertigten Luftaufnahmen trugen zur Feststellung der Ausdehnung der Siedlung beachtenswert bei (etwa 2 km² mit 200–250 feststellbaren Gebäudegruppen), auch erkannten wir die Konstruktion. Die zur Siedlung führenden sieben Straßen vereinen sich in den äußeren Bezirken größtenteils und kreuzen einander im Zentrum in rechten Winkeln, gemäß den vier Himmelsrichtungen. Außer der früher teilweise freigelegten O–W-Hauptstraße (decumanus) fanden wir auch eine Strecke der N–S-Hauptstraße (cardo). Im Platz bei ihrem Kreuzungspunkt, dessen N-Mauer wir bisher mit Nymphaeum und Treppen freigelegt haben, dürfen wir das Forum der Siedlung erkennen.

In erster Linie wurde die Arbeit auf die Freilegung der Gebäude auf dem nördlich des Forum liegenden Hügel (capitolium) konzentriert. Die Freilegung der großen Halle auf der W-Seite wurde, nach Abtragung der darüber befindlichen kleinen Bauten aus dem 4. Jh., beendet. Auf der O-Seite des Podiums in der Apsis fanden wir Spuren der hinaufführenden Ziegtreppe. Die Halle wurde nach O durchbrochen, in diesen Raum gelangt man durch einen mit zwei Säulen gegliederten Eingang. Der W-Halle schloß sich östlich der Apsis ein zweites Podium an.

Nördlich der Halle wurde das vallum des Mitte des 1. Jhs. entstandenen Militärlagers freigelegt. Die Ausdehnung des Lagers nach N, W und S wurde durch die Luftaufnahme geklärt. Das Alter des Lagers legen die bei früheren Ausgrabungen zeitigten Funde (Stempelziegel der ala I Scubulorum, padanische Sigillaten) auf die Mitte des 1. Jhs.

Mit der Freilegung des mittleren capitolinischen Gebäudes kam die große Halle mit Ziegelfußboden zur Gänze zutage, welche die fünf, N–S-orientierten Räume

des S-Teils des Gebäudes nach W—O abschließt. Wahrscheinlich darf man dieses Gebäude, dessen Fußboden um 70—100 cm höher liegt als der Ziegelfußboden daneben, als capitolinischen Tempel ansprechen. Es wurden Bronzestatuen (Venus, Luna), Seriniumfragmente und Steinschüsseln geborgen. Zum mittleren Podium führte in der Achse der Haupttreppe und des im mittleren Saal aufgestellten Statuenpodests eine Treppe hinauf, die nur in Spuren feststellbar war. Den bisherigen Kenntnissen zufolge wurde das capitolium unter Hadrian gebaut und nach den Markomannenkriegen, wahrscheinlich unter Septimius Severus, renoviert. Das Gros der Mauern wurde im Frühmittelalter ausgehoben, annehmbarerweise zum Bau der Basilika von Székesfehérvár.

Die Arbeit wurde weiter fortgesetzt nach NO vom cardo-decumanus-Treffpunkt, wo die Freilegung des Wohnhauses aus dem 14. Jh. zwei kleinere mittelalterliche Gebäude ans Tageslicht brachte, an eines von ihnen war in W ein Backofen angebaut. Mittelalterliche Öfen, Backöfen und Gräber kamen auch bei der Ausgrabung des IV. Gebäudes zum Vorschein. Den bisherigen Beobachtungen zufolge war der Knotenpunkt der durch Gorsium führenden Straßen während der Völkerwanderungszeit ständig bewohnt (langobardisches Gräberfeld im Bereich der I. Villa, awarische Gräber im IV. Gebäude und östlich des Forum), aber auch zu Beginn des Mittelalters, als rundherum eine kleine Siedlung entstand.

Außerhalb des Zentrums, im S-Teil der Siedlung, wurde die Freilegung des (sog. Margittelep-) Gräberfeldes aus dem 4—5. Jh. fortgesetzt. Bisher sind 347 Gräber geborgen, doch haben wir, die W-Seite ausgenommen, den Rand des Gräberfeldes noch nicht erreicht. Im Bereich des Gräberfeldes kamen Mauerreste zu einem Gebäude aus dem 3—4. Jh. gehörend, zutage. Das bedeutet, daß der Platz der bis zu den Markomannenkriegen

lebenden Eingeborenensiedlung und der Töpfersiedlung im 3. und 4. Jh. von einem Stadtviertel eingenommen wurde, welches unter Valentinian evakuiert wurde. In der Vernichtungsschicht eines der Gebäude aus dem 3. Jh. fanden wir in einer Holzkiste versteckt einen Sigillaten-Depotfund: 2 große und 6 kleinere Schüsseln sowie 5 kleine Tassen. Eine kleine Tasse ausgenommen waren alle mit den Stempeln später Lezoux-Meister versehen.

Teilnehmer: Zsuzsanna Bánki, Margit Kanózsay, Vera Lányi und Éva Koeztur.

Jenő Fitz

57. *Tokod-Erzsébet akna* (Kom. Komárom, Kr. Dorog) (XLIX). In Fortsetzung der 1968 begonnenen Ausgrabung kamen weitere 22 Gräber zutage. Die Grenzen des Gräberfeldes sind in jeder Richtung klar. Weitere Freilegungen sind zur Zeit infolge der auf dem Gelände stehenden Gebäude nicht möglich. Die Skelette waren ohne Beigaben.

Vera Lányi

58. *Tokod-Várberek* Kom. Komárom, Kr. Dorog) (XLIX). Mit einem Forschungsgraben untersuchten wir den Grundriß der inneren Gebäude, die sich an die NW- und NO-Mauer des Lagers anschließen (Acta Arch. Acad. Sci. Hung. 21, 1969, 351, Abb. 3). Die inneren Gebäude wurden — das früher freigelegte Horreum ausgenommen — mit Steinmauern ohne Fundament und Mörtel erbaut und bilden eine praktisch 5 m breite Raumflucht entlang der Lagermauer. Den Türmen NO¹ und NO² schließt sich ein lang einwärts reichendes, separat stehendes Gebäude an.

Mitarbeiter: Margit Kanózsay und Mária Szilágyi.

András Mócsy

Vértesszőlős (Kom. Komárom, Kr. Tata). S. Nr. 32.

RÖMERZEITLICHES BARBARICUM

(Auf der Karte: Nr. 59—64)

59. *Beregsurány-Vásárosztóhat, Acker der LPG Haladás* (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Vásárosnamény) (XXIV). Zwischen den 50 Töpferöfen, die entlang des Mic-Baches liegen, war die Auffindung der Wohnsiedlung zu erwarten. Es gelang, zwei Häuser mit Pfosten Spuren freizulegen und ihren Grundriß festzustellen. Auch fanden wir Spuren mehrerer Wirtschaftsgebäude. Neben viel handgeformter Hauskeramik verbinden zahlreiche auf Drehscheibe hergestellte Gefäßscherben mit Stempelmuster und ein Gefäßmusterstempel diesen Fund mit den Töpferöfen. Auf dem Boden des 1. Hauses fanden wir typisch vandalische Eisenspäne. Das Fragment mit Runenschrift, das aus der Fläche des XVII. Töpferofens bekannt ist, stellt die Siedlung von Beregsurány — laut obigen Funden und ihrer Beziehungen — mit den Vandalen in Verbindung. Sie dauern bis zum ausgehenden 4. Jh. Somit ist die 1965 begonnene Freilegung beendet.

Mitarbeiter: Kálmán Magyar. Dezső Csallány

Doboz-Hajdúvrtás (Kom. Békés, Kr. Gyula) S. Nr. 101

60. *Jánosszállás-Katonapart* (Kom. Csongrád, Kr. Szeged) (XXXII). Auf der linken Seite des von Jánosszállás-Bahnstation nach Szatymaz führenden Straße wurde der Sandhügel auf ca. 80 × 100 m Fläche mit Bulldozer bis zu 60—80 cm Tiefe abgetragen. Dort beobachteten wir dichte Siedlungsspuren. Bei der Rettungsgrabung fanden wir 4 bronzezeitliche Gruben (Vatya-Kultur), 3 sarmatische Häuser und 3 arpadenzeitliche (11—12. Jh.) Gruben. Neben den zwei Wohngruben beobachteten wir den Fußboden und die Pfostenlöcher eines 3 × 9 m großen Wohnhauses, das die Funde auf das 3—4. Jh. n. u. Z. datieren.

Csanád Bálint

61. *Körösladány-Vermes* (Kom. Békés, Kr. Szeghalom) (XII). In Vermespuszta, auf der N-Seite der von

Körösladány nach Dévaványa führenden Landstraße, zeitigte die topographische Grabung 5 Gräber. Über das Skelett in Grab Nr. 3 war ein zerstückeltes Hirschgeweih gelegt; das Grab Nr. 4 (Kindergrab) zeitigte neben der rechten Schulter ein kleines, graues Gefäß mit ausgußartig zusammengedrücktem Rand sowie einen Eisendolch mit Bronzebeschlag. Die Gräber sind nach W—O orientiert. Es handelt von einem Detail eines spätsarmatischen Gräberfeldes bzw. einer Siedlung.

Iren Juhász

62. *Körösszegapáti* (Kom. Hajdú-Bihar, Kr. Biharkeresztes) (IV). Durch Schanzendurchquerung wollten wir die chronologische Stellung der östlich der Theiß liegenden inneren Trasse des Teufelsgrabens sowie des Abschnittes entlang des Körös-Flusses erhellen. Dies konnte die Ausgrabung zwar nicht gewährleisten, da wir infolge des hohen Grundwasserstandes die Schanzen nicht zur ganzen Tiefe durchqueren konnten, doch konnten wir durch genaue Vermessung des Treffpunkts feststellen, daß der Teufelsgraben entlang des Körös-Flusses jünger als die N—S-Trasse ist. Auch stellten wir fest, daß infolge des hohen Grundwasserstandes auch seinerzeit keine Schanze tiefer als ca. 210 cm ausgehoben werden konnte.

Pál Patay

63. *Oszlár* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Mezőcsát) (IV). Aufgrund der Ausgrabungsergebnisse 1968 haben wir, um Angaben über die Chronologie des Csörsz- (Teufels-) Graben zu gewinnen, neben der vorjährigen Schanzendurchquerung eine kleine Ausgrabung durchgeführt. Dabei fanden wir unter dem Platz des einstigen Walles Funde aus dem 2—3. Jh. in Abfallgruben. An der N-Seite der Schanze fanden wir 3 weitere Gräber mit Schlafenring und einer Silbermünze des Königs Salomon. Es ist daher klar, daß der Csörsz-Graben unbedingt nach der Mitte des 3. Jhs., aber vor

dem 11. Jh. gegraben wurde, da dies der S-Rand des arpadenzeitlichen Gräberfeldes war. *Pál Patay*

64. *Hatvan-Nagygyombos* (Kom. Heves) (X). Im Gelände des militärischen Sportplatzes, kaum 300 m vom römischen Wachturm, kamen bei Durchquerung des zur Zagyva vorstoßenden Hügels beim Straßenbau ein

sarmatenzeitliches Kindergrab und rundherum Scherben zutage. Die Rettungsgrabung legte zwei Wohngruben aus dem 3—4. Jh. auf 30 m² frei. Neben Keramik und Tierknochen fanden wir Bruchstücke von Eisengeräten. Angeblich sollen 1968 in der Hügellehne bereits einige Gräber verwüstet worden sein.

János Szabó

VÖLKERWANDERUNGSZEIT

(Auf der Karte: Nr. 65—85)

65. *Budapest X, Keresztúri u. 162.* (V). In der Anlage Nr. 1 der Hauptstädtischen Gärtnerei wurden Menschenknochen gefunden. Das S—N-orientierte Grab erwies sich als ein Einzelgrab, das aufgrund seiner Beigaben (Torques aus Gold, mit Silber plattierte Bronzefibel, Tonkrug mit eingelätetem Muster) vom Ende des 4. Jhs. stammt.

Margit Nagy

66. *Budapest XI, Petzvál József u. 110.* (V). Die Freilegung des awarischen Gräberfeldes im Fehérvári u. wurde auf der NW-Seite, in Richtung der Petzvál u. fortgesetzt. Mit den 1968 freigelegten und den diesjährigen 18 sind bisher 45 Gräber bekannt. Im unbebauten Gelände erreichten wir den NW-Rand des Gräberfeldes. Die bedeutenderen Funde: Silberarmreifen, Bronzeohrringe, Nadelhalter, verzierte Spinnwirtel, Knochentiegel und gegossene Gürtelgarnitur.

Margit Nagy

67. *Bugac-Pusztaháza* (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Kiskunfélegyháza) (XIV). Südlich vom Bugacer Staatsgut wurden beim Planieren spätsarmatisch-hunnenzeitliche Gräber aufgewühlt. Mit der Rettungsgrabung legten wir 8 Gräber und 4 Abfallgruben frei. Die Gräber lieferten einen plastisch verzierten Glasbecher, Bernstein, Karneol, Korallen, eine Bronzefibel und Scherben.

Elvira H. Tóth

68. *Dör* (Kom. Győr-Sopron, Kr. Kapuvár) (XI). In der Umgebung der Sandgrube im Kápolna dűlő haben wir im Rahmen des Forschungsplanes der Ung. Akademie der Wiss. die Ausgrabung des 1957 entdeckten langobardischen und awarischen Gräberfeldes fortgesetzt. Vom früher verwüsteten langobardischen Gräberfeld fanden wir nurnehr zwei aufgestöberte Gräber. Das awarische Gräberfeld liegt nördlich vom langobardischen, von diesem separiert. Mit der Freilegung von weiteren 12 Gräbern sind insgesamt 18 bekannt, teils aufgewühlt, teils mittel-awarische Sargbestattungen.

Mitarbeiter: Péter Tomka und Jolán Horváth, Studentin.

István Bóna

69. *Farád-Kishosszú* (Kom. Győr-Sopron, Kr. Csorna) (XI). Südlich vom Dorf, in der Nähe der Sopron—Győr-Eisenbahnlinie wurde bei der Ausweitung einer alten Sandgrube ein spätarawisches Gräberfeld aufgewühlt. Wir legten 19 Bestattungen frei, nach NW—SO orientiert. Meist war auch die Verfärbung des Sarges zu beobachten. An den Rändern des Gräberfeldes legten wir zwei, irregulär plazierte, jedoch mit dem Gräberfeld gleichaltrige Bestattungen frei. Ein Männergrab mit gegossenen Gürtelbeschlägen, mit Greifenmuster sowie mit aus vielen, kleinen Perlen bestehendem Halsschmuck und großen, runden Ohrringen gekennzeichnete Frauengräber datieren den freigelegten Gräberfeldteil.

Péter Tomka

70. *Gyöngyöspata-Előmály* (Kom. Heves, Kr. Gyöngyös) (X). Die Freilegung des awarischen Gräberfeldes wurde fortgesetzt, sie zeitigte 48 Gräber. Aufgrund der Karte der bisher bekannten 90 Bestattungen konnten wir errechnen, daß noch etwa 20 in der Erde sind, und daß etwa ebensoviele vernichtet wurden. Mit Ausnahme von SW erreichten wir überall den Gräberfeldrand.

János Szabó

71. *Hódmezővásárhely-Kishomok* (Kom. Csongrád) (LVI). In der Kishomoker Sandgrube setzten wir die Freilegung des gepidischen Gräberfeldes fort. Im SW-Rand des Gräberfeldes kamen weitere Gräber zutage. Besonders bedeutsam ist das Fundmaterial aus dem Frauengrab Nr. 105: ein großer, auf Drehscheibe hergestellter Krug, Fragmente eines Glasbeckers, Bernsteinperlen und eine Tierkopf-Bronzefibel mit eingelegten Steinen. Am NO-Rand des Gräberfeldes authentisierten wir den Platz von zwei, 1928 von Ferenc Móra freigelegten Gräbern.

Margit Nagy

72. *Ivácsa* (Kom. Fejér, Kr. Dunaújváros) (XL). Im Hof des Hauses Szabadság u. 20. wurde beim Graben einer Grube eine zur Igar-Tótipusztá-Gruppe gehörende reiche awarische Reiterbestattung verwüstet. Ein Teil der Funde wurde eingeliefert, viele konnten an Ort und Stelle gesammelt werden. Das teilweise verschonte Pferdeskelett wurde freigelegt. Die Funde: Awarischer Ohrring und Geldnachahmung, Zopfspangen und Gürtelbeschläge aus Silber, Säbel mit Silberbeschlag, Schnallen aus Bronze und Eisen, Lanze, Köcher- und Bogenknochenplatten, Dolch und Gefäß, sowie, zum Pferdegeschirr gehörend, etwa 70 mit Gold plattierte Tutuli, Trense, Steigbügel, Riemenschnallen.

Eszter B. Vágó—István Bóna—Zsolt Visy

73. *Kisvárdá-Darusziget* (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Kisvárdá) (LIX). Beim Kanalisieren kam in einem Einbaumsarg ein Skelett mit Beigaben zum Vorschein. Der Sarg lag in NS-Richtung, er war mit gespaltenen Brettern bedeckt, darin waren die schwarz gewordenen Knochenreste eines kleinen Mädchens. An der rechten Seite des Sarges lag bei dem Schädel ein verzierter Knochenkamm mit bogenförmigem Griff. An der linken Seite des Sarges lagen eine Holzschüssel und ein Holzmesser. In der Schüssel lagen Tierknochen und Eicheln. Zwischen den Knochenfragmenten lagen 2 runde, dünne Silberschnallen (eine kleine und eine größere), außerhalb des Sarges, an dessen N-Ende, stand ein auf Drehscheibe hergestellter, grauer, mit einem Bandhenkel versehener, innen und außen geräucherter großer Napf mit ausladendem Mund.

Kamm und Schnallen stammen aus dem 3—4. Jh., der Krug hat eine für die Hunnenzeit typische Form. Die Keramik weicht vom Beregsurányer vandalischen Kreis (3—4. Jh.) in Form und Material ab, der Fund ist wahrscheinlich dem Nachlaß der Ostrogoten zuzurechnen.

Kálmán Magyar

74. *Madaras-Halmok* (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Baja) (I). Die 1963 begonnene Freilegung des spätsarmatisch-hunnenzeitlichen Gräberfeldes wurde fortgesetzt; auf rund 10 000 m² gruben wir die Gräber Nr. 245—374 aus. Ein Teil der Gräber war mit Rundgraben umgeben; der Eingang des Grabensystems war in SW. Solche Bestattungen von Prochorowka-Typus waren im ganzen Gräberfeld zu beobachten, ursprünglich umgaben sie die Hügelbestattungen. Die Hälfte der Gräber war ausgeraubt, die unberührten lieferten die üblichen spätsarmatisch-hunnenzeitlichen Funde (Fibeln, römische Münzen, Sarghaken mit S-Ende, Gefäße, Perlen, Eisenmesser, Eisenschnallen, Spinnwirtel usw.). Die aus Balken gefer-

tigten Särge wurden auf einem Türrahmen ähnlichen Gestell ins Gräberfeld getragen; zwei solche haben wir gefunden.

Mitarbeiter: Antónia Maresik (JATE), Anthropologin, Piroska Biczó, Studentin. *Mihály Köhegyi*

75. *Nagypáli* (Kom. Zala, Kr. Zalaegerszeg) (XX). Bei der Kanalisierung des Dorfes wurden zwei awarische Gräber aus dem 8. Jh. aufgewühlt. Die reich ausgestatteten Reitergräber lieferten Riemenzungen mit Rankenmuster, Beschläge, Dolch, Eisenmesser, Pfeilspitzen, Holzeimer mit Eisenreifen und Pferdegeschirr. Bei der weiteren Freilegung fanden wir lediglich ein seichtes Brandgrab ohne Beigaben.

Róbert Müller

76. *Orosháza-LPG Béke* (Kom. Békés) (XXV). Weitere 38 Gräber wurden freigelegt; ihre Zahl beträgt jetzt insgesamt 152. Mit den neu freigelegten Flächen wurde der SO- und NO-Teil des Gräberfeldes erforscht. In diesem Teil gab es acht Reitergräber, auch mit partialen Pferdebestattungen; in zwei von diesen hatten die Männer Gürtelgarnituren aus Bronze. Auch waren Gruppenbestattungen zu beobachten; innerhalb der Gruppen sind die Gräber in Reihen. Die Reitergräber lagen nebeneinander am O-Rand des Gräberfeldes.

Teilnehmer: Edit Lotterhof, Anthropologin.

Iréen Juhász

77. *Ozora-Újfalú* (Kom. Tolna, Kr. Tamási) (XXXIII). Nördlich vom Dorf, an der rechten Seite des Sió-Kanals, am O-Hang des aus dem Überschwemmungsgebiet erhabenen Hügels stieß man beim Sandgewinnen auf awarische Gräber. Wir stellten fest, daß 5–6 Gräber aufgewühlt wurden. Die Authentisierung-Rettungsgrabung zeitigte weitere 7 Gräber, zwei davon waren Reiterbestattungen. Die Beigaben datieren den Gräberfeldteil auf den Beginn des 7. Jhs.

Gyula Rosner

78. *Pókaszeptek, Avar utca* (Kom. Zala, Kr. Zalaegerszeg) (XLVII). Die Freilegung des frühawarischen und slawischen Urnengräberfeldes wurde auch dieses Jahr fortgesetzt. Von den insgesamt 45 Gräbern gehörten 32 zum slawischem Urnengräberfeld. Seit 1951 wurden insgesamt 310 (davon 166 frühawarische) Gräber ans Tageslicht gebracht. Wir arbeiteten im S-Teil der Bestattungen, ohne den Rand des Gräberfeldes zu erreichen.

Mitarbeiter: Kinga Éry (Anthropologische Sammlung) und die Studentinnen Agnes Makay und Viktoria Stankovic (Ljubljana).

Ágnes Cs. Sós

79. *Sükösd-Ságod* (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Baja) (I). An die vorjährige Rettungsgrabung anschließend legten wir die Gräber Nr. 100–170 frei. Die Arbeit wurde im S-Teil des Gräberfeldes geführt. Die Karte zeigt, daß die Frauengräber im Kreis angelegt sind, die Kindergräber liegen in der Mitte. Von NW nach SO konnten drei Gruppen beobachtet werden. Sie bildeten ein zusammenhängendes Ganzes, zwischen ihnen bleibt kein ausgelassener Raum. Plattierte und gegossene Gürtelgarnituren sind gleichwohl zu finden, allerdings gab es in der ersten Gruppe nur zwei plattierte, in der zweiten Gruppe 4 plattierte und 2 gegossene, in der dritten 2 plattierte und 3 gegossene Gürtelgarnituren als Beigaben. Daraus kann man auf gewisse chronologische Verschiebungen schließen. Aufgrund der bisher bekannten Bestattungen wurde das Gräberfeld 640–660 begonnen und etwa Mitte des 8. Jhs. aufgegeben.

Teilnehmer: Antónia Maresik (JATE) Anthropologin und Piroska Biczó, Studentin. *Mihály Köhegyi*

Szabolcs-Burg (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Nyíregyháza). S. Nr. 116.

80. *Székkutas* (Kom. Csongrád, Kr. Szentes) (LVI). In der Sandgrube der LPG Kossuth legten wir 51 spätawarische Gräber frei. Somit sind von hier 180 Gräber bekannt. Neben den reichen Beigaben konnten auch wertvolle Beobachtungen bezüglich des Bestattungsritus

gemacht werden (Baldachingraber, Gräber mit Tierbestattungen, Doppel- und Hockergräber).

Teilnehmer: Margit Nagy, sowie József Forrai, Restaurator.

Katalin B. Nagy

81. *Tamási* (Kom. Tolna, Kr. Tamási) (XXXIII). In der Sandgrube von Csikóbánya haben wir die Rettung des langobardischen Gräberfeldes begonnen. Bisher wurden neun, weitab voneinander gelegene reiche Bestattungen freigelegt. Die Frauengräber lieferten 6 Fibeln, Bronzenadeln, Perlen, Kämme und Spinnwirteln, die Männergräber Lanzen und eine Taschengarnitur. 5 Skelette lagen in gut beobachtbaren Särgen.

Mitarbeiter: István Kiszely, Anthropologe und Jolán Horváth, Studentin.

István Bóna

82. *Tiszafüred* (Kom. Szolnok, Kr. Tiszafüred) (XXXVIII). In der Parzelle Külsőfokpart 29/A konnte das erste gepidische Haus in der Tiefebene geborgen werden. Das Dachgerüst des 70 cm in die Erde eingegrabenen Hauses (Fläche 3×3 m) wurde von zwei starken Pfosten unterstützt. Die reichen Scherbenfunde datieren das Haus auf die Wende des 5–6. Jhs. In der Ausfüllung des Hauses fanden wir ein spätgepidisches Frauengrab. In der Nähe erschienen die Spuren eines weiteren Hauses, Ende des Sondierungsgrabens legten wir eine Abfallgrube der Theiß-Kultur frei.

Mitarbeiter: Ilona Stanczik.

István Bóna

82. *Tiszafüred-Majoros* (Kom. Szolnok, Kr. Tiszafüred) (IV). Die 1965 in der O-Gemarkung des Dorfes begonnene Freilegung des awarischen Gräberfeldes wurde fortgesetzt. 177 Gräber kamen zutage, bisher sind ihrer insgesamt 733 bekannt. Das wichtigste Ergebnis der diesjährigen Forschung war die Erhellung des NW- und des SO-Randes des Gräberfeldes auf langer Strecke.

Éva Garam

83. *Toponár, Wachthaus Nr. 40* (Kom. Somogy, Kr. Kaposvár) (L). Die 1968 begonnene Rettungsgrabung im awarischen Gräberfeld wurde fortgesetzt. Bisher sind 147 Gräber freigelegt, 31,3% von diesen Kindergräber. Nr. 133 ausgenommen sind sämtliche Gräber nach W–O orientiert. Das Gräberfeld stammt aus der spätawarischen Zeit (8–9. Jh.); ebendort fanden wir auch Reste einer kupferzeitlichen Siedlung.

Teilnehmer: Sándor Wenger Anthropologe, István Ecsedi, Borbála Maráz, Dénes Jankovich Studenten.

Eugénia Szimonova

84. *Vác-Schottergrube* (Kom. Pest, Kr. Vác) (XLIV). Bei der diesjährigen Ausgrabung des bereits in der ersten Hälfte des Jahrhunderts bekannten keltisch-awarischen Gräberfeldes legten wir die Gräber Nr. 83–146 frei (awarisch). Sie sind nach NW–SO orientiert. Die Funde: gepreßte Beschläge, Gürtelgarnitur mit Greifen-Ranken-Muster, Wellenlinienkeramik, Perlen, Messer, glatte Schläfenringe; sie setzten die Bestattungen auf das 9. Jh. an. Die meisten Gräber wurden kurz nach der Beerdigung ausgeraubt. Auch Schädelraub und symbolische Bestattung sind zu beobachten. Beachtenswert ist das zweiteilige Gußnegativ in Grab Nr. 140.

Teilnehmer: Sarolta Tettamanti, Judit Topál, István Stefáts.

Magdolna Hellebrandt

Visegrád, Széchenyi u. 19. (Kom. Pest, Kr. Szentendre). S. Nr. 91.

85. *Visonta-Nagycsapás* (Kom. Heves, Kr. Gyöngyös) (X). Ziel der Arbeit war, das 1962 bei Erdarbeiten aufgewühlte Gräberfeld zu authentisieren. Insgesamt 42, eindeutig auf die erste Hälfte des 8. Jh. datierbare Gräber kamen zutage mit zu 75% Frauen- und Kinderbestattungen und den üblichen, die Spätawarenzeit kennzeichnenden Beigaben.

Árpád Nagy

86. *Budapest XX, Soroksár, LPG Vörös Október* (V). In der Nähe der Verwaltungsgebäude der LPG, neben der von der Ócsai-Straße nach NW führenden Verbindungsstraße, wurde beim Legen von Telefonkabeln in 1 m Tiefe ein W—O-orientiertes, landnahmezeitliches weibliches Reitergrab gefunden. Bei der Authentisierung kamen keine weiteren Gräber zutage. *Margit Nagy*

87. *Eger-Szépasszonyvölgy* (Kom. Heves) (X). Die Erforschung der unfreigelegten Gräber des 1898/99 erschlossenen Gräberfeldes aus dem 10. Jh. wurde fortgesetzt. Wir fanden 4 Gräber und aufgewühltes anthropologisches Material von etwa 15 Gräbern. Der jetzt freigelegte Gräberfeldteil schließt sich genau den alten Grabungsflächen an. *Árpád Nagy*

88. *Eperjes-Takács tábla* (Kom. Csongrád, Kr. Szentes) (VII). Dort, wo 1944 reiche landnahmezeitliche Funde zutage kamen (Sáfrány-Gehöft), sah die LPG Erdarbeiten vor. Die Rettungsgrabung zeitigte 4 Gräber. Ein Frauengrab enthielt Anhängescheiben aus vergoldetem Silber, Armreifen, Trense aus Gußbronze usw. In einem Reitergrab fanden wir neben den Kleiderzierden einen zerbrochenen Knochenkamm, in der Grabauffüllung die Reste eines hineingeworfenen, mit rhombischen Kragenverzierungen ausgestatteten Hemdes. Eine alte Frau wurde umgekehrt orientiert (O—W) bestattet und mit Löschkalk übergossen. *Csanád Bálint*

89. *Timár-LPG Béke, Meierei, I. Gräberfeld* (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Nyíregyháza) (XXIV). An der O-Seite des Büro- und Werkstattgebäudes wurden beim Abtragen eines Hügels Gräber beobachtet. Wir legten 16, größtenteils aufgewühlte und teils vernichtete, auf das 10—11. Jh. datierbare Gräber frei. Die Beigaben sind ärmlich: Eisenmesser, Feuersteine, 2 Gefäße. In Grab Nr. 8 war die Tracht mit runden und Anhängerbeschlägen gut zu beobachten.

Im Maschinenhof der LPG, im II. Gräberfeld neben der Verbindungsstraße, wurde ein Gräberfeld aus dem 10—11. Jh. zerstört. Wo die Oberfläche intakt blieb, legten wir 6, teils aufgewühlte Gräber frei. Beigaben: Pfeilspitze, Eisenmesser, zwei Silberarmreifen, Ösenknöpfe. *László Kovács*

90. *Tiszaszederkény* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Mezőcsát) (XVII). Bei der Fundierung der mechanischen Werkstatt des Chemischen Kombinats an der Theiß wurden 3 landnahmezeitliche Bestattungen aufgewühlt. Die bestehengebliebenen Gräbertteile haben wir freigelegt,

zwei von ihnen waren Reifenbestattungen. Das Fundmaterial enthält Trense, Steigbügel, Bogenknochenplatten, Gürtelbeschläge aus vergoldetem Silber und Pfeilspitzen. Wir fanden keine weiteren Gräber, sie wurden wahrscheinlich vor Jahren, bei der Terrainregulierung vor dem Fabrikbau, vernichtet.

Katalin K. Végh

91. *Visegrád, Széchenyi u. 19.* (Kom. Pest, Kr. Szentendre) (XLVI). Die Freilegung des Gräberfeldes aus dem 10—11. Jh. wurde fortgesetzt. Mit den neugefundenen 9 sind bisher 15 Gräber bekannt, von diesen sind 7 O—W-orientierte spätawarische und 6 W—O-orientierte ungarische aus dem 10. Jh. Die Zugehörigkeit eines aufgewühlten, sekundär plazierten Grabes konnte nicht festgestellt werden. Zwei der awarischen Gräber sind Sargbestattungen. Es war zweifellos feststellbar, daß die Särge mit Tierhäuten bedeckt wurden. Das beweist auch die Tatsache, daß wir innerhalb des einen, mit Tierhaut überdeckten Sarges als Beigabe einen zweiten Schädel fanden.

Auf der Suche nach weiteren Gräbern forschten wir auch im Grundstück des Wohnhauses, in der Lehne zum Svábhegy. Dort legten wir einen Backofen aus dem 14—15. Jh. frei. In seiner Nähe wurden die Spuren eines gleichaltrigen Wohnhauses beobachtet. Diese Siedlungsspuren gehören zum Nachlaß der mittelalterlichen Stadt Visegrád.

Mitarbeiter: Miklós Héjj.

Mátyás Szőke

92. *Visonta* (Kom. Heves, Kr. Gyöngyös) (X). Die in der Petőfi u. 13. begonnene Ausgrabung fortsetzend, legten wir den Gräberfeldrest aus dem 11. Jh. zur Gänze frei. Grab Nr. 16 lieferte Ösenknöpfe, einen Ring und einen Schläfenring. Das Gräberfeld wurde etwa von einer Generation benützt, in den Jahrzehnten nach der Jahrtausendwende.

Árpád Nagy

93. *Zalaszentlázló-Borjúállás sziget* (Kom. Zala, Kr. Nagykanizsa) (XLVII). Die 1968 begonnene Ausgrabung fortsetzend, legten wir 40 Gräber aus dem 9—10. Jh. frei, angeordnet in N—S-Reihen. Das O-Ende des Gräberfeldes haben wir zwar erreicht, doch ist seine Ausdehnung noch nicht festzustellen; es besteht wahrscheinlich aus mehreren hundert Gräbern. In der Siedlung fanden wir keine Häuser, nur Gräben und Pfostenlöcher. Die Gräben und die Abfallgruben enthielten viel Keramik aus dem 9—10. Jh., viele Eisenschollen und Eisenschlacke, ferner eine am Hals tragbare Rassel und einen fränkischen Sporen.

Róbert Müller

ARPADENZEIT (11.—13. JH.)

(Auf der Karte: Nr. 94—121)

94. *Beszterec-Vársziget* (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Nyíregyháza) (XXIV). Die 1968 begonnene Arbeit fortsetzend, haben wir die innere Schanze des Erdwalls durchquert sowie die Fundamente der Frontmauer des Klosters und einen Teil des Kirchhofs freigelegt. Das Alter des in mehreren Schichten aufgetragenen inneren Walls ist durch einen Sporen aus dem 11. Jh., den wir beim Fuß des Walls fanden, angegeben. Das Fundament der W-Front (Fassade) des Klosters ist mit Ziegeln vermischter, eingerammter Lehm. In der Nähe des SW-Turmes legten wir 4, unweit des einstigen Chors ebenfalls 4 Gräber frei. In einem dieser letzteren (Kindergrab) war die Beigabe ein Schläfenring mit S-Ende, ansetzbar auf die Wende des 11—12. Jhs. Gleichzeitig wurde auch der Erdwall nach Höhenlinien verkartet, angeleitet von Dénes Virágh.

Mitarbeiter: Kálmán Magyar.

Péter Németh

95. *Bucsuszentlázló-Franziskanerkirche* (Kom. Zala, Kr. Zalaegerszeg) (XLVII). Die große, barocke Franziskanerkirche in der Mitte des Dorfes wurde im Sommer 1969 von außen restauriert. Anschließend an ihren Chor steht eine kleine romanische Kirche, an der während dieser Arbeit Mauerforschungen vorgenommen werden konnten. Wir fanden auch die Fundamente des Chors: es waren, wie bei den Kirchen im Kom. Zala üblich, in Lehm eingebettete Ziegelmauern. Das S-Tor ist neuzeitlich; über diesem ist der geschnittene Stein ein Teil des romanischen westlichen Türmantels. Die im 13. Jh. erbaute Kirche war die Pfarrkirche des Dorfes.

Ilona Valter

96. *Budapest I, Fortuna u. 18.* (V). Die im Vorjahr begonnene Grabung wurde fortgesetzt mit dem Ziel, den mittelalterlichen Grundriß der dortigen Bauten fest-

zustellen. Wir erforschten den Grundriß eines Hauses aus dem 13. Jh., bestehend aus einer Toreinfahrt und einem Trakt mit zwei Räumen.

Julia Altmann

97. *Budapest XVII, Rákoscaba, neben der reformierten Kirche* (V). Die Rettungsgrabung zeitigte den Chor der mittelalterlichen Kirche von Csaba (Rákoscaba) bzw. den Beginn des Schiffs. Die Kirche ist eine für die Arpadenzeit typische, mit länglich-halbkreisförmig abgeschlossenen Chor; die Grundmauern sind aus mächtigen, unregelmäßigen Steinblöcken, auf denen die Mauern aus nach oben immer kleineren Quadersteinen ruhen. In dieser Form stand die Kirche bis zu ihrem Einreißen in den ersten Jahren des 20. Jhs.

Katalin I. Melis

98. *Budapest XVII, Rákoskeresztúr, Pesti út 110.* (V). Mit der Rettungsgrabung legten wir die Grundmauer und die bis durchschnittlich 60 cm Höhe bestehenden hochgehenden Mauern einer Dorfkirche aus dem 13. Jh. frei. Der Grundriß, der nach der Verwüstung im 13. Jh. durch den Neubau entstand, konnte klargestellt werden. Das Schiff wurde verlängert, an die N-Mauer des Chors wurde eine Sakristei angebaut. In dieser Form bestand die Kirche bis zu ihrem Einriß im 19. Jh.

Katalin I. Melis

99. *Cegléd-Madarászhalom* (Kom. Pest) (LXI). Die Rettungsgrabung im arpadenzeitlichen Gräberfeld wurde fortgesetzt: wir fanden 138, größtenteils aufgewühlte Gräber ohne Beigaben. Wir konnten die NS-Ausdehnung des Gräberfeldes feststellen, da auch die südliche Abschlußmauer zutage kam. Demgemäß war das Gräberfeld zentraler Anordnung, mit einer Kirche in der Mitte; die am Gräberfeldrand liegenden Gräber sind die jüngeren.

Judit Topál

100. *Debrecen-Fancsika* (Kom. Hajdú-Bihar) (VIII). Etwa 500 m vom arpadenzeitlichen Dorf Fancsika, auf dem Sandhügel neben der Biegung der Straße, kamen beim Erdgewinnen kultische Bestattungen aus dem 12–13. Jh. zutage. Es waren 4 Gräber mit Hundeschädeln und mit Gefäßen mit eingeritztem Linienmuster, sowie mehrere Gefäße ungewissen Alters gefunden.

Károly Mesterházy

101. *Doboz-Hajdúirtás* (Kom. Békés, Kr. Gyula) (IV). Im Bereich des vernichteten früharpadenzeitlichen Dorfes arbeiteten wir in den Grabungsflächen I und III der vergangenen Jahre. In I legten wir den abschließenden Teil des NS-Abschnittes des bereits in seinen Details bekannten großen Grabens frei. Neben kleineren Objekten fanden wir 4 Wohngruben, von denen eines vom großen Graben durchquert wird; in das andere wurde ein Rundbau eingebaut mit höherem Boden als der Fußboden des Hauses selbst; in der Mitte dieses Baus war ein Feuerherd. In der Nähe des einen Hauses stießen wir auf ein OW-orientiertes Skelett, annehmbarerweise das erste Grab des zum Dorf gehörenden Friedhofs. Wie aus den Beigaben hervorgeht (Perlen, glatter, offener Schläfenring) ist das Grab mit der ältesten Phase des Dorfes gleichaltrig. In III, in der Nähe der 1968 freigelegten Gräber, legten wir wenig Reste eines freistehenden Backofens frei.

Teilnehmer: Etelka Juhász, Csaba Csorba, Studenten.

Julia Kovalovszki

102. *Eger-Burg* (Kom. Heves) (X). Im romanischen Dom haben wir die Freilegung des W-Teils des Hauptschiffes beendet. Hier fanden wir zwei Gruften. In die Wand der älteren wurden auch die Fragmente mehrerer, aus rotem Sandstein gemeißelter Grabplatten eingebaut, die annehmbarerweise einst die andere Gruft bedeckten. Im südlichen Seitenschiff fanden wir eine Gruft an der S-Wand, in dem rechtwinklig gebogene Eisenbänder, Nägel und auf dem Mauerwerk Abdrücke von Brettern waren.

Im Bereich des spätgotischen Doms beendeten wir im Raum zwischen den Säulen (Hauptschiff) die Freilegung des arpadenzeitlichen Gräberfeldes. Auch kam der O-Teil eines zum früheren Bau gehörenden, halbkreisförmig abgeschlossenen Mauerteils zum Vorschein. Unter dieser Mauer legten wir einen in den felsigen Untergrund gehauenen Tunnel frei, der bei der inneren Fläche der östlichen Burgmauer jedoch zu Ende ist.

Bei der SW-Ecke der Schönen Bastei (hinter dem Tor mit dem Wappen des Hippolyt) setzten wir die Freilegung der »großen Grabungsfläche« fort. Das W-Ende des Gebäudes mit dicken Wänden, das sich der S-Mauer der Inneren Burg anschließt, haben wir noch nicht erreicht. Zwischen dem Türkischen Garten und der Gergely-Bastion wurde die Freilegung der arpadenzeitlichen Siedlungsreste fortgesetzt: wir fanden die Reste von Häusern, Backöfen und einer Straße.

Teilnehmer: András Pálóczi Horváth und László Fodor, Restaurator-Techniker. Die Restaurierungsarbeiten leitet János Sedlmayr, Architekt.

Károly Kozák

103. *Esztergom-Burg* (Kom. Komárom) (XLIX). Im Zuge der Restaurierung wurden in der Unterkirche des Palastes mittelalterliche Mauern durchquert. Die Rettungsgrabung zeitigte weitere, einschneidende Beweise dafür, daß es zwischen den Bauten des Hl. Stephan und Béla III. eine Bauperiode gab (das wurde bereits früher vermutet, doch gab es zu wenig materielle Belege hierfür). Sie ist annehmbarerweise auf die Wende des 11. Jhs. bzw. auf dessen erste Jahrzehnte anzusetzen.

Emese Nagy

104. *Felgyő* (Kom. Csongrád, Kr. Szentes) (XXXV). Wir konnten dieses Jahr feststellen, daß die Siedlung überwiegend aus über der Erdoberfläche stehenden Häusern bestand, im Dorf gab es also neben den bisher als ausschließlich betrachteten Wohngruben auch viele Häuser mit Holz- und Lehmewurfänden, vielleicht sogar auch Ziegelbauten. Im folgenden konzentrieren wir auf diese über die Oberfläche gebauten Häuser und die zu ihnen gehörenden »freistehenden« Backöfen.

Mitarbeiter: Katalin B. Nagy, Csanád Bálint, sowie Ágnes Szőke, Restaurator.

Gyula László

105. *Győr-Posdomb* (Kom. Győr-Sopron) (XI). Im Bereich der LPG »Új Élet« in der Außenstadt legten wir 50 Gräber frei: ein in Reihen geordnetes ungarisches Gräberfeld des Gemeinvolkes aus dem 10.–11. Jh. Bei einzelnen Gräbern fanden wir Sargspuren.

Grab Nr. 23 ist aufgrund der Orientierung und der Beigabe älter. Im NO-Teil der freigelegten Fläche beobachteten wir römerzeitliche Siedlungsercheinungen; bei der Authentisierung fanden wir die Spuren ausgehobener Mauern.

Mária Albeker

Győr-Széchenyi tér (Kom. Győr-Sopron). S. Nr. 43.

106. *Győr-Dóm* (Kom. Győr-Sopron) (XI). In der Grabungsfläche hinter dem Hauptchor fanden wir die Reste der 1720–1740 gebauten, mit Krypta ergänzten Rosalienkapelle, darunter die Grundmauern eines römischen Baus mit den Resten des dazugehörigen Terrazzofußbodens. Hier kamen auch zwei römische Herde sowie Keramik und Metallfunde zum Vorschein. In der oberen Schicht fanden wir aufgewühlte Gräber, die zum bis zur 2. Hälfte des 18. Jh. in Gebrauch stehenden Friedhof gehörten.

An der N-Seite des Doms kamen die Reste gotischer und romanischer Fundamente und Gräber zutage. Die Verschiedenheit der Fundamente und die Tatsache, daß der NO-Teil des Doms einst zwei Niveaus hatte, lassen die Möglichkeit zu, daß der Dom von Győr im 12. Jh. einen ähnlichen Grundriß hatte wie die Kirchen von Jánoshida und Kisbény (Bina). Im 3. und 4. Sondierungsgraben vor der W-Front legten wir eine Mauer-ruine aus schön gehauenen Quadersteinen mit gotischen Steinmetzzeichen frei. Einige von diesen Zeichen sind

auch in der Mauer und auf dem Strebepfeiler an der SW-Ecke des Doms zu finden. Diese Reste beweisen, daß der Dom im Mittelalter länger war, als es aufgrund der Mitte des 16. Jhs. erfolgten Vermessung zu denken ist.

Teilnehmer an der Freilegung: Ferenc Levárdy, Kunsthistoriker, an der Vermessung: György Busi und Lilla Benkhard, Zeichner.

György Kozák—András Uzsocki

107. *Ipolytölgyes-Szentmárton dűlő* (Kom. Pest, Kr. Szob) (LII). In der Nähe des 1965—1968 freigelegten Gemeinvolk-Gräberfelds (vgl. Letkés-Ziegelbrennerei) gelang es, den Platz des arpadenzeitlichen Dorfes zu finden, wo wir mehrere Abfallgruben und freistehende Backöfen ausgruben. Ebendort kamen auch urzeitliche Funde (Kupferzeit, Pécel-Kultur, Bronzezeit, Hatvan-Kultur und Früheisenzeit) zutage. Südlich von der Stelle des Dorfes legten wir auch die Kirche der Siedlung frei sowie 47 Gräber des Kirchhofs. Die Kirche zeigt die für die Arpadenzeit kennzeichnenden Wesenszüge (quadratischer Chor, kleines Schiff). Die Münzen datieren das Objekt mit Sicherheit auf die Zeit zwischen dem 12. und der ersten Hälfte des 15. Jhs. Hervorragende Funde sind eine aus Knochen geschnittene Madonna und ein Corpus-Fragment aus Ton.

Kornél Bakay

Jánosszállás-Katonapart (Kom. Csongrád, Kr. Szeged). S. Nr. 60.

108. *Kisasszonyfa-Kőrisdomb* (Kom. Baranya, Kr. Sellye) (XXVI). Mit Erdhobeln und Tiefpflügen vor dem Anlegen einer Obstplantage wurden die Grundmauern und der Friedhof des arpadenzeitlichen Dorfes Kőrismonostor (Győrffy I. 331—332) vernichtet.

In der Hügellehne nördlich des Klosters warf der Erdhobel ca. 200 St. Münzen des Hl. László I. auf die Oberfläche.

Attila Kiss

109. *Lászlófalva* (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Kecskemét) (XIV). Am Ostrand des Weichbilds, in der Sandgrube westlich der reformierten Kirche, wurden Gräber — größtenteils ohne Beigaben — vernichtet. Die Authentisierungsgrabung zeitigte zwei früharpadenzeitliche Gräber (in einem eine Münze des Hl. Stephan I.) sowie bronzezeitliche und spätmittelalterliche Abfallgruben. Letztere gehörten zum vernichteten Dorf Szentkirály.

András Pálóczi Horváth

110. *Magyarhomorog-Könyadomb* (Kom. Hajdú-Bihar, Kr. Biharkeresztes) (IV). Die Arbeit wurde im fächerförmig ausgebreiteten O-Teil des seit Jahren geforschten Gemeinvolk-Gräberfelds fortgesetzt. Die nach N und S gerichteten neuen Grabungsflächen haben höchstwahrscheinlich die NS-Ausdehnung des Gräberfelds festgestellt. Auf 492 m² fanden wir 52 neue Gräber (Nr. 317—369), davon 44 von Erwachsenen, 9 von Kindern. 27 Gräber führten keine Beigaben, 26 lieferten Funde. 9 Gräber sind mit arpadenzeitlichen Münzen datiert, zwei enthielten Pfeilspitzen und Köcherteile, eines sogar eine Trense.

Mitarbeiter: László Kovács, Anikó Nagy (Praktikantin), Károly Ruskai, Techniker beim Anthropologischen Lehrstuhl von JATE.

István Dienes

Mátraszőlős-Röm. Kath. Kirche (Kom. Nógrád, Kr. Pásztó). S. Nr. 134.

111. *Mecseknádasd-Hl. István-Kapelle* (Kom. Baranya, Kr. Pécs) (XXVI). Bei den Forschungen vor der Restaurierung fanden wir das mittelalterliche Fußbodenniveau der auch heute bestehenden, im 13. Jh. gebauten Kirche mit plattgeschlossenen Chor, das Fundament des mittelalterlichen Altars und den aus Stein geschnittenen Mantel der Sakristeitür. Ins mittelalterliche Niveau des Chors vertieft kam zum Vorschein ein verputztes Grab, auf dem Steindeckel mit einem geraden Kreuz. Im Schiff fanden wir unter dem mittelalterlichen Fußbodenniveau die Steinmauerreste eines früheren Ge-

bäudes. In der Achse der O-Mauer des Chors legten wir eine romanische Fensteröffnung frei, in der wir den Steinrahmen aus dem 13. Jh. in situ fanden. Die übrigen Fenster des Schiffes haben bei Umbauten zur Barockzeit und in der Neuzeit ihre ursprüngliche Form verloren. Im Chor, in erster Linie auf dem Triumphbogen, kamen Details eines Freskos aus dem 15. Jh. zum Vorschein.

An die N-Seite der Kirche schließt sich eine mittelalterliche Sakristei und ein Ossarium an; wir haben die Fundamente freigelegt, ebenso auch die Reste eines quadratischen Turmes mit Eckstrebpfeiler 5 m südlich vom Chor. Mit einem Sondierungsgraben stellten wir die Ausdehnung der Kirchmauer fest und erhielten größtenteils auch ihren Grundriß. Anstelle des heutigen Eingangs legten wir auch die Eingangstreppe frei, die die Kirchhofmauer durchbrachen.

Mária G. Sándor

112. *Mezőnyárád, Szondy u. 18.* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Mezőkövesd). Die Abtragung der alten Barockkirche wurde 1964 begonnen, wobei mittelalterliche Details zum Vorschein kamen. Dieses Jahr legten wir die W-Mauer der plattgeschlossenen, auf das 13. Jh. ansetzbaren Kirche frei, wir erhielten die Niveaus und die Tiefe der Fundamente. Eine Kirchhofmauer fanden wir nicht. Abmessungen der Kirche: 16,5 × 8,80 m, Grundfläche des Schiffsinners ca. 63 m². Das Dorf wird 1238 zum erstenmal erwähnt, bezüglich der Kirche sind keine Urkunden bekannt. Der barocke Umbau, wobei die Kirche vergrößert wurde, erfolgte 1728.

András Pálóczi Horváth

113. *Nagykanizsa-Romlott vár* (Kom. Zala, Kr. Nagykanizsa) (XX). In der zur Türkenzeit vernichteten Burg eröffneten wir zwei Grabungsflächen. Wir fanden dicke Ziegelmauern, ornamentale Freskofragmente, viele Scherben aus dem 15—16. Jh., Armbrust-Pfeilspitzen und eine Kugelgießform. Die Keramik-Fragmente aus dem 13. Jh. beweisen, daß bereits zur Arpadenzeit eine Festung auf dem Hügel gestanden haben dürfte.

Róbert Müller

114. *Orosháza-Mécsesdomb* (Kom. Békés) (XXV). 4 km nach NO von der Stadt, in der Umgebung des Gehöfts Belsőhosszúsor Nr. 30, sind die Spuren eines arpadenzeitlichen Dorfes zu finden. Seine Kirche liegt auf dem Mécsesdomb genannten Hügel. Die Mauern waren aus Ziegeln gebaut; mit der Zeit wurden sie vollkommen abgetragen, so daß wir nur die Mauergruben fanden. Die Kirche hatte einen Grundriß von 5 × 6,5 m, neben der S-Mauer lag die Grabkammer aus Ziegeln. Insgesamt legten wir 13 Gräber frei, davon drei mit Schläfenringen. Die Gräber waren nach WO orientiert.

Irénn Juhász

Oszlár (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Mezőcsát). S. Nr. 63.

Pécs, István tér 12. S. Nr. 49.

115. *Pomáz-Lugi dűlő* (Kom. Pest, Kr. Szentendre) (XXXIV). Von den 21 Gräbern, die wir dieses Jahr im früharpadenzeitlichen Gemeinvolk-Gräberfeld freilegten, enthielten drei Beigaben: Gemeinvolks-Schmucksachen aus dem 11. Jh., Schläfenringe, Ringe, Halsringe, Perlen. Aus einem Grab aus dem 10. Jh. kam ein glatter, offener Reif zutage.

Sarolta Tettamanti

116. *Szabolcs-Burg* (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Nyíregyháza) (IV). Die 1969 begonnene Plangrabung im arpadenzeitlichen Zentrum des Komitats Szabolcs hatte das Ziel, das Alter des Erdwalls festzustellen. Mit dem senkrecht zum Wall verlaufenden, nahe zum W-Tor eröffneten Sondierungsgraben durchquerten wir etwa 60% der Walllänge (bei der Basis gemessen). Der Wall ist zweischichtig, zum Bau der ersten Schanze wurde der Boden der urzeitlichen Siedlung benützt. Der, aus dem 8. Jh. stammende awarische Grabfund, darin die mit Balken befestigte 1. Schanze eingebaut wurde, datiert die Bauzeit auf die Zeit der ungarischen Landnahme.

Diese Schanze wurde später an der Innenseite verdickt nach Aussage der in ihr gefundenen Scherben, im 11. Jh.

Auch durchquerten wir die Vertiefung zwischen der O-Schanze und der derzeitigen reformierten Kirche. Die O-Schanze wurde aus dem Material gebaut, das aus dem vor ihr verlaufenden Graben gewonnen wurde. Im Grab floß einst aus der Theiß hierhergeleitetes Wasser, während die anderen zwei Seiten des dreieckigen Erdwalls von der Theiß umgeben waren. Die Vermessung besorgte Dénes Virágh.

Mitarbeiter: László Kovács. Archäologischer Experte: István Dienes.

Péter Németh

117. *Szanda-Burg* (Kom. Nógrád, Kr. Balassagyarmat) (II). Die Arbeit wurde begonnen, um die Periodisationsfragen der mittelalterlichen Burgen auf dem Szanda-Péterhegy und auf dem Várhegy aufzuklären. Wir legten den Bereich des Turmes und der darunter liegenden Zisterne, den zentralen Kern der Burg frei.

Die im Bereich des Turmes beobachteten Grundmauern eines Baues mit rundem Grundriß wurden erweitert, bzw. es wurden Mauern angebaut, so daß ein kleiner, viereckiger Turm entstand. Hier gab es wenig arpadenzeitliche Keramik und einige Eisenfunde. Bei der Reinigung des vollkommen kahlen Felsens fanden wir im Niveau des Turmes auf der N-Seite die Spuren der Burgmauer, die sich dem Turm anschlossen. In den dem Turm angeschlossenen Niveaus fanden wir viel arpadenzeitliche Keramik, entlag der die Burg umgebenden Mauern größtenteils Funde aus dem 15–16. Jh.

Judit Gábor

Szekszárd-Benediktinerabtei (Kom. Tolna). S. Nr. 143.

118. *Szerep* (Kom. Hajdú-Bihar, Kr. Püspökladány). Die 1968 begonnene Freilegung der gotischen Kirche und der 100 Gräber des Kirchhofs wurde fortgesetzt. Wir stellten fest, daß die Grundmauern der romanischen Kirche abgetragen und das Terrain planiert wurden. Daher konnten wir den Grundriß der romanischen Kirche nicht feststellen. Auf dem Hügel untersuchten wir mittels Sondierungsgraben die Gebäude Spuren; hier fanden wir das dreischiffige romanische Kloster. In den wenigen Gräbern in Sondierungsgraben waren Schläfenringe und Münzen aus dem 12. Jh.

Károly Mesterházy

119. *Székesfehérvár, Szabadság tér 2.* (Kom. Fejér) (XXXVI). 1965 wurde hier gegraben; nun, bei der Restaurierung, gruben wir in den früher nicht zugänglichen Stellen und beobachteten folgende Objekte bzw. Erscheinungen:

UNGARISCHES MITTELALTER UND NEUZEIT

(Auf der Karte: Nr. 122–150)

Balatonakali-Ságpusztá (Kom. Veszprém, Kr. Veszprém). S. Nr. 33.

122. *Bezedek-Laki rét* (Kom. Baranya, Kr. Mohács) (XXVI). Der Rentner Péter Blandl sammelte im Rübenfeld auf dem »Laki-rét« von der Erdoberfläche 845 Silberdenare aus dem 16. Jh. Sie kamen auf einer Fläche von einigen Quadratmetern zutage. Die weiteren Forschungen mit elektronischen Instrumenten waren ergebnislos.

Mitarbeiter: István Gedai und Tibor Zalavári.

Attila Kiss

123. *Bokod-Vértesszentkereszt* (Kom. Komárom, Kr. Tata) (XLI). Während der Ausgrabungen 1964/65 und 1967 beendeten wir die Erforschung der Benediktinerkirche und der Klosterruinen; sodann setzten wir die Arbeit im S-lichen und O-lichen Kreuzgang sowie im O-Trakt fort.

Im O-Flügel des Klosters konnten wir den O-Kreuzgang zu drei Vierteln freilegen und das Niveau dem des

1. Wir fanden die W-Abschlußmauer der I. Grabkapelle und das anschließende innere Fußbodenniveau.

2. Westlich der I. Grabkapellen-Abschlußmauer kam ein großer, tief fundierter Strebepfeiler(?) zutage, der ein Seitenpfeiler an der S-Seite der Basilika sein könnte.

3. Aus dem Fundament der S-Seitenwand der II. Grabkapelle kam ein Obulus von Béla III. zutage, wodurch die Kapelle genauer, auf das ausgehende 12. Jh. datiert werden konnte.

4. Im Schiff der II. Grabkapelle fanden wir min. sieben, teils »in situ«, teils aufgewühlte Skelette ohne Beigaben.

5. Im Chor der II. Grabkapelle fanden wir das Altarfundament.

6. Wir beobachteten die NO-Ecke des mittelalterlichen Gebäudes, das sich der SW-Ecke der II. Grabkapelle anschließt.

Alán Kralovánszky

Szőny-Nagymagtár (Kom. Komárom, Kr. Komárom). S. Nr. 55.

120. *Tiszaörvény-Templomdomb* (Kom. Szolnok, Kr. Tiszaafűred) (IV). Westlich des W-Teiles der 1968 angegrabenen Siedlung, wo die ältesten Gräber zutage kamen, wurde die Arbeit fortgesetzt. Neue Gräber kamen nicht zum Vorschein, wodurch unsere Meinung bestätigt zu sein scheint, daß die 1968 freigelegten Gräber mit reichen Beigaben eine separate Gruppe bildeten. Im S-Teil legten wir rund 110 Gräber des arpadenzeitlichen Gräberfeldes frei, mit dem üblichen Beigabenmaterial; hervorzuheben ist die silberne Brustscheibe aus dem Kindergrab Nr. 450, annehmbarerweise mit einer Agnus-Dei-Darstellung. Bisher sind fast 550 Gräber freigelegt.

Gleichzeitig wurde die Erforschung der Siedlung fortgesetzt. Nördlich und östlich des 1968 freigelegten Teiles fanden wir insgesamt 9, in die Erde eingegrabene arpadenzeitliche Häuser, Speichergruben, Backöfen und Gruben. Die Häuser bildeten eine Reihe (W–O) und lagen voneinander in 4–10 m Entfernung.

Teilnehmer: István Fodor und Juan Cabello, Studenten.

Béla Horváth

121. *Tófej-Friedhof* (Kom. Zala, Kr. Zalaegerszeg) (XLVII). Bei der Rettungsgrabung der mittelalterlichen Kirche im Friedhof der Ortschaft fanden wir einen vom Ende des 11. Jhs. stammenden Stein mit Bandmuster und Fragmente eines spätgotischen Gesimses. Anstelle des einstigen Dorfes fanden wir einen arpadenzeitlichen Backofen, einen großen, wahrscheinlich zum Ausbrennen von Keramik dienenden Ofen und mehrere kupferzeitliche Abfallgruben.

Róbert Müller

15. Jhs. entsprechend ausbilden. Das Gehsteigniveau war im 16. Jh. etwas höher. Von den Arkaden des Kreuzganges war die mittlere die dritte Eingangsöffnung; ihre Schwelle blieb erhalten.

Im 16. Jh. wurden an das gotische Kloster noch weitere Räumlichkeiten angebaut, von denen wir auf der O-lichen Seite zwei erschlossen. Im Gemäuer fanden wir viele, nachträglich eingebaute Steinmetzarbeiten.

Éva Kozák

124. *Budapest I, Hess András tér 1–2.* (V.) Eine Vervollständigung der Daten war das Ziel unserer Forschungstätigkeit auf beiden Parzellen des mittelalterlichen Dominikanerklosters. Die wichtigste Aufgabe war die Klärung der Perioden des O-Flügels des Klosters und der O-lichen Burgmauer. Der O-liche Gebäudeflügel erstreckt sich in N-licher Richtung, stützt sich auf die am Felsrand erbaute Burgmauer und endet in einem Torturm; dieser wurde von uns vollkommen erschlossen. N-lich des Torturms folgte die Fassade des Gebäudes ur-

springlich dem sich zurückziehenden Felsrand. Später wurde eine zweite Festungsmauer errichtet, die sich an die Fassade anschloß. Unter dem Hof zwischen dem mittelalterlichen Gebäude und der Bergmauer, fanden wir einen tiefen Keller, in den man vom Torturm durch eine Falltür und eine enge Treppe gelangen konnte.

Katalin H. Gyürky

125. *Budapest I, Kapisztrán tér 2—4.* (V.) Während der Erdarbeiten für die Fernheizung der Burg konnte die N-Grenze des mittelalterlichen Szombat-Marktes sowie die NS-liche Mauer eines Wohnhauses lokalisiert werden, das den Markt im N abschloß. Vor der S-lichen Vorderfront des heutigen Gebäudes fanden wir einen in den Fels in OW-licher Richtung gehauenen Kellerraum, der nach 1686 mit Material aus dem Mittelalter und aus der Türkenzeit zugeschüttet wurde. Eine in Lehm gebettete NS-Mauer schloß sich an die N-liche Seite des Kellers an. Auch in diesem Abschnitt war der Szombat-Markt mit dem gleichen kieselförmigen Material bedeckt, das schon bei früheren Arbeiten festgestellt worden war.

Herta Bertalan

126. *Budapest II, (Pesthidegkút) Schönherz Zoltán u.* (V.) Die mittelalterliche Vorgeschichte der neuzeitlichen Barockkirche war Gegenstand unserer Untersuchungen. Wir fanden das mittelalterliche Mauerwerk des Gebäudes bzw. seine Verlängerung in W-licher Richtung aus der Barockzeit. Die mittelalterliche Kirche kann als die im Jahre 1433 erwähnte St. Montz-Kirche im Dorf Hidegkút identifiziert werden.

Julia Altmann

127. *Budapest III, (Csúcshegy) 21273 hrsz.* (V.) Wir suchten das in mittelalterlichen Akten erwähnte Dorf Óbudaörs. Als Folge der Bodenerosion muß aber das gegenwärtig bebaute Gebiet als unterer Teil der römischen Schichte angesehen werden. Im Laufe der Grabungen wurden zahlreiche mittelalterliche Tonscherben vermischt mit römischem Fundmaterial zutage gefördert, woraus geschlossen werden kann, daß die ehemalige mittelalterliche Siedlung mit dem Dorf Óbudaörs identisch ist.

Julia Altmann

128. *Budapest III, Lajos u. 158.* (V.) Im Zuge der Rekonstruktion von Óbuda wurde mit der Untersuchung des mittelalterlichen Hauses begonnen.

Wir konnten feststellen, daß das Haus in mehreren Perioden errichtet wurde. Der auf die Lajos utca schauende einstöckige Trakt stammt aus den 14—15. Jh. Dieser Trakt entstand durch Zusammenbau zweier mittelalterlicher Gebäude. Beim Umbau wurden die Toreingänge verlegt und der Kellerabstieg verlängert. Der ebenerdige N-liche Flügel des Hauses entstand im 16. Jh. und etwas später, doch noch vor 1774 wurde der S-liche Flügel angebaut. Seine gegenwärtige Form erhielt das Haus zwischen 1778 und 1850. Der Grund- und Aufriß des Hauses aus dem Jahre 1744 ist erhalten.

Das reichverzierte, einstöckige mittelalterliche Haus entpuppte sich nach gründlichen Vergleichen mit schriftlichen Aufzeichnungen als das von Königin Elisabeth erbaute Kaufmannshaus. Vor dem Haus konnten ein aus dem Mittelalter stammender Straßenbelag und wahrscheinlich die Überreste eines mittelalterlichen Brunnens erschlossen werden. Die mittelalterlichen Straßenbeläge bedeckten eine geplante römische Mauer, die in NS-licher Richtung verlief, und unter der Mauer fand man die Überreste einer wahrscheinlich in OW-licher Richtung führenden römischen Straße.

Herta Bertalan

129. *Csabdi* (Kom. Fejér, Kr. Bicske) (XXXVI). Ungefähr in der Mitte des Dorfes, auf dem Abhang eines Ausläufers des Vértés, wurde die mittelalterliche Dorfkirche errichtet, von der heute nur mehr ein Turm mit rechteckigem Grundriß besteht. Dieser Turm wurde im zweiten Weltkrieg stark beschädigt, seine von alten Fotografien bekannten prächtigen romanischen Zwillingfenster

wurden vollkommen zerstört. Die freigelegten Grundmauern der Kirche weisen auf eine dreischiffige Kirche hin mit einer halbkreisförmigen Apsis als Abschluß des Hauptchors. Die W-liche Vorderfront hatte zwei quadratische Ecktürme. Dieser Grundriß ist das Ergebnis zweier Bauperioden. In der ersten Periode entstand eine einfache einschiffige Kirche mit einer halbkreisförmigen Apsis, die später — noch im romanischen Stil — zu einer dreischiffigen Kirche erweitert und an den Seitenschiffen je ein quadratischer Eckturm angebaut wurde. Eine andere abweichende Charakteristik der Kirche: das Hauptschiff wird nicht durch Säulen oder Pfeiler von den Nebenschiffen getrennt, sondern durch Mauern, in die ein schmaler Durchgang eingelassen wurde. Um die Kirche herum lag der Friedhof, den eine Steinmauer und ein davor liegender tiefer Graben umgaben. Nóra Pamer

130. *Burg Csesznek* (Kom. Veszprém, Kr. Zirc) (XLV). Im Rahmen der seit mehreren Jahren betriebenen Grabungen in der Burg wurden dieses Jahr der Eingang zur oberen Burg und der untere Torturm freigelegt. Bei der Suche nach einem Aufgang von der unteren zur oberen Burg — der Höhenunterschied beträgt immerhin mehr als 2 Meter — fanden wir anstatt Brückenpfeiler, die Grundmauer eines aus zwei Räumlichkeiten bestehenden barocken Wohnhauses. Aus der Lage der Burg ergibt es sich, daß ein Aufgang in die obere Burg nur hier vorhanden gewesen sein kann; die Freilegung mittelalterlicher Teile ist jedoch erst nach Beseitigung dieses barocken Gebäuderestes möglich. Auch die Freilegung des unteren Torturmes ergab kein zufriedenstellendes Ergebnis, da auch hier ein barockes Bauwerk die Arbeit hemmt. Soviel konnte jedoch festgestellt werden, daß der Torbau zwei Öffnungen hatte, von denen ein schmalerer und ein breiterer Aufgang zur Burg führte. Nóra Pamer

131. *Esztergom, Bajcsy Zs. u. 36.* (Kom. Komárom) (XLIX). Zwecks Lokalisierung des auf Landkarten aus dem 18. Jahrhundert verzeichneten türkischen Bades wurden Probegrabungen im Garten des Hauses durchgeführt. Folgendes konnte festgestellt werden: Das im 16. Jh. erbaute ca. 9 × 9 m große Badehaus wurde im 19. Jh. vollkommen mit Erde bedeckt; trotzdem wurde das Bad noch einige Zeit benützt. Das Gewicht der Erde drückte später das Torgewölbe ein, worauf auch der Innenraum mit Erde angefüllt wurde. Das ganze Haus mit dem Eckgewölbe, mit den Überresten des Ziegeldaches, des Kuppelgewölbes, usw. blieben erhalten.

Das Badehaus stand außerhalb der die Wasserstadt (Vízváros) umgebenden Mauer zwischen zwei Rondellen und der Stadtmauer. Im 19. Jahrhundert bildete sich hier eine 4—5 m hohe Ablagerungsschichte. Mit Hilfe eines Stichgrabens stellten wir fest, daß damals auch ein bedeutender Teil der gegenwärtig 4,5 m hohen Stadtmauer zugeschüttet wurde. Die Gesamthöhe der Mauer betrug somit 9,5 m.

Mitarbeiter: Márta H. Kelemen.

István Horváth

Eger, Burg (Kom. Heves) S. Nr. 102.

Győr, Dom (Kom. Győr-Sopron) S. Nr. 106.

132. *Hollókő, Burg* (Kom. Nógrád, Kr. Szécsény). Die Forschungsarbeiten 1966—1968 wurden in diesem Jahr abgeschlossen. In der letzten Phase der Grabungen wurden die Niveauverhältnisse im äußeren Burghof geklärt und die großen Zisternen vom Ablagerungsmaterial gereinigt.

Die O-liche und N-liche Sperrmauer der äußeren Burg ist stark verwittert; insbesondere trifft dies für den N-lichen Mauerabschnitt zu, auf dessen Vorhandensein Malerspuren auf den Felsen und Verbindungen in der inneren Burgmauer verweisen.

Im S-lichen Teil des äußeren Burghofs konnten wir schon bei den Grabungen im Vorjahr das Malterniveau aus dem 14—15. Jh. feststellen und das Gehsteigniveau

festlegen. Der N-liche Hofabschnitt wurde in der ersten Hälfte des 16. Jhs. ausgebaut. Nach Aufschüttung dieses Abschnittes wurden in der O-lichen Sperrmauer der äußeren Burg zwei miteinander verbundene Räumlichkeiten errichtet, deren Gehsteigniveau und Schwellensteine erhalten sind.

Von 1596—1663 ist die Burg wieder in ungarischem Besitz. In diese Zeit fällt die Renovierung der verfallenen Burg; im äußeren Hof werden zwei weitere Räumlichkeiten errichtet.

Éva Kozák

Ipolytölgyes, Szentmárton dűlő (Kom. Pest, Kr. Szob). S. Nr. 107.

Jászdózsza-Kápolnahalom (Kom. Szolnok, Kr. Jászberény) S. Nr. 8.

133. *Kővágószőlős-Horgas dűlő*. (Kom. Baranya, Kreis Pécs) (XXVI). Bei Erdarbeiten im Weinberg fand János Huszics jun. in der Parzelle Nr. 1422 aus dem 17. Jh. (Rudolf—Leopold—Ferdinand III.) stammende 54 Silbertaler.

Attila Kiss

Lászlófalva (Kom. Bács-Kiskun, kr. Kecskemét). S. Nr. 109.

134. *Mátraszőlős-Röm. kath. Kirche*. (Kom. Nógrád, Kr. Pásztó) — Bei Grabungen in der auf dem Hügel oberhalb des Dorfes stehenden gotischen Pfarrkirche konnte festgestellt werden, daß die erste Kirche im frühgotischen Stil Ende des 13. Anfang des 14. Jhs. erbaut wurde. Wir fanden die W-liche Mauer, zwei gotische Stützpfeiler und den durch drei Seiten Achtecks abgeschlossenen Chor. Die N-liche und S-liche Mauer dieser Kirche steht noch heute; die S-liche Mauer hat zwei Spitzbogenfenster. Aus den Stützpfeilern kann geschlossen werden, daß sowohl das Schiff wie auch der Chor ein Gewölbe hatten und die Innenwände Fresken zierten. Die Fresken gehörten zu einem Bildzyklus, dessen Reste an der Innenwand des Schiffs sichtbar sind. Knapp unter der Oberfläche fanden wir die Grundlagen der Umfriedungsmauer und des Pfarrhauses. Beide gehörten zur früheren Kirche. Ende des 15. Jh. wurde diese Kirche erweitert: der Chor wurde in O-licher Richtung um etwa 2 m verlängert, verbreitert und mit einem neuen Gewölbe (dem heutigen) versehen. Auch in N-licher Richtung wurde der Bau erweitert. Vor der S-lichen Front wurde die »Kirche der Armen« errichtet, die ursprünglich ebenfalls ein Gewölbe hatte. Die kleinen Fenster der Frühkirche wurden teils zugemauert, teils vergrößert.

In der Türkenzeit wurde die Kirche beschädigt und nach 1669 restauriert. 1778 entstand der W-liche Chor. 1863 wurde die mittelalterliche Umfriedungsmauer abgerissen und 1864 an der O-Wand des Chors der Turm errichtet. 1826 wurde die Kirche renoviert und an die W-Front eine Vorhalle angebaut.

In diesem Jahr begannen nach den Plänen von Tamás Dragonits die Herstellungsarbeiten in der Absicht, das mittelalterliche Gepräge der Kirche soweit als möglich wiederherzustellen.

Ilona Valter

Mecseknádasd, St. Stephanskapelle. (Kom. Baranya, Kr. Pécs). S. Nr. 111.

Mezőnyárad, Szondy u. 18. (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Mezőkövesd). S. Nr. 112.

135. *Mohács, Kálvin-köz* (Kom. Baranya). Bei Straßenbauten wurden zwei Münzfunde gemacht. Die Fundstellen lagen nahe zueinander.

I. Fund: 80 cm unter der Oberfläche in einem grauen Krug waren 19.488 Stück gereinigte Silberdenare im Gesamtgewicht von 10,28 kg.

II. Fund: In gleicher Tiefe in einem roten Krug 25.997 Stück gereinigte Silberdenare im Gesamtgewicht von 13,62 kg.

Nach ersten Feststellungen handelt es sich um Münzen aus der Zeit der Könige Matthias, Ulászló und Ludwig II.; in beiden Funden kam auch eine geringe

Anzahl von ausländischen Münzen vor. Münzen aus der Zeit nach 1526 waren nicht darunter.

Nachforschungen nach weiteren Münzen blieben ergebnislos.

Mitarbeiter: István Gedai und Tibor Zalavári.

Attila Kiss

Nagykanizsa, »Romlott vár« (Kom. Zala, Kr. Nagykanizsa) S. Nr. 113.

Pákozd, 52/600 Kilometerstein auf der Straße M 7. (Kom. Fejér, Kr. Székesfehérvár) S. Nr. 17.

Pécs, István tér 12. S. Nr. 49.

Pécs, Boszorkány út (Höhere Berufsschule). S. Nr. 48.

136. *Pécs, Püspökvár, Dóm tér (XXVI)*. Im Zuge der Restaurierungsarbeiten fanden wir im W-lichen Burggraben die Außenmauer des Grabens und bestimmten seinen Verlauf sowie den Gegenhang des Grabens. Ebenso konnten der Grundriß und die annähernde Größe des Brückenkopfes vor dem Barbakan bestimmt werden; der Eingang zum Barbakan war durch eine in W-licher Richtung abbiegende Brücke gesichert.

Auch das Innere der Bastei der W-lichen Burgmauer wurde erschlossen: unter der halbkreisförmigen Bastei aus der Türkenzeit, deren Schießscharten heute noch vorhanden sind, fanden wir die Reste eines viereckigen Turmes, der sich an die äußere Burgmauer anschließt; demnach ist der Kern der äußeren Burgmauer ebenso alt wie der viereckige Turm.

Im S-lichen Burggraben wurde das SW-Ende der äußeren Mauer des Grabens freigelegt und der Zusammenhang zwischen der NO—SW-Mauer und der Burgmauer untersucht, wobei es sich herausstellte, daß diese jüngeren Datums ist als die S-liche äußere Burgmauer.

Mária G. Sándor

137. *Pécs, Rákóczi út 2, Komitátskrankenhaus (XXVI)*. Die im Vorjahr begonnenen Grabungen zur Freilegung des Derwischklosters neben dem Grabmal des Jakowali Hassan Pascha wurden in dem sich in NW an das Grabmal anschließenden ebenerdigen Hofraum und im Spitalhof fortgesetzt. Im Innenraum konnten das äußere Niveau aus der Türkenzeit sowie Mauerreste des im Jahre 1714 und am Ort des heutigen Krankenhauses errichteten, neuen Krankenhauses gefunden werden. Im Hof des Krankenhauses, vor der Vorhalle zum Grabmal, fanden wir die Grundmauer der SO-Sperrmauer des türkischen Klosters und konnten auch das innere Niveau des Gebäudes feststellen.

Győző Gerő

138. *Pécsvárad, Burg, Benediktinerkloster (XXVI)*. Hier wurden die Ausmaße des Chors einer gotischen Kirche festgestellt, der einst den Klosterhof im S abschloß. Der langgestreckte, vieleckige Chorbau wurde später durch ein kürzeres, ebenfalls viereckiges und durch Stützpfeiler verstärktes Chorwerk ersetzt. Die S-lichen Mauerreste des Schiffs der gotischen Kirche kamen S-lich der Steinmauer zutage, die den unteren vom oberen Hof trennt. Die gotische und die romanische Kirche wurde durch einen Gebäudeflügel verbunden, in dessen W-Front ein Eingang freigelegt wurde.

S-lich des W-lichen Endes der den unteren vom oberen Hof trennenden Steinmauer konnten übereinander geschichtete Mauerreste freigelegt werden, u.a. das Mauerwerk einer der W-lichen Basteien. An der Innenseite der S-lichen Burgmauer wurde ein Laufgraben angelegt, der Aufschluß über die Schichtungen im unteren Hof gab.

Attila Kiss—Károly Kozák

139. *Piliszentkereszt* (Kom. Pest, Kr. Szentendre) (XLVIII). Die Ausgrabungen wurden 1969 fortgesetzt. Der Grundriß der Kirche wurde fertiggestellt und auch der Grundriß der um den Kreuzgang errichteten Gebäude konnte ziemlich genau bestimmt werden. Auch über das Ausmaß der Klosterbauten konnten wir uns einen Begriff machen.

László Gerevich

140. *Sárospatak, Röm, kath. Kirche* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Sátoraljaújhely) (XXVIII). In Fortsetzung der vorjährigen Grabungen wurde hinter dem Chor der Kirche ein Teil des Stadttores aus dem 17. Jh. erschlossen. S-lich der Kirche fanden wir weitere Kalköfen aus dem 13–14. Jh.

Unter dem W-lich der Kirche freigelegten Steinbau aus dem 15. Jh. liegen verbrannte Trümmer eines in die Erde eingelassenen Strohlehm-Hauses. Durch Freilegung mehrerer Teile dieses Hauses konnten der eckige Grundriß und — aufgrund der Balkenabdrücke — die Bauweise rekonstruiert werden. Das Haus dürfte aus dem 13–14. Jh. stammen. Etwas W-lich davon konnten wir einen gleichaltrigen Fußbodenteil freilegen. Leider haben spätere Bauarbeiten dieses Haus stark verändert.

Die W-liche Mauer dieser Kirche aus dem 15. Jh. durchschneidet mehrere Gebinneschichten im und die Kirche angelegten Friedhof. Dies beweist, daß hier früher eine kleinere Kirche stand. Um die Kirche herum konnten auch in diesem Jahr Tonscherben aus dem Altertum (Bükk) gefunden werden. Die 1964 eingeleitete Erschließung und Restaurierung der Kirche ist in diesem Jahr beendet worden

Architekt: Károly Ferenczy

Sárospatak, Burg, Kanonenhügel. Der Kanonenhügel hinter der mit Kasematten versehenen SW-lichen Burgmauer wurde mit einem Graben durchstoßen. An der Schnittfläche waren deutlich die Umrisse einer einstigen Schanze zu sehen. In der aus vermodertem Holz bestehenden und den oberen Schanzenrand bildenden Schichte wurden ein Silberdenar aus dem Jahre 1532 (König Johann) und ein polnischer Silberling aus dem Jahre 1535 gefunden. Sie verweisen darauf, daß es sich hier um die sogenannten Perényi-Befestigungsanlagen handelt. Die dem Angreifer zugewandte Seite der Schanze war durch drei Reihen eng aneinander in den Boden gerammter Pfosten verstärkt. Die Beobachtungen entsprachen in ihrem Ausmaß der aus dem Jahre 1603 stammenden Skizze über die sich an dieser Stelle verbreiterten Schanze. Der Kanonenhügel dürfte zur Zeit György Rákóczi I. aufgeschüttet worden sein.

Burg, Italienische Bastei. Dieses Jahr wurde im SO-lichen und S-lichen Teil der Bastei die Erde abgetragen. Im O-lichen Teil, nahe der Basteimauer, wurde auf der Schanze ein Skelett aus der Bronzezeit gefunden. Beim Kopf und bei den Füßen lagen Geschir, in Armhöhe Obsidian- und Silex-Klingen und Muscheln. 50 cm über dem Grab erstreckt sich das Fußbodenniveau eines Steinhauses aus dem 17–18. Jh.

János Gömöri

141. *Sopron, Vordertor* (Kom. Győr-Sopron) (XXIX). Bei Bauarbeiten zwischen der NO-Ecke des Stornó-Hauses und dem bei früheren Grabungen beobachteten verputzten Mauerresten gelangten Teile einer großen, zusammenhängenden Eisenblechverkleidung zum Vorschein. Diese zusammenhängende Eisenblechverkleidung schließt an des jetzt gefundene S-Ende der bereits früher teilweise freigelegten verputzten Mauer; ein Teil der Verkleidung fügt sich senkrecht an das Mauerende, der andere Teil liegt waagrecht in der Erde (vom Mauerende in S-licher Richtung) und ist mit Material aus der Roten Schanze bedeckt.

In Anbetracht der Schichtungsverhältnisse ist es klar, daß die verputzte Mauer und die Eisenblechverkleidung aus der mittelalterlichen Periode stammen, die der römischen Periode folgte, doch dem Bau der Roten Schanze voranging. Aufgrund der freigelegten Konstruktionsteile und einzelner Beschläge kann die Eisenblechverkleidung als Überrest des ältesten mittelalterlichen Stadttores von Sopron betrachtet werden.

Hintertor. Lage und Bauweise des mittelalterlichen (14. Jh.) Torturmes konnte geklärt werden. Das beachtlichste Ergebnis der Forschungstätigkeit ist jedoch die Freilegung von Resten eines ähnlichen, innen verputzten Ganges, hinter dem Turm aus dem 19. Jh. Ähnliche Reste fanden wir bereits früher anlässlich der Grabungen am Vordertor. Das Niveau dieses verputzten Ganges lag

rund 2,5 m unter dem gegenwärtigen Niveau. Beim Bau des mittelalterlichen Torturmes wurde seine Mauer durchstoßen und mit Material von der Roten Schanze zugeschüttet.

Sándor Tóth

Sopron, Városház u. (Kino) (Kom. Győr-Sopron). S. Nr. 50.

142. *Sümeg-Sarvaly* (Kom. Veszprém, Kr. Tapolca) (IV). Im sogenannten »Templomsúrfü« von Sarvaly, 6 km S–SO von Sümeg, wurden Grabungen durchgeführt. Unter den an der Oberfläche beobachteten Siedlungsspuren wurden zwei Steinhäuser zur Gänze und eines teilweise freigelegt. Alle drei Häuser waren rechteckige, verhältnismäßig kleine, halb in die Erde eingelassene Bauten. Ursprünglich waren es ungeteilte Häuser mit einem einzigen Großraum und einem abschüssigen Eingang an der Ecke. Später wurde ein Haus durch eine Mauer zweigeteilt. In den ziemlich hohen Mauerresten der ungefähr 14 m lange Kirche wurde die Verbindung zwischen Schiff und Chor freigelegt. Die Reste der Umfriedungsmauer der Kirche konnten zur Gänze freigelegt werden. Das in den Häusern zutage geförderte Fundmaterial stammt fast zur Gänze aus dem 15–16. Jh. Die Dorfkirche wurde — ihrem Grundriß nach zu urteilen — wahrscheinlich im 13. Jh. errichtet.

Mitarbeiter: Imre Holl.

Nándor Parádi

Szanda, Burg (Kom. Nógrád, Kr. Balassagyarmat). S. Nr. 117.

143. *Szecsárd, Benediktiner-Abtei* (Kom. Tolna) (XXXIII). Die im Jahre 1968 begonnene Freilegung setzten wir mit der Räumung der Schuttschichte fort. Dadurch gelangten wir bis an die Innenseite der S-lichen Wand des Schiffes. Auch der Rest des SW-lichen Pfeilers kam zutage. In der Schuttschichte und in der zwischen den beiden S-lichen Pfeilern errichteten provisorischen Mauer fanden wir einige kleinere Steine aus der romanischen Zeit. Unter dem vieleckigen S-lichen Nebenchor entdeckten wir die Reste des früheren halbkreisförmigen Chors.

Unweit der SW-lichen Ecke des Schiffes fanden wir Reste eines Brunnens. Reiches Keramikmaterial aus der Árpáden-Zeit entdeckten wir in einem hinter dem Hauptchor angelegten Arbeitsgraben.

Die parallel durchgeführten Arbeiten zur Erhaltung des Mauerwerkes standen unter Leitung der Architektin Klára Nándori. An den Arbeiten nahm der Techniker György Busi teil.

Károly Kozák

144. *Szerencs, Burg Rákóczi* (Komitat Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Szerencs) (XVII). Die im Erdgeschoß des in seiner heutigen Form barocken Gebäudes in der Huszárvár utca durchgeführte Suche nach Mauerwerk ergab, daß hier im Mittelalter ein mehrfach geteiltes Gebäude stand, dessen S-liche Mauer mit der Mauer der mittelalterlichen Burg identisch ist. Darauf wurde der Barockbau errichtet, dessen ursprüngliche Diele in 40 cm Tiefe zum Vorschein kam.

Im SW-lichen Teil des Burgkomplexes suchten wir die auf einem Stich aus dem Jahre 1661 vorhandene Eckbastei. Die Grabung ergab eine fünfeckige italienische Bastei, die sich mit ihrem Halsring an die Burgmauer bzw. jetzt an die beiden Barockhäuser anschließt.

Architekt: Ferenc Erdei.

Ilona Valter

145. *Szécsény, Burg* (Kom. Nógrád, Kr. Szécsény) (II). Bei Kanalisierungsarbeiten in der Ady Endre u., Marx u. und Rózsa u. kamen überwiegend aus der Türkenzeit stammende Funde zutage. In der Ady Endre u. konnten der durch die Straße durchschnittene Abschnitt der O-lichen Burgmauer beobachtet werden. Die ungefähr 3,8 m breite Mauer schließt sich an den NO-lichen Eckturm an. Eine ungefähr 12 m breite, parallel zur Mauer gelegte Balkenreihe konnte außerhalb der Mauer, von ihr in O-licher Richtung freigelegt werden. In der

zur Mauer fast parallelen, in N—S-licher Richtung laufenden Rózsza u. konnten ebenfalls Balken gefunden werden, die in mehreren Reihen, rechtwinklig aufeinander gelegt waren.

Judit Gábor

146. *Székesfehérvár, Bástyá u. 5.* (Kom. Fejér) (XXXVI). Bei einem Hausbau wurde der bereits von früheren Grabungen bekannte Abschnitt der Burgmauer in seiner ganzen Tiefe und mit teilweise neuen Spurenlinsen erschlossen. Aufgrund der so gewonnenen Daten konnte ermittelt werden, daß dieser Abschnitt zu der im Jahre 1601 errichteten Burgmauer gehört und das nach Errichtung der neuen Burgmauer in der heutigen Bástyá utca keine neue Gasse, sondern nur ein enger Durchgang entstand. Der freigelegte Mauerabschnitt wurde restauriert und kann besichtigt werden.

Püspökt. Innerhalb des Grundrisses einer angenommenen mittelalterlichen königlichen Basilika, auf einem archäologisch noch nie untersuchten Terrain, ergaben Grabungen folgende wichtigere Ergebnisse:

1. Es konnte bewiesen werden, daß die Basilika sich tatsächlich auf das Gebiet des Püspökt (Bischofs-garten) bis unter den Bischofspalast erstreckte.

2. Von der N-lichen Säulenreihe konnte die 8. und 9. gefunden werden. Letztere weicht von den bisher bekannten Säulentypen ab. Die aus einfachem Sandstein gehauenen Quadersteine der Säule sind bis zu einer Höhe von 2 m erhalten geblieben.

3. Auch die N-liche Sperrmauer der Basilika sowie die mittelalterlichen Mauerreste zwischen der 8. und 9. Säule wurden gefunden. Aus den Funden konnte festgestellt werden, daß von mehreren Gebäudeeinheiten mehrere Bauperioden erhalten geblieben sind.

4. Im Zusammenhang mit verschiedenen Mauerabschnitten konnten verschiedene Gehsteigniveaus ausgemacht werden. (Malterreste, Kalk, Dielen aus rotem Marmor.)

5. Ein Teil der Gräberfunde scheint mit jenen außerhalb der S-Front der Basilika erschlossenen frühesten (X. Jh.) Grabstätten identisch zu sein; die übrigen stammen aus dem Mittelalter bzw. aus der Neuzeit.

6. An der N-lichen Sperrmauer zwischen dem 6. und 7. Pfeiler wurde ein dreimal umgebautes Grab freigelegt, in dem drei Skelette waren. Das Grab schien ausgeraubt und aufgewühlt. Es kann angenommen werden, daß es sich um ein Königsgrab handelte.

7. In diesem Grab wurden sehr feine Schnitzereien aus rotem Marmor aus dem 14. Jh. in großen Mengen zutage gefördert.

Alán Kralóvanszky

147. *Tata, Burg* (Kom. Komárom) (XLI). Die sich am Ufer des Teiches hinziehende Pfeilerreihe des mittelalterlichen Burgeschlosses wurde freigelegt. Statt der auf dem von Turco stammenden Grundriß vermerkten regelmäßigen, quadratischen Pfeilern von gleichem Ausmaß, fanden wir zwei breitere, äußere und drei rechteckige mittlere Pfeiler. Die Sockel sind schön gemeißelt und stimmen mit den Sockeln des Kreuzgang-Pfeilers überein. Die drei mittleren Pfeiler schließen sich an die Wand des Gebäudeflügels an; ihr Fundament wurde bei späteren Umbauten eingebaut. Auf einen äußeren großen Pfeiler fanden wir auch Malter Spuren. Unserer Ansicht nach handelt es sich um die Pfeiler einer auf den Teich schauenden Terrasse, die während des Umbaus der Burg unter König Matthias errichtet wurde.

Im Gebäude selbst untersuchten wir das Mauerwerk und in zwei Räumlichkeiten wurden Grabungen durchgeführt. Dabei fanden wir die Mauer aus der ersten Bauperiode; auch die übrigen Perioden des Umbaus konnten festgestellt werden.

Sarolta B. Szatmári

Tác. (Kom. Fejér, Kr. Székesfehérvár). S. Nr. 56.

148. *Tuzsér-Kálunga Anwesen.* (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Kisvárdá) (XXIV). Auf der Suche nach dem Friedhof des im 14—15. Jh. vorhandenen Dorfes Ká-

longa-Kalangya wurden 78 Gräber erschlossen. In den Gräbern fanden wir Jungfernschmuck, Totentücher (mit Silberfäden durchwirkte schwarze Tücher) und Metallknöpfe.

Kálmán Magyar

149. *Veszprém, Dom.* (Kom. Veszprém) (XLV). In der unteren Kirche sowie im W-lichen Abschnitt der S-lichen Mauer des Nebenschiffs kam es parallel mit der Suche nach Mauerwerk zu ergänzenden Erschließungsarbeiten. Die Grabungen erstreckten sich im wesentlichen auf die ganze Oberfläche.

In einem Arbeitsgraben an der S-Front der Kirche fanden wir die Diele eines im Jahre 1704 zerstörten Wohnhauses mit verhältnismäßig viel Fundmaterial (Ofenkacheln, Metallgegenstände, Keramik, usw.). An der Kirchenmauer konnten ebenfalls Spuren des Hauses festgestellt werden. Unter dem Haus kamen ältere, doch aus der Neuzeit stammende Gräber zum Vorschein. 4 m von der Kirchenmauer entfernt beobachteten wir einen OW-lichen Mauerzug, der wahrscheinlich aus der frühesten Bauperiode des Domes stammt. Bei der Untersuchung des Fundaments der Mauer des Kirchenschiffs konnten wir die ungefähre Tiefe des dazugehörenden ursprünglichen Gehsteigniveaus feststellen (100—110 cm). Die Untersuchung des Stützpfeilerfundaments (in der Achse der von W gerechneten 2. Säule) ergab, daß der Pfeiler nach 1704 errichtet wurde.

Sándor Tóth

Vezseny-Kisdebrecen (Kom. Szolnok, Kr. Szolnok). S. Nr. 31.

150. *Visegrád, Untere Burg.* (Kom. Pest, Kr. Szentendre) (XLVI). Die in der O-lichen Hälfte des inneren Burghofes in diesem Jahr durchgeführten Grabungen haben die Forschungsergebnisse des Vorjahres in manchen Punkten geändert.

1. Ein Bauwerk im Ausmaße von 9,25 × 7,45 m stammte nach bisheriger Ansicht aus dem 15. Jh. Nun wurden unter der Diele Silbermünzen gefunden, aufgrund deren die Bauzeit mit Sicherheit in das erste Drittel des 14. Jh. verlegt werden kann.

2. Ebenfalls in das 15. Jh. wurde das Entstehen einer Gießerei verlegt. Nun stellte es sich heraus, daß die in der Nähe des obenerwähnten Bauwerkes erschlossene Gießerei um die Mitte des 14. Jh. gebaut wurde.

3. Durch Erschließung des Terrains vor der S-Front des N-lichen Torturmes — die S-Front enthielt auch das Eingangstor — konnte der Termin der Errichtung des Torturmes geklärt werden. Auch die frühesten Geländebeziehungen im NO-lichen Teil des Burghofes konnten bereinigt werden. Der Torturm und der unterste Teil der Talsperre entstand in der zweiten Hälfte des 13. Jhs. Die Innenseite der Talsperre war ursprünglich eine grabenartige Vertiefung, die sich vor dem Torturm halbkreisförmig erweiterte. Der Eingang zum Torturm befand sich damals 4 m über dem Gehsteigniveau. Über eine äußere Holzstiege konnte man in den Turm gelangen. Zu Beginn des 14. Jhs. wird der bis dahin teilweise zugeschüttete Graben bzw. die vor den Torturm befindliche zugeschüttete Vertiefung fast bis zur Höhe des Eingangstors mit Lehm endgültig angefüllt und in diesem Teil des Burghofes eine Terrasse gebaut, auf der dann das obenerwähnte Steinhaus errichtet wurde.

4. Auch die Freilegung der Reste einer Stützungsmauer wurde abgeschlossen. Diese Mauer nahm ihren Ausgang von der SW-lichen Mauerecke des Torturmes und zog sich in Richtung der inneren S-lichen Schutzmauer. Der Zeitpunkt der Errichtung der Stützungsmauer dürfte zwischen Ende des 15. und der ersten Hälfte des 16. Jhs. liegen.

Auf dem Terrain der äußeren Burg wurde in vier Abschnitten der O-liche Rand einer im Jahre 1967 erschlossenen mittelalterlichen Straße festgestellt. In den Abschnitten fanden wir unter verschiedenem Fundmaterial auch Reste einer Brunnenschüssel aus rotem Marmor.

Mátyás Szőke

AZ AKADÉMIAI KIADÓ GONDOZÁSÁBAN A KÖZELJÖVŐBEN MEGJELENŐ ARCHEOLÓGIAI MŰVEK

B. THOMAS EDIT: Helme-Schilde-Dolche

(Studien über römisch-pannonische Waffenkunde)

A pannóniai fegyverek feldolgozása révén új adatokat szolgáltat a mű a tartomány megszállására, romanizációjára és a későrómai korszak birodalmi politikájára vonatkozóan.

Ára kb. 140,— Ft

✱

BAKAY KORNÉL: Scythian Rattles in the Carpathian Basin and their Eastern Connections

Az i. e. VI—III. század között virágzó szkíta kultúra egyik legjellemzőbb tárgytípusa, a bronzból öntött és vashálványból kovácsolt csörgők, csengők és rúdvégek minden részletre kiterjedő vizsgálata.

Ára kb. 195,— Ft

✱

BOGNÁR-KUTZIÁN IDA: The early Copper Age Tiszapolgár Culture in the Carpathian Basin

A mű elmélyülten elemzi és sokoldalúan ábrázolja a tiszapolgári kultúrát jellemző kora rézkort a Kárpát-medencében.

Ára kb. 320,— Ft

✱

Die römischen Steindenkmäler von Savaria. Szerk. MÓCSY ANDRÁS és SZENTLÉLEKY TIHAMÉR

A kötetben szereplő tanulmányok első ízben adnak összefoglaló áttekintést a kőemlékek kapcsán felmerülő legfontosabb problémákról, mint a város topográfiájának kérdései, a vallási élet, a kőfaragóművesség, a szobrászat alakulása.

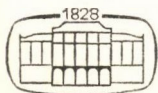
Ára kb. 190,— Ft

✱

SALAMON ÁGNES—ERDÉLYI ISTVÁN: Das völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Környe

A környei népvándorlaskori temető régészeti és antropológiai anyagának feldolgozása.

Ára kb. 150,— Ft

AKADÉMIAI KIADÓ

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója — Műszaki szerkesztő: Helle Mária

A kézirat nyomdába érkezett: 1970. VI. 26. — Terjedelem: 20,5 (A/5) ív

70.69972 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

F6 u. 27—29. Auf dem Terrain des königlichen Schlosses wurde im Jahre 1968 ein großer Keller mit Tonnengewölbe freigelegt. Bisher war man der Meinung, daß die im Vorraum des Kellers erschlossenen Mauerteile im 18. Jh. errichtet worden waren. Jetzt zeigte es sich, daß sie aus dem 15. Jh. stammen. Diese Zeitbestimmung erfolgt aufgrund einer gotischen (in situ) Türöffnung, die in der Mantelmauer zum Vorschein kam. Die neuesten Grabungen ergaben, daß der Vorraum durch zwei eingebaute Mauern in OW-Richtung in drei schmale Gänge geteilt worden war.

Auch das Gehsteigniveaus aus bestimmt; darunter beobachteten Ursiedlung. Die Überreste von zvlern, die an die S-liche Sperrmauebaut wurden, verweisen auf die Aaus dem 14. Jh.

Mitarbeiter: Mátyás Szőke.

Visegrád, Széchenyi u. 19. (Kendre). S. Nr. 91.

Herausgegeben von Alice Sz. Burger

Verzeichnis der Museen

I. Baja, »Türr István«-Museum	XXXII. Szeged, »Móra Ferenc
II. Balassagyarmat, Palóc-Museum	XXXIII. Szekszárd, »Balogh Á
III. Békéscsaba, »Munkácsy Mihály«-Museum	XXXIV. Szentendre, »Ferencz
IV. Budapest, Ungarisches Nationalmuseum	XXXV. Szentes, »Kosztla Józ
V. Budapest, Historisches Museum der Stadt Budapest	XXXVI. Székesfehérvár, »Istv
VI. Budapest-Nagytétény, Kastellmuseum	XXXVII. Szigetvár, »Zrínyi Mi
VII. Csongrád, Lokalhistorisches Museum	XXXVIII. Szolnok, »Damjanich
VIII. Debrecen, »Déri«-Museum	XXXIX. Szombathely, Savari
IX. Diósgyőr, Museum für Hüttenwesen	XL. Dunaújváros, Städtli
X. Eger, »Dobó István«-Museum	XLI. Tata, »Kuny Domok
XI. Győr, »Xantus János«-Museum	XLII. Tápiószele, »Blaskov
XII. Gyula, »Erkel Ferenc«-Museum	XLIII. Túrkeve, Túrkeve-M
XIII. Hajdúböszörmény, Hajdúság-Museum	XLIV. Vác, »Vak Bottyán«
XIV. Kecskemét, »Katona József«-Museum	XLV. Veszprém, Bakony-M
XV. Keszthely, Balaton-Museum	XLVI. Visegrád, »Mátyás ki
XVI. Kiskunhalas, Halas-Museum	XLVII. Zalaegerszeg, Göcsej
XVII. Miskolc, »Herman Ottó«-Museum	XLVIII. provisorisch beim A
XVIII. Mohács, »Kanizsai Dorottya«-Museum	der Ung. Akademie
XIX. Mosonmagyaróvár, Hanság-Museum	bewahrt
XX. Nagykanizsa, »Thury György«-Museum	XLIX. Esztergom, »Balassi
XXI. Nagykőrös, »Arany János«-Museum	L. Kaposvár, »Rippl-R
XXII. Nagyvács, Burgmuseum	LI. Kiskunfélegyháza, I
XXIII. Nyírbátor, »Báthory István«-Museum	LII. Szob, Börzsöny-Mu
XXIV. Nyíregyháza, »Jósa András«-Museum	LIII. Aszód, Dorfmuseum
XXV. Orosháza, »Szántó Kovács«-Museum	LIV. Kaposvár, Lokalhis
XXVI. Pécs, »Janus Pannonius«-Museum	LV. Kőszeg, »Jurisich M
XXVII. Salgótarján, Museum der Arbeiterbewegung	LVI. Hódmezővásárhely,
XXVIII. Sárospatak, »Rákóczi«-Museum	LVII. Budapest, Landwir
XXIX. Sopron, »Liszt Ferenc«-Museum	LVIII. Pápa, Lokalhistoris
XXX. Sopron, Bergbaumuseum	LIX. Kisvárd, Burgmus
XXXI. Szarvas, »Tessedik Sámuel«-Museum	LX. Diósgyőr, Burgmus
	LXI. Cegléd, »Kossuth«-

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Дь. Ласло</i> : О «двойном завоевании венграми родины»	161
<i>Дь. Дёрфффи</i> : О системе расселения венгров-завоевателей родины	191

СООБЩЕНИЯ

<i>И. Бона</i> : Аварское погребение с конем из Иванчи	243
<i>Я. Дь. Сабо</i> : К вопросу о рвах на могильниках эпохи завоевания венграми родины	264
<i>Е. Козак</i> : Вскрытие церкви романской эпохи в Вертешсенткересте	272
<i>Я. Седлмайр</i> : Строительная концепция монастырской церкви в Вертешсенткересте	291

ОБОЗРЕНИЕ

<i>Э. Б. Томас</i> : Гизелла Эрдейи	301
<i>Дь. Ласло</i> : Франц Ганчар	302
<i>Т. Хорват</i> : Отчет о деятельности Венгерского археологического, искусствоведческого и нумизматического общества в 1969 году	303
<i>Ш. Шопрони</i> : Археологическая деятельность Венгерского археологического, искусствоведческого и нумизматического общества в 1969 году	304
Археологические исследования в 1969 году	304

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES

<i>Gy. László</i> : Sur la «double conquête du pays»	161
<i>Gy. Györffy</i> : Sur l'ordre de l'établissement des Hongrois conquérants	191

NOTES ET DOCUMENTS

<i>I. Bóna</i> : Une tombe d'un cavalier avare à Ivánca	243
<i>J. Gy. Szabó</i> : Contribution à la question des fossés de cimetière de l'époque de la conquête hongroise.	264
<i>É. A. Kozák</i> : Le dégagement de l'église romane de Vértesszentkereszt	272
<i>J. Sedlmayr</i> : La conception architecturale de l'église abbatiale de Vértesszentkereszt	291

CHRONIQUE

<i>E. B. Thomas</i> : Gisèle Erdélyi	301
<i>Gy. László</i> : Franz Hančar	302
<i>T. Horváth</i> : Compte rendu de l'activité en 1969 de la Société Hongroise d'Archéologie, d'Histoire de l'Art et de Numismatique	303
<i>S. Soproni</i> : L'activité archéologique en 1969 de la Société Hongroise d'Archéologie, d'Histoire de l'Art et de Numismatique	304
Archäologische Forschungen im Jahre 1969	304

Ára: 32,— Ft
Előfizetés egy évre 50,— Ft

INDEX: 25 106

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben,
a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁNÁL (KHI, Budapest V., József nádor tér 1. sz.)
közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI. 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára.
az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány u. 21. Telefon: 111—010,
pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488, és
az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-612.
Előfizetési díj egy évre: 50,— Ft
Példányonként megvásárolható: a Posta hírlapüzleteiben és minden nagyobb utcai elárusítóhelyen,
vagy az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány u. 21.
és az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci utca 22.
Példányonkénti ára: 32,— Ft